

Universitat Autònoma de Barcelona
Facultat de Traducció i d'Interpretació
Departament de Traducció i d'Interpretació

Any 2008

**DIEGO DE GUMIEL, IMPRESSOR DEL
TIRANT LO BLANCH (1497) I DEL *TIRANTE EL BLANCO* (1511)**

Susana Camps i Perarnau

Tesi doctoral dirigida per la Dra. Montserrat Bacardí i Tomàs

Al meu pare, que ens falta tant

ÍNDIX

INTRODUCCIÓ	p. 7
PRIMERA PART. IMPREMTA I DIFUSIÓ	p. 22
1. El naixement de la impremta a Europa	p. 23
1.1. Orígens	p. 23
1.2. Primeres regulacions	p. 26
1.3. Tallers	p. 31
1.4. Tiratges	p. 32
1.5. Estudi de les lletreries	p. 33
2. Categories professionals	p. 35
2.1. Impressors	p. 37
2.2. Editors i inversors	p. 40
2.3. Correctors	p. 47
2.4. Llibreters	p. 51
3. Condicionants comercials	p. 53
3.1. Despeses. El material d'imprimir i el paper propi i d'importació	p. 53
3.2. La distribució dels llibres. Rutes comercials de Castella i de la Corona d'Aragó	p. 59
3.3. Fires i mercats. El naixement de les fires del llibre	p. 66
3.4. Conclusions	p. 70
4. Títols de la impremta incunable i postincunable a Girona, Barcelona, Valladolid i València	p. 72
4.1. La impremta incunable a Girona	p. 74
4.2. La impremta incunable a Barcelona	p. 79
4.3. La impremta incunable a Valladolid (i fins al 1513)	p. 90
4.4. La impremta postincunable a València	p. 95
5. Biografia de Diego de Gumiel	p. 106
5.1. Diego de Gumiel a Girona i a Barcelona (documentat, 1494-1500).p.	107
5.2. Diego de Gumiel a Valladolid (documentat, 1502-1513)	p. 117
5.3. Diego de Gumiel a València (documentat, 1513-1517)	p. 124
SEGONA PART. PRODUCCIÓ I RECEPCIÓ	p.131
1. Anàlisi bibliogràfica de les obres impreses per Diego de Gumiel	p. 132
1.1. Relació bibliogràfica d'obres impreses per Diego de Gumiel	p. 138
1.2. Formats	p. 151
1.3. Tipus de lletra, nombre de fulls, foliació, signatures	p. 155
1.4. Llocs d'impressió de les obres	p. 160

1.5. Marques de l'impressor	p. 161
1.6. Conclusions	p. 173
2. Anàlisi temàtica de les obres impreses per Diego de Gumiel	p. 175
2.1. Textos religiosos	p. 184
2.2. Textos jurídics	p. 228
2.3. Textos historiogràfics	p. 237
2.4. Textos lingüístics	p. 249
2.5. Textos literaris	p. 258
2.6. Text musical	p. 274
2.7. Text científic	p. 277
2.8. Conclusions	p. 281
3. Relacions entre la impremta i el poder. El cas de Diego de Gumiel	p. 284
3.1. Francisco Jiménez de Cisneros	p. 284
3.2. Ideologia i mecenatge	p. 290
3.3. Privilegis i dedicatòries	p. 301
3.4. Conclusions	p. 308
4. Biblioteques de l'entorn immediat. Proporcions, temàtica i títols de Gumiel	p. 310
4.1. Les biblioteques abans de la impremta	p. 310
4.2. La formació de noves biblioteques	p. 312
4.3. Un exemple de biblioteca universitària: San Ildefonso d'Alcalá	p. 313
4.4. Les biblioteques privades del segle XVI	p. 318
4.5. Fortuna dels llibres de Gumiel als inventaris conservats	p. 328
4.6. Els llibres de cavalleries	p. 334
4.7. Conclusions	p. 342
TERCERA PART. TRADUCCIÓ	p. 351
1. La traducció al segle XV	p. 352
1.1. L'activitat traductora al segle XV	p. 352
1.2. Els traductors del segle XV	p. 357
1.3. Les traduccions a la Península Ibèrica	p. 359
1.4. Llengües d'arribada. Les llengües vernacles al segle XV	p. 368
1.4.1. El castellà	p. 369
1.4.2. El català	p. 374
1.5. Conclusions. Relació entre llengua, impremta i traducció	p. 378
2. Traductors i traduccions impreses per Diego de Gumiel	p. 384
2.1. Traductors coneguts impresos per Diego de Gumiel	p. 385
2.1.1. Francesc de Santcliment	p. 385
2.1.2. Guillem de Fontana	p. 387
2.1.3. Francisco de Madrid	p. 393
2.1.4. Fernán Pérez de Guzmán	p. 399
2.1.5. Juan Calvo	p. 401

2.2. Traduccions sense traductor identificat	p. 403
2.3. Anàlisi bibliogràfica de les traduccions	p. 404
2.3.1. Formats	p. 404
2.3.2. Nombre de fulls, foliació	p. 405
2.3.3. Llocs d'impressió de les traduccions	p. 406
2.3.4. Llengües de partida i d'arribada	p. 406
2.3.5. Traduccions amb marca de l'impressor	p. 406
2.3.6. Temàtica	p. 407
2.3.7. Reimpressions o reedicions	p. 408
2.3.8. Conclusions	p. 409
3. Anonimat i ficció	p. 412
3.1. El tòpic de la falsa traducció	p. 412
3.2. La censura moral. <i>Tirant lo Blanch</i> i <i>Tirante el Blanco</i>	p. 421
3.3. La indústria del llibre i la transformació del <i>Tirant</i> en <i>Tirante</i>	p. 428
3.4. Conclusions	p. 454
QUARTA PART. ANÀLISIS TEXTUALS	p. 455
1. Anàlisi comparativa	p. 456
1.1. Unitats lèxiques	p. 459
1.1.1. Substantius	p. 459
1.1.2. Formes verbals, adjectives i adverbials	p. 478
1.1.3. Formules prefixades	p. 496
1.2. Canvis fraseològics	p. 502
1.2.1. Amplificacions	p. 502
1.2.2. Reduccions	p. 517
1.2.3. Altres recursos estilístics	p. 533
1.3. Conclusions de l'anàlisi comparativa	p. 556
1.3.1. Bibliografia	p. 566
2. Anàlisi lingüística	p. 568
2.1. La hipòtesi del traductor	p. 573
2.1.1. Anàlisi textual. Possibles aragonesismes al <i>Tirante el Blanco</i>	p. 574
2.1.1.1. Anàlisi del lèxic	p. 576
2.1.1.2. Anàlisi de grafia i de fonètica	p. 594
2.1.1.3. Anàlisi morfològica	p. 601
2.1.1.4. Anàlisi sintàctica	p. 607
2.1.2. Consideracions finals	p. 616

2.2. Possible identificació textual. <i>Tirante el Blanco</i> i <i>Question de amor de dos enamorados</i>	p. 619
2.2.1. Anàlisi textual. Possibles aragonesismes a <i>Question de amor de dos enamorados</i>	p. 621
2.2.1.1. Anàlisi del lèxic	p. 621
2.2.1.2. Anàlisi de grafia i de fonètica	p. 626
2.2.1.3. Anàlisi morfològica	p. 628
2.2.1.4. Anàlisi sintàctica	p. 630
2.2.2. Consideracions finals	p. 633
2.2.2.1. Resultat de l'anàlisi	p. 638
2.2.2.2. Bibliografia	p. 644

CONCLUSIONS GENERALS

1. La impremta	p. 647
2. Diego de Gumiel	p. 648
3. La producció	p. 651
4. Les obres traduïdes	p. 654
5. Relacions amb les autoritats	p. 656
6. Les biblioteques privades de l'època	p. 658
7. La recepció i el públic	p. 660
8. La traducció i els traductors de l'època	p. 662
9. Els llibres de cavalleries	p. 665
10. La transformació del <i>Tirant</i> en <i>Tirante</i>	p. 666
11. L'anàlisi comparativa del <i>Tirant</i> i el <i>Tirante</i>	p. 667
12. L'anàlisi lingüística del <i>Tirante el Blanco</i>	p. 670
13. Balanç	p. 673
14. Perspectives	p. 674

BIBLIOGRAFIA

APÈNDIX DOCUMENTAL

Document 1. Constitució de societat entre els llibreters Gabriel, Prats i Pere Ramon Gavarró i els impressors Diego de Gumiel i Juan de Valdés (11 de setembre de 1494)	p. 1
Document 2. El Consell municipal de Girona concedeix exempció d'impostos a Diego de Gumiel i Juan de Valdés (17 de març de 1495)	p. 1
Document 3. Concòrdies entre Joan Pla, Diego de Gumiel i Juan de Valdés	

(24 de març de 1495)	p. 2
Document 4 (referències). Venda de sis resmes i mitja del <i>Principiorum Gramaticæ</i> (9 d'abril de 1495); lloguer d'una casa al carrer Ciutadans de Girona; Gumiel figura com a testimoni en un contracte gironí (25 de juliol de 1495); Valdés i Pla paguen el lloguer a Ramon Dez Puig (4 de desembre de 1495)	p. 4
Document 5. Capítols matrimonials entre Diego de Gumiel i Miquela Carner (24 de desembre de 1495).....	p. 4
Document 6 (referència). Diego de Gumiel i Juan de Valdés firmen època d'haver rebut el que els devia el notari Dalmaci Ombert, pels dos mil exemplars del <i>Psaltiri devotissim</i> (2 de gener de 1496)	p. 6
Document 7. Els impressors Mateu Bonet i Vicenç Casal es comprometen a imprimir <i>Tirant lo Blanch</i> per al llibreter barceloní Carmini Ferrer (30 de desembre de 1496)	p. 6
Document 8. Capitulació entre el clergue Joan de Belloc, el sastre Narcís Sempere i Juan de Valdés per a la impressió de <i>Lançalot del Lac</i> (12 de gener de 1497)	p. 7
Document 9. Els impressors Mateu Bonet i Sebastià d'Escòcia es comprometen a servir un any com a oficials de Diego de Gumiel (21 de gener de 1497)	p. 8
Document 10. Contracte dels llibreters Carmini Ferrer i Joan Trinxer i el mercer Pere Durant amb Diego de Gumiel per a imprimir el <i>Tirant lo Blanch</i> (18 febrer de 1497)	p. 9
Document 11. Anotació en el manual del contracte entre el canonge Jordi Sans i el cavaller Galceran Duray amb Diego de Gumiel (6 d'abril de 1497)	p. 10
Document 12. Diego de Gumiel declara haver rebut el paper comprat al comerciant Guillem Bou per mitjà del comerciant Frank Ferber (5 de març de 1498)	p. 11
Document 13. Diego de Gumiel nomena procurador l'aprenent Jorge Costilla (5 de novembre de 1500)	p. 11
Document 14. Testament de Diego de Gumiel (28 de març de 1501)	p. 12
Document 15. Testament de Miquela Carner, esposa de Diego de Gumiel	

(28 de març de 1501)	p. 14
Document 16. Diego de Gumiel declara haver rebut cent florins de Miquela Carner, en concepte de dot (7 d'abril de 1501)	p. 17
Document 17 (referència). Bernard Camps, notari, rep bens i llibres de Pere Camps (28 de febrer de 1507)	p. 17
Document 18 (referència). Lliurament d'arres de Diego de Gumiel i Catherine Sanç (7 de gener de 1510)	p. 19
Document 19. Diego de Gumiel és nomenat procurador del notari Pedro Gües (18 d'octubre de 1510)	p. 19
Document 20. Testament de Pere Andreu Sart, donzell (1512)	p. 20
Document 21. Contracte de Diego de Gumiel amb Lorenzo Ganoto, mercader, o Joan Huguet, llibreter, per a imprimir <i>La Trapsonda</i> (11 de juliol de 1513)	p. 28
Document 22 (referència). Pedro de Gües nomena procurador Bartolomé de Nájera, llibreter, criat i factor de Jorge Coci (24 d'octubre de 1513)	p. 29
Document 23. Privilegi per a la impressió de l' <i>Aureum Opus</i> i les condicions entre l'ajuntament i el notari Lluís Alanya per a la publicació de l'obra (20 de febrer de 1514)	p. 29
Document 24. Diego de Gumiel lliura a la seva esposa tots els seus béns per tornar-li el dot i el suplement del dot (10 de gener de 1517)	p. 31
Document 25. Carta d'Arnao Guillén de Brocar al cardenal Cisneros (5 de maig de 1517)	p. 32
Document 26. Fernando de Alcántara, Juana Ortiz i la seva filla Jerónima Ortiz reconeixen haver rebut de Diego de Gumiel les deu lliures acordades en un litigi entre Gumiel i Jorge Costilla (5 de novembre de 1517)	p. 33
Citació de la pragmática de Toledo de 1502	p. 35

INTRODUCCIÓ

Pues desde entonces, de mano en mano fue aquella orden de caballería extendiéndose y dilatándose por muchas y diversas partes del mundo; y en ella fueron famosos y conocidos por sus fechos el valiente Amadís de Gaula con todos sus hijos y nietos hasta la quinta generación, y el valeroso Felixmarte de Hircania, y el nunca como se debe alabado Tirante el Blanco, y casi que en nuestros días vimos y comunicamos y oímos al invencible y valeroso caballero don Belianís de Grecia. Esto, pues, señores, es ser caballero andante.

Miguel de Cervantes, *El ingenioso hidalgo don Quijote de la Mancha*, cap. XIII.

1. Motivacions i antecedents

L'interès per l'estudi de Diego de Gumiel i la seva obra impresa parteix de les incògnites que deixava obertes el treball de recerca "*Tirante el Blanco* (1511): estratègia de l'impressor, estratègia del traductor", llegit a la Facultat de Traducció i d'Interpretació de la Universitat Autònoma de Barcelona el juny de l'any 2004. Era una anàlisi traductològica en clau únicament lingüística, en la qual comparàvem paraula per paraula 302 pàgines del *Tirant* original amb la primera traducció castellana, organitzada en unitats lèxiques (substantius, verbs, adverbis, adjectius) i unitats fraseològiques (fórmules prefixades, amplificacions, reduccions i altres recursos). El resultat demostrava un gran contrast entre l'actitud escrupolosament fidel del traductor i la presentació distorsionada de l'original, aplicada per l'impressor; una bifurcació d'interessos que reclamava un aprofundiment en els perquè.

En intentar investigar els condicionants d'aquesta peculiar empresa duta a terme per Diego de Gumiel (reconeguda pels estudiosos com una "operació comercial" per al públic castellà que havia acollit amb entusiasme l'*Amadís*), es va posar en evidència la

manca d'estudis sobre aquest impressor, llevat d'una monografia no actualitzada, i el fet que qüestions bàsiques sobre la biografia del tipògraf, el món de la impremta incunable, les temptatives comercials d'impressors i editors, les competències i relacions entre regnes peninsulars, l'estat de les llengües i la traducció, les rutes comercials, etc. no s'havien reunit en cap estudi sobre la traducció ni sobre la impremta que se centrés en un sol impressor. Els repertoris bibliogràfics descriuen físicament els llibres, sense analitzar-ne el sentit dels trets temàtics, tipogràfics, etc.; els estudis filològics que s'ocupen del naixement de la impremta i les característiques tècniques i materials de la seva implantació, només han prestat una atenció monogràfica a la producció d'alguns dels principals impressors (Arnao Guillén de Brocar, Jacobo Cromberger...); es coneix bé el comerç i el mercat de l'època, però les dades que arriben sobre el món del llibre estamat són disperses; els estudis de traductologia encara no han dibuixat un panorama complet del fenomen de l'intercanvi vernacular; la recerca sobre les traduccions a l'època incunable es limita a estudis puntuals sobre autors com Petrarca, Lull, Sant Agustí, etc.

L'interès personal d'aquest estudi s'aboca directament a aquestes qüestions, abordades de manera dispersa per les diverses disciplines, amb la intenció de reunir les peces d'un marc més global per poder deduir circumstàncies i suggerir hipòtesis a l'entorn d'una obra: el *Tirante el Blanco* i, indirectament, el *Tirant lo Blanch*.

Sobre la figura de Diego de Gumiel, va reunir-ne moltes dades disperses el reconegut treball de Pedro Ontoria,¹ de 1991. Aquesta monografia presenta la vida de l'impressor molt ben fonamentada, amb abundant material documental, però no pretén assajar interpretacions de les dades ni del context. Pedro M. Cátedra aporta deduccions

¹ ONTORIA OQUILLAS, Pedro. "El impresor Diego de Gumiel". *Biblioteca*, 6 (1991). La importància d'aquest treball va ser immediatament reconeguda a la fira de Frankfurt del mateix any, on va ser exposat.

interessants sobre Gumiel en una introducció,² com també Rafael Beltrán³ i Rafael Mérida,⁴ però en tots els casos els factors tècnics, materials i professionals queden al marge o bé subordinats a les hipòtesis filològiques i literàries. Estudis bibliogràfics com els de Manuel Llanas⁵, Madurell i Marimon amb Rubió i Balaguer⁶ o Pere Bohigas,⁷ centrats fonamentalment en les dades i molt útils pel que fa als aspectes professionals i econòmics del procés de la impremta, es mantenen dins d'un panorama general de dades i no particularitzen sobre el cas de Diego de Gumiel.

El primer objectiu d'aquesta tesi va ser reunir un corpus descriptiu de les obres impreses per Diego de Gumiel entre 1494 i 1517. El segon, aportar dades sobre la importància de la traducció entre llengües vernacles durant el període incunable i postincunable peninsular. Lògicament havíem de circumscriure l'estudi a les traduccions impreses per Gumiel, i havíem d'estudiar la hipòtesi plantejada per alguns filòlegs sobre la possibilitat que hagués estat el traductor d'algunes de les seves edicions, particularment en el cas del *Tirant*. La bibliografia sobre les traduccions entre llengües vernacles a l'època incunable i postincunable (1474-1520) també és, com en el cas dels estudis sobre la impremta, incipient o de caràcter general,⁸ per la qual cosa una aportació en aquest sentit insinuava prou interès.

² CÁTEDRA, Pedro M. *Història de París i Viana*. Girona: Diputació de Girona, 1986.

³ BELTRÁN, Rafael. *Literatura de caballerías y orígenes de la novela*. València: Universitat de València, 1998; *Tirant lo Blanc': evolució i revolta de la narració de cavalleries*. València: Institució Alfons el Magnànim, 1983.

⁴ MÉRIDA, Rafael. "¿Las desgracias de un editor? Diego de Gumiel, Tirant lo Blanch y Tirante il Bianco". A: *Actas del IV Congreso de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval*. Lisboa: Cosmos, 1993, vol. IV, p. 257-262; "La fortuna de *Tirant lo Blanch* entre alguns lectors hispànics dels segles XVI al XIX". *Caplletra*, 23 (tardor 1997), p. 75-89; i "Cinco libros, dos prólogos y cuatrocientos sesenta y cinco capítulos para *Tirant lo Blanc*". *Letras*, 50-51 (2004-2005), p. 252-271.

⁵ LLANAS, Manuel. *Història de l'edició a Catalunya*. Barcelona: Gremi d'Editors de Catalunya, 2001.

⁶ MADURELL I MARIMON, Josep M.; RUBIÓ I BALAGUER, Jordi. *Documentos para la historia de la imprenta y librería en Barcelona (1474-1553)*. Barcelona: Gremios de Editores, de Libreros y de Maestros Impresores, 1955.

⁷ BOHIGAS, Pere. *El libro español*. Barcelona: Gustavo Gili, 1962.

⁸ ALVAR, Carlos. "Materiales para una taxonomía de la traducción al castellano en el siglo XV". A: *Lengua, variación y contexto. Estudios dedicados a Humberto López Morales*. Madrid: Arco/Libros, 2003, vol. I.; ALVAR, Carlos. "Una veintena de traductores del siglo XV: prolegómenos a un repertorio." A: *Essays on Medieval Translation in the Iberian Peninsula*. Tomás Martínez Romero i Roxana Recio

A l'últim, i en el camí que va del marc tipogràfic, temàtic, editorial i traductològic del *Tirante el Blanco* de 1511 a la interpretació de totes les dades recollides a l'entorn de la seva producció, una doble anàlisi comparativa i lingüística es presentava com una empresa necessària i concloent, i també completament nova, perquè els estudis comparatius existents no passaven de l'estructura i els trets tipogràfics del volum,⁹ i la hipòtesi sobre l'origen lingüístic del traductor es plantejava per primera vegada.

2. Objectius

L'objectiu principal d'aquesta recerca va ser, des del primer moment, recollir i organitzar el màxim de dades documentals, bibliogràfiques, contextuals i lingüístiques. Més que una ambició interpretativa, ens guiava l'afany d'aportar unes coordenades de caràcter material a la producció del text de *Tirante el Blanco*. Per tal d'aconseguir-ho,

(eds.). Castelló-Omaha: Universitat Jaume I-Creighton University, 2001, p. 13-44; ALVAR, Carlos; LUCÍA MEGÍAS, José Manuel. "Repertorio de traductores del siglo XV: Segunda veintena". A: *Literatura y transgresión (En homenaje al profesor Manuel Ferrer Chivite)*. Fermín Sierra (ed.). Amsterdam – Nova York: Rodopi (*Diálogos Hispánicos* 24), 2004, p. 89-111; ALVAR, Carlos; LUCÍA MEGÍAS, José Manuel. "Repertorio de traductores del siglo XV: tercera veintena". A: *Quaderns de Filologia. Estudis Literaris*, vol. VIII. València: Universitat de València, 2003, p. 1-40; BADIA, Lola. *Intel·lectuals i escriptors a la baixa edat mitjana*. Barcelona: Curial-Publicacions de l'Abadia de Montserrat. -"La legitimació del discurs literari en vulgar segons Ferran Valentí", p. 161-184; CHAYTOR, H.J. *From Script to Print. An Introduction to Medieval Vernacular Literature*. Londres: Sidgwick & Jackson, 1966; FAULHABER, Charles B. "Sobre la cultura ibérica medieval: las lenguas vernáculas y la traducción". A: *Actas del VI Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Alcalá de Henares, 12-16 de Septiembre de 1995)*. Alcalá: Universidad de Alcalá, I, p. 587-597; PUJOL, Josep. "Expondre, traslladar i reescriure clàssics llatins". *Quaderns. Revista de Traducció*, 7 (2002), p. 9-32; RIQUER, Martí de. "Relaciones entre la literatura renacentista castellana y la catalana en la Edad Media". *Escorial*, 2 (1941), p. 31-49; RUSSELL, Peter. *Traducciones y traductores en la Península Ibérica (1400-1550)*. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona, 1985; WITTLIN, Curt. *De la traducció literal a la creació literària*. València-Barcelona: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana-Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1995.

⁹ RAMOS, Rafael. "Tirante el Blanco a la zaga de Amadís". *L'Esclatxa* 0 (1996), p. 20-22; MÉRIDA JIMÉNEZ, Rafael M. "¿Las desgracias de un editor? Diego de Gumiel, *Tirant lo Blanch* y *Tirante el Blanco*". A: *Actas do IV Congresso da Associação Hispánica de Literatura Medieval (Lisboa, Outubro 1991)*. Lisboa: Cosmos, 1993, vol. IV, p. 257-262; MÉRIDA JIMÉNEZ, Rafael M. *La aventura de Tirant lo Blanch y de Tirante el Blanco por tierras hispánicas*. Alcalá de Henares: Centro de Estudios Cervantinos, 2006.

vam presentar el món de la impremta incunable (concretament, els llocs on va exercir activitat tipogràfica Diego de Gumiel), vam intentar resoldre alguns punts foscos de la biografia de l'impressor, observarem la incidència de la producció de Diego de Gumiel i l'emmarcàrem en el context editorial i lingüístic de l'època.

De seguida els resultats fecunds d'aquest primer impuls van descobrir-nos la conveniència, ja una mica més interpretativa, d'encreuar les dades tipogràfiques per avaluar-ne la rellevància. D'aquesta manera podíem intentar assenyalar algunes característiques peculiars de Diego de Gumiel com a impressor i també de la seva obra en el moment de ser publicada. Així vam arribar a l'anàlisi temàtica, d'autors, de traductors, de llengües, de formats, de pròlegs, de privilegis, etc. de la llista dels seixanta-quatre títols conservats que han estat reconeguts com a producte de les premses de Gumiel. Per tant, la primera part d'aquest estudi es basa en un recull documental i en l'estudi del corpus bibliogràfic que envolta la traducció del *Tirant lo Blanch* al castellà, sempre des d'un punt de vista material.

Calia, també, deslligar-ne les traduccions i fer-ne una avaluació a part: *Tirante el Blanco* requeria una presentació de l'estat de les traduccions a l'època incunable i postincunable a la Península, amb especial atenció al trasllat entre les llengües vernacles, de les quals és un exemple emblemàtic. En aquest punt, l'evolució de la recerca reclamava que s'incorporés un altre corpus d'anàlisi a fi de passar del més general al particular, i així, a l'estudi comparatiu que havíem realitzat prèviament sobre els textos de *Tirant lo Blanch* i *Tirante el Blanco*, s'hi havia d'afegir una nova proposta, derivada de les dades i els indicis que havíem anat recollint: l'estudi lingüístic individual del text castellà, amb l'objectiu de detectar-hi possibles aragonesismes i aproximar-nos a la identitat del traductor.

3. Metodologia

Atès el caràcter multidisciplinar d'aquesta tesi, el mètode de treball havia d'adaptar-se a les necessitats d'estudi de cada vessant.

El més complicat tal vegada va ser la recopilació dels seixanta-quatre títols atribuïts a Diego de Gumiel i la descripció d'aquest corpus de la manera més homogènia i completa possible. Tot i basar-nos en les principals obres de referència modernes,¹⁰ des d'un principi es va fer evident que calia recórrer als repertoris clàssics,¹¹ perquè aportaven dades descriptives interessants i complementàries, però sovint contradictòries, amb descripcions ordenades de manera diferent o fins i tot mancades de qualsevol uniformitat en la descripció de les característiques físiques del llibre. La tasca de comprovació i regularització de dades va resultar, doncs, el més complexa. Vam tenir l'ajut de Pedro Ontoria Oquillas, que ens va enviar la reproducció de portades i colofons, articles i documents que havia utilitzat per a la recerca biogràfica i bibliogràfica de Diego de Gumiel, del professor Rafael Beltran, que ens indicà

¹⁰ MARTÍN ABAD, Julián. *Post-incunables ibéricos*. Madrid: Ollero & Ramos, 2000; GARCÍA CRAVIOTTO, Francisco. *Catálogo General de Incunables en Bibliotecas Españolas*. Madrid: Ministerio de Cultura, 1989-1990; pàgina electrònica del Patrimonio Històric Español del Ministerio de Cultura, <<http://www.mcu.es/patrimoniobibliografico/cargarFiltroPatrimonioBibliografico.do?cache=init&layout=catBibliografico&language=es>>.

¹¹ AGUILÓ I FUSTER, Marià. *Catálogo de obras en lengua catalana impresas desde 1474 hasta 1860*. Barcelona: Curial Ediciones Catalanes, 1977; ALCOCER MARTÍNEZ, Mariano. *Catálogo razonado de obras impresas en Valladolid, 1481-1800*. Valladolid: Junta de Castilla y León, 1993; DELGADO CASADO, Juan. *Diccionario de impresores españoles (s. XV-XVII)*. Madrid: Arco/Libros, 1996; GAYANGOS, Pascual. *Catálogo razonado de los libros de caballerías que hay en lengua castellana o portuguesa, hasta el año 1800*. València: Librerías "París-Valencia", 1993; HAEBLER, Konrad. *Bibliografía ibérica del siglo XV*. Madrid: Ollero & Ramos, 1997; MIRAMBELL BELLOCH, E. *Història de la impremta a la ciutat de Girona*. Girona: Ajuntament de Girona, Institut d'Estudis Gironins, Diputació de Girona, 1988; NORTON, Frederick J. *La imprenta en España (1501-1520)*. Madrid: Ollero & Ramos, 1997; ODRIÓZOLA, Antonio. *Catálogo de libros litúrgicos españoles y portugueses impresos en los siglos XV y XVI*. Pontevedra: Diputación Provincial de Pontevedra, 1996; PALAU DULCET, Antonio. *Manual del librero español e hispano-americano, desde la invención de la imprenta hasta nuestros tiempos, con el valor de los impresos descritos*. Barcelona: Librería Palau, 1948-1977; RIBELLES COMÍN, José. *Bibliografía de la lengua valenciana*. Madrid: Ministerio de Cultura, 1984; SERRANO MORALES, José E. *Reseña histórica en forma de diccionario de las imprentas que han existido en Valencia desde la introducción del arte tipográfico en España hasta el año 1868*. València: Ajuntament de València, 2000; VILLANUEVA, Jaime. *Viage literario a las Iglesias de España*. Madrid: Fortanet, 1902; VINDEL, Francisco. *El arte tipográfico en Cataluña durante el siglo XV*. Madrid: Ministerio de Asuntos Exteriores, 1945-1954; VINDEL, Francisco. *Escudos y marcas de impresores y libreros en España durante los siglos XV a XIX (1485-1850)*. Barcelona: Orbis, 1942.

bibliografia sobre la impremta valenciana, i del professor Jesús Alturo, que va revisar el corpus bibliogràfic per tal d'orientar-nos en la descripció dels títols.

D'altra banda, vam trobar dificultats en la definició de la temàtica interna d'alguns llibres, sobre els quals era difícil trobar alguna informació més enllà del títol, que ni tan sols era escrit en la mateixa llengua que el contingut. Un cas remarcable en aquest sentit és el de *Quaestio de viribus demonstrationum*, que va resultar no ser un llibre religiós sinó un tractat de medicina el contingut del qual vam insistir a esbrinar gràcies a la desconfiança de Pedro Ontoria, que ens va enviar la reproducció de la primera i l'última pàgina que li havia tramès la biblioteca on es conserva amb l'advertiment que podia tractar-se d'un error, i que la primera pàgina podia correspondre a un altre llibre amb el qual era relligat. Després de successives consultes a la biblioteca de la universitat de Saragossa i de la sospita (a partir dels últims paràgrafs en llatí) que podia tractar-se de medicina escolàstica, vam recórrer al Museu d'Història de Medicina de Catalunya, a la base de dades Lull DB i a les indicacions del professor Lluís Cifuentes per localitzar el text, finalment, entre els títols científics recopilats per José María López Piñero.¹²

Per classificar temàticament la resta de títols impresos per Diego de Gumiel i explicar-ne les característiques, com també les proporcions amb què s'imprimien els llibres de cada temàtica a les ciutats on Gumiel va tenir taller, vam haver de recórrer a obres de caràcter general,¹³ històries de la literatura i de la llengua i actes de congressos

¹² LÓPEZ PIÑERO, José María. *Los impresos científicos españoles de los siglos XV y XVI. Inventario, bibliometría y thesaurus*. Valencia: Universidad. Cátedra de Historia de la Medicina, 1981, vol. I, p. 91.

¹³ LLANAS, Manuel. *L'edició a Catalunya: segles XV al XVII*. Barcelona: Gremi d'Editors de Catalunya, 2002; RUBIÓ I BALAGUER, Jordi. *Impremta i llibreria a Barcelona (1474-1553)*. Barcelona: Diputació de Barcelona, 1986; BERGER, Philippe. *Libro y lectura en la Valencia del Renacimiento*. València: Edicions Alfons el Magnànim, 1987; MARTÍN ABAD, Julián. "Incunables, post incunables y libros antiguos" [en línia]: <www.centrocisneros.uah.es/civitas/texto4.htm> , p. 11 [Consulta: 16 juliol 2005]; MARTÍN ABAD, Julián. *Los primeros tiempos de la imprenta en España*. Madrid: Ediciones del Laberinto, 2003; MARTÍN ABAD, Julián. *Post-incunables ibéricos*. Madrid: Ollero & Ramos, 2001; NORTON, FREDERICK J. *La imprenta en España, 1501-1520*. Madrid: Ollero & Ramos 1997.

sobre les diverses temàtiques presentades per poder-ne fer una descripció precisa, tot i que no especialitzada, atès que el nostre propòsit no era elaborar un estudi bibliogràfic de l'obra impresa per Diego de Gumiel, sinó definir l'entorn tipogràfic de *Tirante el Blanco*.

La localització d'autors i traductors també va resultar complexa. D'alguns en mancava qualsevol referència, com el cas de Juan Calvo, autor de *Forma salutandi seu laudandi Virginem*, i d'altres han estat objecte d'una recerca que ha abastat des dels recursos més moderns, com les pàgines més fiables i especialitzades d'Internet, fins als més antics, com el *Dictionnaire d'Histoire et Géographie Ecclesiastiques*, fundat entre 1909 i 1912 a París i els fascicles del qual es publiquen amb extraordinària lentitud i encara no ultrapassen la lletra K (29 volums), els estudis filològics de Latassa en edició electrònica¹⁴ o alguns clàssics de la matèria, com la *Biblioteca de traductores españoles* de Menéndez y Pelayo, que no ens va reportar cap dada directa. En d'altres casos, vam recórrer a treballs en vies de consolidació,¹⁵ és a dir, recopilacions molt laborioses i d'un caràcter extraordinàriament ambiciós, que s'exposen en una fase inicial i que, en conseqüència, presenten algunes ambigüitats, que van motivar consultes personals al professor Carlos Alvar, qui ens va atendre molt amablement malgrat ser a l'estranger i no disposar de dades a l'abast, i a Julián Martín Abad, director del Servicio de

¹⁴ *Bibliotecas antigua y nueva de escritores aragoneses de Latassa aumentadas y refundidas en forma de diccionario bibliográfico-biográfico por don Miguel Gómez Uriel*. Zaragoza, Imprenta de Calisto Ariño, 1884-1886, 3 vols. Edició electrònica de Manuel José Pedraza Gracia, José Angel Sánchez Ibáñez i Luis Julve Larraz. Saragossa: Universidad de Zaragoza, Facultad de Filosofía y Letras, 1999.

¹⁵ ALVAR, Carlos. "Materiales para una taxonomía de la traducción al castellano en el siglo XV". A: *Lengua, variación y contexto. Estudios dedicados a Humberto López Morales*. Madrid: Arco/Libros, 2003, vol. I, p. 67-79; ALVAR, Carlos. "Una veintena de traductores del siglo XV: prolegómenos a un repertorio." A: *Essays on medieval translation in the Iberian Peninsula*. Tomás Martínez Romero i Roxana Recio (eds.). Castelló-Omaha: Universitat Jaume I-Creighton University, 2001, p. 13-44; ALVAR, Carlos; LUCÍA MEGÍAS, José Manuel. "Repertorio de traductores del siglo XV: Segunda veintena". A: Fermín Sierra (ed.). *Literatura y transgresión (En homenaje al profesor Manuel Ferrer Chivite)*. Amsterdam-Nova York: Rodopi, 2004, p. 89-111; ALVAR, Carlos; LUCÍA MEGÍAS, José Manuel. "Repertorio de traductores del siglo XV: tercera veintena". *Quaderns de Filologia. Estudis Literaris*. València: Universitat de València, vol. VIII, 2003, p. 1-40.

Manuscritos, Incunables y Raros de la Biblioteca Nacional d'Espanya, que ens va respondre en diverses ocasions, fins i tot comparant personalment dues edicions postincunables.

No obstant l'objectiu de mantenir-nos sempre a prop de les dades materials, alguns punts foscos de la biografia de Diego de Gumiel ens van dur a qüestionar-nos els motius pels quals va partir de Valladolid, fet que repercutí decisivament en la producció posterior i potser també en la manca d'una segona edició del *Tirante el Blanco*, que d'altra manera s'hauria d'explicar per un desinterès inversemblant del públic lector. Per aclarir aquests punts vam plantejar la hipòtesi de la influència del cardenal Cisneros en aquesta decisió, i també vam emprendre un estudi de la difusió dels llibres de Diego de Gumiel, basat principalment en la conservació d'inventaris de biblioteques particulars del segle XVI, i especialment de les castellanues, pel fet de tractar-se de l'entorn receptiu del *Tirante*. També vam interessar-nos per la censura moral i la forma literària i editorial dels llibres de cavalleries, que, com ha demostrat José Manuel Lucía Megías,¹⁶ des de molt aviat conformen un gènere amb unes característiques tipogràfiques molt marcades. En aquest apartat vam dirigir consultes als professors Mari Carmen Marín Pina, que ens va respondre amb una abundant orientació bibliogràfica sobre la qüestió del tòpic de la falsa traducció, Anastasio Rojo Vega, que ens va aclarir alguns dubtes sobre la difusió, la conservació i la impressió del llibre a Valladolid, i Rosa Navarro Durán, sobre les possibilitats truncades d'una segona edició del *Tirante* i diversos aspectes de la difusió.

¹⁶ LUCÍA MEGÍAS, José Manuel. *Imprenta y libros de caballerías*. Madrid: Ollero & Ramos, 2000; "Tirante el Blanco ante el género editorial caballeresco". A: *Catálogo descriptivo de los libros de caballerías hispánicos*. X [en línea:] < http://parnaseo.uv.es/Tirant/Art.Lucia.html#N_1 > (Consulta: 1 desembre 2004), i «Libros de caballerías castellanos: un género recuperado». *Letras. Libros de caballerías. El «Quijote»*. *Investigación y Relaciones*, 50-51 (2004-2005), p. 203-234.

A l'última part d'aquesta recerca vam aplicar un mètode d'anàlisi lingüística comparativa (fraseològica, textual, estudi de variacions, cohesió gramatical, etc.), sense introduir-nos en les línies de recerca de la teoria de la traducció i que comparen i valoren possibles transformacions d'un prototext en metatext, sinó centrant-nos en l'anàlisi descriptiva d'un metatext ja produït. Una anàlisi que, en reflectir una sèrie de característiques que permetien dibuixar la identitat de l'anònim traductor, ens va animar a formular la hipòtesi final.

La darrera anàlisi lingüística, centrada en la recerca d'aragonesismes en la primera traducció castellana del *Tirant lo Blanch*, va requerir una àmplia documentació sobre els trets lingüístics que podien considerar-s'hi i el recolzament d'aquesta anàlisi en una mena de pauta d'anàlisi prefixada pel treball de Francho Nagore Laín.¹⁷ A partir d'aquestes coordenades, vam argumentar una hipòtesi que portàrem a avaluar a la professora Coloma Lleal Galcerán, especialista en els aragonesismes presents al castellà del segle XV, la qual ens va indicar la solidesa o la feblesa d'alguns dels trets que aportàvem i també la possibilitat que la mateixa anàlisi lingüística, aplicada a l'anònima *Question de amor de dos enamorados*, permetés assenyalar elements de la mateixa procedència.

L'elaboració de l'apèndix documental que presentem al final va ser una tasca lenta i difícil pel que fa a la consulta, localització i demanda de còpies als diversos arxius que podien conservar rastres del pas de Diego de Gumiel: l'Arxiu de la Corona d'Aragó, l'Archivo General de Simancas, l'Archivo Histórico Provincial de Valladolid, l'Archivo de la Real Chancilleria de Valladolid, l'Arxiu del Regne de València i l'arxiu dels Protocolos del Patriarca, també de València, tots els quals ens van atendre molt

¹⁷ NAGORE LAÍN, Francho. *El aragonés del siglo XIV. Según el texto de la Crónica de San Juan de la Peña*. Osca: Instituto de Estudios Alto-Aragoneses, 2003.

amablement. Els textos sobre la fallida final de Diego de Gumiel, en lletra cortesana i processal, van ser transcrits laboriosament pels professors Soledad Farnés i Gerard Marí.

En definitiva, la intenció global d'aquesta tesi, en termes metodològics, és adoptar la posició indicada per alguns crítics, els quals expressen la conveniència de fer estudis integradors d'aquestes dues orientacions (la cultural i la lingüística), massa sovint separats dels estudis sobre traducció. Així, doncs, hem fet nostres les paraules de Jaime Moll, quan observa:

No está de más recordar que el libro es un producto fruto de una técnica, un objeto que necesita una financiación para que pueda ser producido y la existencia de una red comercial para su venta, lo que comporta la recuperación del capital invertido y el logro de unos beneficios. Al mismo tiempo es portador de un texto, sin el cual no existiría, reflejo de una cultura y de un entorno social, considerados ambos en el sentido más amplio.¹⁸

4. Enfocament

Aquest estudi es basa en qüestions materials i es manté sempre pròxim a les dades físiques que envolten la publicació de *Tirante el Blanco* (1511). Les interpretacions i deduccions que aquestes dades permeten no volen anar més enllà de la conclusió lògica, i rebutgen l'entrada en el camp de l'assaig tot i presentar hipòtesis i intentar resoldre-les.

Durant tot el treball ens servim de dades de la impremta incunable (1474-1500) combinades amb dades de la impremta postincunable (1501-1520), dos períodes dins dels quals es mou Diego de Gumiel, i que estudiarem en combinació amb la presència del tipògraf en cada ciutat. Així, quan presentem la impremta a Girona només es contempla el període impremta incunable, perquè després ja no hi és Gumiel; en el cas

¹⁸ MOLL ROQUETA, Jaime. "Del libro español del siglo XVI". A: *El libro antiguo español*. Salamanca: Universidad de Salamanca, 1988, p. 325.

de València, ens estenem a tots dos períodes, però incidim en els anys que ell va ser a la capital (1513-1517).

Cal deixar constància que aquest estudi és de l'entorn del *Tirante*, i per tant, quan analitzem l'obra de Gumiel, és sempre per emmarcar-lo, fet que condiciona l'aparent desproporció d'alguns capítols, com l'estudi de la recepció (que incideix sobre Valladolid i no mira tant les biblioteques catalanes i valencianes), de la traducció (que s'aboca principalment cap a les traduccions vernacles) o de la transformació del *Tirant* en *Tirante* i el gènere cavalleresc.

5. Estructura

L'estudi s'articula en quatre grans blocs.

El primer se centra en la impremta incunable i postincunable i en la difusió dels llibres impresos. Abasta qüestions de caràcter general, com el naixement i l'expansió de la impremta, la diversificació dels oficis que van crear-se al seu entorn (o que ja existien amb la producció de manuscrits i que es van beneficiar de l'empresa, com és el cas dels llibreters), les despeses pròpies d'un taller de l'època i la distribució dels llibres mitjançant fires i mercats. Explora també aspectes més concrets del personatge central de la recerca, Diego de Gumiel: la seva biografia com a condicionant de la producció que n'hem conservat i els títols que s'imprimiren a les ciutats on va exercir com a impressor. Per tant, aquest primer apartat té un caràcter introductori.

Al segon bloc es presenta i s'exposa la producció de Diego de Gumiel i la recepció que va tenir al segle XVI. D'una banda, es descriuen els títols que van sortir de la impremta de Gumiel, i s'analitzen físicament (segons els formats, tipus de lletra, nombre de fulls, foliació, signatures, llocs d'impressió de les obres i marques de

l'impressor) i temàticament (religió, lleis, història, llengua, ficció, música o ciència), la qual cosa permet extreure una sèrie de dades percentuals del conjunt de l'obra. De l'altra, i a partir dels documents i els rastres presents en els pròlegs i colofons dels llibres, s'esbrinen les relacions de Diego de Gumiel amb personatges poderosos de l'època. És possible rastrejar la recepció dels títols de Gumiel, especialment les obres de ficció com el *Tirante el Blanco*, per mitjà d'alguns estudis sobre inventaris de biblioteques privades de l'època, i establir-ne les proporcions comparant-les amb la presència d'altres impressors a les mateixes biblioteques.

El tercer bloc és dedicat a la traducció. S'exposa què significava *traduir* al segle XV, com era l'activitat traductora, qui traduïa, la situació de la traducció a la Península Ibèrica i l'estat de les llengües vernacles, concretament el català i el castellà, al segle XV. Després d'aquest panorama general, es presenten quines són les traduccions que va imprimir Diego de Gumiel i els traductors dels quals tenim notícia, per tal de fer una valoració física dels títols impresos equivalent a la que es feia amb el total de l'obra de Gumiel (formats, tipus de lletra, nombre de fulls, foliació, signatures, llocs d'impressió de les obres i marques de l'impressor). Una tercera part d'aquest bloc és dedicada a consideracions assagístiques, com l'ús del tòpic de la falsa traducció i el seu possible sentit a l'època, la censura moral i els comentaris rebuts pel *Tirant* i el *Tirante*, i els canvis físics introduïts a la versió castellana com indicis de la consciència de gènere.

A l'últim, es presenten dues anàlisis lingüístiques del text estudiat: la primera compara el *Tirante* amb l'obra original, i aporta una sèrie de dades sobre la fidelitat, l'ús de tècniques de traducció (amplificacions, reduccions, etc.) i la intencionalitat del traductor. El procediment va consistir a anotar totes les diferències que detectàvem entre ambdós textos, distingir-ne les categories lingüístiques a les quals corresponien, ordenar-les en dos grans blocs d'unitats lèxiques i unitats fraseològiques i, finalment,

concretar el contingut semàntic dels elements destriats per poder-ne extreure conclusions. A partir d'aquesta anàlisi, que suggeria un perfil determinat de traductor, procedirem a l'anàlisi lingüística de recerca d'aragonesismes, per a la qual vam haver de fer una àmplia consulta bibliogràfica i emprar com a pauta anàlisis establertes prèviament, com a garantia de l'estudi. El resultat ens va permetre formular una última hipòtesi relacionada amb un altre títol imprès per Diego de Gumiel, *Question de amor de dos enamorados*, i entroncar amb els incipients estudis sobre les relacions entre l'aragonès i la seva influència a València.

L'apèndix documental, compost per 26 documents, reuneix per primer cop totes les referències arxivístiques conegudes de Diego de Gumiel. En aquest treball, a més, es presenten tres originals que mai havien estat publicats (el darrer d'ells transcrit), i que permeten matisar alguns aspectes de l'activitat de l'impressor.

6. Agraïments

En primer lloc, vull expressar agraïment a qui ha estat la directora de la tesi, Montserrat Bacardí i Tomàs, tant per la llibertat d'orientació i recerca que m'ha permès com per la confiança i l'entusiasme amb què m'ha envoltat. Sense la seva companyia no hauria estat possible arribar a la fi d'un treball tant extens sense defallir. També als professors i especialistes a qui he dirigit els meus dubtes, que han contestat de manera generosa les meves preguntes, sovint facilitant-me bibliografia i derivant-me cap a d'altres especialistes que em podien ajudar: Jesús Alturo, Carlos Alvar, Rafael Beltran, Lluís Cifuentes, Lluïsa Cotoner, Teresa Julio, Coloma Lleal Galcerán, Mari Carmen Marín Pina, Julián Martín Abad, Rosa Navarro Durán, Pedro Ontoria Oquillas, Anastasio Rojo Vega, Alfons Zarzoso, i Soledad Farnés per l'ajut en la transcripció documental.

A l'últim, i molt emotivament, a la meva mare, el meu marit i els meus fills, que m'han proporcionat el suport i el temps imprescindibles per a desenvolupar un projecte tan ambiciós com aquest.

PRIMERA PART

IMPRESA I DIFUSIÓ

1. EL NAIXEMENT DE LA IMPREMTA A EUROPA

1.1. Orígens

La majoria d'impressors dels llibres que avui qualifiquem d'incunables –una categoria arbitrària fixada pel llibreter holandès Cornelio van Beughem, que abraça dels orígens fins a l'1 de gener de 1501– eren d'origen alemany en tots els països europeus. Això s'explica perquè, com és sabut, qui va perfeccionar la tipografia de lletres aïllades de fusta de l'holandès Janszoon i va crear caràcters mòbils va ser l'orfebre alemany Johannes Genfleisch, que adoptà el nom de la seva casa, “zum Gutenberg”. A ell es deu la primera Bíblia impresa o Bíblia de 42 línies. Posteriorment, el *Psalterium* imprès el 1457 a Magúncia porta ja un colofó que expressa l'orgull d'ésser un llibre procedent de “l'hàbil invenció d'imprimir”. A Gutenberg es deu el desenvolupament d'un nucli inicial d'impressors alemanys. Quan poc després, l'any 1460, esclataren revoltes civils que provocaren que el Papa deposés l'arquebisbe de Magúncia i enviés Adolf de Nassau a prendre la ciutat, l'assajament provocà la dispersió d'aquest nucli primitiu d'impressors.

Majoritàriament els primers impressors van desplaçar-se cap a llocs on regnava l'humanisme, i amb especial intensitat a viles riques i cultivades com Roma, però aquest moviment massiu i unitari, que va tenir lloc entre 1469 i 1472, provocà problemes de competència laboral, la qual cosa va desencadenar una segona "diàspora" i l'establiment de tallers als països més perifèrics d'Europa. Berger¹ afirma que els dos primers impressors instal·lats a Itàlia, Sweynheim i Pannartz, van ser incapaços de vendre la seva producció a Roma, amb tiratges massa ambiciosos per l'època, i que d'això cal

¹ BERGER, Philippe; BOTREL, Jean-François; LÓPEZ, François., MARRAST, Robert. *Histoire du livre et de l'édition dans les pays ibériques*. Bordeaux : Presses Universitaires, 1986.

deduir que els primers problemes van ser de distribució. Aquesta interpretació és molt coherent, atès que els principals centres d'impressió medievals van ser Lió i Venècia, dues ciutats mercantils que podien oferir unes condicions de venda i distribució ja consolidades per la tradició comercial d'ambdues ciutats.

La impremta va arribar a la Península Ibèrica a través d'Itàlia, com es dedueix pels tipus utilitzats pels primers impresos. La relació entre les dues penínsules era molt intensa en aquella època, particularment entre Itàlia i la Corona d'Aragó. Berger observa també que Juan Paris d'Heidelberg, reconegut com el primer impressor establert a Espanya, va arribar de la mà de Juan Arias Dávila, bisbe de Segòvia, que el va portar d'Itàlia per introduir el nou invent al servei pastoral de la diòcesi, i que el cardenal Borgia va desembarcar a València el 1472 almenys amb un impressor, tot i que la majoria de tipògrafs ho va fer pel seu propi compte.

Se sap que l'establiment de tallers tipogràfics de mestres alemanys a la Península Ibèrica va ser intens entre 1472 i 1473. Rubió i Balaguer² parla de residència continuada de colònies de mercaders alemanys a l'Aragó des de mitjan segle XIV, a València (on havien fundat el convent de la Vall de Jesús) i a Barcelona (al monestir de Santa Caterina hi havia la tomba dels membres de la confraria de “santa Bàrbara dels alemanys”). Aquestes colònies mantenien contacte les unes amb les altres i gaudien a les ciutats on comerciaven “de una categoría en cierto modo patricia y distinguida, prestigiada con el crédito y el buen nombre adquirido por las dos o tres generaciones que les habían precedido en sus factorías”.³ També explica Rubió que es caracteritzaven per sentir-se “residents” o “habitadors”, però no “ciutadans”, com demostren les actes de defunció i els testaments, i la documentació que els qualifica sempre d’“alemanys” o

² RUBIÓ I BALAGUER, Jordi. *Llibreters i impressors a la Corona d'Aragó*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1993.

³ *Ibidem*, p. 218.

“germanicae nationis”; perquè, tot i haver-se establert, “no entraba en los planes de aquellos negociantes el instalarse de por vida en el país. Eran viajantes y viajeros, pero no emigrantes”.⁴

La presència d'aquests mercaders pot obeir a l'entrada de tipògrafs compatriotes, ja fos cridats directament pels comerciants (com en el cas d'Iakob Vizlandt, que va considerar que seria més bon negoci imprimir llibres a València que importar-los) o alertats per les notícies que a la Península faltaven experts en aquest ofici. Explica Rubió:

Una universidad, una iglesia catedral, necesitaban textos de estudio y libros litúrgicos que los nuevos impresores podían imprimir. Tales instituciones serían el señuelo que atraía a los stampadores. El intermediario hemos de buscarlo probablemente en la clase mercantil, extranjera de ordinario, alemana o saboyana o italiana, cuyos factores viajaban, escribían y se relacionaban con los centros donde se reclutaban los tipógrafos en demanda de trabajo.⁵

Rubió i Balaguer puntualitza que hi havia dos tipus d'immigrats: “unos lo eran sólo temporalmente y lo que querían, o era un honor o un halago al amor propio más o menos inconsciente. Otros, como los obreros y los artistas, buscaban simplemente una labor lucrativa”.⁶ Diferència que condiciona el tipus d'integració al nou país, ja que les classes artesanals sí que tenen tendència a mesclar-se amb la població autòctona. En el cas dels impressors, afavoreix la mescla els matrimonis freqüents amb dones del país, sovint vídues adinerades que els proporcionen estabilitat econòmica en un ofici poc rendible. No obstant això, Rubió observa que “artesanos y comerciantes podían tener organizaciones gremiales independientes, pero en el extranjero, y ante la enfermedad y la muerte, las diferencias de clase desaparecían”.⁷

⁴ RUBIÓ I BALAGUER, Jordi. *Op.cit.*, p. 219.

⁵ *Ibidem*, p. 231.

⁶ *Ibidem*, p. 223.

⁷ *Ibidem*, p. 221.

Les característiques de l'ofici d'impressor implicaven no només un coneixement artesanal, sinó també

cierta práctica del latín, lengua en la cual imprimían la mayor parte de sus libros, y también alguna noción del repertorio internacional de obras de autores clásicos y textos litúrgicos, jurídicos, etc. cuya publicación podían emprender. Esta doble competencia de los primeros impresores alemanes da especial relieve a su toma de contacto tanto con las clases obreras como con las cultivadas del país.⁸

Amadeu J. Soberanas⁹ esmenta dels pocs impressors castellans que hi havia a l'època incunable: Alfonso Fernández de Córdoba -convers perseguit i transhumant com Gumiel-, Antonio Martínez, Bartolomé Segura, Alfonso del Puerto, Jorge Costilla i Juan Viñao. Manuel Llanas¹⁰ observa que no hi ha dades documentals més que de quatre catalans, tres dels quals són fonamentalment llibreters: Pere Posa, Pere Miquel, Gabriel Pou i Bartomeu Labarola.

Rubió i Balaguer indica que no necessàriament havien de ser alemanys els estampadors que van donar a conèixer el llibre imprès a Espanya, que probablement ja havia arribat per mitjà del comerç amb l'estranger o havia estat transportat pels estudiants que es formaven a França, Itàlia o Alemanya. No s'ha conservat cap llibre xilogràfic estampat a Espanya, tot i que hi ha notícies de gravats de la primera meitat de segle XV i se'n coneixen alguns de la segona meitat, confecció de naips i gravats amb text sobre planxes metàl·liques.

1.2. Primeres regulacions

⁸ RUBIÓ I BALAGUER, Jordi. *Op.cit.*, p. 226.

⁹ SOBERANAS, Amadeu J. "Introducciones latinae nebreissenses". A: *El libro antiguo español I*. Salamanca: Universidad de Salamanca, 1988, p. 399.

¹⁰ LLANAS, Manuel. *L'edició a Catalunya: segles XV a XVII*. Barcelona: Gremi d'Editors de Catalunya, 2002, p. 35.

Com explica Martínez de Sousa,¹¹ quan el Papa Inocenci VIII va escriure *Contra impressores librorum reprobatorum*, el 1487, es va produir el primer toc d'atenció al nou invent i a la perillosa i indiscriminada difusió d'idees que permetia. Lleó X, seguint els acords del Concili de Laterà, va ordenar el 1515 l'establiment de la censura prèvia a tota la cristiandat, mesura que va endurir-se després de la ruptura amb Luter (Climent VII va prohibir taxativament els seus llibres el 1524). Pius V establí una sèrie de regles de vigilància religiosa dels llibres, i va instituir el *nihil obstat* i el *imprimatur* per a tots els llibres. Amb el Concili de Trento va aparèixer la Sagrada Congregació de l'Índex, que va mantenir-se fins al segle XX.

Dins de la Península, i per impulsar el desenvolupament de la impremta, els Reis Catòlics van declarar exempt d'impostos el comerç del llibre en una pragmàtica dictada a les corts de Toledo el 1480,¹² en la qual consideraven que els llibres impresos ennoblien les llibreries i biblioteques, afavorien l'avenç de la tècnica i facilitaven la tasca alfabetitzadora del poble. Tampoc no van posar impediments a la importació de llibres, i donaren facilitats per a l'establiment d'imprentes. El 8 de juliol de 1502 dictaren la pragmàtica de Toledo,¹³ amb la qual van crear la figura legal de la llicència, sense la qual quedava prohibit imprimir i vendre llibres que no haguessin estat revisats per les autoritats designades pels reis. De tota manera,

No se señala en esta Ley, sin embargo, cuáles eran las autoridades que en los reinos de Aragón, Valencia y Cataluña gozaban de las mismas facultades delegadas para conceder las citadas licencias de impresión o de venta de libros, a pesar de que en aquella época era precisamente donde más desarrollado estaba el arte de imprimir y el comercio de la librería. Quizá pueda explicarse esta omisión debido a que en aquella época estaban vigentes en dichos reinos sus respectivos fueros, en los que ya se habían incluido algunas disposiciones relativas a estas mismas cuestiones.¹⁴

¹¹ MARTÍNEZ DE SOUSA, José. *Pequeña historia del libro*. Barcelona: Labor, 1987.

¹² "Novísima Recopilación: Ley I, título XV, libro VIII." A: CENDÁN PAZOS, Fernando. *Historia del derecho español de prensa e imprenta, 1502-1966*. Madrid: Editora Nacional, 1974. En reproduim un fragment significatiu a l'apèndix documental, p. 35.

¹³ "Novísima Recopilación: Ley I, título XVI, libro VIII."

¹⁴ CENDÁN PAZOS, Fernando. *Op.cit.*, p. 27.

La pragmàtica de 1502 posava ordre en l'organització de la impremta, però sense caure en la línia de la censura dictada pel papa Lleó X l'any 1515 amb vigència a tot Europa. Era una mesura que afavoria la impremta, perquè els reis imposaven que els llibres tinguessin una "buena redacción, buena letra, buenos márgenes y buen papel", si bé sovint s'oblidava la impressió del nom de l'autor, o es fonia el nom i el cognom, se'n variava l'ortografia o s'utilitzaven noms nobiliaris, de religió, pseudònims, inicials, anagrames o l'anonimat.¹⁵ A efectes pràctics, la *licencia* implicava que qualsevol llibre, a les terres de la Corona de Castella, necessitava una autorització concedida pels presidents de les audiències de Valladolid i Ciutat Reial, els arquebisbes de Toledo, Sevilla i Granada i els bisbes de Burgos i Salamanca en aquestes ciutats i a Zamora (sense la *licencia* l'impressor podia perdre els béns i ser, ell i els seus llibres, condemnats; Escolar parla de llibres "decomisados y quemados en la plaza pública"). També implicava que tots els llibres havien de passar mesures de vigilància que obligaven a fer constar el nom de l'autor, el de l'impressor, el del lloc de la impressió i la data arran del Concili de Laterà i l'establiment de censura prèvia a tota la cristiandat el 1515. Martín Abad afirma¹⁶ que la llicència era un requisit previ a la impressió, però també una exigència abans que es posés el llibre a la venda; el mateix autor insisteix que, per contra, no suposava l'establiment de cap censura doctrinal ni repressora.

La pragmàtica també institueix el "depósito de libros y de originales", que segons Cendán Pazos era

una de las mejores y más eficaces medidas precautorias que el poder real imponía como garantía de que las impresiones y sucesivas reimpressiones de los libros no pudieran contener un texto total o parcialmente diferente del original

¹⁵ ESCOLAR, Hipólito. *Historia del libro*. Madrid: Fundación Germán Sánchez Ruipérez, 1988.

¹⁶ MARTÍN ABAD, Julián. *Los primeros tiempos de la imprenta en España*. Madrid: Ediciones del Laberinto, 2003.

depositado previamente en el Consejo Real y con el que tenían que ser necesariamente confrontadas tales reproducciones.¹⁷

Dècades més tard van aparèixer el *privilegio*, un tipus de permís en exclusiva donat pel poder civil a favor d'un editor i per un temps determinat, costum que va estendre's per Europa cap a mitjan segle XV, i la *aprobación*, informe d'una persona a qui s'havia demanat l'examen de l'obra. Segons Norton, el privilegi era la forma més freqüent d'intervenció reial, perquè

prohibía la impresión no autorizada de la obra en cuestión y establecía severas penas por su infracción, la más habitual la confiscación de los ejemplares culpables y la imposición de una multa que se repartía entre la Corona y el poseedor del privilegio. Aunque existía algún precedente cercano en Venecia, parece que el sistema se desarrolló espontáneamente en Castilla. El primer ejemplo conocido es el privilegio concedido al médico real Julián Gutiérrez para su obra sobre el tratamiento de la piedra, que se publicó en Toledo en abril de 1498; la breve anotación en el propio libro incluye una declaración de que el Consejo Real había fijado el precio de venta en setenta y cinco maravedís. La fijación del precio iba a ser una parte normal del procedimiento para la concesión del privilegio real.¹⁸

Martín Abad considera el *privilegio* com una forma de mecenatge i data el primer privilegi reial el 1498. També indica que la *tasa* o declaració impresa del preu de venda de l'exemplar en va ser una conseqüència directa, que és una figura legal típicament espanyola i que el primer cas documentat data del 1492.

El privilegi reial als llibres de lleis apareix per primera vegada en un llibre d'àmbit no oficial: el *Tractatus de penitentiis* d'Alfonso de Benavente, imprès per Juan Gysser a Salamanca el 1502. Afirmar Norton que “hay varios indicios posteriores de que un privilegio era un bien comerciable; sin duda tampoco era algo barato de adquirir”, i que

la protección proporcionada debía de ser efectiva ya que, desde 1510, se convirtió en práctica habitual a lo largo de toda Castilla la obtención de

¹⁷ CENDÁN PAZOS, Fernando. *Op. cit.*, p.33.

¹⁸ NORTON, Frederick J. *La imprenta en España (1501-1520)*. Madrid: Ollero & Ramos, 1997, p.188-189.

privilegios para obras importantes, por lo general, en la medida en que podemos saberlo, por parte de los autores o editores, pero a veces por parte de los encargados de su publicación. La traducción de Francisco de Madrid del *De remediis* de Petrarca se publicó en Valladolid con una declaración de que el impresor, Diego de Gumiel, poseía un privilegio para cinco años, efectivo en la fecha de impresión, el 18 de marzo de 1510; en febrero de 1513 Cromberger reeditó la obra con la misma declaración de privilegio pero ocultando de forma poco noble el hecho de que ya habían transcurrido casi tres años de los cinco. Es posible que Gumiel hubiese vendido el privilegio a Cromberger, pero es más probable que el verdadero poseedor fuese Francisco de Madrid, quien simplemente había cambiado de editor.¹⁹

Norton indica que l'obtenció d'un privilegi per tot Espanya era "inusual, aunque no sin precedentes; se había aplicado a la gramática latina de Nebrija de 1510, mientras que dos obras impresas en Valencia –la *Suma de todas las Crónicas del mundo* de Costilla (1510) y el *Cancionero general* en sus dos primeras ediciones (1511, 1514)– tenían un privilegio expreso para cinco años en Castilla y para diez en Aragón", tot i que "el privilegio real aragonés", a banda dels dos exemples citats, només apareix en llibres de lleis impresos a Barcelona i que llavors es limitava al principat de Catalunya:

Valencia ofrece el único ejemplo en España de protección otorgada por las autoridades locales, en este caso, los jurados de la ciudad. Sus privilegios se concedieron con frecuencia; el primero conocido, para la *Oratio* de Proaza de 1505, era muy característico. Tenía validez para todo el reino de Valencia durante dos años, con una multa de 600 sueldos por cada ejemplar ilegal.²⁰

Berger afirma que els mateixos editors, guiats per la necessitat de vigilar les novetats i aconseguir-ne l'exclusiva, signaven contractes on constava que l'impresor es comprometia a no tirar més exemplars dels acordats i a no fer-ne imprimir cap ni directament ni indirectament. Fins i tot preveïen una multa, a vegades molt alta, pels qui incomplissin la clàusula. Però estaven encara més preocupats per l'actuació dels altres editors, per la qual cosa explica Berger que

¹⁹ NORTON, Frederick J. *Ibidem*, p. 190.

²⁰ NORTON, Frederick J. *Op.cit.*, p. 191.

pronto se desarrolla en el mundo del libro la preocupación de conseguir una protección oficial; y se intentó obtener ciertos privilegios de impresión de diversas autoridades locales. Por supuesto, el ideal consistía en conseguir una exclusiva lo más amplia posible en el tiempo y en el espacio. Esto dependía de la benevolencia de los que detentaban el poder, y con toda evidencia, la liberalidad con la que se concedían semejantes favores variaba en función de la notoriedad y de las influencias que poseía el solicitante. (...) Pero la protección aportada por los magistrados municipales era, por muy amplia que fuese, extremadamente limitada en el espacio. Por este motivo se buscaban con más avidez todavía los privilegios reales, bastante difíciles de obtener, pero que presentaban la ventaja de extender a todo un reino la protección de su más alta autoridad. (...) Bien fuera por mediación del ayuntamiento, bien por la del rey, la costumbre de prevenir las imitaciones fraudulentas fue introduciéndose progresivamente. Esta se hizo sistemático con el tiempo y, naturalmente, a causa del exagerado aumento de la competencia.²¹

Berger indica que els primers privilegis a llibres valencians són municipals i de 1502, però que el costum s'incrementa a partir del 1510 a causa de la competència, quan els impressors, llibreters i editors van començar a buscar protecció oficial.

No va ser fins a mitjan segle XVI que les llicències i aprovacions van unificar-se i centralitzar-se a tota la Península amb l'aplicació de la pragmàtica de 1558. Jaime Moll²² explica que la unificació va produir-se quan els regnes de la Corona d'Aragó van perdre el dret públic i les seves institucions, en implantar-se la legislació castellana. La pragmàtica de 1558 centralitzava la concessió de llicències en el Consejo de Castilla, segons el procés següent: els originals havien de ser examinats, rubricats i firmats per l'escrivà assignat; l'impressor feia una impressió únicament del text, sense portada ni preliminars, que es presentava al Consejo; el Consejo encarregava al corrector que comparés el text amb el de l'original aprovat i rubricat; després fixava el preu de venda del llibre, o *tasa*, i finalment el llibre havia de ser imprès fent-hi constar el nom de l'autor, l'impressor, el lloc d'impressió, la llicència, la *tasa* i el privilegi.

²¹ BERGER, Philippe *Libro y lectura en la Valencia del Renacimiento*. València: Edicions Alfons el Magnànim, 1987, vol. II, p. 134-136.

²² MOLL, Jaime. *De la imprenta al lector. Estudios sobre el libro español de los siglos XVI al XVIII*. Madrid: Arco/Libros, 1994, p. 89-90.

1.3. Tallers

Manuel Llanas²³ aporta dades sobre impremtes anteriors a l'any 1500: a Anglaterra només n'hi havia 4, a Suïssa 27, a la Península Ibèrica 46 tallers, 70 als Països Baixos; però 160 a França, 200 a Alemanya, 500 a Itàlia. Començat el segle XVI, la situació era similar, segons Norton,²⁴ que enumera tan sols 30 obradors tipogràfics a tot el territori espanyol.

1.4. Tiratges

Manuel Llanas²⁵ parla d'un tiratge mínim de cent llibres i un màxim de dos mil en terres catalanes a l'època incunable, per tant, d'una mitjana d'entre 400 i 500 llibres, que es correspon amb l'europea. A finals del segle XV s'havien imprès uns 10.000 títols a tot Europa, la qual cosa indica la velocitat amb què la impremta es va propagar pel continent. Berger afirma que a València

el abanico del número de ejemplares previstos para una sola edición se extiende de trescientos a dos mil. A pesar de que las tiradas mayores se dieron en el siglo XVI, no se observa un aumento sistemático de las mismas en función del tiempo. Las causas de las variaciones que se observan parecen ser de distinto orden y sin ninguna relación con la cronología.²⁶

Martín Abad assegura que

Una tirada normal a caballo de los siglos XV y XVI sería de 300 ejemplares. Por supuesto que existen tiradas mucho más cuantiosas, que nos llevan a plantearnos cuántas dificultades no hubieron de vencerse para lograr vender tamaña cantidad de ejemplares. Algún caso conocido nos hace ver cómo

²³ LLANAS, Manuel. *Op.cit.*, p. 42.

²⁴ NORTON, Frederick J. *Op.cit.*, p. 106.

²⁵ LLANAS, Manuel. *Op.cit.*, p.26-28.

²⁶ BERGER, Philippe. *Libro y lectura en la Valencia del Renacimiento*. València: Edicions Alfons el Magnànim, 1987, vol. II, p. 129.

el impresor-editor imaginó las fórmulas adecuadas al efecto: una suscripción previa ante notario, por ejemplo, se utilizó para vender la tirada de una edición de los *Fori Aragorum* del taller zaragozano de Enrique Botel y Pablo Hurus, en 1476. Una demanda conocida pudo incrementar la tirada del grueso volumen con el texto de *Tirant lo Blanch* hasta alcanzar los 715 ejemplares en Valencia, en 1490, en una edición costeada por el mercader Hans Rix.²⁷

A “Un curioso inventario de libros de 1528”, Griffin²⁸ exposa exemples de tiratges de Jacobo Cromberger, de Sevilla, que anaven dels 700 als 1.500 exemplars. Recordem que és un cas excepcional, atès que es tracta d’un dels impressors més poderosos de l’època incunable.

1.5. Estudi de les lletreries

Per a la identificació d’alguns incunables conservats sense lloc d’impressió, nom d’impressor i data d’impressió, així com per a l’estudi dels materials emprats pels tipògrafs i la seva evolució, és fonamental l’estudi de les lletreries. Jaime Moll detalla el procés de producció dels tipus en les seves diverses fases:

Siguiendo el diseño adoptado, un grabador talla en acero los correspondientes punzones. Con los mismos se abren uno o varios juegos de matrices de cobre. Todas las matrices abiertas con un mismo juego de punzones tendrán en hueco exactamente el mismo diseño para cada letra o signo. En jugos de punzones largo tiempo usados, puede darse el caso de rotura de un punzón, substituido por uno nuevo, que puede no ser exactamente igual al roto. También puede suceder lo mismo con una determinada matriz. Las matrices abiertas con los punzones no pueden usarse para fundir tipos sin proceder antes a su justificación. Se trata de una operación por la que cada matriz es adaptada al molde que se usará para la fundición de los tipos. Es preciso transformar la matriz irregular en una pieza rectangular, en la que el hueco de la letra ha de asentarse sobre la línea de base de la correspondiente letreía, para lograr, con los tipos que se fundirán de las mismas, líneas de escritura perfectamente alineadas y paralelas. En la justificación se fija también el grosor correspondiente a cada letra, el espaciado entre las líneas . finalmente, en

²⁷ MARTÍN ABAD, Julián. “Incunables, post incunables y libros antiguos” [en línia]: <www.centrocisneros.uah.es/civitas/texto4.htm> [Consulta: 16 juliol 2005].

²⁸ GRIFFIN, Clive. “Un curioso inventario de libros de 1528.” A: *El libro antiguo español I*. Salamanca: Universitat de Salamanca, p. 194-195.

relación al rectángulo resultante, cada letra ha de estar situada en su prevista verticalidad.

La justificación, por lo tanto, diferencia juegos de matrices abiertas con los mismos punzones, que presentan un mismo diseño.²⁹

Aportem aquesta informació per explicar que el tipògraf de l'època incunable s'enfrontava a diverses possibilitats a l'hora de proveir el taller, en funció de la pròpia capacitat com a gravador. Segons Jaime Moll eren:

- a) Grabación de punzones propios, un juego de matrices abierto con dichos punzones, tipos fundidos con las mismas. El impresor podrá tener la exclusiva del uso del correspondiente diseño o vender fundiciones a otros impresores.
- b) El propietario del juego de punzones, impresor o no (también puede ser el mismo grabador) abre distintos juegos de matrices, que vende sin justificar o justificadas. Lo más habitual es que la justificación varíe, no sea exactamente igual en los distintos juegos.
- c) Adquisición de matrices, fundición de tipos. De nuevo, podrá reservar los tipos para su uso exclusivo o vender fundiciones a otros impresores.
- d) Adquisición de tipos. Los tipos se van desgastando con su uso. Puede un impresor apurarlos al máximo –y veremos como en sus impresos se refleja dicho desgaste- o reponerlos con una nueva fundición procedente de las mismas matrices, de otras matrices del mismo diseño –podremos suponer que ha variado de proveedor- o con una fundición de otro diseño.³⁰

Hem exposat aquestes possibilitats per posar en evidència les dificultats que representa la identificació d'incunables i l'atribució d'alguns títols a l'impressor. Igualment, les paraules de Jaime Moll fan prendre amb molta cautela algunes reflexions precipitades sobre l'origen i el destí del material d'alguns impressors, o sobre la seva capacitat de crear punxons, matrius i tipus, dos aspectes que fàcilment comportarien deduccions errònies.

²⁹ MOLL, Jaime. “La justificación de las matrices y el estudio de las letrerías”. A: *De la imprenta al lector. Estudios sobre el libro español de los siglos XVI al XVIII*. Madrid: Arco/Libros, 1994, p.109-110.

³⁰ MOLL, JAIME. *Op.cit.*, p. 112.

2. CATEGORIES PROFESSIONALS

Segons Salavert Fabiani,¹ la diferència entre impressor, llibreter i editor va establir-se molt aviat, però hi havia qui concentrava les tres funcions, perquè els primers impressors europeus eren persones d'una acurada sensibilitat cultural i normalment sabien llegir i escriure en llatí o fins i tot tenien alguns estudis, a més de ser molt apreciats per les autoritats civils i eclesiàstiques de les ciutats on s'instal·laven. Salavert Fabiani parla de "l'impressor humanista" que posava el taller al servei del moviment, fomentava tertúlies cultes i fins i tot aconseguia que destacades figures de l'humanisme actuessin com a lectors d'originals o correctors de les seves edicions. En aquest treball intentem apropar-nos als professionals del món del llibre entesos com a productors artesanals o comercials, més que culturals, tot observant la repercussió que la seva tasca editora, amb objectius prioritàriament financers, va tenir en el panorama lingüístic i traductològic de l'època. No obstant això, cal remarcar que el marc de procedència i de projecció del llibre continuava essent elitista, no popular; el llibre tot just deixava de ser un manuscrit car i exclusiu per convertir-se en una còpia –en tirades màximes de dos o tres mil exemplars- que podien permetre's només les classes cultes i benestants. Això implicava que la feina de l'impressor hagués de fer-se amb una meticulositat extraordinària, sotmesa com estava als criteris d'aquells que, només una generació o

¹ SALAVERT FABIANI, Vicente L. "Los humanistas y el libro". *Historia* 16, 157 (maig 1989), p. 61-68.

dues abans, contemplaven la possessió d'un manuscrit com un privilegi. Els llibres incunables i els postincunables encara eren objectes cars, dignes de figurar als inventaris de béns dels seus posseïdors, motiu de la fallida econòmica d'aquells impressors que no aconseguïen distribuir-los bé, i també objecte de permisos d'edició que els protegeïen i en certificaven un valor formatiu per al lector, o bé –més endavant- de permisos eclesiàstics que en certificaven la qualitat moral. Per aquest motiu, com veurem, els impressors i editors tenien cura de treure a llum exemplars de la màxima qualitat possible, tant en sentit estrictament formal com pel que fa a la correcció textual, que s'encarregava a col·laboradors externs.

La similitud entre un incunable i un manuscrit és molt gran perquè la impremta buscava deliberadament assemblar-se al llibre tradicional valuós. Fins i tot es deixaven espais en blanc per dibuixar a mà imatges i caplletres. Als inventaris de biblioteques com la del col·legi de San Ildefonso, fundat per Cisneros, aquests llibres es guarden amb cadenes i figuren descrits com exemplars “de molde”, i ocupant prestatgeries conjuntament amb els “de mano”.² Amb el temps, el llibre imprès va anar desenvolupant diferències a causa del sistema de reproducció i venda i dels gustos del públic, però encara es troben propietaris de biblioteques que preuen molt més el llibre manuscrit que l'imprès ben entrat en Renaixement. Rubió i Balaguer³ considera probable que Alfons V d'Aragó, mort el juny de 1458, hagués tingut alguns dels primers volums impresos a Magúncia a la seva biblioteca napolitana, i constata que els grans bibliòfils del Renaixement desdenyaven els llibres impresos. El fet és que l'admiració per la impremta que s'expressa en els colofons de Castella i Saragossa no

² AGUADÉ NIETO, Santiago. “De la manuscritura a la impremta: formació de la biblioteca del Colegio de San Ildefonso”. *Civitas Librorum. La ciudad de los Libros*. Universidad de Alcalá de Henares, 2002, p. 55-80.

³ RUBIÓ I BALAGUER, Jordi. *Llibreters i impressors a la Corona d'Aragó*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1993.

apareix en els catalans, un tret distintiu que revela potser una actitud diferent davant del llibre imprès.

2.1. Impressors

La seva vida nòmada i el costum de traslladar els estris fa que s'instal·lin a cada localitat de manera temporal, sense deixar descendència ni aprenents que continuïn l'ofici. A diferència dels llibreters, “no tan sols no es fan rics, sinó que pateixen privacions i dificultats econòmiques”, segons Llanas.⁴ Una altra característica és que la majoria són estrangers o forasters, en el segle XV i inicis del XVI. Rubió assenyala que els fracassats d'escoles i universitats del centre d'Europa en el segle XV es refugiaren als tallers d'impremta, perquè sabien una mica de llatí, i que els únics noms catalans a la impremta del segle XV, a Barcelona, eren Posa, Pere Miquel i Gabriel Pou, tots tres procedents del sector llibreter.⁵ Així doncs, la primera activitat impressora de la ciutat va ser portada per alemanys, s'hi van incorporar pocs barcelonins, i després va passar a mans de francesos.

També afirma Rubió i Balaguer que “els tipògrafs eren pobres, i que fins i tot els més importants i arrelats a Barcelona, com Rosenbach i Amorós, hagueren de recórrer al crèdit amb tanta freqüència i es veieren empresonats o en perill de ser-ho”.⁶ No coincideix amb Haebler, que ho explica dient que fins als darrers anys del segle XV els impressors que van arribar a la Península no tenien recursos, i que entre 1478 i 1490 al mercat peninsular no hi havia prou demanda per a absorbir totes les impressions

⁴ LLANAS, Manuel. *Op.cit.*, p. 40.

⁵ RUBIÓ I BALAGUER, Jordi. *Op.cit.*, p. 66.

⁶ RUBIÓ I BALAGUER, Jordi. *Op.cit.*, p. 63.

pròpies. Rubió no creu que la producció fos superior al consum, almenys a Barcelona, perquè la ciutat se centrava per força en la demanda del mercat local, ja que era impossible poder competir amb els grans centres editorials de l'estranger, que fins i tot tenien agents a Barcelona.

Rubió i Balaguer descriu una clara tendència evolutiva en el desenvolupament del negoci de la impremta barcelonina, que podem traslladar a tota la Península Ibèrica:

Al principi, llurs propietaris venien ells mateixos les seves produccions. S'associen després amb petits capitalistes, o amb llibreters, i treballen amb ells i es parteixen els riscos i els guanys. Per fi els llibreters es converteixen en editors i contracten la impressió pagant ells el cost, i sense invitar el tipògraf a compartir guanys.⁷

En un altre estudi, Rubió revela els motius pels quals hom afirma que els llibreters eren rics i els impressors no; el curs de les fallides solia ser sempre el mateix:

Disponían de capital en proporción mucho mayor que los menestrales, notarios o pequeños burgueses de las ciudades donde negociaban, y los desbancaban en tales operaciones. (...) Compraban, por ejemplo, papel, con crédito hasta de seis o más meses. Llegaba el vencimiento y no podían cumplir. No era caso de pedir dinero al mismo negociante que les había vendido el papel, y acudían a pequeños capitalistas que adelantaban la cantidad a cambio de la constitución de lo que en Cataluña se llamaba *violari*: el pago de una suma anual, mientras no se redimiera la operación devolviendo el capital al prestamista. Del pago del *violari* respondía una prenda, la cual solía ser papel, la mercancía más negociable que el impresor tenía en su poder. ¿Qué hacía con ella el prestamista temeroso? Venderla al mismo almacenista de papel junto con el derecho a percibir el *violari*. Ya se ve el resultado: el que había dado el dinero lo recuperaba del mercader y éste se lucraba quedando beneficiario de la obligación y del papel. El impresor quedaba sin él y a la vez doblemente comprometido con el papelerero. No dejaría éste de resarcirse con el producto de las prensas del estampador. Así se explican los precios bajísimos a que trabajaban a veces los estampadores. Los imponían los acreedores.⁸

Berger explica com els impressors valencians van intentar lluitar contra l'adversitat financera agrupant-se: dos o tres impressors podien posar en comú el

⁷ RUBIÓ I BALAGUER, Jordi. *Op.cit.*, p. 99.

⁸ RUBIÓ I BALAGUER, Jordi. "Integración de los impresores alemanes en la vida social y económica de Cataluña y Valencia en los siglos XV-XVI". A: *Llibreters i impressors a la Corona d'Aragó*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1993, p. 237.

material, els recursos i la feina durant un temps determinat. Però “esta clase de tentativas abortan con una regularidad implacable, como demuestra su incesante repetición. En efecto, no sólo no he encontrado ningún ejemplo de éxito confirmado de este tipo de sociedades, sino que por añadidura, en muchos casos, tengo la prueba formal de un fracaso”.⁹

A partir de la documentació valenciana estudiada, Berger diferencia els tipus d'associacions que es creen amb la finalitat de publicar un llibre:

Los contratos firmados por los impresores entre sí giran en torno a una noción esencial que es la de una comunidad de bienes organizada con una duración determinada. Las compañías que forman los librerros entre sí con la finalidad de hacerse editores están concebidas de un modo totalmente distinto. Sus asociaciones se crean cuando existe un proyecto preciso de publicación y se disuelven cuando el libro previsto ha sido completamente vendido. Por esto es preferible hablar de contratos de edición, refiriéndonos a éstos últimos, antes que de contratos de sociedades.¹⁰

L'impressor que depenia d'un editor estava subjecte a una sèrie de clàusules fixes que l'editor imposava, clàusules que el fan ressò de la pressió conjuntural de l'època. En primer lloc, Berger indica que l'alta competència editorial a la València de principis del segle XVI és la responsable que en aquests contractes no s'apreciï un augment dels salaris dels tipògrafs i els treballadors d'impremta durant la primera meitat de segle. També indica que el contracte especificava a vegades que la retribució del treball es faria en diversos lliuraments, o bé es fixava una data límit en què la impressió havia d'estar acabada. “Una práctica también muy corriente consistía en exigir del impresor la promesa de trabajar solamente en la obra prevista en el acuerdo, excluyendo cualquier otra”.¹¹ Tot això permetia a l'editor vigilar la qualitat i la rapidesa amb què es feia la feina, sempre que es realitzés al mateix lloc on pensava distribuir-se gran part de l'obra, fet que permetia reduir despeses; en cas que els impressors no cedissin a les

⁹ BERGER, Philippe. *Op.cit.*, p. 115.

¹⁰ *Ibídem*, p. 163.

¹¹ *Ibídem*, p. 145.

exigències de l'editor, podia recórrer als impressors forasters, recurs que en el cas valencià exercia una gran pressió sobre el mercat.

L'editor podia encarregar-se de reunir els quaderns que componien el llibre i només liquidar els diners acordats amb l'impressor quan la totalitat de l'obra fos a les seves mans.

2.2. Editors i inversors

A Alemanya els primers impressors havien començat estampan llibres amb els seus propis recursos, i fins a finals del segle XV no va separar-se el negoci editorial del tipogràfic. En els petits centres alemanys els impressors sovint treballaven per algun empresari i només estampaven per compte propi si els faltava feina. També podien ocupar-se ells mateixos de la venda dels llibres quan tenien una producció limitada i dirigida a una demanda prevista.¹²

En canvi, a la Península Ibèrica l'activitat editorial depén des del començament dels recursos financers aportats per negociants o mercaders que, per diversificar inversions, invertien capital en determinades impressions. Rubió i Balaguer no inclou entre els editors les entitats o els particulars que feien publicar un llibre sense propòsit de treure'n profit, perquè considera l'incentiu del guany típic del negoci editorial, i "la valoració d'aquest factor econòmic és molt important per a apreciar en el seu valor just els orígens de la indústria del llibre".¹³

Els documents publicats per Serrano y Morales¹⁴ evidencien que el primer empresari-editor va ser Vizlandt, que al 1474 va muntar a València una impremta i va contractar tipògrafs per estampar llibres a càrrec seu. Jacob Vitzlandt era un comerciant

¹² RUBÍO I BALAGUER, Jordi. *Impremta i llibreria a Barcelona (1474-1553)*, p. 60.

¹³ *Ibídem*, p. 61.

¹⁴ SERRANO Y MORALES, José E. *Reseña histórica en forma de diccionario de las imprentas que han existido en Valencia desde la introducción del arte tipográfico en España hasta el año 1868*. València: Ajuntament de València, 2000.

alemany que representava la família dels Ravensburg i que va posar Lambert Palmart al davant d'un taller, el qual va publicar més d'una dotzena d'obres fins al 1493, any en què va vendre el negoci. Entre els autors publicats figuren Aristòtil, Salusti, Mela, Isop i Jiménez, a més d'una Bíblia amb Alonso Fernández de Córdoba, "platero y maestro impresor". Aviat el van imitar valencians com Gabriel Lluís d'Arinyo i el doctor Miquel Albert. Philippe Berger¹⁵ indica que la primera menció d'un nom d'editor es troba precisament al colofó de la Bíblia publicada el 1478 *a despeses del honorable en Philip Vizlant*, segons documentació de Serrano Morales. Rubió i Balaguer¹⁶ assenyala el colofó de la gramàtica italiana de Niccolò Perotti (Itàlia, 1473) com a prova que va ser la primera obra impresa a Barcelona, el desembre de 1475; una obra de mecenatge, casualment descoberta per un grup d'erudits enmig del botí d'una nau de pirates que, en observar la innovació que suposaria en els mètodes d'ensenyament gramatical, la van donar a uns tipògrafs que es trobaven temporalment a Barcelona. La seva finalitat no era lucrativa sinó intel·lectual. En canvi, un mecenatge emblemàtic de la impremta incunable és el que va exercir el cardenal Cisneros, a qui dedicarem un capítol a part.

Rubió i Balaguer presenta un primer cas d'autor-editor a Barcelona, el de Francesc Alegre. El seu fill va associar-se amb un amic seu per córrer amb dues terceres parts dels despeses de la impressió de les *Transformacions* el 1494, mentre el llibreter i impressor Pere Miquel n'aportava una tercera part i, per contra, era l'únic anomenat al colofó. També esmenta l'edició de Joan Trinxer del diccionari de Nebrija en versió catalana (docs. 259-263), a càrrec entre d'altres de Fra Gabriel Busa, que en consta com autor; i obres de fra Arnau Estanyol (1513), Bernat Papió (1533) i fra Jeroni Taix (1549). Rubió puntualitza que a Barcelona i d'altres ciutats eren freqüents les companyies mixtes d'impressors amb mercaders o particulars durante el segle XV, en

¹⁵ BERGER, Philippe. *Op.cit.*, p. 152.

¹⁶ RUBIÓ I BALAGUER, Jordi. *Impremta i llibreria a Barcelona (1474-1553)*, p. 72.

un estadi previ al que seria la “modalitat normal”¹⁷ al segle següent. Als documents que aporta, Rubió i Balaguer observa que en aquestes societats industrials els socis recuperaven primer la inversió i que després no es produïa un repartiment de guanys proporcional al capital aportat, sinó segons establien les diverses modalitats de contractes. Entre els noms propis assenyala Baltasar Thomas, que del 1481 al 1490 col·labora amb Spindeler, Labarda i Gherlinch; Antoni Robinell amb Gherlinch, Miquel, Rosenbach, el paperer Ferber i el llibreter Mazan; el sabater Pere Bernat de Girona, que aporta material a Amorós i Trinxer als primers anys del segle XVI.

Llanas¹⁸ creu que a Catalunya no va existir cap iniciativa impressora o editora de recursos financers comparables amb les més importants d'Europa, i destaca com a única la figura del mercader alemany Hans Rix de Chur, que promou la primera edició del *Tirant* a València (1490). Tampoc hi havia universitats que promoguessin l'edició ni centres productors de llibres comparables a Salamanca o Alcalá de Henares. A Catalunya els editors poden ser des de menestrals fins a professionals liberals (“comerciants, juristes, orfebres, apotecaris, canonges, notaris i, en especial, llibreters”), i els seus noms apareixen en contractes i colofons. Afegeix Llanas (qui també cita Pere Miquel com a editor i impressor documentat):

Així, si el primer editor català és probable que fos Joan Ramon Corró, que contracta el 1480 amb l'impressor Spindeler una edició barcelonina no conservada d'Aristòtil, el primer editor documentat apareix al colofó del primer llibre imprès en català a Catalunya, el *Regiment de prínceps*. Es tracta d'un volum estampat el 1480 ‘a despeses del venerable En Joan Sa Coma, venedor de llibres’. Tant Corró com Sa Coma eren, com sabem, llibreters i, com també sabem, jueus conversos perseguits per la Inquisició.¹⁹

Assenyala també les figures del mercader Mateu Vendrell, que paga l'edició gironina de *Lo pecador remut* (1483) i la barcelonina de *Visió delectable* (1484), el

¹⁷ *Ibidem*, p. 79.

¹⁸ LLANAS, Manuel. *Op.cit.*, p. 110.

¹⁹ *Ibidem*, p. 112.

genovès Jeroni Nigro (o Negro), que el 1486 firma un contracte amb Joan Gherlinc, i l'alemany Franz Ferber, que patrocina entre d'altres una altra edició del *Regiment de prínceps* a Barcelona el 1498. Cátedra²⁰ esmenta d'altres socis per a la producció de llibres: el llibreter Carmini Ferrer (“un dels més actius empresaris de la impremta catalana del segle XV”), Rosembach, Jorge Costilla, Carles Amorós, Baltasar Avella, Grabiell Pou. Rubió i Balaguer indica que sovint la gent que vivia de la impressió i venda de llibres depenia econòmicament de

petites societats formades per menestrals benestants i per homes de professions lliberals. Hi predominen els comerciants: Joan Esteve, Jaume Serra, Joan Benet Mayans, Jaume Marga de València, Miquel Mediona, Francesc Juliol; hi manquen menestrals, com el mercer Pere Duran o el batifuller Pere Rosell, tan amic de Rosenbach, o aquell botiguer Jaume Pobla que sembla un editor de veritat, si és que no era un home de confiança interposat pel busbe de Vic. D'altres són juristes com Francesc Franch, o Francesc Fageda, o apotecaris com Miquel Pla o orfebres com Gabriel de Vilamarichs. En altres esferes, hi trobem canonges com Jordi Sans, nobles i ciutadans honrats com Galceran Durany o Bertran Boscà i notaris com Pere Miquel Carbonell i la seva família. No semblen tampoc hostils els comerciants estrangers, els importadors de paper sobretot, a intervenir en tals negocis. Però foren sobretot els llibreters els qui donaren la mà als impressors i correueren el risc de les seves publicacions.²¹

Philippe Berger observa que els editors “importants” tendien a mantenir relacions amb l'estranger, i que Rix de Chur i J. Vila tenien corresponsals a Bruixes, Sevilla, Venècia, etc.; que eren estrangers i no adoptaren la nacionalitat del regne on van exercir la professió; i que la majoria eren comerciants que tenen per objectiu principal fer negoci, com es dedueix de l'absència d'edicions especialitzades i de la seva relativament ràpida desaparició.²² Cal advertir, però, que en tot moment estem definint el professional de l'ofici, i no convé oblidar que també hi havia editors que procedien de les branques del saber i que tenien objectius, ambicions i públics diferents. Eren

²⁰ CÁTEDRA, Pedro M. *Estudi literari i tipogràfic, a Història de París i Viana. Edició facsímil*. Girona: Diputació de Girona, 1986, p. 61.

²¹ *Ibíd.*, p. 62.

²² BERGER, Philippe. *Op.cit.*, p. 159.

“esencialmente clérigos, médicos y juristas (...) Las preocupaciones que les animan les conducen con toda lógica a editar primero para los miembros de los distintos cuerpos a los que pertenecen. El primero y más célebre de ellos es incontestablemente la Universidad”.²³ Berger arriba a afirmar que “el impresor (...) se manifestó incapaz de encargarse por sí solo de la realización del ciclo completo del libro. Fue el editor quien tomó las riendas de la organización naciente”.²⁴

Entès ja com un professional independent, tot i que no existeix ni tan sols el terme que el defineixi: “lo primero que se impone es la función, y la palabra surgirá con bastante posterioridad”,²⁵ l’editor serà l’encarregat de dur a terme un projecte que no serà solament ideològic i cultural, sinó fonamentat en un factor determinant: el fet que la impremta “introduce en la difusión de las ideas una noción de rentabilidad que hasta entonces prácticamente no intervenía”.²⁶ Perquè el projecte tingui èxit, l’editor ha de preveure els gustos del públic i conèixer bé els fluxos de circulació i adquisició de llibres, ja notable durant l’humanisme i amb textos manuscrits. Berger explica que la “clientela erudita” és determinant per als primers editors:

es incontestable que fue ésta, cronológicamente, la que primero se tuvo en cuenta en los objetivos editoriales. Desde este punto de vista es notable observar que de las nueve primeras obras salidas de las prensas valencianas, seis están destinadas a un público culto. El primer lugar que ocupa el latín en la producción impresa en Valencia, frente a las lenguas vulgares (castellano y catalán) consideradas por separado, demuestra que el interés de los editores por el medio “erudito” siguió perenne.²⁷

Però aviat la producció s’obre cap a altres compradors potencials, especialment els que desconeixen les llengües cultes i les altres llengües peninsulars. Berger observa que la voluntat de respondre a les exigències del públic es percep en la premsa amb què

²³ BERGER, Philippe. *Op.cit.*, p.165.

²⁴ *Ibídem*, p. 119.

²⁵ *Ibídem*, p. 119, nota 1: “J. Corominas (...) propone el año 1553 como primera fecha de aparición del sustantivo *edición*, 1855 para el verbo *editar* y el de 1884 para *editor*.”

²⁶ *Ibídem*, p. 120.

²⁷ *Ibídem*, p.121.

es publiquen, per exemple, els plecs de notícies, però també publicacions de considerable volum; basa la seva afirmació en què existia una clara acció editorial de prospecció de mercat en tres tipus de factors: el llançament quasi simultani de llibres d'autors diferents que tracten un mateix tema o un tema similar, l'existència de reedicions d'una obra en una mateixa ciutat o en diverses capitals, i la impressió d'autèntiques col·leccions organitzades al voltant d'un mateix tema o autor. Com a principal exemple d'aquesta última tendència, Berger parla dels propagadors de l'escola *lullista* i de les obres de Ramon Llull a Barcelona i València –tres són editades per Alonso de Proaza a València el 1510 (Jofre), 1512 (Costilla) i 1515 (Gumiel).²⁸

En definitiva, la figura de l'editor es consolida ja a la primera meitat del segle XVI com insubstituïble, atès que és qui avança els diners necessaris per al llançament d'una obra al mercat. Berger parla de diverses modalitats d'edició: la que compta amb prou recursos, i per tant un sol editor pot encarregar-se de tota l'operació, i les edicions portades a terme per diversos participants en proporcions iguals (un membre hi posa els diners d'impressió i l'altre el paper, per exemple) o desiguals, és a dir, amb un capitalista principal i alguns socis per la feina. A la major part dels contractes que reuneixen diversos editors s'estableix una participació a parts iguals en despeses i beneficis.²⁹

Hi ha diversos exemples documentats de la difícil relació entre impressors i editors. Un és el del valencià Juan Viñao, que juntament amb Jorge Costilla havia signat un acord amb el llibreter Gaspar Trincher per tal d'imprimir sis-cents exemplars del *Flos Sanctorum* alternant-ne la impressió, cada setmana, amb la de *Vita Christi* d'Isabel de Villena. El document que coneixem, d'agost de 1513, expressa la queixa de Trincher per la detenció del *Flos Sanctorum* i la reclamació perquè es continués imprimint, atès

²⁸ *Ibíd.*, p. 128.

²⁹ *Ibíd.*, p. 144.

que els impressors ja havien rebut els diners i el paper corresponents al projecte. Viñao no va voler atendre la queixa. Costilla, en canvi, va admetre cinc dies després que hi havia diferències entre ell i Viñao i va tirar endavant el contracte tot sol, com consta als colofons dels dos llibres.

Encara un exemple més de la dificultat econòmica que implicava un projecte d'impressió a l'època incunable: Anastasio Rojo Vega presenta el cas de Pedro Sanz de Viana, metge de Valladolid que, prop de la mort, fa inventari de béns i encomana al seu fill Feliciano que conservi l'obra escrita per ell i la intenti publicar:

tengo muchos papeles escritos en prosa y muchos en verso a diversos propósitos (...) y es mi voluntad que los haya todos mi hijo Feliciano de Viana Maldonado y déxole plena potestad para que les lea y comunique con quien le pareciere y los guarde o imprima o haga de ellos lo que le diesse gusto para que todo lo dexo a su buen seso y juycio encomendado.³⁰

Observa Rojo Vega que

al médico escritor no le queda en la mayoría de las ocasiones otra salida que buscar un mecenas, generalmente el Rey, que corra con los gastos de impresión. Sólo algunos privilegiados pueden autofinanciarse ésta –véase Juan Lázaro Gutiérrez- soliendo coincidir estos casos con Médicos de Cámara, gracias a sus sueldos.³¹

Ruiz Casanovas aporta informació sobre el primer text conegut en què apareix una reflexió sobre la feina d'edició –que en aquest cas feia el traductor-: es tracta de la part final de la introducció d'Alonso de Cartagena a la seva traducció de la *Retórica* de Ciceró per al rei Duarte de Portugal.³² Cartagena al·ludeix a la divisió dels llibres llatins en títols i en capítols al seu propi criteri, i explica que ha realitzat una introducció de comentaris i glosses que, en cas d'ésser repetides, remetent a elles mateixes en la numeració dels marges.

³⁰ ROJO VEGA, Anastasio. *Ciencia y cultura en Valladolid. Estudio de las bibliotecas privadas de los siglos XVI y XVII*. Valladolid: Universidad de Valladolid, 1985, p. 56.

³¹ *Ibidem*, p. 57.

³² RUIZ CASANOVA, José Francisco. *Aproximación a una historia de la traducción en España*. Madrid: Cátedra, 2000, p. 109

2.3. Correctors

Ens interessa especialment l'anàlisi de Berger perquè demostra l'alt grau de qualitat que es va imposar en la producció editorial ja a partir de les edicions postincunables. Berger indica que, arran de la progressiva intolerància que va anar creixent al llarg del segle XVI amb la nova Inquisició (1478), la conquesta de Granada i l'expulsió dels jueus (1492), la ruptura de Luter (1517-1519) i els baptismes forçats dels mudèjars (1520-1526), es va anar establint

una autocensura previa para procurar preservar las ediciones, en cuanto comenzara su elaboración, de sorpresas desagradables. Se trató de añadir, a los textos que pudiesen atraer mayormente la atención de los censores, un aval moral de personajes notoriamente relacionados con la Inquisición con el fin de evitar sus cóleras. Menos de cinco años después del presunto comienzo de las actividades de la primera prensa en Valencia, encontramos un ejemplar que es buena muestra de esto: la Biblia publicada por los hermanos Vizlant según la versión de fray Bonifaci Ferrer. Este libro, terminado en marzo de 1478 por L. Palmart y A. Fernández de Córdoba, precisa que la traducción ha sido *vista e reconeguda per lo regverent jaume borrell... inquisidor en... Valencia* [cita de Ribelles Comín, p. 304-314]. (...) Si bien era indispensable no descontentar a los poderosos, contentar a los clientes era también muy importante. Para ello había que ofrecerles un texto de calidad, que presentase al lector todo tipo de garantías. Con este fin llega a suceder que el editor se procure la ayuda de correctores competentes, cuyo papel sobrepasaba con mucho al que habitualmente se le reserva al regente de imprenta.³³

Berger observa que de vegades era l'editor qui s'encarregava de designar el corrector que havia de revisar les proves i de donar el vistiplau per a la impressió, i que per tal de vendre-la bé, també tendia a fer una mena de publicitat sobre la qualitat de l'obra:

para atraer a la clientela que pueda estar interesada por el contenido del libro, el editor adoptará pronto la costumbre de indicar, al principio o al final de la obra, todas las precauciones que han sido tomadas para garantizar la calidad intrínseca del texto que se le ofrece. Precisamente es en las introducciones y en los

³³ BERGER, Philippe. *Op.cit.*, p. 137-139.

colofones –exceptuando pocos casos- donde he encontrado todos los detalles que demuestran el cuidado prestado por los editores a la elaboración de los textos. Las dedicatorias, prólogos y otros documentos preliminares desempeñan frecuentemente la misma función: convencer al lector eventual del interés de la obra, persuadiéndole de que ésta ha sido capaz de retener la atención de grandes personajes o de finos letrados (...). Hemos visto también que la actualización del texto era mencionada, si venía al caso. Se hace notar al lector que se ha adaptado la presentación tipográfica para que él pueda recorrer con más gusto y facilidad el libro que se le ofrece.³⁴

Exemple de l'existència i la importància dels correctors és la tímida aparició en algunes obres, com *Comiença la crónica del serenissimo rey don Juan II deste nombre*, de Fernán Pérez de Guzmán, llibre imprès per Arnao Guillén de Brocar a Logroño el 1517, en què s'anomena la persona que fa aquesta feina; o que, com assenyala Romero de Lecea a *El sinodal de Aguilafuente*,

hay un aspecto muy revelador de esta protección eclesiástica en la figura de lo que pudiéramos llamar corrector de pruebas. Bussi, a quien acabamos de citar, el Reverendísimo Juan Andrés Bussi, obispo de Alería, desempeñó este importante puesto en la oficina de Sweynheim y Pannartz, en Roma. Es muy probable que ya en Subiaco aquellos dos impresores tuvieran a alguien que con cultura y preparación suficientes cumpliera el oficio de corrector.³⁵

Alonso de Proaza, a més d'actuar com a editor de moltes obres importants, també va participar en la impressió de *La Celestina* (València, Joan Joffre, 1514 i 1518) com a “corrector de la impresión”.³⁶ Berger subratlla que era per satisfer els clients que s'intentava fer edicions cada cop més pulcres i ben fetes, i que això va portar a la contractació de correctors, tot i que

se daba con más frecuencia la intervención de un corrector ajeno al personal del taller tipográfico en las obras de temas religiosos. Casi todas las ediciones del *cartoxà* realizadas en vida de Joan Roig de Corella mencionan, al principio del volumen o en su colofón, que se ha encargado él mismo de la corrección. El

³⁴ Ibídem, p. 151-152.

³⁵ ROMERO DE LECEA, Carlos. *Historia de la imprenta hispana*. Madrid: Editora Nacional, 1982, p. 92.

³⁶ BATAILLON, Marcel. “Tuteo, diálogo y aparte: de la forma al sentido”. A: *Historia y crítica de la literatura española*. Barcelona: Crítica, 1980, vol. I, p. 518.

trabajo de revisar el texto de la segunda edición de la *Vita Christi* de sor Isabel de Villena fue confiado a un *mestre en sacra theologia* anónimo.³⁷

El *Confesional* del Tostado va ser reeditat, després de Diego de Gumiel, per Arnao Guillén de Brocar a Alcalá de Henares el 1517, i consta com a llibre “nueuamente enmendado y corregido”. També és un exemple freqüent de la correcció de la Bíblia valenciana per part del dominic fra Jaume Borrell, que consta al colofó. Carlos Alvar³⁸ parla de “revisiones” i de correctors i cita el català Ferrer Sayol, protonotari de la reina Elionor d’Aragó, que probablement va retraduir el *De re rustica* de Paladio entre 1380 i 1385; el frare jerònim Hernando de Talavera, fundador de la impremta vallisoletana, confessor de la reina catòlica i bisbe de Granada, que de jove va traduir les *Invective contra medicum* de Petrarca i posteriorment la *Vita Christi* d’Eiximenis, que en aquest cas havia de ser una correcció perquè existia una traducció anònima i l’edició de 1496 indica “corregido y añadido por el Arçobispo de Granada”; el franciscà Ambrosio de Montesino, traductor de la *Vita Christi* de Lodulf de Saxònia i probablement corrector, que no traductor, de la versió castellana de les *Vidas de los sanctos religiosos* de Sant Jeroni traduïda per Gonzalo García de Santa María, a més de la coneguda versió de *Las meditaciones* de Sant Agustí impresa per Diego de Gumiel; i el treball de revisió i correcció de l’humanista Nuño de Guzmán sobre la traducció de fra Gonzalo, capellà de l’esposa de don Luis de Guzmán, mestre de Calatrava, del *De Ira* de Sèneca.

Finalment, remetem al llistat de 54 homes de lletres reconeguts com a redactors i correctors de llibres impresos que apareix al *Catálogo de libros litúrgicos españoles y*

³⁷ BERGER, Philippe. *Op.cit.*, p. 139.

³⁸ ALVAR, CARLOS. “Materiales para una taxonomía de la traducción al castellano en el siglo XV”. A: *Lengua, variación y contexto. Estudios dedicados a Humberto López Morales*. Madrid: Arco/Libros, 2003, vol. I, p. 67-79.

portugueses impresos en los siglos XV y XVI d'Antonio Odriozola,³⁹ per acabar de fonamentar la idea que la impressió, especialment de clàssics i llibres litúrgics, es realitzava amb un gran sentit de la responsabilitat que implicava una difusió molt més ràpida i àmplia que la que mai havien conseguit els manuscrits, i que aquesta activitat revisora era sobretot de consciència lingüística. Així ho expressa Carlos Alvar:

Como se ve, el grado de intervención de estos revisores o correctores nada tiene en común con la actividad de quienes realizaban trabajos similares bajo las órdenes de Alfonso X, pues éstos eran frecuentemente especialistas en la materia que se ocupaban de la exactitud técnica o científica del trabajo realizado por los traductores. Sin renunciar a esa posibilidad –ahora sería la exactitud teológica–, los personajes citados del siglo XV parecen haber centrado sus esfuerzos en la versión realizada por algún predecesor más o menos remoto, para ponerla al día y permitir de este modo que continuara en circulación.⁴⁰

Sembla evident que l'edició d'un llibre augmentava de categoria si havia estat escrupolosament corregit pel que fa a llengua i continguts, rebia aprovació oficial (privilegis, pròlegs de personatges importants...) o bé s'havia fet a instàncies d'algú de renom (ex: Joan Carbonell afirma que ha traduït la vida de sant Josep per petició insistent d'una dama noble, entusiasmada per la versió de J. Roís de Corella).⁴¹ Per contra, no sembla que esmentar la persona del traductor o el corrector sigui un fet rellevant en aquest sentit, tot i que no hi ha cap dubte que la qualitat de la seva feina és fonamental, un fet remarcat a la portada de les obres (“nuevamente corregido i emendado”...) com a reclam per a l'adquisició del volum. El nom del traductor i el corrector, doncs, no servien tant per garantir la qualitat del llibre com el fet que el text sigui qualificat d'ampliació o correcció per part de l'editor o l'impressor, declaració que tal vegada es considerava garantia suficient. Cal recordar la proximitat de la impremta incunable als manuscrits, en els quals l'anonimat d'adaptadors, refonedors, traductors i

³⁹ ODRIOZOLA, Antonio. *Catálogo de libros litúrgicos españoles y portugueses impresos en los siglos XV y XVI*. Pontevedra: Diputación Provincial de Pontevedra, 1996, p. 555.

⁴⁰ ALVAR, CARLOS. *Op.cit.*, p. 77.

⁴¹ BERGER, Philippe. *Op. cit.*, p. 151.

correctors era fet habitual, i deduir que, per tant, el sol fet de poder difondre amb rapidesa i exactitud una versió millorada era suficient reclam per a la nova impremta, un mitjà de difusió que va canviar radicalment les formes de lectura i recepció, com veurem més endavant.

2.4. Llibreters

Llanas⁴² defineix l'ofici tradicional de llibreter com el de qui venia pergamí, paper, quaderns, pergamí de *petiae* (quaderns de llibres de text per a ser llogats i copiats pels estudiants), llibres, plomes i estris d'escriptura i llibres en blanc. Després de la implantació de la impremta, aquest va continuar essent el negoci principal del llibreter, perquè la venda d'aquest tipus de material havia de ser molt abundant. Així ho confirma l'existència d'un nombre important de llibreries a Barcelona al 1500.

Els documents i protocols demostren que els llibreters proveïen la burocràcia oficial, i que les oficines compraven en terminis i partides relativament grans. Els llibreters eren també relligadors, almenys des del segle XIV a Barcelona, i segons consta a la tercera part del primer volum de les *Memorias* de Capmany, les seves ordenances gremials són de 1446; ja l'any anterior l'autoritat va establir acords entre relligadors i tractants a l'engròs de paper i pergamí per evitar el monopoli. Aquest esperit consta en els estatuts de la Confraria de 1553 (doc. 510).

Posteriorment van convertir-se en corredors i venedors de manuscrits i impresos, obrint botigues per a aquests negocis, i en arribar la impremta a la ciutat, molts van dedicar-se a l'edició. Rubió i Balaguer⁴³ en compta més de cent en la seva documentació; explica que probablement podien guanyar-se la vida perquè no basaven

⁴² LLANAS, Manuel. *L'edició a Catalunya: segles XV al XVII*. Barcelona: Gremi d'Editors de Catalunya, 2002, p.95

⁴³ RUBIÓ I BALAGUER, Jordi. *Impremta i llibreria a Barcelona (1474-1553)*. Barcelona: Diputació de Barcelona, 1986, p.30.

el negoci en la venda de llibres impresos i manuscrits sinó més aviat en la de registres i quaderns de paper en blanc. Tanmateix, indica que tots els llibreters de Barcelona eren jueus fins al 1391, any en què es destrueix el call de la ciutat. Als primers anys del segle XV ja apareixen noms cristians de llibreters; aparentment els que no abandonaren la seva fe van anar disminuint any rere any. La butlla de l'antipapa Benet XIII (València, 11 de maig de 1415) prohibia als jueus relligar llibres en què hi hagués escrits els noms de Jesucrist i de la Verge.

“No devia ser cosa poc corrent en els costums dels nostres llibreters de l'època incunable, el fet de comptar amb els serveis d'un corredor de llibres”, observa Rubió, indicant que calien agents de venda o viatjants que portessin els llibres fora de Barcelona; i aporta un document (núm. 57) en què es contracta un tal Gabriel Tortosa i s'estipula la seva comissió, el pagament de despeses de viatge i la prohibició de vendre llibres d'una altra editorial. Era un jove instruït, amb estudis mitjans i natural de Constantí (Tarragona), que havia de rebre una comissió d'un ral de plata per exemplar venut. “Des dels primers dies de l'impremta”, assenyala Rubió, “els dependents dels llibreters-impresors acudien amb la seva mercaderia als grans centres de població, i hi feien conèixer llur mercaderia amb anuncis manuscrits i impresos”.⁴⁴

Són molts més els aprenents i oficials de llibreria que els de tipografia, com demostra Rubió i Balaguer, fet que s'explica pels guanys superiors d'aquest ofici.

Philippe Berger explica les temptatives editorials dels llibreters: “son incapaces de emprender varias ediciones seguidas; necesitan cierto tiempo para dar salida a una primera obra y reconstituir el capital inicial antes de lanzarse a una posible nueva

⁴⁴ RUBIÓ I BALAGUER, Jordi. *Op.cit.*, p. 47.

empresa. Alguns de ellos no dudan en enfrentarse en solitario a los riesgos de una publicación”.⁴⁵ Indica que hi havia una gran rivalitat entre llibreters i impressors,

que llegó a períodos de fuerte tensión. El sistema de las corporaciones implicaba que el artesano tenía la posibilidad de vender el producto que él mismo facilitaba. En tal contexto era lógico que el impresor pudiese ceder directamente, a los libreros o a los buhoneros, los libros grandes o pequeños que había realizado en su taller. Pero es probable que se produjeran fricciones cuando los tipógrafos se pusieron a vender sus productos al detalle.⁴⁶

3. CONDICIONANTS COMERCIALS

3.1. Despeses: el material d'imprimir i el paper propi i d'importació

Manuel Llanas detalla el material adquirit per Carles Amorós a un sabater de Girona el 1505 i el que forma el de Pere Posa, molt més complex, l'any 1506, però no calcula els costos.¹ Berger ofereix estimacions sobre el cost del material d'un taller basades en documentació valenciana de finals del segle XV, com per exemple l'inventari fet per Pere Trinxer, que el 3 d'agost de 1495 avalua els seus béns per traspasar-los a la seva muller en concepte de devolució de la dot.² Com que es tracta d'un cas de fallida, se sap que els infravalorava per lliurar-se dels acreedors, però igualment Berger dedueix que el vertader cost no podia ser una quantitat gaire superior, atès que no sembla que els acreedors reclamessin per frau. El conjunt de béns mobles de l'impressor puja a tres mil sis-cents cinquanta-set sous. Diego de Gumiel fa un inventari de material que puja a cent set lliures i dotze sous, és a dir, set vegades superior al de

⁴⁵ BERGER, Philippe. *Libro y lectura en la Valencia del Renacimiento*. València: Edicions Alfons el Magnànim, 1987, vol. II, p. 159-160.

⁴⁶ BERGER, Philippe. *Op.cit.*, p. 113.

¹ LLANAS, Manuel. *L'edició a Catalunya: segles XV al XVII*. Barcelona: Gremi d'Editors de Catalunya, 2002, p. 43-50.

² BERGER, Philippe. *Libro y lectura en la Valencia del Renacimiento*. València: Edicions Alfons el Magnànim, 1987, vol. II, p. 93 i ss. i document F-1 a p. 494.

Trinxer, qui probablement no posseïa una gran varietat de tipus –només es conserva una obra seva anterior a la fallida, i se'l sol considerar llibreter-; però els elements comuns que tots dos declaren tenen preus similars: premses que Gumiel valora en sis lliures i sis sous, eines de serraller i carpinter per valor de cent sous, quatre llimes que Gumiel tassa en cent vint sous. Berger conclou, tot advertint la fragilitat de les fonts en prendre d'exemple uns inventaris paral·lels que infravaloren expressament el material, que els equips tipogràfics havien mantingut el mateix valor des de finals del segle XV al primer quart del segle XVI, i que “entre el final del periodo incunable y mediados del siglo XVI, el coste de un taller perfectamente equipado podía, alcanzar, en Valencia, quince veces el del material mínimo necesario para el ejercicio de la profesión de impresor”.³ No obstant això, remarca que el preu exacte dels caracters és impossible de determinar, perquè no apareix detallat en cap document.

Solamente el alquiler de tipos, previendo una indemnización por el material que faltase o se estropease, da a entender que la libra de caracteres estaba estimada en tres sueldos en 1498. Esta tarifa coincide con la que podemos deducir, con mucha aproximación, de una de las partidas del inventario de Gumiel. Este último atribuye, a los cinco quintales de aleación de estaño y de plomo que posee, un valor de ochocientos sueldos. Como el quintal valenciano contenía ciento veinte libras, y el sueldo estaba dividido en doce dineros, el precio de la libra de aleación destinada a la fabricación de tipos se eleva a un sueldo y cuatro dineros. La intervención de un técnico capaz de fundir el metal y vaciar los tipos explica la diferencia que observamos entre la valoración de la libra de producto terminado y listo para el uso, y la del material bruto.⁴

Berger indica que el cost d'un aprenent a València no pot calcular-se sobre la base d'un salari mensual uniforme, perquè durant la formació professional al servei d'un mestre, l'aprenent només solia rebre roba i menjar al principi; més endavant també podia aconseguir uns guanys proporcionals a la seva producció. Era quan l'aprenent deixava al mestre que havia de retribuir-li en diners una quantitat convinguda, que

³ BERGER, PHILIPPE. *Op.cit.*, p. 95.

⁴ *Ibidem*, p. 95-96.

retallava en cas que marxés abans del termini fixat. D'altra banda, observa a València una gran disparitat de salaris entre professionals, i ho explica pels increments de la demanda i la competència en moments puntuals; també indica que, als documents consultats, “si bien las sumas prometidas a los técnicos son tentadoras, y manifiestan una situación del mercado del libro muy favorable [1495-1496], no debemos dejar de observar que de cinco personas contratadas, sólo dos lo son formalmente por más de un mes”,⁵ ja que es tractava d'una feina inestable i temporal. En qualsevol cas, conclou que els salaris d'aquests especialistes de finals del segle XV “siguen siendo modestos si los comparamos a la escala de remuneraciones de todo tipo que se concedían en Valencia, en diversas profesiones”.⁶

Berger classifica diverses modalitats d'acord entre mestre i operari partint dels documents valencians conservats. Les condicions, variables, s'establien per entesa mútua, i era freqüent –dins de la tradició de l'artesanat local- que es pagués a tant per feina feta. Més endavant aquest sistema va desaparèixer de València i Barcelona, i des d'inicis del segle XVI va preferir-se la remuneració basada en el número de fulls impresos.

El setenta por ciento de los contratos, que toman como base de cálculo la resma de papel impreso, ofrecen al maestro tipógrafo una retribución de unos diez sueldos. Los precios que se apartan de esta norma son superiores a ella (...) el impresor nunca aporta el papel; éste está siempre a cargo del editor, quien debe no sólo comprarlo sino además irlo entregando según las necesidades del taller.⁷

El principal cost d'un taller i de qualsevol obra per editar era l'adquisició del paper, responsabilitat fonamental de l'editor quan existia com a figura independent del procés impressor: aportar el paper, un material molt car del qual, en la majoria de casos, no podia fer-se càrrec l'impressor artesà.

⁵ *Ibíd.*, p. 99.

⁶ BERGER, PHILIPPE. *Op.cit.*, p.100.

⁷ BERGER, PHILIPPE. *Op.cit.*, p.104.

A pesar de haber sido Játiva –pequeña ciudad del sur del reino de Valencia y cuna de la familia de los Borgia- la primera ciudad de Europa que fabricara papel desde el siglo XII, la producción local no era suficiente en cantidad, ni todavía menos, por lo que parece, en calidad, para poder alimentar la edición valenciana. A partir de finales del siglo XV podemos considerar que la casi totalidad del papel consumido en Valencia es importado. Este comercio estaba enteramente en manos de los comerciantes italianos y el papel llegaba directamente de Génova (...) el papel era un artículo caro cuyo precio podía ir desde los nueve a los treinta y cuatro sueldos la resma, según las calidades. La unidad habitual de comercialización del papel era la resma (en valenciano *raixma*), dividida en veinte manos de veinticinco hojas cada una. Para las entregas al por mayor las bases de cálculo podían ser la *bala*, que contenía diez resmas, o la *caixa* que contenía dieciséis.⁸

Com explica Hipólito Escolar,⁹ les primeres fàbriques de paper van aparèixer a la Península Ibèrica al segle X. La consolidació d'aquesta indústria paperera, productora d'un material de qualitat, va fer que els musulmans peninsulars l'utilitzessin més que no pas el pergamí. La producció principal se situava als molins cordovesos del Guadalquivir i als toledans, arran del Tajo (hi ha documents on consta l'existència de l'anomenat "papyro toledano", procedent dels molins de draps d'aquest riu), però un lloc de reconeguda fama en la producció de paper d'alta qualitat va ser Xàtiva, documentada com a primera ciutat productora de paper de tot Europa. A partir de 1244, en ser reconquerida València i passar Xàtiva a mans dels reis aragonesos, la monarquia, conscient de la seva importància, va començar a fixar tasses de producció, a vetllar per la qualitat i a reglamentar-ne el comerç. El reconeixement oficial del paper com a material utilitzat per a escriure consta a La Partida III d'Alfons X, en què s'indica quins documents havien d'escriure's en pergamí tradicional -els importants, que havien de perdurar- i quins en el nou pergamí de drap o paper -autoritzacions, ordres temporals, notes a nombrosos destinataris.

⁸ BERGER, PHILIPPE. *Op.cit.*, p.147.

⁹ ESCOLAR SOBRINO, Hipólito. *Historia ilustrada del libro español: de los incunables al siglo XVIII*. Madrid: Fundación Germán Sánchez Ruipérez-Pirámide, 1994.

Des de principis del segle XIII també és coneguda l'activitat dels molins catalans, que exportaven paper a Bizanci, Sicília, Narbona, Perpinyà, Marsella, Tunis i d'altres ciutats del Mediterrani. Escolar indica que el paper català era utilitzat pels notaris del sud de França cap a mitjan segle XIII. La lenta difusió del paper a Europa es deu al fet que la producció de pergami era suficient per a la demanda d'escriptura del moment, i al fet que es considerava un material perible i poc noble; ho revelen testimonis com el de Pere el Venerable, abat de Cluny, que al seu *Tractatus contra judaeos* de mitjan segle XII compara despectivament els llibres de pergami dels cristians amb els *rasuris veterum pannorum*, fets de draps vells, que sembla identificar amb els llibres de paper escrits en àrab i hebreu que podia haver vist en visitar la Península. D'altres molins de paper són, per exemple, el de la cartoixa d'El Paular –Madrid-, d'on va sortir el paper de l'edició prínceps del *Quijote*; el molí de paper i de farina que Felip II va comprar el 1583 per situar la fàbrica de la moneda; i d'altres menys remarcables, com els de Lisboa, Madrid, Toledo o Àvila, al peu del riu Tiétar.

Vista la producció de paper de la Península, sorprèn que un dels elements més cars i difícils d'aconseguir per part dels impressors de l'època incunable fos el paper, mercaderia costosa tant per les dificultats de transportar-la per mar o riu i pel fet de ser un material pesat. Els impressors de l'època incunable sovint l'importaven d'Itàlia, on a la segona meitat del segle XIV s'havien instal·lat molins paperers -Pàdua, Gènova i Venècia-: els italians van arribar a instal·lar molins a Troyes i a París primer, i als Països Baixos, Anglaterra, Alemanya i Àustria al segle XV. Hipólito Escolar explica aquest progressiu domini italià del mercat paperer:

En el siglo catorce la gran producción de papel pasó de España a Italia, donde se importaba desde el siglo doce y donde el rey normando Roger de Sicilia, 1145, y el emperador Federico II, 1231, prohibieron su uso en las cancillerías para diplomas y documentos públicos, temiendo su carácter perecedero. La localidad italiana de Fabriano se convirtió en el siglo catorce en un gran centro papelero. Sus industriales introdujeron novedades como la sustitución de las ruedas de los

molinos por paletas, lo que permitió una pasta más uniforme, o el cambio de las colas vegetales por otras animales, que mejoró el satinado. Los italianos exportaron enseguida a Europa, incluso a España, por la calidad superior de su papel y por la agresividad comercial de los papeleros lombardos, que emplearon por primera vez, en el siglo trece, un dibujo grabado en la hoja, la filigrana o marca del fabricante, que se conseguía con los hilos del entramado. La filigrana ha servido para la datación de manuscritos sin fecha y para la fijación de su procedencia. Pudo atenderse la demanda creciente del papel por la extensión del cultivo de plantas textiles, cáñamo y lino, y el aumento de los desechos de cordeles y sacos, así como el de telas, cuyo uso se generalizó frente al anterior, casi exclusivo, de la lana (...). La demanda de desechos de trapos fue tan grande que obligó a poner los molinos cerca de grandes urbes donde abundaban, así como a la organización de la recogida, que algunos consiguieron en exclusiva de las autoridades para determinadas regiones.¹⁰

El paper era fort i pesat, de color gris, i intentava imitar el pergamí. El de millor qualitat portava marca d'aigua o filigrana, que segons el tipus de plec -un sol plec, mida foli; dos plecs, quart; tres, vuitau; etc.- quedava col·locada en un extrem o al centre del full, característica que serveix actualment per a la identificació dels exemplars.

Sabem pels documents conservats que Diego de Gumiel havia comprat paper importat, per resmes, durant la seva estada a Barcelona i a Girona, i que a València va tenir problemes econòmics probablement derivats del pes econòmic d'aquesta matèria prima. Probablement hauria pogut tenir més facilitats per aconseguir paper a expenses del monestir de Nuestra Señora de Prado, on s'hauria pogut proveir d'una gran quantitat de paper barat per a la producció de butlles. Anastasio Rojo Vega ens aporta unes dades interessants quan parla de la importació de paper

principalmente de Italia, por lo que demuestran los documentos localizados; primordialmente vía Génova. El precio es, una vez más, favorable al importado, por lo que cabe suponer que éste era preferido al nacional, quizás por su mejor calidad. No nos consta la procedencia de dicho papel "nacional" si exceptuamos los molinos vallisoletanos, tres, localizados hasta el presente.

Uno se situaba en Traspinedo y se ocupaba en 1592, bajo la dirección de Jorge Alonso, papeler, de proporcionar al impresor Diego Fernández de Córdoba papel para Bulas de la Cruzada (A.H.P.U.V., leg. 983, f. 109).

¹⁰ ESCOLAR SOBRINO, Hipólito. "Libros y bibliotecas en la Baja Edad Media". A: *La enseñanza en la Edad Media*. Logroño: Instituto de Estudios Riojanos, 2000, p. 56 i ss.

Otro fue construido por el impresor Gerónimo Murillo en 1634 sobre el Esgueva, en la calle de Santa Lucía del Arrabal de San Juan. Molino al parecer de varias ruedas (A..H.P.U.V., leg. 2.076, s.f.) lograba una producción anual de 54 resmas de papel "mezette" y 236 resmas de papel de estraza tras la obras realizadas en él por el Monasterio del Prado, quien lo adquirió en 1675 (...).

El tercer molino del área vallisoletana pertenecía también al Monasterio del Prado y era mucho más eficiente, al encontrarse edificado sobre el Pisuerga a la altura de Arroyo de la Encomienda, lo que le hacía contar con agua abundante y segura durante todo el año. Su producción, en consecuencia, era mauor que la del molino del Esgueva: 3.923 resmas de papel "mezette" y 360 de papel de estraza, en 1737. Todo este papel "mezette" fue, presumiblemente, transformado en Bulas, el producto más seguro y abundante de la simprentas vallisoletanas de estos dos siglos.¹¹

Consultat el professor Anastasio Rojo sobre aquestes dades, ens respongué que el primer molí, situat a Traspinedo, no podia haver subministrat paper per a les butlles del monestir a l'època de Diego de Gumiel, perquè no havia estat fundat fins al 1580 per Jorge Alonso, de la Rioja; i que amb anterioritat el monestir emprava paper comprat sobretot als mercaders francesos de Thiers, assentats a Medina del Campo, tot i que també hi havia molins locals –a la zona de Burgos, per exemple- que produïen paper més econòmic i de baixa qualitat.

Considerant la carestia del paper i la situació de dependència de l'estranger d'un impressor que volgués fer una edició de luxe des de Valladolid, és possible que el grau d'implicació econòmica de Diego de Gumiel en la publicació del *Tirante*, entre d'altres empreses privades, fos bastant alt i que, fins que no es trobin documents que indiquen una altra cosa, se'l pugui considerar editor o inversor d'aquestes obres, fet que explicaria parcialment els deutes que indica mantenir al moment de la seva fallida a València, el 1517.

¹¹ ROJO VEGA, Anastasio. *Ciencia y cultura en Valladolid. Estudio de las bibliotecas privadas de los siglos XVI y XVII*. Valladolid: Universidad de Valladolid, 1985, p. 22-23.

Però això només de manera parcial, associada a qüestions personals: alguns indicis que encara no hem pogut aclarir bé (i que pensen poder presentar en el futur) també indiquen que Diego de Gumiel va tenir importants deutes de caràcter familiar.

3.2. La distribució dels llibres

Tots els estudis indiquen que, quan va començar a tenir producció pròpia, Espanya va ser mercat de llibres estrangers abans que país exportador. Aquest fet és degut, segons alguns estudiosos, als costos que implicava enviar llibres a la resta d'Europa des de la situació perifèrica de la Península i a la manca d'interès econòmic que despertava als possibles inversors aquesta empresa. Jaime Moll¹² observa problemes de finançament i dificultats per a la distribució fora d'Espanya, a més de les diferents dotacions de foses de cada taller; també anota la baixa qualitat del paper castellà i la forma en què el procés editorial es ressentia de les crisis econòmiques ("con la inexistencia de una fuerte industria editorial que hubiese favorecido el desarrollo de una industria gráfica").

En aquest sentit, Llanas parla d'una activitat editora i llibrera catalana notable, tot i que

moltes existències de les llibreries eren importades. Els inventaris de llibreries i de biblioteques particulars de finals del segle XV o de la primera meitat del XVI permeten adonar-se de la quantitat de títols en circulació que no havien sortit de les impremtes del país. Els nostres editors devien renunciar ja d'entrada al llibre universitari o al de gran format, sempre en llatí, que arribava de fora a uns preus segurament imbatibles.¹³

D'altra banda, Marcet i Salom afirma:

¹² MOLL ROQUETA, Jaime, "El impresor y el librero en el Siglo de Oro". A: ACÍN, Francisco (ed.). *Mundo del libro antiguo*. Madrid: Complutense, 1996.

¹³ LLANAS, Manuel. *Op.cit.*, p. 112-113.

L'ambient cultural de l'època [segona meitat del segle XV] s'havia intensificat per la difusió del llibre gràcies a la impremta (...). Amb la impremta arribaren als Països Catalans les tècniques de la nova indústria, en què intervenien els editors i els correctors. L'arribada de personalitats com Lambert Palmart, juntament amb les del país, com Joan Matoses, corrector de la *Gramàtica llatina* de Mates, mestre de gramàtica a Barcelona, afavorí l'interès de la nova descoberta.¹⁴

Pel que fa a la distribució, si l'edició de l'obra havia anat a càrrec únicament d'una persona, es queda tots els volums i busca la manera de vendre'ls. Eventualment es pot preveure la cessió d'un o més exemplars a algú més que hagi participat en l'edició. L'habilitat per a distribuir és un factor fonamental per l'èxit de l'empresa: “podemos observar que los “grandes” editores del siglo XV están en constante relación con el extranjero: Castilla, Italia y Francia, principalmente”.¹⁵ La distribució d'una obra lluny del lloc d'impressió n'encareix l'edició; Berger afirma que

los dos capítulos principales de su contabilidad [de l'editor] eran, sin lugar a dudas, la compra del papel y los gastos de impresión. Sus inversiones se detenían a menudo ahí; pero a veces había que añadir a ellas los honorarios del corrector, los gastos de transporte y de seguro (...).

Con el tiempo, una vez que la red de libreros se había vuelto más densa, una proporción cada vez más grande de editores adoptó la costumbre de indicar sobre el mismo libro la dirección en la que podían conseguirlo. Sin lugar a dudas había en ello una especie de incitación al comerciante al por menor para que tomase contacto directamente con el proveedor absteniéndose de intermediarios.¹⁶

D'altra banda, Anastasio Rojo Vega observa que

la labor de los impresores españoles debió verse muy dificultada por la competencia de las grandes imprentas europeas. Cabría pensar que aunque al crisis de finales del XVI y sobre todo el XVII no podía proporcionar un ambiente adecuado en el sentido de que los autores se arriesgaran a poner su hacienda en la impresión de una obra, al menos los impresores españoles debían controlar y monopolizar estas posibilidades intrapeninsulares. La realidad demuestra que ello no es así. Los impresores europeos, y sobre todos ellos los de Lyon, aparecen [en pleno siglo XVII] recorriendo la península ciudad tras ciudad, anotando pedidos para sus prensas. La captación de los clientes ha sido hecha previamente por un librero local con el que el impresor extranjero mantiene relación de compañía o mancomunidad

¹⁴ MARCET I SALOM, Pere. *Història de la llengua catalana*. Barcelona: Teide, 1987, p. 179-180.

¹⁵ BERGER, Philippe. *Op.cit.*, p. 151.

¹⁶ BERGER, Philippe. *Op.cit.*, pp.148 i 152.

y al que surte de libros, sea desde su lugar de residencia en Europa, sea desde un depósito instalado en la Corte. Tras completar su cartera de pedidos, vuelve a su ciudad de origen a cumplimentar los compromisos adquiridos.¹⁷

Jaime Moll en fa un resum molt esclaridor quan explica:

Podemos distinguir dos tipos de obras: las que el mercado nacional tiene capacidad para absorber fácilmente en un tiempo relativamente breve, al menos suficiente para rentabilizar la inversión, y las que precisan de un mercado internacional para su rentabilidad. Podemos añadir un tercer grupo: las obras que no necesitan forzosamente de un mercado internacional, aunque su distribución en este último sea extremadamente ventajosa desde el punto de vista económico y, por consiguiente, de la obtención de beneficios. ¿Qué tipo de obras son las que habitualmente promueve nuestra industria editorial? Creemos que la respuesta no presenta problemas: las que el mercado nacional puede fácilmente absorber y para las cuales no existe competencia internacional”.¹⁸

Martín Abad corrobora que es conserven molts incunables de Basilea, Lió, Nuremberg i sobretot Venècia a les biblioteques espanyoles, i que

Si se observa la presencia en nuestras bibliotecas de ejemplares pertenecientes a los primeros decenios del XVI se apreciará el incremento de ejemplares de ediciones parisinas y de las lionesas. La temática de ese conjunto es de esperar: grandes obras teológicas, jurídicas y homiléticas. (...) los primitivos talleres de imprenta españoles en ningún caso fueron competitivos y que el mercado español dependió, casi absolutamente, de la importación de ejemplares de grandes ediciones de esas ciudades. (...) También sufrieron la competencia exterior en obras con destino al mercado español, particularmente en el caso de ediciones de los libros litúrgicos diocesanos y monásticos. Esta dependencia se manifiesta algo excesiva durante el siglo XV, pero no es ya en modo alguno significativa en los primeros decenios del XVI. En alguna ocasión, como se ha señalado, se acudió al exterior por razones más de prestigio tipográfico que por razones económicas.¹⁹

En un altre estudi, Jaime Moll fa aquesta substancial afirmació sobre els primers tallers d'impremta: “España exportará obras de sus autores, pero no sus ediciones”.²⁰

¹⁷ ROJO VEGA, Anastasio. *Op.cit.*, p.16.

¹⁸ MOLL, Jaime. “Del libro español del siglo XVI”. A: *El libro antiguo español*. Salamanca: Universidad de Salamanca, 1988, p.327-328.

¹⁹ MARTÍN ABAD, Julián. *Los primeros tiempos de la imprenta en España*. Madrid: Ediciones del Laberinto, 2003, p. 163.

²⁰ MOLL, Jaime. “Nebrija y el libro”. *Insula*, 551 (1992), p. 23.

Les rutes comercials de Castella i de la Corona d'Aragó

A més dels tipus de distribució comercial que podia donar-se en el procés de venda dels llibres, ens interessa oferir un marc geogràfic de possible distribució del mercat interior de la Península per calcular quines podien ser les coordenades de difusió de Diego de Gumiel. Ens hem fixat particularment en Castella i la Corona d'Aragó perquè són els dos regnes on va exercir la professió, regnes que, tot i haver-se unificat sota el regnat dels Reis Catòlics, van continuar mantenint lleis i costums propis fins avançat el segle XVI. Naturalment, partim de la deducció que Diego de Gumiel es dirigia preferentment a un públic proper, com es veurà per l'anàlisi de la seva obra impresa.

A la Corona d'Aragó una artèria comercial de primer ordre era la marcada pel riu Ebre, que anava de Saragossa a Calataiud i s'endinsava cap a Castella. També la ruta de França, que comunicava Canfranc, Jaca i Osca. El camí de Daroca i Terol arribava fins a València; la ruta de Saragossa a Lleida i a Barcelona; el camí que portava per Monzó i Barbastre arribava a la fira d'Osca, i la línia que passava per Borja i Tarazona desembocava a Sòria. L'intercanvi es produïa en ambdues direccions, per la qual cosa és fàcil preveure que una línia fonamental d'entrada dels llibres importats de Lió i d'altres capitals de la impremta Europea, com Florència, era a través de Saragossa i les seves artèries comercials.²¹ També seguirien aquests itineraris els llibres impresos per Diego de Gumiel a Girona, Barcelona i València, alguns dels quals es localitzen, encara a l'actualitat, a Saragossa (com, per exemple, el *Quaestio de viribus demonstrationibus*).

²¹ FALCÓN PÉREZ, Mª Isabel. "La cofradía de mercaderes de Zaragoza y su relaciones con Cataluña y el Mediterráneo (siglos XIV y XV)". A: *Actas del Segundo Congreso Internacional de Estudios sobre las Culturas del Mediterráneo Occidental*. Universitat de Barcelona, p. 281-295; SESMA MUÑOZ, José Ángel. *Transformación social y revolución comercial en Aragón durante la Baja Edad Media*. Madrid: Fundación Juan March, 1982; SESMA MUÑOZ, J.A. Y LIBANO ZUMALACÁRREGUI, A. *Léxico del comercio medieval en Aragón (siglo XV)*. Saragossa: Institución Fernando el Católico, 1982.

A diferència de les línies terrestres, les rutes comercials marítimes de la Corona d'Aragó,²² tan pròsperes durant els segles XIII i XIV, es ressenteixen de la crisi del segle XV i de l'amenaça de barbarescs i turcs a la Mediterrània, a més de l'exclusió del comerç d'Amèrica. No obstant això, Barcelona i València exporten nombrosos productes a França i Itàlia, com paper i seda, respectivament. Una dada sorprenent tenint en compte que el paper era el material més car del procés d'edició d'un llibre, i atès que tots els estudiosos assenyalen la dificultat per aconseguir paper, especialment des de Castella.

A Castella²³ l'intercanvi comercial es dirigia cap al nord de la Península i arribava fins a les costes franceses, angleses i flamenques. Aquesta ruta, iniciada al segle XIII gràcies a l'associació de Burgos com a nucli de magatzematge, d'una banda, i l'agrupació de mariners bascos i càntabres de l'Hermandad de la Marina de Castilla de l'altra, promocionà Bilbao com a centre filial de Castella en lloc de ports més antics com Santander. L'efecte més impactant sobre la ciutat castellana el produeix la creació d'una institució derivada de l'anterior: el Consulado de Burgos, reconegut per la pragmàtica dels Reis Catòlics del 21 de juliol de 1494. Aquesta institució mercantil, que pretenia evitar el frau dels mercaders i alleugerir els jutjats civils, va servir per a impulsar econòmicament la ciutat castellana, ja afavorida per la capitalitat i la protecció reial, els tributs episcopals i la ubicació privilegiada respecte del camí de Santiago, en la línia comercial pirinenca. El Consulado, a més d'alleugerir el comerç amb Bruixes i la defensa de l'exportació de llana de la Mesta a través dels ports de Bilbao, Santander,

²² GUAL CAMARENA, M. "Peaje fluvial del Ebro (siglo XII)". A: *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón*, VIII. Saragossa: CSIC, 1967, p. 155-188.

²³ CHALMETA, Pedro.: *El señor del zoco en España: edades media y moderna. Contribución al estudio de la historia del mercado*. Madrid: Instituto Hispano Árabe de Cultura, 1973; GARCÍA DE VALDEAVELLANOS, Luis. *El mercado en León y Castilla durante la Edad Media*. Sevilla: Universidad de Sevilla, 1975; LE GOFF, Jacques: *Mercaderes y banqueros en la Edad Media*. Buenos Aires: Oikos-Tau, 1986.

Santoña, Laredo i Castro Urdiales cap al nord i per Alacant a Itàlia, va nomenar còsols a l'àrea mediterrània per millorar les relacions comercials amb Mallorca, Eivissa, Sicília i Palerm.

El comerç exportador de llana de Castella, el més important d'Europa a l'Edat Mitjana i durant cinc segles fonamental per a l'economia peninsular -se li atribueix un valor mitjà de més de 600.000 ducats l'any- tenia com a contrapartida la importació de retorn de grans partides de blat i objectes navals del nord d'Europa, a més de texits, tapisseries, llibres, paper, etc. D'aquesta procedència eren una part dels llibres que importava la Península, com testimonien les relacions de títols de les biblioteques de l'època.

D'altra banda, Castella tenia una ruta comercial cap al sud que creuava Andalusia cap a les rutes atlàntiques. Especialment important va ser el trànsit comercial del Guadalquivir i dels ports pròxims a Sevilla -Càdis, Sanlúcar de Barrameda i Puerto de Santa María- d'ençà que, al llarg del segle XV, va augmentar el tonatge dels vaixells. També va beneficiar el comerç l'obertura de la ruta entre Itàlia i Flandes per l'estret de Gibraltar.

3.3. Fires i mercats

A banda de les grans rutes terrestres i marítimes, la distribució i el transport de les mercaderies es basava fonamentalment en l'intercanvi que productors i mercaders acordaven a les fires.²⁴ Les fires eren reunions públiques que solien celebrar-se un cop a l'any, i que coincidien amb jornades festives o de descans, associades, per tant, amb actes religiosos als temples, on els comerciants i artesans aprofitaven per col·locar les seves parades i vendre mercaderies als pagesos i camperols. Les més importants eren les de les grans ciutats, tot i que hi havia nuclis petits que operaven també com a centres comarcals i tenien un paper important en la xarxa de línies comercials de l'Edat Mitjana i els inicis del Renaixement. D'altra banda, els dies de mercat, periòdics i prefixats, servien per a l'intercanvi de mercaderies a petita escala. Tant les fires com els mercats, que al Mediterrani es remunten a l'activitat de jueus, siris i grecs, estan vinculats al creixement comercial. A la Baixa Edat Mitjana apareixen els canvistes, prestamistes i les societats mercantils que tancaven tractes de comerç a grans distàncies.

²⁴ GONZÁLEZ DÍEZ, Emiliano. *De feria en feria por Castilla y León*. Valladolid: Consejería de Castilla y León, 1999; LADERO QUESADA, Miguel Ángel. "Las ferias de Castilla del siglo XII al XV". A: *Cuadernos de Historia de España*, 67-68 (1982), p. 269-347; ORCÁSTEGUI GROS, Carmen. "Ferias y mercados en la Edad Media. Fuentes para su estudio y metodología". A: *V Jornadas de Metodología de la Investigación Científica sobre Fuentes Aragonesas*. Zaragoza: Universidad de Zaragoza, 1990, p. 21-45.

Investigacions recents indiquen que Jaume I va tenir un clar interès a crear punts de producció econòmica a les zones costaneres conquerides. Això explicaria la carta fundacional de Vila-real (1274), que contempla una sèrie d'aspectes comercials, com la concessió d'una fira anual i un mercat setmanal amb la corresponent protecció per al públic que hi assistís. Aquesta fira era situada al Camí Reial, amb connexions amb Bechí i Onda a l'interior i Burriana a la costa, i va mantenir-se activa fins al segle XVII, juntament amb d'altres importants com la de Sagunt o la de Castelló. És un exemple més dins d'una Corona d'Aragó que disposava d'una important xarxa de fires i mercats, els quals, des del segle XIII, eren la base del sistema comercial. Saragossa era el principal centre de producció i consum, i naturalment també era plaça firal institucionalitzada. La principal concentració de fires es desplegava al nord-est, a la frontera amb Catalunya, i a la zona de l'Ebre fronterera amb Castella, però també a localitats pirenaïques occidentals, cap a França i Navarra, i Terol en la ruta cap a València, un cop incorporat aquest regne a la Corona.

Les quatre fires castellaness més importants del segle XV eren a Valladolid; la de Medina de Campo (creada per Ferran d'Antequera el 1404), que durava 50 dies i se celebrava dos cops a l'any; la de Medina de Rioseco (que s'atribueix a l'almirall castellà Alfonso Enríquez, el 1423) durava 20 dies i se celebrava per Pasqua i per Quaresma, i la fira de Quaresma de Villalón (cap a 1434, per iniciativa del comte de Benavente, Alfonso Pimentel). La ciutat de Valladolid serà també lloc de concentració comercial i disputarà dades i rellevància a les anteriors. De caràcter secundari, cal destacar també les fires de Zamora, Cuéllar, Haro, Santo Domingo de la Calzada, Salamanca, Segòvia, Madrid i Alcalá.

El naixement de les fires del llibre

El descobriment de la impremta va fer rebrotar el comerç del llibre, molt minvat després de la caiguda de l'Imperi romà a tot Europa Occidental, i ja al segle XV desemboca en l'aparició de les primeres fires del llibre. La creació d'aquestes fires especialitzades és deguda, en bona part, a la prosperitat que coneix el negoci dels llibreters d'ençà de la implantació de la impremta i de la seva presència a les fires comercials, agrícoles i industrials de tot Europa.

Com hem descrit als primers apartats d'aquest treball, a finals del segle XV la distribució de llibres era un negoci ben organitzat. A l'apartat final aportem documents en què consten les condicions de venda i les comissions que havia de rebre un venedor que treballava per a un taller d'impremta, i també n'hi havia que treballaven per als editors. A Alemanya i França apareix la figura del venedor ambulat de llibres, que reparteix plects solts i pamflets pels pobles. La venda de llibres a les fires en va ser una conseqüència, i aviat les fires van convertir-se en un lloc de trobada d'impressors i llibreters. Les fires més importants d'Europa, pel que fa a la venda de llibres, van ser les de Lió, Medina del Campo, Frankfurt i Leipzig.

La fira de Lió tenia una gran importància comercial i va concentrar el comerç internacional del llibre. Lió era el principal focus d'importació de llibres de la Península Ibèrica, especialment llibres de caràcter litúrgic, com ja s'ha dit; fins el punt que la influència d'aquest centre productor i exportador va causar un impacte molt negatiu a la producció autòctona.

La fira de Medina del Campo, constituïda el 1491 i ubicada a l'encreuament de les rutes de comunicació de Burgos, Toledo i Portugal, se celebrava durant cinquanta dies seguits dos cops a l'any: al maig i a l'octubre. S'hi reunien mercaders de Barcelona, Gènova, Flandes, Irlanda, Sevilla o Florència i no s'utilitzava moneda sinó cèdules de

paper, reconeixements de pagament, girs i lletres de canvi. L'organització era tan estricta que ja el 1421 els mercaders es distribuïen en diversos allotjaments, segons la seva mercaderia; al convent de San Francisco s'emmagatzemaven els excedents que no podien cabre a les llotges. Un *alguacil* vetllava per la seguretat del públic i, amb el temps, atès el creixement de la fira, van arribar-se a contractar guardes de seguretat per controlar l'acció de lladres i *pícaros*. També es conserven documents que donen fe de diversos incidents a causa de les grans concentracions, com els incendis de 1479 i 1491, que van fer plantejar el trasllat de la fira a Valladolid ciutat. La fira de Medina del Campo va arribar a créixer tant que de fira mercantil va passar a ser fira financera, amb una gran aflluència de diners.

Santiago Aguadé Nieto, que estudia la relació de llibres adquirits pel cardenal Cisneros per a formar la nova biblioteca del col·legi de San Ildefonso de Alcalá entre 1496 i 1509,²⁵ conclou que la fira de Medina era el centre de provisió de llibres de les universitats castellanques i el centre principal del comerç internacional del llibre a Espanya des de finals del segle XV fins a principi del XVI. Aguadé afegeix que era sobretot un centre de comerç a l'engròs, que va permetre la difusió de la bibliografia del Renaixement italià i nòrdic. De l'estudi de la biblioteca de San Ildefonso es dedueix que bona part dels llibres impresos als tallers dels impressors italians, francesos i alemanys de l'època –a més de la producció més important de les premses de la Corona d'Aragó i les de Castella– fou adquirida pels agents del cardenal Cisneros a les fires de Medina del Campo entre 1496 y 1509. Aguadé matisa que, a més, gràcies a la relació fonamental que tenia el predecessor de

²⁵ AGUADÉ NIETO, Santiago. “De la manuscrita a la imprenta: formació de la biblioteca del Colegio de San Ildefonso”. *Civitas Librorum. La ciudad de los Libros*. Universidad de Alcalá de Henares, 2002, p. 55-80.

Cisneros, Pedro González de Mendoza, amb Venècia, i sobretot gràcies a Medina del Campo i Valladolid, Alcalá entra en contacte amb un dels àmbits culturalment més avançats d'Europa, Itàlia, i rep l'humanisme renaixentista –tant produccions originals com traduccions dels clàssics grecs. Els llibreters de Toledo, Salamanca i Valladolid, satisfan a un nivell més modest les demandes del cardenal.

Com a exemple de l'acció d'agents comercials a les fires, remetem al capítol dedicat a l'adquisició de la biblioteca del Colegio de San Ildefonso d'Alcalá. Inocencio Ruiz Lasala²⁶ també assenyala un cas conegut, en aquest cas de les impremtes aragoneses: el de Bartolomé de Nágera, home de confiança de Jorge Coci, que havia aparegut a Saragossa el 1499 i havia estampat un *Breviarium* al taller d'Hurus (conjuntament amb dos altres impressors alemanys) i havia treballat posteriorment amb Leonardo Hutz, però que el 1504 consta com a únic propietari del taller d'Hurus. És en aquest moment que Bartolomé de Nágera consta que era el seu home de confiança, el representant que anava a les fires de València, Lleó, Medina del Camp i el sud de França a buscar els títols que podien interessar a la impremta de Coci.

A Europa va ser la fira de Frankfurt la que, no obstant el pes de Lió, va acabar consolidant-se com a gran mercat del llibre imprès. En aquesta evolució va ser primordial l'aparició d'un element de propaganda revolucionari: el catàleg de llibres que podien trobar-se a la venda a la fira. La fira de Frankfurt se celebrava a la primavera i a la tardor, i l'intercanvi de llibres de diverses procedències, no només d'Alemanya, era més intens que en qualsevol altre fira comercial. Era el lloc de reunió dels grans llibreters europeus. La seva preponderància va mantenir-se fins al segle XVII, quan la ciutat de Leipzig va desbancar Frankfurt, però amb un caràcter més comercial que especialitzat.

²⁶ RUIZ LASALA, Inocencio. *Historia de la imprenta en Zaragoza*. Saragossa: V Centenario de la Introducción de la Imprenta en Zaragoza, 1975.

3.4. Conclusions

Sembla evident que Diego de Gumiel havia de vendre la seva producció castellana a Medina del Campo i a Valladolid ciutat, tot i que la fira d'aquesta última semblava més a un gran mercat anual. És probable que, per proximitat, també accedís a la fira secundària de Villalón (on s'havia traslladat la de Medina de Rioseco el 1436, per ordre del monarca) i no devia menyspreuar qualsevol oportunitat d'accedir a les rutes comercials que comunicaven diversos punts de la Corona de Castella i la d'Aragó. De tota manera, la dèbil recepció de la seva obra impresa, a causa de la previsible pèrdua de molts títols i exemplars produïts pels seus tallers, fa impossible la composició d'un plànol de la hipotètica distribució dels seus llibres. Tampoc no consta documentalment que contractés venedors ni que ell mateix s'ocupés de les vendes, però sí que era "librero, vecino de Valladolid", la qual cosa fa pensar que part dels seus guanys es devia a la venda directa, sense que puguem saber-ne la manera exacta. Per tant, volem destacar que, si hem ofert el mapa dels nuclis principals d'intercanvi entre impressors i llibreters, és per suggerir una possible xarxa de distribució, però el més significatiu de la producció impresa de Gumiel és que no sembla orientada a transcendir l'entorn immediat.

Quan era impressor a Barcelona i a Girona, Diego de Gumiel va imprimir els títols que demanava el públic del lloc i el moment; quan utilitzava el taller de Nuestra Señora de Prado proveïa els interessos del lector castellà (com demostren els títols religiosos i especialment l'adaptació del *Tirant lo Blanc*), i quan va treballar a València es va adaptar a les exigències i a les dificultats del mercat més proper.

Tot i que, com hem indicat en diversos punts d'aquest estudi, Diego de Gumiel actua com un missatger excepcional entre les corones de Castella i Aragó, la seva acció s'inscriu dins dels marcs de la traducció textual i tipogràfica. Diego de Gumiel no és un dels grans (i pocs) impressors peninsulars d'ambicions expansionistes, però la seva versatilitat personal i professional fa que la seva empremta tingui un interessant efecte d'intercanvi cultural.

4. TÍTOLS DE LA IMPREMTA INCUNABLE I POSTINCUNABLE A GIRONA, BARCELONA, VALLADOLID I VALÈNCIA

La primera ciutat de la Península Ibèrica on es va instal·lar una impremta va ser Segòvia, un fet que a primera vista sorprèn tenint en compte que el regne d'Aragó era més proper a Itàlia, hi tenia més relació i oferia una vida cultural més intensa. Una probable explicació és que el rei havia donat a Segòvia prioritat sobre d'altres ciutats del regne; era el centre de la vida política i va servir de seu de la proclamació de la reina Isabel la Catòlica el 1474. De tota manera, se sap que hi havia altres tallers tipogràfics treballant al mateix temps que el de Juan Pareix. No obstant això, l'entrada de llibres de l'estranger va seguir essent important durant dècades, especialment a Castella, com demostra el fet que el llibre és la principal matèria d'exportació de Lió cap a la

Península Ibèrica.¹ “En el signo XVI, aunque los reinos españoles ya se integran en una misma corona, se mantiene la multiplicidad de grandes centros productores, heredada del siglo anterior, como es natural acompañados de otros núcleos menores”, observa Jaime Moll, que comenta com els canvis monàrquics i polítics tenen un efecte molt més notori amb posterioritat al període que estudiem aquí:

Con la consolidación de Madrid como ciudad en la que se establece la corte real en el último tercio del siglo XVI se despega la imprenta madrileña, aunque por falta de bibliografías –o bibliografías modernas- de algunos centros productores no podemos todavía valorar el verdadero impacto que Madrid provocó en la recesión de la imprenta y la edición en otras ciudades (...). Tampoco podemos evaluar las consecuencias derivadas de la falta de un privilegio único para toda España, teniendo en cuenta que son pocos los autores o editores que solicitan los varios privilegios necesarios para proteger su obra en todos los reinos de la corona española.²

És particularment complex tractar de quantificar la producció impresa de l'època incunable; de moltes obres documentades no se'n conserva cap exemplar, la qual cosa fa pensar que devien existir molts títols dels quals ni tant sols ens ha arribat notícia. Manuel Llanas indica també la rellevància de les impressions menors, com fulls volants o plec solts, com a base econòmica dels tallers –butlles, edictes, formularis, almanacs, cartells, escuts, estampes, cartilles escolars, goigs, naips, ventalls, etc.-, de gran difusió però poca qualitat i, per tant, rarament objectes de conservació.³

La impremta peninsular va adaptar-se a les imposicions comercials, perquè com explica Llanas en el cas particular dels editors catalans,

van explotar el variat i ampli ventall que la impremta estrangera no cobria, des del llibre religiós i de pregària (com els llibres d'hores en edicions econòmiques o les butlles) fins als gèneres populars (novel·letes, plec solts, fulls volants), passant pels textos escolars (beceroles, gramàtiques llatines bàsiques, llibres de

¹ GASCON, Richard. *Grand commerce et vie urbaine au seizième siècle. Lyon et ses marchands*. Paris, La Haye: Mouton, 1971.

² MOLL, Jaime. “Del libro español del siglo XVI”. A: *El libro antiguo español I*. Salamanca: Universidad de Salamanca, 1988, p. 327.

³ LLANAS, Manuel. *L'edició a Catalunya: segles XV al XVII*. Barcelona: Gremi d'Editors de Catalunya, 2002, p. 26-27.

lectura, clàssics), la literatura culta (Llull) o les publicacions oficials de la Generalitat.⁴

Philippe Berger conclou que

entre 1501 y 1520 la edició espanyola vivió un moment crucial. Se vio obligada a romper el molde de los grandes centros europeos que habían marcado la pauta hasta la fecha. El monopolio de hecho de las grandes empresas transnacionales sobre los libros destinados al público culto obligó a los editores a fijarse en el sector, hasta el momento más desdeñado, de los lectores que no conocían el latín; los primeros que se fijaron en este nuevo mercado empezaron inmediatamente a explotarlo a fondo, adaptando sus productos a tal demanda y logrando establecer talleres bastante florecientes cuando otros, entre dudas y falta de medios, vieron sus empresas hundirse.⁵

A continuació presentarem de manera general les característiques de la impremta incunable a les ciutats on va treballar Diego de Gumiel, tot aportant dades sobre els títols publicats en cada període. Aquestes dades procedeixen de catàlegs i bases de dades diferents, motiu pel qual s'expressen de diverses maneres. Hem conservat l'expressió del títol, el colofó i determinades nomenclatures que ambdós inclouen tal com consta en les fonts d'on les hem pres, però hem unificat l'expressió de les dates d'impremta i la llengua en què està escrita l'obra, així com d'altres dades addicionals.

4.1. La impremta incunable a Girona

Tot i que hem parlat d'una activitat simultània de Gumiel a Barcelona i Girona, per evitar l'efecte pendular que crearia seguir cronològicament les dades d'aparició de les obres en cadascuna de les ciutats, començarem per Girona a l'hora de d'emmarcar l'actuació de Diego de Gumiel.

⁴ *Ibíd.*, p. 113.

⁵ BERGER, Philippe. "La evolución de la producción editorial española entre 1501 y 1520". A: *El libro antiguo español I*. Salamanca: Universidad de Salamanca, 1988, p. 69.

A Girona la primera impremta coneguda és la dels impressors Juan de Valdés i Diego de Gumiel, juntament amb la del gironí Joan Pla, establerta al carrer Ciutadans l'any 1495. No obstant això, anteriorment el mercader Mateu Vendrell havia promogut l'edició del *Memorial del pescador remut*, obra de Felip Malla que consta com el primer llibre imprès a la ciutat el 17 de novembre de 1483. Batlle i Prats⁶ confirma que Mateu Vendrell, mercader casat amb la filla d'un tintorer i eventualment resident a Sant Feliu de Guíxols, havia finançat l'edició del *Memorial del pecador remut* i que, en traslladar-se a Barcelona l'any 1484, també va posar diners per a la impressió de la *Visió delectable* d'Alfonso de la Torre. Són dades reproduïdes pel Museu d'Història de Girona, que Manuel Llanas matisa:

Avui es discuteix la tradicional assignació a Girona del *Memorial del pecador remut* (1483), de Felip Malla, d'impressor desconegut; fora de tota controvèrsia es troben, en canvi, el *Psaltiri devotíssim* (1495), obra de Francesc Eiximenis de la qual l'impressor castellà Diego de Gumiel va estampar dos mil exemplars, o *Paris e Viana* (1495).⁷

Sobre aquesta atribució, Mirambell Belloch és molt prudent en afirmar que “La primera obra que porta el nom de Girona al seu colofó és el *Memorial del pecador remut*, i data de l'any 1483. No queda clar que aquest llibre fos estampat a Girona. Però del que no hi ha cap dubte és que abans d'aquesta data no hi ha impremta a Girona”.⁸ El que sí que remarca Mirambell Belloch és que abans de 1483 ja hi havia llibreters que comercialitzaven llibres escrits a mà i exemplars impresos fora de la ciutat. A Girona, els llibres manuscrits es feien per encàrrec i se'n redactava una descripció minuciosa abans d'acometre l'obra.

⁶ BATLLE I PRATS, Lluís. *La cultura a Girona de l'Edat Mitjana al Renaixement*. Girona: Institut d'Estudis Gironins, 1979, p. 320-330.

⁷ LLANAS, Manuel. *Op. cit.*, p. 24-25.

⁸ MIRAMBELL BELLOCH, E. “Llibres, llibreters i impressors gironins del segle XV”. *Estudi General*, I, 1. Girona: 1981, p. 17.

En realitat, entre els primers llibres impresos i els manuscrits trobem molts punts de semblança, tant per la manera de contractar l'edició com per la forma i presentació del llibre. No hi ha dubte que també hi ha unes diferències substancials, sobretot en el que es refereix al temps invertit en el treball i al nombre d'exemplars; i com a conseqüència hi ha una sensible diferència de preu. Si la còpia d'un còdex manuscrit necessitava un any, any i mig o dos anys, l'edició d'un llibre imprès es pot enllestir en uns mesos. Mentre en el primer cas s'obté un sol exemplar, en el darrer se n'obtenen centenars i fins i tot un o dos milers.⁹

Cátedra afirma que, quan Gumiel arriba a Girona, havien d'existir d'altres impressors, com Francisco de la Rocha i Amand Bascó, que fan de testimonis de la constitució de la societat de Gumiel i Valdés.¹⁰ Però Mirambell Belloch insisteix que, documentalment,

En l'interval de temps entre la impressió del *Memorial del pecador remut* i la del *Psaltri devotissim* estampat per Gumiel, és a dir, entre els anys 1483 i 1495, no tenim notícia de cap llibre imprès a Girona; però sí d'un llibre gironí estampat a Barcelona per un dels més il·lustres mestres que treballà a Catalunya a l'època dels incunables. Em refereixo al *Missal* segons les rúbriques del Bisbat de Girona, imprès per Joan de Rossembach.¹¹

L'opinió especialment autoritzada de Francisco Vindel¹² és que Juan de Valdés era l'únic impressor que hi havia a la ciutat de Girona a l'últim llustre del segle XV, i que treballava emparat per Diego de Gumiel i amb el seu material. Un indicatiu d'aquest treball compartit és el fet que utilitzin indistintament la marca dels dos lleons. Vindel

⁹ Ibidem, p. 18.

¹⁰ CÁTEDRA, Pedro M. *Estudi literari i tipogràfic, a Història de París i Viana. Edició facsímil*. Girona: Diputació de Girona, 1986, p. 84.

¹¹ Ibidem, p.23.

¹² VINDEL, Francisco. *El arte tipográfico en Cataluña durante el siglo XV*. Madrid: Ministerio de Asuntos Exteriores, 1945-1954, p. 174-175

fins i tot elucubra que tots dos haguessin après l'art de la impremta a Castella, on ja es practicava cap a 1470, i haguessin vingut junts a Catalunya el 1494; nosaltres ho hem trobat comprovat per Batlle i Prats, qui assenyala l'existència d'un document on es confirma que Diego de Gumiel i Juan de Valdés anaren junts a instal·lar-se a Girona el 17 de març de 1495.¹³ Batlle explica que la ciutat tenia, als segles XV i XVI, el costum de condonar durant quatre anys l'impost sobre el vi i la farina als qui hi anaven a viure, com consta al Consell general del 3 de març de 1497, foli 19, on s'indica:

El Consell dona plen poder als dits honorables Jurats de dar e consentir franqueses de la meytat de les impositions del vi e de la farina de la dita ciutat per temps de quatre anys a qualsevol persones quis vindran de nou poblar en Gerona e de nou obraran casa en aquella segons els altres anys.

Batlle i Prats corregeix la data de la concessió, errada pel notari, i també observa que els testimonis del document són dues persones molt destacades: Joan Senyer, “mestre de campanes” de Girona, present en diversos actes públics amb autoritats notables, i el notari Dalmau Ombert, el qual podria haver indicat als impressors la conveniència d'instal·lar-se a la ciutat perquè a seria capitalista de la seva empresa i financera, com consta documentalment, el *Psalteri* d'Eiximenis poc després.¹⁴

D'altra banda, Mirambell Belloch considera el taller de Gumiel i Valdés com la impremta més important a la Girona del segle XV, i dubta si no seria l'única. Cátedra planteja algunes hipòtesis més:

segurament cap a finals de 1496 a Girona queda només Juan de Valdés. És probable que també en aquell moment morís Pla (la darrera documentació notarial que li sabem és, segons que sembla, de 1496)”. Valdés va morir a Perpinyà el 15 d'octubre de 1499, ciutat on se suposa que s'havia ampliat i traslladat temporalment la societat de Valdés amb materials de superior qualitat,

¹³ BATLLE I PRATS, Lluís. “Más datos sobre la imprenta incunable y los libreros de Gerona”. *Anales del I.E.G.* Girona: Institut d'Estudis Gironins, vol. XXII, 1974-1975, p. 127-128.

¹⁴ Vegeu l'apèndix documental, Document 6, p. 6.

amb una premsa major, que permetia afrontar sense dificultat treballs més seriosos.¹⁵

La impremta de Valdés va produir -no consta que amb Gumiel- les *Hores del bisbat de Girona* (després de 12-1-1497), de les quals no se'n conserva cap però sí el compromís, fixat entre Valdés i el sastre Vicenç Oller, d'imprimir-ne 600 exemplars; també la *Tragèdia de Lançalot* de mossèn Gras (després de gener de 1497), impressió gironina de la impremta de Valdés (Cátedra ho demostra pels tipus) contractada el 12 de gener de 1497 amb el clergue Joan Belloc i el sastre i comerciant de llibres Narcís Sampere; i *Flor de virtuts* (novembre de 1497, tercera edició i, per tant, una altra reimpressió de Gumiel, que ja l'havia imprès a Barcelona el 1495), que té "totes les característiques de les impressions gironines i imita en tot l'edició barcelonina de Gumiel, de la qual sembla una fidel reimpressió".¹⁶

Pel que fa a la liquidació del taller gironí de Valdés i la possible continuació per part de Baltasar Avella, existeixen tres documents aclaridors, aportats per Rubió i Madurell,¹⁷ que corresponen a la venda de material d'impremta de Diego de Gumiel al sabater de Girona Miquel Mieres, el mes de març de l'any 1500. Mirambell Belloch observa que

Aquest material pot tenir relació amb el que, en virtut del segon dels esmentats documents, el llibreter francès Carmini Ferrer, establert a Barcelona, ven al també llibreter Gabriel Pou, domiciliat a Barcelona, amb la condició que, si és reclamat per la justícia o pels hereus de Juan Valdés, ho haurà de restituir. (...) El cert és que després de 1497 ni la documentació ni els colofons ens donen testimoni de cap imprès gironí, fins que amb dates de 1501 i 1502 trobem dos llibres estampats per Baltasar Avella.¹⁸

¹⁵ VINDEL, Francisco. *Op. cit.*, p. 84.

¹⁶ *Ibidem*, p. 82.

¹⁷ MADURELL MARIMON, Josep M^a; RUBIÓ BALAGUER, Jordi. *Documentos para la historia de la imprenta en Barcelona*. Barcelona: Gremio de Editores, Libreros y Maestros de Imprenta, 1955.

¹⁸ MADURELL MARIMON, Josep M^a; RUBIÓ BALAGUER, Jord, *Op.cit.*, p. 26-27.

Norton¹⁹ és concloent quan rastreja el pas del material gironí de Gumiel i de Valdès: primer va anar a la impremta del sacerdot Baltasar Avella, a principis del segle XVI, i posteriorment al taller de Carles Amorós, de Barcelona.

Relació dels 6 incunables gironins²⁰

1. *Memorial del peccador remut*, Felip de Malla. Girona, Mateu Vendrell (exp.), 17 de novembre del 1483.
2. *Psaltiri devotissim*, Francesc Eiximenis. Girona, Diego de Gumiel, 20 de març del 1495.
3. *Paris e Viana*. Girona, Diego de Gumiel, 5 de juny del 1495.
4. *Hores del Bisbat de Girona*. Girona, Joan de Valdés, segons contracte del 12 de setembre del 1496 (per 600 exemplars, però no hi ha prova que s'acabés ni es conserven exemplars).
5. *Lançalot del lac*, mossèn Gras. Girona, Joan de Valdés, contracte del 12 de gener de 1497 (per 1.000 exemplars, però no consta si es va fer l'edició. Sembla coincidir amb el descrit per Vindel, núm. 117, que s'atribueix a Gumiel, del qual es conserva un fragment d'un exemplar a la Biblioteca de Catalunya).
6. *Flor de virtuts e de costums*. Girona, Joan de Valdés, 9 de novembre de 1497.

4.2. La impremta incunable a Barcelona

Manuel Llanas observa que

tothom admet actualment que el primer llibre imprès a Catalunya es publica a Barcelona. La documentació exhumada fins avui fa que Pere Bohigas, compartint l'opinió del crític i tractadista George D. Painter, es decanti a donar la primacia a una *Ethica. Politica. Oeconomica* d'Aristòtil, probablement

¹⁹ NORTON, Frederick J. *La impremta en España (1501-1520)*. Madrid: Ollero & Ramos, 1997, p. 147.

²⁰ Reproduïm textualment les dades que ofereix Mirambell Belloch.

impresa a la capital del Principat el 1473 per una societat de tres impressors alemanys: Enric Botel, Jordi Von Holtz i Joan Planck. Datada al colofó el 1475, una edició dels *Rudimenta gramaticae* de Nocolò Perotti (Perottus) va ser impresa pels també alemanys Joan de Salzburg i Pau de Constança (també conegut com Pau Hurus). Es tracta del primer llibre amb data aparegut a Barcelona (...) El primer llibre imprès a Barcelona i a Catalunya en català i datat és una traducció, el *Regiment de prínceps* d'Egidio Colonna (conegut també per Aegidius Romanus), que surt de l'obrador de Nicolau Spindeler el 1480 (i el reedita Joan Luschner, també a Barcelona, el 1498). Digna de ser destacada és una altra edició barcelonina, la de la *Suma de l'art d'aritmètica* de Francesc Santcliment, impresa per Pere Posa el 1482 i el primer tractat sobre aquesta matèria aparegut a la Península Ibèrica.²¹

No es troba cap altre llibre datat fins als *Comentarios a Aristóteles* de Sant Tomàs (Pere Brun i Nicolau Spindeler, 1478). Des de llavors, la Barcelona dels incunables va viure una notable activitat, integrada sobretot per professionals vinguts d'Alemanya. El ventall és tan ampli que només intentarem pintar un marc general per al nostre estudi, abans de passar al llistat d'incunables que realment mostra el tarannà de la impremta incunable a la ciutat.

Pere Posa, prevere de l'església del Pi, va ser el més prolífic dels pocs impressors catalans de la ciutat, i va estampar almenys 36 obres: la primera, la *Història d'Alexandre* de Quinto Curzio i, l'última, l'*Arbor Scientiae* de Llull. D'una gran rellevància és l'obra conservada de Joan Rosenbach de Hidelberg, que ja s'estèu al segle XVI, integrada per llibres litúrgics i obres com el *Llibre dels àngels* i el *Llibre de les dones*. Nicolau Spindeler va fer a Barcelona mitja dotzena d'obres, entre elles el *Regiment dels Prínceps* d'Egidio Colonna i *Etica, Política y Económica* d'Aristòtil, i després va desplaçar el taller a Tarragona i a València, on imprimí entre d'altres obres el primer *Tirant lo Blanch*. Joan Luschner, introductor de la impremta a Montserrat, s'establí posteriorment a Barcelona i va vincular-se amb Spindeler i Rosenbach. Enric Botel, arribat del bressol de la impremta, Magúncia, es va associar en alguns projectes

²¹ LLANAS, Manuel. *Op.cit.*, p. 22-23.

amb els alemanys Holtz i Planck i va ser l'impulsor de la impremta a Saragossa, Lleida i Barcelona. Pau Hurus o de Constança, abans d'establir-se a Saragossa, publicà a Barcelona els *Rudimenta grammaticae* de Perotti amb Joan de Salzburg. L'alemany Girardus apareix associat a Brun i Spindeler per a la impressió de Tomàs d'Aquino. Pere Miquel era llibreter i editor, i mantenia una gran activitat quan va imprimir amb Diego de Gumiel l'edició barcelonina del *Tirant lo Blach*. El ginebrí Pere Brun va ser col·laborador de Pere Posa. De Joan Gherlinc només es conserva un incunable, però molt famós: la gramàtica llatina de Mates. Joan Amorós, del cercle de Gumiel, es convertiria en l'impressor més important de Barcelona de la primera meitat de segle XVI.

Manuel Peña indica que a Barcelona hi havia, entre 1474 i 1500, 44 llibreters i 23 impressors, dades que confirmen la forta implantació de la impremta a la ciutat.²²

Relació dels 107 incunables barcelonins²³

1. *Ethica ad Nicomachum. Politica. Oeconomica (en llatí). / Leonard o Aretino interprete.* Barcinone (?), Henricus Botel. Georgius vom Holtz et Johannes Planck, 1473.
2. *Orationes in Catilinam.* Barcinone, Johannes de Salzburga et Paulus Hurus, c. 1475.
3. *Bellorum Romanorum libri duo, sive Epitoma rerum Romanarum.* Barcinone, Johannes de Salzburga et Paulus Hurus, 1475.

²² PEÑA, Manuel. *Cataluña en el Renacimiento: libros y lenguas*. Barcelona: Milenio, 1996, p. 113

²³ Reproduïm textualment les dades que ofereix el Catálogo Colectivo del Patrimonio Bibliográfico Español, tal i com hi consten. Manuel Llanas comptabilitza 174 incunables, comptant fulls volants i plecs solts. També en compta 19 impresos fora de l'àrea idiomàtica catalana.

4. *Opera (De coniuratione Catilinae. Bellum Iugurthinum). / Seudo-Salustio: Invectiva in M.T. Ciceronem. Seudo-Ciceron: Responsio contra invectivam C. Sallustii.* Barcinone, Johannes de Salzburga et Paulus Hurus, 1475.
5. *Dialogus de moribus, vel Isagogicon moralis disciplinae.* Barcinone, Nicolaus Spindeler et Petrus Brun, c. 1478-1479.
6. *Commentaria in Aristotelis Ethicorum libros.* Barcinone, Petrus Brun et Nicolaus Spindeler, 15 de juny de 1478.
7. *Commentaria in Aristotelis Politicorum libros.* Barcinone, Petrus Brun et Nicolaus Spindeler, 19 de decembre de 1478.
8. *Manipulus curatorum.* Barcinone, Nicolaus Spindeler, 31 d'agost de 1479.
9. *Bula de indulgencias en favor de la Catedral de Saintes (en llatí).* Barcinone, Nicolaus Spindeler, abans del 10 de juny de 1480.
10. *De regimine principum (en català).* Barcelona, Nicolau Spindeler : a despes. de Joan Cacomà, 2 de novembre de 1480.
11. *Doctrinale pro eruditione puerorum.* Barcinone, Petrus Posa c. 1481-1482.
12. *Ethica ad Nicomachum (en llatí).* / Leonardo Aretino interprete. Barcinone, Nicolaus Spindeler, c. 1481.
13. *Oeconomica (en llatí).* / Leonardo Aretino interprete. Barcinone, Nicolaus Spindeler, c. 1481.
14. *Politica (en llatí).* / Leonardo Aretino interprete. Barcinone, Nicolaus Spindeler, c. 1481.
15. *Historiae Alexandri Magni. / [Prec.] Plutarco: Vita Alexandri (I-XVII, 10). (En valencià), transferidas del toscà per Lluís de Fenollet.* Barcelona, Pere Posa i Pere Bru, 16 de juny de 1481.
16. *Ars brevis.* Barcinone, Petrus Posa et Petrus Brun, 12 setembre de 1481.

17. *Capitols i actes de la Cort primera de Barcelona, / fetes per lo rey Ferrando II., 8 oct. 1481 (Constitucions suplicats per la Cort). (En català i llatí).* Barcelona, Pere Posa, després del 8 d'octubre de 1481.
18. *Capitols i actes de la Cort primera de Barcelona, / fetes per lo rey Ferrando II., 8 oct. 1481 (Privilegis atorgats als estaments eclesiastic i militar. Capitols per redrec de la mercaderia. Pragmatica sobre la prohibicio de la tetra dels corals de Sardenya. Lo acte sobre los censals de Mallorca, 5 nov. 1481). (En català i llatí).* Barcelona, Pere Posa, després del 5 de novembre de 1481.
19. *Sentencia sobre les differencies per causa de les turbacions passades, / donada per lo rey Ferrando II. en la primera Cort de Barcelona, 5 nov., 1481 (en català i llatí).* Barcelona, Pere Posa, després del 5 de novembre de 1481.
20. *Llibre de fra Bernat, tractant dels enganys que les dones males solen fer.* Barcelona, Pere Posa, c.1482.
21. *Suma de la art de arismetica.* Barcelona, Pere Posa, 1482.
22. *Janua artis Raimundi Lulli.* Barcinone, Petrus Posa, 25 de febrer de 1482.
23. *Antiquitates Iudaicae (en català).* Barcelona, Nicolau Spindeler, 1 d'abril de 1482.
24. *Arbor scientiae.* Barcinone, Petrus Posa, 22 d'agost de 1482.
25. *Philosophia pauperum, sive Isagoge in Aristotelis Physicam, de caelo et mundo, de generatione et corruptione, de meteoris et de anima.* Barcinone, Petrus Posa, 14 setembre 1482.
26. *Llibre de Consolat de mar.* Barcelona, Nicolau Spindeler, c. 1483-1484.
27. *Visión deleitable de la filosofia y de las otras ciencias (en català).* Barcelona, Emp: a despeses de Mateu Vendrell, 17 d'abril de 1484.
28. *Expositio super Summulas Petri Hispani, una cum textu.* Barcinone, Petrus Posa, 16 de juliol de 1484.

29. *Grammatica, seu libellus de efficiendis orationibus*. Barcinone, Johannes Gherlinc, 7 d' octubre de "1468" [i.e.: 1488]
30. *De nomine et verbo, seu De principalibus orationis partibus*. Barcinone, Petrus Posa, 1488.
31. *Janua artis Raimundi Lulli*. Barcinone, Petrus Posa 1488.
32. *Liber formalitatum, Metaphysica nominatus*. Barcinone, Petrus Posa, 1489.
33. *Ars brevis*. Barcinone, Petrus Posa, 1489.
34. *Logica brevis et nova*. Barcinone, Petrus Posa, 1489.
35. *Bula de indulgencias en favor de la Orden de San Francisco y Santa Clara (en llatí)*. Barcinone, Petrus Posa, després del 23 de març de 1489.
36. *Antidotarium, / cum commento Stephani Arnoldi*. Barcinone, Petrus Posa, 18 d'agost de 1490.
37. *Opusculum tantum quinque super commutatione votorum in redemptione captivorum*. Barcinone, Petrus Posa, impens. Johannis Urgellensis, 1491.
38. *Ordo naturae studentium pauperum*. Barcinone, Petrus Michael, 9 de juny de 1491.
39. *Ars grammatica, seu De octo partibus orationis. [Praec.] Examen grammaticale. Carmen de moribus puerorum in mensa servandis. [Seq.] Ars metrica, seu Deversuum scansione, de quantitate syllabarum et de pedibus de diversis generibus carminum.[sign.h5-k8]. / Elio Donato: De figuris, seu de barbarismo(=A.maior,III)*. Barcinone, Petrus Michael, 16 d'agost de 1491.
40. *Libellus inscriptus Barcinona*. Barcinone, Petrus Michael, 22 d'agost de 1491.
41. *Sentencia dada por los Inquisidores de la ciudad de Avila contra Benet Garcia del lugar de La Guardia, a 16 de nov. 1491 (en català:) Translat de la sentència... trames als Inquisidors de la ciutat de Barcelona*. Barcelona, Pere Miquel, després del 16 de novembre de 1491.

42. *Vita et transitus S.Hieronymi, sive Epistolae de eodem in unum collectae.* / (Seudo-Eusebio de Cremona: *Epistola de morte B.Hieronymi.* Seudo-Agustin: *De laudibus B.Hieronymi.* Seudo-Cirilo Hierosolimitano: *De miraculis B.Hieronymi*)(en català). Barcelona, Pere Posa 1492.
43. *Ingressus facilis rerum intelligibilium.* Barcinone, Petrus Michael, 22 de juny de 1492.
44. *Chirurgia, vel inventarium seu collectorium in parte chirurgicali medicinae* (en català). Barcelona, Pere Miquel, 26 de setembre de 1492.
45. *Obra anomenada "Biblia parva", del Bisbe de Jaen contra els Jueus sobre la fe catòlica.* Barcelona, Joan Rosenbach, 3 d'octubre de 1492.
46. *Super Decretal. De testamentis et ultimis voluntatibus, et De successione ab intestato.* Barcinone, Petrus Michael, 1 de decembre de 1492.
47. *Passió de Jesucrist.* Barcelona, Pere Miquel, c. 1493-1495.
48. *Super Decretal. De testamentis et ultimis voluntatibus.* Barcinone, Petrus Michael, c. 1493.
49. *Gamaliel, que recita lo proces de la passió de Jesuchrist. Els actes de Latzer, de Sta. Maria Magdalena e de Sta. Marta. La destrucció de Hierusalem per l'emperador Vespasiá.* Barcelona, Johan Rosenbach, c. 1493.
50. *Vita et transitus S. Hieronymi, sive Epistolae de eodem in unum collectae.* (Seudo-Eusebio de Cremona: *Epistola de morte B. Hieronymi.* Seudo-Agustin: *De laudibus B. Hieronymi.* Seudo-Cirilo Hierosolimitano: *De miraculis B. Hieronymi*)(en català). Barcelona, Pere Miquel, 1493.
51. *Proverbia.* Barcinone, Petrus Michael, 10 de maig de 1493.
52. *Meditationes vitae Christi.* Barcinone, Petrus Michael, 16 de juliol de 1493.
53. *Modus epistolandi.* Barcinone, Johannes Rosenbach, 18 de setembre de 1493.

54. *Doctrinale pro eruditione puerorum, / cum commento Ludovici de Guaschis.* Barcinone, Petrus Posa, 25 de setembre de 1493.
55. *Metaphysica.* Barcinone, Petrus Michael, 24 de novembre de 1493.
56. *Constitucions i actes de la segona Cort de Catalunya, / fetes per lo rey Ferrando II, Barcelona, 4 nov. 1493 (en català i llatí).* Barcelona, Pere Miquel, després del 4 de novembre de 1493.
57. *Ars minor "Rudimenta grammatices". / Seudo-Caton: Disticha moralia.* Barcinone, Johannes Besicken et Sigismundus Mayr, 29 d'octubre de 1493.
58. *Legenda aurea sanctorum (en català:) Flos sanctorum, romancat.* Barcelona, Joan Rosenbach, 1 de febrer de 1494.
59. *Constitucions i actes de la segona Cort de Catalunya, / fetes per lo rey Ferrando II, Barcelona, 4 nov. 1493 (en català i llatí).* Barcelona, Joan Rosenbach, 14 de febrer de 1494.
60. *Metamorphoses (en català:) Transformacions, / trell. per Francesc Alegre Francesc Alegre: Allegories e morals exposicions dels llibres de Transformacions.* Barcelona, Pere Miquel, 24 d'abril de 1494.
61. *Modus epistolandi.* Barcinone, Petrus Posa, 26 d'abril de 1494.
62. *Constitucions i actes de la segona Cort de Catalunya, / fetes per lo rey Ferrando II, Barcelona, 4 nov. 1493 (en català i llatí).* Barcelona, Joan Rosenbach, 30 de maig de 1494.
63. *Llibre dels angels.* Barcelona, Joan Rosenbach, 21 de juny de 1494.
64. *Llibre de Consolat de mar.* Barcelona, Pere Posa, 14 de juliol de 1494.
65. *Llibre dels angels.* Barcelona, Pere Miquel, 4 de setembre de 1494.
66. *Scala Dei, o tractat de contemplació per endrecament de espiritual vida.* Barcelona, Diego de Gumiel, 27 d' octubre de 1494.

67. *Memorial del peccador remut*. Barcelona, Joan Rosenbach, c. 1495.
68. *Flor de virtuts e de costums*, Simon de Casia. Traducció de l'italià de F. de Sant Climent. Barcelona, Diego de Gumiel, 3 de gener de 1495.
69. *Usatici Barchinone (en català:) Usatges de Barcelona i Constitucions de Catalunya*. Barcelona, Pere Miquel i Diego de Gumiel, 20 de febrer de 1495.
70. *Llibre de les dones*. Barcelona, Joan Rosenbach, 8 de maig de 1495.
71. *Histories e conquestes dels reys de Aragó e comtes de Barcelona*. Barcelona, Joan Rosenbach, 4 de juny de 1495.
72. *Doctrinale pro eruditione puerorum. Pars prima, / cum commentariis Ludovici de Guaschis et interlineari (glossa notabilis) Gerardi de Zutphania*. Barcinone, Gerardus Preus et Johannes Luschner, 9 de juliol de 1495.
73. *Pastorale*. Barcinone, Petrus Posa, 5 de decembre de 1495.
74. *Missalia secundum morem et consuetudinem Vicensis dioecesis*. Barcinone, Johannes Rosenbach et Johannes Luschner, 16 de juny de 1496.
75. *Postilla super Epistolas et Evangelia*. Barcinone, Didacus de Gumiel (?), 7 de setembre de 1496.
76. *Tragèdia de Lançalot, part dels actes del cavaller Lançalot del Lac*. Barcelona, Diego de Gumiel, c. 1497.
77. *De religione, seu De ordinatione animae*. Barcinone, Jacobus de Gumiel, 1497.
78. *Paris et Vienne (en català:) Historia de las amors e vida del cavaller Parise de Viana*. Barcelona, Diego de Gumiel, c.1497.
79. *Officium de corpore Christi, ecclesiae Caesaraugustanae concessum*. Barcinone, Johannes Rosenbach, després del 3 de setembre de 1497.
80. *Tirant lo Blanch*. Barcelona, Pere Miquel i Diego de Gumiel, 16 setembre de 1497.
81. *Quaestio de viribus demonstrationum*. Barcinone, Jacobus de Gumiel, c. 1498.

- 82.** *Passio Domini nostri Jesu Christi secundum Matthaeum, Marcum, Lucam et Johannem.* Barcinone, Petrus Posa, 1498.
- 83.** *Bula de indulgencias en favor del Monasterio de Montserrat, siendo comisario Fr. García Jiménez de Cisneros (en llatí).* Barcinone, Johannes Rosenbach, 1498.
- 84.** *Comoediae, / cum commentariis Aelii Donati et Johannis Calphurnii interpretatione in Heautontimorumenon.* Barcinone, Johannes Rosenbach, 17 de març de 1498.
- 85.** *Sentencia en la cuestió entre los senyors de remensa i els pagesos, / donada per lo rey Ferrando II. Sta. María de Guadalupe, 21 abr. 1486. Declaracions o Interpretació que demanaren els sindics.* Barcelona, Joan Rosenbach, abans del 28 de març de 1498.
- 86.** *Missale secundum consuetudinem almae sedis sanctae Crucis Barcinone.* Barcinone, Didacus de Gumiel, 28 de març de 1498.
- 87.** *Bula de indulgencias en favor del Monasterio de Montserrat, siendo comisario Fr. García Jiménez de Cisneros (en català).* Barcelona, Joan Luschner, abans del 28 de maig de 1498.
- 88.** *De regimine principum (en català).* Barcelona, Joan Luschner, a despes. de Franch Ferber, 22 d'octubre de 1498.
- 89.** *Bula de indulgencias en favor del Monasterio de Montserrat, siendo comisario Fr. García Jiménez de Cisneros (en llatí).* Barcinone, Johannes Rosenbach, abans 24 de novembre de 1498.
- 90.** *Bula de indulgencias en favor del Monasterio de Montserrat, siendo comisario Fr. García Jiménez de Cisneros (en llatí).* In Monasterio BMV de Monteserrato, Johannes Luschner, 1499.
- 91.** *Bula de indulgencias en favor del Monasterio de Montserrat, siendo comisario Fr. García Jiménez de Cisneros (per als difunts, en llatí).* In Monasterio BMV de Monteserrato, Johannes Luschner, 1499.

- 92.** *Bula de indulgencias en favor del Monasterio de Montserrat, siendo comisario Fr. García Jiménez de Cisneros (per a difunts, en llatí).* In Monasterio BMV de Monteserrato, Johannes Luschner, 1499.
- 93.** *Bula de indulgencias en favor del Monasterio de Montserrat, siendo comisario Fr. García Jiménez de Cisneros (per a difunts, en llatí).* In Monasterio BMV de Monteserrato, Johannes Luschner, 1499.
- 94.** *Bula de indulgencias en favor del Monasterio de Montserrat, siendo comisario Fr. García Jiménez de Cisneros (en català).* En lo Monestir de Montserrat, Joan Luschner, 1499.
- 95.** *De contemptu mundi, sive De miseria conditionis humanae.* Barcinone, Petrus Posa, 1499.
- 96.** *Meditationes de interiori homine.* Barcinone, Petrus Posa 1499.
- 97.** *Meditationes vitae Christi.* In Monasterio BMV de Monteserrato, Johannes Luschner, 16 d'abril de 1499.
- 98.** *De triplici via, sive Incendium amoris, alias Fons vitae. Opus contemplationis.* In Monasterio BMV de Monteserrato, Johannes Luschner, 27 de maig de 1499.
- 99.** *De instructione novitiorum. De quattuor virtutibus cardinalibus.* In Monasterio BMV de Monteserrato, Johannes Luschner, 16 de juny de 1499.
- 100.** *Doctrinale pro eruditione puerorum.* Barcinone, Petrus Posa, 19 d'agost de 1499.
- 101.** *Doctrinale pro eruditione puerorum, / cum commento Petri Johannis Mathoses.* Barcinone, Jacobus de Gumiel, 16 d'octubre de 1499.
- 102.** *Liber aggregationis, seu Liber secretorum de virtutibus herbarum, lapidum et animalium quorundam (en català)* Quesits. Barcelona, Pere Posa, 20 de novembre de 1499.

- 103.** *Epistola incitativa ad spiritualem profectum (en castellà)*. Monasterio de Montserrat, Juan Luschner, c. 1500.
- 104.** *Breviarium secundum consuetudinem monachorum congregationis S. Benedicti de Valladolid*. In Monasterio BMV de Monteserrato, Johannes Luschner, 18 d'abril de 1500.
- 105.** *Processionarium Ordinis S. Benedicti secundum consuetudinem monachorum congregationis de Valladolid*. In Monasterio BMV de Monteserrato, Johannes Luscher, 26 d'agost de 1500.
- 106.** *Ars minor "Rudimenta grammatices". / Seudo-Caton: Disticha moralia*. Barcinone, Jacobus de Gumiel, 5 de decembre de 1500.
- 107.** *Considerations molts vtills y devotes en que se demostren les obres de la creatio redemptio y iustificatio* [s.l. : s.n., s.a.]

4.3. La impremta incunable a Valladolid (i fins el 1513)

El fundador de la primera impremta a Valladolid, situada al Monasterio de Nuestra Señora de Prado, l'any 1480, fou Hernando de Talavera (1428-1507), frare jerònim i professor de la universitat de Salamanca que el 1470 va convertir-se en prior del monestir i va passar-hi setze anys implantant l'*ora et labora*. De jove havia traduït al castellà les molt difoses *Invective contra medicum* de Petrarca, i el 1496 va aparèixer una correcció seva de la *Vita Christi* de Francesc Eiximenis (Granada, Meinardo Ungut i Juan Pegnitzer), per la qual cosa figura com a traductor i corrector en alguns estudis bibliogràfics. El 1475 va conèixer la futura reina Isabel i es va convertir en el seu confessor. Amb una mentalitat avançada a la seva època, estava convençut que la impremta era indispensable per difondre amb rapidesa i concisió el seu missatge apostòlic reformista i, precisament en aquest sentit, va promoure la impressió de la

butlla de la Creuada que ajudà a sufragar les despeses de la reconquesta de Granada. Presa la ciutat, i un cop nomenat arquebisbe, va cridar al seu costat els famosos impressors alemanys Meinardo Ungut i Juan Pegnitzer, aleshores establerts a Sevilla, perquè treballassin per a la difusió del reformisme.²⁴

D'altra banda, el primer taller secular de Valladolid va ser el de Juan de Francour, d'origen francès i amb una tipografia netament parisina,²⁵ que publicà un *Tratado breve de confesión* (1492), *Ordenanzas Reales de la Audiencia y Chancillería de Valladolid* (1489) i les *Notas del relator* (1493) referides a Fernando Díaz de Toledo. Més endavant obriren taller Pedro Giraldi, d'origen probablement italià, i el català Miquel de Planes, que compta entre les seves publicacions més famoses la primera carta de Colón i una edició (atribuïda) de la *Visión deleitable* d'Alonso de la Torre. Giraldi i Planes van realitzar tretze impressions conegudes en uns set anys, però només en dues de les obres figuren els seus noms.

Posteriorment les butlles de Nuestra Señora de Prado van posar-se al càrrec de Juan de Burgos, que també va imprimir *El Salustio Cathilinario e Jugurta*, el *Libro de albeytería* i el *Jardín de las nobles donzellas* l'any 1500 i *Tristán de Leonís* i *Oliveros de Castilla* el 1501. Diego de Gumiel va succeir Juan de Burgos –documentalment- el 1503, i la seva marxa inexplicada deixà pas a l'activitat d'Arnao Guillén de Brocar, de qui Martín Abad comptabilitza 19 impressions al taller de Nuestra Señora de Prado, quasi totes en castellà i de caire popular.²⁶

²⁴ DE CASTRO, Teresa. "El tratado sobre el vestir, calzar y comer del arzobispo Hernando de Talavera". *Espacio, Tiempo, Forma* 14 (2001), p. 11-92.

²⁵ MARTÍN ABAD, Julián. *Los primeros tiempos de la imprenta en España*. Madrid: Ediciones del Laberinto, 2003, p. 76.

²⁶ *Ibídem*, p.77. MARTÍN ABAD, Julián. *Post-incunables ibéricos*. Madrid: Ollero & Ramos, 2001, p.556.

Relació d'incunables vallisoletans i d'obres fins al 1513 (any de partida de Diego de Gumiel)²⁷

1. *Statutos del studio general y Uniuersidad de Valladolid: Assi antiguos de Latin, como nuevos de Romance.* Valladolid, Didacus Fernandez a Corduba [s.a.].
2. *(Memorial dirigido al Rey (Don Felipe II.) Sobre asesinatos, atropellos e irreverencias contra la religion cristiana cometidos por los Moriscos, en el qual se proponen los remedios conducentes a la extirpacion de tama\$os males).* Valladolid, s.i., [s.a.].
3. *Deuotissima exposicion sobre el psalmo de miserere mei / hecha por el reuerendo padre famoso predicador fay ieronimo de ferrara: de la orden de los predicadores.* Valladolid, Diego de Gumeil, [s.a.]
4. *Farsa del Sordo Comiença la farsa llamada del Sordo. En la qual se introduzen las personas siguietes. Un pastor. Y vna moça. Y Bartholome loco. Un hermitaño. Y vn galan. Y vn page. Y vn viejo sordo. Y vn bobo. La qual es graciosa y apazible a todos los oyentes.* Al fin: Valladolid, En casa de Bernardino de Sancto Domingo, [s.a.].
5. *Bula de indulgencias en favor de la Orden de la Trinidad, siendo comisario Fr. Francisco de Palacios (per a vius, en castellà).* Valladolid, Monasterio de Ntra. Señora del Prado, 1482.
6. *Bula de indulgencias en favor de la Santa Cruzada para la defensa de Rodas, siendo comisario Fr. Toribio de Carvajal (per a vius, en castellà).* Valladolid, Monasterio de Ntra. Señora del Prado, 1482.

²⁷ Reproduïm les dades que ofereixen el Catálogo Colectivo del Patrimonio Bibliográfico Español i el catàleg *Post-incunables ibéricos*, tal com hi apareixen.

7. *Exhortación a los Reyes nuestros señores sobre el caso acaecido (Epístola político-moral)*. Valladolid, Pedro Giraldi y Miguel de Planes, después del 7 de diciembre de 1492.
8. *Ordenanzas Reales de la Audiencia y Chancillería de Valladolid, / hechas por Fernando V. e Isabel I. de Castilla. Medina del Campo, 28 mar. 1489*. Valladolid, Juan de Froncourt, 28 de junio de 1493.
9. *Ordenanzas Reales y pragmáticas sobre los abogados y los procuradores, / dadas por Fernando V. e Isabel I. de Castilla. Madrid, 11 feb., 1495*. Valladolid, Pedro Giraldi y Miguel de Planes, c. 1497-99.
10. *Carmen paschale, de Christi miraculis. Hymnus elegiacus*. Vallisoleti, Petrus Giraldi et Michael de Planes, c. 1494.
11. *Historia Baetica. / Marcellinus Verardus: Elegiae de triumpho Granatensi. Fernandus servatus, tragicomoedia Caroli Verardi a Marcellino Verardo versibus descripta. Invectiva in Ruffum, regiae maiestatis violatorem*. Vallisoleti, Petrus Giraldi et Michael de Planes, c. 1497.
12. *Memoria de nuestra redención, o Tratado de la Misa*. Valladolid, Pedro Giraldi y Miguel de Planes, 12 de junio de 1497.
13. *Carmen paschale, de Christi miraculis. Hymnus elegiacus*. Valladolid, Petrus Giraldi et Michael de Planes, 23 d'agost de 1497.
14. *Opera (De coniuratione Catilinae. Bellum Iugurthinum) (en castellà), / trad. por Francisco Vidal de Noya*. Valladolid, Juan de Burgos, 15 de febrer de 1500.
15. *Llibre de menescalia (en castellà:) Libro de albeyteria, / trad. por Martín Martínez de Ampiés*. Valladolid, Juan de Burgos, 30 de setembre de 1500.
16. *Conclusiones disputande per quemdam fratrem collegialem sancti Gregorij Vallisoletani ordinis predicatorum*. Colegio de San Gregorio de Valladolid. Valladolid,

Diego de Gumiel, c. 1502-1506 (?).

17. *Sumario de las indulgencias, perdones y estaciones de Roma, que ganan cada año los que tomen la bulla y cofadría del hospital de señor Santiago*, Indulgencias del Hospital de Santiago de Compostela. Valladolid, Diego de Gumiel, c. 1502-1505.

18. *Transuntum litterarum de veritate sacrorum stygmatum sororis Lucie de Narnia*, cardenal Ippolito d'Este. Valladolid, Diego de Gumiel, 1502 (?).

19. *De singulari puritate et prerogativa conceptionis salvatoris nostri Jesu Christi*, Vicentius Bandelus. Valladolid, Diego de Gumiel, 1502.

20. *Genesi Alfonsi* (en castellà), Bernardo de Brihuega. Valladolid, Diego de Gumiel 1502.

21. *Tractado de la nobleza y lealtad*. Valladolid, Diego de Gumiel, 1502.

22. *Confesional*, Alonso de Madrigal "El Tostado", bisbe d'Àvila. Valladolid, Diego de Gumiel, 1503.

23. *Repetitio in rubricam et capitulum per vestras de donationibus inter virum et uxorem*, Juan López de Palacios Rubios [*Allegatio eiusdem Ioannis Lupi de Palaciis Rubeis in materia heresis*], Valladolid, Iacobu de Gomieli, 1503.

24. *Repetitio in rubricam et capitulum per vestras de donationibus inter virum et uxorem*, Juan López de Palacios Rubios. Valladolid, Iacobu de Gomieli, 15 de febrer de 1503.

25. *Arte de canto llano Luse videntis chicha*, Bartolomé de Molina. Valladolid, Diego de Gumiel, agost de 1503.

26. *Extravagans approbans bullam de Conceptione Virginis*, Papa Alexander VI. Vallis Oleti, Didacus de Gumiel, agost de 1503.

27. *Summarium indulgenciarum remissionum et stationum sancte Romane ecclesiae quas confratres hospitalis diui Iacobi in Compostella annis singulis consequuntur*,

Indulgencias del Hospital de Santiago de Compostela. Valladolid, Diego de Gumiel, 1505 (?).

28. *Indulgencias de la Catedral de Coria*. Valladolid, Diego de Gumiel, c. 1505.

29. *Indulgentia sancti Iacobi apostoli in Compostella*, Indulgencias del Hospital de Santiago de Compostela. Valladolid, Diego de Gumiel, 1505.

30. *Horas de la Pasión*. Liturgia. Valladolid, Diego de Gumiel, 1506.

31. *Arte de canto llano Lux videntis dicha*, Bartolomé de Molina. Valladolid, Diego de Gumiel, 25 de noviembre de 1506.

32. *Indulgencias del Hospital de Santiago de Compostela*. Valladolid, Diego de Gumiel, 1507.

33. *Historia de Joseph hijo del gran patriarca Jacob*, Joan Roís de Corella. Valladolid, Diego de Gumiel, 17 de setembre de 1507.

34. *Las meditaciones y soliloquio y manual*, Sant Agustí, bisbe d'Hipona. Valladolid, Diego de Gumiel, 1509.

35. *De los remedios contra próspera y adversa fortuna*, Francesco Petrarca. Trad. Francisco de Madrid. Valladolid, Diego de Gumiel, 18 de març de 1510.

36. *Panegirico en alabança de la reina doña Isabel*, Diego Guillén de Ávila. Valladolid, Diego de Gumiel, 21 d'abril de 1509.

37. *Las meditaciones y soliloquio y manual*, Sant Agustí. Valladolid, Diego de Gumiel de 1511.

38. *Epístolas enviadas a Rabí Isaac*, Rabí Samuel. Valladolid, Diego de Gumiel, 1511.

39. *Esposicion del psalmo super flumina*. Valladolid, Diego de Gumiel, 1511.

40. *Carta y requerimiento hecho de los de Sevilla al rey nuestro señor*. Valladolid, Diego de Gumiel, 1511.

41. *Tirante el Blanco*. Valladolid, Diego de Gumiel, 28 de maig de 1511.

42. *Devotissima exposición sobre el psalmo de Miserere mei deus*. Valladolid, Diego de Gumiel, c. 1512.

43. *La vida de nuestro salvador Jesu Cristo*. Valladolid, Diego de Gumiel, 10 de juny de 1512.

44. *Mar de istorias*, Giovanni della Colonna. Trad. Fernán Pérez de Guzmán. Valladolid, Diego de Gumiel, 30 d'agost de 1512.

4.4. La impremta postincunable a València

Entre les característiques de la impremta postincunable a València, Berger destaca el fet que els impressors estiguessin abocats a una intensa competència, rivalitat que causà una sèrie de fenòmens concordants i repetits, el primer dels quals és la congelació dels preus per part dels editors, que van escanyar els tallers tipogràfics durant tota la primera meitat del segle XVI, segons contractes conservats de 1489 a 1548: “les imprimeurs valenciens n'étaient pas en mesure d'imposer leurs conditions, mais qu'ils subissaient la loi des éditeurs qui mettaient volontairement en compétition tous les artisans”.²⁸ Berger cita la protesta de Francisco de Osuna contra “la cofradía de los mercaderes ricos que se alçan con los tratos caudalosos”, una dificultat que “también la tienen los libreros de León en Francia, donde la gran compañía se alça con los libros de más ganancia y no da lugar a los otros libreros pobres”.²⁹ A més, observa com a signe d'aquesta pressió exterior la marxa constant d'impressors de València, sobretot al segle XV, però també significatius al segle XVI.³⁰ Berger atribueix parcialment aquesta

²⁸ BERGER, P.; BOTREL, J-F.; LÓPEZ, F.; MARRAST, R. “La dépendance éditoriale de l'Espagne: le cas de Valence aux XVe et XVIe siècles”. A: *Histoire du livre et de l'édition dans les pays ibériques*. Bordeaux: Presses Universitaires, 1986, p. 11.

²⁹ Referència a BATAILLON, Marcel. *Erasmus y España*. México: Fondo de Cultura Económica, 1950, p. 549.

³⁰ *Ibidem*, p. 14.

situació a l'abundant entrada de llibres procedents de fora, alguns també dirigits al públic valencià, com demostren els temes o la llengua emprada. Entre d'altres exemples, cita un missal valencià editat a Venècia el 1482, el *Psalteri trelladat de lati en romanç* de Roís de Corella publicat a Venècia el 1490 o el quart llibre de la *Crònica de la ínclita [...] ciudad de Valencia* de Martí de Viciana, imprès a Barcelona el 1566. L'esforç dels tallers per adaptar-se al públic havia de ser intens, perquè entre 1482 i 1487 es publiquen a València quasi tants llibres en valencià com en llatí.

Després d'una crisi important, cap al 1490 s'observa l'aparició de mestres de primera fila -com Vila i Albert- a la ciutat, aprofitant les millores en la distribució i un públic lletrat, religiós i benestant. Comencen les temptatives cap a la literatura profana, fins que unes condicions econòmiques adverses imposades per catàstrofes naturals marquen una època especialment dura entre 1502 i 1509. A partir de 1510 a la ciutat hi treballen una sèrie d'impressors molt importants: l'alemany Cristòfol Cofman (de 1498 a 1530), els francesos Joan Jofré (1502-1530) i Joan Vinyao o Vinyau (1513-1530), els castellans Jorge Costilla (1508 a 1513 i 1520 a 1531) i Diego de Gumiel (1513-1517). És un període fèrtil i pròsper, minat per l'epidèmia de pesta del 1530, que va acabar amb la vida de molts impressors. Sembla que el primer llibre en castellà imprès a València és la *Suma de todas las crónicas del mundo* (1510), del taller de Jorge Costilla, que inaugura el mercat dels llibres impresos per a l'exportació i consolida la ciutat com a centre tipogràfic. És una traducció del *Supplementum Chronicarum mundi* de fra Jaume Felip Foresto, que parteix no de l'original llatí sinó d'una versió toscana. A continuació el seguirien les dues edicions, importantíssimes, del *Cancionero general* (1511 i 1514).

Berger observa que els editors estaven molt interessats a mantenir la competència entre els artesans del llibre per afavorir-se de preus més baixos.³¹ Com a exemple de dificultats assenyala els documents en què l'editor del *Flos Sanctorum* protesta per l'incompliment de Vinyao i Costilla, probablement producte d'una desavinença en el repartiment de feina i beneficis, i el litigi entre Costilla i Gumiel per la impressió d'un breviari valencià del 1517.

Los valencianos tenían la ventaja de no poseer ningún competidor directo en las islas Baleares, donde la imprenta sólo se había establecido de un modo fugaz en la época incunable. (...) En determinados momentos algunos tipógrafos pudieron emprender diversas ediciones autofinanciándose. La gran ventaja de semejante iniciativa era poder disponer de todos los beneficios. Pero como en cualquier empresa de este tipo, su responsable se exponía con frecuencia a ventas desfavorables o por lo menos a una inmovilización bastante larga de su capital. Por esto los ejemplos de impresores editores son escasos en Valencia.³²

Manuel Peña³³ compara la producció total de Barcelona i València durant les dues primeres dècades del segle XVI, i indica que entre 1500 i 1509 es van imprimir a Barcelona 52 títols i a València 27, però entre 1510 i 1519 es van invertir els termes i Barcelona va treure 60 títols i València 82. Segons Norton, entre 1501 i 1520 a Barcelona es van imprimir almenys 153 títols (7,6 per any) i a València 122 (6,1 per any). En qualsevol cas, es confirma la tendència a l'alça de la ciutat llewantina des dels inicis de la impremta incunable, i explica parcialment que Diego de Gumiel s'hi desplaçés per trobar-hi feina, i també una dura competència.

³¹ BERGER, Philippe. *Libro y lectura en la Valencia del Renacimiento*. València: Edicions Alfons el Magnànim, 1987, vol. II, p. 104.

³² *Ibídem*, p. 108-109.

³³ PEÑA, MANUEL. *Op.cit.*, p. 111.

Relació d'obres impreses a València entre 1513 i 1517 (anys en què hi va treballar Diego de Gumiel)³⁴

1. *Flores romanas compuestas por famosos i doctos varones. Para salud et reparo de los cuerpos humanos con otras muchas recetas de placer y gentilesa*. Anònim. Trad. Juan Remón de Trasmiera. València, Joan Jofre, 1513-1520 (?).

2. *Principium lecture annualis philosophie naturalis in Universitate Valentina coram multis sapientibus et nobilibus...* Alfonso de Castro. València (?), Joan Jofre (?), 1513-1520 (?).

3. *Vita B. marie (en castellà)*. Anònim, València, s.i. 1513-1515 (?).

4. *Epistola de San Bernardo a un pariente suyo, en quatro hojas*. València, Diego de Gumiel, 1513-1517.

5. *Oratio litteralis fratris B. Sorio in Christi nativitate sanctissima in conventu sancti mathei per quosdam suos discipulos recitata?* Balthasar Sorio. València (?), Joan Jofre (?), 1513 (?).

6. *La Trapsonda o tercer libro del Reinaldos de Montalbán*. València, Jorge Costilla 1513.

7. *La librixa y vocabuliste de aquella*. València, Jorge Costilla, 1513.

8. *Ludolphus de Saxonia*. Trad. de Joan Roiç o Roig de Corella [*Lo quart del Cartoxa (Comença lo quart del cartoxa aromançat: corregit; Smenat: e ben examinat: per lo revenrent... mestre Johan Ruiç de corella)*]. València, Jorge Costilla, maig de 1513.

9. *Question de amor de dos enamorados: al uno era muerta su amiga: el otro sirve sin esperança de galardón. Disputan qual delos dos sufre mayor pena. Entretexeren se en esta contraversia muchas cartas y enamorados razonamientos. Introduze se mas una caça: un juego de cañas; una eglloga: ciertas justas & muchos cavalleros y damas con*

³⁴ Reproduïm textualment la informació que ofereix *Post-incunables ibéricos* i la base de dades de *Parnaseo* (Universitat de València).

diversos y muy ricos atavios: con letras e invenciones. València, Diego de Gumiel, juliol de 1513.

10. *Historia (la) del monestir de Luchent e dels Corporals de daroca.* Valencia, s.i., agost de 1513.

11. *Forma salutandi seu laudandi virginem, a decem in ea clarioribus virtutibus.* Juan Calvo. Valencia, Diego de Gumiel, agost de 1513.

12. *Termini secundum viam realium Magistri Iohannis aznar in artibus professoris.* Johannes Aznar. València, Joan Jofre, 13 de setembre de 1513.

13. *Vita Christi dela Reverent Abbadessa Dela trinitat: novament historiat: corregit y smenat per un mestre en sacra theologia.* Sor Isabel de Villena. València, Jorge Costilla, octubre de 1513.

14. *Cobles fetes en laor de sent honorat per vicent Ferrandis brodador.* València, Joan Jofre, octubre de 1513.

15. *La vida de Sant Honorat arquebisbe de Arles historiat e novement corregit per un mestre en sacra theologia.* València, Joan Jofre, 31 d'octubre de 1513.

16. *Forma salutandi se laudandi virginem a decem in ea clarioribus virtutibus.* Juan Calvo. València, Diego de Gumiel, 1514 (?).

17. *Indulgencias de la Virgen Maria de la Iglesia mayor de Cuenca [indulgencias de vivos].* València, Cristobal Cofman (?), 1514.

18. *Indulgencias de la Virgen Maria de la Iglesia mayor de Cuenca [indulgencias de muertos].* València, Cristobal Cofman (?), 1514.

19. *Flos sanctorum: novament stampat corregit y ben examinat per lo reverent mossen Cathalunya. Afegides certes vides que fins aci no eren.* València, Jorge Costilla, febrer de 1514.

20. *Manuale sive practica ministrandi sacramenta secundum ritum Ecclesiae Tyrasonensis*. València, Diego de Gumiel, febrer de 1514.
21. *Tragicomedia de Calisto y Melibea nuevamente revista y emendada con addicion delos argumentos de cada un auto en principio. la qual contiene de mas de su...* València, Joan Jofre, 21 de febrer de 1514.
22. *Cancionero general de muchos y diversos auctores Otra vez ympresso emendado y corregido por el mismo autor con adicon de muchas y muy escogidas obras: las quales quien mas presto querra ver vaya a la tabla y todas aquellas que ternan esta señal * son las nuevamente añadidas*. Fernando del Castillo editor. València, Jorge Costilla, juny de 1514.
23. *Directio operis auctorisque submissio feliciter incipet*. València, Juan Jofre, juliol de 1514.
24. *Ordinarium de ministracione sacramentorum secundum consuetudinem alme metropolitanae sedis Valentiae, in quo etiam continentur plures modi benedicem di epalis constitutio circa penitentiam...* València, Joan Jofre, 14 de juliol de 1514.
25. *Los dotze treballs de Hercules*. Enrique de Villena. València, Cristobal Cofman, agost de 1514.
26. *Libro (en el presente) Alcaçar imperial dela fama d'l muy yllustrissimo señor el gran capitan con la coronacion y otras coplas de arte mayor y real: enlas quales se declaran las quatro partidas d'l mundo. Fechas y glosadas por Alonso Gomez de figueroa natural de Cordova y habla como testigo de vista d' muchos reynos y señorios assi d' mar como de tierra*. Alonso Gómez de Figueroa. València, Diego de Gumiel, 17 de novembre de 1514.
27. *Libro de Cavalleria cristiana*. Fray Jaime de Alcalá. València (?), Jorge Costilla (?), Juan Jofre (?), 1515 (?).

28. *Devotionarium de septem psalmis ad septem angustias: quas christ tullit in passionem devotissime applicatis lege feliciter.* València, Diego de Gumiel, c. 1515.
29. *Art y stil para scriure a totes persones de qualsevol estat que sien. E diverses maneres de comptes abreviats molt necessaris pera totes persones.* Tomàs de Perpenya. València, Diego de Gumiel, c. 1515.
30. *Privilegio onzeno del Serenissimo Rey de Aragon Don Ioan Primero deste nombre, sobre la Fiesta de la Inmaculada Concepcion de nuestra Señora. Sacado de la obra dorada de los Reales Privilegios de la Ciudad.* València, Diego de Gumiel, 1515.
31. *Libri de historia iuris civilis et pontificii...* . Aymar Du Rivail. València, [s.i.], 1515.
32. *Secundum seu librum sententiarum Debe ser el título: Brevissima pariter et absolutissima... triplicem viam divi Thome Realium et Nominalium in Secundum seu librum sententiarum.* Juan de Celaya. València, Jorge Costilla, 1515.
33. *Coples noves de la verge Maria.* València, Cristobal Cofman, c. 1515.
34. *Fori Regni Valentiae.* València, Diego de Gumiel, 1515.
35. *Libell qui millor dira a la ioya en lahor de la seraphica santa Catherina de sena ordenat per lo senyor mossen Iheroni fuster mestre en sacra thelologia.* Jerónimo Fuster. València, Juan Joffre (?), 1515.
36. *Psalterium a seraphico sancto bonaventura compilatum in honorem virginis marie..* San Buenaventura, cardenal. València, Joan Jofre, gener de 1515.
37. *Libro del juego de las Suertes.* Lorenzo Spirito. València, Jorge Costilla, gener de 1515.
38. *Obres contemplatives y de molta devocio novement trobades en loors dela sanctissima creu ab altres piadoses cobles dela intemerada verge Maria d'les dolors y dela soledat molt utils y profistoses ala salut deles animes y consciencies nostres ab uns*

versos latins loant al sacramtissim arbre dela vera creu... Jaume Beltrán i Vicent Ferrnadis. València, Joan Jofre, febrer de 1515.

39. *Divi Raymundii Lulli doctoris illuminatis. Ars inventiva veritatis Tabula generalis. Commentum in easdem ipsius raymundi.* Ramon Lull. Alonso de Proaza editor. València, Diego de Gumiel, febrer de 1515.

40. *Conte vell baralla nova. Sumario breve d'la pratica dela arithmetica d' todo el curso de larte mercantivol bien declarado: el qual se llama maestro de cuento...* Mossén Juan Andrés. València, Joan Jofre, agost de 1515.

41. *Sumario breve d'la pratica dela arithmetica d' todo el curso de larte mercantivol bien declarado: el qual se llama maestro de cuento...* Mossén Juan Andrés. València, Joan Jofre, agost de 1515.

42. *Liber de lege christiana et de eius excellentia: una cum quattuor mysticis lamtationis de quadruplici peste mundi edit a magnifico viro somino Iacobo de Olesia maioricensi ...* Jaume de Olesa. València, Joan Jofre, agost de 1515.

43. *Spill de be viure y de be confessar ordenat per Jaume de Olesa ciutada de Mallorca.* Jaume de Olesa. València, Joan Jofre, setembre de 1515.

44. *Aureum opus regalium privilegiorum civitatis et regni Valentie cum historia cristianissimi Regis Iacobi ipsius primi conquistatoris* La segunda parte: *Comença la conquesta per lo serenissimo D. Jaume per la gracia de Deu, Rey de Arago, ab miraculosos actes feta, de la Insigne Ciutat de Valencia; delliurant aquella de la Mahometica Servitut...* València, Diego de Gumiel, octubre de 1515.

45. *Libro nuevamente imprimido que se llama confusion de la secta mahomatica y d'l alcoran. Compuesta por mossen juan andres.* Mossén Juan Andrés. València, Joan Jofre, novembre de 1515.

46. *Servidor. Comienza el servidor libro veynte y ocho de Albuchasis (sic) Benaberacerin trasladado del arábigo en latin por Simon Genoves siendo Abraan Judio de Tortona interprete agora nuevamente trasladado y corregido del latin en lengua vulgar castellana por el licenciado (sic) Alonso Rodríguez de Tudela. València, Arnao Guillén de Brocar, 1516.*
47. *Gramaticae introductiones: adicta grecorum et barbarolum nominum declinatione: quae...* Elio Antonio de Nebrija. València, Joan Jofre, 1516.
48. *Floriseo que por otro nombre es llamado el cavallero del Desierto el qual por su gran esfuerço y mucho saber alcanço a ser rey de Bohemia.* Hernando Bernal. València, Diego de Gumiel, maig de 1516.
49. *Ordinarium de administratione sacramentorum cum pluribus additionibus adeo necessariis secundum ritum sedis maioricensis.* València, Juan Jofre, novembre de 1516.
50. *Carta de nuevas grandes y ciertas embiada a nuestro S. padre leon X delas cosas que han passado en levante entre el gran Turcho y el gran Soldan & como el Turcho ha tomado Aleppo y damasco con hierusalem y todo aquel condado, y como el gran Turcho quiso oyr una missa al santo sepulchro de nuestro señor iesu xpo...* València (?), Juan Viñao (?), 1517 (?).
51. *Tratado delos Rieptos & desafios que entre los cavalleros & hijos dalgo se acostumbran hazer segun las costumbres de españa francia & inglaterra: enel qual se contiene quales y quantos son los casos de traycicon: & de menos valer & las enseñas & cotas de armas. Con otro tratato llamado cirimonial de principes.* Diego de Valera. Valencia (?), Juan Viñao (?), 1517 (?).

52. *A laor y gloria d' deu tot poderos y dela benaventurada mare sua y d'l benaventurat sent sebastia y del glorios sent Roch en la orta de la ciutat d' Valencia dela orde sant Agosti doctor y illuminador de senta mare sglia...* València (?), Joan Jofre (?), 1517.
53. *La passio de Jesu Christ segons que recita lo mestre Gamaliel.* Juan de Molina editor. València, [s.i.], 1517.
54. *Breviarium Valentinum.* València, Diego de Gumiel, 1517.
55. *Iacobus (vulgo Jaime) Conill, Valentinus, artium theologiaeque magister, Valentinae ecclesiae metropolitanae canonicus, vicariusque generalis illustrissimi D.D. Alfonsi de Aragonia, ejusdem archiepiscopi: Speculum conscientiae, sive devota y necessaria prepapparacio per a quaselvol Crestia o Crestiana que be vol confessar sos peccats enterament ycom se deu rebre lo cors precios de Jesu Crist.* València, Joan Jofre, 1517.
56. *Libre de la Regla y modo de viure de les monges dirigit per lo benaventurat sant Ieronim a labadessa Eustochia y a les sues monges.* Jerónimo Gil traductor. València, Joan Jofre 1517.
57. *Libro del esforçado Cavallero Arderique: en el qual se cuenta el proceso de sus amores: las hazañas muy señaladas y casos d' mucha ventura en que se hallo y en fin como vino a ser casado con la señora leonor hija del duque de normandia y heredera d'l estado.* Juan de Molina traductor i corrector. València, Juan Viñao, maig de 1517.
- 58.- *Floretus.* Santo Bernardo (Seudo). València, Cristobal Cofman, 8 de decembre de 1517.

5. BIOGRAFIA DE DIEGO DE GUMIEL

En el seu testament del 28 de març de 1501, Diego de Gumiel es declara fill “honorabilis Alonsi Gonçales de Gumiel quondam, et domine Ysabelis Gonçales”.¹ Fill d'Alonso, ja difunt, i Isabel, va canviar, doncs, el cognom Gonçales pel lloc de naixença, Gumiel de Izán, prop d'Aranda del Duero (Burgos), on tenia diverses possessions que volia deixar en herència a germans i nebots i a l'església de Santa Maria, segons indica en el mateix testament.

Alguns estudiosos (Barrantes i, posteriorment, Bosch Cantallops) han assenyalat la possible existència d'un altre Diego de Gumiel impressor, diferent del que ens interessa, que va morir a Valladolid. La confusió amb un possible impressor homònim parteix de les diferents maneres en què apareix el seu nom als colofons: Diego, Didaco, Didacus, Didaci, Iacobu, Iacobus, Iacobum, amb el cognom Gumiel i Gomial, com es veurà a la part dedicada a l'anàlisi de la seva obra impresa, però també a l'apèndix documental. Tots aquests noms són versions -llatines i romanç- del mateix patronímic, l'aplicació dels quals canvia en consonància amb les variants dels topònims del lloc d'impressió -Barcinone, Vallis Oleti, Valentiae- dels colofons, que segueixen una norma d'ús poc clara. Si bé les formes llatines apareixen als llibres religiosos, no les utilitza en tots; potser solament als més rellevants, pel tipus de públic al qual anaven dedicats. D'altra banda, l'ús del topònim com a gentilici era un fet freqüent a l'època, fet que demostra Pedro Ontoria, qui troba documentada als arxius notariais del període incunable i postincunable l'activitat d'un Pedro Gumiel arquitecte de l'estil Cisneros autor del Colegio de San Ildefonso i l'església d'Alcalá, un Pedro Gomial autor de dues

¹ Vegeu l'apèndix documental, Document 14, p. 12.

gramàtiques impreses a Salamanca, un Alvaro de Gumiel comerciant de butlles, un Diego de Gumiel comerciant instal·lat a Normandia i un altre Diego de Gumiel Comendador de Santiago i inquisidor de Sicília, tots ells procedents de la regió corresponent als municipis de Gumiel de Izán i Gumiel de Mercado.²

També hi ha constància documental de l'activitat d'un dels germans de l'impressor: Lorenzo, monjo jerònim al monestir d'Espeja,³ que podria haver estat el vincle gràcies al qual va ser admès com a impressor del monestir jerònim de Nuestra Señora de Prado de Valladolid després de 1501.

5.1. Diego de Gumiel a Girona i a Barcelona (documentat 1494-1500)

Es desconeix on va aprendre Diego de Gumiel l'ofici d'impressor, tot i que alguns estudiosos han especulat que podia haver estat a Burgos, a pocs quilòmetres de distància de Gumiel de Izán. Cátedra suposa que hi podria haver arribat per via aragonesa, “procedent de la robusta impremta burgalesa, com potser volen indicar les seves possibles relacions amb alguns dels mestres establerts a Burgos”.⁴ També és possible que Juan de Burgos hagués estat el seu mestre. Sharrer⁵ indica que l'activitat de Juan de Burgos a Burgos està documentada entre 1489 i 1499, al monestir de Nuestra Señora de Prado de Valladolid de 1500 a 1501 i de nou a Burgos el 1502, el que fa

² ONTORIA OQUILLAS, Pedro. “Gumiel de Izán durante la conquista y colonización de las Indias”. *Boletín de la Institución Fernán González*, 211 (1995), p. 319-332; “Apuntes históricos de la familia y época de Santo Domingo de Caleruega”. A: *Santo Domingo de Caleruega: contexto cultural: III Jornadas de Estudios Medievales*. Caleruega: Cándido Aniz y Luis Vicente Díaz, 1995, p. 339-360; “Familias en Gumiel de Izán”. *Nos interesa*, 60 (2001), p.13-20; “Bibliotheca Scriptorum Gomelensium”. *Nos interesa*, 72 (2003), p. 17-23; “Bibliotheca Scriptorum Gomelensium II”. *Nos interesa*, 73 (2003), p. 14-19.

³ Vegeu apèndix documental, Document 15, p. 14; i comentaris a MADURELL MARIMON, Josep M.; RUBIÓ BALAGUER, Jordi. *Documentos para la historia de la imprenta en Barcelona*. Barcelona: Gremio de Editores, Libreros y Maestros de Imprenta, 1955, p. 338-339.

⁴ CÁTEDRA, Pedro M. “Estudi literari i tipogràfic”. A: *Història de París i Viana. Facsímil*. Girona: Diputació de Girona, 1986, p. 62.

⁵ SHARRER, Harvey L. “Juan de Burgos: impresor y refundidor de libros caballerescos”. A: *El libro antiguo español I*. Salamanca: Universidad de Salamanca, 1988, p. 361.

pensar també en la probabilitat -no comprovable- que es coneguessin d'abans, i que fins i tot que Juan de Burgos facilités l'entrada de Gumiel al monestir com a successor seu, com Cátedra indica també. Juan de Burgos deixa una obra impresa de caire similar a la de Diego de Gumiel, fet que convida a pensar en el seu mestratge. D'altres estudiosos, però, opinen que Gumiel havia après l'ofici a les mateixes premses del monestir,⁶ que els monjos utilitzaven des del 1481. En qualsevol cas, l'únic que testimonien els documents és que va arribar a Girona juntament amb l'asturià Juan de Valdés des de Castella.⁷ Ateses les reedicions que fa de diversos llibres d'Hurus, és possible que hagués estat aprenent o hagués fet amistat amb el mestre de Saragossa, que podia haver-li cedit títols a l'inici de la seva carrera a Barcelona: pensem en el cas de *Disticha moralia* (Juan Hurus c.1488-1490 i 1493, Gumiel 1500), *Flor de virtudes* (Juan Hurus c. 1488-1490, Gumiel 1495) i *De religione seu de ordinatione animae* (castellà, Juan Hurus 1489, Gumiel 1497), pels quals Gumiel podia haver buscar correctors o traductors que adaptessin la impressió als nous lectors.

El que posa de manifest el document de concessió d'exempció d'impostos a Diego de Gumiel i Juan de Valdés del 17 de desembre del 1495 és, en opinió de Lluís Batlle,⁸ que probablement Gumiel i Valdés ja es coneixien i que van arribar junts a Girona amb el propòsit d'establir-s'hi precisament per beneficiar-se de l'avantatge, que es donava als forasters que obrissin negoci a la ciutat, de no pagar els impostos de la farina i el vi durant quatre anys. El fet que la concessió sigui del desembre i la concòrdia dels impressors amb Joan Pla del març sembla indicar que, efectivament, s'ha produït una petició de l'exempció. No era estrany que els tipògrafs busquessin aquesta mena d'avantatges, que expliquen, per exemple, que poc abans el català Planas s'hagués

⁶ ONTORIA OQUILLAS, Pedro. "El impresor Diego de Gumiel". *Biblioteca*, 6 (1991), p. 95.

⁷ Vegeu l'apèndix documental, Document 2, p. 1.

⁸ BATLLE I PRATS, LLUÍS. *La cultura a Girona de l'Edat Mitjana al Renaixement*. Girona: Institut d'Estudis Gironins, 1979, p. 327-328. Archiu Municipal de Girona, *Manual de acuerdos de 1495*, fol. 19.

instal·lat al monestir de Nuestra Señora de Prado de Valladolid per a treballar com a impressor de butlles.

En els documents notariais gironins Diego de Gumiel es declara impressor i gravador. Cátedra dedueix que, almenys inicialment, el seu ofici principal havia de ser fer punxons i matrius, és a dir, dissenyar tipografies que després vendria als impressors: “les semblances de diverses lletreries d'impressors barcelonins relacionats d'una manera o altra amb ell no crec que indiqui altra cosa”;⁹ i aporta com a argument d'aquesta comercialització el conveni signat entre Gumiel, Valdés i Pla el 14 de març de 1495 a Girona, que preveu que Gumiel sigui l'encarregat de fer lletres noves si els calen, i que al final de l'associació “se hayan de partir y partan por ternos o su justa estimación entre los dichos tres, empero que los dichos punzones de azero que así tallare el dicho Diego de Gumiel en fin del dicho tiempo queden a él como cosa suya”.¹⁰ Tot i que el document citat no demostra que efectivament realitzés lletreria per encàrrec d'altres impressors al marge dels tallers on treballava, Cátedra entén que aquesta activitat explicaria "l'escassa producció" de Gumiel com a impressor a Barcelona, Girona i València. També Manuel Llanas es decanta cap a la idea que Gumiel havia de comerciar amb punxons, matrius i tipografies, tot interpretant que això explicaria el seu patrimoni notori.¹¹ L'opinió autoritzada de Jaime Moll presenta, no obstant això, un panorama desconegut i difícil d'investigar, que no permet afermar gaires deduccions:

De todos es conocido que para producir una fundición se necesitan tres elementos: un juego de punzones, las matrices abiertas con los mismos, que han de pasar por un proceso de justificación, y los moldes correspondientes a cada juego para poder fundir con ellos los tipos de las distintas suertes que componen una fundición. Nos enfrentamos con un campo muy poco estudiado. (...) De la documentación conocida se desprende que pocos punzones existían en España. Cuando se hayan realizado estudios sobre las letrerías, podremos confirmar lo

⁹ CÁTEDRA, Pedro. *Op.cit.*, p. 64.

¹⁰ Vegeu l'apèndix documental, Document 3, p. 2.

¹¹ LLANAS, Manuel. *L'edició a Catalunya: segles XV a XVII*. Barcelona: Gremi d'Editors de Catalunya, 2002, p. 68.

que acabamos de afirmar y conocer los diseños de las letrerías fruto de punzones grabados en España. Creemos, es otra afirmación provisional, que no podemos decir lo mismo de las matrices, por lo menos -¿se podrá confirmar?- en gran parte del siglo XVI. En los pocos inventarios que conocemos, es muy frecuente encontrar la existencia de matrices, siempre con sus correspondientes instrumentos, o sea moldes. ¿De dónde proceden estas matrices? ¿Cuántos impresores coetáneos usaron fundiciones salidas de un mismo juego de matrices? ¿Disponían todos los talleres de un fundidor o de alguien que supiese fundir tipos aunque habitualmente se ocupase de otros cometidos en la imprenta? ¿Cuándo se generaliza la actividad de los fundidores independientes, ambulantes o con establecimiento fijo?¹²

Tornant a la qüestió dels mitjans econòmics de Gumiel, caldria subratllar que la situació benestant indicada per Cátedra només és palesa en aquesta primera etapa professional del gomellà. Delgado Casado parla d'un document de 1498 en el qual consta que Gumiel compra 130 resmes de paper,¹³ material extraordinàriament car que sovint havien d'aportar els socis econòmics o editors de les obres incunables. D'altra banda, l'any 1500 anomena Jorge Costilla procurador.¹⁴ Són dos fets que, efectivament, parlen d'un professional en expansió, però sabem que aquesta situació no es manté durant l'estada a Valladolid i a València, on va contraure deutes que el van portar a la fallida financera.

En qualsevol cas, la primera prova inqüestionable de l'activitat tipogràfica de Diego de Gumiel apareix a Barcelona, on treballava amb el sobrenom d'El Castellano, la qual cosa ja indica una diferenciació dins del gremi. Es tracta d'un document del setembre de 1494, en el qual consta que, juntament amb l'impressor asturià Juan de Valdés, constitueix una societat a Barcelona amb els llibreters Gabriel Prats i Pere Ramon Gavarró.¹⁵ Segons Llanas, “tot fa pensar que Gumiel i Valdés regentaven un mateix negoci, amb tallers a Barcelona i a Girona (ampliats eventualment a Perpinyà, on

¹² MOLL, Jaime. “Del libro español del siglo XVI”. A: *El libro antiguo español I*. Salamanca: Universidad de Salamanca, 1988, p. 334-335.

¹³ DELGADO CASADO, Juan. *Diccionario de impresores españoles (s. XV-XVII)*. Madrid: Arco/Libros, 1996, p. 310. Vegeu apèndix documental, Document 12, p. 11.

¹⁴ Vegeu apèndix documental, Document 13, p. 11.

¹⁵ Vegeu apèndix documental, Document 1, p. 1.

Valdés mor el 1499) que sovint imprimien simultàniament”.¹⁶

Gumiel, doncs, va dur a terme una activitat paral·lela a Barcelona i Girona, com consta a una nota del 26 de febrer de 1495, conservada als protocols del notari gironí Dalmaci Ombert, que aporta Mirambell Belloch:

En el setè manual del notari gironí Dalmau Ombert figura una nota datada el 26 de febrer de 1495 que textualment diu: “didacus de Gumiel ex una et Iohannes de Valdés pro alia parte, stamperii Gerunde est societas in manualetto”. Desgraciadament el manualet a què es refereix no és a l’Arxiu. És el segon cas en aquest tema en què se’ns dóna referència d’un document que no és possible localitzar. Encara que no podem saber quins són els termes en què s’establí dita societat, no podem dubtar de la seva existència, perquè a més d’aquesta nota ens ho corrobora el document de concòrdia datat el 14 de març del mateix any.¹⁷

La concòrdia és una extensió de la societat entre Gumiel i Juan de Valdés amb la intervenció de Joan Pla, “personatge, aquest darrer, que tant podria tractar-se d’un tercer impressor com d’un simple soci”, indica Llanas,¹⁸ tot i que Catedra el qualifica d’impressor sense cap dubte. Mirambell Belloch explica que

la concordia tendrá tres años de duración a contar del 24 de marzo de 1495. Se conviene que Juan Pla aportará 20 libras para entrar en la sociedad. A cambio de ello tendrá su parte en todos los efectos de la casa de Gumiel y Valdés, tanto por lo que se refiere a la prensa y estaño, como otras cosas cualesquiera; exceptuando los libros que tienen hasta el momento de firmarse la concordia, y también una cama, junto con sus accesorios, que se mencionan, la cual pertenece a Diego de Gumiel; así como también las herramientas de carpintero, propiedad igualmente de Gumiel. Concuerdan también que Gumiel y Valdés aportan una letra mediana y otra pequeña, junto con dos instrumentos de vaciar letras. Todo ello al final de los tres años volverá a la propiedad de los aportantes. Por su parte Juan Pla pone cuatro letrerías y cuatro instrumentos. Las letrerías son una de misal, una mediana, otra más pequeña y otra todavía más pequeña. Todo ello, transcurridos los tres años volverá a la propiedad de Juan Pla. Se conviene que si en este periodo de tres años es necesario hacer nuevas letrerías, que las hará Diego de Gumiel, a costa de la compañía. Al disolverse la sociedad se repartirán

¹⁶ LLANAS, Manuel. *Op. cit.*, p. 68.

¹⁷ MIRAMBELL BELLOCH, E. “Llibres, llibreters i impressors gironins del segle XV”. *Estudi General*, I, 1 (1981), p. 24.

¹⁸ LLANAS, Manuel. *Op. cit.*, p. 69.

estos materiales en tres partes iguales, después de realizar la justa estimación del valor de todo lo existente. Pero quedarán de propiedad de Gumiel los punzones de acero que el había tallado, en tanto que Pla y Valdés se quedarían con sendas matrices de los mismos. Se conviene también que de todas las obras que en estos tres años se imprimieron, los gastos corran por partes iguales, distribuyéndose de la misma forma y en la misma proporción la pérdida que pudiera resultar. Cada uno de los tres queda obligado a poner en la labor que se emprenda su persona, su industria y su trabajo. El documento está escrito en castellano, caso excepcional en los protocolos gerundenses de esta época, escritos en latín o en catalán. Ello ha de ser motivado por la procedencia de Gumiel y de Valdés. Está fechado el 14 de marzo de 1495 y figuran como testigos Francisco de Roca y Armand Gascó, impresores de Gerona.¹⁹

Per tant, aquest document confirma definitivament l'experiència de Gumiel com a gravador i, a més, les seves relacions professionals a Girona, fet que els estudis d'incunables havien qüestionat inicialment. El contracte del lloguer de part d'una casa del carrer de Ciutadans, de Girona, és posterior. L'arrendador és Ramon Dez Puig, tutor de Miquel Bertran, fill de Pere Bertran; els llogaters, Diego de Gumiel, Joan de Valdés i Joan Pla; la casa havia pertangut a l'honorable Guillem Bertran, de Beuda, ciutadà de Girona. El preu del lloguer era de quatre lliures i sis sous anys.²⁰

Els primers títols impresos per Gumiel dels quals tenim referència són l'*Scala Dei* d'Eiximenis (27 d'octubre de 1494), *Flors de virtuts e de costums* de Simó de Cassia (3 de gener de 1495) i els *Usatges de Barcelona e Constitucions de Cathalunya* (20 de febrer de 1495), aquest darrer juntament amb Pere Miquel (per la qual cosa alguns bibliòfils no l'atribueixen a Gumiel), tots ells impresos a Barcelona.

Ens consta que el 9 d'abril del mateix any, 1495, Diego de Gumiel i Joan Pla, impressors de Girona, venen a Joan Marcó tres resmes i mitja del llibre *Principiorum*

¹⁹ MIRAMBELL BELLOCH, E. "Nuevos datos sobre los impresores de incunables de Gerona". *Revista de Gerona*, 51 (1970), p. 51-53.

²⁰ Vegeu apèndix documental, Document 4 (referències), p. 4.

Gramatice.”²¹ Mirambell Belloch comenta el document que parla d'aquest llibre probablement perdut, que no estava registrat als llistats bibliogràfics d'incunables:

una venta que realizan Diego de Gumiel y Juan Pla, impresores de Gerona, a Juan Marcó. Se trata de tres resmas y media del libro *Principiorum Gramatice*. Declaran haber recibido siete libras barcelonesas, importe de la venta. Se comprometen a no estampar ni hacer estampar más ejemplares de dicha obra antes de la Navidad próxima y declaran que no quedan en su poder más que dos ejemplares del citado libro. Lo que no consta es si dicha obra fue estampada por ellos, ni dónde, ni cuándo fue impresa. ¿Podría tratarse de un incunable gerundense hasta ahora desconocido?²²

Mirambell ressenya que Gumiel va tornar a Barcelona i va deixar el taller en mans dels dos socis, però el 25 de juliol de 1495 encara consta que vivia i treballava a Girona perquè signa com a testimoni, juntament amb Valdés, un contracte d'arrendament establert entre el cambrer del monestir de Sant Pere de Galligans i un fuster d'Anglès.²³ És l'última ocasió en què Gumiel es declara habitant de Girona, perquè el 4 de desembre, Valdés i Pla –ja no hi consta Gumiel– paguen a Ramon Dez Puig el lloguer de la casa del carrer de Ciutadans,²⁴ i el 20 de març es conclou la impressió del *Psaltri devotissim*, obra de Francesc Eiximenis, de la qual, com ja hem comentat en un altre apartat, se'n fa el tiratge més gran que es coneix a l'època: dos mil exemplars.²⁵ El colofó del llibre porta data i lloc d'impressió, Girona, com també el nom de l'impressor, “Diego de Gumiel, castellà”.

Com ha demostrat Càtedra basant-se en la lletreria emprada, abans de fundar la societat gironina amb Valdés, els llibres que imprimeix Gumiel al taller de Barcelona - l'*Scala Dei* d'Eiximenis i una reedició del *Fiore di virtù* traduïda per Francesc de Sant Climent- tenen les mateixes característiques tipogràfiques i, a més, es diferencien

²¹ *Ibidem*.

²² MIRAMBELL BELLOCH, E. *Op. cit.*, p. 554.

²³ Vegeu apèndix documental, Document 4 (referències), p. 4.

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ Vegeu apèndix documental, Document 6 (referència), p. 6.

d'altres impresos a Girona per Gumiel perquè aquests últims són “de lletreria més impura, en la qual es fonen tipus 99G de diversa procedència, amb diversos tipus de capitals barrejats”. Aquesta diferència fa deduir que “Gumiel no trasllada el seu taller a Girona, sinó que el deixa actiu a Barcelona i s'emporta una caixa no gaire bona”.²⁶ Bühler corrobora que “it was only after he had printed at least two books in this Catalan town that Gumiel disappears from Gerona and returns to Barcelona; his equipment, as we have noted above, is subsequently found in the hands of Juan de Valdés”.²⁷

Gumiel torna a aparèixer citat com a habitant de Barcelona el 10 de novembre de 1495, en una sentència al seu favor “en la qual s'obliga al notari gironí Dalmau Ombert a pagar a Gumiel i Valdés l'import de la impressió de dos mil exemplars del *Psaltiri*, que es va fer efectiva a primers de gener de 1496”.²⁸ El desembre de 1495 també consta com a ciutadà de Barcelona en els capítols matrimonials que pacta amb la manresana Miquela Carner, la rica filla de l'hoteler Pere Carner i vídua del botiguer Maurici Vila, que no havia tingut fills i tampoc en tindria amb ell.²⁹ Els capítols matrimonials denoten la situació benestant de Gumiel, cosa que fa insistir Cátedra que no podia ser només impressor, o “esdevindria la més espectacular excepció en el món d'aquesta professió aleshores”;³⁰ també incideix en les importants relacions barcelonines de Gumiel, com el magnat castellà Diego de Muros III, secretari del Gran Cardenal d'Espanya, tot i que no aporta dades documentals que permetin relacionar Diego de Muros, aleshores degà de Santiago i creador del taller tipogràfic de Valladolid per ordre de la reina catòlica, i Diego de Gumiel.

Cátedra es basa en aquesta posició econòmica per contradir la teoria que Gumiel

²⁶ CÁTEDRA, Pedro. *Op.cit.*, p.67.

²⁷ BÜLHER, Curt F. *A Girona Incunabulum and the Press of Diego de Gumiel*. Gutenberg-Jahrbuch (1952), p. 66.

²⁸ CÁTEDRA, Pedro. *Ibidem.*, p. 69. Vegeu també apèndix documental, Document 6 (referència), p. 6.

²⁹ Vegeu apèndix documental, Document 5, p. 4.

³⁰ CÁTEDRA, Pedro. *Op. cit.*, p. 63.

treballava per Pere Miquel -qui va començar l'edició barcelonina del *Tirant*-, com asseguraven Haebler i Vindel, i afegeix, coincidint amb Rubió, que “és improbable que un ‘deixeble’ o oficial de Miquel li faci la competència, en vida d'ell i en plena producció, amb contractes propis. Pere Miquel mor poc després del gener de 1497 ‘pauper’, quan ja fa un parell d'anys que tenim Gumiel produint llibres”.³¹ Sobre aquesta qüestió, Bülher observa que

it seems reasonable to conjecture, from the evidence in hand, that Gumiel was not able to compete successfully with the experienced press of Pere Miquel and that, as a consequence of this, he left Barcelona some eight months after the completion of his first venture. Upon the death of Miquel in the winter of 1496/7, Gumiel returned to Barcelona and succeeded to this business. On February 1497, Gumiel signed a contract to finish the printing of the *Tirant lo Blanch* within six months, a venture which Miquel had begun and Gumiel then completed, as the colophon explains (Vindel 119). Haebler, however, suspects that an epidemic of the pest drove Gumiel to Gerona in the spring of 1495 –but if he did flee Barcelona for this reason, he took all his equipment with him (a strange circumstance!).³²

Tant si va ser la desaparició de Miquel com si va ser la pesta gironina el motiu del desplaçament de Gumiel, el fet és que va instal·lar-se definitivament a Barcelona després de pocs anys d'alternar l'activitat dels dos tallers.

A banda de les dades aportades pels arxius notariais, l'activitat de Diego de Gumiel i la identificació de les seves obres impreses ha estat possible gràcies a l'estudi tipogràfic. L'ús de les marques, els gravats i els tipus ha estat fonamental per a seguir-ne el seu rastre i les relacions amb d'altres impressors de l'època. Així, veurem que les dues obres produïdes el 1501 al taller gironí de Baltasar Avella inclouen una estampa xilogràfica amb escut d'armes que Norton considera la seva marca tipogràfica:

Las *Constituciones* de 1502 llevan una marca con el Pelicano autosacrificándose, que aparece nuevamente en dos de los libros de 1518; esto origina una nueva complicación, ya que está claramente realizada con el mismo taco utilizado por Diego de Gumiel en Barcelona, c. 1498. Por otra parte, parece

³¹ Ibídem, p. 63.

³² BÜHLER, Curt F. *Op. cit.*, p. 66, nota 17.

probable que Avella también obtuviese sus tipos directamente de Gumiel o a través suyo; el raro tipo para texto de Avella lo utilizó Gumiel en Valladolid desde 1501 –sin duda lo habría traído desde Barcelona- con la modificación de una nueva E mayúscula más corriente. El mismo cambio se encuentra en esta fundición cuando la utiliza Posa el joven. Sabemos que Avella había pertenecido al círculo de Gumiel; en 1498 había sido uno de los testigos del testamento de la mujer de Gumiel. También puede que sea relevante el hecho de que el propio Gumiel imprimiese un libro en Gerona en 1495 y tuviese mucho que ver, de un modo aún no satisfactoriamente aclarado, con libros allí impresos en 1495 y 1497 (...) Es casi seguro que el eslabón perdido en la cadena que conecta a Avella y al segundo Posa sea el conocido impresor de Barcelona Carlos Amorós, y que fuese él el elegido para adiestrar al joven. Amorós, un provenzal de Tarascón, aparece por primera vez en la documentación barcelonesa en 1498, cuando, en compañía de Avella, firmó como testigo en el testamento hecho por la mujer de Gumiel. Se presenta a sí mismo como impresor, y es muy posible que fuese entonces un ayudante de Gumiel. (...) Que yo sepa las únicas apariciones de algo del material de Posa el viejo después de su muerte ocurren en libros impresos por Amorós, quien no sólo utilizó ocasionalmente uno de los tipos para texto de Posa sino que también mezcló con frecuencia mayúsculas del tipo para títulos de aquél con las suyas propias. Está claro que el material entregado a Posa el joven, de acuerdo con las instrucciones de su tío, procedía de Avella a través de Amorós, quien lo había desechado después de 1507. Es posible que el mismo Posa el viejo lo hubiese comprado cuando cerró la imprenta de Gerona, pero parece más probable que formase parte de una adquisición temporal de material de Amorós en condiciones más inusuales, en noviembre de 1505. El equipamiento le fue alquilado durante ocho años por su propietario, un zapatero de Gerona, representado por su agente, el librero de Barcelona Carmini Ferrer, a cambio de doscientos cincuenta ejemplares de todas las obras que imprimiese con él.³³

Sobre el document del mes de març de l'any 1500 en què consta la venda d'estany, mobles i estris de Gumiel a un sabater gironí, Miquel Mieres, Llanas pensa que és “l'inici del desmantellament d'aquell taller que compartia en la ciutat [de Barcelona]. De fet, en aquells moments Gumiel es trobava en ple procés de liquidació de tots els seus negocis a Catalunya, on deixa d'apoderat Jorge Costilla, deixeble seu i més endavant impressor de copiosa activitat a València”.³⁴ Poc després es produeix una venda de materials de la casa i la impremta de la societat de Valdés, que ja era mort.

³³ NORTON, Frederick J. *La imprenta en España (1501-1520)*. Madrid: Ollero & Ramos, 1997, p. 158-159.

³⁴ LLANAS, Manuel. *Op. cit.*, p. 71.

Amb data del 28 de març de 1501 van fet testament Gumiel³⁵ i la seva dona,³⁶ que ja estava *infirmirate detenta*; ella nomena *albaceas* a Diego de Gumiel (a qui deixa 67 lliures de Barcelona) i la seva germana, Vicenta, en cas de morir a Barcelona, i a la mare i el germà del seu marit, Isabel González i Lorenzo Gumiel (jerònim de l'Espeja), si moria a Castella.

Se sol donar com a any de la seva partida de Barcelona el 1501.

5.2. Diego de Gumiel a Valladolid (documentat 1502-1513)

Diego de Gumiel va succeir l'impressor Juan de Burgos i va antecedir Arnao Guillén de Brocar (a qui el cardenal Cisneros havia encarregat la impremta d'Alcalá de Henares) en el monestir de Nuestra Señora de Prado de Valladolid, en qualitat d'impressor responsable de la producció de butlles. No hi ha cap constància que Gumiel imprimís butlles a partir de 1501, any de la seva partida de Barcelona, i només pot assegurar-se l'existència d'obres impreses amb el seu colofó a partir de 1502. No obstant això, cal recordar que són diverses les obres que apareixen el 1502: el *Tractatus* de Vicent Bandelus (132 pàgines), la *Genesi Alfonsi* de Bernardo de Brihuega, el *Tractado de la nobleza y lealtad* (27 fulls), i els repertoris daten també cap a aquest any les *Conclusiones disputande*, el *Transumptum litterarum* del cardenal Ippolito d'Este i dues butlles, per la qual cosa és evident que va passar uns mesos ben ocupat.

D'altra banda, Norton³⁷ observa que no hi ha prou arguments en contra que Diego de Gumiel ja hagués estat l'autor de les butlles monacals d'aquests període. L'únic que és segur, pels tipus utilitzats, és que cap al 1505 Diego de Gumiel ja

³⁵ Vegeu apèndix documental, Document 14, p. 12.

³⁶ Vegeu apèndix documental, Document 15, p. 14.

³⁷ NORTON, Frederick J.. *Op. cit.* p. 110.

imprimia butlles d'indulgències de Santiago a Valladolid, convertit en impressor del Monasterio de Santa María de Prado. Al monestir l'havien precedit l'italià Giraldi, el català Planes (1497-1499, també atrets pel privilegi d'estampació de butlles) i Juan de Burgos (amb gustos similars a Gumiel, impressor del *Tristán de Leonís* i l'*Oliveros de Castilla*, el 1501), que utilitzaven una fosa nova emprada en els pròlegs de sant Jerònim als llibres de la Bíblia. Norton assegura que el material d'impremta de Gumiel el va acompanyar de Barcelona a Valladolid i, com Rubió i Balaguer, creu que probablement el tipògraf va redactar el testament barceloní (el 28 de març de 1501) per guardar-se dels futurs perills que l'esperaven durant el trasllat a Castella.

El material de impremta de Gumiel le acompañó, y lo utilizó, con adiciones auxiliares solamente, durante los doce años de su estancia en Valladolid. Su primer pie de imprenta en Valladolid es de un mes no especificado de 1502, pero, ya que no hay pruebas de que estuviese trabajando en Barcelona en 1501, es muy posible que dejase esa ciudad justo después de hacer su testamento. La cuestión del tiempo no es, por lo tanto, una razón insuperable por la que no pueda haber sido el impresor anónimo de 1501-1504, y no es fácil entender por qué Gumiel habría elegido establecerse en Valladolid sin el incentivo del compromiso con Santa María de Prado. El único obstáculo en el camino hacia su identificación es el material del impresor anónimo, que, aunque no tiene la apariencia de ser nuevo, desde luego no formaba parte del de Gumiel, y sin duda no tenía carácter catalán. Por otra parte, el material existente de Gumiel era por lo menos igual de adecuado para la impresión de bulas de indulgencias y, de hecho, lo utilizó para su bula de Santiago de 1505. La explicación es que posiblemente el material anónimo fuese proporcionado por las autoridades de Santa María y Gumiel lo utilizase a requerimiento suyo. Lo que sí es cierto es que Gumiel tuvo acceso a este material.³⁸

Norton assenyala també que Gumiel comença a utilitzar una ornamentació molt peculiar, en metall, a l'obra *Repetitio in rubricam et capitulum per vestras de donationibus inter virum et uxorem*, de López de Palacios Rubios (1503). Aquesta ornamentació formada per peces d'orles i grans inicials historiades sense marc comprèn dos basaments amb figures que suporten escuts en blanc i una P inicial que conté les

³⁸ NORTON, Frederick J. *Op.cit.*, p. 110.

figures d'Isabel i Ferran. Norton considera, com altres bibliòfils, que són les que l'havia utilitzat "un tal Castro", que podria identificar-se amb Alfonso de Castro, d'Huete. En qualsevol cas, no les tenia a Barcelona, i les utilitzà al començament de textos emmarcats i a quasi totes les obres en foli que imprimí a Valladolid (no el *Tirante el Blanco*), així com a València fins al 1515. Suposa una important aportació al taller del monestir, perquè segons Luis Fernández, per a estampar butlles "los materiales impresorios necesarios eran muy pocos, pues bastaba con unos cuantos abecedarios de letra para ello, y así observamos que las bulas fueron estampadas con una sola tipografía, carente de mayúsculas, si bien llevan el sello y las rúbricas grabadas en madera".³⁹ També indica Fernández que "En esta imprenta de Prado, la primera de Valladolid, no se publicaron apenas libros porque los recibían de El Escorial";⁴⁰ Fernández no parla, però, de Diego de Gumiel.

Atesa la manca de documentació que es produeix sobre l'època val·lisoletana de Diego de Gumiel, resulta particularment interessant una informació que hem trobat a l'extensa obra de documentació bibliogràfica de Manuel José Pedraza Gracia. Es tracta d'un document on consta que el 18 d'octubre de 1510 Pedro de Gües, notari públic de Saragossa, nomena procurador a Diego de Gumiel, "librero, vecino de Valladolid, para recibir y cobrar ciertos bienes y libros que se le deben".⁴¹ D'una banda, això permet pensar que Gumiel alternava l'activitat tipogràfica al monestir amb la de llibreter a Valladolid, amb els corresponents avantatges econòmics que aquesta vessant li comportaria. D'una altra, ens indica que mantenia algun tipus de relació amb Saragossa. Com veurem més endavant, Pedro de Gües també va nomenar procurador Jorge Coci,

³⁹ FERNÁNDEZ, Luis. *La Real imprenta del Monasterio de Prado (1481-1835)*. Valladolid: Junta de Castilla y León, 1992, p. 13.

⁴⁰ FERNÁNDEZ, Luis. *Op. cit.*, p. 26.

⁴¹ PEDRAZA GARCÍA, Manuel José. *Documentos para el estudio de la historia del libro en Zaragoza entre 1501 y 1521*. Saragossa: Centro de Documentación Bibliográfica, 1993. Vegeu l'apèndix documental, Document 19 (referència), p. 19.

impressor del cercle de Pablo i Juan Hurus, una dada que podria ser rellevant per fonamentar la relació professional entre ells.

La manca de documents històrics i notariais ens impedeix dilucidar si Gumiel era lliure de comerciar amb els llibres que ell mateix produïa a Nuestra Señora de Prado, si se li imposaven límits de distribució o comercialització quan es tractava de llibres eclesiàstics o d'obres contractades amb capital aliè, si havia fet tractes amb editors i impressors de les rodalies, si podia actuar com a llibreter només de les seves produccions, o si n'abastaria d'altres com és el cas dels grans impressors i llibreters (per exemple, els Cromberger de Sevilla), etc. L'únic document vallisoletà del qual tenim referència apareix esmentat a la declaració de fallida que va fer a València el 1517, uns capítols matrimonials que haurien estat molt interessants de localitzar perquè hi declara el lliurament de dot a una segona esposa, Catherina Sanç, el 7 de gener de 1510, davant del notari Rodericus de Prado de Valladolid.⁴² Allà consta com a habitant de Valladolid, igual que al document que el designa procurador de Pedro de Gües. Els capítols matrimonials de 1510 permeten imaginar un canvi de circumstàncies personals que potser justificarien la partida cap a València (si entenem que aquesta segona esposa fou valenciana, com podria deduir-se pel seu nom); també haguessin servit per conèixer la situació econòmica de l'impressor. Lamentablement, les nostres consultes a través d'Internet de l'AER (Archivos Españoles en Red), posteriorment Pares, a més de les informacions telefòniques directes i per correu de l'Archivo Histórico Nacional, l'Archivo General de Simancas i l'Archivo Histórico Provincial de Valladolid no han donat cap resultat pel que fa a la localització de documents d'aquest període de Diego de Gumiel. Tampoc la consulta dels dos volums del *Patronato Real* i els de *Diversos de Castilla: Cámara de Castilla*, ni dels setze volums del *Registro General del Sello*,

⁴² Vegeu apèndix documental, Document 18 (referència), p. 19.

conservats respectivament en la Universitat de Barcelona i l'Arxiu de la Corona d'Aragó, que contenen tota la informació classificada sobre els documents històrics de l'època.

Pel que fa a l'activitat de Diego de Gumiel a Valladolid, Norton destaca que

la perdida *Historia de Joseph hijo del gran patriarca Jacob* de Joan Roiç de Corella (1507) i *Tirante el Blanco* de Joan Martorell (1511) son particularmente interesantes por el hecho de que muestran que Gumiel aprovechó su experiencia en Barcelona para introducir traducciones de textos catalanes en Castilla, una actividad que sugiere, por otra parte, que él era tanto editor como impresor.⁴³

Durant l'estada al monestir Gumiel va imprimir Savonarola, que ja havia estat excomulgat (1497) i cremat a la foguera (1498) pel papa Borja Alexandre VI. Castella, però, era l'àmbit d'un Cisneros cada cop més poderós, que s'identificava amb la tradició introspectiva de Sant Bernat o Sant Bonaventura, amb la mística de creuada de fra Girolamo Savonarola i fins i tot amb Erasme, a qui va convidar a visitar la Península el 1517.⁴⁴ Veurem més endavant que les obres religioses impreses per Gumiel des del monestir jerònim reflecteixen aquest esperit regenerador, com també les defensava el taller tipogràfic d'Alcalá de Henares confiat a Arnao Guillén de Brocar, amb una producció en la qual, en què segons Martín Abad,

encontraremos ediciones de obras significativas destinadas a mantener vivos los afanes reformistas de franciscanos y dominicos: la *Devotissima exposición sobre el psalmo de Miserere mei Deus* de Girolamo Savonarola, las *Vidas* de santa Catalina de Siena, de Juana de Orvieto y de Margarita de Castello, traducidas por el célebre dominico Antonio de la Peña, y luego la *Obra de las epístolas y oraciones* de la misma santa Catalina.⁴⁵

Tot i que no se sap quin va ser el motiu pel qual Gumiel va deixar Valladolid, sí que ens consta que l'any 1506 Cisneros va coincidir amb Nebrija a Salamanca i li va

⁴³ NORTON, Frederick J. *Op. cit.*, p. 111.

⁴⁴ BATAILLON, Marcel. *Erasmo y España*. México: Fondo de Cultura Económica, 1986.

⁴⁵ MARTÍN ABAD, Julián. "La reanudación de la imprenta en Alcalá de Henares, un taller con largueza" [en línia]: < <http://www.centrocisneros.uah.es/civitas.asp> > [Consulta: 28 juliol 2005].

preguntar a qui havia de fer cridar per dur a terme la seva “mayor empresa”, la *Biblia Políglota Complutense*, que a banda d’afirmar-se com a culminació de l’humanisme espanyol, en conciliar tots els sabers teològics i filològics de l’època, també va resultar

un monumento del arte tipográfico mundial por la complejidad, perfección y belleza de sus tipos, estructura y composición, convirtiéndose en la obra maestra de su impresor Arnao Guillén de Brocar (...). Durante los años 1514-1517 vieron las luz los seis volúmenes que la componen destacando la tipografía del volumen I, el Pentateuco, en la que cada página viene estructurada en 5 bloques textuales: en las columnas superiores, hebreo, latino de la Vulgata y griego de los Setenta, con traducción interlineal latina; en la parte inferior, paráfrasis caldea de Onkelos y la traducción latina. Continuator de la obra de Brocar en Alcalá fue su yerno Miguel de Eguía, hombre culto y buen tipógrafo a quien su humanismo erasmizante le provocó graves problemas con la Inquisición.⁴⁶

L’encarregat del projecte va ser Arnao Guillén de Brocar, que “disfrutaba en ese momento de un privilegio otorgado por el rey Fernando, con data en Madrid, a 7 de enero de 1511, para la impresión a su costa de varias obras, y algunas de ellas no debieron ver la luz”, segons Martín Abad.⁴⁷

Es dóna per segur que Arnao era francès, que el seu cognom podia correspondre al topònim Brocq o Lo Brocar, ciutat de Lescar, i que havia après l’ofici a Toulouse. El nom, castellanitzat, apareix a colofons i documents amb les formes Arnaud, Arnalt, Arnauld, Arnaoguillen i Arnalduguillermus.

Se desconoce qué le llevó a Pamplona, donde trabajó de 1490 a 1501 publicando 29 ediciones de libros litúrgicos principalmente, aunque también bulas, devocionarios, textos médicos, filosóficos y literarios; también instaló un taller en Logroño, donde imprimió 83 ediciones conocidas hasta 1517, y tuvo negocios en Logroño, Valladolid y Toledo, aunque no como impresor itinerante sino desde su sede permanente en Alcalá, donde además de ocuparse de la

⁴⁶ Universidad Complutense de Madrid: Biblioteca Histórica Marqués de Valdecilla. “La imprenta española en el siglo XVI: los talleres de imprenta” [en línia]: <<http://www.ucm.es/BUCM/foa/exposiciones/12Permanente/colecciones03.htm>> [Consulta: 21 novembre 2004]

⁴⁷ MARTÍN ABAD, Julián. “La reanudación de la imprenta en Alcalá de Henares, un taller con largueza”.

impresión de bulas y de la Biblia estampó 19 títulos entre 1514 y 1520. Fue un prolífico impresor de reconocido prestigio.⁴⁸

És possible que Arnao Guillén de Brocar fos el motiu pel qual Diego de Gumiel hagués d'abandonar Santa Maria del Prado, i no la solució al problema que havia causat la seva sobtada marxa del taller. El monestirs deixaren d'actuar de forma independent, i tots dos acabaren a mans del gendre d'Arnao; s'afermava el triangle Cisneros-Nebrija-Arnao en l'edició d'obres i també en aspectes tècnics, com per exemple els "orígenes de la imprenta griega en España".⁴⁹

D'altra banda, sabem que Cisneros no sempre sufragava econòmicament les despeses de les impressions, com en el cas del *Eromata Chrysollorae* y l'*Opusculum de Erone et Leandro*, estampats el 1514 per l'editor literari Demetrio Ducas: el seu mecenatge era sobretot ideològic. Entre les pràctiques habituals del Cardenal figura, per exemple, la cessió al seu cambrer personal de llibres de la biblioteca del col·legi de San Ildefonso que ell mateix va fundar, en caràcter de pagament. No hi ha documents que ens permetin afirmar que l'atribució de Santa Maria de Prado a Brocar fos una compensació personal; només consta la suposició que Arnao ja hi era a partir de 1514, no la impossibilitat que hi fos alguns mesos abans.

Cisneros ja havia pres decisions molt personals en la seva relació amb el revolucionari mètode difusor que era la impremta, conscient de com podia servir a les seves idees. Peter Russell assenyala, per exemple, que Cisneros va fer que sortís a la llum *Comento de Eusebio* el 1450, del Tostado (on figura la seva contribució a la teoria medieval de la traducció basada en la postura de San Jeroni):

⁴⁸ DE CASTRO, Teresa. "El tratado sobre el vestir, calzar y comer del arzobispo Hernando de Talavera". *Espacio, Tiempo, Forma*, 14 (2001), p. 11-92.

⁴⁹ MARTÍN ABAD, Julián. *Los primeros tiempos de la imprenta en España*. Madrid: Ediciones del Laberinto, 2003, p. 7.

Fue impresa en cinco volúmenes en Salamanca (1506-1507) debido a la intervención personal de Cisneros, quien insistió para que se publicasen, en parte en España y en parte en Italia, los manuscritos del famoso catedrático y erudito salmentino que se encontraban, medio olvidados, en dicha ciudad.⁵⁰

Per contra, i a banda de la possibilitat ja assenyalada que fossin causes personals les que van fer allunyar Diego de Gumiel de Nuestra Señora de Prado, existeix constància dels seus deutes. Gumiel admet en el document de fallida del 1517 l'existència de “diversos creditores tan in regno Castelle quam Valencia”, i potser simplement va abandonar Castella fugint dels creditors, tal vegada per qüestions únicament familiars i no professionals.

5.3. Diego de Gumiel a València (documentat 1513-1517)

Gumiel va treballar a València del 1513 al 1517. La seva activitat es desenvolupà durant l'absència total o parcial del seu antic aprenent i procurador Jorge Costilla, que hi havia treballat primer de 1508 a 1513 per anar després a Múrcia i tornar de 1520 a 1531. “La competencia con los otros impresores de Valencia en estos momentos es muy dura: Costilla, Cofman y sobre todos ellos, Jofre le superan en número de impresiones”, observa Bosch i Cantallops.⁵¹ Gumiel va fer en aquesta ciutat algunes edicions de luxe, un risc empresarial que podria haver contribuït a la seva fallida. Entre d'altres, l'*Ars inventiva veritatis* de Ramon Llull, l'*Aureum opus*, obra magna de la jurisdicció valenciana, i el *Floriseo* de Fernando Bernal.

A València, Gumiel seguia utilitzant els tipus que havia portat de Barcelona a Valladolid, com prova la revisió de l'obra en castellà *Qüestion de amor de dos*

⁵⁰ RUSELL, Peter. *Traducciones y traductores en la Península Ibérica (1400-1550)*. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona, 1985, p. 30.

⁵¹ BOSCH CANTALLOPS, Margarita. *Contribución al estudio de la imprenta en València en el siglo XVI*. Madrid: Universidad Complutense, 1989, p. 51.

enamorados (1513). “De hecho la única innovación durante los cinco años de su taller valenciano iba a ser la introducción de un nuevo tipo pequeño para texto”, observa Norton.⁵² Al document del 10 de gener de 1517 en què fa inventari del seu material, Diego de Gumiel es declara posseïdor de dues premses idèntiques de sis lliures i sis sous cadascuna, eines de serraller i fuster per valor de cent sous, quatre limes de cent vint sous (que Philippe Berger⁵³ dedueix li servien per treballar els caràcters després de fosos, perquè eren eines de precisió) i deu caixes de tipus. Berger subratlla que el preu global de quaranta lliures que Gumiel assigna als seus caràcters i matrius de coure poden donar la idea que “se trataba de un material oneroso, si lo comparamos al de las prensas más corrientes, mucho más módico”.⁵⁴ Tornem, doncs, a la idea inicial que Gumiel era o havia estat un professional benestant. Respecte d’aquest material, Lucía Megías descriu un gravat de genet en atac, amb l’elm acabat en forma de drac i capa de sis bordons, sobre un paisatge de turons coronats amb un castell a la dreta, gravat que Gumiel utilitzà tant al *Aureum opus* del 1515 com al *Floriseo* de l’any 1516, i observa: “años después lo veremos en impresiones salidas del taller toledano de Juan de Villaquirán y en el sevillano de Juan Cromberger”.⁵⁵ Aquesta podria ser una pista sobre el destí que va seguir el material de Diego de Gumiel després de la fallida; també un indici, potser, que no havia de tornar a exercir la professió de tipògraf.

D’altra banda, cal destacar que a València Diego de Gumiel va executar també projectes com a editor, fet que a Valladolid només se li pot suposar, per manca de documentació. L’activitat editora de Gumiel a València devia ser esporàdica, ja que consten els tractes amb editors tan assenyalats com Lorenzo Ganoto (amb qui signà

⁵² NORTON, Frederick J. *Op. cit.*, p. 144.

⁵³ BERGER, Philippe *Libro y lectura en la Valencia del Renacimiento*. València: Edicions Alfons el Magnànim, 1987, vol. II, p. 94, nota 151.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 96.

⁵⁵ LUCÍA MEGÍAS, José Manuel. *Imprenta y libros de caballerías*. Madrid: Ollero & Ramos, 2000, p. 187.

contracte per imprimir la probablement fallida *Trapesonda*)⁵⁶ o Alonso de Proaza, a qui Juan Calvo, l'autor del *Forma salutandi*, dirigeix una carta (apareix com a pròleg tant a l'edició llatina com la castellana) per preguntar-li si aprova la decisió d'imprimir l'obra.

Norton indica que és possible que

Calvo supiese que Proaza era el editor literario de Gumiel, ya que tuvo otros tratos con nuestro impresor, quien en febrero de 1514 terminó una edición del *Manuale* de la diócesis de Tarazona en el que nombra a Calvo como uno de sus editores literarios. Este indicio de una asociación entre el humanista y Gumiel está confirmado por la aparición en 1515 de una nueva colección de obras de Lull bajo la dirección de Proaza y en los tipos de Gumiel; el *Ars inventiva veritatis* es la más majestuosa y la mejor impresa de las ediciones valencianas de Lull durante el periodo de nuestro interés.⁵⁷

Berger aporta també una informació interessant sobre l'activitat editora de Gumiel:

cuando Diego de Gumiel quebró en su negocio en 1517, en sus existencias se incluían trescientos volúmenes de un pequeño opúsculo, compuesto de diecisiete hojas plegadas *in octavo*, titulado *Verger de la Verge Maria*. El número de ejemplares retenidos por el impresor demuestra que también era su editor, pero lo modesto de cada obra muestra la pobreza de medios con que contaba. Es evidente que esta tentativa que hizo para lanzar una operación rentable fracasó.⁵⁸

Observa Berger, dins d'aquest context de dificultats professionals, que la frase “vint ratsmes (sic) de *menuderies* de stampes de ores e de altres coses”⁵⁹ en el mateix inventari final de Gumiel es refereix als plec solts i les obres de petites dimensions que eren fonamentals per a la supervivència de les premses locals: “Estas pequeñas ediciones se dirigían, por sus temas, su lengua y sus dimensiones a un público modesto

⁵⁶ Vegeu apèndix documental, Document 21, p. 28.

⁵⁷ NORTON, Frederick J. *Op. cit.*, p. 144-145.

⁵⁸ BERGER, Philippe. *Op. cit.*, p. 109.

⁵⁹ Vegeu apèndix documental, Document 24, p. 31.

y numeroso. Gracias a su bajo precio era relativamente fácil editarlos”.⁶⁰

Quant a la qualitat dels textos impresos a València, és important destacar que Gumiel va estampar una obra molt rellevant, l'*Aureum opus*, un text recopilatori que per les seves característiques jurídiques mereixia una atenció molt especial. Serrano Morales observa:

Jaume Vila, quien emprendió la siguiente edición de estas recopilaciones de leyes, contrató los servicios del notario Juan Casanova con el fin de poder ofrecer una versión muy esmerada de los mismos. Precisamente es la necesidad de los juristas de poder disponer de unas redacciones impecables lo que explica que se les ofreciera de nuevo tal seguridad en el colofón del *Aureum opus*, la primera gran recopilación de derecho valenciano que vio la luz el 30 de octubre de 1515, en el taller de Diego de Gumiel, bajo los auspicios del ayuntamiento. En él se afirma que este libro es un *...volumen privilegiorum ac aliorum regiarum provisionaum: cum suis primitivis originalibus ac registris pro passe veridice ac diligenter comprobatum*.⁶¹

Per tant, Gumiel estava subjecte al corrent de progressiva professionalització de la impremta i, com altres tipògrafs, a més d'imprimir opuscles rentables, també intentava oferir textos revisats i corregits pulcrament per respondre a les exigències del públic. En aquest sentit, segons Berger, cal afegir que “lo que llega a ser sistemático en las obras de derecho no deja de estar presente cuando se trata de otras disciplinas”.⁶² Ja hem exposat al capítol dedicat a la impremta, en l'apartat sobre els correctors, una àmplia llista de noms i cognoms que testimonien aquesta activitat, especialment quan es tracta de llibres litúrgics, però també jurídics i d'altres temàtiques. Berger defensa l'actuació dels correctors i revisors a principis del segle XVI, i encara emfasitza:

Las garantías prometidas al lector en la edición de una obra se duplican

⁶⁰ Ibídem, p. 111.

⁶¹ SERRANO I MORALES, José E. *Diccionario de las imprentas que han existido en Valencia desde la introducción del arte tipográfico hasta el año 1868*. Valencia: Imprenta F. Doménech, 1898-1899, p. 209.

⁶² BERGER, Philippe. *Op. cit.*, p. 140.

cuando ésta es publicada de nuevo. El eventual cliente recibe no sólo la seguridad de que los errores observados en la tirada anterior han sido rectificadas, sino que además se trata de atraerlo con las mejoras aportadas al propio texto, que ha sido revisado y aumentado.⁶³

Diego de Gumiel, que havia col·laborat amb Costilla en grans obres com la reedició del *Cancionero general*, va signar contracte d'impressió de *La Trapesonda que es el tercer libro de Arnaldo de Muntalban* el 1513, el mateix any que Costilla publicaba *La Trapesonda, o sea, el tercer libro de Renaldos de Montalbán*. Serrano Morales assenyala:

Como ni de una ni de otra sabemos que se conserve ningún ejemplar, nos inclinamos a creer que por lo menos la primera no se hizo, y que roto el convenio entre Costilla y Ganoto –impresor y editor-, éste encargó a Gumiel la segunda, que es de suponer se hiciese, por el gran interés que en la publicación de aquel libro parece que tenía Ganoto.⁶⁴

Al marge de la realització o no de totes dues impressions, i dels motius pels quals Gumiel va quedar-se probablement sense aquella feina, quatre anys després Costilla va engegar un litigi contra Gumiel i va guanyar una sentència que l'obligava a pagar deu lliures, amb la qual cosa va causar-li la fallida financera. Els dos impressors, que havien tingut una relació de mestre i aprenent a Barcelona, on Gumiel havia nomenat Costilla procurador, i que potser s'havien cedit títols en col·laboració (una relació testimoniada, d'una banda, per *La historia de Joseph fill del gran patriarcha Jacob* (c.1501-1502) de Roís de Corella impresa en català per Costilla a València, que Gumiel publica en castellà el 1507 a Valladolid; d'una altra, llibres com la *Vida de sancto Honofre* de Costilla (València, c. 1502) va ser durant algun temps atribuït pels bibliòfils a Diego de Gumiel) van veure, d'aquesta manera, com s'acabava el problema

⁶³ Ibídem, p. 141.

⁶⁴ SERRANO I MORALES, José E. *Op.cit.*, p. 208.

de la intensa competència que es feien l'un a l'altre en una València on Costilla, Cofman i Jofre eren ja prou per lluitar per la distribució de l'ampli número d'edicions que estampaven.

Gumiel es va veure obligat a marxar de la ciutat abans del novembre de 1517, segons consta al document en què s'assenyala la seva absència en una citació.⁶⁵ La fallida va ser causada per la sentència que l'obligava a pagar deu lliures a Costilla amb motiu de la impressió d'un breuari valencià del 1517 en el qual, vista la resolució, sembla que també hi havia participat, tot i que al colofó només constava, segons referències, el nom de Gumiel. Per tant, un cop més s'evidencia l'estreta col·laboració entre tots dos impressors. Recordem que Gumiel havia tingut una relació potser similar amb l'asturià Juan de Valdés a Girona, amb qui va compartir feines i encreuar títols sense necessàriament expressar condició de socis en els documents referents als llibres implicats, i que també havia imprès títols d'altres impressors de Saragossa i Burgos. Aquesta existència de relacions de treball no documentades entre els impressors ens interessarà més endavant.

Berger reproduceix el document en el qual Gumiel fa un inventari per tornar la dot i el suplement de la dot a la segona muller, i indica que probablement intentava salvar alguns béns de les mans dels seus acreedors, perquè com explica el crític respecte del també impressor Trinxer,

al verse en quiebra había tomado las disposiciones necesarias para conservar sus bienes, transfiriéndoselos a su mujer. Efectivamente, la legislación del reino preveía que la esposa era acreedora privilegiada, y podía exigir le fuese devuelta su dote antes de que se procediese a la liquidación de los bienes de su marido.⁶⁶

⁶⁵ Vegeu apèndix documental, Document 26, p. 33.

⁶⁶ BERGER, Philippe. *Op. cit.*, p. 497, notes 1 i 3.

Per fer-nos una idea actualitzada de la importància d'aquesta quantitat cal recordar que una lliura comprenia vint sous, cada sou dotze diners i cada diner dues malles, a finals del segle XV. Rubió i Balaguer⁶⁷ parla de les set lliures mensuals que cobrava un cap de taller com Gherlinch a l'any 1488 o els cinquanta sous mensuals que cobrava un impressor venecià el 1498; Hans Rosenbach, l'impressor més important del seu temps, va estar a punt d'anar a la presó per un deute amb la vídua de Joan Robinell, que li reclamà 30 lliures a Barcelona l'any 1494, i va haver de cedir els seus béns i estris de treball; el 1517 va haver de vendre's unes cases a Barcelona, propietat de la seva segona muller. També podem utilitzar com a barem el fet que de 1496 a 1520 els preus del paper volten la lliura per raima (cinc-cents fulls) i els dos ducats o les dues lliures si era de *forma major*.

Cátedra indica que Gumiel havia difós la literatura catalana a Castella i que a València farà a la inversa, per la qual cosa el considera un símbol del desplaçament econòmic i cultural cap a la capital llewantina: “no deixa de ser significatiu el fet que la millor i més original poesia catalana del segle XV es produeixi on a principis del següent es publicarà el *Cancionero general*, entre d'altres coses”.⁶⁸

⁶⁷ RUBIÓ I BALAGUER, Jordi. *Llibreters i impressors a la Corona d'Aragó*. Barcelona: Diputació de Barcelona, 1986, p. 109-113.

⁶⁸ CÁTEDRA, Pedro. *Op. cit.*, p. 78.

SEGONA PART

PRODUCCIÓ I RECEPCIÓ

1. ANÀLISI BIBLIOGRÀFICA DE LES OBRES IMPRESES PER DIEGO DE GUMIEL

Per al següent recompte d'obres i per a la seva descripció hem utilitzat principalment els títols actualitzats de Julián Martín Abad (cap del «Servicio de Manuscritos, Incunables y Raros» de la Biblioteca Nacional de España), la pàgina d'Internet del Patrimonio Bibliográfico Español (<<http://www.mcu.es/ccpb/index.html>>, que recull les obres conservades en totes les biblioteques espanyoles), i la base de dades de Parnaseo (Universitat de València: <<http://parnaseo.uv.es/>>). Hem inclòs ocasionalment informació complementària dels principals autors dels repertoris clàssics d'incunables i postincunables, quan aporten descripcions, notícies i deduccions peculiars que mantenen la seva vigència i interessen

a aquest estudi. Ha resultat particularment útil la col·laboració de Pedro Ontoria Oquillas, autor de l'únic estudi monogràfic que existeix sobre Diego de Gumiel, que ens ha facilitat dades bibliogràfiques i documentals i ens ha guiat en alguns casos de confusió.

Aquesta tesi no és un estudi bibliogràfic. L'objectiu principal del present capítol no és ampliar i actualitzar dades sobre l'obra de Diego de Gumiel, tot i finalment haver-ho fet, sinó utilitzar la feina dels especialistes per extreure'n conclusions que serveixin de marc a l'obra que estudiem: la primera edició del *Tirante el Blanco*. Per tant, ens limitem a reproduir les descripcions bibliogràfiques que hem trobat en diverses fonts, tot i que sovint es presenten de maneres diferents (p. ex., en uns casos es descriu el número de centímetres que mesura un llibre, o la quantitat de línies per plana, i en d'altres no).

Atès el nostre objectiu, no ens interessava reproduir les referències numerades als repertoris clàssics (Haebler, Norton, Vindel, etc.), ni citar els exemplars conservats de cada obra i el lloc on es troben actualment. Si aquestes dades són de l'interès del lector, pot localitzar-les fàcilment al catàleg virtual del Patrimonio Bibliográfico (pàgina esmentada a dalt), com s'indica entre nomenclàtors en la descripció de l'obra. Pel que fa a l'estudi de l'origen i procedència de cada exemplar, com també a la reproducció dels colofons i la referència als repertoris, remetem a *Post-incunables ibéricos* de Julián Martín Abad.¹

Per contra, i com es veurà als capítols següents (en què les obres apareixen classificades per temes), aportem comentaris sobre l'autor, les edicions precedents i posteriors de cada obra (limitant-nos a l'època incunable i postincunable, perquè és el període que ens interessa), la llengua d'origen i d'arribada, el nom del traductor quan es coneix (en

¹ MARTÍN ABAD, Julián. *Post-incunables ibéricos*. Madrid: Ollero & Ramos, 2000.

aquest cas, se n'aborda l'estudi en capítol a part), les particularitats que fan notable la impressió de Gumiel i alguns comentaris dels esmentats repertoris, quan destaquen aspectes tipogràfics rellevants del volum. També recollim la documentació relativa a l'obra, si n'hi ha, que es reproduïx a l'apèndix documental del final d'aquesta tesi.

L'ordre que presentem és cronològic, començant per l'any més antic en la datació hipotètica de l'obra i donant pas després a les dates comprovades (c. 1502-1506?, 1505?, 1503). En la descripció evitem utilitzar nomenclatures i abreviacions especialitzades.

Cal tenir present que existeixen discrepàncies sobre l'atribució d'alguna de les obres a Diego de Gumiel, i que quan és així, ho indiquem posant el número del llibre entre nomenclàtors i en la descripció corresponent, tot anotant les referències que acrediten o desacrediten l'atribució a aquest impressor. Aquest casos es donen quan manquen dades del volum conservat i cal deduir-ne el tipògraf pels tipus o d'altres característiques d'impremta, o bé quan no es conserva cap exemplar i només se'n coneix l'existència per documents on figura inscrit –per exemple, contractes d'edició, llistes de biblioteques ja desaparegudes o descripcions d'homes de lletres, com Villanueva o Mayans.

La forma en què reproduïm el títol, el nom de l'autor i el nom del traductor, quan figura a l'obra conservada, és la més comunament utilitzada als repertoris. Si el títol s'inscriu entre claudàtors, significa que no se'n conserva cap exemplar. Si qui figura entre claudàtors és l'autor, significa que l'atribució és dubtosa. Si els claudàtors tanquen el número que atribuïm al llibre dins de la producció de Gumiel, vol dir que no és segur que pertanyi a aquest impressor.

L'ordre de descripció que presentem és el següent:

Descripció: Llengua; format; nombre de pàgines o fulls; fulls en blanc, si n'hi ha; signatures; nombre de línies i cm. del volum, si els tenim; nombre de

columnes, si el text no és a línia tirada; inicials, gravats, escuts, marca de l'impressor.

Hem optat per ometre la menció al tipus de lletra perquè, en el cas de la producció de Diego de Gumiel, es tracta unànimement de lletra gòtica. En canvi, hem precisat el tipus de mida de la lletra gòtica quan l'hem trobat identificada, perquè sí que representa una variant. Definim l'idioma de l'obra perquè en alguns casos no coincideix amb el del títol, que pot conservar-se en llatí tot i essent escrita en romanç. L'ús de claudàtors per a flanquejar tant el nombre de pàgines (fulls impresos per les dues cares) com el de folis (fulls impresos per una cara sola) de l'obra indica, en la descripció dels llibres antics, que l'obra no està numerada. No hem utilitzat aquesta convenció perquè preferim destacar els casos excepcionals en què Diego de Gumiel aplica la foliació als seus textos, un recurs encara poc usual a l'època. Algunes descripcions indiquen si la numeració original és en números romans o aràbics, un detall que reproduïm quan hem pogut aconseguir-lo (i que en el cas d'emprar numeració romana, ja ens està indicant, en conseqüència, que és un text foliat). Tanmateix, reproduïm el número de línies per pàgina, si el trobem expressat als repertoris, però només a títol orientatiu; els bibliòfils observen que aquest número pot variar d'una plana a una altra als impresos incunables, de la mateixa manera que la mida del llibre quan s'expressa en centímetres o mil·límetres: com que s'aplicava el tall manual, és irregular.

Reproduïm només una dada fonamental del colofó: el nom del lloc d'impressió i el de l'impressor, respectant la forma llatina o vulgar de l'original, perquè això ens servirà per aclarir algunes hipòtesis sobre l'existència d'un altre impressor del mateix nom.

Quant a la localització, si no es conserven exemplars del llibre ni a la Península ni a l'estranger, posem el títol entre claudàtors; si n'hi ha a la Península, ens limitem a

assenyalar que pertany al Patrimonio Bibliográfico Español. Les butlles poden localitzar-se a *Post-incunables ibéricos* de Julián Martín Abad.

Cal insistir que ens fem ressò de totes les dades possibles, i que no hem trobat aquestes dades unificades: la descripció física dels volums varia, de vegades, d'una biblioteca a una altra, d'una font a una altre.

Conservació

Ja hem vist que les butlles, plec solts i d'altres produccions breus de l'època constituïen la part primordial de la producció de les impremtes d'incunables i postincunables, però que pel fet de ser molt més vulnerables al pas del temps, no ens han arribat en proporció a la importància econòmica que tenien per als impressors. Griffin indica que els tipògrafs imprimien una gran quantitat de plec solts per tenir ocupades les premses entre obra i obra, i també per tal de compensar i disminuir els riscos que suposaven les inversions més importants; aporta una cita de l'arbitrista Luis Ortiz, que el 1558 va escriure un *Memorial* a Felip II on parla de “las cartillas, doctrinas cristianas, coplas y otras menudencias que son necesarias para la república que no pueden los impresores dejar de imprimirlas cuando tienen tiempo interpolado haciendo las obras mayores”.²

Afegirem també que, al mateix estudi, Griffin observa que els hereus de Jacobo Cromberger calculaven el valor d'un llibre a partir del plec imprès, sense considerar la classe de llibre que era, fet que demostra la importància cabdal del preu del paper en la indústria tipogràfica. És per això que trobem molts contractes on figura la compra de paper o l'aportació de capital per adquirir-lo, mentre que no es reflecteixen altres aspectes de la col·laboració editorial. En qualsevol cas, aquests documents permeten

² GRIFFIN, Clive. “Un curioso inventario de libros de 1528”. A: *El libro antiguo español*. Salamanca: Universidad de Salamanca, 1988, p. 189-197.

confirmar la producció de butlles i plecs solts de la qual estàvem parlant. En un inventari del 10 de gener de 1517, Diego de Gumiel declara “vint ratsmes (sic) de menuderies de stampes de ores e de altres coses”, que podien incloure plecs solts, opuscles i obres breus d’interès popular (recordem que cada raima estava integrada per vint blocs de vint-i-cinc fulls cadascun).³

Pel que fa concretament a les butlles, sovint ni tant sols portaven la identificació del taller on havien estat impreses, fet que dificulta l’atribució dels exemplars conservats. Un dels principals estudiosos de la impremta incunable espanyola, Norton, pensa que Diego de Gumiel podia haver estat el responsable de les butlles estampades a Valladolid entre 1501 i 1504 (“la cuestión del tiempo no es una razón insuperable por la que no pueda haber sido el impresor anónimo de 1501-1504, y no es fácil entender por qué Gumiel habría elegido establecerse en Valladolid sin el incentivo del compromiso con Santa María de Prado”),⁴ però no existeix constància documental d’aquest fet i per tant no les afegim en aquest llistat. A més, segueixen figurant com a anònimes al *Post-incunables ibéricos* de Martín Abad,⁵ que hem utilitzat com a base principal d’aquest estudi bibliogràfic.

Finalment, cal fer constar que per a l’estudi global de l’obra impresa per Diego de Gumiel hem considerat tot el corpus que ara presentem, passant per alt fets ja assenyalats (com que sens dubte va imprimir moltes més butlles que les que es conserven, que una obra com la *Trapisonda* probablement no va veure mai la llum o que no és clara l’atribució a Gumiel de llibres com els *Furs* valencians), tot advertint un cop més que qualsevol estudi sobre incunables està sotmès a les limitacions que imposa la irregularitat de la conservació. Pensem que el corpus següent és suficientment

³ Vegeu l’apèndix documental, Document 24, p. 31.

⁴ NORTON, Frederick J. *La imprenta en España (1501-1520)*. Madrid: Ollero & Ramos, 1997, p. 110.

⁵ MARTÍN ABAD, Julián. *Post-incunables ibéricos*. *Op. cit.*

representatiu del que havia de ser l'obra completa d'aquest impressor, i que si més no, ens permet deduir-ne els paràmetres professionals, que és el que més ens interessa per a l'estudi de l'entorn del *Tirante el Blanco*.

1.1. RELACIÓ BIBLIOGRÀFICA D'OBRES IMPRESES PER DIEGO DE GUMIEL

1. *Scala Dei, o tractat de contemplació per endreçament de espiritual vida*, de Francesc Eiximenis.
Barcelona, Diego de Gumiel (27 octubre 1494)

Descripció: català; 4rt; 128 fulls, l'últim en blanc; 30 línies per plana; tipografia d'una sola mida amb majúscules de dibuix fi i algunes minúscules per majúscules. [Pat. Bib.]

2. *Flors de virtuts e de costums*, de Simon de Casia. Traducció de l'italià al català de F. de Sant Climent.
Barcelona, Diego de Gumiel (3 gener 1495)

Descripció: català; 4rt; 52 fulls; marca de dos lleons a la portada.

3. *Usatges de Barcelona e Constitucions de Cathalunya*.

Barcelona, Pere Miquel (20 febrer 1495)

Descripció: català; mida foli; 37 folis no numerats i 392 folis foliats; amb signatures; 31 cm.; tipus gòtics; text a 2 columnes; espais en blanc per a caplletres.[Pat. Bib.]

4. [*Principiorum Grammaticae.*]
[Girona, Diego de Gumiel (anterior al 9 març 1495)]

Descripció: llatí.

5. *Psaltiri devotissim*, de Francesc Eiximenis. Traducció del llatí al català de Guillem Fontana.
Gerona, Diego de Gumiel (20 març 1495)

Descripció: català; 8au; 82 fulls foliats; signatures a-i8 k6 14.=4°.; lletra gòtica (99G); 30 o 31 línies; caplletres gravades i amb miniatures inicials; marca dels dos lleons a la portada. [Pat. Bib.]

6. *Paris e Viana, Historia de las amors e vida del caualler Paris e de Viana filla de França*, de Pierre de La Cepède.
Gerona (5 juny 1495)

Descripció: català; 4rt; 26 fulls (falten fulls sig. [aiiij]-[av]; 30 o 31 línies; lletra gòtica (99G); majúscules impreses amb dibuixos florejats; filigranes; marca dels dos lleons a la portada.

7. *Sentencia Real de D. Fernando a la Primera Corte de Barcelona relativa a las turbaciones pasadas.*
Barcelona, Diego de Gumiel (c. 1496)

Descripció: català; mida foli, 10 fulls; 44 línies; imprès en negre i vermell i amb orla xil·logràfica. [Pat. Bib.]

- [8]. *Postilla super Epistolas et Evangelia*, de Gulielmus Parisiensis.
Barcelona (7 setembre 1496)

Descripció: llatí; 4rt; 182 fulls foliats; signatures a-i8 16 m-fstvu -y8.=4°.; lletra gòtica de 3 mides (136G, 99G, 74G); text en 2 columnes de 32 línies i

comentaris de 42 o 43 línies; miniatures i espais per a inicials. [Pat. Bib.]

9. *Tragèdia de Lançalot, part dels actes del cavaller Lançalot del Lac*, de Mossèn Gras.
Barcelona (c. 1497?)

Descripció: català; 4rt; 9 fulls conservats (falten els 2 primers i el final); signatures aiiij, aiiij, aiiij (quaderns), bj, bij, biiij (fulls solts); 28 línies; capitals tipogràfiques i a mà en vermell. [Pat. Bib.]

10. *Paris et Vienne. Historia de los amors e vida del cavaller Paris e de Viana*, de Pierre de La Cepède.
Barcelona, Diego de Gumiel (c. 1497)

Descripció: català; 4rt; 29 línies; dues mides de tipografia; majúscules d'impremta i calderons acolorits a mà en vermell; gravats en fusta; marca del pelicà a la portada. [Pat. Bib.]

11. *De Religione, seu De ordinatione animae*, d'Abbas Isaac.
Barcinone, Jacobus de Gumiel (1497)

Descripció: llatí; 8au; 151 fulls foliats i t8 en blanc; signatures a-t8; 21 línies; 16 cm.; lletra gòtica a dues mides; caplletres gravades; gravat del calvari i escut de Montserrat a f.atv.; marca del pelicà al foli 152 v. [Pat. Bib.]

12. *Tirant lo Blanch*, de Joanot Martorell.
Barcelona, Pere Miquel i Diego de Gumiel (16 setembre 1497)

Descripció: català; tiratge de 300 exemplars; mida foli; 354 folis foliats; 7 quaderns i un plec; amb signatures o4-7, p-r1-8, τ1-8, δ1-8, s1-8, t1-3, 5-8, v1-8, u1-8, x-z1-8, τ1-8, A-D1-8, E2-7, F1-8, G1-7, H1-7, I2-8, L1-8, M2-7, P2-7; text en 2 columnes de 44 línies; dues mides de tipografia; caplletres gravades en fusta; minúscules en alguns dels espais en blanc per a les caplletres; en pergamí; marca del pelicà al vers de l'últim full. [Pat. Bib.]

13. *Quaestio de viribus demonstrationum*, de Petrus de Campis.
Barcinone, Jacobus de Gumiel (c. 1498)

Descripció: llatí; 4rt; 14 fulls; text en 2 columnes de 37 o 38 línies; amb signatures; tres mides de tipografia; caplletra gravada en fusta; marca del pelicà de mida reduïda a l'últim full. [Pat. Bib.]

14. *Missale Barcinonense. Missale secundum consuetudinem almae sedis sanctae Crucis Barcinone.*
Barcinone, Didacus de Gumiel (28 març 1498)

Descripció: llatí; mida foli; 322 folis foliats; signatures a-n8, o10, p-z8, u-z8, A-N8 (indica Odriozola: “quizá falten O-R8, que harían los 322 folios”); text en 2 columnes de 35 línies; dues mides de tipografia; música de 4 línies; caplletres gravades en fusta; filigranes: cigne en cercle, pilastra i d'altres. [Pat. Bib.]

15. *Doctrinale pro eruditione puerorum, cum commento Petri Johannes Matrhouses, d'Alexandri de Villadei.*
Barcinone, Iacobum de Gumiel (16 octubre 1499)

Descripció: llatí; 4rt; 110 fulls; signatures a-m8 n6 o8; lletra gòtica de tres mides; impressió en negre i vermell; caplletres d'impremta; marca del pelicà a la portada. [Pat. Bib.]

16. *Ars minor «Rudimenta grammatices». Pseudo-Caton: Disticha moralia, d'Elio Donato.*
Barcinone, Jacobus de Gumiel (5 desembre 1500)

Descripció: llatí; 4rt; 32 fulls; 23 línies; última obra barcelonina, amb lletra gòtica diferent de la d'obres anteriors; gravat d'un castell al verso del full 32. [Pat. Bib.]

17. *Conclusiones disputande per quemdam fratrem collegialem sancti Gregorij Vallisoletani ordinis predicatorum.* Colegio de San Gregorio de Valladolid.
Valladolid, Diego de Gumiel (c. 1502-1506?)

Descripció: llatí; full solt.

18. *Summarium indulgenciarum remissionum et stationum sancte Romane*

ecclesiae quas confratres hospitalis diui Iacobi in Compostella annis singulis consequuntur, Indulgències de l'Hospital de Santiago de Compostela.
Valladolid, Diego de Gumiel (1505?)

Descripció: llatí; mida foli.

19. *Sumario de las santas indulgencias, perdonos y estaciones de Roma, que ganan cada año para siempre los que tomen la bulla y cofadría del hospital de señor Santiago*, Indulgències de l'Hospital de Santiago de Compostela.
Valladolid, Diego de Gumiel (c. 1502-1505)

Descripció: castellà; mida foli.

20. *Transumptum litterarum de veritate sacrorum stygmatum sororis Lucie de Narnia*, del cardenal Ippolito d'Este.
Valladolid, Diego de Gumiel (1502?)

Descripció: castellà; 4rt. [Pat. Bib.]

21. [*Tractatus de singulari puritate et prerogativa conceptionis salvatoris nostri Jesu Christi*], de Vicentius Bandelus.
Valladolid, Diego de Gumiel (1502)

Descripció: llatí; 4rt; 8 fulls sense numerar, CXII pàgines (dues cares) foliades i 12 fulls més sense numerar; signatures aa, a-o8, A10, []2; 22 cm; gravat de l'Anunciació a f.[I]v i caplletra. [Pat. Bib.]

22. [*Genesi Alfonsi*], de Bernardo de Brihuega.
Valladolid, Diego de Gumiel (1502)

Descripció: castellà; mida foli.

23. *Tractado de la nobleza y lealtad compuesto por doze sabios: por mandado del muy noble rey do Fernando: que gano a seuilla*.
Valladolid, Diego de Gumiel (1502)

Descripció: castellà; 4rt, 4 fulls sense numerar i 23 foliats. [Pat. Bib.]

24. [*Confesional*], d'Alonso de Madrigal "El Tostado", bisbe d'Àvila.
Valladolid, Diego de Gumiel (1503)

Descripció: castellà.

25. *Repetitio in rubricam et capitulum per vestras de donationibus inter virum et uxorem*, de Juan López de Palacios Rubios.
Valladolid, Iacobu de Gomiel (15 febrer 1503)

El Patrimonio Bibliográfico dona notícia de dues edicions d'aquest tractat de Dret, aparentment simultànies i de qualitat diferent:

- 1) **Descripció:** llatí; mida foli; 564 pàgines (a doble cara); text en 47 línies; signatures (2), A10, a-z8, [et]8, v8, [rum]8, 2a-2d8, 2c6, 2f6, a8, b10; caplletres adornades. [Pat. Bib.]
 - 2) **Descripció:** llatí; mida foli; 282 folis, f.[254] v., [264] v. i [282] v. en blanc; 32 cm.; text a dues columnes i dues tintes amb postil·les marginals; signatures [@]2, a-z8, [et]8, [cum]8, aa-dd8, ee-ff6, A10, a8, b10; orla xil·logràfica a f.[2] recto i f.[125] recto; caplletres decorades; afegeix el subtítol [*Allegatio eiusdem Ioannis Lupi de Palaciis Rubeis in materia heresis*] [Pat. Bib.]
26. *Arte de canto llano Lux videntis dicha. Compuesto por el egregio frey Bartholome de molina de la orden de los menores: bachiller en santa theologia...*, de fray Bartolomé de Molina.
Valladolid, Diego de Gumiel (agost 1503)

Descripció: castellà; 4rt; 12 fulls de 35 línies; il·lustracions musicals. [Pat. Bib.]

27. *Extravagans approbans bullam de Conceptione Virginis*, del Papa Alexander VI.
Vallis Oleti, Didacus de Gumiel (agost 1503)

Descripció: llatí; 4rt. [Pat. Bib.]

28. *Bula de indulgencias para recaudar fondos con destino a la Catedral de Coria (Cáceres), otorgada por el obispo Juan Ortega Bravo de Lagunas*.
Valladolid, Diego de Gumiel (c. 1505)

Descripció: castellà; mida foli.

29. *Indulgentia sancti Iacobi apostoli in Compostella, Indulgencias del Hospital de Santiago de Compostela.*
Valladolid, Diego de Gumiel (1505)

Descripció: llatí; mida foli.

30. [*Horas de la passion. Litúrgia.*]
Valladolid, Diego de Gumiel (1506)

Descripció: castellà; 8au.

31. *Arte de canto llano Lux videntis dicha. Compuesto por el egregio frey Bartholome de molina de la orden de los menores: bachiller en santa theologia...*, de fray Bartolomé de Molina.
Valladolid, Diego de Gumiel (25 novembre 1506)

Descripció: castellà; 4rt; 12 fulls; signatures a8 i b4; signes musicals; marca “G” a la sisena pàgina.

32. *Indulgencia del Hospital del señor Santiago concedida por el papa Julio.*
Valladolid, Diego de Gumiel (1507)

Descripció: castellà; 8au.

33. [*Historia de Joseph hijo del gran patriarcha Jacob*], de Joan Roís de Corella.
Valladolid, Diego de Gumiel (17 setembre 1507)

Descripció: castellà; 4rt.

34. *Indulgencia del Hospital del señor Santiago nuevamente concedida por el papa Julio.*
Valladolid, Diego de Gumiel (1508)

Descripció: castellà; mida foli; mig plec imprès per una sola cara; 35 línies a dos colors, negre i vermell.

35. *Las meditaciones y soliloquio y manual*, de Sant Agustí (pseudo).
Valladolid, Diego de Gumiel (1509)

Descripció: castellà; 4rt; 188 pàgines (a doble cara); portada amb gravat xil·logràfic; signatures pròpies: [14, a-d8, e10. A-D8, 2a-2b8. [Pat. Bib.]

36. [Artículos de la concordia entre Raynaldus Gratianus de Cotignola, Ministro General de su Orden, y Marcialis Boulie, su Vicario de los Franciscanos de la Observancia, acordados en Valladolid, el día 13 de abril de 1509, a instancia del rey Fernando.] Franciscans.
Valladolid, Diego de Gumiel (després del 13 d'abril 1509)

Descripció: castellà; 4rt, 4 fulls; 36 línies.

37. *Panegirico compuesto por Diego guillen de Auila en alabanca [sic] de la mas catholica Princesa y mas gloriosa reyna de todas las reynas la Reyna doña Isabel*, de Diego Guillén de Ávila.
Valladolid, Diego de Gumiel (21 abril 1509)

Descripció: castellà; mida foli; 26 folis; text a 2 columnes.

38. *De los remedios contra próspera y adversa fortuna*, de Francesco Petrarca. Traducció del llatí al castellà de Francisco de Madrid.
Valladolid, Diego de Gumiel (18 març 1510)

Descripció: castellà; mida foli; 228 folis; signatures a-n8, o6, p-v8, u8. x-z8, A8, B-F6; 42 línies; alterna caplletres xil·lografiades amb minúscules; gravat xil·logràfic de la Crucifixió a tota plana en a8 v.; inclou taula; els fulls corresponents al s r. de a4 i b1 amb orla xil·logràfica; portada amb escut d'armes xil·lografiat de Gonzalo Fernández de Córdoba, a qui va dedicada l'obra; marca "G" al colofó. [Pat. Bib.]

39. *Las meditaciones y soliloquio y manual*, de Sant Agustí.
Valladolid, Diego de Gumiel (1511)

Descripció: castellà; 4rt; 94 fulls; signatures [144, a-d8, e10, A-D8, 2a-2b8; portada amb gravat xil·logràfic, imatge de Sant Agustí. [Pat. Bib.]

40. [Las epístolas de Rabi Samuel de Israel, de la ciudad del Rey de Marrocos, enviadas a Rabi Isaac, Doctor y Maestro de la Sinagoga que esta en la Subjulmeta en el reino susodicho], de Rabí Samuel. Traducció de l'àrab al llatí de fray Alonso de Buenhombre. Traducció al castellà anònima.
Valladolid, Diego de Gumiel (1511)

Descripció: castellà; 4rt.

41. [*Exposicion del psalmo Super flumina*], de Girolamo Savonarola.
Valladolid, Diego de Gumiel (1511)

Descripció: castellà; 4rt.

42. *Carta y requerimiento hecho de los de Sevilla al rey nuestro señor.*
Valladolid, Diego de Gumiel (1511)

Descripció: castellà; mida foli; 2 folis; imprès el vers del primer full i el revers del segon.

43. *Los cinco libros del esforçado e inuencible cauallero Tirante el blanco de roca salada: Cauallero de la Garrotera.*
Valladolid, Diego de Gumiel (28 maig 1511)

Descripció: castellà; mida foli; CCLXXXVIII folis foliats (amb error en la foliació); signatures a-o8; amb registre de quaderns; lletra gòtica (130G); pròleg a línia tirada, text a 2 columnes; 26,7 cm.; caplletres xil·lografiades i gravat xil·logràfic a la portada.

44. *Devotissima exposicion sobre el psalmo de miserere mei hecha por el reuerendo padre famoso predicador fray ieronimo de ferrara: de la orden de los predicadores*, de Girolamo Savonarola.
Valladolid, Diego de Gumiel (c. 1510-1512)

Descripció: castellà; 4rt; 26 fulls. [Pat. Bib.]

45. *La vida de nuestro redemptor y salvador iesu xpo: Segun el seraphico doctor Sant Buenaventura.* Sant Bonaventura (pseudo).
Valladolid, Diego de Gumiel (10 juny 1512)

Descripció: castellà; mida foli; 2 folis sense numerar i LVIII folis foliats a dues columnes; començament de text orlat; marca "G" a continuació del colofó.

46. *Mar de istorias*, de Giovanni della Colonna. Traduït del llatí al castellà i anotat per Fernán Pérez de Guzmán.
Valladolid, Diego de Gumiel (30 agost 1512)

Descripció: castellà; mida foli; 4 folis sense numerar, LXV folis foliats i un foli sense numerar; amb signatures; text en 2 columnes; 3 fulls amb orla; marca “G” a l’últim full, flanquejada per quatre sants. [Pat. Bib.]

47. *El recibimiento que se hizo al rey don Fernando en la villa de Valladolid bispera de la epifania deste año de .d.xiiij*, de Luis de Soto.
Valladolid, Diego de Gumiel (gener 1513)

Descripció: castellà; mida foli.

- [48]. [*Preparació (salutífera) per al incert dia e hora de la mort.*]
[València, Diego de Gumiel (c. 1513-1517)]

Descripció: català.

- [49]. [*La Trapesonda que es el tercer libro de Arnaldo de Muntalban.*]
Valencia, Diego de Gumiel (c. 1513)

Descripció: castellà.

50. *Question de amor de dos enamorados.*
Valencia, Diego de Gumiel (2 juliol 1513)

Descripció: castellà; mida foli; 39 folis i un en blanc; text en 2 columnes i 3 colors; caplletres gravades; gravat de la caça d’un porc senglar entre bandes verticals.

51. *Forma salutandi seu laudandi Virginem e decem in ea clarioribus virtutibus*, de Joannes Calvo.
Valentiae, Didacus de Gumiel (després d’agost de 1513)

Descripció: llatí; 8au; 4 fulls; 17 cm.; portada amb orla i gravat xil·logràfic; inicial gravada en revers del segon full.

52. *Forma salutandi seu laudandi Virginem*, de Juan Calvo.
Valencia, Diego de Gumiel (1514?)

Descripció: castellà; 8au.

53. *Manuale sive practica ministrandi sacramenta secundum ritum Ecclesiae Tyrasonensis*. Litúrgies de Tarazona.
Valentia, Iacobum de Gumiel (8 febrer 1514)

Descripció: llatí; 4rt; CXVII fulls foliats (amb errors de foliació) i 2 pàgines (a dues cares) sense numerar; signatures a-o8, p6; tinta en negre i vermell; amb pentagrames musicals de 5 línies als fulls 65 a 68; amb titolets i una taula; portada a dues tintes amb orla tipogràfica i escut xil·logràfic diocesà. Segons Odriozola, “en el folio 117 vuelto colofón y escudo de Gumiel en el recto de la hoja siguiente”, que Martín Abad descriu com “marca tipogràfica C debajo del colofón”.

54. *Alcaçar imperial de la fama del Gran Capitan*, Alonso Gómez de Figueroa.
Valencia, Diego de Gumiel (17 novembre 1514)

Descripció: castellà; 8au; 28 fulls; signatures A-D8, D4; orla de set vinyetes gravades en fusta representant el rei, la reina i els servents al jardí, sota la muntanya d'un castell, amb un àngel tocant la trompeta sobre la porta.

55. [*Devotionarium de septem psalmis angustias : quas Christus tullit in passionem deuotissime applicatis lege feliciter.*]
Valencia, Diego de Gumiel (c. 1515)

Descripció: llatí; 8au.

56. *Art e stil para scriure a totes persones*, de Thomas de Perpenyà.
Valencia, Diego de Gumiel (c. 1515)

Descripció: català; 8au; 24 fulls; signatures a, b, c de 8 fulls; gravat a la portada.
[Pat. Bib.]

57. *Ars inventiva veritatis*, de Ramon Llull.
Valencia, Didacus de Gumiel (12 febrer 1515)

Descripció: llatí; mida foli; CCXIX folis foliats i 7 folis sense numerar, v. d'últim full en blanc; amb signatures a-18, m-n6, A-O8, P4, Q6, amb errors (a P1 posa P3); 30 cm.; text en 2 columnes; gravat xil·logràfic al foli II v. representant el mont Randa i al foli V v. representant la mort de l'autor; orla al foli C v.; caplletres amb motius vegetals; portada a dues tintes emmarcada dins orla amb escut xil·logràfic del cardenal Cisneros; marca “G” després del colofó.
[Pat. Bib.]

58. *Aureum opus regalium privilegiorum civitatis et regni Valentiae, cum historia cristianissimi Regis Jacobi, ipsius primi conquistatoris.*
Valentiae, Didacus de Gumiel (30 octubre 1515)

Descripció: llatí amb una part en català; mida foli; 22 folis sense numerar, CCXLVII folis foliats i un foli sense numerar; signatures +6 A8 B6 C8, a-z8, A-H8; 30 cm.; text en 2 columnes; caplletres florejades; portada amb gran escut xil·logràfic de la Diputació Valenciana: les antigues armes del regne de València, les barres d'Aragó i l'elm coronat de Jaume I; il·lustració xil·logràfica al verso del sisè full representant Jaume I; marca "G" al colofó, entre Sant Roc i Sant Sebastià. [Pat. Bib.]

- [59]. *Privilegio onzeno del Sereníssimo Rey de Aragón Don Juan Primero deste nombre, sobre la Fiesta de la Inmaculada Concepción de nuestra Señora Sacado de la obra dorada de los Reales Privilegios de la Ciudad y Reyno de Valencia. Y en ella impreso por Diego de Cumiel, año de 1515.*
Valencia, Diego de Gumiel (1515)

Descripció: text bilingüe; 4rt; 4 fulls; 34 línies i reclams; signatura A; text en cursiva (llatí) i rodona (castellà); en 2 columnes; gravat final de motius florals enmig de columnes. [Pat. Bib.]

- [60]. [*Fori Regni Valentiae.*]
València?, Diego de Gumiel? (1515)

Descripció: llatí.

61. *Floriseo que por otro nombre es llamado el cauallero del Desierto el qual por su gran esfuerco [sic] y mucho saber alcanco [sic] a ser rey de Bohemia,*
d'Hernando Bernal.
Valencia, Diego de Gumiel (10 maig 1516)

Descripció: castellà; mida foli; 4 folis sense numerar i 124 folis foliats; text en 2 columnes; caplletres d'impremta; portada amb gravat xil·logràfic de cavaller dirigint-se a un castell; primer foli amb orla. [Pat. Bib.]

62. [*Verger de la Verge Maria*], de Miquel Pereç.
Valencia, Diego de Gumiel (10 juliol 1516)

Descripció: català; 8au; 17 fulls; 300 exemplars.

63. *Epístola a un pariente suyo, en quatro hojas*, de [Bernardus Sylverter.]
Valencia, Diego de Gumiel (1513-1517)

Descripció: castellà; 4rt, 4 fulls foliats.

64. [*Breviarium Valentinum*. Litúrgia valenciana.]
Valentiae, Didacus de Gumiel (c. 1517)

Descripció: llatí; 8au.

Abans de passar a l'anàlisi bibliogràfica del corpus precedent, volem reiterar que es tracta d'una anàlisi no exhaustiva, sinó parcial, obligada a atendre's a aquelles dades de què disposem i que òbviament no són totes a causa de la pèrdua d'exemplars i de documentació al llarg dels cinc segles que ens separen de Diego de Gumiel. No podem treure conclusions percentuals absolutament fidels a una realitat que ens és parcialment desconeguda, però malgrat tot, resulta d'interès descriure la visió de conjunt que es desprèn del material que hem compilat, perquè es revela com una mostra prou representativa d'unes tendències peculiars.

1.2. FORMATS

Martín Abad exposa els formats que s'utilitzen a la Península Ibèrica fins al 1520,⁶ una informació molt útil per a poder classificar l'obra impresa de Diego de Gumiel, tot i l'advertència que no es tracta d'una evolució rigorosament cronològica, ni en el cas dels formats ni quant a la distribució del text, sinó que es tracta de tendències

⁶ MARTÍN ABAD, Julián. *Los primeros tiempos de la imprenta en España*. Madrid: Ediciones del Laberinto, 2003, p. 119 i ss.

generals confirmades per la majoria dels textos que es conserven.

La unitat de composició era el plec de paper, i la unitat d'estructura el quadern, és a dir, el plec ja imprès i doblegat. Pel que fa a les mides, el **foli** o **infòlio** és el d'ús més freqüent a l'inici de la impremta, i consisteix en un plec doblegat una sola vegada, amb els corondells en vertical, que sol ficar-se dins d'un altre plec i forma un quadern de més de dos fulls. Tanmateix, el més habitual són els quaderns de deu fulls (cinc plecs impresos doblegats junts) o *quintern*. La filigrana o marca d'aigua queda en mig del foli, al primer o segon full del plegat. En aquest format se sol imprimir en dues columnes, en lletres de cos gran o mitjà, mentre que els comentaris van en lletra petita o fins i tot en un tipus diferent, rodona en lloc de gòtica. Comprovem que una gran part dels llibres de Gumiel segueixen aquestes pautes.

El llibre en **quart** és el resultat de doblegar el plec dues vegades, amb els corondells en horitzontal i la filigrana al marge. És el format que va substituir el foli i que des del principi del segle XVI s'aplicà a les edicions de literatura popular. La majoria d'incunables peninsulars que coneixem són en foli i en quart.

El llibre en **octau** procedeix d'un plec doblegat tres vegades, la qual cosa fa que en surtin vuit fulls, que els corondells quedin en vertical i que la filigrana o marca d'aigua ocupi el cantó superior esquerre. Martín Abad observa que

se adoptó muy lentamente en el siglo XV, pero su uso se incrementó en los últimos años, particularmente en Francia, con menor intensidad en Italia y aún mucho menor en España, siendo un formato muy utilizado posteriormente (...). El uso del formato *en dieciseisavo* se ha documentado en España en los primeros años del siglo XVI, aunque en muy pocas ocasiones.⁷

És també molt útil el referent que Martín Abad dóna sobre la disposició i divisió dels textos incunables, que en el cas dels més antics

se presenta en forma absolutamente continuada partiendo de un íncipit y

⁷ *Ibíd.*, p. 120.

terminando en un *explicit*, pero en los años ochenta del siglo XV comienzan a aparecer las *quasi* portadas a las que he aludido anteriormente; también, con frecuencia, encontraremos que acompañan al texto propiamente dicho, por delante o por detrás, algunos paratextos, como es una tabla, habitual en cuanto la obra tiene cierta extensión. En los libros de pequeño formato, en buena parte de los en cuarto, en prácticamente todos los en octavo y por supuesto en los de menor tamaño, el texto se imprime a línea tirada. En el caso de los infolios lo más habitual es disponer el texto en doble columna, y en el caso de este formato y en los en cuarto también abundan los ejemplos en que se ofrecen textos rodeados de largos comentarios.⁸

De Gumiel sabem que, en **foli**, són:

- Usatges de Barcelona* (text en dues columnes)
- Sentencia Real de D. Fernando a la Primera Corte de Barcelona relativa a las turbaciones pasadas*
- Tirant lo Blanc* de Joanot Martorell (en dues columnes)
- Missale Barcinonense* (en dues columnes)
- Genesi Alfonsi* de Bernardo de Brihuega
- Repetitio in rubricam et capitulum per vestras de donationibus inter virum et uxorem*, de Juan López de Palacios Rubios (una edició de luxe en dues columnes)
- Panegirico compuesto por Diego guillen de Auila en alabanca [sic] de la mas catholica Princesa y mas gloriosa reyna de todas las reynas la Reyna doña Isabel*, de Diego Guillén de Ávila (en dues columnes)
- De los remedios contra próspera y adversa fortuna*, de Francesco Petrarca
- Carta y requerimiento hecho de los de Sevilla al rey nuestro señor*
- Los cinco libros del esforçado e inuencible cauallero Tirante el blanco de roca salada: Cauallero de la Garrotera*, de Joanot Martorell (en dues columnes)
- La vida de nuestro redentor y salvador Jesu Cristo*, de Sant Bonaventura [pseudo]
- Mar de istorias*, de Giovanni della Colonna (en dues columnes)
- El recebimiento que se hizo al rey don Fernando en la villa de Valladolid bispera de la epifania deste año de .d.xiiij*, de Luis de Soto
- Question de amor de dos enamorados*
- Ars inventiva veritatis*, de Ramon Llull (en dues columnes)
- Aureum opus regalium privilegiorum civitatis et regni Valentiae, cum historia cristianissimi Regis Jacobi, ipsius primi conquistatoris* (en dues columnes)
- Floriseo* (en dues columnes)

i les butlles o indulgències següents: *Summarium indulgenciarum remissionum et stationum sancte Romane ecclesiae quas confratres hospitalis diui Iacobi in Compostella annis singulis consequuntur*; *Sumario de las santas indulgencias, perdones y estaciones de Roma, que ganan cada año para siempre los que tomen la bulla y cofadría del hospital de señor Santiago*; *Bula de indulgencias para recaudar fondos con destino a la Catedral de Coria (Cáceres), otorgada por el obispo Juan Ortega Bravo de Lagunas*; *Indulgentia sancti Iacobi apostoli in Compostella*; *Indulgencias del Hospital de Santiago de Compostela*, i

⁸ *Ibidem*, p. 134.

Indulgencia del Hospital del señor Santiago nuevamente concedida por el papa Julio.

Hem deixat a part les butlles i indulgències perquè s'estampen quasi sempre en format foli (per tant, no és un tret extraordinari, sinó característic) i per poder classificar els primers textos: quatre són de caràcter religiós (un és un missal i els altres clàssics espirituals), quatre historiogràfics, cinc jurídics, quatre literaris (tres d'ells, llibres de cavalleries), la qual cosa ens permet veure la correspondència entre temàtica i format. En canvi, no ens resulta tan fàcil deduir els motius pels quals els títols següents van ser impresos en quart o octau, deixant de banda la tendència editorial i l'estalvi de paper. La majoria són llibres d'espiritualitat, ensenyament i literatura popular, i alguns van tenir molta rellevància i es troben inscrits en els inventaris de biblioteques importants de l'època.

Els llibres de Diego de Gumiel impresos en **quart** són:

Scala Dei, de Francesc Eiximenis

Flor de virtuts e de costums, de Simon de Casia

Paris e Viana

Postilla super Epistolas et Evangelia, de Guilielmus Parisiensis

Tragedia de Lançalot, de mossèn Gras

Paris et Vienne

Quaestio de viribus demonstratorum, de Petrus de Campis

Doctrinale pro eruditione puerorum, d'Alexander de Villadei

Transumptum litterarum de veritate sacrorum stygmatum sororis Lucie de Narnia, Ippolito d'Este

Tractado de la nobleza y lealtad

Arte de canto llano lux videntis dicha, Bartolomé de Molina

Extravagans approbans bullam de Conceptione Virginis, papa Alexander VI

Arte de canto llano luz videntis dicha, Bartolomé de Molina

Historia de Joseph hijo del gran patriarca Jacob, Joan Roís de Corella

Las meditaciones y soliloquio y manual, Sant Agustí (pseudo)

Artículos de la concordia... Franciscans

Las meditaciones y soliloquio y manual, Sant Agustí (pseudo)

Las epístolas de Rabí Samuel de Israel de Rabí Samuel

Exposición del psalmo Super flumina, de Girolamo Savonarola

Devotíssima exposición sobre el psalmo de miserere mei, Girolamo Savonarola

Manual sive practica ministrandi sacramenda, Litúrgies

Privilegio onzeno

Epístola a un pariente suyo [Bernardus Sylverter]

En **octau**:

Psaltiri devotissim, de Francesc Eiximenis

De Religione, seu De ordinatione animae, d'Abbas Isaac

Indulgencia del Hospital del señor Santiago concedida por el papa Julio

Horas de la passion

Forma salutandi seu laudandi Virginem, Juan Calvo (les dues edicions)

Alcaçar imperial, Alonso Gómez de Figueroa

Art e stil para scriure a totes persones, Tomàs de Perpinyà

Verger de la Verge Maria, Miquel Peres

Breviarium Valentinum

Podem observar que la producció de Diego de Gumiel s'ajusta exactament a la descripció de Martín Abad, i encara segueix una llei comuna assenyalada per ell:

El formato es un elemento muy a tener en cuenta en el caso de ediciones *sine notis* de un texto que haya sido repetidamente ofrecido al público, teniendo sobre todo en cuenta la gran incidencia que ha tenido siempre el papel en el coste del libro impreso. Aunque en el caso de una reedición de una obra se mantenga el mismo formato, puede descubrirse la posterioridad en la impresión al descubrir que se ha logrado reducir la cantidad de pliegos empleados, es decir la cantidad de papel. También el paso de un formato en folio a un formato en cuarto, en el caso de una misma obra, indicará por lo general posterioridad en la fecha de impresión.⁹

Particularment ens interessarà aquesta indicació tècnica quan analitzem, a la segona part del treball, l'edició castellana del *Tirant*, en la qual efectivament Gumiel redueix el nombre de pàgines tot i buscar una presentació de luxe.

⁹ *Ibidem*, p. 121.

1.3. TIPUS DE LLETRA, NOMBRE DE FULLS, FOLIACIÓ, SIGNATURES

Els primitius incunables peninsulars utilitzaven la lletra rodona o romana (fet que Berger considera com una prova que els primers tipògrafs establerts aquí havien passat prèviament per Itàlia),¹⁰ però a partir de 1475 s'introdueix la gòtica, que alterna amb l'anterior durant alguns anys, fins que del 1480 ençà es converteix la gòtica en lletra habitual. Això fa que no calgui que afegim comentaris a l'ús generalitzat de lletra gòtica per part de Diego de Gumiel. No obstant això, Jaume Moll adverteix que al llarg del segle XVI "la abundancia de impresos en letra gótica –más apreciados generalmente por los bibliófilos- no debe hacernos olvidar el uso coetáneo de la redonda y la paulatina introducción de la cursiva".¹¹

Diego de Gumiel imprimeix totes les seves obres en lletra gòtica. Per tant, no existeixen diferències interpretables en aquest aspecte entre uns llibres i altres.

Quant al nombre de fulls de cada obra, indicatiu del volum i de la importància dels títols (ja que el preu tenia una relació directa amb el nombre de quaderns), n'hi ha **setze** que superen els cent fulls segons les dades que hem pogut recollir, però cal tenir en compte que és una dada que sovint manca en les descripcions. En tots els casos, atès el preu del paper, el volum és sinònim d'empresa important. Exposem els fulls no numerats entre claudàtors. El que sí estan numerats els anotem sense claudàtors, i en números romans si són els que utilitza l'original.

Hem indicat amb una p entre parèntesi (per indicar "pàgina") aquells llibres dels quals consta a la descripció que tenen els fulls impresos a doble cara, però cal ressaltar que aquesta precisió sol manca als repertoris bibliogràfics, o bé hi consta de manera equivocada.

¹⁰ BERGER, Philippe. "La dependance éditoriale de l'Espagne: le cas de Valence aux XV et XVI siècles". A: *Histoire du livre et de l'édition dans les pays ibériques*. Bordeaux: Presses Universitaires, 1986, p. 8.

¹¹ MOLL, Jaime. *Op. cit.*, p. 330.

<i>Scala Dei</i> (Barcelona, 1494).....	[128]
<i>Usatges de Barcelona e Constitucions de Cathalunya</i> (Barcelona, 1495).....	[37]+392
<i>Postilla super Epistolas et Evangelia</i> (Barcelona, 1496).....	182
<i>De Religione, seu De ordinatione animae</i> (Barcelona, 1497).....	[152]+1
<i>Tirant lo Blanc</i> (Barcelona, 1497).....	354
<i>Missale Barcinonense</i> (Barcelona, 1498)	322
<i>Doctrinale pro eruditione puerorum</i> (Barcelona, 1499).....	[110]
<i>Tractatus de singulari puritate</i> (Valladolid, 1502).....	[8]+CXII (p)+[12]
<i>Repetitio in rubricam</i> (Valladolid, 1503).....	564
(p)	
<i>Repetitio in rubricam</i> (Valladolid, 1503).....	282
<i>Las meditaciones y soliloquio y manual</i> (Valladolid, 1509)	188
(p)	
<i>De los remedios contra próspera y adversa fortuna</i> (Valladolid, 1510)	[228]
<i>Tirante el Blanco</i> (Valladolid, 1511)	288
<i>Manuale sive practica ministrandi</i> (València, 1514)	
CXVII+[2](p)	
<i>Ars inventiva veritatis</i> (València, 1515)	CCXIX+[7]
<i>Aureum opus</i> (València, 1515)	[22]+CCXLVII+[1]
<i>Floriseo</i> (València, 1516)	[4]+124

Per ordre de major a menor, els sis títols més voluminosos són:

Repetitio in rubricam (Valladolid, 564 pàgines en foli a doble cara, tiratge de luxe)
Usatges de Barcelona (Barcelona, 37 folis no numerats i 392 folis foliats; en col·laboració)
Tirant lo Blanc (Barcelona, 354 folis foliats; en col·laboració)
Missale Barcinonense (Barcelona, 322 folis foliats)
Aureum opus (València, 22 folis sense numerar, CCXLVII folis foliats i un foli sense numerar)
Tirante el Blanco (Valladolid, 288 folis foliats i registres)

Cal destacar que la *Repetitio*, a més del seu volum en paper, és una obra impresa per les **dues cares** segons la nostra informació (Biblioteca Històrica de la Universitat de València). El fet que existeixi una edició paral·lela de l'obra de 282 folis a una sola cara, tot i ser a dues columnes, ens ha fet preguntar a la Biblioteca Pública d'Osca si tots dos exemplars eren equivalents o es produïen variacions en el text, i la contestació va ser que només variava l'ordre de disposició d'un dels quaderns (el de l'*Alegatio*). També són impresos a dues cares en els 112 fulls foliats *Tractatus de singulari puritate*,

i per això ho hem expressat com 8 (fulls en 4rt sense numerar)+CXII (pàgines a dues cares, foliades)+12 (fulls en 4rt sense numerar) i els dos fulls en 4rt finals del *Manuale sive practica ministrandi*. De tota manera, convé fer constar que la distinció entre pàgina (impresa a dues cares) i full (imprès per una sola) és probablement un dels conceptes més equívocs en la descripció dels llibres antics, i que sovint s'inclou de manera imprecisa en els repertoris i catàlegs bibliogràfics de les biblioteques consultades. Per exemple, enlloc consta que el *De los remedios contra próspera y adversa fortuna*, de Petrarca, sigui imprès a dues cares, però hem fullejat l'original i és així. Per tant, volem deixar constància que no és una especificació fiable al cent per cent.

Sorpren l'envergadura de la *Repetitio in rubricam*, que, essent de l'any 1502, indica que Gumiel degué obtenir un bon resultat comercial a l'inici de l'etapa vallisoletana, atès que més endavant podria, encara, emprendre projectes grans (i que, probablement, els deutes d'aquesta etapa que al·lega al document de fallida de 1517 són molt posteriors o bé impostats). Constatem que es tracta d'obres de caràcter jurídic i eclesiàstic, excepte en el cas del *Tirant*. Per sota d'aquestes cinc primeres, trobem *De los remedios* de Petrarca, el *Tirante* castellà (totes dues de l'època vallisoletana) i l'*Ars inventiva veritatis* de Llull, ja a València.

També convé destacar dins de les obres impreses per Gumiel la producció de llibres **foliats**, és a dir amb el text numerat, molt poc corrent a l'època incunable. Precisem també la mida del full, perquè pot ser rellevant per a considerar la importància global del imprès:

Usatges de Barcelona e Constitucions de Cathalunya (392 folis foliats)
Psaltiri devotissim d'Eiximenis (82 fulls en 8au foliats)
Postilla super Epistolas et Evangelia, de Gulielmus Parisiensis (182 fulls en 4rt foliats)
De religione, seu De ordinatione animae, de l'abat Isaac (151 fulls en 8au foliats més un en blanc)

Tirant lo Blanch (354 folis foliats)
Missale Barcinonense (322 folis foliats)
Tractatus de singulari puritate et prerogativa conceptionis salvatoris nostri Jesu Christi, de Vicentius Bandelus (8 fulls en 4rt sense numerar, CXII pàgines –impressió a dues cares- foliades i 12 fulls més sense numerar)
Tractado de la nobleza y lealtad compuesto por doze sabios (4 fulls en 4rt sense numerar i 23 foliats)
Tirante el Blanco (CCLXXXVIII folis foliats)
La vida de nuestro redemptor y saluador iesu xpo: Segun el seraphico doctor Sant Buena Ventura (2 folis sense numerar i LVIII folis foliats)
Mar de istorias (4 folis sense numerar, LXV folis foliats i un foli sense numerar)
Manuale sive practica ministrandi sacramenta secundum ritum Ecclesiae Tyrasonensis (CXVII fulls en 4rt foliats -amb errors de foliació- i 2 pàgines -a dues cares- sense numerar)
Ars inventiva veritatis, de Ramon Llull (CCXIX folis foliats i 7 folis sense numerar)
Aureum opus regalium (22 folis sense numerar, CCXLVII folis foliats i un foli sense numerar)
Floriseo (4 folis sense numerar i 124 folis foliats)
Epístola a un pariente suyo, en quatro hojas (4 fulls en 4rt foliats)

La primera foliació impresa en números romans està documentada a la Península el 1478 (Botel i Planck, Saragossa), i en números àrabs el 1480 (Segura y Del Puerto, Sevilla).¹² Martín Abad indica que, ateses les errades en la numeració i l'escàs nombre d'incunables foliats, cal pensar que els impressors preferien les signatures tipogràfiques. Si tenim en compte aquestes apreciacions, el nombre de llibres foliats que publicà Gumiel, **disset**, és excepcional. En set d'ells utilitza numeració romana. Nou són en mida foli.

Les primitives signatures tenien forma de registre (referències llistades al final de l'obra) i la seva finalitat era la de permetre comprovar que el volum fos sencer. A partir de 1485 s'utilitzà una seqüència de lletres minúscules amb una nota que indica el número de plecs de cada signatura. Descrits amb signatures hem trobat: *Psaltiri devotissim*, d'Eiximenis; *Postilla super Epistolas et Evangelia*, de Guillelmus Parisiensis; *Tirant lo Blanch*, de Joanot Martorell; *Repetitio in rubricam*, de Juan López de Palacios Rubios; *Las meditaciones y soliloquio y manual*, de Sant Agustí; *De los*

¹² *Ibídem*, p. 136.

remedios contra próspera y adversa fortuna, de Francisco Petrarca; *Mar de istorias*, de Giovanni della Colonna. El *Tirante el Blanco* inclou, a més, un registre de signatures després del colofó.

D'entrada, ja es veu que són llibres “d'autor”. Són els que havien de tenir més influència cultural dins de la producció de Gumiel, llevat dels textos jurídics. Segons Martín Abad, les signatures eren útils perquè l'impressor pogués muntar el llibre, però també servien perquè el lector pogués consultar-ne fàcilment el contingut.¹³ Jaume Moll, però, ens recorda que

no conocemos la evolución de las series de firmas hasta llegar al uso normalizado de la serie del alfabeto latino. Desconocemos cuándo la numeración de las firmas pasa de los números romanos a los arábigos; qué talleres –de manera continua o discontinua- numeran la primera hoja de cada cuaderno después de la letra correspondiente,¹⁴

per la qual cosa és difícil adjudicar un sentit clar a l'ús de signatures per part dels impressors d'incunables.

1.4. LLOCS D'IMPRESSIÓ DE LES OBRES

Sobre un total de 64 impressions conservades (caldría relativitzar la importància numèrica, dins del nostre corpus, de les butlles, tot i no ser equiparables a d'altres obres impreses en termes de llengua, mida, temàtica, etc.), Diego de Gumiel publica:

¹³ MARTÍN ABAD, Julián. “Incunables, post incunables y libros antiguos” [en línia]: <www.centrocisneros.uah.es/civitas/texto4.htm> [Consulta: 16 juliol 2005].

¹⁴ MOLL, JAIME. “Del libro español del siglo XVI”. A: *El libro antiguo español I*. Salamanca: Universidad de Salamanca, 1988, p. 337.

TOTAL	Llatí	Català	Castellà	Bilingüe*	
Girona	1	2	-	-	3
Barcelona	5	6	-	1	12
Valladolid	7	-	24	-	31
València	6	3	7	2	18
<hr/>					
TOTAL:	19	11	31	3	64
PROPORCIÓ:	29,6	17,1	48,4	4,6	

*Considerem “bilingüe” un text lingüístic imprès a Barcelona i un de jurídic imprès a València, que són en llatí amb parts en català, i un altre jurídic imprès a València que és en llatí amb text paral·lel en castellà.

1.5. MARQUES DE L'IMPRESSOR

Martín Abad explica:

A esa parte inferior de la portada, encima o debajo del título abreviado, tipográfico o xilográfico, se llevará prontamente una ilustración xilográfica. Con frecuencia la estampa corresponde a la marca que identifica bien al impresor bien al librero o editor. Sólo a partir del primer tercio del siglo XVI se generalizará la portada con todos sus principales elementos.¹⁵

Veiem que, en això, Gumiel potser s'avança lleugerament, en començar a utilitzar aquest tipus de marques en una proporció considerable dels seus llibres. Quan parla del redescobriment del *Missale barcinonense* (1498), Joana Escobedo analitza i valora l'ús de marques per part de Diego de Gumiel:

¹⁵ MARTÍN ABAD, Julián. *Los primeros tiempos de la imprenta en España*. Madrid: Ediciones del Laberinto, 2003, p. 124.

Diego de Gumiel, impresor y hábil grabador en madera (...) consigue hacer de sus obras modelos de estampación, ornados con capitales de dibujo fino grabadas probablemente por él mismo, dada su doble faceta de impresor y grabador. En su época barcelonesa Gumiel emplea como marca un grabado que representa un pelícano que alimenta a sus polluelos, enmarcado con el lema <Ihesvs Maria. Similis factvs svm pellicano solitvdinis>. Esta marca, que vemos en *Paris i Viana* (c.1494), *Tirant lo Blanch* (1497), *De ordinatione animae* (1497) y en el *Doctrinale de Villadei* (1499) ha sido interpretada [por Vindel] como una alegoría de la imprenta: “La Imprenta alimenta de cultura a los hombres desde su más tierna infancia por medio de los libros que produce”. Esta misma marca –si bien algo más pequeña- se repite en *Quaestio de viribus demonstrationum* de Campis (c.1498) y es la que, años más tarde, usará Pere Posa II en alguna de sus obras (1518). Posteriormente, fuera ya de Barcelona, tuvo otra: todas las letras de su nombre se inscriben en una G más grande de la que sale una cruz rodeada de flores y hojas; letras y ornamentos en blanco sobre fondo negro. El estudio de la obra de Gumiel permite establecer una red de conexiones con otros impresores: en Gerona, lo hemos hallado al lado de Juan de Valdés, impresor con quien en 1494 había formado sociedad juntamente con los libreros Gabriel Prats y Pere Ramon Gavarró; las *Flors de virtuts e de costums* lleva el título en una xilografía que reproduce los leones de la marca de Pablo Hurus; la edición del *Tirant* había sido iniciada por Pere Miquel; su marca, años después, será usada por Pere Posa II...¹⁶

També hem pogut localitzar la marca del pelicà, que va utilitzar Pere Posa quan Gumiel ja havia fet fallida a València i probablement havia venut el seu material (el pelicà de Gumiel apareix a *La Hystoria de la Passio* de Bernalt Fenollar, estampat per Pere Posa a Barcelona l'any 1518), en una impremta de París: la d'Enguilbert de Marnef (1491-1553) i Geoffroy de Marnef (1481-1526), segons que consta al Fons Antic de la Biblioteca de la Universitat de Barcelona. Vindel també la troba en tres llibres estampats per Ángel Tavanno a Saragossa, ja entrat el segle XVII (*La verdadera Historia del Rey Don Rodrigo i Segunda parte de la historia de la perdida de España y vida del Rey Jacob Almanzor*, d'Albucacim Tarif, 1603; *Inhibitionum et Magistratus Justitiae Aragonum Tractatus*, de Josefo Sese, 1606) i explica que “El Pelícano debe significar la imprenta, que, con su gran producción de libros, alimenta de cultura

¹⁶ ESCOBEDO, Joana. “Un nuevo incunable catalán en la Biblioteca de Catalunya”. *Gutenberg-Jahrbuch* 60 (1985), p. 143-144.

a todos los seres humanos desde su más tierna infancia”.¹⁷ Amb posterioritat, i fins al segle XVIII, serveix d’emblema de nombrosos impressors de tot Europa. En el cas dels dos Marnef, el pelicà ocupa un angle superior esquerre i es combina amb un signe derivat del crismó. Els dos tipus de pelicans que utilitza Gumiel, per contra, es presenten sols i amb una llegenda a l’orla: IHESUS + MARIA. SIMILIS FACTUS SUM: PELLICANO SOLITUDINIS. Intentarem trobar una relació lògica entre el tipus de llibre i la marca, que no sempre figura a la portada, sinó que en alguns casos s’imprimeix al colofó o a l’interior del llibre.

Vegem a continuació el pelicà de Gumiel i el d’aquests impressors francesos:

Marnef, Enguilbert de -- París

Font Delalain-Marques, Notices Autorité BN-Opale

Activitat Impr./Llibr. 1491-1533. Vico Sancti Jacobi

Marca Marca: Xifra entre dos arbres sobre els quals hi ha un pelicà que dóna menjar a les cries i un lloro; al cel un vol de grues forma un angle -- Nota: utilitzada també pels seus germans Jean i Geoffroy (amb variants)

¹⁷ VINDEL, Francisco. *Escudos y marcas de impresores y libreros en España durante los siglos XV a XIX (1485-1850)*. Barcelona: Orbis, 1942, p. XIX.

Imatge

Ensenya Sub pellicano

Marnef, Geoffroy de -- París

Font Silvestre

Activitat Impr./Llibr. 1481-1526

Marca Marca: Xifra entre dos arbres sobre els quals hi ha un pelicà que dona menjar a les cries i un lloro -- Divisa: Benedictum sit nomen domini -- Nota: utilitzada també pels seus germans Jean i Enguilbert (amb variants)

Imatge

Ensenya Ad intersignum pellicani

Sobre la possible simbologia de les marques, volem puntualitzar que Juan-Eduardo Cirlot defineix el pelicà com un “Ave acuática de la cual se suponía legendariamente que amaba tanto a sus crías que las alimentaba con su sangre, para lo cual se abría el pecho a picotazos. Es una de las más conocidas alegorías de Cristo”,¹⁸ i que Jean Chevalier observa que “el pelícano se toma como figura del sacrificio de Cristo y de su resurrección, así como de la de Lázaro”.¹⁹ Per tant, la interpretació que va donar Vindel és una reducció a l'àmbit de la tipografia d'un simbolisme molt més estès a l'època.

Pel que fa al símbol del dos lleons, que utilitzà posteriorment Gumiel i que ja emprava Pablo Hurus a Barcelona (dos lleons sota un crismó format per creu i dos triangles, inscrit en un cercle), Cirlot traça una genealogia que parteix de les cultures primitives i astrobiològiques i observa que la imatge del lleó “también fue admitida en la Edad Media y el simbolismo cristiano la retiene, aunque el significado del león se enriquece con diferentes simbolismos secundarios” com el d'oponent terrestre a l'àguila i senyor natural i masculí de la terra.²⁰ Chevalier parla del lleó com a símbol del poder, la sobirania, el sol, l'or, la força penetrant de la llum i el verb. Concretament, els lleons enfrontats són un símbol de Crist com ho era el pelicà, i com també ho serà el crismó o la creu formada per les dues inicials de Crist en grec (X, *ji* i P, *ro*), que és la tercera marca adoptada per Gumiel i que també utilitzava Pablo Hurus.

El crismó rep diversos tractaments i, en combinació amb d'altres figures, és un símbol recurrent a l'escultura i l'arquitectura de la Corona d'Aragó (per exemple, a la catedral de Jaca). Recordem que Pablo Hurus, que va utilitzar els lleons i el crismó abans que Gumiel, va exercir dins d'aquest regne (Barcelona i a Saragossa), i que les va

¹⁸ CIRLOT, Juan-Eduardo. *Diccionario de símbolos*. Barcelona: Labor 1988, p. 356.

¹⁹ CHEVALIER, Jean. *Diccionario de símbolos*. Barcelona: Herder, 1991, p. 810.

²⁰ CIRLOT, Juan-Eduardo. *Op. cit.*, p. 271.

llegar als successors del seu taller a Saragossa, Jorge Coci i d'altres tipògrafs de la mateixa companyia, que el van estampar entre 1505 i 1547. Aquesta és la marca d'Hurus:

[fotocòpia de p. 54 de Llanas, amb la marca d'Hurus]

La que utilitzen Jorge Coci i els seus successors és aquesta:

Marca: dos lleons ajaguts sota la divisa inscrita en un cercle al mig del qual hi ha la xifra de l'impressor -- Divisa: Multi pacifici sint tibi et consiliarius sit tibi unus de mille, Ecclesiastici cap. 6 –
Nota: Utilitzada pels successors del seu taller Pedro Bernuz i Bartolomé Nájera

Vegem a continuació la marca dels lleons de Gumiel, que va preferir pura, com

en el cas del pelicà, i que utilitzà com a portada:

[Ontoria p. 102 i 104]

Pel que fa al crismó, Diego de Gumiel trià igualment un dibuix pur, simètric, clar, només integrat per la creu i el seu nom, amb motius florals tombats endins. No incorporà llegenda, però de vegades hi afegí gravats als costats.

Gumiel, Diego de -- València	
<i>Font</i>	Delgado, Serrano Morales, Vindel
<i>Activitat</i>	Impr. 1513-1517
<i>Marca</i>	Marca: Creu, motius vegetals i inicial G encerclant la resta del nom
<i>Imatge</i>	

Francisco Vindel no parla de crismó sinó de marques geomètriques, i indica que “comienzan a emplearse en España en el año 1490, y va desapareciendo su uso durante

el siglo XVI (...). Cuando aparecen, la imprenta ya es un arte fijo y determinado”.²¹ Vindel observa una peculiaritat pràctica: el nombre de ratlles transversals en la creu o el triangle indica el nombre de mestres de cada taller. Per exemple, en el cas de Juan i Pablo Hurus, la marca és geomètrica, amb dos triangles amb una creu superior, i reposa sobre dos lleons.

René Guénon demostra que el crismó va ser molt utilitzat com a signe corporatiu a França al segle XV, especialment entre els impressors.²² A tall d'exemple podem referir-nos als exemplars de Georges Wolf (Paris, 1489), Jean Syber (Lió, 1478) o Bertholde Remboldt (Paris, 1489) que apareixen al catàleg del Fons Antic de la Universitat de Barcelona. El ginebrí Waldemar Deonna indica que aquest signe afaforeix tot tipus de combinacions: amb la creu, el globus, el cor, i s'associa als monogrames dels propietaris i pot complicar-se amb barres associades.²³ També assenyala una relació pagana entre aquest signe i Júpiter que René Guénon considera secundària. Guénon accepta l'origen constantinià del crismó que assenyalen Jean Chevalier i Juan-Eduardo Cirlot als seus diccionaris de símbols, però el considera monograma de Crist abans que de Júpiter, tot i l'ambivalent funció del número quatre en totes dues representacions, la cristiana i la pagana. La representació del món amb el cercle i la creu és comuna a nombroses cultures; evidentment, la multiplicat de sentits és un tret inherent al simbolisme, però en tot cas es pot deduir que, atès el contingut cristià de les dues marques anteriorment utilitzades per Gumiel, el crismó també s'orientaria cap a una inequívoca vessant religiosa.

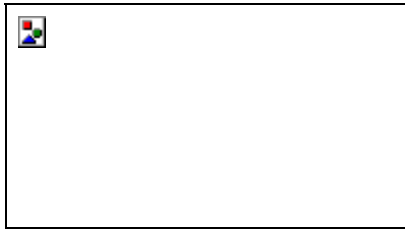
Reproduïm a continuació algunes variants que ofereix Guénon del crismó: en forma de “globus del món” representa la potència, el poder temporal i l'espiritual, tot

²¹ *Op. cit.*, p. XVI-XVII.

²² GUÉNON, René. *Etudes sur la Franc-Maçonnerie et la compagne*, vol. II. Paris: Éditions Traditionnelles, 1991-1992.

²³ DEONNA, Valdemar. “Le chrisme et le coeur dans les anciennes marques corporatives.” *Revue de l'Histoire des Religions*, (juliol-octubre 1924).

incorporant el “quatre de xifra” relacionat amb els elements, els punts cardinals, la força tel·lúrica, etc.:

També observa que nombroses marques corporatives van adoptar aquest atribut de Crist i fins i tot el van substituir per un cor sagrat, derivat clarament del globus anterior:

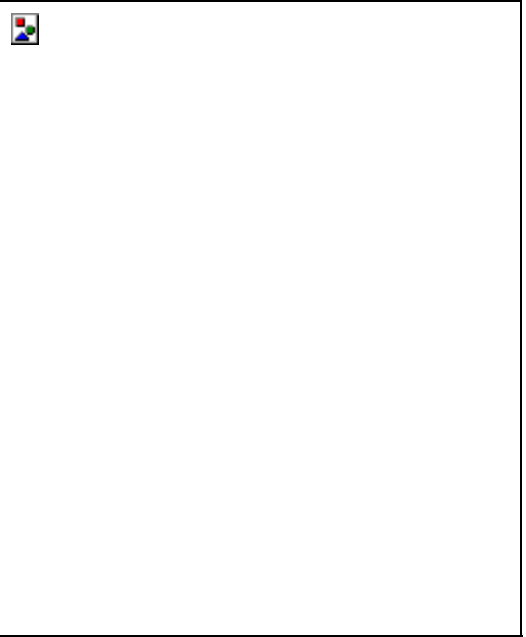

Comprovem que aquestes formes coincideixen amb les marques dissenyades per molts impressors contemporanis i posteriors al naixement de la impremta, la majoria amb marques més elaborades i complexes que l'adoptada per Gumiel. Per tant, considerem provada la tesis de Guénon, que estableix una relació directa entre el crismó i les marques corporatives, que adopten signes sagrats habituals a l'escultura i l'arquitectura i fins i tot hi inscriuen el nom com a manifestació de pietat. A Barcelona, utilitzen una simbologia d'aquest caire

Rosenbach, Gabriel Pou i Pere Miquel.²⁴ Són símbols familiars als cristians dels segles XV i XVI, habituals entre els segells reials i monàstics. Un exemple:²⁵

[Pedro Ontoria Oquillas, *Nos interesa* n.39]

En aquest sentit s'entén l'adopció d'una marca molt similar per part d'Arnao Guillén de Brocar, l'impressor protegit per Cisneros i difusor de les seves idees espirituals:

Brocar, Arnao Guillén de -- Alcalá de Henares	
Delgado, Martín Abad	
Impr. 1511-1523	
Marca: Cercle i creu dins rectangle negre; a la part inferior del cercle, la xifra AG sobreposada, i, a la superior, les inicials DG unides per cadeneta	
	

²⁴ LLANAS, Manuel. *Op. cit.*, p. 54, 73, 77, 81, 83.

²⁵ Archivo Histórico Nacional Sección Clero-Gumiel, carpeta 230, n. 5. A: ONTORIA OQUILLAS, Pedro. "San Pedro de Gumiel, monasterio cisterciense". *Nos Interesa* 39 (1998), p. 12.

TÍTOLS QUE INTEGREN MARCA D'IMPRESSOR

Lleons:

Flors de virtuts e de costums, Barcelona 1495 (a la portada)

Psaltiri devotissim, Girona 1495 (a la portada)

Paris e Viana, Girona 1495 (a la portada)

Pelicà:

Historia de las amors e vida del cavaller Paris e de Viana, Barcelona c. 1497 (a la portada)

De religione, seu De ordinatione animae, Barcelona 1497 (al foli 152, vers)

Tirant lo Blanch, Barcelona 1497 (al vers de l'últim full)

Quaestio de viribus demonstrationum (pelicà de mida reduïda a l'últim full), Barcelona c. 1498

Doctrinale pro eruditione puerorum, Barcelona 1499 (a la portada)

Crismó amb la "G" i el nom incorporat:

Arte de canto llano Lux videntis dicha, Valladolid 1506 (a la sisena pàgina)

De los remedios contra próspera y adversa fortuna, Valladolid 1510 (al colofó)

La vida de nuestro redentor y salvador Jesu Cristo, Valladolid 1512 (a continuació del colofó)

Mar de istorias, Valladolid 1512 (a l'últim full, flanquejat per quatre sants)

Manuale sive practica ministrandi sacramenta secundum ritum Ecclesiae Tyrasonensis, València 1514 (al foli 118, sota el colofó; Martín Abad descriu "marca tipogràfica C")

Ars inventiva veritatis, València 1515 (al colofó)

Aureum opus, València 1515 (a l'últim full, flanquejat per Sant Roc i Sant Sebastià)

La primera conclusió que es pot treure d'aquesta classificació és que el canvi d'una marca a una altra no es correspon amb les diverses ciutats o regnes on va exercir Diego de Gumiel la professió, sinó amb el que es podrien considerar èpoques professionals: utilitzà els lleons i el pelicà a Girona i a Barcelona, i la marca amb la inicial G a Valladolid i a València. No obstant aquesta evidència, hem mirat de trobar un denominador comú a totes les obres que reberen els distintius de l'impressor. I sens

dubte el que les uneix és que es tracta dels llibres més importants dels que es conserven de Diego de Gumiel, els més venuts i més influents, segons ens confirmen els testimonis documentals i l'anàlisi de biblioteques de l'època. Més enllà d'això, qualsevol interpretació és condemnada a l'arbitrarietat, perquè no coneixem totes les dades bibliogràfiques de totes les obres de Gumiel, i perquè a més a més s'han d'haver perdut títols potser marcats amb aquests emblemes. Només podem parlar d'aquells exemplars dels quals tenim notícia i descripció i, per tant, la hipòtesi que la marca tipogràfica ha estat atorgada a les obres de més importància de la producció (en sentit d'impacte cultural o econòmic) queda afeblida per la realitat parcial de la bibliografia conservada. No obstant això, constatem que tots els exemplars on trobem marca de l'impressor són obres d'esperada gran difusió per part de Gumiel, pel fet de tractar-se de segones edicions de títols ben venuts per ell mateix o per altres impressors (*Flor de virtuts e de costums, Paris e Viana, Tirant lo Blanch, Arte de canto llano Lux videntis dicha*), o bé perquè per les seves característiques –autor, persona a qui va dedicada l'obra, privilegi reial que en garantia la qualitat- anaven destinades a atreure un públic notable: la tirada extraordinària del *Psaltiri devotissim* d'Eiximenis; el *Doctrinale* que s'utilitzava de llibre de text per a estudiar gramàtica llatina a la Universitat de Barcelona; la *Quaestio de viribus demonstrationum* de Petrus de Campis o l'*Ars inventiva veritatis*, edició de luxe per als lul·listes; *La vida de nuestro redentor i salvador Jesu Cristo*; el *Mar de istorias* o el monumental *Aureum opus*, amb privilegis; el *De los remedios contra próspera y adversa fortuna* de Petrarca, que, segons testimoni del traductor, generava tantes expectatives d'èxit que els tipògrafs el pressionaven amb les presses. Això ens fa elucubrar que potser no són molts els llibres perduts que incloïen marca; si efectivament corresponien a exemplars d'importància cultural, s'haurien d'haver beneficiat de la protecció dels lectors cultes i de les biblioteques

especialitzades, així com del fet d'haver format part d'un tiratge més ampli.

Aquestes marques, d'altra banda, coincideixen amb el format d'algunes de les obres en mida foli (les dedicades a qüestions jurídiques o que fan referència als alts estaments de la societat, a més de les obres amb privilegi reial), com és el cas del *Tirant*, *De los remedios contra próspera y adversa fortuna* de Petrarca, *La vida de nuestro salvador y redentor Jesu Cristo* de [pseudo] Sant Bonaventura, el *Mar de historias*, *l'Ars inventiva veritatis* de Llull i *l'Aureum opus*. La resta d'obres amb marca es presenten en quart i octau, però oferien perspectives àmplies de venda, per la fama de l'autor o pel públic nombrós al qual anaven dirigides (obres de literatura popular, com els dos *Paris e Viana*, o de devoció i oració dels feligresos, com *Flors de virtuts*, *Psaltiri*, *De religione*, *Quaestio*, *Doctrinale* i *l'Arte de canto llano*).

Una última hipòtesi és que les marques revelin també l'existència d'alguna mena d'acord entre impressors, una col·laboració tàcita, amistosa o gremial, que no consta als documents conservats i que emparenta algunes obres. Ens basem en la relació entre impressors que destacava Joana Escobedo a l'estudi esmentat més amunt, però també en l'evidència que alguns grups d'impressors, potser amics, posaven en comú determinats títols, aspecte que desenvoluparem a l'última part d'aquest treball.

1.6. CONCLUSIONS

Aquesta anàlisi tipogràfica i contextual ens permet acostar-nos a una primera definició de la producció de Diego de Gumiel. Si jutgem a partir del tractament que fa dels llibres, podríem dir que era un bon professional, adequava el format al tipus de llibre (de la manera habitual en altres professionals del moment: format foli per a temes litúrgics, jurídics, llibres de luxe, reduint-ne el nombre de pàgines en alguna segona

edició, i quart i octau per a temes més populars o d'ensenyament), que va emprendre projectes importants pel seu volum (quatre llibres de més de tres-cents fulls, un total de setze de més de cent), utilitzava recursos en aquell moment poc estesos (la foliació en un nombre considerable de llibres), i que estampava marques que reflecteixen com valorava la seva feina (en el sentit d'un cert orgull professional, però també de previsió editorial: apareixen en quinze títols, els més venuts, importants o influents de la seva producció).

En segon lloc, i pel que fa als trets generals de la producció, podem destacar que el taller al qual va imprimir més títols és el de Valladolid, com és lògic per ser el lloc on va viure més temps. Quant a les llengües, s'adaptà als gustos del públic local i de cada moment, imprimint en llengua llatina, castellana i catalana i fins i tot estampanyant llibres que combinaven clàssica i vulgar, un tret peculiar de la seva producció.

Pel que fa a la seva valoració a l'època, podem considerar alguns aspectes sotmetent-lo a la injustícia comparativa que ens permet la relativitat de les dades actuals: per exemple, que tot i la seva reconeguda habilitat com a gravador, no era tan destacat perquè li encarreguessin projectes de la magnitud de la Bíblia Complutense, o que només va aconseguir privilegis per a quatre de les obres que se'n conserven. En aquests casos, però, donà als textos mida foli, els va estampar gravats i marca d'impressió, i són llibres que efectivament van acomplir expectatives perquè els hem trobat als inventaris de biblioteques de l'època.

2. ANÀLISI TEMÀTICA DE LES OBRES IMPRESES PER DIEGO DE GUMIEL

Abans de passar a la divisió per temes de totes les obres conservades de Diego de Gumiel, i d'estudiar-ne l'autor, el traductor, la dedicatòria, les peculiaritats, edicions i documentació, si n'hi ha, volem fer unes consideracions de caràcter general relacionades amb els temes de les impressions.

És difícil oferir algun paràmetre orientatiu sobre el que podia considerar-se la producció “normal” d'un impressor d'incunables, atès que tots treballaven sotmesos a condicions econòmiques, socials i professionals diferents. No obstant això, i com a paràmetre comparatiu, hem recollit un quadre de dades de la producció de Carles Amorós, col·lega de Diego de Gumiel a Barcelona, que oferim per il·lustrar les similituds que poden donar-se entre dos impressors coetanis. Cal advertir-ne, però, les diferències: Gumiel itinerant, Amorós establert a Barcelona; l'un amb 23 anys de professió, l'altre 50; el primer no tant rellevant com Amorós, que “esdevé el més important de la primera meitat del segle” segons Llanas;¹ l'un amb una producció conservada de 64 obres, l'altre de 94. També servirà per a plasmar, preferentment, la distribució temàtica i lingüística dels llibres d'aquest període:

¹ LLANAS, Manuel. *L'edició a Catalunya: segles XV al XVII*. Barcelona: Gremi d'Editors de Catalunya, 2002, p. 172.

	Llatí	Català	Castellà	Bilingüe*	TOTAL	%
Textos religiosos:	14	5	17	-	36	56,2
Textos jurídics:	2	1	-	2	5	7,8
Textos historiogràfics:	-	-	8	-	8	12,5
Textos lingüístics:	2	1	-	1	4	6,2
Textos literaris:	-	4	4	-	8	12,5
Text musical:	-	-	2	-	2	3,1
Text científic:	1	-	-	-	1	1,5

*Considerem com “bilingües” un text (lingüístic) imprès a Barcelona i un dels de València (jurídic), que són en llatí amb parts en català, i un altre de València (jurídic), en llatí amb text paral·lel en castellà.

Carles Amorós	llatí	català	castellà	TOTAL	%
Textos religiosos	3	14	2	19	20,2
Textos jurídics	8	15	2	25	26,5
Textos historiogràfics	-	3	1	4	4,2
Textos lingüístics	5	2	-	7	7,4
Textos clàssics	3	-	-	3	3,1
Textos literaris	8	7	8	23	24,4
Textos científics	1	3	4	8	8,5
Sense classificar	-	-	-	5	5,3
TOTAL:	28	44	17	94	
PROPORCIONS:	29,7	46,8	18,0		

Hem adaptat els noms dels temes del quadre original a l'ordre d'exposició, per tal de facilitar la comparació amb l'obra impresa de Gumiel.

Cal destacar la importància inversa que té, per als dos impressors, la temàtica religiosa i la jurídica, tenint en compte que el més habitual a l'època era la impressió de textos religiosos. La inversió en els índex proporcionals d'impressions en català i castellà, respecte de Diego de Gumiel, s'explica per la ubicació de cadascun: Amorós

restà establert a Barcelona, mentre que Gumiel va imprimir la major part de la seva obra a Valladolid, on va passar més anys.

Un altre aspecte a destacar de la producció de Gumiel són les reimpressions o reedicions que va fer, indicatiu de l'èxit dels seus títols. Les reimpressions de Gumiel són:

Paris e Viana (1495 i c. 1497)

Sumario de las santas indulgencias (1505? i c.1502-1505)

Las meditaciones y soliloquio y manual (1509 i 1511)

Tirante el Blanco (1497 i 1511)

Forma salutandi seu landandi Virginem (1513 i 1514?)

Privilegio onzeno (1515, considerant que és obra despresada del *Aureum opus*, també editat per Gumiel el 1515).

Lamentablement no disposem d'una descripció bibliogràfica completa de totes aquestes impressions, només dels dos *Tirants*, que confirmen la tendència abans indicada com un tret general aplicat pels impressors: la segona edició de Gumiel, la castellana, redueix el nombre de pàgines. El volum de *Las meditaciones y soliloquio y manual* de 1509 que apareix descrit al catàleg del Patrimonio Bibliográfico té 188 pàgines, mentre que l'edició de 1511 (almenys, el volum que es conserva a la Real Biblioteca de las Descalzas, i que no es descriu com a mútil) té 94 fulls. També cal destacar l'existència d'una edició paral·lela, que no és reimpressió, del *Repetitio in rubricam* de Palacios Rubios, obra jurídica de 1502 de la qual en va fer una edició de 564 fulls i una altra, suposem que més modesta, de 282 (no ens ha estat possible comparar-les perquè, tot i existir una versió escanejada de l'edició més voluminosa, consultable al catàleg de la Biblioteca Històrica de la Universitat de València, la Biblioteca Colombina no ens ha contestat sobre les diferències que existeixen amb l'exemplar que allà es conserva).

Martín Abad, en tocar el tema de les reimpressions, indica:

un detalle de particular interés: la abundancia de reediciones de los mismos textos. Puede comprobarse facilísimamente lo dicho si se atiende a determinados títulos

legales o escolares, pero no es algo exclusivo de este tipo de textos, pues lo comprobamos también en el caso de obras de espiritualidad, ficción literaria o medicina”.²

Per tant, cal relativitzar la importància que un impressor fes reedicions, operació comuna a l'època i dictada pel grau d'èxit de la impressió. De tota manera, la seva existència ens permet extreure una conclusió rellevant: pel que demostra l'anàlisi de les reimpressions de Diego de Gumiel, i també el seguiment orientatiu que hem fet d'edicions posteriors d'altres impressors de les obres impreses per primer cop per Gumiel (vegeu l'apartat “edicions” a l'anàlisi de les obres impreses classificades per temes), el termini que determinava l'èxit d'una edició i la necessitat o l'oportunitat de fer-ne una segona podria xifrar-se a l'entorn dels dos o tres anys. Queda sobreentès que el cas del *Tirante* no responia a una reedició motivada per l'exhauriment de l'edició precedent, sinó a la iniciativa de Diego de Gumiel de llençar en un altre mercat un llibre que havia estat un èxit a València i Barcelona, fet que Lucía Megías i Rafael Mérida qualifiquen d'estratègia editorial.

No ens és possible determinar quin era el termini mitjà i habitual d'absorció d'un llibre abans de considerar-ne l'edició un fracàs, perquè ens manca documentació global que permeti fer el balanç de les despeses, beneficis, existències, deutes, etc. d'un taller d'impressió o de tan sols una de les seves produccions. Òbviament el mercat era lent i els mitjans de difusió no constituïen un factor fàcilment controlable per part de l'impressor, que comptava amb un públic molt diferent de l'actual, encara a prop dels hàbits de producció, lectura i adquisició dels manuscrits.

² MARTÍN ABAD, Julián. “Incunables, post incunables y libros antiguos” [en línia]: <www.centrocisneros.uah.es/civitas/texto4.htm> , p. 11 [Consulta: 16 juliol 2005].

La recerca d'uns referents mínims sobre l'autor de cada llibre imprès per Diego de Gumiel (com veurem a la següent exposició dels títols per temes) ens ha permès deduir l'existència de relacions entre alguns, però també el grau de contemporaneïtat de les publicacions. És un aspecte que semblava interessant d'establir perquè permetia definir una mica més el comportament editorial de Gumiel.

En primer lloc, cal ressaltar que una tercera part dels textos conservats són anònims. Pel que fa a la resta, vam intentar dividir la producció de Gumiel en dos, segons la contemporaneïtat o l'antiguitat d'autors i obres, però de seguida se'ns va fer evident que no era un paràmetre sòlid, perquè els criteris sobre vigència i innovació eren diferents de com els podem entendre ara, i un llibre escrit el segle anterior podia considerar-se contemporani pel seu contingut o per la influència que encara exercia. De fet, la major part de la producció de Gumiel és de caràcter medieval o escolàstic, una tendència que encara dominava la demanda de llibres, si ens atenem a la producció editorial global de la Península. Per tant, i amb la intenció de poder justificar i contraposar el criteri de la contemporaneïtat (que marcava clarament les obres impreses a València i ens interessava destacar) amb la resta d'obres impreses per Gumiel, vam subdividir el primer paràmetre, el dels llibres creats amb dècades d'anterioritat al moment de ser estampats per Gumiel, en dos: els de caràcter pràctic (gramàtiques per a l'ensenyament, codis de lleis, notícies històriques, butlles), que no eren tan sensibles al pas del temps com els de lectura edificant o els de ficció i per tant no perdien actualitat, i els que eren d'autor contemporani.

Insistim que no és concebible que Llull o Savonarola fossin considerats com autors "antics" per al públic de l'època, i que aquí no pretenem declarar-ne l'"antiguitat", sinó el fet real que Gumiel imprimia obres que havien estat escrites molt

abans de ser estampades, i també d'altres d'estrictament contemporànies. El nostre interès rau únicament a buscar formes de definició de l'obra de l'impressor de Burgos.

Anònims i obres en què no consta l'autor:

Usatges de Barcelona e Constitucions de Cathalunya (Barcelona, 1495)
Principiorum Grammaticae (Girona, 1495)
Sentencia Real de D. Fernando... (Barcelona, c. 1496)
Missale Barcinonense (Barcelona, 1498)
Summarium indulgenciarum... Compostella (Valladolid, 1505?)
Sumario de las indulgencias... Santiago (Valladolid, c. 1502-1505)
Tractado de la nobleza y lealtad (Valladolid, 1502)
Indulgentia sancti Iacobi in Compostella (Valladolid, 1505)
Horas de la passion (Valladolid, 1506)
Carta y requerimiento hecho de los de Sevilla... (Valladolid, 1511)
Tirante el blanco (Valladolid, 1511)
Preparació (salutífera) per al incert dia e hora de la mort (València, c. 1513-1517)
La Trapesonda (València, c. 1513)
Qüestión de amor de dos enamorados (València, 1513)
Manuale sive practica ministrandi... (València, 1514)
Devotionarium de septem psalmis angustias... (València, c. 1515)
Aureum opus (València, 1515)
Privilegio onzeno (València, 1515)
Fori Regni Valentiae (València, 1515)
Breviarium valentinum (València, c. 1517)

De caràcter pràctic (amb constància d'autor o emissor de la butlla):

Doctrinale pro eruditione puerorum (Barcelona, 1499)
Ars minor «Rudimenta grammatices» (Barcelona, 1500)
Conclusiones disputande per quemdam fratrem collegialem sancti Gregorij Vallisoletani ordinis predicatorum (Valladolid, c. 1502-1506?)
Extravagans approbam bullam de Conceptione Virginis (Valladolid, 1503)
Bula de indulgencias para recaudar fondos con destino a la Catedral de Coria (Valladolid, c. 1505)
Indulgencia del Hospital del señor Santiago (Valladolid, 1507)
Indulgencia del Hospital del señor Santiago nuevamente concedida por el papa Julio (Valladolid, 1508)
Artículos de la concordia entre Raynaldus Gratianus... (Valladolid, 1509)
El recebimiento que se hizo al rey don Fernando en la villa de Valladolid (Valladolid, 1513)

De creació anterior a la publicació (amb autor reconegut o no):

Scala Dei (Barcelona, 1494)
Flor de virtuts e de costums (Barcelona, 1495)
Psaltiri devotissim (Girona, 1495)
Paris e Viana (Girona, 1495)
Postilla super Epistolas et Evangelia (Barcelona, 1496)
Tragèdia de Lançalot (Barcelona, c. 1497)
Paris et Vienne (Barcelona, 1497)
De Religione, seu De ordinatione animae (Barcelona, 1497)
Tirant lo Blanch (Barcelona, 1497)
Genesi Alfonsi (Valladolid, 1502)
Tractado de la nobleza y lealtad compuesto por doze sabios (Valladolid, 1502)
Confesional (Valladolid, 1503)
Historia de Joseph hijo del gran patriarcha Jacob (Valladolid, 1507)
Las meditaciones y soliloquio y manual (Valladolid, 1509)
De los remedios contra próspera y adversa fortuna (Valladolid, 1510)
Tirante el Blanco (Valladolid, 1511)
Las meditaciones y soliloquio y manual (Valladolid, 1511)
Las epístolas de Rabí Samuel de Israel (Valladolid, 1511)
Exposicion del psalmo Super flumina (Valladolid, 1511)
Devotissima exposicion sobre el psalmo de miserere mei (Valladolid, c. 1510-1512)
La vida de nuestro redentor y salvador Jesu Cristo (Valladolid, 1512)
Mar de istorias (Valladolid, 1512)
Ars inventiva veritatis (València, 1515)
Epistola a un pariente suyo, en quatro hojas (València, 1513-1517)

Contemporanis a l'edició (amb autor reconegut o no):

Quaestio de viribus demonstrationum (Barcelona, c. 1498)
Transumptun litterarum de veritate sacrorum stygmatum sororis Lucie de Narnia (Valladolid, 1502?)
Tractatus de sigulari puritate (Valladolid, 1502)
Repetitio in rubricam (Valladolid, 1503)
Arte de canto llano Lux videntis dicha (Valladolid, 1503)
Arte de canto llano Lux cidentis dicha (Valladolid, 1506)
Panegirico compuesto por Diego guillen de Auila (Valladolid, 1509)
Question de amor de dos enamorados (València, 1513)
Forma salutandi seu laudandi Virginem (València, 1513)
Forma salutandi seu laudandi Virginem (València, 1514?)
Alçaçar imperial de la fama del Gran Capitan (València, 1514)
Devotionarium de septem psalmis angustias (València, c. 1515)
Art e stil para scriure a totes persones (València, c. 1515)
Floriseo (València, 1516)
Verger de la Verge Maria (València, 1516)

La primera interpretació que permet aquesta agrupació és que **vint** de les obres que hem recollit al llistat bibliogràfic no porten nom d'autor. La majoria són de caràcter pràctic (llibres de lleis, gramàtiques, missals, butlles), però també hi ha títols de creació. Unes altres **nou** obres, totes de caràcter pràctic, sí porten referència a l'autor. **Vint-i-quatre** obres devien respondre a una demanda de títols ja coneguts o esperats pel públic, que potser ja els coneixien en versió manuscrita en alguns casos evidents (*Genesi Alfonsi*, *Tractado de la nobleza y lealtad*, *Las epístolas de Rabí Samuel*), en llengua original (*Flor de virtuts e de costums*, *Psaltiri devotissim*, *Mar de istorias*) o bé per tradició oral (*Tragèdia de Lançalot*, *Paris i Viana*, *La historia de Joseph*). Hi afegim algun cas que ens interessa especialment destacar en aquest grup, com *Tirante el Blanco*, que tot i haver estat comptabilitzat a la categoria anterior perquè no portava nom d'autor, correspon a una redacció molt anterior a la publicació. Finalment, **quinze** edicions revelen que Diego de Gumiel va girar-se cap a un mercat d'actualitat. Concretament és a València on domina aquesta tendència, lloc on l'impressor va trobar un entorn professional diferent del que havia conegut, que el va dur a imprimir únicament obres del moment o bé llibres de caràcter pràctic, amb l'excepció de Lull, autor que difonien en aquell moment els moderns corrents lul-listes de Barcelona i València. (De l'*Epistola a un pariente suyo*, només en sabem que l'autor ha estat qüestionat i no ens ha estat possible definir la figura de Bernardus Sylverter, que es dóna com a probable autor.) Recordem que a l'etapa valenciana Gumiel va publicar disset títols, o més ben dit, que li hem atribuït disset possibles títols, perquè en realitat només tenim dades inqüestionables de tretze (en el llistat general ja hem indicat que no és segur si va imprimir la *Preparació (salutífera) per al incert día e hora de la mort*, *La Trapsonda*, el *Privilegio onzeno* i uns *Fori Regni Valentiae*). Comparativament, és molt diferent de l'orientació que adoptà a Valladolid, d'on es conserven trenta-una

estampacions de les quals només sis són d'autor contemporani. També cal indicar que dupliquem notícia d'alguns títols que havíem comptabilitzat com anònims (com la *Qüestion de amor*) perquè sabem de la seva contemporaneïtat.

Pel que fa als autors coneguts, podem observar que els religiosos pertanyen majoritàriament als ordes menors i mendicants, amb un clar predomini de franciscans (Francesc Eiximenis, Alexandri Villadei, Ramon Llull, Girolamo Savonarola, Sant Bonaventura, Bartolomé de Molina, els traductors Ambrosio Montesino, Francisco de Madrid i l'editor Proaza) o bé d'autors afins al franciscanisme (Simon Fidati de Casia, Guillaume d'Auvegne, el cistercenc Isaac de L'Étoile, Ippolito d'Este, proper al papa Alexandre VI, el mateix Petrarca o Alonso de Madrigal). No obstant això, no hi queden fora els dominics (Vicente Bandello, Alonso de Buenhombre, Giovanni della Colonna).³¹ La resta d'autors coneguts poden definir-se globalment com a nobles i cavallers vinculats a les corts o simplement cavallers atrets per la historiografia i la poesia (Joanot Martorell, Juan López de Palacios Rubios, Luis de Soto, Diego Guillén de Ávila, Alonso Gómez de Figueroa i els traductors Guillem de Fontana i Fernán Pérez de Guzmán). Les excepcions són el metge Petrus de Campis, Tomàs de Perpinyà, Miquel Peres i el batxiller Hernando Bernal, dels quals no hem trobat dades que els vinculin a la noblesa.

³¹ Hi ha autors de formació clerical que no hem pogut determinar si pertenyien a aquests ordes, com és el cas de Bernardo Brihuega i els autors i traductors Francesc de Santcliment, Francisco de Madrid i Juan Calvo.

2.1. TEXTOS RELIGIOSOS

Registrem 36 entrades de llibres de caràcter religiós en la relació de llibres impresos per Diego de Gumiel, és a dir, el 50 per cent de la seva obra conservada. El nombre podria incrementar si consideréssim, com alguns especialistes, que les dues edicions de cant gregorià són llibres religiosos. D'altra banda, es trobaran a faltar dades sobre un llibre que només atribueix a Gumiel la base de dades de Parnaseo (el núm.[48]).

Catorze d'aquests títols religiosos són traduccions a llengües vulgars, un fet que no és excepcional. L'Església va reconèixer de seguida el potencial que oferia el nou mitjà de difusió i, com a estament culte i interessat tant en l'apostolat com en la lluita ideològica (cal recordar que encara era recent el rebuig de les heretgies càtara, albigesa, etc.; que hi havia empresa una creuada política i espiritual contra els jueus i els turcs, i que aviat s'hauria de fer front a l'amenaça del luteranisme), patrocina directament edicions, tallers i fins i tot condueix les preferències de lectura en un moment en què la Inquisició encara no exerceix un control exhaustiu.

Com a dada orientativa, podem assenyalar la que aporta Elizabeth Rhodes en esmentar que Keith Whinnom provà de manera convincent que el *Libro de la oración* de fra Luis de Granada va ser la obra més publicada durant tot un segle: més de 100 edicions entre 1554 i 1679 (reeditada 23 vegades en els 5 primers anys posteriors a la

primera edició).¹ Pel nombre d'edicions impreses, les obres més llegides en castellà al segle XVI eren el *Libro de la oración* i la *Guía de pecadores* de fra Luis, l'*Arcadia* de Lope, el *Marco Aurelio* de Guevara, la traducció d'Esop i les *Guerras de Granada* de Pérez de Hita.

a. Llibres litúrgics, devocionaris, breviaris, constitucions, butlles.

Martín Abad observa:

Los libros litúrgicos específicos de determinadas diócesis y asimismo de determinadas órdenes religiosas, juntamente con la edición de constituciones sinodales provinciales o diocesanas, y de constituciones o reglas monásticas, así como de recopilaciones de bulas, breves y privilegios a favor de tal o cual Orden, sin olvidar finalmente las ediciones de bulas otorgadas a favor o en provecho de fundaciones de iglesias, o para atender necesidades eclesiásticas urgentes a consecuencia de catástrofes de cualquier tipo, confirman un diversificado conjunto de textos que dependen directamente de las autoridades eclesiásticas.²

D'aquesta primera línia d'impressions, que podríem definir com orientades a un públic eclesiàstic, se'n conserven 14 títols impresos per Diego de Gumiel (els citem pel mateix número que rebien a la relació general d'obres publicades per Gumiel exposada anteriorment). Tots ells són de caràcter original. Són els següents:

- 14.** *Missale Barcinonense. Missale secundum consuetudinem almae sedis sanctae Crucis Barcinone.*
Barcinone, Didacus de Gumiel (28 març 1498)

Descripció: llatí; mida foli; 322 folis foliats; signatures a-n8, o10, p-z8, u-z8, A-N8 (indica Odriozola: “quizá falten O-R8, que harían los 322 folios”); text en 2

¹ RHODES, Elizabeth. "El *Libro de oración* como el "best-seller" del Siglo de Oro". A: *Actas del VIII Congreso Internacional de la Asociación Internacional de Hispanistas* (Brown University, 22-27 Agost de 1983). Madrid: Istmo, 1986, p. 525-532.

² MARTÍN ABAD, Julián. *Los primeros tiempos de la imprenta en España*. Madrid: Ediciones del Laberinto, 2003, p. 170.

columnes de 35 línies; lletra gòtica; dues mides de tipografia; música de 4 línies; caplletres gravades en fusta; filigranes: cigne en cercle, pilastra i d'altres. [Pat. Bib.]

Edicions: El *Missale Barcinonense* no va tornar a ser imprès fins al 28 d'abril de 1521 (Lió, impremta de B. Lescuyer), amb un tiratge de 750 exemplars segons Odriozola.

Comentaris: Referència donada a l'ampli estudi històric de Jaime Villanueva,³ on s'indica que pel que diu el testament del 9 d'agost del 1511 del canonge de la Catedral de Barcelona, Antoni Codó, es pot pensar que se'n va fer un tiratge en pergamí, perquè parla d'un "missale pergameneum impressum littere stampe secundum usum ecclesiae Barchinone".

17. *Conclusiones disputande per quemdam fratrem collegialem sancti Gregorij Vallisoletani ordinis predicatorum.* Colegio de San Gregorio de Valladolid. Valladolid, Diego de Gumiel (c. 1502-1506?)

Descripció: llatí; full sol.

18. *Summariium indulgenciarum remissionum et stationum sancte Romane ecclesiae quas confratres hospitalis diui Iacobi in Compostella annis singulis consequuntur,* Indulgències de l'Hospital de Santiago de Compostela. Valladolid, Diego de Gumiel (1505?)

Descripció: llatí; mida foli.

Comentaris: Norton observa que "En una fecha desconocida, pero puede que antes de 1505, [Gumiel] imprimió un sumario de indulgencias de Santiago y una bula de indulgencias emitida por el obispo de Coria para la construcción de su catedral, utilizando en ambas los tipos anónimos para su mayor parte pero con material adicional del propio surtido de Gumiel".⁴

³ VILLANUEVA, Jaime. *Viage literario a las Iglesias de España.* Madrid 1803-1852, XVIII (1851), p. 39 i 46.

⁴ NORTON, FREDERICK J. *La imprenta en España, 1501-1520.* Madrid: Ollero & Ramos 1997, pàg. 110.

19. *Sumario de las santas indulgencias, perdones y estaciones de Roma, que ganan cada año para siempre los que tomen la bulla y cofadría del hospital de señor Santiago*, Indulgències de l’Hospital de Santiago de Compostela. Valladolid, Diego de Gumiel (c. 1502-1505)

Descripció: castellà; mida foli.

27. *Extravagans approbans bullam de Conceptione Virginis*, del Papa Alexander VI. Vallis Oleti, Didacus de Gumiel (agost 1503)

Descripció: llatí; 4rt. [Pat. Bib.]

Autor: El Papa Alexandre VI és també l’autor del segon exemplar de butlla més antic que es conserva: una butlla de creuada de l’any 1501 impresa al Monasterio de Nuestra Señora de Prado (recordem que Norton no troba arguments contra la possibilitat que fos Diego de Gumiel l’impressor), reproduïda per Luis Fernández,⁵ en què el Papa fa una crida general contra el turc oferint a canvi “Indulgencia plenaria e remisión de todos los pecados para el que diere limosna infra escripta contra el turco enemigo de nuestra santa fe católica”.

Comentaris: A la butlla consta el nom de Palacios Rubios: “Quod propriis oculis inspexit egregius doctor de palacios ruuios. Cuius auctoritate in villa vallis oleti fuit fideliter impressum”. Precisament el jurista Palacios Rubios, autor del “Requerimiento” que es llegia als indígenes americans abans de sotmetre’ls, defensava (com Paz i Sepúlveda) que les butlles papals que Alexandre VI havia atorgat als Reis Catòlics i els seus hereus eren el fonament teològic jurídic que justificava la conquesta d’Amèrica, perquè amb elles els feia partícips del poder temporal de Crist.

Les butlles impreses més antigues que es coneixen són de 1481, 1482 i 1483, totes del monestir jerònim de Nuestra Señora de Prado de Valladolid. Les butlles dites de creuada s’imprimeixen a partir del 3 d’agost de 1482, arran de l’acord entre els Reis

⁵ FERNÁNDEZ MARTÍN, Luis, *La Real Imprenta del Monasterio de Nuestra Señora del Prado (1481-1835)*. Salamanca: Junta de Castilla y León, 1992, p. 25 i 125, 126 i 127

Catòlics i el papa Sixte IV per fer una ofensiva conjunta contra els infidels: d'una banda, contra els musulmans que encara restaven a la Península Ibèrica, i de l'altra, contra els turcs que volien conquerir Itàlia i el Mediterrani. Per recaptar fons el Papa va concedir una butlla prometent gràcies espirituals a aquells que participessin personalment o econòmicament en la creuada.

Existeixen altres tipus de butlles que serveixen per finançar diversos projectes eclesiàstics, com normalment s'indica al títol i es veurà a continuació.

28. *Bula de indulgencias para recaudar fondos con destino a la Catedral de Coria (Cáceres), otorgada por el obispo Juan Ortega Bravo de Lagunas.*
Valladolid, Diego de Gumiel (c. 1505)

Descripció: castellà; mida foli.

29. *Indulgentia sancti Iacobi apostoli in Compostella, Indulgencias del Hospital de Santiago de Compostela.*
Valladolid, Diego de Gumiel (1505)

Descripció: llatí; mida foli.

30. [*Horas de la passion.* Litúrgia.]
Valladolid, Diego de Gumiel (1506)

Descripció: castellà; 8au.

32. *Indulgencia del Hospital del señor Santiago concedida por el papa Julio.*
Valladolid, Diego de Gumiel (1507)

Descripció: castellà; 8au.

34. *Indulgencia del Hospital del señor Santiago nuevamente concedida por el papa Julio.*
Valladolid, Diego de Gumiel (1508)

Descripció: castellà; mida foli; mig plec, imprès per una sola cara; 35 línies a dos colors, negre i vermell.

36. [*Artículos de la concordia entre Raynaldus Gratianus de Cotignola, Ministro*

General de su Orden, y Marcialis Boulie, su Vicario de los Franciscanos de la Observancia, acordados en Valladolid, el día 13 de abril de 1509, a instancia del rey Fernando.] Franciscans.

Valladolid, Diego de Gumiel (després del 13 d'abril de 1509)

Descripció: castellà; 4rt, 4 fulls sense numerar, 36 línies.

53. *Manuale sive practica ministrandi sacramenta secundum ritum Ecclesiae Tyrasonensis.* Litúrgies de Tarazona.

Valentiae, Iacobum de Gumiel (8 febrer 1514)

Descripció: llatí; 4rt; CXVII fulls foliats (amb errors de foliació) i 2 pàgines (a dues cares) sense numerar; signatures a-o8, p6; lletra gòtica; tinta en negre i vermell; amb pentagrames musicals de 5 línies als fulls 65 a 68; amb titolets i una taula; portada a dues tintes amb orla tipogràfica i escut xil·logràfic diocesà. Segons Odriozola, “en el folio 117 vuelto colofón y escudo de Gumiel en el recto de la hoja siguiente”, que Martín Abad descriu com “marca tipogràfica C debajo del colofón”.

Peculiaritats: Se'n fa edició en paper i en vitel·la; marca tipogràfica C sota el colofó.

Comentaris: Sorpren la impressió d'unes litúrgies per a una ciutat de Saragossa des de València; és possible que Gumiel hagués adquirit el compromís d'estampar-les quan encara vivia a Valladolid i tenia vincles amb Saragossa, i que hagués d'acabar l'encàrrec (o acomplir-lo totalment) quan ja estava instal·lat a València. Una altra hipòtesi versemblant és que fos l'editor i corrector Alfonso de Proaza, amb qui Gumiel va tenir relació a València, qui posés en relació Diego de Gumiel i el bisbe de Tarazona (o viceversa), ja que Guillén Ramón de Moncada era parent seu. Gumiel publicà l'*Ars inventiva veritatis* de Llull, a cura d'Alfonso de Proaza, a l'any següent.

Martín Abad indica que "al pergamino, generalmente a la vitela, se recurría sólo cuando se trataba de obras importantes de carácter literario o jurídico, de libros litúrgicos, de manuscritos que se destinaban a un personaje importante. Con el libro impreso el papel continuó siendo el soporte más utilizado; especialmente a partir de 1460, cuando la producción tipográfica se hizo más abundante, se recurrió al pergamino

sólo en casos muy excepcionales. Esas excepciones tienen que ver, en España, con algunos libros litúrgicos."⁶

64. [*Breviarium Valentinum*. Litúrgia valenciana.]

Valentiae, Didacus de Gumiel (c. 1517)

Descripció: llatí; 8au.

Comentaris: No se'n coneixen exemplars, però Villanueva el va descriure en trobar-lo a la biblioteca de l'arquebisbe de València, desapareguda durant la Guerra Civil espanyola.⁷

Documentació: Es conserva un document de 1517, publicat per Berger, en què es refereix el litigi amb l'impressor Jordi Costilla, amb qui probablement Gumiel havia de repartir la feina, litigi que va resoldre's amb el pagament de 10 lliures de multa per part de Gumiel i la seva consegüent fallida.

Cal indicar que Rubió i Balaguer agrupa a part els llibres litúrgics i butlles d'indulgències, que solien ser contractats per l'església, el capítol o un canonge en nom seu, directament a un mestre estampador:⁸ els *Breviaris* (1482) i *Missals* (1495) de Vic, els *Breviaris* (1498) de Vic contractats amb Rosenbach i Jaume Pobla, el *Missal* de Tarragona i el de Barcelona (1498), el *Missal de la Mercè* (1506), el *Missal* i l'*Oridinarium* (1524) de Tortosa, el *Processionari* (1527) d'Urgell, les *Constitucions* dels franciscans (1541) i els *Breviaris* (1541) de Barcelona. Rubió explica que la contractació directe de la impressió de llibres litúrgics era la forma predominant al segle XV, però que entrat el segle XVI apareix la figura de l'editor com a mitjancer, revisor

⁶ *Op. cit.*, p. 117.

⁷ *Op. cit.*, vol. I, p. 110.

⁸ RUBIÓ I BALAGUER, Jordi. *Impremta i llibreria a Barcelona (1474-1553)*. Barcelona: Diputació de Barcelona, 1986.

del treball i administrador de vendes, és a dir, una figura ben diferenciada de la de l'impressor. No obstant això, Pere Miquel ja havia fet aquesta funció el 1489 en publicar uns *Diürnals*.

Quant als tiratges dels llibres litúrgics, resulta d'especial interès el quadre que aporta Antonio Odriozola al seu monumental *Catálogo de libros litúrgicos españoles y portugueses impresos en los siglos XV y XVI*,⁹ on exposa dades del tiratge de breviaris, missals, diürnals, ordinaris i manuals d'entre 1483 i 1526: des d'un tiratge de 120 (*Breviarium Compostellanum*, 1483) fins a un altre de 1030 exemplars (*Breviarium Gerundense*, 1511), amb compromisos de mínims d'adquisició per part del bisbe o la diòcesi, que en reservaven una part. En alguns casos se'n feien paral·lelament edicions en vitel·la a el qual nombre d'exemplars variava d'entre el 5 i el 40% respecte del tiratge original.

Rubió explica que

Els llibres impresos d'*Hores* apareixen en gran quantitat i varietat de títols en els nostres documents. No tinc competència ni dades prou explícites per a identificar llurs categories. La majoria, més que llibres litúrgics, realment, eren per llurs additaments, i perquè eren en llengua vernacla, obres populars de pietat. Són moltes d'aquesta classe que foren prohibides tant en llatí com en romanç pel *Catalogus* del 1559 de Fernando de Valdés.¹⁰

També afirma que des de la introducció de la impremta a Espanya, la publicació i divulgació de butlles d'indulgència de la creuada i a benefici d'esglésies i monestirs havia d'adquirir proporcions fabuloses, ateses les dotzenes que se'n conserven a la Península tot i tractar-se d'impresos de paper. "Només una quarta part del que es col·lectava anava al convent beneficiari. La resta es repartia entre els socis o es despenia en dietes per a ells i salaris dels predicadors (que percebien una comissió per cada

⁹ ODRIOZOLA, Antonio. *Catálogo de libros litúrgicos españoles y portugueses impresos en los siglos XV y XVI*. Pontevedra: Museo de Pontevedra, 1996, p. 40.

¹⁰ *Op. cit.*, p. 76.

butlla) i dels receptors, o cobradors que diríem avui.”¹¹

Martín Abad observa que els tallers ibèrics d’impresma van patir una dura competència de l’exterior tot i centrar-se en l’estampació d’obres per al mercat peninsular, i que aquesta competència era especialment dura en el cas dels llibres litúrgics, tant diocesans com monàstics, sobretot al segle XV, i no tant al XVI.¹² Com a motiu principal per a donar a imprimir aquests tipus de llibres a l’estranger addueix el prestigi tipogràfic, i posa com exemple el fet que es portessin a estampar les *Opera omnia* llatines del Tostado a Venècia i les castellanés al taller de Juan Gyser de Salamanca. Això, segons Martín Abad,

nos lleva a asegurar que la producción latina en general, para atender sobre todo las necesidades docentes, perteneció normalmente al mercado exterior, en especial el francés y el italiano, pero ciertamente no existió una auténtica competencia foránea cuando se trataba de textos en lengua vulgar.¹³

Rubió i Balaguer subratlla el fet que “no solament els prenia feina la impressió a l’estranger de llibres que haurien pogut estampar-se a Barcelona, sinó sobretot, que fossin estrangeres les edicions d’obres de dret, medicina, clàssics i teologia que assortien el nostre mercat”.¹⁴ En relació amb aquestes condicions de lluita amb el mercat exterior i amb les dificultats econòmiques dels impressors peninsulars, Griffin explica que “los libros litúrgicos siempre costaban más, sin duda por estar impresos a dos tintas, y así representaban mucho más trabajo para el impresor que tenía que imprimir cada pliego dos veces”.¹⁵ També assenyala que la majoria dels llibres d’un inventari de 1528 de Jacobo Cromberger haurien estat venuts sense enquadrar, i que

¹¹ *Ibíd.*, p. 78.

¹² MARTÍN ABAD, Julián. “Incunables, post incunables y libros antiguos” [en línia]: <www.centrocisneros.uah.es/civitas/texto4.htm> [Consulta: 16 juliol 2005].

¹³ *Ibíd.*, p. 11.

¹⁴ *Op. cit.*, p. 64.

¹⁵ GRIFFIN, Clive. “Un curioso inventario de libros de 1528”. A: *Coleccionismo y bibliotecas (siglos XVI-XVII)*, *El Libro Antiguo Español* vol. IV. Salamanca: Universidad, 1998, p. 195.

determinats assentaments permeten calcular l'enquadració d'un breviarí en un valor afegit del 43% del llibre i la d'un llibre de medicina en un 60%. És més, observa:

por supuesto, el valor de un libro dorado era superior al de un ejemplar similar sin dorar (...). Parece que cuando estaban encuadernados o ligados, los productos tanto cromberguianos como los de otras imprentas españolas, también se valoraban a base del real –asientos 123, 176, 218-. Quizás ésta sea la razón por la que los libros importados del extranjero fueran valorados en reales, porque es posible que ya estuvieran encuadernados.¹⁶

Com a complement a aquest comentari sobre tots els elements que afavorien el format i la presentació luxosa del llibre perquè fos més competitiu al mercat, Berger conclou que quan les estructures del món de l'edició es van reorganitzar a València –és a dir, a partir de 1510- el costum de demanar privilegis pels llibres va estendre's, i que “puede observarse que a menudo protegen antes obras profanas que obras de carácter religioso o escritas en latín”.¹⁷

També cal puntualitzar, sobre el mercat internacional, que quan es donava el cas d'empreses estrangeres que editaven llibres d'autors espanyols, l'objectiu era de difondre aquests títols per Europa. Segons Teresa Santander, “cuando una obra latina de autor español podía interesar más allá de nuestras fronteras era el propio autor o el impresor quienes procuraban editarla fuera de nuestro país para conseguir una mayor difusión”.¹⁸ Però normalment aquestes obres impreses a l'estranger anaven destinades a la Península, i les edicions hi arribaven pràcticament al complet, sense que només en casos excepcionals s'obligués al llibreter, per contracte, a difondre uns quants exemplars a l'exterior.

¹⁶ *Ibíd.*, p. 196.

¹⁷ BERGER, Philippe. *Libro y lectura en la Valencia del Renacimiento*. València: Edicions Alfons el Magnànim, 1987, vol. II, p. 137.

¹⁸ SANTANDER RODRÍGUEZ, Teresa. “La imprenta en el siglo XVI”. A: *Historia ilustrada del libro español. De los incunables al siglo XVIII*. Madrid: Sánchez Ruipérez, 1994, p. 96.

b. Prèdica, catequesi i llibres d'oracions.

Martín Abad estableix una segona vessant de temàtica religiosa:

directamente relacionado con lo anterior está el tema de la predicación y la catequesis, de enorme importancia en nuestro ámbito geográfico y en esa época, con el propósito de alejar los peligros de la apostasía, motivados por los conversos judaizantes, y de lograr una acogida favorable (y rentable) a las propuestas de cruzada contra el Islam.¹⁹

Melquíades Andrés comptabilitza dos-cents setanta títols d'obres d'espiritualitat publicats a Espanya entre 1487 i 1559, nombre que arriba fins a mil dos-cents si s'estén al període d'entre 1485 i 1750.²⁰ Per evidenciar la importància d'aquesta producció, Andrés posa com a exemple les 229 edicions que es van fer del *Libro de la Oración y Meditación* de fra Luis de Granada, publicat el 1554, i la *Guia de pecadores* del mateix autor, del qual se'n van fer 81 edicions de 1555 en endavant.

Dins del que s'estudia com a llibres d'espiritualitat hi ha títols procedents de l'estranger i llibres de producció autòctona. Molts d'aquests títols són catecismes que expliquen els elements de la religió catòlica o tractats sobre vicis i virtuts. Una segona corrent és la dedicada a la vida de Crist, dins de la qual Melquíades Andrés compta més de vint títols entre finals del segle XV i primer terç del segle XVI, que és el període que ens ocupa. Vegem que Gumiel en publica de les dues tendències. Per últim, Andrés parla dels llibres estrictament místics, que expliquen el procés d'unió de l'ànima amb Déu, encapçalats pel *Tercer Abecedario Espiritual* de fra Francisco de Osuna. Anastasio Rojo, que estudia els inventaris de les biblioteques privades vallisoletanes als protocols d'entre 1530 i 1599, observa que "el libro religioso está presente en casi todos los

¹⁹ MARTÍN ABAD, Julián. *Los primeros tiempos de la imprenta en España*, p. 174.

²⁰ ANDRÉS MARTÍN, Melquíades. *Historia de la mística de la Edad de Oro en España y América*. Madrid: BAC, 1994, p. 163.

inventarios de bienes *post mortem* con libros: en el 85,4 por 100 de los casos, en latín o en romance”.²¹

D'altra banda, la literatura d'espiritualitat podria subdividir-se d'acord amb els criteris de producció. Així, podríem distingir els títols promoguts per una voluntat individual, com és el cas (que tractarem separatament) del cardenal Cisneros, i els llibres impresos per la voluntat professional dels impressors que veien sortida a un determinat projecte.

Aquest últim seria el cas dels llibres religiosos impresos per Gumiel, dirigits a un públic seglar o feligrès, dels quals cal tenir en compte que hi ha 7 originals i 12 traduccions (una d'elles impresa dues vegades):

1. *Scala Dei, o tractat de contemplació per endreçament de espiritual vida*, de Francesc Eiximenis.
Barcelona, Diego de Gumiel (27 octubre 1494)

Descripció: català; 4rt; 128 fulls, l'últim en blanc; 30 línies per plana; lletra gòtica, tipografia d'una sola mida amb majúscules de dibuix fi i algunes minúscules per majúscules. [Pat. Bib.]

Autor: Francesc Eiximenis (Girona, 1340 – Perpinyà, 1409), frare franciscà que va formar-se a Oxford i a París, va viatjar per Europa i va escriure una importantíssima obra de vulgarització teològica. El 1383 va ser destinat a València. Morí a Perpinyà, essent bisbe d'Elna. Va gaudir de la protecció de Pere el Cerimoniós i el seu fill Joan I. La seva prosa és senzilla, atractiva i popular. De la seva obra destaquen els quatre llibres acabats dels tretze que havia de tenir *Lo crestià*, la *Vita Christi*, el *Llibre dels Àngels*, el *Llibre de les dones*, *Cercapou* i *Doctrina compendiosa*. [Vegeu núm.5]

Dedicatòria: l'*Scala Dei* està dedicat a l'esposa de Martí l'Humà, a principis del segle XV.

²¹ ROJO VEGA, Anastasio. “El libro religioso en las bibliotecas privadas vallisoletanas del siglo XVI”, a *El libro Antiguo Español: Actas del primer Coloquio Internacional* (Madrid, 18 al 20 de diciembre de 1986). Salamanca: Universidad de Salamanca, 1993, p. 564.

Peculiaritats: Obra de 1406, escrita en català i a instàncies de Maria de Luna, esposa de Martí l'Humà, a qui va dedicada. És un resum del catecisme que al final inclou el *Llibre de les dones*, acompanyat d'una antologia d'oracions i de contemplacions devotes. Nadal i Prats indiquen que "l'edició barcelonina de l'*Scala Dei* de Francesc Eiximenis, preparada segurament pel barceloní Joan Bonllavi, diu que ha estat *novament traduït de lemosí en nostra lengua vulgar valenciana*";²² probablement es refereixen a una adaptació o correcció lingüística, habituals, com veurem, a l'època.

Edicions: A més d'aquesta obra, al Catálogo del Patrimonio Bibliográfico figuren les següents orbes d'Eiximenis d'entre 1483 i 1516, literalment transcrites: *Crestiá: primer llibre* (Lambert Palmart, València 29 gener 1483); *Crestiá: dotzé llibre o Tractat de regiment de princeps e de comunitats*, part. 1-4 (Lambert Palmart, València 15 març 1484); *Crestiá: dotzé llibre o Tractat de regiment de princeps e de comunitats*, part. 1-4 (Lambert Palmart, València 15 març 1484); *Llibre dels angels (en francès:)* *Le livre des saints anges* (Guillaume Le Roy, Lió 20 maig 1486); *Tractat sobre els novissims. Demanda de Sant Agustí sobre la Passió de Jesucrist. Dotze divendres que Jesucrist mostrá a Sant Pere. / Ramon De Perellos: Viatge al Purgatori de Sant Patrici. Llibre de Sant Amador. Epistola baixada del cel. Testament de Jesucrist. Oració per a qui ha tribulació*, (Enrique Mayer, Tolosa 1486); *Llibre del angels (en castellà:)* *Libro de los santos ángeles* (Fadrique [Biel] de Basilea, Burgos 15 octubre 1490); *Llibre dels angels* (Joan Rosenbach, Barcelona 21 juny 1494); *Llibre dels angels* (Pere Miquel, Barcelona 4 setembre 1494); *Llibre de les dones* (Joan Rosenbach, Barcelona 8 maig 1495); *Pastorale* (Pere Posa, Barcelona 5 desembre 1495); *Vida de Jesucrist: primera part (en castellà:)* *Vita Christi, / añadido por Fr. Hernando de Talavera* (Meinardo Ungut y Juan [Pegnitzer] de Nuremberga, Granada 30 abril 1496); *Regiment de la cosa publica*

²² NADAL, Josep Maria; PRATS, Modest. *Història de la llengua catalana*. Barcelona: Edicions 62, 1982-1996, p. 470.

(= Crestiá, XII part. 3) (Cristofol Cofman, València 28 gener 1499); *La natura angelica nueuamete impressa emedada y corregida* (Fadrique de Basilea, Burgos 1516); i *La Natura angelica / [fray Fra[n]cisco Ximenez]* (Fadrique de Basilea, Burgos 30 maig 1516).

2. *Flors de virtuts e de costums*, de Simon de Casia. Traducció de l'italià al català de F. de Sant Climent. Barcelona, Diego de Gumiel (3 gener 1495)

Descripció: català; 4rt; 52 fulls; marca de dos lleons a la portada.

Autor: Simon Fidati de Casia, beat agustí italià (c.1295-1348) defensor de la doctrina immaculista i les doctrines franciscanes, escriptor prolífic i predicador. Va fundar diversos monestirs de clausura. Entre les seves obres destaquen *Ordine della vita cristiana*, d'on probablement procedeixen textos com el publicat per Gumiel, i *De gestis Domini Salvatoris*, al qual treballà durant els deu últims anys de la seva vida exposant crítiques severes contra la filosofia i tendint, en definitiva, cap als ensenyaments tradicionals de l'Església.²³ També se li atribueixen els títols *De religione cristiana* i *Expositio super totum corpus Evangeliorum*. Al Patrimonio Bibliográfico figura el *De religione cristiana* editat a Basilea per Adae Petri el 1517. Julián Acebrón situa la composició del *Fiore di virtù* a la regió italiana septentrional d'Emilia entre 1313 i 1323 i indica la seva gran popularitat a l'Occident medieval en ser traduït al llatí, el francès, el castellà, el català, el romanès, l'alemany, el grec, l'armeni i el rus, conservant-se quasi un centenar de testimonis manuscrits de l'obra i una seixantena d'incunables.²⁴

Traductor: Francesc de Santcliment és probablement l'autor de la *Suma de la art de*

²³ *Dictionnaire d'Historie et Géographie Ecclesiastiques* vol. 16, col. 1410-1411.

²⁴ ACEBRÓN RUIZ, Julián. "Sobre la versión catalana del Fiori di virtù, su autor y sus avatares (Francesc de Santcliment, la oficina tipográfica de Botel y unos incunables leridanos)". A: *Literatura y transgresión (En homenaje al profesor Manuel Ferrer Chivite)*, Fermín Sierra ed. Amsterdam – Nova York: Rodopi (*Diálogos Hispánicos* 24), 2004, p. 39-53.

arismetica (Pere Posa, Barcelona 1482), tal i com va identificar-lo Haebler, tot i que no hi ha dades concloents i podria tractar-se d'un altre membre d'una extensa família noble d'aquest cognom. [Vegeu capítol dedicat als traductors.]

Peculiaritats: Any 1502 a la portada, l'escut dels dos lleons en les dues edicions de Gumiel. Diego de Gumiel utilitza aquesta portada també per al *Psaltiri devotissim* [núm.5] i per al *Paris e Viana* [núm.6], ambdós impresos a Girona el 1495.

Edicions: Edició precedida per les de Botel a Lleida el 1489 i el 1490, succeïda per la de Gumiel i Valdés a Girona el 1497, i la de Jordi Costilla a València el 1502.

Comentaris: Bühler, Curt F., "A Gerona Incunabulum and the Press of Diego de Gumiel", *Gutenberg-Jahrbuch* 1952, compara aquest *Flors* amb la reedició feta amb Juan de Valdés del 9 de novembre de 1497 i observa: "The present edition appears to have been set up from the edition printed at Barcelona by Diego de Gumiel, 3 January 1495 (Haebler 275). The types and initials seem to have been acquired from the same printer, as well as the woodcut on the titlepage. This consist on a shield (to enclose the title) framed by two juxtaposed lions with floreated details, shown menacing one another. In the present copy, the initials are rubricated and there are a few manuscript scribblings of no importance".²⁵ Per tant, Valdés sembla aprofitar la mateixa portada de Gumiel per a la seva edició de 1497 d'aquest llibre.

5. *Psaltiri devotissim*, de Francesc Eiximenis. Traducció del llatí al català de Guillem Fontana.
Girona, Diego de Gumiel (20 març 1495)

Descripció: català; 8au; 82 fulls; signatures a-i8 k6 14.=4º.; 30 o 31 línies; lletra gòtica; caplletres gravades i amb miniatures inicials; gravat a la portada. [Pat. Bib.]

²⁵ BÜHLER, CURT F. *A Girona Incunabulum and the Press of Diego de Gumiel*. *Gutenberg-Jahrbuch* 1952, p. 65.

Autor: [Vegeu núm.1]

Traductor: Guillem de Fontana va ser un escrivà del rei Martí I que l'any 1416, durant una estada a Mallorca, va traduir el *Psalterium alias Laudatorium* llatí d'Eiximenis al català a demanda d'Agnès, la viuda del governador barceloní Ramon Savall. [Vegeu el capítol dedicat als traductors.]

Peculiaritats: Tiratge de 2.000 exemplars, el més gran en català abans del 1553; amb el segell dels dos lleons al primer foli. Diego de Gumiel utilitza la mateixa portada per al *Flors de virtuts e de costums* [núm.2] i per al *Paris e Viana* [núm.6], ambdós impresos a Girona el 1495. Al colofó s'incideix en l'origen de Gumiel: "Migençant la diuina gracia fon /stampat lo present tractat en la ciu-/tat de gerona per Diego de Gumiel /castella".

Documentació: Es conserva un document on consta que el notari Dalmaci Ombert paga el deute que tenia amb Gumiel i Valdés per haver imprès 2.000 exemplars d'aquest llibre.

Comentaris: Bühler esmenta el *Psalterium Laudatorium* de Franciscus Ximenes (Eiximenis) com a única edició coneguda del segle XV, que al 1909 pertanyia a Narcís J. de Linan, de Madrid i posteriorment va ser adquirida per José Gallart Folch, per passar després a la biblioteca de Santiago Estepona.²⁶

[8]. *Postilla super Epistolas et Evangelia*, de Gulielmus Parisiensis.
Barcinone (7 setembre 1496)

Descripció: llatí; 4rt; 182 fulls foliats; signatures a-i8 16 m-fstvu -y8.=4°.; lletra gòtica de 3 mides (136G, 99G, 74G); text en 2 columnes de 32 línies i comentaris de 42 o 43 línies; miniatures i espais per a inicials. [Pat. Bib.]

Autor: Guillaume d'Auvegne o Aurillac (c. 1180-1249), bisbe de Paris a mitjan segle XIII, gran escriptor filosòfic i també autor del text jurídic *De fide et legibus* i de la

²⁶ *Ibidem*, p. 65.

monumental obra teològica *Opera omnia*, d'un miler de pàgines.

Edicions: A més de l'edició que el Catálogo Colectivo del Patrimonio Bibliográfico atribueix a Diego de Gumiel amb un interrogant, es conserven la de Meinardo Ungut i Estanislao Polonio (Sevilla, 28 febrer 1497) i dues de Jorge Coci: *Postilla siue expositio epistolarum tam domnicalium q[uam] ferialium, necnon quattuor temporum per discursum totius anni* (Saragossa, 1506) i *Postille maiores totius anni: cum questionib[us] de nouo additis* (Saragossa, 1513). Fora de la Península s'havia editat abans a Paris, Lió, Estrasburg, Colònia, Nuremberg i Basilea.

Comentaris: Martín Abad es refereix a la traducció castellana d'aquest llibre per part de Gonzalo García de Santa María, "de la que conocemos una edición salmantina de 1493 y una sevillana, del taller de Jacobo Cromberger, datable entre 1495 y 1500".²⁷

Al primer inventari (1512) de la biblioteca del Colegio de San Ildefonso creat per Cisneros es descriu la primera sala, on figuren al "Quinto estante. Parte superior: 41 volúmenes. Variedad de materias, destacando las obras de Guillermo de París".²⁸ No ens consta explícitament que aquest títol figurés entre les obres de Guillem de Paris de la biblioteca col·legial, però és molt probable que hi fos i no s'hagi conservat als documents escrits.

- 11.** *De Religione, seu De ordinatione animae*, d'Abbas Isaac.
Barcinone, Jacobus de Gumiel (1497)

Descripció: llatí; 8au; 151 fulls foliats i t8 en blanc; signatures a-t8; 21 línies; 16 cm.; lletra gòtica a dues mides; caplletres gravades; gravat del calvari i escut de Montserrat a f.atv.; marca del pelicà al foli 152 v. [Pat. Bib.]

²⁷ MARTÍN ABAD, Julián. *Los primeros tiempos de la imprenta en España*, p.174.

²⁸ FERNÁNDEZ FERNÁNDEZ, Cecilia. "La labor educadora de Cisneros y la primera biblioteca del Renacimiento en España", a *Anales de Documentación*, nº 5, 2002, pàgs. 81-97).

Autor: Isaac de Stella o L'Étoile (Anglaterra, 1100 - L'Étoile, 1178), beat cistercenc que primer va ser frare de Pontigny i posteriorment abat de l'Étoile (Poitou). Condeixeble de Thomas Becket, el va defensar en el seu conflicte contra Enric II Plantagenêt, per la qual cosa va haver d'exilar-se a l'illa de Ré, a l'abadia de Notre-Dame des Châteliers, on va conèixer Sant Bernat. Es conserven els seus llibres de sermons, d'una profunda base teològica i un estil viu i dramàtic.

Peculiaritats: Marca del pelicà al vers del foli 152. Gravat en fusta d'un calvari i d'un emblema de Montserrat al foli 1, sota el títol.

Edicions: A més de la de Diego de Gumiel en llatí, el Patrimonio Bibliográfico conserva una edició impresa a Saragossa per Juan Hurus el 1489 en castellà, traduïda per una persona lligada als orígens del Colegio de San Ildefonso: fra Bernat de Boïl, agent de Cisneros a Roma (Nadal i Prats l'esmenten en explicar la inicial confusió entre llengües vernacles: "Bernat de Boïl el 1481 ja afirmava que havia traduït [mentre exercia de superior benedictí a Montserrat] el *De religione* de l'abat Isaac *de latino a l'aragonés, o si más querrés, castellano*").²⁹ També una edició conjuntament amb altres títols de Sant Bonaventura, feta per Meinardo Ungut i Estanislao Polono (Sevilla, 26 juny 1497).

Comentaris: Un exemplar d'aquest llibre figura a la biblioteca del Colegio de San Ildefonso fundat per Cisneros i proveïda entre el 24 de setembre de 1496 i el 24 de setembre de 1509, segons un inventari de rendes i béns del col·legi del 1512 (l'"Index omnium librorum bibliotece Collegii Sancti Ildefonsi oppidi Complutensis"), la qual cosa indica la seva importància i la pertinença a l'àmbit espiritual del cardenal, atès que ell mateix el va fer traduir al castellà pel seu col·laborador. No obstant això, no és possible determinar si el llibre de l'inventari de San Ildefonso és de l'edició d'Hurus o de

²⁹ *Op. cit.*, p. 445.

Gumiel. El fet que als comptes del Colegio de San Ildefonso s'indiqui que aquest volum va ser adquirit pel secretari del cardenal, Jorge de Baracaldo, l'any 1507 a la fira de Medina del Campo, fa pensar que, tot i haver-lo fet traduir, Cisneros no va encarregar la impressió del llibre, o n'hauria conservat exemplars.

D'altra banda, que l'obra fos traduïda per Bernat Boïl durant la seva estada a Montserrat i que pertanyi a l'àmbit benedictí concorda, tipogràficament, amb el fet que s'hi imprimeixi un gravat en fusta d'un calvari i l'emblema de Montserrat (la muntanya amb el cim tallat per la serra) al foli 1 de l'edició de Gumiel, sota el títol *Liber abbtis Ysach de ordinatione anime valde utilis pro viris spiritualibus ad stirpanda vicia el adquiriendas virtudes*.³⁰ Recordem que l'abadia de Montserrat s'uneix a la reforma benedictina de la Congregación de San Benito de Valladolid el 1493. No deixa de sorprendre, però, que Gumiel faci referència al traductor castellà i imprimeixi l'obra en llatí.

Rubió i Balaguer indica que "l'ermità de Montserrat fra Bernat Boïl, el tan discutit company de Colom, va traduir el *Libre de l'abat Isach* sobre la vida contemplativa i solitària que en versió aragonesa s'imprimí a l'enigmàtica impremta de Sant Cugat "vallis Aretane" (Haebler, núm. 325). Un text català de la mateixa obra es troba a El Escorial (Zarco, núm. 109), en un còdex del segle XV, interessant pels diversos textos que conté sobre la vida monacal, i figura també a la biblioteca de la reina Maria (núm. 17)".³¹ Carlos Alvar confirma que Bernat Boïl era benedictí i que va acompanyar Colom, a més de recordar el seu possible vincle amb la família de cavallers valencians dels Boyl, que havien mantingut enfrontaments epistolars amb Joanot Martorell, i amb Ramon Boyl II (governador de València assassinat el 1407) i amb

³⁰ ONTORIA OQUILLAS, Pedro. "El impresor Diego de Gumiel". *Biblioteca*, 6 (1991), p. 110.

³¹ RUBIÓ I BALAGUER, Jordi. *Història de la literatura catalana*. Barcelona: Abadia de Montserrat, 1984-1986, vol. I, p. 387.

Ramon Boyl III (virrei de Nàpols mort el 1458).

20. *Transumptum litterarum de veritate sacrorum stygmatum sororis Lucie de Narnia*, del cardenal Ippolito d'Este.
Valladolid, Diego de Gumiel (1502?)

Descripció: castellà; 4rt. [Pat. Bib.]

Autor: Ippolito d'Este (Ferrara 1479-1520), fill del duc Ercole I d'Este i de Leonor d'Aragó, va tenir una carrera eclesiàstica fulgurant gràcies als contactes familiars amb els Borja. Fou nomenat cardenal per Alexandre VI el 1493. Viatjà per tota Itàlia i Hongria, i signà el cisma de Pisa contra el papa Juli II, però posteriorment fou perdonat. El 1519 va deixar l'arquebisbat de Milà, que ocupava, a un nebot homònim. Va ser el protector d'artistes com Ludovico Ariosto.

Traductor: El títol indica que “Este es un traslado de latin en romançe sacado fielmente: del original de un testimonio...”, però no consta el nom del traductor.

Comentaris: El llibre versa sobre Lucia de Narnia (Narni, 1476-Ferrara 1544), que va ingressar a la tercera ordre dominica de Narni el 1494 i, durant una estada a Viterbo, li van aparèixer els estigmes sagrats el 24 de febrer de 1496, fet que testificaren el Papa, metges i teòlegs. El llibre narra l'aparició del estigmes d'aquesta beata a qui el duc de Ferrara va encomanar el monestir de Santa Catalina de Siena per a l'educació dels joves.

21. [*Tractatus de singulari puritate et prerogativa conceptionis salvatoris nostri Jesu Christi*], de Vicentius Bandelus.
Valladolid, Diego de Gumiel (1502)

Descripció: llatí; 4rt; 8 fulls sense numerar, CXII pàgines (dues cares) foliades i 12 fulls més sense numerar; signatures aa, a-o8, A10, []2; 22 cm; gravat de l'Anunciació a f.[I]v i caplletra. [Pat. Bib.]

Autor: Vicente Bandelo (1435-1506) va ser Mestre General dels dominics del monestir

de Santo Tomás d'Àvila. Al llibre consta : “Editus est autem per reverendissimum patrem fratrem vicentius bandelum de castro novo et sacre theologie professorem egregium ac totius ordinis predicatorum magistrum dignissimum. Impressum est hoc opus et nimia cum diligentia castigatum et emendatum anno domini 1502”. El 1504 va instituir estudis de filosofia, lògica i teologia. A més d'aquest tractat sobre l'Anunciació, també va escriure les constitucions agustines *In hoc volumine continentur infrascripta*, impreses el 1515 a Lió i conservades al Fons Antic de la Biblioteca la Universitat de Barcelona.

Edicions: Al catàleg del Patrimonio Bibliográfico figura un exemplar imprès [Impressum mediolani : apud Leonardu[m] Vegium, 1512]; al Fons Antic de la Universitat de Barcelona, també.

33. [*Historia de Joseph hijo del gran patriarcha Jacob*], de Joan Roig de Corella. Valladolid, Diego de Gumiel (17 setembre 1507)

Descripció: castellà; 4rt; lletra gòtica.

Autor: Joan Roís de Corella (Gandia, 1433/43 – València, 1497), cavaller i mestre en teologia, destacat poeta i prosista religiós que, entre d'altres obres, va escriure *Llaors de la Verge Maria*, *Oració a la Santa Verge Maria*, la *Història de Josep* i la *Historia de Sancta Anna mare de Nostra Senyora* (la impresa a València per Alfonso Fernández de Córdoba cap a 1485 es conserva al Patrimonio Bibliográfico). Es considera que probablement la seva obra religiosa més important, i la més difosa a l'Edat Mitjana, és com a traductor: la *Vita Christi* de Ludolf de Saxònia. També destaca la seva versió dels Salms a partir de la Vulgata, publicada a Venècia.

Traductor: Es desconeix l'autor de la versió castellana d'aquesta obra de Corella. Considerant l'extensa producció original que va deixar Corella i la manca d'indis, ens inclinem a refusar la idea que pugui tractar-se d'una autotraducció.

Edicions: La impressió de l'original català de Corella és de Jorge Costilla, c. 1501-1502, tot i que algunes referències l'atribueixen a Joan Joffre, c.1510, i d'altres a Alfonso de Orta o Lope de la Roca, c.1500.

Peculiaritats: Martín Abad recull una referència d'Agulló i Fuster d'un exemplar d'aquest llibre traduït en què figura una nota d'haver estat “adquirido en Medina del Campo por 15 maravedís”.³² Aguiló i Fuster comenta, sobre la notorietat de l'obra: “Esta versión de la obra de Corella así descrita, consta con los números 3324-953-963 en el principal catálogo de D. Fernando Colón, en el cual da noticia de unos cuatro mil volúmenes (la quinta parte de los que adquirió para su famosa biblioteca), apuntados con notable minuciosidad, atendidas la época y las sabias tareas en que el fundador de la Colombina ocupó su laboriosa existencia”.³³

Comentaris: Rubió i Balaguer comenta: “Inspirant-se en el Gènesi, Corella va escriure la *Història de Joseph* (València 1510?, segons Serrano Morales; ed. Miquel i Planas, *Obres de Roiç de Corella*, Barcelona 1813, p. 31-91). És una versió lliure, escenificada amb discursos i monòlegs, recargolats de sintaxi i d'estil, que segueix els mètodes rudimentaris del diàleg en la novel·la sentimental, perquè en realitat l'autor desenvolupa i amplifica novel·lescament la relació bíblica. Entre els elements que Corella hi posa de la seva collita, hi ha els epitafis en vers a les tombes de Raquel i de la dona de Putifar”.³⁴

Documentació: Es conserva un document del notari Joan Fuster, de Perpinyà, a l'inventari de béns del qual, del 25 de novembre de 1486, es registren “quatre coherns de paper desligats en què era lo *Josef* de mossèn Corella e algunes obres de Luís Gras, de poca valor”.

³² MARTÍN ABAD, Julián. *Post-incunables ibéricos*. Madrid: Ollero & Ramos, 2001, p. 456.

³³ AGUILÓ I FUSTER, Marià. *Catálogo de obras en lengua catalana impresas desde 1474 hasta 1860*. Barcelona: Curial Ediciones Catalanes, 1977, núm. 40.

³⁴ RUBIÓ I BALAGUER, Jordi. *Història de la literatura catalana*, vol. I, p. 375.

35. *Las meditaciones y soliloquio y manual*, de Sant Agustí [pseudo].
Valladolid, Diego de Gumiel (1509)

Descripció: castellà; 4rt; 188 pàgines (a doble cara); lletra gòtica; portada amb gravat xil·logràfic; signatures pròpies: [14, a-d8, e10. A-D8, 2a-2b8. [Pat. Bib.]

Autor: Aureli Agustí d'Hipona (Tagaste, Numídia, 354-430), professor de gramàtica i retòrica, va passar del maniqueisme al cristianisme i a partir del 387, batejat a Milà, va començar a escriure una obra molt extensa que el convertiria en un dels quatre doctors originals de l'Església. Ocupà el càrrec de bisbe durant 34 anys a la seva Àfrica natal. La seva obra més important són les *Confessiones*, però també destaquen *De ciuitate Dei* i els *Soliloquia*, monòlegs en forma dialogada entre l'autor i la Raó, seguint la tradició d'Aristòtil, Plató i Ciceró.

Traductor: Carlos Alvar atribueix la traducció de *Meditaciones de Sant Agustín* a fra Ambrosio Montesino, però només n'indica la impressió de 1511, tot i al·ludir al seu èxit al llarg de tot el segle (el que ens fa suposar que parla de la mateixa versió).³⁵ Existeix una traducció posterior diferent (Madrid, 1594), també molt reeditada, del pare jesuita Pedro de Ryvadeneira.

Edicions: Emilio Blanco indica que aquesta obra “se publicó traducida al castellano y sin retoques diez veces entre 1509 y 1598”;³⁶ això demostra l'encert de l'edició de Gumiel, que ell mateix repetiria dos anys després. Palau Dulcet descriu l'edició de *Sevilla en las casas de corberger anno 1512*, a més d'altres posteriors al període

³⁵ ALVAR, Carlos; LUCÍA MEGÍAS, José Manuel. “Repertorio de traductores del siglo XV: Segunda veintena”. A: *Literatura y transgresión (En homenaje al profesor Manuel Ferrer Chivite)*, ed. Fermín Sierra. Amsterdam – Nova York: Rodopi (*Diálogos Hispánicos* 24), 2004, p. 99-101.

³⁶ BLANCO, Emilio. “El castellano y otras lenguas: la traducción”. A: *Historia de la edición y la lectura en España, 1472-1914*, eds. Víctor Infantes, François López and Jean-François Botrel. Madrid: Fundación Germán Sánchez Ruipérez, 2004, p. 185, nota 3.

postincunable.³⁷ A Valladolid la va reeditar Arnao Guillen de Brocar el 4 de setembre de 1515. Totes aquestes edicions es conserven al Patrimonio Bibliográfico, on també en figura una altra sense lloc, data ni nom d'impressor. Tanmateix, d'època incunable i postincunable el Patrimonio registra textualment: *Doctrina cristiana de sant agustin* (Sevilla, Estanislao Polono, 1501), *Sancti Augustini ad Cyrillum hierosolimitanum episcopum: de magnificis admirandisque sancti Hieronymi uirtutibus ac preconijs: elegantissimo stilo disserentis ...* (Salamanca, Juan Gysser 1502) i *Doctrina de la vida christiana* (Sevilla, Jacobo Cromberger 1510), a més d'exemplars de diverses obres impresos a Roma, Venècia, Parma, Friburg i la major part a Paris i a Basilea.

Comentaris: Com pot veure's al capítol dedicat a les biblioteques renaixentistes, aquesta és una de les obres més apreciades pels bibliòfils de l'època. A la descripció que en fa el catàleg del Patrimonio Bibliográfico s'hi afegeix la nota "segunda y tercera obras con signaturas propias".

- 38.** *De los remedios contra próspera y adversa fortuna*, de Francesco Petrarca. Traducció del llatí al castellà de Francisco de Madrid. Valladolid, Diego de Gumiel (18 març 1510)

Descripció: castellà; mida foli; 228 folis; signatures a-n8, o6, p-v8, u8. x-z8, A8, B-F6; 42 línies; lletra gòtica; alterna caplletres xil·lografiades amb minúscules; gravat xil·logràfic de la Crucifixió a tota plana en a8 v.; inclou taula; els fulls corresponents al s r. de a4 i b1 amb orla xil·logràfica; portada amb escut d'armes xil·lografiat de Gonzalo Fernández de Córdoba, a qui va dedicada l'obra; marca "G" al colofó. [Pat. Bib.]

Autor: Francesco Petrarca (Arezzo, 1304 – Arquà, 1374), fill d'un notari güelf exilat a Florència, va estudiar dret a Montpeller i a Bolònia, si bé va centrar-se en l'estudi filològic i literari de l'antiguitat clàssica. A partir de 1330 va prendre les ordres menors i

³⁷ PALAU DULCET, Antonio. *Manual del librero español e hispano-americano, desde la invención de la imprenta hasta nuestros tiempos, con el valor de los impresos descritos*. Barcelona: Librería Palau, 1948-1977, vol. 19, p. 4, núm. 289274.

es va dedicar a viatjar i a escriure, tot instal·lant-se en primer lloc al servei del cardenal Giovanni Colonna d'Avignó (entre 1330 y 1347). Va ser un dels poetes lírics de més influència de la seva època com a perfeccionador del sonet, humanista i defensor de la continuïtat clàssica amb el *dolce stil nuovo* en els més de 300 poemes fonamentalment dedicats a la seva estimada Laura que formen el *Canzoniere*. També va escriure biografies de personatges il·lustres i diàlegs ficticis amb Sant Agustí, que recull a *Secretum* (1343).

Traductor: Francisco de Madrid publicà aquesta traducció el 1510, any de la seva mort. Al pròleg manifesta que «la claridad de nuestro romance» li permet traslladar l'obra modelant, ahora, el discurs de Petrarca. [Vegeu el capítol dedicat als traductors.]

Dedicatòria: El traductor dedica l'obra a Gonzalo Fernández de Córdoba, el Gran Capitán, en un moment en què acabava de passar de la glòria dels seus fets d'armes a la desconfiança i el rebuig de Ferran II.

Edicions: La mateixa obra i traducció reapareix a Sevilla impresa per Jacobo Cromberger (1513) i per Juan Varela de Salamanca (1516), a Saragossa per Jorge Coci (1518, amb reimpressió el 1523) i de nou a Sevilla per Juan Varela de Salamanca (1534), ja fora del període postincunabile que ens interessa, edicions totes elles en foli. Aquesta edició i la de *Francisco Petrarca con los seys triunfos de toscano / sacados en castellano con el comento que sobrellos se hizo [por Antonio de Obregon]* de Logroño, d'Arnao Guillén de Brocar (1512), consten al catàleg del Patrimonio Bibliográfico, així com d'altres de París, Basilea, Heidelberg, Cremona, Milà, i nombroses de Venècia.

Peculiaritats: Portada amb escut d'armes xil·lografiat de Gonzalo Fernández de Córdoba, a qui va dedicat aquest tractat d'ètica; marca tipogràfica al colofó. Amb privilegi reial que prohibeix la impressió i venda del llibre per part de cal altre impressor o llibreter durant cinc anys, dins del regne de Castella.

Comentaris: Alcocer descriu “al reverso de la segunda hoja, carta para Gonzalo Fernández de Córdoba, a quien está dedicada, haciéndole saber la traslación del latín al romance de la obra del famoso poeta Francesco Petrarch”.³⁸ Martín Abad considera aquest llibre d'ètica com un clàssic i l'adscriu a la producció religiosa de l'època.³⁹

Com queda reflectit al capítol dedicat a les biblioteques renaixentistes, aquesta és una de les obres de Diego de Gumiel que va ser més apreciada per bibliòfils i moralistes.

39. *Las meditaciones y soliloquio y manual*, de Sant Agustí [pseudo].
Valladolid, Diego de Gumiel (1511)

Descripció: castellà; 4rt; 94 fulls; signatures [144, a-d8, e10, A-D8, 2a-2b8; lletra gòtica; portada amb gravat xil·logràfic, imatge de Sant Agustí. [Pat. Bib.]

Autor: [Vegeu núm.35]

Traductor: Fra Ambrosio Montesino, segons atribució de Carlos Alvar i José Manuel Lucía Megías.

Comentaris: Reedició de l'obra descrita al núm. 35.

40. [*Las epístolas de Rabi Samuel de Israel, de la ciudad del Rey de Marrocos, enviadas a Rabi Isaac, Doctor y Maestro de la Sinagoga que esta en la Subjulmeta en el reino susodicho*], de Rabí Samuel. Traducció de l'àrab al llatí de fra Alonso de Buenhombre. Traducció al castellà anònima.
Valladolid, Diego de Gumiel (1511)

Descripció: castellà; 4rt.

Autor: L'autor, un enigmàtic rabí Samuel de Marroc, envia unes cartes (entre 25 i 27, segons les versions) crítiques amb la religió jueva al també enigmàtic mestre de sinagoga rabi Isaac. Se suposa que el dominic arabista Alonso de Buenhombre, que el

³⁸ ALCOCER MARTÍNEZ, Mariano. *Catálogo razonado de obras impresas en Valladolid, 1481-1800*. Valladolid: Junta de Castilla y León, 1993, núm. 39.

³⁹ MARTÍN ABAD, Julián. *Los primeros tiempos de la imprenta en España*, p. 176.

*Dictionnaire d'Histoire et Géographie Ecclesiastiques*⁴⁰ considera probablement originari de Toledo, va traduir els opuscles d'aquest rabí convertit al catolicisme de l'àrab al llatí. Buenhombre és un dels castellans que es va formar com a orientalista per fer l'apostolat entre àrabs i jueus de tot el nord d'Àfrica; nomenat bisbe de Marraquesh per Climent VI el 1344, va morir abans del 12 d'agost de 1353, data del nomenament d'Étienne de Fallino al setge de Marraquesh.

A la base de dades IISTC, números ISTC ia0077000 i ISTC ia00770200 (referits a les edicions de l'incunable de Gumiel i la de Pablo Hurus) s'afegeix la nota següent: "Alphonus Boni Hominis claims only to translate the Epistola of Rabbi Samuel but «it seems he himself was the author, drawing largely from another tract in Arabic» (*Encyclopaedia Judaica*).⁴¹

Traductor: Es desconeix el traductor al castellà d'aquesta obra, que no consta a la impressió. No obstant això, hem trobat al Patrimonio Bibliográfico referència d'una edició en castellà de Pablo Hurus, feta a Saragossa c. 1490, que dona com a nom d'autor el de Samuel Marochitanus. Aquí apuntem la hipòtesi que podés ser una traducció de Martín Martínez de Ampiés, traductor del *Libro del Anticristo*, perquè l'*Epístola* i l'*Anticristo* apareixerien publicats junts i en castellà posteriorment per Pablo Hurus (Saragossa, 1496) i Fadrique Biel de Basilea (Burgos, 1497). La mateixa idea es desprèn del pròleg a l'edició del *Libro del Anticristo* de Françoise Gilbert.⁴²

Dedicatòria: El pròleg conté una dedicatòria "Al muy reuerendo padre en ihesu xpo fray // Hugo maestro del orden de predicadores".

Edicions: La primera edició coneguda de les *Epístolas*, juntament amb el *Libro del Anticristo*, és la de Pablo Hurus a Saragossa el 15 d'octubre de 1496; un any després

⁴⁰ *DHGE*, vol. 10, col. 1061.

⁴¹ Aquesta informació ens ha estat amablement facilitada per Julián Martín Abad.

⁴² *Libro del Anticristo*, Françoise Gilbert ed. Navarra: Eunsa, 1999, p. 9-10.

edita les dues mateixes obres conjuntament Fadrigue de Basilea a Burgos amb 158 fulls foliats i gravats; hi ha una edició castellana molt posterior de José Nicolás Entile (Cadix 1835). En llatí figura al Patrimonio Bibliográfico impresa per Johannes de Reno (c.1475 In Sancto Urso), Johannes Schallus (Màntua 1475), Henricus Alding (Messana c.1478), a Roma c. 1480, Pablo Hurus i Juan Planck (Saragossa c.1480-84), Andreas Fritag (Roma c.1493), i Ugo Rugerius (Bolonya 13 maig 1496).

Comentaris: L'obra circulava manuscrita, i l'edició de Gumiel, una de les primeres versions impreses en castellà, va ser descrita per J. Villanueva i Nicolás Antonio. Un exemplar d'aquesta edició va ser adquirida a Medina del Campo per a la biblioteca del Colegio de San Ildefonso de Alcalá, del cardenal Cisneros, com pot veure's al capítol dedicat a les biblioteques renaixentistes.

41. [*Exposicion del psalmo Super flumina*], de Girolamo Savonarola. Valladolid, Diego de Gumiel (1511)

Descripció: castellà; 4rt.

Autor: Girolamo Savonarola (Ferrara, 1452 – Florència, 1498), franciscà que va erigir-se en cap dels reformistes i antihumanistes en predicar durament contra la corrupció dels Mèdici a Florència. Les seves prèdiques van tenir una gran repercussió en personatges com Pico della Mirandola, qui recolzà el seu moviment espiritual, i va encendre una revolta popular a la ciutat. El Papa Alexandre Vi el va cridar a l'ordre, i tot i perdonar-lo, finalment va ser condemnat i cremat en una foguera a la plaça de la Signoria el 1498. A més de poesia pietosa popular, va escriure un *Trattat dell'umiltà i Il trionfo della Croce*, que en castellà es va publicar com *El triunfo de la cruz* molt més tard, el 1548 (Valladolid, per Francisco Fernández de Córdoba).

Traductor: Desconegut.

Comentaris: Martín Abad indica: “Edición citada por Tamayo de Vargas, *Iunta de*

libros I, p. 229, aunque no se ha encontrado jamás una obra de este título entre las de Savonarola”.⁴³

44. *Devotissima exposicion sobre el psalmo de miserere mei hecha por el reuerendo padre famoso predicador fray ieronimo de ferrara: de la orden de los predicadores*, de Girolamo Savonarola.
Valladolid, Diego de Gumiel (c. 1510-1512)

Descripció: castellà; 4rt; 26 fulls. [Pat. Bib.]

Autor: [Vegeu núm.41]

Traductor: Desconegut.

Edicions: Existeixen diverses edicions atribuïdes a Jacobo Cromberger: Sevilla c. 1511-1512?, c.1513? i c. 1518.

Peculiaritats: Martín Abad afirma que Cisneros va promoure edicions de Savonarola, tot i que els seus llibres apareixien sense el nom de l'autor perquè ja havia estat excomulgat i cremat a la foguera, i que l'obra *Devotíssima exposición sobre el psalmo de Miserere mei Deus*, impresa per Arnao Guillén de Brocar l'1 de setembre de 1511, dissimulava l'autoria sota l'expressió “Hecha por vu [sic por errata] devoto religioso”, però que el fet que porti l'escut del cardenal indica el seu suport al moviment reformista de Savonarola.⁴⁴ Per tant, és excepcional aquesta edició de Gumiel, on es manifesta obertament que l'autor és el “frai ieronimo de ferrara”.

45. *La vida de nuestro redemptor y salvador iesu xpo: Segun el seraphico doctor Sant Buenaventura*. Sant Bonaventura [pseudo].
Valladolid, Diego de Gumiel (10 juny 1512)

Descripció: castellà; mida foli; 2 folis sense numerar i LVIII folis foliats a dues columnes; lletra gòtica; començament de text orlat; marca “G” a continuació del colofó.

⁴³ MARTÍN ABAD, Julián. *Post-incunables ibéricos*, p. 474.

⁴⁴ MARTÍN ABAD, Julián. *Los primeros tiempos de la imprenta en España*, p. 173.

Autor: Sant Bonaventura (Bañoreal, 1221 – Lió, 1274), professor franciscà a la Universitat de París i posteriorment cardenal, va escriure obres teològiques, místiques i llibres de sermons. Va ser l'epígon de l'escola de pensament teològic més consolidada al segle XIV.

Traductor: Desconegut.

Edicions: Palau Dulcet descriu cinc edicions del mateix text en castellà al llarg del segle XVI, el primer d'ells “agora nueuamete corregido y emedado” (Medina del Campo, Pedro de Castro 1542).⁴⁵

Peculiaritats: Marca tipogràfica de Gumiel a continuació del colofó. Amb privilegi reial o exclusivitat de venda de l'impressor durant cinc anys: “Este libro tiene privilegio por celula de su alteza pa/q ningun inpresor ni librero no le pueda imprimir ni veder en estos reynos/ por espacio de cinco años primeros siguientes sino Diego de gumiel vezi/no de valladolid o sus fadores o criados: o aqlllos a quien el los vendiere. Sopena de perder los/ tales libros q assi imprimieren o vendieren e d' cien mil marauedis para la cama/ra de su alteza lo cual mostrara por la dicha cedula a quien ver lo quisiere”.⁴⁶ Això concorda amb el document que es conserva d'un notari de Saragossa en què es refereix a Diego de Gumiel com a “librero, vecino de Valladolid”.

Comentaris: El tema de la *Vita Christi* va donar moltes versions, des de la de Ludovic de Saxònia, fins a la d'Isabel de Villena. Rubió i Balaguer observa que “La *Vitas Christi* que avui hom torna a considerar, almenys en part, obra de sant Bonaventura, autor tan divulgat a Catalunya i a València durant el segle XV, fou traduïda al català (...). Una edició de la *Vita Christi del Seràphic doctor sanct Bonaventura* fou traduïda per un anònim monjo de Montserrat, lloc on durant molt de temps hom va creure que l'obra

⁴⁵ *Op. cit.*, vol. 19, p. 50, núm. 290213.

⁴⁶ ONTORIA OQUILLAS, Pedro. *Op. cit.*, p. 129.

havia estat impresa”.⁴⁷ Palau Dulcet explica que en tots els exemplars trobats mancava l’últim full, fins que va trobar-se un de complet a Londres que va permetre atribuir l’obra a Rosembach (1522) “però no [d’un taller] a Montserrat sinó a Barcelona, per be que usant els mateixos tipus i alguna inicial numèricament idèntics a les emprades en les estampacions monserratines, la qual cosa ens va induir a error”.⁴⁸

- [48]. [*Preparació (salutífera) per al incert dia e hora de la mort.*]
València (?), Diego de Gumiel (c. 1513-1517)

Descripció: català.

Comentaris: Ens manquen dades sobre l’autoria, el lloc d’impressió i les característiques tipogràfiques d’aquesta edició, que només registra la base de dades de Parnaseo. En tot cas, seria un dels molts manuals d’oracions per a la preparació de la mort que circulaven a inicis del segle XVI.

51. *Forma salutandi seu laudandi Virginem e decem in ea clarioribus virtutibus*, de Joannes Calvo.
Valentiae, Didacus de Gumiel (després d’agost 1513)

Descripció: llatí; 8au; 4 fulls; 17 cm.; portada amb orla i gravat xil·logràfic; inicial gravada en revers del segon full.

Autor: De Calvo només sabem que, segons Norton,⁴⁹ al *Manuale* de la diócesis de Tarazona Gumiel indica que Calvo és un dels seus editors literaris.

Peculiaritats: Carta pròleg de l’autor, Juan Calvo, a l’editor Alonso de Proaza. Palau Dulcet indica que, a l’exemplar conservat a la Biblioteca Capitular y Colombina,

⁴⁷ RUBIÓ I BALAGUER, Jordi. *Història de la literatura catalana*, vol. I, p. 378.

⁴⁸ PALAU DULCET, Antonio. *Analecta montserratensia* VII (1928), p. 197.

⁴⁹ *Op. cit.*, p. 144-145.

Fernando Colón havia escrit: “Costó 20 dineros en Saragoça por el principio de Julio 1536. Escrito en Calatayud en las Nonas de Agosto de 1514”.⁵⁰

Edicions: Palau Dulcet dóna referència d’una edició impresa a Saragossa cap el 1515 en quart i lletra gòtica, de la qual només es conserven quatre fulls.⁵¹ Com que les dues versions de Gumiel són en octau, aquesta reedició en mida major queda com a testimoni de l’èxit de les dues edicions de Gumiel.

Comentaris: Alonso de Proaza va publicar a València *Oratio luculenta de laudibus Valentiae* (Leonardo Hutz, 1505). Va ser un editor prolífic i participà també en la impressió de *La Celestina* (València, Joan Joffe 1514 i 1518) com a “corrector de la impresión”.⁵² La seva influència dins del món incunable ha estat molt estudiada.

52. *Forma salutandi seu laudandi Virginem*, de Juan Calvo.
Valencia, Diego de Gumiel (1514 ?)

Descripció: castellà; 8au.

Traductor: Ens inclinem a pensar que es tracta d’un cas d’autotraducció.

Peculiaritats: Inclou la carta-pròleg de l’autor a l’editor Alonso de Proaza.

Comentaris: Traducció castellana del llibre d’oracions en llatí imprès també per Diego de Gumiel [vegeu núm.51].

Edicions: Al Patrimonio Bibliográfico consta l’existència d’un volum sense lloc ni data d’impressió, amb referència a l’autor amb nom en castellà (per la qual cosa suposem que es refereix al text en castellà), que indica que “en verso de portada consta la fecha 1512”.

⁵⁰ PALAU DULCET, Antonio. *Manual del librero español e hispano-americano, desde la invención de la imprenta hasta nuestros tiempos, con el valor de los impresos descritos*, vol. 3, p. 63, núm. 40550.

⁵¹ *Ibíd.*

⁵² BATAILLON, Marcel. “Tuteo, diálogo y aparte: de la forma al sentido”. A: *Historia y crítica de la literatura española*. Barcelona: Crítica, 1980, vol. I, p. 518.

55. [*Devotionarium de septem psalmis angustias quas Christus tullit in passionem applicatis.*]
Valencia, Diego de Gumiel (c. 1515)

Descripció: llatí; 8au.

Comentaris: Llibre d'espiritualitat que pot emmarcar-se dins dels títols dedicats a la passió de Crist.

57. *Ars inventiva veritatis*, de Ramon Llull.
Valencia, Didacus de Gumiel (12 febrer 1515)

Descripció: llatí; mida foli; CCXIX folis foliats i 7 folis sense numerar, v. d'últim full en blanc; amb signatures a-18, m-n6, A-O8, P4, Q6, amb errors (a P1 posa P3); 30 cm.; lletra gòtica; text en 2 columnes; gravat xil·logràfic al foli II v. representant el mont Randa i al foli V v. representant la mort de l'autor; orla al foli C v.; caplletres amb motius vegetals; portada a dues tintes emmarcada dins orla amb escut xil·logràfic del cardenal Cisneros; marca "G" després del colofó. [Pat. Bib.]

Autor: Palma de Mallorca (1232?-1316). Als trenta anys va convertir-se al cristianisme i es va transformar en un predicador franciscà que viatjà incansablement per tal de defensar un gran projecte de prèdica en llengües orientals i creuada militar. Va escriure sobre teologia, filosofia, ciència i literatura en llatí, català i àrab. De la seva àmplia obra es poden destacar *Blanquerna*, *Libre d'Amic e Amat*, *Libre de l'Orde de Cavalleria*, *Libre de Meravelles* i *Libre de les bèsties*.

Peculiaritats: Format de luxe, és a dir, en mida foli, portada a dues tintes emmarcada dins d'orla amb l'escut gravat del cardenal Cisneros (també a la caplletra), gravats xil·logràfics al llarg del text i marca de l'impressor al colofó. És un llibre llarg, de 219 pàgines a dues columnes, amb signatures.

Comentaris: El títol complet és *Divi Raymundi Lulli Doctoris Illuminatissimi Ars inventiva veritatis. Tabula generalis. Comentum in easdem ipsius Raymundi*, i a l'exemplar consten com a editors Alfonso de Proaza i Nicolás de Pax. Crida l'atenció

que al catàleg del fons antic de la Universitat de Barcelona aquest títol tingui com a entrada secundària “Alfonso de Proaza”, i consti que és una “versió llatina d’Alfonso de Proaza”, sense que sapiguem quin criteri ha dictat aquesta qualificació (que no consta al pròleg ni al colofó de l’original), atès que Proaza no ha estat reconegut com a traductor de cap altre títol dels que editava i postil·lava (fins i tot l’atribució de la traducció a l’italià de *La Celestina* és controvertida). Pensem que podria tractar-se a una al·lusió al fet que Proaza, segons indica Jordi Pardo Pastor, va aportar a l’*Ars inventiva veritatis* “traducciones del catalán al latín de las obras del mismo Lull, la *Taula general* y el *Art de fer e solre questions*, con el nombre de *Tabula generalis* y *Lectura super artem inventivam et tabulam generalem*”. Pardo dóna com a referència d’aquest fet Rogent i Duran.⁵³

Podem assegurar que Gumiel va apostar per aquest llibre, perquè es conserva un document en què consta que conservava molts exemplars d’aquesta obra, fet que indica que també en va ser l’editor i que confiava vendre’l bé gràcies a que conté el privilegi reial concedit per Ferran II a la doctrina lul·liana (“Privilegium” de Saragossa, 21 de febrer de 1503, amb referències al privilegi concedit per Alfons el Magnànim a Nàpols el 26 de gener de 1449), una carta final de Proaza a Cisneros i l’escut del cardenal estampat.

Edicions: El mateix títol no va imprimir-se una altra vegada fins al segle XVIII, a Magúncia.

El principal impressor del lul·lisme a Barcelona va ser Pere Posa, que prèviament ja havia imprès el *Janua artis Raimundi Lulli* de Pere Degui (1482 i 1488), l’*Ars magna* (1501), l’*Apostrophe: Raymundi* (1504), l’*Arbor scientie Raymundi* (1505)

⁵³ PARDO PASTOR, Jordi. “Alonso de Proaza, «homo litterarum, corrector et excelsus editor». [En línia:]<<http://www.hottopos.com/convenit3/jordipar.htm>> (Consulta: 5 març 2007). Referència: ROGENT, E.; DURAN, E. *Bibliografía de les impressions lul·lianes*, Barcelona, Institut d’Estudis Catalans, 1927.

i l' *Ars generalis ultima* (1504); Carles Amorós va publicar l' *Ars brevis sue arificium Mafistri Ramundi Lull* (1511), l' *Incipit Liber Nouus phisicorum compendiosus* i l' *Incipit tractatus paruus de logica i de disputatione fidei* (1512); a Valladolid, Giraldi i Planes havien imprès també el *Janua artis Raymundi Lulli* de Pere Degui (1497); a València, Joan Joffre, el *Disputationem quam dicunt Remondi christiani i Homerij sarraceni* (1510) i Jorge Costilla el *De noua logica* (1512); Jacobo Cromberger havia publicat a Sevilla el *Tractatus de ordine nature* (c.1505-1510?). Posteriorment Arnao Guillén de Brocar féu diverses edicions lul-lianes.

62. [*Verger de la Verge Maria*], de Miquel Pereç.
Valencia, Diego de Gumiel (10 juliol 1516)

Descripció: català; 8au; 17 fulls; 300 exemplars.

Autor: Segons la Biblioteca Virtual Joan Lluís Vives,⁵⁴ Miquel Peres descendia d'una de les famílies aragoneses que van arribar a la ciutat amb la conquesta de Jaume I. Va participar al certamen literari de 1474 com a "Miquelot Pereç", juntament amb d'altres poetes molt joves i posteriorment reconeguts. Se li atribueix la *Resposta de Miquelot pereç en lahor de la verge María tirant ala yoya* i *La vida de Sancta Catherina de Sena* (Cristóbal Cofman, 11 maig 1494) i la «Demana feta per Miquel Perez a Juan Verdancha», tres "décimas"⁵⁵ que, en una edició posterior d'Ambers, li mereixen el comentari: «Compuso poesías catalanas en verso de arte mayor, imitando la medida y ritmo de los castellanos». Va ser amic del poeta Bernat Fenollar, el notari Joan Escrivà i d'Isabel de Villena, abadessa del monestir de la Trinitat, a qui va dedicar la traducció de

⁵⁴

<http://www.cervantesvirtual.com/servlet/SirveObras/44691604111645275929246/p0000002.htm?marca=Miquel%20Pereç#389> [Consulta: 15 de març de 2006]

⁵⁵ *Cancionero de Castillo*, vol. II, p. 542 i ss.

la *Imitació de Crist* impresa a Barcelona el 1482 amb el títol *Menyspreu del Món* que, segons Rubió i Balaguer,⁵⁶ va reimprimir-se a València el 1491 i a Barcelona el 1518.

Dedicatòria: Segons la Biblioteca Virtual Joan Lluís Vives, el llibre és dedicat “a la senyora Na Monpalaua descrivá muller de Mossen Johan escriuá mestre racional del Regne de Valencia” (Beatriu de Montpalau).

Edicions: La *Vida de la Verge Maria* de Miquel Peres ja havia estat publicada a València (Nicolau Spindeler, 25 de juliol del 1494). La Biblioteca Virtual Joan Lluís Vives⁵⁷ la descriu en 4t i de 126 fulls sense foliar; també cita una edició posterior, de 1531 (Barcelona, Carles Amorós) i una última que a la portada diu: «Verger de la Sacratíssima Verge María, en les heroyques virtuts, glorioses obres y miraculosos actes de la sua portentosa Vida. Escrita y recopilada per lo honorable Miguel Perez, Ciudadá de la Noble, Leal y Coronada Ciutat de Valencia. Quarta Impressió, augmentada ab les Notes tocants á la Historia per un R. Prebere de la Esglesia de S. María la Major. En Barcelona. Ab totes les llicencies necessaries, estampada per Pau Campins any 1732.» (8au, 364 pàg.). Segons Norton al segle XVI corrien versions en castellà amb el títol *La vida y excellencias y milagros de la Virgen María*, publicada a Sevilla per Juan Cromberger el 1516 (?) i 1517 en foli i lletra gòtica, format que n’indica la importància; Pérez Pastor assenyala l’existència d’una edició de Toledo el 1525 la qual traducció atribueix a Juan de Molina; G. Ticknor cita la impressió sevillana de Dominico de Robertis, el 1542, sobre una traducció al castellà de Juan de Molina. De l’edició de Gumiel no se’n conserven exemplars, però va ser descrita per Mayans.

Rubió i Balaguer destaca: “un èxit editorial molt gran va assolir la *Vida de la sacratíssima Verge Maria* de Miquel Pereç, impresa per primera vegada a València el 1495 i reimpressa fins el segle XVIII, a vegades sota el títol de *Verger de la sacratíssima*

⁵⁶ RUBIÓ I BALAGUER, Jordi. *Història de la literatura catalana*, vol. I, p. 385.

⁵⁷ *Op. cit.*

Verge Maria (...). És dedicada a la senyora Montpalau, muller de mossèn Joan Escrivà, mestre racional del regne de València”.⁵⁸

Comentaris: Miquel Pereç és també autor de la primera traducció al català de la *Imitatio Christi* de Kempis (1482), segons Lafarga i Pegenaute.⁵⁹ Marcet i Salom la destaca “pel fet de ser la més antiga que es va publicar en llengua romanç i per l’esforç literari del traductor (...) un art acabadíssim: fa una acurada selecció del lèxic, treballant la construcció segons el cànon sintàctic més propis del català, afranquant-lo de dissonàncies i cacofonies. La traducció és fidel a l’original llatí. És de destacar, finalment, l’adjectivació (...) potser excessiva (...) que cerca més aviat un efecte eufònic amb la finalitat de fer el text més harmònic i intensament seductiu”.⁶⁰ De l’edició, descrita per Mayans ja sense colofó, no en queden exemplars.

Segons la Biblioteca Virtual Joan Lluís Vives,⁶¹ també és seva una traducció de *La vida de Sant Vicent Ferrer* en deu capítols, format en 4t i de 26 fulls sense foliar. No és una traducció literal, perquè ell mateix observa: «Prengui la ploma, traduhint del lati en valenciana lengua los maravillosos actos que d'aquest glorios sant alguns famosos doctors reciten», i comença: «Molt magnífica y virtuosa senyora ab tant deuot desig desijaba ueure vostra merce, traduïda del llati al romanç la vida del benaventurat Sent Vicent Ferrer que poch dies ans que partis pera la Real cort me prega que yo uolgues pondre treuall de traduir de lati en valenciana lengua d'aquest glorios Sant la historia...». És impresa per Joan Joffre a València el 23 de març del 1510.

Documentació: Es conserva un document publicat per Berger en què figura l’inventari de béns de Gumiel per fer front als creditors, i hi figuren tres-cents volums d’aquesta

⁵⁸ RUBIÓ I BALAGUER, Jordi. *Història de la literatura catalana*, vol. I, p. 378.

⁵⁹ LAFARGA, Francisco; PEGENAUTE, Luis. *Historia de la traducción en España*. Salamanca: Ambos Mundos, 2004, p. 660.

⁶⁰ MARCET I SALOM, Pere. *Història de la llengua catalana*. Barcelona: Teide, 1987, p. 187.

⁶¹ *Op. cit.*

obra, per la qual cosa es pensa que també en va ser l'editor.⁶²

63. *Epístola a un pariente suyo, en quatro hojas*, de [Bernardus Sylverter]
Valencia, Diego de Gumiel (1513-1517)

Descripció: castellà; 4rt, 4 fulls.

Traductor: Desconegut.

Comentaris: Julián Martín Abad indica que és la versió castellana de l'*Epístola de regimine domus* de Bernardus Sylverter, obra que sol presentar-se sota l'encapçalament de "Seudo Bernardo" i que havia estat impresa en llatí per Nicolau Spindeler, segons algunes referències a València cap a 1490 o 1499. Cotarelo va descriure aquesta obra dins d'un "tomo gòtic" de la biblioteca de Menéndez Pelayo, que ja no es conserva, i va donar com a referència, erròniament, que "al fin lleva el nombre del traductor Diego de Gumiel", però Martín Abad aclareix, com Norton, que Gumiel ha de considerar-se l'impressor i no el traductor.⁶³ Haebler⁶⁴ donà referència d'una *Epístola: Manera y forma que se debe regir la hacienda en la casa / San Bernardo* que identifica com impresa a Burgos per Fadrique de Basilea, 1500?, tot i no tenir indicacions tipogràfiques, basant-se en l'ús de l' "erre perruna"; això va induir a error a alguns bibliògrafs.

Dins d'aquesta bibliografia espiritual cal destacar la producció de llibres dedicats a les confessions i al ben morir, que en el cas de Gumiel prenen cos en una de les moltes edicions del *Confesional* d'Alonso de Madrigal "El Tostado", bisbe d'Àvila (Valladolid, 1503), i en un títol no recollit per Martín Abad sinó únicament per la base

⁶² Vegeu l'apèndix documental, Document 24, p. 31.

⁶³ MARTÍN ABAD, Julián. *Post-incunables ibéricos*, p. 134-135.

⁶⁴ HAEBLER, Konrad. *Bibliografía ibérica del siglo XV*. Madrid: Ollero & Ramos, 1997

de dades de Parnaseo (Universitat de València), *Preparació (salutífera) per al incert dia e hora de la mort*. (València (?), Diego de Gumiel (?) c. 1513-1517. Formaria part dels tractats de confessió impresos en català en aquesta època, el més antic dels quals va ser imprès a València el 1493 segons Ribelles Comín.⁶⁵

24. [Confesional], d'Alonso de Madrigal "El Tostado", bisbe d'Àvila. Valladolid, Diego de Gumiel (1503)

Descripció: castellà.

Autor: Alonso de Madrigal (Madrigal de las Altas Torres, 1400 - Bonilla de la Sierra, 1455) va rebre el sobrenom d'El "Tostado" tant per la seva extensa obra com pels seus amplis coneixements. Va ser bisbe d'Àvila el 1493 i va destacar com a filòsof, teòleg, astrònom i traductor.

Edicions: Palau Dulcet descriu l'obra *Confesional. Del Tostado. En el qual después de haver tratado muy copiosamente todos los pecados; pone en fin los casos del Obispo y el summo Pontífice pertenecientes con algunas muy necesarias y provechosas declaraciones acerca desto*, obra que indica que havia estat impresa a Salamanca pel "Segundo grupo gótico" el 1498 i el 1499, i indica: "De esta obra se hicieron numerosas ediciones, algunas perdidas totalmente para nuestro inventario bibliográfico. En la Biblioteca del Marqués de la Romana figuraba una de Burgos, 1500, 4º. En un antiguo inventario de libros, figuraba la de Valladolid, 1503".⁶⁶ Aquesta última seria la de Diego de Gumiel, de la qual Alcocer indica: "No hemos visto esta obra. La hemos hallado citada en el inventario de la Biblioteca del suprimido Monasterio de San Benito el Real de Valladolid".⁶⁷ Martín Abad observa que no se'n conserven exemplars.

Al Patrimonio Bibliográfico figura la impressió de Burgos, l'any 1500, obra de

⁶⁵ RIBELLES COMÍN, José. *Bibliografía de la lengua valenciana*. Madrid: Ministerio de Cultura, 1984, vol. 1, p. 46.

⁶⁶ PALAU DULCET, Antonio. *Manual del librero hispanoamericano*. Barcelona: Llibreria Palau, 1948-1977, núm 8, p. 59.

⁶⁷ ALCOCER MARTÍNEZ, Mariano. *Op. cit.*, núm. 29.

Fadrique Biel de Basilea. Segons Norton, Juan de Burgos la va publicar el 1502.⁶⁸ Palau Dulcet indica edicions a Salamanca (Juan de Porras, 1512), Compluti (1516), Sevilla (Juan Varela de Salamanca, 1518), Sevilla (1521) i d'altres posteriors.

Al Patrimonio Bibliográfico es localitzen també, d'Alonso del Madrigal, el *Comento o exposición de Eusebio de las crónicas o tiempos interpretado en vulgar*, que va aparèixer a Salamanca el 1506 publicat per Juan Gysser, i el *Tratado... sobre la forma que avie de tener en el oyr de la misa*, que va imprimir Arnao Guillén de Brocar el 26 de febrer de 1511 a Alcalá de Henares.

Pel que fa a qüestions pràctiques, Martín Abad observa que la majoria d'aquests textos s'imprimeixen mitjançant un contracte i amb un llibreter com a intermediari, però que no es coneix suficientment quin era el procediment de distribució: "Los libros litúrgicos debieron venderlos habitualmente los libreros, pero en algún caso concreto puede haberse realizado una venta directa por parte de la autoridad eclesiástica".⁶⁹ També destaca la importància de la publicació de missals, breviaris i butlles per a la supervivència dels tallers, qüestió que ja havíem anotat prèviament.

D'altra banda, Martín Abad assenyala que

relacionadas con las ediciones de textos de espiritualidad antes recordadas, están las ediciones de determinados textos filosóficos, de la Antigüedad clásica y de autores más cercanos, elegidos y traducidos, por concedérseles un particular valor como testimonios autorizados para permitir un mejor aprecio o entendimiento de las normas morales cristianas. Incluye este conjunto obras de Aristóteles, Cicerón, Séneca, Boecio, e incluso el *Espejo de la vida humana* de Rodrigo Sánchez de Arévalo o *De los remedios contra próspera y adversa fortuna* de Petrarca,⁷⁰

l'últim de Diego de Gumiel, imprès a Valladolid l'any 1510, i també observa:

⁶⁸ NORTON, Frederick. *Op. cit.*, núm 1292.

⁶⁹ MARTÍN ABAD, Julián. *Los primeros tiempos de la imprenta en España*, p. 170.

⁷⁰ *Ibíd.*, p. 176.

Hay que recordar las obras espirituales de los autores aborígenes (algunas también neceistadas de traducción previa a la impresión), que aunque no ocupen un lugar destacado en la historia de la espiritualidad hispana, más en concreto de la mística, reflejan un ambiente, con su declarada insistencia en la meditación sobre la vida de Cristo. Recordaré el *Primer volumen de vita Christi* de Francesc Eiximenis, editado por el arzobispo Hernando de Talavera en Granada, en 1496; la *Vita Christi* en catalán, editada en 1496 y en 1513, de sor Isabel de Villena (etc.).⁷¹

Podem veure que, també en aquest aspecte, Diego de Gumiel entra dins dels canons de l'època com a editor de Francesc Eiximenis, Vicente Bandelo, Joan Roís de Corella, Joan Calvo o Miquel Peres, autors aquests dos últims de menor projecció històrica però que demostren el gust pels temes marians, probablement encara sota el ressò de la conquesta de Jaume I, que consagrava les mesquites conquerides a la Verge Maria i que marcà una àmplia època de devoció mariana. Recordem, tanmateix, que el *Privilegio onzeno* extret de *l'Aureum opus* imprès per Diego de Gumiel és la regulació de la festa de la Immaculada, i que va reeditar-se en diverses ocasions fins al segle XVII (la qual cosa ha provocat problemes per identificar-ne el primer impressor). La força dels moviments reformistes va servir, a més, d'adob per a la devoció de la Verge, la defensa de la doctrina immaculista i la producció de llaors i oracions marianes, a més de propiciar la producció de textos d'espiritualitat en general.

A la segona meitat del segle XV s'observa un increment de producció de literatura religiosa. Un dels fets impulsors van ser els certàmens religiosos, que van substituir els de temàtica amorosa i que acostumaven a celebrar-se en temples i capelles de les ciutats. El més significatiu d'aquest període va ser el de València el 1474, que va imprimir-se sota el nom de *Trobes en lahors de la Verge Maria* i inclou poesies en català, castellà i una en toscà. Marcet i Salom destaca l'èxit i la influència de la traducció de la *Vita Christi* de Ludolf de Saxònia, "Lo Cartoixà", per part de Roís de

⁷¹ *Ibidem*, p. 173.

Corella; en l'edició valenciana s'incorporen dues obres religioses en vers de Roís de Corella: *Oració dela Verge* i *La Vida de la Verge*. “Un altre camp també estretament relacionat amb la literatura religiosa és el de la literatura ascètica, moral i mística, que en aquesta època fou molt abundant, però sense gaire valor literari. Moltes vegades són traduccions anònimes que no arribaren a imprimir-se”, assegura Marcet i Salom,⁷² que posa com exemples *l'Art de ben morir e confessionari breu* (Barcelona 1493; traducció del llatí), *Cordial de l'ànima* i *Revelació de Sant Pau en valenciana prosa* (València 1495; del llatí), i la elaborada traducció de *l'Imitació de Crist* llatina (Barcelona 1482), amb el títol de *Menyspreu del Món*, del valencià Miquel Peres. Per últim, Marcet i Salom parla d'una gran producció de vides de sants en prosa i en vers “fins al punt que, moltes vegades, és difícil saber de quina època és la primera edició. Tot i que l'interès literari és molt limitat”.⁷³

Nadal i Prats, que parlen de l'influència del castellà sobre les obres religioses en català, expliquen que a la fi del segle XV i començaments del XVI existia a Castella una espiritualitat idèntica a la dels territoris catalans, i que

aquesta coincidència afavoria la introducció, des de Castella, d'unes formes de pietat que omplien el buit que un tall amb la tradició autòctona podia haver deixat (...) bona part dels productes finals de la reforma cisneriana –reforma del clergat, erasmisme, contrarreforma- van tocar de ple els Països Catalans i mai no van ésser produïts en la llengua del país. No volem pas dir que tota la pietat popular es vehiculava a casa nostra a través de textos en llengua castellana –de fet, el català trobarà un refugi en aquesta època en la literatura religiosa dirigida a les classes populars- sinó que el castellà s'havia introduït fermament en aquest àmbit ja que obres catalanes ben representatives, com ara el *Tractat de la vida espiritual* de Vicent Ferrer, només foren impreses en castellà, o que versions catalanes van servir de base a les versions castellanes, com ara la *Consolació* de Boeci traduïda per Ginebreda.⁷⁴

Sobre l'impacte de determinades obres en el públic lector de l'època, són orientatius els comentaris d'Elizabeth Rhodes, qui afirma que “Keith Whinnom probó,

⁷² *Op. cit.*, p. 187.

⁷³ *Ibidem*.

⁷⁴ *Op. cit.*, p. 446.

de manera convincente, que el *Libro de la oración* fue la obra más publicada del siglo entero: más de cien ediciones entre 1554 y 1679 [WHINNOM, Keith. “The Problem of the Best-seller in Spanish Golden Age Literature”, *BHS* 57 (1980), p. 189-198.] Publicado veintitrés veces durante los primeros cinco años después de su primera aparición”.⁷⁵ Aquest llibre era un manual per resar amb una orientació clarament popular, que la mateixa autora defineix com “un libro de ficción, casi una novela sentimental (en el sentido moderno y feminista de la palabra) a lo divino. Eso explicaría en parte su impresionante popularidad con el mismo público que leía con tanto gusto los libros de pastores”.⁷⁶ Rhodes explica que Whinnom demostra una gran distància entre els llibres que han consagrat les històries de la literatura actuals i els més llegits al segle XVI:

a juzgar por los números de ediciones imprimidas, estas obras eran, después de los dos libros de Fray Luis, la *Arcadia* de Lope, el *Marco Aurelio* de Guevara, la traducción de esopo y las *Guerras de Granada* de Pérez de Hita. Nuestro venerado *Lazarillo* o *Tirant lo Blanc* no pueden competir ni de lejos con las anteriores, ni con la literatura del siglo quince que seguía dominando el mercado durante el siglo dieciséis: la *Celestina*, el *Laberinto de la Fortuna*, las *Coplas por la muerte de su padre* de Manrique, el *Retablo de la vida de Cristo* de Fray Juan de Padilla y la *Passión trobada* de Diego de San Pedro. Contradecir la conclusión de Whinnom con la noción de que un libro como el *Lazarillo* alcanzó mucho público a través de la lectura oral, es negar el hecho de que los libros más publicados tendrían aun más posibilidad de ser leídos de la misma manera.⁷⁷

Aquesta creixent interrelació entre el llibre d'oracions i espiritualitat i la literatura popular és paral·lela al creixement de la novel·la popular en general.

No volem acabar aquesta anàlisi de l'obra religiosa impresa per Gumiel sense extreure algunes observacions relacionades amb l'estudi general de la impremta incunable:

⁷⁵ RHODES, Elizabeth. “El *Libro de la Oración* como el “best-seller” del Siglo de Oro”. A: *Actas del VIII Congreso Internacional de la Asociación Internacional de Hispanistas* (Brown University, 22-27 agost 1983). Madrid: Istmo, 1986, p. 526.

⁷⁶ *Ibíd.*, p. 532.

⁷⁷ *Ibíd.*, p. 526.

-Segons Rubió i Balaguer,⁷⁸ els missals, breviaris, litúrgies, etc. eren contractats directament pel personal de l'Església; per tant, Gumiel hi tenia una relació habitual, ja que havia imprès missals a Barcelona i València, litúrgies a Valladolid, etc.

-Com que Antonio Odriozola parla de tiratges d'entre 120 i 1030 exemplars,⁷⁹ que coincideixen amb les dades que s'han conservat d'alguns llibres de Gumiel (del *Missale Barcinonense* sabem que en va fer 750 exemplars), podem pensar que també en el seu cas es mantindrien els compromisos de mínims d'adquisició de la impressió per part del bisbe o la diòcesi, que en reservaven una part; per tant, serien les edicions més rentables per a Gumiel, garantida una part de la seva sortida. També es comprova en el seu cas que fa paral·lelament edicions en vitel·la (*Missale Barcinonense, Manuale sive practica ministrandi*), que segons Odriozola solien representar entre el 5 i el 40% del tiratge original.

-El fet que dins dels llibres religiosos qualificats de "prèdica, catequesi i oració" que publica Gumiel s'hi trobin 6 originals i 12 traduccions, dels quals 13 són en llengua vernacle i 5 en llatí, sembla coincidir amb l'afirmació de Martín Abad que dins del mercat nacional la llengua vernacle no té competència,⁸⁰ per la qual cosa Gumiel tendria a buscar llibres (traduïts o no) en castellà i català abans que textos en llatí.

⁷⁸ RUBIÓ I BALAGUER, Jordi. *Imprenta i llibreria a Barcelona (1474-1553)*, p. 75.

⁷⁹ *Op. cit.*, p. 40.

⁸⁰ MARTÍN ABAD, Julián. "Incunables, post incunables y libros antiguos" [en línia]: <www.centrocisneros.uah.es/civitas/texto4.htm> [Consulta: 16 juliol 2005].

2.2. TEXTOS JURÍDICOS

Segons Martín Abad,

Al conjunto de las ediciones de leyes habrá que añadir las ediciones de cartas oficiales, bien de autoría regia, bien con los monarcas como destinatarios, relativas a acontecimientos que se notifican o a actuaciones que se aconsejan o desaconsejan, y finalmente la impresión continua y cuantiosa de ejemplares de bulas de indulgencias, cuando éstas afectaban al conjunto del Reino, cuyo control estaba por lo mismo reservado a la Corona. Dentro de este cuerpo de textos, sólo en el caso de las bulas y quizás de algún documento confidencial se controlaba directamente el proceso de la impresión. En el resto de los textos la intervención oficial en cierto modo se reducía a permitir la publicación, a privilegiarla y a exigir un buen texto en la primera edición, con intervención notarial si fuere preciso, pero la impresión, la edición propiamente dicha (así como las reediciones) y la comercialización eran responsabilidad del librero-editor o del secretario a cuyo nombre se había concedido el privilegio, si decidía actuar como editor y no vendía el privilegio a un librero, que se beneficiaba consecuentemente con tal actuación.

Esta producción es claramente local: en Zaragoza se editarán la totalidad de las ediciones de *Fori* de las sucesivas Cortes de Aragón y aquellos textos de aplicación directa en las tierras de ese Reino, como es el caso de los *Capítulos de hermandad con todas las addiciones* de c.1508; en Barcelona, la totalidad de las ediciones de *Constitucions* de las sucesivas Cortes de Cataluña; en Valencia las pocas ediciones de *Furs de Monçò* acordados en las Cortes del Reino de

Valencia, de 1510.¹

Martín Abad inclou les butlles entre els documents jurídics quan tracta de la regulació i el permís d'imprimir, però nosaltres ens hem atès estrictament al contingut religiós de les butlles i al fet que eren impreses des de tallers vinculats al cos eclesiàstic per incloure-les en el capítol anterior.

Veurem a continuació que Diego de Gumiel publicà cinc llibres jurídics –o potser quatre, ja que l'últim només apareix registrat a la base de dades de Parnaseo-, tots molt rellevants:

3. *Usatges de Barcelona e Constitucions de Cathalunya*.
Barcelona, Pere Miquel i Diego de Gumiel (20 febrer 1495).

Descripció: català; mida foli; 37 folis no numerats i 392 folis foliats; amb signatures; 31 cm.; tipus gòtics; text a 2 columnes; espais en blanc per a caplletres.[Pat. Bib.]

Comentaris: Els *Usatges* figuren entre els primers codis feudals d'Europa. Es basen en el dret visigòtic, actualitzat amb nous usatges i aportacions consuetudinàries, i suposen un complement del *Liber Iudiciorum* (dret comú canònic romà) quan ja s'estimava insuficient. Van començar a redactar-se en temps de Ramon Berenguer I el Vell en llatí, entre els anys 1058-1068. El text original contenia 130 capítols i s'hi van anar afegint modificacions fins arribar a 174; al segle XIII ja en circulaven traduccions al català. La redacció definitiva és de 1412.

D'altra banda, a partir de Jaume I van adquirir una progressiva importància les Corts, que aprovaven constitucions. Aquestes constitucions es recopilaren juntament amb els *Usatges* i formaren les *Constitucions i altres decrets de Cathalunya*.

¹ MARTÍN ABAD, Julián. *Los primeros tiempos de la imprenta en España*. Madrid: Ediciones del Laberinto, 2003, p. 167-168.

Edició: En alguns repertoris apareix com a únic impressor Pere Miquel, però Palau Dulcet i Vindel consideren que Gumiel hi va col·laborar. A la descripció de l'exemplar de la Biblioteca de Catalunya s'afegeix aquesta observació de Vindel: "Se hicieron dos tirajes, uno en papel fuerte y otro en vitela; que unos ejemplares llevan colofón y grabado, y otros no, y que el texto es en todos iguales, aunque la colocación de las hojas, por defectos de la encuadernación, sea distinta".

Segons ressenya Pedro Ontoria,² se'n conserven exemplars a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, la Biblioteca Provincial de Tarragona, la Biblioteca de l'Ajuntament de Lleida, la Biblioteca de la Universitat Central de Barcelona, el Seminari de Barcelona, la Biblioteca d'Advocats de Barcelona, la Real Academia Española, la Biblioteca d'El Escorial, la Biblioteca Colombina de Sevilla, la Bibliothèque National de Paris i la Biblioteca de l'Universitat de Coimbra. També pel tipus d'impressió, amb característiques d'alta qualitat: en mida foli, d'una extensió de 392 fulls foliats que exposen el text a dues columnes, amb espais buits per a inicials miniades i amb signatures.

25. *Repetitio in rubricam et capitulum per vestras de donationibus inter virum et uxorem*, de Juan López de Palacios Rubios.
Valladolid, Iacobu de Gomiel (15 febrer 1503)

- 3) **Descripció:** llatí; mida foli; 564 pàgines (a doble cara); text en 47 línies; lletra gòtica; signatures (2), A10, a-z8, [et]8, v8, [rum]8, 2a-2d8, 2c6, 2f6, a8, b10; caplletres adornades. [Pat. Bib.]
- 4) **Descripció:** llatí; mida foli; 282 folis; 32 cm.; text a dues columnes i dues tintes; orla en f.[2] recto i f.[125] recto; caplletres decorades; signatures [@]2, a-z8, [et]8, [cum]8, aa-dd8, ee-ff6, A10, a8, b10; f.[254] verso, [264] verso i [285] verso en blanc. Afegeix el subtítol [*Allegatio eiusdem Ioannis Lupi de Palaciis Rubeis in materia heresis*] [Pat. Bib.]

Autor: Juan López de Palacios Rubios (Salamanca 1450-1524) va ser catedràtic de

² ONTORIA OQUILLAS, Pedro. "El impresor Diego de Gumiel". *Biblioteca*, 6 (1991), p. 121.

Salamanca i Valladolid en Cànon, Oidor de la Chancillería de Valladolid, president del Consejo de la Mesta, assessor de la Corona durant vint anys i ambaixador dels Reis Catòlics a Roma. Al llibre consta com “sacrorum canonum doctore”. Destacà com a jurista reial i com a autor del *Libellus de insulis oceanis* (sobre la legitimitat de la sobirania castellana als territoris americans), així com pel *Requerimiento* (que es llegia als indígenes tot declarant-los súbdits del rei i del Papa per tal que acceptessin sotmetre’s pacíficament tot i no entendre la llengua amb què se’ls parlava).

Peculiaritats: Norton indica que és en aquesta obra que Gumiel comença a utilitzar una ornamentació molt peculiar, en metall, composta per peces d’orles i grans inicials historiades sense marc que comprenen dos basaments amb figures sobre les quals hi ha escuts en blanc i una P inicial on s’inscriuen les figures dels reis catòlics, Isabel i Ferran. Norton dedueix que són les que havia utilitzat “un tal Castro”, que podria identificar-se amb Alfonso de Castro, d’Huete.³ Són les que estamparà Gumiel al començament de textos emmarcats i a quasi totes les obres en foli que imprimí a Valladolid, així com a València fins el 1515.

Cal destacar l’enorme importància que té la impressió d’un volum de 564 pàgines impreses per les dues cares: es tracta del llibre més extens publicat per Diego de Gumiel.

Edicions: El Patrimonio Bibliográfico dona notícia de dues edicions d’aquest tractat de dret, una de 282 fulls i l’altre de 564 pàgines.

Comentaris: El mateix autor va escriure *De iustitis et iure ubtentionis ac retentionis regni Navarre*, imprès per E. de Basilea a Burgos (c. 1515-1517). Norton observa que “la característica más interesante de (...) *Repetitio in rubricam* (...) es la introducción de alguna ornamentación muy singular realizada en metal, en forma de piezas de orlas y

³ NORTON, Frederick J. *La imprenta en España (1501-1520)*. Madrid: Ollero & Ramos, 1997, p. 110.

grandes iniciales historiadas sin marco. Este material, cuyas partes más notables, en manos de Gumiel, fueron dos basamentos con figuras sosteniendo escudos en blanco, y una inicial P que contiene las figuras de Fernando e Isabel, se había preparado para la edición original de las *Ordenanças reales* de Díaz de Montalvo, que se imprimieron en 1484 y se reeditaron con el mismo material en 1485 (...). Nada se sabe de este material entre su utilización en 1485 y su aparición en manos de Gumiel; ya que no hay rastro de él en su producción de Barcelona, es probable que lo adquiriese después de su llegada a Valladolid. Las piezas de orla fueron utilizadas por Gumiel, especialmente, para los comienzos de textos enmarcados y aparecen en casi todas las obras en folio de su periodo vallisoletano y, junto con la inicial P, las utilizaba todavía en Valencia en 1515”.⁴ Alcocer el descriu “sin foliación pero con signaturas hasta H-6 más 18 hojas de tablas al fin”.⁵

Crida l’atenció que Diego de Gumiel imprimís un llibre tan important, de 282 fulls, i en fes a més a més una versió de luxe que arriba a les 564 pàgines impreses per les dues cares (amb la seqüència de signatures []2, A10, a-z8, [et]8, [cum]8, [rum]8, aa-dd8, ee-ff6, a8, b10, que ens ha facilitat la Biblioteca Històrica de la Universitat de Valencia). És el llibre més extens i car de la seva producció, el que ens fa plantejar-nos de quina manera financaria el projecte i quin seria el seu grau de difusió o èxit comercial, atès que en una etapa posterior Gumiel al·lega conservar deutes de la seva època val·lisoletana. En consultar a la Biblioteca Pública d’Osca, que conserva un exemplar del tiratge menys voluminós, quina diferència podia haver-hi entre totes dues, Rosario Fraile ens va contestar: “El ejemplar de la edición de 1503 que posee esta Biblioteca Pública tiene en efecto 282 hojas. El ejemplar de la Biblioteca de la

⁴ Ibídem, p. 111.

⁵ ALCOCER MARTÍNEZ, Mariano. *Catálogo razonado de obras impresas en Valladolid, 1481-1800*. Valladolid: Junta de Castilla y León, 1993, núm. 28.

Universidad de Valencia está descrito en páginas, por lo que lógicamente el número es el doble. Si compara las firmas de ambas obras verá que coinciden salvo en la disposición del cuadernillo descrito como A10 (Allegatio) que en el ejemplar valenciano es el primero y en el nuestro sigue al cuadernillo ff6.”

58. *Aureum opus regalium privilegiorum civitatis et regni Valentiae, cum historia cristianissimi Regis Jacobi, ipsius primi conquistatoris.*
Valentiae, Didacus de Gumiel (30 octubre 1515)

Descripció: llatí amb una part en català; mida foli; 22 folis sense numerar, CCXLVII folis foliats i un foli sense numerar; signatures +6 A8 B6 C8, a-z8, A-H8; 30 cm.; lletra gòtica; text en 2 columnes; caplletres florejades; portada amb gran escut xil·logràfic de la Diputació Valenciana: les antigues armes del regne de València, les barres d’Aragó i l’elm coronat de Jaume I; il·lustració xil·logràfica al verso del sisè full representant Jaume I; marca “G” al colofó, entre Sant Roc i Sant Sebastià. [Pat. Bib.]

Peculiaritats: Marca de l’impressor i caplletra entre Sant Sebastià i Sant Roc a dreta i esquerra, a l’últim full; amb privilegis convinguts i exposats en llatí pel notari Luis Alanya; edició de luxe. Segons Lucía Megías, conté el gravat d’un genet en atac, amb l’elm acabat en forma de drac i capa de sis bordons, sobre un paisatge de turons coronats amb un castell a la dreta, gravat que també utilitzà Gumiel al *Floriseo* de l’any 1516: “años después lo veremos en impresiones salidas del taller toledano de Juan de Villaquirán y en el sevillano de Juan Cromberger”, però “Todos estos atributos que aluden al rey don Jaime son consecuencia de un error histórico: los lambrequines pertenecen al escudo de Íñigo Arista, y la cimera con el dragón alado no fue usada por los reyes de Aragón hasta la época de Pedro IV, hijo de Jaime I (...) [En 1518] se imprime una reelaboración del mismo como ilustración de la portada de un libro de

caballerías castellano realizado también en Valencia: el *Arderique* del bachiller Juan de Medina (...) pero se introduce una serie de cambios”;⁶ i encara es farà una altra reelaboració d’aquest gravat al *Clarián de Landanís* de Gabriel Velázquez de Castillo.

Edicions: Martín Abad observa que “parece existir emisión en papel y vitela, de acuerdo con la indicación de Salvá 3679 (15): «A propósito de esta obra advertiré que mi padre la poseyó impresa sobre hermosa vitela, habiéndose perdido en el mar al remitírsela á Inglaterra en 1825»”.⁷ Com ja s’ha observat anteriorment, la vitel·la s'utilitzava només per a obres importants de caràcter literari, jurídic o litúrgic. D’aquest llibre n’existeix actualment un facsímil, editat per María Desamparados Cabanes Pecourt,⁸ i també un altre volum juntament amb la traducció *Obra de oro de los Privilegios reales de la Ciudad y del Reino de Valencia, con la historia del cristianísimo rey Jaime, su primer conquistador*, traduïda per Francisco Calero.⁹

Iguament es conserva un *Traslado de un privilegio del Rey Don Ioan el Primero de Aragon, en favor de la Inmaculada Concepcion de la Virgen Maria, Madre de Dios, Señora Nuestra* que indica: “es sacado de un libro impresso en Valencia por Diego de Gumiel año de mil y quinientos y quinze, y se intitula *Aureum opus Regalium privilegiorum civitatis, regni Valentiae, cim historia Christianissimi Regis Iacobi ipsius primi conquistatoris*”, obra publicada a Sevilla per Alonso Rodríguez Gamarra el 1615 i que Pedro Ontoria ens ha indicat que està relacionada amb l’anterior.

Documentació: Serrano Morales va publicar el document en què consta que Luis Alanya va rebre un préstec de l’Ajuntament de 200 ducats d’or per editar l’obra; també es conserva el document publicat per Berger en què Gumiel descriu els seus béns per fer front als creditors. A l’últim, es constata que guardava molts exemplars d’aquesta obra,

⁶ LUCÍA MEGÍAS, José Manuel. *Imprenta y libros de caballerías*. Madrid: Ollero & Ramos, 2000, p. 187.

⁷ MARTÍN ABAD, Julián. *Post-incunables ibéricos*. Madrid: Ollero & Ramos, 2001, p. 123.

⁸ València: Anubar, 1972 (*Textos Medievales* 33).

⁹ València: Ajuntament de València, 1999.

fet que fa pensar a Berger que Gumiel en va ser també l'editor.¹⁰

Comentaris: Compendi jurídic compost de 247 fulls en llatí i en valencià sobre els Privilegis del regne de València entre el 1236 i 1513 i sobre la història del regne al segle XIII. Al llibre s'afirma que és *volumen privilegiorum ac aliorum regiarum provisionum; cum suis primitivis originalibus ac registris pro posse veridice ac diligenter comprobatum*.¹¹ La *Historia Regis Jacobi* és una còpia en català de la *Història de la Conquesta de València* extreta de la *Crònica General* de Jaume I, primera gran recopilació de dret valencià. Norton destaca el seu “considerable interés como colección de documentos, pero quizá más aún por incluir la crónica medieval en catalán de Jaime el Conquistador, fundador del reino de Valencia”.¹²

[59]. *Privilegio onzeno del Sereníssimo Rey de Aragón Don Juan Primero deste nombre, sobre la Fiesta de la Inmaculada Concepción de nuestra Señora Sacado de la obra dorada de los Reales Privilegios de la Ciudad y Reyno de Valencia. Y en ella impreso por Diego de Gumiel, año de 1515.*
Valencia, Diego de Gumiel (1515)

Descripció: text bilingüe; 4rt; 4 fulls; 34 línies i reclams; signatura A; text en cursiva (llatí) i rodona (castellà); en 2 columnes; gravat final de motius florals enmig de columnes. [Pat. Bib.]

Comentaris: Obra sobre la Immaculada Concepció extreta de l'anterior, que el catàleg del Fons Antic de la Biblioteca de la Universitat de Barcelona, el Patrimonio Bibliográfico i el llistat de Parnaseo atribueixen a Diego de Gumiel, però que Bosch i Cantallops considera impresa cap a mitjan segle XV –amb motiu del Concili de Trento– pels tipus i la portada,¹³ i que Martín Abad data cap al primer terç del segle XVII

¹⁰ Vegeu l'apèndix documental, Document 24, p. 31.

¹¹ SERRANO I MORALES, José E. *Diccionario de las imprentas que han existido en Valencia desde la introducción del arte tipográfico hasta el año 1868*. Valencia: Imprenta F. Doménech, 1898-1899, p. 209.

¹² NORTON, Frederick J. *La imprenta en España (1501-1520)*. Madrid: Ollero & Ramos, 1997, p. 144.

¹³ BOSCH CANTALLOPS, Margarita. *Contribución al estudio de la imprenta en Valencia en el siglo XVI*. Madrid: Universidad Complutense, 1989, p. 488.

basant-se en la impressió;¹⁴ Pedro Ontoria assenyala que aquests dos últims es refereixen a edicions posteriors de l'obra, i localitza com a probable font de confusió el *Traslado de un privilegio del Rey Don Ioan el Primero de Aragon, en favor de la Immaculada Concepcion de la Virgen Maria, Madre de Dios, Señora nuestra. Es sacado de un libro impresso en Valencia por Diego de Gumiel año de mil y quinientos y quinze y se intitula "Aureum opus Regalium privilegiorum civitatis, regni Valentiae, cum historia Christianissimi Regis Iacobi ipsius primi conquistatoris, imprès a Sevilla per Alonso Rodríguez Gamarra el 1615, que es conserva a la Biblioteca Nacional de Madrid .*

[60]. *Fori Regni Valentiae.*
València?, Diego de Gumiel? (1515)

Descripció: llatí.

Comentaris: Furs valencians que només registra la base de dades de Parnaseo, basant-se en referències de Palau i V. Ximeno i Rodríguez. Al Fons Antic de la Biblioteca de la Universitat de Barcelona es conserven els furs de Joan Mei, impresos a València el 1548, amb la següent descripció que reproduïm com a orientació del tipus d'obra: 261 pàgines a dues columnes, 52 línies i reclams, amb signatures i portada gravada.

¹⁴ *Op. cit.*, p. 434.

2.3. TEXTOS HISTORIOGRÀFICS

Robert B. Tate defineix el segle XV com aquell en què “la aristocràcia, ya no tan fuerte como en los siglos pasados, promueve todavía una literatura que elabora las acciones rituales de sus predecesores épicos”, i observa que

Al ir pasando los años, el historiador se hizo más sensible a una serie más amplia de modelos y arquetipos literarios, puesto que no era ya el noble de segunda categoría, el escribiente o notario adscrito a una casa de príncipes o nobles, sino más frecuentemente un erudito formado en la universidad con un cargo administrativo, o un

maestro independiente dispuesto a recibir encargos de la Corona, quien se ocupaba de la historiografía.¹

A banda del canvi de categoria dels autors historiogràfics, Tate també indica que és impressionant la quantitat creixent d'historiografia no oficial,

esto es, de historia escrita al margen de la cancillería real, que ofrece interpretaciones diversificadas y a menudo contradictorias de los acontecimientos pasados y contemporáneos. (...) Su propósito vendrá a ser no la continuación de un cuerpo establecido de crónicas, sino la reelaboración escrita, en latín y en romance, de los acontecimientos recientes y lejanos en vista de una perspectiva más amplia de la misión espiritual y temporal de su país.²

Efectivament, Alvar i Lucía Megías observen que “Ningún rey castellano del siglo XV encarga traducciones de textos religiosos y tampoco lo hace el Marqués de Santillana; les interesan los tratados políticos o filosóficos, los grandes autores de la Antigüedad o tiempos más recientes”.³ No obstant això, hi ha un interès cap a la impremta per part de la reialesa. Martín Abad observa:

Quizá incluso sea en la literatura histórica donde con más facilidad se aprecia el aprovechamiento por parte de la Corona de las posibilidades de la imprenta en su objetivo de lograr una unificación política y social (...). Por otra parte podríamos hablar de un manifiesto proyecto editorial de ofrecer, revisadas por plumas prestigiosas, las crónicas de tiempos recién transcurridos (...). No hay que dejar de lado el detalle del empleo del latín en estas historias de encargo, como lengua igualmente de encargo, para lograr una difusión internacional. [Véase Robert B. Tate, *Ensayos sobre la historiografía peninsular del siglo XV*. Madrid: Gredos, 1970.]”⁴

Ens interessa especialment un tercer matís aportat per Tate: el fet que la noblesa, el clergat i la classe lletrada mostrin un interès completament nou tant per la historiografia en llatí com per l'escripta en llengua vernaclea.

¹ TATE, Robert B. *Ensayos sobre la historiografía peninsular del siglo XVI*. Madrid: Gredos, 1970, p. 280-281.

² *Ibidem*, p. 281-282.

³ ALVAR, Carlos; LUCÍA MEGÍAS, José Manuel. “Repertorio de traductores del siglo XV: tercera veintena”. A: *Quaderns de filologia. Estudis literaris*, vol. VIII. València: Universitat de València, 2003, p. 29.

⁴ MARTÍN ABAD, Julián. *Los primeros tiempos de la imprenta en España*. Madrid: Ediciones del Laberinto, 2003, p. 169-170.

Ateses les condicions precedents, veiem que la impremta de Diego de Gumiel respon als esquemes de l'època, perquè publica textos d'historiografia medieval, com *Genesis Alfonsi*, i d'altres sobre les actuacions del rei Ferran o les lloances a la reina Isabel; però també dos llibres representatius de les aspiracions de la noblesa de perpetuar la seva imatge: el *Mar de Istorias* i l'*Alcaçar imperial*, on apareixen personatges tractats amb la corresponent distància heroica. Tots els llibres d'historiografia que publica Gumiel (a Barcelona, Valladolid i València) són en llengua castellana. I només *Mar de Istorias* és una traducció (del llatí).

En resum, Diego de Gumiel imprimeix dos textos d'historiografia medieval (*Genesis Alfonsi* i el *Libro de los doze sabios*), tres de notícies (*Sentencia*, *Carta y requerimiento*, *El recebimiento*) i tres d'historiografia literària (*Panegírico*, *Mar de istorias*, *Alcázar imperial*). Són els següents:

7. *Sentencia Real de D. Fernando a la Primera Corte de Barcelona relativa a las turbaciones pasadas.*
Barcelona, Diego de Gumiel (c. 1496)

Descripció: català; mida foli, 10 fulls; 44 línies; lletra gòtica; imprès en negre i vermell i amb orla xil·logràfica. [Pat. Bib.]

Edicions: Havia estat publicat en català i en llatí a Barcelona per Pere Posa, després del 5 de novembre de 1481, sota el títol "Sentencia sobre les differencies per causa de les turbacions passades, donada per lo rey Fernando II en la primera Cort de Barcelona, 5 de novembre de 1481"; posteriorment, per Jaume de Vingles, també a Barcelona, c. 1520.

22. [*Genesis Alfonsi*], de Bernardo de Brihuega.
Valladolid, Diego de Gumiel (1502)

Descripció: castellà; mida foli.

Autor: Segons el *Dictionnaire d'Histoire et Géographie Ecclesiastiques*,⁵ Bernardo de Brihuega va ser un clergue erudit de la cort de Don Rodrigo, autor de diversos llibres científics i literaris promoguts per Alfons X el Savi i de cinc volums manuscrits de vides de sants que es conserven incomplets: *Incipit liber vitas Patrum sanctorum a beatissimis doctoribus*, *In secunda parte bibliothecae regis Alfonsi incipit prologus libri continentis martirum passionis* (al qual manquen 350 entrades del total previst a l'índex sobre passions de màrtirs), un tercer volum de biografies més modernes, un quart llibre amb notables crítiques a paràgrafs dels Pares de l'Església, i les *Gesta et miracula confessorum*, precedides d'un important resum de la història des de Constantí fins a l'elecció d'Alfons X com a emperador dels romans. També es creu que va escriure una *Crónica de España* actualment perduda, que devia influir en la *Primera crónica general*.

Comentaris: L'obra era en castellà, segons Norton, però ignorem si es tracta d'una traducció o bé si va ser escrita originalment en llengua vernacle, com promovia el rei Alfons X, i es manté sota un títol llatí simplement perquè respon a un gènere identificable amb l'expressió llatina. Com que entenem que hi havia més possibilitats que es tractés del segon cas, hem preferit no fer constar aquesta obra com una traducció. No se'n conserven exemplars.

23. *Tractado de la nobleza y lealtad compuesto por doze sabios: por mandado del muy noble rey do Fernando: que gano a seuilla.*
Valladolid, Diego de Gumiel (1502)

Descripció: castellà; 4rt, 4 fulls sense numerar i 23 foliats [Pat. Bib.]

Autor: Desconegut, probablementment espanyol, vinculat a la cort del rei Ferran III (1217-

⁵ *DHGE*. Baudrillart, Alfred; Vogt, Albert; Uzies, Urbain (eds.) vol. VIII, col. 600.

1252).

Peculiaritats: Andrés Marcos Burriel (1719-1761) descriu la portada de l'obra, amb “los epígrafes de los capítulos, y después una estampa con variedad de colores, en que se ve un rey sentado en una silla con remates de arquitectura gótica, estando al frente del rey un personaje en pie con un libro en la mano, y en acto de dirigirle la palabra. Quiso sin duda significarse en esto la presentación al rey san Fernando de este tratado por alguno de los doce sabios. La edición finaliza así: *Fue impreso en la noble villa de Valladolid por Diego de Gumiel, año de quinientos y dos*, omitido el número milenario, porque estando la imprenta entonces en sus primeros años de inventada, no podía producir error esta omisión. Después de esta nota de impresión sigue otra estampa igualmente de colores como la de la portada, en que se representa un rey sentado, con corona en la cabeza, cetro en la mano izquierda, la derecha apoyada sobre el brazo de la silla, y delante dos niños en pie, a quienes parece que está hablando, y ellos escuchando. Tal vez explica la enseñanza de la doctrina de este libro por el Santo rey a sus hijos, para quienes parece se compuso, como consta de algunas expresiones que en él se leen. Consta de 66 capítulos o párrafos”.⁶

Edicions: La primera versió impresa d'aquesta obra, de la qual actualment es conserven sis manuscrits, és la de Diego de Gumiel. Gustavo Bueno Sánchez indica que només se'n conserva un exemplar localitzat a la biblioteca d'El Escorial, descrit pel pare Benigno Fernández a *Ciudad de Dios* (1901).⁷ L'obra no es va reeditar fins que va sortir amb les *Memorias para la vida del santo rey Fernando III* atribuïdes al pare Andrés Marcos Burriel (Madrid, 1800).

Comentaris: Bueno Sánchez indica que “Habría sido precisamente Fernando III quien

⁶ MARCOS BURRIEL, Andrés. *Memorias para la vida del santo rey Don Fernando III*. [En línia:] <<http://www.cervantesvirtual.com/FichaAutor.html?Ref=1611>> (Consulta: 19 de juny de 2007)

⁷ BUENO SÁNCHEZ, Gustavo. “El código Oviedo del *Libro de los doce sabios* (noticia de un “nuevo” manuscrito)”. A: *El Basilisco* 14 (1993), p. 91-96.

habría mandado componer esta obra para que sirviera a la educación de su hijo, el Sabio Alfonso X (1252-1284). Se le considera como uno de los más antiguos ejemplos de prosa didáctico-moral, preparada para la instrucción de un joven príncipe o rey, escrito en español”.⁸

Alan Deyermond observa que “hacia el final del reinado de Fernando III o en los inicios del de Alfonso X hallamos los primeros ejemplos vernáculos de dos de los géneros principales de la prosa española de nuestro periodo: colecciones de *exempla* (cuentos ejemplares, a menudo engarzados dentro de un marco narrativo general) y muestras de literatura sapiencial (colecciones de *sententiae* o aforismos sabios, procedentes de los filósofos clásicos o de otras fuentes); se trata del *Libro de los engaños* y del *Calila e Dimna* (traducciones de dos importantes colecciones orientales de *exempla*), así como del *Libro de los doze sabios*”.⁹

37. *Panegirico compuesto por Diego guillen de Auila en alabanca [sic] de la mas catholica Princesa y mas gloriosa reyna de todas las reynas la Reyna doña Isabel*, de Diego Guillén de Ávila.
Valladolid, Diego de Gumiel (21 abril 1509)

Descripció: castellà; mida foli; 26 folis; lletra gòtica; text a 2 columnes.

Autor: Diego Guillén era fill de Pero Guillén (Sevilla, 1413-?), un dels millors poetes de la segona meitat del segle XV i comptador major de l'arquebisbe de Toledo, Alonso Carrillo. Es possible que nasqués a Àvila a mitjan el segle XV. Va ocupar el càrrec de canonge a Palencia, però passà la major part de la seva vida a Roma, servint el cardenal Ursino. Va compartir el cercle literari del seu pare al voltant de Gómez Manrique, Santillana i l'arquebisbe Carrillo. Se'l considera iniciador de la historiografia en vers

⁸ Ibídem, p. 93.

⁹ DEYERMOND, Alan. “La prosa en los siglos XIII y XIV”. A: *Historia y crítica de la literatura española*, vol. I. Barcelona: Crítica, 1980, p. 167-168.

per aquest *Panegírico* expressat en 175 “coplas de arte mayor”, equiparable a les obres de Alonso de Córdoba, Juan de Padilla i Juan de Barba; per aquest motiu l’incloem aquí i no en l’apartat de literatura popular. El *Panegírico* narra la història passada d’Espanya i el regnat dels Reis Catòlics, excepte la descoberta del Nou Món, i va ser acabat a Roma el 23 de juliol de 1499, segons Roca Barea d’una manera precipitada després d’uns deu anys de treball.¹⁰ Barrera y Leirado es basà en l’homonímia i l’època per atribuir a Diego Guillén “una *Égloga interlocutoria*, graciosa y por gentil estilo nuevamente trobada, por Diego de Ávila, dirigida al muy ilustríssimo Gran-Capitán. - Alcalá de Henares. s. a. (antes de 1512) en 4.º; diez y ocho hojas. Escrita en coplas de arte mayor”,¹¹ en vers i amb un *villancico* al final.

Diego Guillén també va fer traduccions al castellà: el tractat militar de Frontino *Stratagemata* (són *Los quatro libros de los enxemplos de la guerra*, de Sexto Julio Frontino, impresos a Salamanca per Lorenzo Liondedei l’any 1516 i dedicats a don Pedro de Velasco, comte d’Haro, que identifica Beardsley¹² tot i que, de fet, Salvá ja li havia atribuït aquesta traducció al seu catàleg),¹³ la versió llatina de Marsilio Ficino dels *Libros teosóficos* d’Hermes Trismegisto, originàriament grecs (i que dedicà a Gómez Manrique; consta que Felip II va entregar un exemplar a la biblioteca d’El Escorial de la traducció de l’any 1487 d’un d’aquests llibres d’ocultisme egipci, l’*Asclepio*) i la *Historia de Herodiado* a partir de la versió llatina d’Angelo Poliziano.¹⁴

Dedicatòria: “Panegírico compuesto por Die/ go guillén de Auila en alabança/ de la

¹⁰ ROCA BAREA, María Elvira. “Diego Guillén de Ávila, autor y traductor del siglo XV”. A: *Revista de Filología Española* LXXXVI, 2º, 2006, p. 373-394.

¹¹ DE LA BARRERA Y LEIRADO, Cayetano Alberto. *Catálogo bibliográfico y biográfico del teatro antiguo español: desde sus orígenes hasta mediados del siglo XVIII*. [en línia]: <http://www.cervantesvirtual.com/servlet/SirveObras/12583859723477162098435/p0000007.htm> (Consulta: 27 de febrer de 2007)

¹² BEARDSLEY, Theodore S. *Hispano-classical translators printed between 1482 and 1699*. Pennsylvania: Duquesne University Press, 1970, p. 4.

¹³ SALVÁ Y MALLE, Pedro. *Catálogo de la biblioteca Salvá, enriquecido con la descripción de otras muchas obras, de sus ediciones, etc.* Valencia, 1982.

¹⁴ ROCA BAREA, María Elvira. *Op. cit.*, p. 386.

mas catholica Princesa y/ mas gloriosa reyna d'todas las/ reynas la Reyna doña Isabel/
nuestra señora que santa gloria/ aya e a su alteza dirigida./ E otra obra cõpuesta por el
mis/ mo diego guillen en loor del reuerendissimo señor don/ Alôso carrillo arçobispo de
Toledo q aya santa gloria”.

Cap al final l'autor es dirigeix “a nuestro maestre y gran conestable/ mirad en
que para lo muy estimable/ de quanto aueys visto y de lo passado/ quan rezto es venido
tan presto olvidado” i objecta que “assi es cualquier sabio en su propia tierra/ de sus
naturales mal rescebido/ porque es virtuoso es perseguido/ con puras malicias de sus
presunciones/ diziendo ser buenas sus falsas razones/ con lenguas de embidia hazer su
partido”, referint-se a la caiguda en desgràcia del Gran Capitán.

Edicions: Existeix una edició del *Panegírico* impresa a Valladolid el 1509, amb una
tirada de 300 exemplars numerats, i una altra facsímil de la Real Academia Española
(Madrid, 1951). Norton parla d'una edició estampada Salamanca l'any 1507.¹⁵

- 42.** *Carta y requerimiento hecho de los de Sevilla al rey nuestro señor.*
Valladolid, Diego de Gumiel (1511)

Descripció: castellà; mida foli; 2 folis; lletra gòtica; imprès el verso del primer
full i el revers del segon.

Edicions: **Existeix una edició impresa a Sevilla per Jacobo Cromberger, del 1511.**

- 46.** *Mar de istorias*, de Giovanni della Colonna. Traduït del llatí al castellà i anotat
per Fernán Pérez de Guzmán.
Valladolid, Diego de Gumiel (30 agost 1512)

Descripció: castellà; mida foli; 4 folis sense numerar, LXV folis foliats i un foli
sense numerar; amb signatures; lletra gòtica; text en 2 columnes; 3 fulls amb
orla; marca “G” a l'últim full, flanquejada per quatre sants. [Pat. Bib.]

¹⁵ NORTON, Frederick. *La imprenta en España (1501-1520)*. Madrid: Ollero & Ramos, 1966, p. 131.

Autor: Segons el *Dictionnaire d'Histoire et Géographie Ecclesiastiques*,¹⁶ va néixer a Roma cap a l'any 1298. Membre de la poderosa família Colonna, adversària dels Orsini i els Seveli en la lluita pel poder a Roma, estudià a Chartres amb Landolphe Colonna i va fer-se dominic abans del 1320, data en què el van enviar a Paris a perfeccionar estudis. Va ser nomenat predicador general el 1324; el 1332 ocupà la Curia d'Avignó. És el cardenal que va amparar Francesco Petrarca durant els primers anys de la seva vida religiosa. A més del *Mare Historiarum*, va escriure *De viris illustribus*. El 1339 va ser nomenat lector a Tívoli, i va morir poc després.

Traductor: Fernán Pérez de Guzmán (c. 1378-1460?) des de jove va participar en les *disputaciones e reqüest* dels trobadors castellans i entre 1450 i 1455 va compondre *Generaciones y semblanzas*, una continuació cronística de l'obra del canceller de Ayala i obra cabdal del biografisme històric medieval. Va escriure poesia de cançoner (*Cancionero de Baeza*), poemes històrics (*Loores de los claros varones de España*, amb una visió negativa del papat i d'Avignó) i poemes moralistes (*Coronaciones de las quatro virtudes*, *Proverbios*). Tenim constància de la publicació en època post-incunable de *La cronica del serenissimo rey don Juan II deste nombre* (Arnao Guillén de Brocar, Logroño, 1517) i de *Valerio de las historias escolasticas de la sagrada scriptura* (Juan de Villaquiran, Toledo 1529). [Vegeu el capítol dedicat als traductors.]

Peculiaritats: Marca de l'impressor. Amb privilegi reial o exclusivitat de venda durant cinc anys (expressat en idèntics termes als referits en el número 45). Martín Abad indica que la impressió de Gumiel inclou entre 53b i 69b: *Siguense las generaciones semblanças y obras de los ecelentes reyes de españa don enrique el tercero y don Juan*

¹⁶ *DHGE*. Baudrillart, Alfred; Vogt, Albert; Uzies, Urbain (eds.), vol. 13, col. 335.

*el segundo y de los venerables perlados y notables caualleros que en los tiempos de estos reyes fueron.*¹⁷

Edicions: A més de la de Gumiel, al Patrimoni es conserven de l'època postincunable *Las sietecieta d'l docto noble cauall'o ferna perez de guzma: las qles son bie scietificas de grades diuersas materias muy prouechosas*, publicades per Jacobo Croberguer a Sevilla el 1506. El *Mar de istorias* no va ser reimprès fins al 1913.

Comentaris: Segons Robert B. Tate, “no es arriesgado relacionar la aparición del biografismo con el empuje de la aristocratización en la Península del siglo XV. He aquí el fenómeno de una nobleza nueva tanto más interesada por hacer valer su antiguo linaje cuanto más reciente es su ascenso desde el segundo o tercer rango nobiliario en la época de los primeros Trastámaras. Como consecuencia, el campo de la literatura genealogista es mucho más fértil que antes, en Portugal y en Castilla, comparado con Aragón o Cataluña. Para juzgar la fuerza poderosa de estas familias, basta considerar el enlace entre las que figuran en tres textos de carácter biográfico de este siglo: las *Generaciones y semblanzas* de 1460, los *Claros varones de Castilla* de 1486, de Fernando del Pulgar, y el *De laude Hispaniae* de 1490, de Lucio Marineo Sículo. (...) Los padres en Pérez de Guzmán, los hijos en Pulgar”.¹⁸ A més, cal recordar que, quan el 1378 va instaurar-se la doble capital papal que donà lloc al Gran Cisma d'Occident (1379-1417), amb pontífex a Roma i Avinyó, una part de Castella defensava el papa d'Avinyó, fet que podria explicar l'interès per aquest llibre per part d'un dels seus cardenals, malgrat haver passat tot un segle, atès que els canvis seguien essent notables.

¹⁷ MARTÍN ABAD, Julián. *Post-incunables ibéricos*. Madrid: Ollero & Ramos, 2001, p. 201.

¹⁸ TATE, Robert B. “De las *Generaciones y semblanzas* a los *Claros varones de Castilla*”. A: *Historia y crítica de la literatura española*, vol. I. Barcelona: Crítica, 1980, p. 430-431.

Aquest títol figura entre les obres medievals castellanques del segle XV que es coneixien manuscrites i que van ser impreses a partir de l'arribada de la impremta, segons l'inventari de Simón Díaz.¹⁹

Un exemplar de l'edició de Diego de Gumiel figura a l'inventari de la biblioteca de 67 volums d'Isabel de Santisteban de Valladolid, l'any 1548, com es pot veure al capítol dedicat a biblioteques renaixentistes.

47. *El recibimiento que se hizo al rey don Fernando en la villa de Valladolid bispera de la epifania deste año de .d.xiiij*, de Luis de Soto. Valladolid, Diego de Gumiel (gener 1513)

Descripció: castellà; mida foli.

Edicions: Ja havia estat imprès per Jacobo Cromberger a Sevilla, el 1509.

54. *Alcaçar imperial de la fama del Gran Capitan*, Alonso Gómez de Figueroa. Valencia, Diego de Gumiel (17 novembre 1514)

Descripció: castellà; 8au; 28 fulls; signatures A-D8, D4; lletra gòtica; orla de set vinyetes gravades en fusta representant el rei, la reina i els servents al jardí, sota la muntanya d'un castell, amb un àngel tocant la trompeta sobre la porta.

Autor: Alonso Gómez de Figueroa es declara "natural de Cordoua y habla como testigo de vista de muchos reynos y señorios assi de mar como de tierra". Incorpora al llibre una composició de lloança a Córdoba i fa una referència a la mort del seu germà a Terra Santa que indueix Pedro Tena Tena²⁰ a creure que realment va estar-hi, tot i que dubta dels molts destins que s'atribueix l'autor, de caràcter llibresc. Tena observa, d'altra banda, que Gómez de Figueroa devia passar un temps a València, i es basa en què

¹⁹ SIMÓN DÍAZ, José. "La literatura medieval castellana". A: *El libro antiguo español. Actas del Primer Coloquio Internacional (Madrid, 18-20 diciembre 1986)*. Salamanca: Universidad de Salamanca, 1993, p. 371-396.

²⁰ TENA TENA, Pedro. "Estudio de un desconocido relato de Viaje a Tierra Santa". *DICENDA. Cuadernos de Filología Hispánica* 9 (1990), p. 187-203.

l'*Alcázar* hi és ubicat, en què l'autor tenia relació amb la Casa de Aguilar i en l'exactitud i amplitud (deu estrofes) de la descripció de la ciutat en el llibre. Tena també observa que Gómez de Figueroa demostra haver llegit clàssics grecs i llatins vinculats a les ciències naturals i la cosmografia, autors patristics, lapidaris, historiografia recent, literatura clàssica, poesia, història i, naturalment, la Bíblia.

Comentaris: El poeta relata en “coplas de arte mayor” com el Gran Capitán proposa una Lliga Santa per emprendre una nova creuada que alhora serveixi per a reconciliar els cristians. Cal destacar que l'obra apareix impresa quan el Gran Capitán ja ha caigut en desgràcia, qüestionada la seva honradesa per part del rei catòlic. L'autor-peregrí es dirigeix als lectors i al Gran Capitán per assenyalar la necessitat d'alliberar Terra Santa, fet pel qual es considera que és una “obra propagandística”. Com en totes les relacions de viatges, el pas per les ciutats articula l'estructura del relat, però en canvi, no hi ha cap indicador temporal. També sorprèn la presència d'animals fantàstics i fets meravellosos, vinculada únicament al pas per les terres orientals.

Pedro Tena Tena destaca d'aquesta obra, que inclou dins del corrent dels llibres de viatges, “su más absoluta novedad: en su mayor parte está escrito en verso. Ningún antecedente en castellano con esta característica hemos hallado en la literatura española”,²¹ i cita un bon nombre de llibres d'autors espanyols, àrabs i jueus peninsulars i traduccions fetes a Espanya que conformen la tradició del tema del viatge a Terra Santa, dins del qual entraria Gómez de Figueroa. Cal destacar d'entre tots ells el *Viaje de la Tierra Sancta* de Bernardo de Breidenbach, traduït per Martín Martínez de Ampiés (que estudiarem en relació amb alguns llibres de Diego de Gumiel),²¹ i el *Libro de las maravillas del mundo y del viaje de la Tierra Santa* de Jean de Mandaville,

²¹ *Ibíd.*, p. 190.

²¹ BREIDENBACH, Bernardo. *Viaje de la Tierra Sancta*. Pedro Tena Tena ed. Zaragoza: Institución Fernando el Católico, 2002.

publicat a València per l'antic aprenent de Gumiel, Jorge Costilla, el 1521. Per tant, observem que es tracta d'una impressió no casual per part de Diego de Gumiel, sinó inscrita en els corrents franciscans, messiànics i croadistes de la Corona d'Aragó.

Pedro Ontoria indica que es conserva un exemplar de *l'Alcázar imperial* a la Biblioteca Universitaria de Saragossa.²² No obstant això, l'obra no consta al catàleg del Patrimonio Bibliográfico.

2.4. TEXTOS LINGÜÍSTICS

Les gramàtiques incunables impreses a la Península Ibèrica de què tenim notícia

²² ONTORIA OQUILLAS, Pedro. "El impresor Diego de Gumiel", *Biblioteca* 6 (1991), p. 133.

són *Rudimenta grammatices*, de Nicolau Perottus (Barcelona, Pau Hurus i Joan De Salzburg, 12 de desembre de 1475; Tortosa, Nicolau Spindeler i Pere Brun, 1477), la *Grammatica* de Gutiérrez de Cerezo (Burgos, Fadrique de Basilea, 12 de març de 1485) i la *Gramática castellana* de Nerbija (Salamanca, Juan de Porras, 18 d'agost de 1492).

Pel que fa a la Corona d'Aragó, s'ha estudiat l'èxit de Nebrija a les escoles barcelonines i les adaptacions catalanes de la seva obra (amb edicions de las *Introductione latinae* el 1497, 1500, 1501, 1505, 1508, 1511, 1516 i 1523 en els territoris de la Corona d'Aragó), tot indicant que no hi ha una obra similar en llengua catalana. L'any 1475 s'editava a Barcelona l'esmentada *Gramàtica* llatina de Perotti, Joan Ramon Ferrer componia el *Tractat de pronoms* per a l'ensenyament de llatí als nobles entre 1475 i 1477, el 1475 apareixia a València el *Comprehensorium* i el 1489, també a València, el *Liber Elegantiarum* de Joan Esteve, fets que donen fe de la importància del llatí i el seu ensenyament, endarrerit respecte d'altres àmbits lingüístics on ja regnava l'humanisme.

Segons Marcet i Salom, a les gramàtiques de l'època “el català és ignorat de cap a cap, a desgrat dels vocabularis amb correspondències catalanes, assequibles en aquells moments, com el *Comprehensorium*”¹ o el *Liber Elegantiarum*, que defineix com a vocabulari llatí-català o “repertori de mots i frases catalanes amb la corresponent traducció llatina (...), obra didàcticament poc útil a causa del desordre i de la manca gairebé total de criteri orientador per trobar-hi els mots que el lector hi cercaria”.² Ara podem matisar l'afirmació, atès que sabem que Diego de Gumiel imprimeix un *Donat* molt peculiar: es tracta d'un text que exposa la conjugació llatina amb l'equivalència en

¹ MARCET I SALOM, Pere. *Història de la llengua catalana*. Barcelona: Teide, 1987, p. 181.

² *Ibidem*, p. 183.

català, “todo corregido por Pedro Juan Matoses”.³ La aportació, doncs, és molt remarcable, perquè també va més enllà de vocabularis com els que sorgiren a partir de les *Introductiones latinae* de Nebrija editades en terres de parla catalana (*nebrijas catalans* que, segons Germà Colon, permeten detectar conceptes expressats en “lexemes patrimonials aliens al castellà” i concloure que les dues llengües pertanyen a un “diassistema llatí divers”,⁴ però que no regulen la llengua, els usos i les funcions). El que Gumiel publica l’any 1499 és una gramàtica completa amb conjugació verbal inclosa de les dues llengües.

D’altra banda, Nadal i Prats indiquen que el primer gran diccionari sistemàtic i global del català és el del frare agustí Garbiel Busa, una versió catalana del *Lexicon* i el *Dictionarium* de Nebrija preparada el 1507 amb la voluntat de facilitar l’aprenentatge del llatí. El diccionari de Busa va ser reeditat el 1522, el 1560 i el 1585 i permet seguir els canvis lèxics operats al llarg del segle XVI.⁵

Dins d’aquest panorama global, i respecte de l’estat de la llengua catalana, Marcet i Salom subratlla a finals del segle XV “un modest intent per dignificar el català, cosa que palesa l’interès humanístic d’aquesta època. Un precedent humil molt anterior a la tasca realitzada en castellà per Antonio de Nebrija (1492) i Juan de Valdés (1535), en italià per Pietro Bembo (1529) i en francès per Joachim du Bellay (1549). Es tracta de les *Regles d’esquivar vocables e mots grossers o pagesívols* descobertes per Antoni M. Badia i Margarit”,⁶ un llibre del mossèn valencià Bernat Fonollar que segueix el mètode de l’*Apendix Probi* per refusar les formes vulgars. Parcialment retocat per Pere Miquel Carbonell, a qui probablement es deu la definició de “llengua catalana” al títol

³ PALAU DULCET, Antonio. *Manual del librero hispanoamericano*. Barcelona: Llibreria Palau, 1948-1977, núm. 75537.

⁴ COLON, Germà I SOBERANAS, Amadeu-J. *Panorama de la lexicografia catalana: de les glosses medievals a Pompeu Fabra*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1986, p. 70.

⁵ NADAL, Josep M.; PRATS, Modest. *Història de la llengua catalana*. Barcelona: Edicions 62, 1982-1996, p. 595.

⁶ *Op. cit.*, p. 204-205.

(que Fonollar no hauria utilitzat), les *Regles* defensaven un purisme basat en el rebuig d'arcaïsmes, vulgarismes i dialectalismes. No és, però, una gramàtica de la importància de les llatines o de la de Nebrija, que segueix la forma de les llatines per donar al castellà categoria de primera llengua, sinó un recull de normes i usos puristes.

Potser l'*Art e stil para scriure a totes persones* de Tomàs de Perpinyà, publicat per Gumiel a València, podria considerar-se com un exemple més en aquesta línia, per bé que d'ambicions més modestes i populars. La seva peculiaritat és la d'estar escrit íntegrament en català, perquè es tracta d'un manual d'ús comú per a escriure cartes. Es presenta tallat en quart per fer-lo més manejable, amb lletra gòtica i un atractiu gravat a la portada.

Els altres textos impresos per Gumiel són tots reedicions de títols molt difosos (a excepció dels *Principiorum Grammaticae*, només ressenyats per Mirambell Belloch,⁷ dels quals hi ha escassa informació). Per tant, en aquest terreny Gumiel apostava sobre segur. Es tracta dels quatre títols següents:

4. [Principiorum Grammaticae.]
Girona, Diego de Gumiel (anterior al 9 març 1495)

Descripció: llatí.

Comentaris: Llibre únicament ressenyat per Mirambell Belloch. L'atribució es fonamenta en el document que esmentem seguidament. Només se'n sap el que el títol permet deduir: que era escrita en llatí i que probablement era un manual d'ensenyament de caràcter tradicional, com les altres gramàtiques impreses per Diego de Gumiel.

⁷ MIRAMBELL BELLOCH, E. "Llibres, llibreters i impressors gironins del segle XV". A: *Estudi General I*, 1 (1981), p. 24.

Documentació: Es conserva un document del 9 d'abril de 1495 en què consta la venda de tres resmes i mitja d'aquest llibre per part de Gumiel i Valdés a Juan Marcó, citat per Mirambell Belloch.⁸

15. *Doctrinale pro eruditione puerorum, cum commento Petri Johannes Matrhouses*, d'Alexandri de Villadei.
Barcinone, Jacobus de Gumiel (16 octubre 1499)

Descripció: llatí; 4rt; 110 fulls; signatures a-m8 n6 o8; lletra gòtica en 3 mides; impressió en negre i vermell; caplletres d'impremta; marca del pelicà a la portada. [Pat. Bib.]

Autor: Alexandri Villadei o Alexander Gallus (1170-1240), frare franciscà nascut a Villadiou, Normandia. Va escriure gramàtiques d'orientació pedagògica basades en els preceptes de Donat, Priscià i Quintilià. És també autor del *Doctrinala Metricum*, escrita en vers per facilitar l'aprenentatge. Al *Doctrinale puerorum*, redactat el 1209, repren les normes de Priscià. Salavert Fabiani observa que "Alexandre de Villedieu, franciscano francés, fue uno los principales divulgadores de la numeración hindoarábica a través de su *Carmen de algorismo* (ca. 1225), un poema en el que describe detalladamente las operaciones fundamentales de los enteros utilizando las cifras y considerando al cero como a un número".⁹ Per homonimia i coincidència cronològica suposem que podria tractar-se de la mateixa persona.

Peculiaritats: Marca del pelicà; postil·les marginals. Al colofó: "impressum per Iacobum de Gumiel in clarissima ciuitate Barcinonae decimo septimo kalendaru novembrium. Annu salutis M.cccc. Nonagesimo nono. Vale cādide lector et viue felix meque semper ama". Cal destacar l'últim axioma en llatí.

Edicions: Ja havia estat publicat a Barcelona per Pere Posa c.1481-1482, el 25 de

⁸ Ibídem, p. 24.

⁹ SALAVERT FABIANI, V.L. "El nacimiento de una nueva aritmética en la época medieval", *Newton*, 2000 [en línia:] <http://www.uv.es/~salavert/CienciaitecnicaenEdatModernaNewtonartimetica.htm> (Consulta: 5 de febrer de 2003).

setembre de 1493 per Gerard Preus, per Joan Luschner el 9 de juliol de 1495, i una altra vegada per Pere Posa el 19 d'agost de 1499. Posteriorment a Gumiel, l'imprimiria a Girona Baltasar Avella el 16 de març del 1502 i Joan Luschner a Barcelona el mateix any 1502. El Patrimonio Bibliográfico conserva exemplars d'edicions de Paris, Estrasburg, Basilea, Venècia, Roma, Ambers i Nuremberg, Colònia, amb diferents glosses i comentaris.

Comentaris: Llibre que utilitzaven les escoles públiques barcelonines per a l'aprenentatge del llatí, i que durant un temps es va estudiar conjuntament amb les *Introductiones Latinae* de Nebrija, la qual cosa demostra la polèmica entre els partidaris de l'antiga gramàtica i els defensors de l'humanisme. Les apostilles són del prevere Pere Joan Matoses, que selecciona suposades errades de Nebrija detectades a les seves classes. Matoses, que havia estat el corrector de la famosa gramàtica llatina de Mates (recordem que la *Gramàtica de Mates* volia contribuir a la composició en llatí aportant oracions en vulgar), va ser nomenat titular de la càtedra de gramàtica de la Universitat de Barcelona el 1508, però el 1510 ja el va substituir un professor de caire humanista.¹⁰ Palau Dulcet també indica que Juan Matoses es “el corrector de la Gramática de Mates cuyo presbiteriado en ella sirvió a la bibliografía de nuestros tiempos para demostrar la falsedad o la errata de la fecha de 1462 de forma irrefutable al documentar cronológicamente sus condiciones eclesiásticas sucesivas en el Archivo Diocesano de Barcelona”.¹¹ Per tant, el text que imprimeix Diego de Gumiel és més a prop de la gramàtica escolàstica de la vella Europa que no pas de l'humanisme entrant.

16. *Ars minor «Rudimenta grammatices».* *Seudo-Caton: Disticha moralia*, d'Elio Donato.

¹⁰ FERNÁNDEZ LUZÓN, Antonio. *La Universidad de Barcelona en el siglo XVI*. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona, 2003, p. 70-72.

¹¹ *Op. cit.*, núm. 366518 i 366519.

Barcinone, Jacobus de Gumiel (5 desembre 1500)

Descripció: llatí; 4rt; 32 fulls; 23 línies; última obra barcelonina, amb lletra gòtica diferent de la d'obres anteriors; gravat d'un castell al verso del full 32. [Pat. Bib.]

Autor: Donat era un gramàtic llatí (c.310-380) que va ser preceptor de Sant Jeroni, patró dels traductors, i autor d'una de les principals gramàtiques tradicionals llatines (juntament amb la de Priscià), molt traduïda i adaptada durant l'Edat Mitjana i que, pel fet de ser un text escolar, solia imprimir-se amb d'altres tractats.

Peculiaritats: Cal destacar que el corrector d'aquest text, Pere Joan Matoses, també és autor de les postil·les a la gramàtica de Villadei impresa per Gumiel (núm.15 de la nostra llista bibliogràfica). Tots dos llibres es mouen en el mateix àmbit de les gramàtiques tradicionals, no humanistes. El *Donat* és més breu que l'anterior (32 fulls enfront dels 110 del *Doctrinale*), i també és l'últim títol que Gumiel imprimeix a Barcelona. Segons Haebler, ho fa amb una lletra gòtica diferent a l'emprada fins al moment, i sense segell de l'impressor.

Edicions: Ja havia estat publicat a Barcelona per Joan Besicken i Segismund Mayr el 29 d'octubre del 1493. El 1494 es publica a Venècia *Rudimenta grammatices*, del bisbe de Siponto Niccoló Perotti (1430-1480), obra que tingué gran importància en l'edició barcelonina i influí en la demanda de gramàtiques a la Península. Alvar i Lucía Megías identifiquen el mestre Martín García com a traductor al castellà dels *Disticha moralia* de Cató impresos presumptament a Saragossa el 1485, i a Gonzalo García de Santa María com a traductor d'una segona versió castellana publicada a Saragossa cap a 1493.

Comentaris: Palau Dulcet explica: “El *Donatus* es una Sintaxis latina al uso de los colegios de la vieja Europa. Se reimprimió muchas veces durante los siglos XV y XVI. Las ediciones de la Península Ibérica son muy poco conocidas. (...) En virtud de ser el *Donatus* un texto escolar solía encuadernarse con otros trataditos”, i, referint-se a l'obra

impresa per Gumiel, indica: “En nuestra Biblioteca de Cataluña existe un *Donatus* falto de los nueve primeros folios, y seguido del *Catón*, presentando la peculiaridad de tener la conjugación latina, con la equivalencia en catalán, todo corregido por Pedro Juan Matoses. He aquí el colofón: *Expliciunt partes Donati viri illucidissimi artis grammaticae... Opus hoc fuit castigatum et emendatum per reuerendum Petrum johannem mathoses... Impressum Barcinone per Jacobum gumiel. Anno salutis M.d. dia v. Mensis December* (1500) gót. 32h. Siguen los versos siguientes:

Urbis impssum catalonie partib. Altis

Alme barchinone sedis principalis

Cura perugili studioqz qz vehementi

Viri castellani Jacobi de Gumiel.

Al verso del fol. 32, un grabado con un castillo y debajo el siguiente axioma:

Vent y ventura

Y Roda de moll

Sovint se muda.”¹²

Aquest comentari de Palau Dulcet resulta especialment interessant perquè hi apareix un cop més la indicació d’origen “viri castellani Jacobi de Gumiel” i un axioma, costum irregular als incunables.

Posteriorment, veurem que el mateix cardenal Cisneros, preocupat per l’ensenyament de la gramàtica al futur col·legi de San Ildefonso d’Alcalá, encarregà la impressió d’una gramàtica de Donat que sortí impresa l’any 1504; que el cardenal fes aquest encàrrec pels estudiants del col·legi més avançat de l’època revela que l’ús d’aquest tipus de gramàtiques es mantenia molt vigent i, per tant, tenia demanda.

¹² *Ibíd*em, núm. 75537.

56. *Art e stil para scriure a totes persones*, de Thomas de Perpenyà.
Valencia, Diego de Gumiel (c. 1515)

Descripció: català; 8au; 24 fulls; signatures a, b, c de 8 fulls; lletra gòtica; gravat a la portada. [Pat. Bib.]

Autor: Només sabem, pel colofó, que Tomàs de Perpinyà era “ciutada de Leyda”.

Edicions: Manual per a escriure cartes que havia estat editat per Joan Luschner el 2 de gener del 1505, per Joan Rosembach a Barcelona el 3 de juny del 1510 (se’n conserva l’exemplar de Fernando Colón, venut a Lleida “por 5 maravedís” el juny de 1512, segons Palau Dulcet)¹³ i per Cristóbal Cofman cap a 1511, la qual cosa revela l’interès que despertava.

Comentaris: Palau Dulcet indica que és un “formulario de cartas y cuentas”, és a dir, un manual d’aprenentatge bàsic. El títol complet de l’edició de Gumiel és *Art y stil para scriure a totes persones de qualseuol estat q stén. E diuerses maneres de comptes abreuiats molt necessaris per a totes persones*. Palau Dulcet indica que “Esta obrita hubo de tener alguna aceptación pues en poco tiempo se hicieron cuatro ediciones, que separamos. «No cabe duda que la tercera y cuarta edición se hicieron para los valencianos, como lo prueba el haber sido hechas en Valencia y el tratamiento que aconseja se dé a las monjas del convento de la Trinidad de la ciudad del Cid» [citació de Ribelles Comín, qui reproduceix llargs fragments d’aquest text]. Fue vista y descrita por Gallardo la primera edición”.¹⁴

¹³ *Ibíd.*, núm. 223629.

¹⁴ *Ibíd.*, núm. 223631.

2.5. TEXTOS LITERARIS

En aquest apartat només volem presentar d'una manera general les obres literàries impreses per Diego de Gumiel, ja que tot l'estudi que estem desenvolupant s'orienta cap a l'exposició de l'entorn del *Tirante el Blanco* publicat a Valladolid el 1511, i per tant, desenvolupa indirectament l'entorn literari de l'època, en particular els capítols dedicats a la recepció i la traducció.

Només volem emfasitzar la idea, molt rellevant a l'època i potser no prou visible des de l'actualitat, que la diferència entre literatura clàssica i literatura popular no era tan determinant com la diferència entre la literatura edificant i la d'entreteniment o ficció. Aquesta última era la literatura veritablement desdenyada pels moralistes, sobretot per la seva *inutilitat*. Ho han destacat els especialistes i ho hem detectat així tant als documents notariaus que fan inventari de biblioteques sense preocupar-se d'anotar els títols dels llibres d'entreteniment, considerats com a secundaris, com a les referències a l'aspecte i a la disposició d'aquests volums a les biblioteques, on aquests textos ocupaven un lloc jeràrquicament inferior als textos clàssics, filosòfics, espirituals, científics o literaris d'una certa categoria.

Pel que fa concretament al gènere cavalleresc, el gran debat se centra al voltant dels elements que podrien justificar-ne algun grau d'aportació edificant al lector (qualitats literàries, morals, rigor històric...); les pitjors crítiques són les que no reconeixen en aquest gènere res més que la capacitat de fer passar l'estona. En aquest sentit, la rellevància d'aquesta missió formativa es fa notar fins al punt que, com veurem a l'última part d'aquest estudi, havia d'influir en la presentació dels títols i en la necessitat de buscar un sentit útil a un llibre com el *Tirante el Blanco*, que en el moment

de la seva traducció es va adaptar per servir a uns determinats objectius editorials i ideològics.

Nieves Baranda parla d'un increment de la difusió de relats orals populars gràcies a l'aparició de la impremta, que els va fixar en forma escrita, i el relaciona amb l'adveniment d'un ofici d'editor:

la vía editorial exigirá una selección previa de títulos y dentro de ellos de una versión determinada, indudablemente, la que mejor refleje el interés de los editores frente a ese nuevo lector que empieza a desprenderse de su consutla manuscrita (...). Será, pues, en un periodo relativamente escaso que bordea el comienzo del siglo XVI cuando en las imprentas europeas aparezcan casi todas las primeras ediciones de estos textos [populares] y que en muy pocos años las exigencias del público lector o los intereses de algunos impresores vayan delimitando su número y su tipología, ahora editorial.¹

Baranda atribueix als impressors estrangers l'impuls de traduccions, adaptacions i versions d'acord amb els gustos de la Península, i com a prova de l'adaptació de les impressions al gust lector, defineix fins i tot de la creació d'una tipologia editorial:

formato cuarto en su mayor parte, si bien alguno más extenso (*Historia del emperador Carlomagno*) se mantiene bastante tiempo en folio; breve extensión (normalmente entre veinte y cuarenta hojas, es decir, cuarenta y ochenta páginas); grabados en portada, con los que se pretendía representar al protagonista/los protagonistas; títulos que tienen como término más significativo, que identificará siempre a la obra, uno o dos nombres propios exóticos (se apela así a la fantasía de los desconocido), acompañado de algunos adjetivos que resaltan el elemento fundamental de la personalidad de esos personajes: “noble”, “sabia”, “enamorados”, “valiente”; y, necesariamente una sencillez estructural en personajes y argumentos similares, que definirán las que venimos denominando historias o género editorial.²

El mateix defensa Lucía Mejías en el seu monumental treball sobre la novel·la de cavalleries, on ofereix un gran nombre d'exemples de dedicatòries, pròlegs, gravats,

¹ BARANDA, Nieves; INFANTES, Víctor. *Narrativa popular de la Edad Media. La doncella Teodor. Flores y Blancaflor. París y Viana*. Madrid: Akal, 1995, p. 6-7.

² *Ibidem*, p. 7.

títols, colofons, etc. per demostrar com el gènere cavalleresc va adquirir unes característiques bibliogràfiques ben diferenciades.³

Com a dada orientativa, indicarem que les obres literàries cultes més editades van ser la *Celestina* de Rojas, el *Laberinto de la Fortuna* de Juan de Mena, las *Coplas por la muerte de su padre* de Jorge Manrique, el *Retablo de la vida de Cristo* de Fray Juan de Padilla i la *Passión trobada* de Diego de San Pedro,⁴ títols que efectivament veurem conservats o catalogats a les biblioteques del segle XVI, com també la *Vita Christi* de Ludolf de Saxònia, la *Cárcel de amor* de Diego de San Pedro, l'*Araucana* d'Ercilla, etc. Diego de Gumiel va imprimir únicament obres de literatura popular i cavalleresca, entre les quals una de les més reeditades del segle XVI: *Qüestion de amor de dos enamorados*, juntament amb el *Paris i Viana*. Comptant amb la voluntat de publicar la *Trapesonda*, encara que probablement no la dugués a terme, reunim vuit títols de literatura popular impresos per Diego de Gumiel, una proporció molt considerable atès que es tracta d'un impressor que abandonà l'ofici l'any 1517, en la dècada en què començava l'expansió de la literatura de cavalleries, de la qual publicà tres títols amb seguretat: el *Tirant*, el *Tirante* i el *Floriseo*, quatre si comptéssim *La Trapesonda*. Les altres han de qualificar-se d'obres sentimentals o de literatura popular que, en el cas de la *Tragèdia de Lançalot* i del *Paris i Viana*, venien precedides d'una tradició prèvia, oral o manuscrita, que emmarcava projectes editorials de demanda garantida.

Els títols impresos per Gumiel són:

6. *Paris e Viana, Historia de las amors e vida del caualler Paris e de Viana filla de*

³ LUCÍA MEGÍAS, José Manuel. *Imprenta y libros de caballerías*. Madrid: Ollero & Ramos, 2000.

⁴ RHODES, Elizabeth. "El *Libro de oración* como el "best-seller" del Siglo de Oro". A: *Actas del VIII Congreso Internacional de la Asociación Internacional de Hispanistas*, Brown University (22-27 Agost 1983). Madrid: Istmo, 1986.

França, de Pierre de La Cepède.
Gerona, Diego de Gumiel (5 juny 1495)

Descripció: català; 4rt; 26 fulls (falten fulls sig. [aiiiij]-[av]; 30 o 31 línies; lletra gòtica (99G); majúscules impreses amb dibuixos florejats; filigranes; marca dels dos lleons a la portada.

Autor: De Pierre de La Cepède, només se'n sap el que afirma al pròleg de l'edició de Kaltenbacher:⁵ que era un escriptor marsellès i que va traslladar al francès un relat que ell havia llegit en provençal però que era d'origen català (font que li neguen tots els especialistes) a l'any 1432.

Traductor: Es desconeix a qui pertany la versió catalana impresa per Gumiel, que segons Modest Prats és difícil de qualificar de traducció.⁶

Peculiaritats: Diego de Gumiel utilitza aquesta portada també per al *Flor de virtuts e de costums* [número 2] i el *Psaltiri devotissim* [número 5], ambdós impresos a Girona el 1495. Mirambell Belloch observa que “Al 5 de juny surt de les premses [de Gumiel i Valdès] l'obra *Paris e Viana*. Al colofó no hi figuren els noms dels impressors, però no hi ha cap dubte que pertany al taller que estem estudiant. Hi consta la data i la “insigna ciutat de Gerona”. A la portada hi ha l'escut dels lleons que també es troba a l'edició del *Psaltri*.”⁷

Edicions: De *Paris i Viana* van existir versions breus i versions llargues en diverses llengües: francès, italià, castellà, castellà aljamiat, català, anglès, baix-alemany, suec, etc. Álvaro Galmés de Fuentes⁸ ofereix un llistat bibliogràfic de les versions que es coneixen: 7 manuscrits i 11 edicions franceses, 4 manuscrits i 22 edicions italianes (a més de dues versificacions), una edició castellana i dues catalanes, 8 edicions angleses,

⁵ KALTENBACHER, Robert. “Der altfranzösische Roman Paris et Vienna”. A: *Romanische Forschungen* (1904), p. 327-670.

⁶ PRATS, Modest. “Estudi Llingüístic”. A: *Història de Paris i Viana. Facsímil*. Girona: Diputació de Girona, 1986, p. 100.

⁷ MIRAMBELL BELLOCH, E. “Llibres, llibreTERS i impressors gironins del segle XV”. *Estudi General* I, 1 (1981), p. 25.

⁸ GALMÉS DE FUENTES, Álvaro. *Historia de los amores de París y Viana*. Madrid: Gredos, 1970, p. 17-21.

tres flamenques, una sueca i una llatina. Pedro M. Cátedra⁹ assegura que les més antigues referències a la història de Paris i Viana i a la circulació del text manuscrit són espanyoles, lligades a Francisco Imperial, mort abans del 1409. Actualment de la versió catalana es conserven exemplars impresos el 1495 (Girona, Diego de Gumiel) i el 1497 (Barcelona, Diego de Gumiel) i, de la castellana, un text aljamiat de 1524 (Burgos, Alonso del Melgar).

Comentaris: Pedro M. Cátedra insisteix reiteradament que l'atenció que mostra el relat de *Paris i Viana* cap a la versemblança l'emparenta amb la novel·la de cavalleries catalana, i afirma que el seu àmbit de difusió dins de la Península és principalment català i aragonès.¹⁰

9. *Tragèdia de Lançalot, part dels actes del cavaller Lançalot del Lac*, de Mossèn Gras.
Barcelona, Diego de Gumiel (c. 1497?)

Descripció: català; 4rt; 9 fulls conservats (falten els 2 primers i el final); signatures aij, aij, aij (quaderns), bj, bij, bij (fulls solts); 28 línies; lletra gòtica; capitals tipogràfiques i a mà en vermell. [Pat. Bib.]

Autor: Martí de Riquer, al pròleg del facsímil de la *Tragèdia*,¹¹ descarta que el Lluís Gras documentat per Jordi Rubió sigui un *mossèn* (cavaller) i, per tant, l'autor d'aquesta obra en prosa; en canvi, ofereix la possibilitat que sigui qui firma quinze estrofes d'octosíl·labs en castellà del cançoner de Vindel, on manifesta haver-se dedicat a la creació literària sentimental. També assenyala un Lluís Gras "atestat a Palerm el 1431, potser identificable amb una persona del mateix nom i cognom que fou ambaixador d'Alfons el Magnànim a Tunis el 1444 i el 1445, i que podria ésser l'autor de certes

⁹ CÁTEDRA, Pedro M. "La història dels amors de Paris i Viana". A: *Història de Paris i Viana. Facsímil*. Girona: Diputació de Girona, 1986, p. 25.

¹⁰ *Ibidem*, p. 36.

¹¹ RIQUER, Martí de. *Tragèdia de Lançalot/ Mossèn Gras: amb el facsímil de l'incunable. Estudi i edició per Martí de Riquer*. Barcelona: Quaderns Crema, 1984.

“obres” que apareixen relligades juntament amb la *Història de Josef* de Roís de Corella en un inventari de l’any 1485”.¹² Riquer es refereix a la documentació que citem en estudiar el títol [número 34] de Diego de Gumiel *Historia de Joseph hijo del gran patriarcha Jacob*, inclosa al capítol sobre obres religioses.

Peculiaritats: Tipografia idèntica a l’*Scala Dei*, per la qual cosa s’ha atribuït a Diego de Gumiel, tot i no constar així en el contracte d’impressió del llibre. El contracte és del 12 de gener de 1497, entre Juan de Valdés, el clergue Joan Belloc i el sastre i comerciant de llibres Narcís Sampere.¹³ Només se’n conserven nou fulls: sis del primer quadern (on falten el primer i últim full) i tres del segon. Entre els dos quaderns es perd el sentit de la narració, un fet que, per la irregularitat de les signatures, sembla atribuïble a la manca parcial del primer quadern. També és possible que el llibre contingues més obres del mateix autor.¹⁴

Dedicatòria: Dedicada “al egregi compte de Iscla”, és a dir Joan de Torrelles, compte de l’illa d’Ischia, al golf de Nàpols. Torrelles pertanyia a la cort d’Alfons el Magnànim i era casat amb Antonia d’Alagno, germana de Lucrezia, l’amant del rei.

Edicions: El Patrimonio Bibliográfico registra l’edició conservada de *Les merveilleux faits et gestes du chevalier Lancelot du Lac, compagnon de la Table Ronde*, d’Antoine Verar (Paris, després d’1 juliol “1494” i.e.: 1504).

Comentaris: Nadal i Prats destaquen la traducció, des d’antic, de les antigues cançons de gesta o romans artúrics que gesten la novel·la cavalleresca europea de mitjan segle XV.¹⁵ Cátedra data la *Tragèdia de Lançalot* de mossèn Gras després del 12 de gener de 1497, i afirma que és una impressió gironina de la impremta de Valdés basant-se en els

¹² RIQUER, Martí de. *Història de la literatura catalana*. Vol. 2. Barcelona: Ariel, 1974, p. 120-122.

¹³ MIRAMBELL BELLOCH, E. *Op. cit.*, p. 123. Vegeu l’apèndix documental, Document 7.

¹⁴ HUIX RIBAS, Ana María. *La Tragèdia de Lançalot: texto arturiano catalán del siglo XV*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1955.

¹⁵ NADAL, Josep M.; PRATS, Modest. *Història de la llengua catalana*. Barcelona: Edicions 62, 1982-1996, p. 248.

tipus emprats. Per tant, la inclusió d'aquesta edició en el marc de l'estudi de Diego de Gumiel es deu únicament a la possibilitat que existís algun tipus de col·laboració, encara, entre els dos impressors al marge que l'edició sortís de les premses de Girona. Cal advertir l'existència de l'operació inversa: la *Flor de virtuts e de costums* de Simon de Casia impresa a Girona per Juan de Valdés el 9 de novembre del 1497, que té "totes les característiques de les impressions gironines i imita en tot l'edició barcelonina de Gumiel, de la qual sembla una fidel reimpressió".¹⁶

Cap a l'any 1225 s'escrivia una extensa compilació en prosa francesa del tema del *graal*. El nucli essencial el componen tres novel·les: el *Lancelot* en prosa, la *Queste del graal* i la *Mort Artu*. Es considera que la trilogia, que parteix de l'obra de Chrétien de Troyes, no pot ser fruit d'un sol autor, però sí que ha estat estructurada, planificada i dotada de sentit per una sola persona que hauria utilitzat col·laboradors.¹⁷ Posteriorment van sorgir un gran nombre de *romans* sobre la vida del cavaller Lançalot, obres que reben conjuntament el nom de *Lançalot en prose* o Vulgata. D'aquest cicle parteixen directament les versions catalanes de la llegenda, mentre que les castelleses i gallegoportugueses deriven d'una refundició anomenada *Seudo Boron*. Concretament, la *Tragèdia de Lançalot* de mossèn Gras és una versió catalana dels episodis inicials de la *Mort Artu*, que l'autor segueix i sovint resumeix amb la intenció de presentar més un conflicte sentimental que una història d'aventures cavalleresques.

Júlia Butinyà ha demostrat l'existència d'una font comuna a la *Tragèdia de Lançalot* i el *Tirant lo Blanc*, exclosa la possibilitat de la lectura directe d'aquests llibres per part dels respectius autors: una traducció catalana desapareguda de la *Mort Artu*,

¹⁶ CÁTEDRA, Pedro M. *Op. cit.*, p. 82.

¹⁷ RIQUER, Martí de; VALVERDE, José M. *Historia de la literatura universal*. Barcelona: Planeta, 1986, vol. 3, p. 218.

igualment font de *La Faula*.¹⁸

Documentació: Possible reedició de l'obra gironina del taller de Valdés referida en un contracte, posterior al 12 de gener de 1497, preveu mil exemplars entre el clergue Joan Belloc i el sastre i comerciant de llibres Narcís Sampere amb el taller de Valdés, el qual no consta que es dugués a terme. També es conserva un document del notari Joan Fuster, de Perpinyà, l'inventari de béns del qual, del 25 de novembre de 1486, es registren “quatre coherns de paper desligats en què era lo *Josef* de mossèn Corella e algunes obres de Luís Gras, de poca valor”;¹⁹ és el document que assenyalava Martí de Riquer.

10. *Paris et Vienne. Historia de los amors e vida del cavaller Paris e de Viana*, de Pierre de La Cepède.
Barcelona, Diego de Gumiel (c. 1497)

Descripció: català; 4rt; 29 línies; lletra gòtica; dues mides de tipografia; majúscules d'impremta i calderons acolorits a mà en vermell; gravats en fusta; marca del pelicà a la portada. [Pat. Bib.]

Autor: [Vegeu número 6.]

Traductor: [Vegeu número 6.]

Peculiaritats: Marca del pelicà.

Edicions: Es considera que pot estimar-se com una reedició de l'obra gironina del mateix impressor [vegeu número 6].

12. *Tirant lo Blanch*, de Joanot Martorell.
Barcelona, Pere Miquel - Diego de Gumiel (16 setembre 1497)

Descripció: català; tiratge de 300 exemplars; mida foli; 354 folis foliats; 7 quaderns i un plec; amb signatures o4-7, p-r1-8, τ1-8, δ1-8, s1-8, t1-3, 5-8, v1-8, u1-8, x-z1-8, τ1-8, A-D1-8, E2-7, F1-8, G1-7, H1-7, I2-8, L1-8, M2-7, P2-7; text en 2 columnes de 44 línies; lletra gòtica; dues mides de tipografia; caplletres

¹⁸ BUTINYÀ I JIMÉNEZ, Júlia. “Una nova font del *Tirant lo Blanc*”. *Revista de Filologia Románica*, 7 (1990), p. 191-196.

¹⁹ MADURELL MARIMON, Josep M.; RUBIÓ BALAGUER, Jordi. *Documentos para la historia de la imprenta en Barcelona*. Barcelona: Gremio de Editores, Libreros y Maestros de Imprenta, 1955, p. 80-81.

gravades en fusta; minúscules en alguns dels espais en blanc per a les caplletres; en pergamí; marca del pelicà al vers de l'últim full. [Pat. Bib.]

Autor: Joanot Martorell (1413/15-1468), cavaller valencià emparentat amb els Montpalau i els March, de caràcter bel·ligerant, bon coneixedor de la noblesa de l'època. Va viure a Anglaterra, Portugal i Nàpols i va dedicar els vuit últims anys de la seva vida a escriure el *Tirant lo Blanch*.

Peculiaritats: Marca del pelicà.

Edicions: La primera edició és de Nicolau Spindeler (València, 20 novembre 1490). Posteriorment van aparèixer la versió castellana de Valladolid, 1511, i les italianes de Venècia, 1538, 1566 i 1611, a més de tres versions franceses ja entrat el segle XVII.

Comentaris: A la Biblioteca de Catalunya de Barcelona es conserven dos *Tirants*: un pertany a la primera edició valenciana d'Spindeler i és complet; l'altre forma part de la segona edició barcelonina, la de Diego de Gumiel, i és un exemplar mútil.²⁰

Pedro Ontoria Oquillas ofereix una interessant comparació entre la segona edició de Gumiel i la primera, d'Spindeler.²¹ El *Tirant* imprès a València l'any 1495 és compost per 388 fulls sense foliar però amb signatures, en mida foli, amb el text en dues columnes de 42 línies, lletra gòtica, capitals i minúscules d'impremta, filigrana amb

²⁰ “Segona edició del *Tirant*. L'únic exemplar complet d'aquesta edició pertany actualment a la Hispanic Society of America. Havia estat anteriorment a la Biblioteca Municipal de Porto (Portugal), d'on sortí en 3 de desembre de 1859 per ordre de la Direcció General d'Instrucció Pública de Portugal. L'exemplar fou traslladat a Lisboa i fou deixat en préstec al banquer de Madrid José de Salamanca. El *Tirant* de Barcelona ja no tornà més a Porto. En 1887 es vengué la biblioteca del Marquès de Salamanca. El *Tirant* anà a raure a la llibreria Quaritch de Londres, la qual la vengué a l'hispanista i bibliòfil americà Archer M. Huntington. Aquest en féu donació a la biblioteca de la Hispanic Society of America, de Nova York.” *Exposició commemorativa del V Centenari de la Impremta. El llibre incunable als Països Catalans*. Barcelona: Diputació de Barcelona, 1976, p. 71.

²¹ “Esta edición de *Tirant lo Blanch* está hecha sobre la impresa en Valencia en 1490. Las letras floreadas del principio de capítulo son menores y menos bellas que las de la primera edición. La edición de Valencia o primera tiene 42 líneas por columna, maximum; hay de menor número. Está más espaciada que la de Barcelona en los corondeles centrales y en los márgenes. En el número de letras de cada línea apenas se nota diferencia entre ambas ediciones. El mayor cuerpo de la letra de la de Barcelona hace más pesada y espesa la página.” ONTORIA OQUILLAS, Pedro. “El impresor Diego de Gumiel”. *Biblioteca*, 6 (1991), p. 113.

representació de mà i estrella i un requadre ornamental en quatre seccions.²²

Documentació: Es conserva un document on consta que el llibreter i editor francès Carmini Ferrer, que volia publicar la segona edició del *Tirant lo Blanc*, havent-li fallat Pere Miquel, molt malalt, recorregué a la impremta de Gumiel, que el gener de 1497 va contractar dos operaris per fer front a l'encàrrec;²³ Gumiel posava el paper i cobrava un ducat per resma, i 75 dels 300 exemplars eren per a ell. Llanas explica que paral·lelament Gumiel produïa el *De ordinatione animae* de l'abat Isaac, pel qual va haver de contractar més personal.²⁴

43. *Los cinco libros del esforçado e inuencible cauallero Tirante el blanco de roca salada: Cauallero de la Garrotera.*
Valladolid, Diego de Gumiel (28 maig 1511)

Descripció: castellà; mida foli; CCLXXXVIII folis foliats (amb error en la foliació); signatures a-o8; amb registre de quaderns; lletra gòtica (130G); pròleg a línia tirada, text a 2 columnes; 26,7 cm.; caplletres xil·lografiades i gravat xil·logràfic a la portada.

Autor: [Vegeu número 12]

Traductor: A l'edició no consten ni el nom de l'autor ni el del traductor del català al castellà.

Peculiaritats: L'edició castellana del *Tirant* omet el nom de l'autor i el del traductor, divideix el text en cinc llibres, reagrupa els capítols interns i afegeix un pròleg a la tercera part, aspectes que tractarem més endavant i que inicialment semblen orientats a refermar la ubicació tipogràfica del llibre dins del gènere cavalleresc. L'existència d'un registre de quaderns al final és, segons Lucías Megías, “muy excepcional fuera del incunable, bien puede explicarse en este caso al hecho de que en el texto base de la

²² ROMERO DE LECEA, Carlos. “La imprenta de Valencia en el siglo XV”. A: *Historia de la imprenta hispana*. Madrid: Editora Nacional, 1982.

²³ Vegeu l'apèndix documental, Documents 9 i 10, p. 8 i 9.

²⁴ LLANAS, Manuel. *L'edició a Catalunya: segles XV al XVII*. Barcelona: Gremi d'Editors de Catalunya, 2002, p. 69-70.

traducción (seguramente la reedición del libro en catalán que el mismo Diego de Gumiel terminara de imprimir en Barcelona en 1497) lo lleve: “Totos los querns de aquest: A. B. C. Van per aquest orde. En cascu dels quals hi ha .iii. fulls Exceptats los dos derrers ço es Y. Z. Qui son de tresfulls” (Gutiérrez del Caño, 1917: 247). En cualquier caso, y a pesar de ese carácter excepcional antes indicado, en otros libros de caballerías castellanos lo documentaremos antes o después del colofón”.²⁵

Comentaris: Fins l'any 1975 només es coneixia un exemplar d'aquesta edició, el que el marquès de Casa Mena de Santillana del Mar²⁶ havia venut a Isidre Bonsoms, de Valldemosa, qui posteriorment el va llegar a la Biblioteca de Catalunya que actualment el conserva. El 1975 Martí de Riquer²⁷ donà notícia de la troballa d'un segon exemplar integrat, com ja havia predit Francisco Vindel a *Cien obras de la Colección Massó* el 1940, a la col·lecció Massó, i va poder obtenir còpia dels dos fulls que mancaven a l'exemplar de la Biblioteca de Catalunya, però no va poder accedir al llibre. Aquest segon exemplar va passar al Museu Massó de Vigo i finalment a la Biblioteca del Cigarral del Carmen, a Toledo, on es troba actualment. José Manuel Lucía Megías, que ha pogut estudiar aquest exemplar, el descriu indicant-ne algunes peculiaritats, com el fet de portar l'ex-libris de Stuart de Rothersay, “embajador de Inglaterra en Francia y encargado de negocios en Madrid en 1808, lo que nos devuelve la imagen del desprecio de las ediciones caballerescas a principios del siglo XIX en suelo peninsular, al contrario de lo que sucedía con eruditos ingleses y franceses”.²⁸ El *Tirante* del Cigarral del Carmen és un exemplar mútil dels 134 folis finals i té una portada factícia que

²⁵ LUCÍA MEGÍAS, José Manuel. *Op. cit.*, p. 520.

²⁶ ONTORIA OQUILLAS, Pedro, *Op. cit.*, p. 128.

²⁷ RIQUER, Martí de. “Un nuevo ejemplar del Tirante el Blanco de Valladolid, de 1511”. A: *Miscellanea Barcenonensia* 42 (1975).

²⁸ LUCÍA MEGÍAS, José Manuel. “Libros de caballerías castellanos en la Biblioteca del Cigarral del Carmen (Toledo)”. A: *Tirant* 8 (2005). [en línia:] <http://parnaseo.uv.es/Tirant/Art.Lucia.hetml> (Consulta: 5 juliol 2006).

substitueix la de l'original. Es tracta d'un gravat on apareixen dos parells de soldats en lluita, i al fons s'aprecia un edifici amb cúpula i un vaixell. A l'angle superior esquerra hi ha l'escut de Portugal que va fer pensar Martí de Riquer que aquesta portada afegida podia procedir d'alguna crònica portuguesa. El títol, sota el gravat, és compost per algun títol precedent, del qual s'han retallat i afegit paraules fins a formar la frase "El libro primero de la grande historia del muy famoso e innuencible caballero Ti ran tio bla cci el qual por su alta bondad en las armas vino a emperador".

L'exemplar del Cigarral del Carmen presenta notes marginals que marquen un determinat passatge, normalment amb alguna referència a la Verge Maria.

[49]. [*La Trapesonda que es el tercer libro de Arnaldo de Muntalban.*]
Valencia, Diego de Gumiel (c. 1513)

Descripció: castellà.

Edicions: Edició dubtosa, no se'n conserven exemplars; el que sí apareix editat és el *Renaldo de Montalban* de Jordi Costilla amb posterioritat al febrer del 1511, segons el Patrimonio Bibliográfico, Martín Abad i Parnaseo.

Comentaris: El projecte d'edició d'aquesta obra va estar condicionat per les discrepàncies entre Jordi Costilla i Juan Uguet, impressors, amb Hernando del Castillo (posseïdor del manuscrit *Renaldos de Montalbán*), com consta a la protesta oficial que l'autor envia als impressors pel fet que havien decidit per compte propi afegir un nou text, *Lo enamorament del rey Carlo*, al *Renaldos*. Philippe Berger ofereix el document judicial i el comenta.²⁹ Se suposa que, arribats a un acord impressors i posseïdor del

²⁹ "J. Costilla había comenzado a imprimir este libro cuando H. del Castillo formaliza su protesta. Si tenemos en cuenta la cuantía de las indemnizaciones previstas en los contratos cuando una u otra de las partes no cumplía con sus compromisos, y las cantidades que ya se habían necesariamente invertido en la compra de papel ya utilizado por J. Costilla, nos es difícil imaginar a los tres socios, poco afortunados por añadidura, renunciando a su empresa sin que uno u otro tuviese que correr con graves dificultades financieras. Por otra parte, J.E. Serrano Morales, cuando publicó dos contratos de 1513 relativos a la edición de *La Trapesonda*, que es la tercera parte de *Renaldo de Montalbán*, estimaba que tal empresa

manuscrit, no va caldre dur a terme el segon contracte, firmat amb Gumiel i Lorenzo Ganoto, per a la realització de la tercera part. Recordem que Hernando del Castillo és l'editor que cap al 1490 ja havia començat a reunir les obres del *Cancionero General* de 1511 i que posteriorment en faria una segona edició.

Pel que fa a la classificació com a llibre de cavalleries, Lucía Megías considera que *Renaldos de Montalbán* (llibres I y II) de Luis Domínguez, *La Trapesonda* (llibre III de *Renaldos de Montalbán*) i *Baldo* (llibre IV de *Renaldos de Montalbán*) configuren el “Ciclo de *Renaldos de Montalbán*”.³⁰

Documentació: Es conserva el document de l'11 d'agost del 1511 on consten les discrepàncies entre els socis impressors del *Renaldo de Montalbán* i dos contractes de 1513 referents a l'edició de *La Trapesonda*.³¹

50. *Question de amor de dos enamorados.*
Valencia, Diego de Gumiel (2 juliol 1513)

Descripció: castellà; mida foli; 39 folis i un en blanc; lletra gòtica; text en 2 columnes i 3 colors; caplletres gravades; gravat de la caça d'un porc senglar entre bandes verticals.

Autor: Obra anònima, acabada a Ferrara el 17 d'abril del 1512, en vers i prosa. Rafael Bertran considera que l'autor és amb probabilitat un valencià vinculat a la cort de Nàpols; Carla Perugini proposa el comanador Joan Ram Escrivà com a possible autor, i

sólo podía justificarse en el caso de haber sido publicadas las dos primeras partes. Añadamos que en los protocolos de este notario, que se conservan sin interrupción hasta 1517, no he encontrado huella de las resultas judiciales (arbitraje, etc.) que hubiera podido acarrear la iniciativa de H. del Castillo. Creo que podemos pues admitir razonablemente que los tres socios llegaron a un acuerdo y que la edición de *Renaldo de Montalbán* se llevó efectivamente a buen término. No deja de ser posible que H. del Castillo, poseedor del manuscrito, hubiese vendido a continuación sus “derechos de autor” al mercader-editor Lorenzo Ganoto. Podemos observar, efectivamente, que H. del Castillo figura, curiosamente, como simple testigo desde luego, en los dos contratos que Ganoto firma sucesivamente con Costilla y con Gumiel para la edición de *La Trapesonda* en 1513”. BERGER, Philippe. *Libro y lectura en la Valencia del Renacimiento*. València: Edicions Alfons el Magnànim, 1987, vol. II, p. 466-469.

³⁰ LUCÍA MEGÍAS, José Manuel. *Imprenta y libros de caballerías*. Madrid: Ollero & Ramos, 2000, p. 605-606.

³¹ Vegeu l'apèndix documental, Document 21, p. 28.

Eulàlia Duran n'aporta més proves a favor.³² La temàtica queda explicada al títol complet: “Question/ de amor/ De dos enamorados: al uno era muerta su amiga: el otro sir/ue sin esperança de galardón. Disputan qual de los dos sufre/ mayor pena. Entretexeren se en esta contraversia muchas cartas y enamorados razonamientos. Introduce se mas una caça: un juego de cañas; una egloga: ciertas justas & muchos cavalleros y damas con diversos y muy ricos atavios: con letras e invenciones...”. Que és ficció queda establert al pròleg, on l'autor afirma «Bien es verdad que el auctor por mejor seruar el estilo de su inuencion y acompañar, y dar mas gracia a la obra, mezcla lo que fue algo de lo que no fue». L'obra, de caràcter epistolar, és una prolongació de la novel·la sentimental del segle XV. Descriu indirectament les festes i els balls de la cort de Nàpols del 1500 i té per protagonistes Bona Sforza i Ettore Fieramosca. No va produir segones parts o continuacions.

Peculiaritats: Carla Perugini descriu l'únic exemplar complet que es conserva (el de la British Library; el del Seminari de Barcelona és incomplet): “La edición de 1513 tiene treinta y nueve hojas a dos columnas, de letra gótica, de clara lectura; los párrafos van encabezados por hermosas letras, muy esmeradas. La portada reproduce una escena de caza, con damas y caballeros, unos mirando desde sus cabalgaduras, otros cazando un jabalí acosado por los lebreles. En el fondo, un ciervo asomándose entre los árboles”.³³

Edicions: Se'n van fer més de vint edicions a tot Europa al llarg del segle XVI, fet que revela el seu impacte.³⁴ Algunes d'aquestes edicions són conegudes gràcies a una de les cartes que conté la novel·la.

³² PERUGINI, Carla. *Question de amor. Estudio, edición y notas*. Salamanca: Ediciones Universidad, 1995; DURAN, Eulàlia. “Realitat i ficció en la novel·la castellana *Questión de amor* (València 1513)”. A: *Boletín de la Real Academia de las Buenas Letras de Barcelona*, XLV (1995-1996), p. 389-407.

³³ *Ibidem*, p.39.

³⁴ València, Diego de Gumiel, 1513, foli; Toledo, Juan de Valquiran, 1515; Salamanca, Lorenzo de Liondedei, 1519; Sevilla, 1519; Toledo, c.1520?; Sevilla, 1519 o 1521; Sevilla, 1526 o 1528; Venècia, Juan Bautista Pedrezano, 1533; Çamora, Pedro de Tovans, 1539, foli; Alcalá, Juan de Brocar, 1540; Lisboa, Luis Rodrigues, 1540; Medina del Campo, Pedro de Castro, 1545, 4 rt; Ambers, Martín Nucio,

Comentaris: L'edició de Gumiel en foli i a dues columnes, amb un total de 39 fulls, té l'aparença d'un llibre d'èxit esperat. Lucía Megías destaca, a l'edició de 1519, l'ús d'una "fòrmula publicitària": "Última impresión de la presente obra y de muchos defectos y corruptos vocablos corregidas".³⁵ Aquest reclam ens serveix de confirmació de l'èxit obtingut en les edicions prèvies de l'obra.

Dins de la novel·la s'inclou una ègloga de la qual cal destacar el caràcter teatral. Estableix un diàleg entre els pastors Torino, Guillardo i Quiral, i les pastores Benita i Iliana. És escrita en "octavas de arte mayor" i amb tres *villancicos*.³⁶

- 61.** *Floriseo que por otro nombre es llamado el cauallero del Desierto el qual por su gran esfuerco [sic] y mucho saber alcanco [sic] a ser rey de Bohemia,* d'Hernando Bernal.
Valencia, Diego de Gumiel (10 maig 1516)

Descripció: castellà; mida foli; 4 folis sense numerar i 124 folis foliats; lletra gòtica; text en 2 columnes; caplletres d'impremta; portada amb gravat xil·logràfic de cavaller dirigint-se a un castell; primer foli amb orla. [Pat. Bib.]

Autor: Només se'n sap, pel que s'afirma al pròleg del dors de la portada, que l'autor és Hernando Bernal, batxiller nascut a l'illa de Medellín.

Peculiaritats: Edició de luxe. Segons Lucía Megías, conté el gravat d'un genet en atac, amb l'elm acabat en forma de drac i capa de sis bordons, sobre un paisatge de turons coronats amb un castell a la dreta, que Gumiel havia emprat a l'obra jurídica *Aureum*

1546; Saragossa, Pedro Bernuz, 1548; Paris, Hernando i Claudio Caldera, 1548; Saragossa?, 1551?; Venècia, Gabriel Giolito de Ferrariis, 1553, 8au i amb les *Questiones de Philocolo*, de Boccacio; Ambers, Philipppo Nucio, 1556, 8au i amb la *Cárcel de Amor* de San Pedro; Lovaina, , Roger Velpio, 1580, 12au; Ambers, Martín Nucio, 1598, 12au i amb la *Cárcel de Amor*. Ibídem, p. 37.

³⁵ LUCÍA MEGÍAS, José Manuel. *Op. cit.*, p. 317.

³⁶ DE LA BARRERA Y LEIRADO, Cayetano Alberto. *Catálogo bibliográfico y biográfico del teatro antiguo español: desde sus orígenes hasta mediados del Siglo XVIII*. [en línia]: <<http://www.cervantesvirtual.com/servlet/SirveObras/12583859723477162098435/p0000007.htm>> (Consulta: 27 febrer 2007).

opus, el 1515: “años después lo veremos en impresiones salidas del taller toledano de Juan de Villaquirán y en el sevillano de Juan Cromberger”.³⁷

Dedicatòria: L’obra va dedicada “al Illustre y muy magnífico señor Marques delos velizes/ adelantado del reyno de Murcia: por el bachiller hernando bernal/ natural de la villa de Medellin”. Per a l’estudi de les relacions entre els conqueridors d’Amèrica i els llibres de cavalleries, és interessant que aquest llibre sigui dedicat a un *adelantado*.

Comentaris: Javier Guijarro Ceballos destaca, dins del *Floriseo*, l’existència d’una referència imprecisa a un llibre sense títol, fingit per l’autor, que suggereix una possible continuació de la història troncal. La referència apareix “al final del *Floriseo* de Hernando Bernal (1516, Libro II, fol. 124r), si bien en esta ocasión el cabo suelto fue continuado por el mismo autor en el *Reymundo de Grecia*, en 1524”.³⁸ Volem destacar, doncs, que aquest llibre imprès per Diego de Gumiel apuntava el potencial genèric d’altres novel·les de cavalleries, susceptibles de continuïtat.

Lucía Megías cataloga els dos llibres del *Floriseo* i la seva continuació, *Reimundo de Grecia* o *Floriseo* llibre III, dins del “Ciclo de *Floriseo*”.³⁹

³⁷ LUCÍA MEGÍAS, José Manuel. *Op. cit.*, p. 187.

³⁸ GUIJARRO CEBALLOS, Javier. “Biblioteca imaginada: en la teoría y en la práctica”. A: *El Libro antiguo español*. Salamanca: Universidad de Salamanca, 1993, p. 149.

³⁹ LUCÍA MEGÍAS, José Manuel. *Op. cit.*, p. 66.

2.6. TEXT MUSICAL

El text següent podria formar part de les obres religioses impreses per Diego de Gumiel, atès el contingut i el públic al qual anava destinat. Com indica Martín Abad, “debe tenerse en cuenta que es en los libros litúrgicos donde primeramente encontramos pautado musical, razón por la que han merecido la atención de los historiadores de la música”.¹ Per tant, les fronteres entre els dos tipus de textos no són extraordinàriament clares; no obstant això, seguim Martín Abad, que sembla incloure'l dins del corpus dels tractats musicals quan observa que

aparte de los libros litúrgicos musicales, es muy significativo el número de tratados musicales. Romero de Lecea llegó a afirmar que los incunables musicales “fueron, en tan elevado número, que por su cuantía y proporción dentro del conjunto de los incunables hispanos, caracterizan a la imprenta española del siglo XV entre las restantes imprentas nacionales europeas”: me limito a recordar los nombres de Domingo Marcos Durán, Guillem Despuig, Diego del Puerto, Alonso Españón, Francisco Tovar, Gonzalo Martínez de Bizcargui y su refutador Juan de Espinosa, el franciscano Bartolomé de Molina.²

Es tracta d'un text aïllat i extraordinari dins de la producció coneguda de Gumiel, però que devia gaudir d'una bona acollida, perquè ell mateix el va reimprimir tres anys després, afegint-hi la marca de l'impressor.

26. *Arte de canto llano Lux videntis dicha. Compuesto por el egregio frey Bartholome de molina de la orden de los menores: bachiller en santa theologia...*, de fray Bartolomé de Molina.
Valladolid, Diego de Gumiel (agost 1503)

Descripció: castellà; 4rt; 12 fulls de 35 línies; il·lustracions musicals; lletra

¹ MARTÍN ABAD, Julián. *Los primeros tiempos de la imprenta en España*. Madrid: Ediciones del Laberinto, 2003, p. 171.

² *Ibidem*, p. 180.

gòtica. [Pat. Bib.]

- 31.** *Arte de canto llano Lux videntis dicha. Compuesto por el egregio frey Bartholome de molina de la orden de los menores: bachiller en santa theologia...*, de fray Bartolomé de Molina.
Valladolid, Diego de Gumiel (25 novembre 1506)

Descripció: castellà; 4rt; 12 fulls; signatures a8 i b4; lletra gòtica; signes musicals; marca “G” a la sisena pàgina.

Autor: Només sabem que Bartolomé de Molina era un frare franciscà, “bachiller en santa Teología”, segons que consta al llibre.

Peculiaritats: Les dues impressions són en castellà i inclouen il·lustracions i signes musicals.

Dedicatòria: L’obra anava “dirigida al muy reuerendo y magnífico señor el señor don Pedro de ribera/ obispo de lugo y por el dicho señor aprouada”, dedicatòria que havia d’influir en la recepció per part del públic. La reedició de 1506 [vegeu número 31] porta l’escut de l’impressor al sisè full.

Edicions: Martín Abad indica l’existència d’un *Arte de canto llano* anònim, aparentment sense relació amb el de Bartolomé de Molina, del qual es van fer dues edicions a Sevilla: la de Jacobo Cromberger c. 1512-1515? i la de Juan Varela de Salamanca c. 1515-1519?. El de Gumiel va ser reeditat per ell mateix el 1506 [vegeu número 31]. Existeix una edició facsímil de la impressió de Gumiel.³

Comentaris: El terme *planus* (“canto llano”) va servir per a qualificar, des del segle VI fins al XIV, un cant simple que inicialment no requeria anotació (més endavant van aplicar-se les *neumes*). El cant gregorià pròpiament dit sol datar-se entre la segona meitat del segle VII i el segle XII, amb un moment àlgid al segle IX. És un cant masculí, teòricament en dues octaves, homòfom i diatònic, que es caracteritza per una

³ *Arte de canto llano Lux videntis dicha*. Madrid: Joyas Bibliográficas, col·lecció Viejos libros de música n.9, 1977.

salmòdia *recto tono* que quasi no permet distingir paraules. En evolucionar cap a la polifonia, la música occidental va allunyar-se d'aquest tipus de cant. El títol *lux videntis* fa referència als cants a la Immaculada, que com hem confirmat al llarg de la llista bibliogràfica de Diego de Gumiel, era un tema important de devoció a l'època, que va trobar força acollida als tallers de Gumiel.

2.7. TEXT CIENTÍFIC

Segons López Piñero, la ciència ocupava aproximadament un deu per cent del total de llibres que circulaven per l'Espanya del Segle d'Or, i es concentrava quasi totalment en mans dels metges.¹ Anastasio Rojo Vega, al seu estudi de les biblioteques privades vallisoletanes, fa una anàlisi acurada de les biblioteques del metges de l'època i assenyala alguns noms destacats:

Conocidas las bibliotecas de los valencianos Bartolomé Martí (1462), Pere Pintor (1470), Juan Vallseguer (1474), Luis Alcañiz (1506) y Pere Martí (1506); así como las de los toledanos Tomás de Santo Domingo (1515) y Diego García de Amusco (1569) –aparte del inventario con libros de Bartolomé Vidá (1503)- hemos procedido a su comparación con las vallisoletanas, incorporando los autores y obras citadas por Alfonso de Santa Cruz en su *Dignotio et cura affectum melancholicorum*, que aunque editada en 1622 debió ser escrita con anterioridad a 1569, fecha de la muerte del padre de Antonio Ponce de Santa Cruz. En principio, un grupo de 20 autores, sin definir un repertorio habitual, ni cosa alguna parecida, se nos muestran como imprescindibles en toda librería médica.²

Els autors “imprescindibles” són Galeno, Rasis, Avicena, Hipòrates, la *Cirurgia* de Chauliac, Aristóteles, Alberto Magno, Sant Tomàs, Plini, Ptolomeu, Avicena, Rasís, Mesué, Averroes, Serapió, l'anatomia de Mondino, Vesali, Marsilio Ficino i Fracastoro.³ Els esmentem només com a referència per comprovar que el text imprès per Diego de Gumiel no era dels punters a l'època, sinó un opuscle d'un metge barceloní que probablement va tenir una difusió limitada.

13. *Quaestio de viribus demonstrationum*, de Petrus de Campis.

¹ LÓPEZ PIÑERO, José María. *Ciencia y técnica en la sociedad española de los siglos XVI y XVII*. Barcelona: Labor, 1979.

² ROJO VEGA, Anastasio. *Ciencia y cultura en Valladolid. Estudio de las bibliotecas privadas de los siglos XVI y XVII*. Universidad de Valladolid, 1985, p. 40-41.

³ GARCÍA BALLESTER, L. "Tres bibliotecas médicas en la Valencia del siglo XV". A: *Asclepio* XVIII-XIX, 1966-7, p. 383-406; GARCÍA, A. "Tres bibliotecas de médicos valencianos renacentistas (Luis Alcañiz, Pere Pintor y Pere Martí)". *Asclepio* XXVI-XXVII, p. 527-546; GÓMEZ MENOR, J.C. "Médicos toledanos del siglo XVI". A: *Congreso de Historia de la Medicina Española VIII*. Salamanca: 1969, p. 119-168.

Barcinone, Jacobus de Gumiel (c. 1498)

Descripció: llatí; 4rt; 14 fulls; text en 2 columnes de 37 o 38 línies; amb signatures; lletra gòtica; tres mides de tipografia; caplletra gravada en fusta; marca del pelicà de mida reduïda a l'últim full. [Pat. Bib.]

Autor: Segons dades de Pedro Ontoria, Petrus de Campis era doctor en medicina i natural de Barcelona.⁴ Recordem que els graus universitaris s'ordenaven, de més baix a més alt, en batxiller, llicenciat, mestre i doctor. Gràcies a l'estudi de Pedraza Gracia⁵ coneixem l'existència d'un inventari de béns de "Pedro Camps, médico, ciudadano de Calatayud". Al document consta que el germà del difunt, el notari Bernard Camps, de Barcelona, ha rebut de la cunyada vídua, Ana Calvo, un exemplar de la *Quaestio* per mitjà de Mateo Granada, "jurista, lugarteniente de Justicia de Aragón".⁶ Així doncs, Pere Camps, metge, natural de Barcelona i autor de la *Quaestio*, s'havia instal·lat a Calataiud però conservava un germà a Barcelona a qui la vídua va fer arribar el llibre del qual el difunt era autor. A banda d'això, cal destacar que la biblioteca de Pere Camps constava el 1507 de 49 llibres, és a dir, era una biblioteca molt considerable. "La materia que más representada estaba en su biblioteca era la propia de su profesión, aunque acompañada por un número importante de títulos de carácter filosófico".⁷

Peculiaritats: Aquesta obra es conserva a la Biblioteca General de la Universitat de Saragossa. És enquadernada conjuntament amb *De conceptione Beatae Virginis Mariae*, qualificada de pseudo Ramon Llull (Sevilla, Paulus de Colonia et alii, 12 de març de

⁴ ONTORIA OQUILLAS, Pedro. "El impresor Diego de Gumiel". *Biblioteca* 6. Aranda del Duero: Ayuntamiento, 1991, p.114.

⁵ PEDRAZA GARCÍA, Manuel José. *Documentos para el estudio de la historia del libro en Zaragoza entre 1501 y 1521*. Zaragoza: Centro de Documentación Bibliográfica, 1993.

⁶ Vegeu l'apèndix documental, Document 17 (referència), p. 17.

⁷ PEDRAZA GARCÍA, Manuel José. "Los estudios sobre inventarios y catálogos de bibliotecas en Aragón en la Edad Moderna". *Bulletin Hispanique* t. 99, 1 (1997), p. 240.

1491), però el registre d'ambdues obres no en determina el tema o el contingut. No obstant això, el fet que fossin enquadrades juntes ens va fer pensar que tots dos textos tractaven la mateixa temàtica, atès que aquest és el criteri observat en d'altres casos en què dos incunables es conserven relligats.

En consultar Pedro Ontoria sobre el llibre, ens va enviar la referència del foli 11a, on efectivament indica: “*Questio de viribus instrumentorum sciendi per me Petrum de campis barchinonensem in parisiensibus litteris esculapiaque facultate doctorum minimum. Queritur utrum neseccarium sit...*”. Però com que amb això encara no n’hi havia prou per a determinar el contingut de l’obra, que tanmateix podia ser teològic o filosòfic com el del pseudo Ramon Llull, vam preguntar al Museu d’Història de la Medicina de Catalunya si tenia coneixement d’aquest metge i del seu text incunable. El director, Alfons Zarzoso, ens va dirigir a Lluís Cifuentes, professor de la Universitat de Barcelona, qui ens informà que *De conceptione Beatae Virginis Martiae* (el pseudo Ramon Llull amb el qual apareix relligat l’incunable de Saragossa) és un dels títols amb què va ser coneguda l’obra lul·lística *Disputatio saecularis et jacobita*, actualment atribuïda a Ramon Astruc de Cortielles (l’atribució actual es deu al fet que l’autor va cometre l’error de referir-se al decret de Joan I d’Aragó a favor de la concepció immaculada de la Mare de Déu, publicat en 1395, vuitanta anys després de la mort de Ramon Llull, per la qual cosa el *De conceptione* no podia ser obra del mallorquí). Cifuentes també va indicar-nos la bibliografia on havia de ser possible localitzar un metge medieval com Petrus, Pere o Pedro de Campis. Amb aquestes referències era possible desconfiar de la identitat temàtica dels dos textos relligats i rastrejar l’obra de Campis.

Finalment vam localitzar l'obra al catàleg *Los impresos científicos españoles de los siglos XV y XVI. Inventario, bibliometría y thesaurus*,⁸ on figura inscrita amb el títol *De viribus instrumentorum sciendi*.

La descripció física del volum (Barcinone, per Jacobum de Gumiel, c. 1498; 4rt, 14 fulls; Biblioteca Universitaria de Zaragoza) correspon exactament al *Quaestio de viribus demonstrationum* que registren els repertoris de Haebler, Vindel, Palau Dulcet, Klebs i Sosa. El títol *De viribus instrumentorum sciendi* ha estat extret de la mateixa citació que ens envià Pedro Ontoria, on figura el nom i la professió de l'autor. Ignorem quin ha estat el criteri emprat pels bibliògrafs que han registrat aquesta obra sota el títol *Quaestio de viribus demonstrationum*. Orientativament, podem només afegir que el text parla d'Aristòtil i d'Averroes i es planteja el tema de la "cognitio", per la qual cosa és més a prop de la medicina escolàstica i del concepte d'una relació directa entre esperit i malaltia que de la medicina entesa científicament.⁹

⁸ LÓPEZ PIÑERO, José María. *Los impresos científicos españoles de los siglos XV y XVI. Inventario, bibliometría y thesaurus*. Valencia: Universidad. Cátedra de Historia de la Medicina, 1981, vol. I, p. 91.

⁹ Hem explicat el procés de localització temàtica d'aquest text per manifestar el nostre agraïment a Pedro Ontoria, Alfons Zarzoso i Lluís Cifuentes, que han contribuït a afermar la hipòtesi que Diego de Gumiel va imprimir una obra científica, fet que, revisat el conjunt de la seva producció, es manifesta com de caràcter excepcional i marca la fesomia atípica d'aquest impressor.

2.8. CONCLUSIONS

Diego de Gumiel va dur a terme sis reedicions, fet que demostra l'encert d'alguns títols, com veurem al capítol dedicat a la recepció. D'altres van ser molt reeditats per altres impressors. L'edició de llibres de cavalleries i novel·la sentimental en un moment primerenc, de gestació d'aquests gèneres, revela una clara percepció de les tendències del mercat.

Atenent-nos al que revela la contemporaneïtat del textos, palesa que va decantar-se cap a una nova tendència, especialment a partir de 1509 i després, durant el seu establiment a València, i que va apostar per alguns llibres que no eren d'aplicació pràctica ni venien avalats per tradició de cap tipus.

La temàtica majoritària és la religiosa (56,2 %), una proporció que es manté en línia amb la d'altres tallers de l'època. Per contra, resulta notable la manca de títols clàssics i humanistes. És una producció conservadora (fins i tot el Petrarca de *De los remedios* és “una de las obras más tradicionales, más ‘medievales’ y menos innovadoras del humanista italiano”, segons Peter Russell),¹ busca la rendibilitat i no emprèn projectes excessivament competitius (com l'edició de clàssics o llibres litúrgics que sovint venien de fora i feien la competència al mercat interior) si no és a partir de 1509, quan tal vegada s'havia consolidat com a impressor gràcies a l'estabilitat que li proporcionava el comerç de butlles a Valladolid, perquè a partir d'aquest moment una sèrie de projectes personals, com demostra la tinença d'alguns títols al document de la seva fallida, van fer que s'exposés més al mercat i que s'endinsés en un món on la competència és més intensa, amb impressions més costoses. En conjunt, el seu llegat

¹ RUSSELL, Peter. “Francisco de Madrid y su traducción del *De remediis* de Petrarca”. A: *Estudios sobre literatura y arte dedicados al profesor Emilio Orozco Díaz*. Granada: Universidad de Granada, 1979, p. 204-205.

bibliogràfic és de caire medieval o escolàstic en totes les vessants (religiosa, gramàtica, historiogràfica, científica).

Quant als noms d'autors i traductors, hi ha un entramat fi de relacions teixides entorn del monestir de Valladolid i dels impressors que coneixia Gumiel; són personatges de reconeguda vàlua cultural, clergues i nobles, i també editors que, en el cas de Proaza, van dur a terme una tasca important en la reestructuració textual, la correcció, etc. No obstant les relacions que sembla haver entre alguns d'ells, les dedicatòries que hem revisat semblen completament independents, és a dir, que l'impressor aparentment no intervenia en qüestions internes, almenys pel que ens permeten constatar alguns testimonis (el pròleg a *De los remedios contra próspera y adversa fortuna*). Els autors religiosos pertanyen als ordes mendicants, amb un predomini clar de franciscans i afins, tot i que el dominics no en quedaren exclosos. Això pot explicar-se fàcilment per les principals influències de pensament de l'època i pels contactes que va proporcionar a Gumiel la seva relació amb el monestir de Nuestra Señora de Prado. Els autors seglars són nobles que tenen càrrecs menors dins de l'Església o alguna relació amb la cort. Això fa pensar que va tenir bones relacions i relacions influents, encara que no de primer ordre. Només quatre dels autors semblen aliens a les dues categories que hem establert. Tanmateix, cal recordar el gran nombre de textos anònims de la seva impremta (una tercera part de la producció conservada).

El que ens sembla evident després de l'anàlisi de la producció de Gumiel és que el *Tirante* es va definir com un projecte particular de l'impressor (no del taller monacal on treballava), a l'ombra d'un èxit precedent (obtingut en un altre mitjà cultural i amb una altra llengua), que podia semblar una garantia per a emprendre una segona edició, i amb unes característiques formals pròpies d'una segona edició. Això pel que fa a l'empresa financera i tipogràfica de Gumiel. Però a més a més, una sèrie d'aspectes

formals relacionats amb el contingut, àmpliament estudiats per Rafael Mérida,² van ser aplicats amb criteris propers al que avui considerem que és el món de l'edició: és a dir, parant una especial atenció al públic, a la demanda i, en general, a la recepció de l'obra. És aquí on pensem que Diego de Gumiel va errar els càlculs, però per mesurar-ho, hem intentat estudiar quins són els condicionants que van pesar a l'hora de traslladar culturalment, cronològicament i ideològicament el *Tirant*. Per tant, si a la primera part d'aquest treball abordem les característiques tipogràfiques, temàtiques, lingüístiques, etc. de l'obra produïda per Gumiel i intentem inscriure-la dins dels paràmetres de l'època, a la segona ens abocarem a l'estudi de la recepció.

² MÉRIDA JIMÉNEZ, Rafael M. “¿Las desgracias de un editor? Diego de Gumiel, *Tirant lo Blanch* y *Tirante el Blanco*”. A: *Actas do IV Congresso da Associação Hispânica de Literatura Medieval (Lisboa, Outubro 1991)*. Lisboa: Cosmos, 1993, vol. IV, p. 257-262; “La fortuna de *Tirant lo Blanch* entre alguns lectors hispànics dels segles XVI al XIX”. *Caplletra* 23, p. 75-89; “El Tirante de 1511 (Reflexions sobre els valors d'una traducció)”. *Lletra de canvi* 34, p. 44-46; *Tirante el Blanco (Valladolid, Diego de Gumiel, 1511)*. Guía de lectura caballeresca núm. 7. Alcalá de Henares: Centro de Estudios Cervantinos, 2002; *La aventura de 'Tirant lo Blanch' y de 'Tirante el Blanco' por tierras hispánicas*. Alcalá de Henares: Centro de Estudios Cervantinos, 2005.

3. RELACIONS ENTRE LA IMPRENTA I EL PODER. EL CAS DE DIEGO DE GUMIEL

La conseqüència més evident de la irrupció de la impremta a finals del segle XV és l'increment de la producció de llibres (amb efectes sobre la recepció i la lectura que tractarem més endavant), així com l'expansió de la societat culta, per contrast amb l'Edat Mitjana, quan els manuscrits escrits per religiosos dins de les comunitats espirituals solien tenir una distribució limitada als àmbits de la seva producció.

Aquest fenomen va ser immediatament detectat, valorat i regulat per part de la monarquia i les autoritats, que van imposar una regulació prèvia a la impressió del llibre (la Pragmática de 1502 dictava la necessitat d'expedir llicències d'edició) i, aviat, també una regulació posterior a la publicació (un examen realitzat per l'inquisitorial Consejo de la Corona). Tots dos poders, monarquia i Església, reconeixien així el potencial positiu i negatiu que la impremta oferia per a la difusió de les idees.

Tanmateix, en tots dos àmbits van existir voluntats individuals que van saber valorar aquest impuls difusor. El conseqüent mecenatge adoptà diverses formes i diversos graus: des del prestigi per la invocació del nom fins al lliurament en metàl·lic de diners per a la impressió.

3.1. Francisco Jiménez de Cisneros¹

Un dels mecenes més destacats de l'època incunable és Francisco Jiménez de Cisneros (Torrelaguna, Madrid, 1436 - Roa, Burgos, 1517). Alguns trets de la seva biografia ofereixen un paral·lelisme sorprenent amb la d'Hernando de Talavera, frare jerònim i professor de Salamanca que va crear la impremta de Nuestra Señora de Prado de Valladolid per promoure la producció de butlles de croada i difondre la ideologia

reformista. Les similituds es troben en l'ideari reformador que compartien, en la confiança en el poder de la paraula impresa i en que tots dos van convertir-se en confessors de la reina Isabel, fet determinant que els havia de catapultar cap als màxims càrrecs de la jerarquia eclesiàstica.

Francisco Jiménez de Cisneros era batxiller en Dret a Salamanca i exercí dins de l'administració eclesiàstica fins que, el 1471, va ser nomenat arxiprest d'Uceda i va ocupar el càrrec d'aquell a qui havia denunciat per irregularitats administratives. Això contrarià la voluntat de l'arquebisbe de Toledo, que el va fer anar a la presó durant un llarg període, temps que va dedicar a la meditació i a l'espiritualitat. En accedir a la llibertat, acceptà el bisbat de Sigüenza el 1480, però quatre anys més tard va abandonar el càrrec (adoptant, simbòlicament, el nom de Gonzalo) i es va fer franciscà d'Observancia, en consonància amb el seu ideal de vida espiritual. Passà deu anys retirat, fins que la reina Isabel el reclamà com a confessor, fet que canvià la seva trajectòria.

El 1494 Francisco Jiménez de Cisneros va convertir-se en vicari provincial de l'orde a Castella. El 1495 la reina va crear per decisió pròpia l'arquebisbat de Toledo i li va oferir el càrrec d'arquebisbe per iniciar la reforma espiritual dels religiosos espanyols, especialment els del seu orde franciscà, per a la qual el papa Alexandre VI li donà àmplies facultats. A partir de 1499, per designi reial, s'encarregà personalment de la conversió dels musulmans de Granada en una actuació controvertida, que trobà una gran resistència popular. Després de morir la reina Isabel, va recolzar don Fernando, regent; amb la Concòrdia de Salamanca, el 1505, va forjar l'acord entre Fernando i Felip I, equilibri que després de mort de Felip I va deteriorar-se notablement. Un cop aconseguit el retorn de Fernando, Cisneros va rebre de mans del rei el títol de cardenal, i l'any 1507 li fou encarregada la Inquisició. Mort el rei catòlic, Cisneros va ocupar la

regència (1517) i va haver de resoldre problemes d'ordre intern, amb la noblesa, i extern, gestats des de Brusel·les. Va morir a Roa el 1517, quan anava a trobar-se amb el rei Carles I.

Entre les seves obres culturals més destacades figuren la creació del col·legi d'Alcalà (ens hi referirem en el capítol sobre les biblioteques renaixentistes), i la *Biblia Sacra Polyglota*, també anomenada Complutense. Aquest gran projecte va ser dut a terme per un equip d'humanistes, filòlegs i orientalistes que va treballar directament els còdex originals. La Bíblia era composta per sis volums i contenia els textos originals en grec, hebreu i caldeo, amb traducció llatina interlinial i un diccionari hebreu amb la corresponent gramàtica. També destaquen les seves campanyes missioneres a l'Àfrica, la coordinació dels missioners a l'Amèrica conquerida i la fundació de dotze esglésies, vuit monestirs, quatre hospitals i un gran nombre d'obres de caritat i beneficència.

El que ens interessa aquí del cardenal Cisneros és la seva influència en la producció dels tallers d'impremta de l'època incunable i postincunable. Martín Abad² afirma que va ser un personatge fonamental en la difusió de textos d'espiritualitat, molts d'ells traduïts, com la *Vita Christi* de Ludolf de Saxònia, que traslladà Roís de Corella al català i fra Ambrosio Montesino al castellà, un text que va inspirar l'obra espiritual d'Ignacio de Loyola. També va fomentar la impressió de vides de sants, manuals per a confessors, col·leccions de sermons, obres de prèdica i catequesi.

Cecilia Fernández subratlla un aspecte peculiar d'aquesta incidència:

Entre las innumerables y variadas tareas que acometió el Cardenal, cabe destacar su lucha contra la *dapnosa ignorancia*. Cisneros estaba convencido de la importancia de la educación para la grandeza de los pueblos y el bien de los individuos, hasta tal punto que dedicó esfuerzo, tiempo y dinero en la formación, no solo de la clase religiosa, sino también del pueblo llano a través de dos acciones decisivas: la divulgación de la lectura y la creación de centros de enseñanza. Con el fin de que "la masa ignorante cuyo número es incontable en

² MARTÍN ABAD, Julián. *Los primeros tiempos de la imprenta en España*. Madrid: Ediciones del Laberinto, 2003, p. 171-176.

todas partes, no concentrase su atención en lectura o audición de vanas fábulas...", dedicó grandes sumas a la edición y divulgación de obras como las *Cartas* de Santa Catalina de Siena, la *Biografía* de Santo Tomás de Cantorbéry, los *Opúsculos* de Angela de Foligno, obras del Tostado, de Aristóteles, las *Reglas de Vida* de San Vicente Ferrer, *Instituciones* de Santa Clara, *Epístolas* de Santa Matilde, las *Meditaciones* de Landulfo Cartujano, la *Escala de Perfección* de San Juan Clímaco etc. etc.³

D'altra banda, García Jiménez de Cisneros, prior i després abat del monestir benedictí de Montserrat (on va establir-se juntament amb un grup de monjos també benedictins, procedents de Valladolid), va tenir contactes amb els tallers tipogràfics de Barcelona des de 1497, on féu imprimir

un opuscle espiritual i un llibre d'oració, aquest segon en l'obrador de Joan Luschner. Per això, quan rep de Valladolid l'encàrrec d'editar els llibres litúrgics de la congregació, [García Jiménez de] Cisneros, a qui calia trobar un impressor avesat a aquesta mena de textos –que inclouen notacions musicals-, torna a recórrer a Luschner, a qui demana que traslladi una premsa al monestir. De tota manera, i atès que l'altre gran impressor expert en llibre religiós, Rosenbach, es trobava aleshores a Tarragona, no devia tenir gaire on triar.⁴

Segons Manel Llanas, García Jiménez de Cisneros era cosí del famós cardenal, va lliurar a la nova impremta de Montserrat alguns títols del programa reformista que compartia amb Francisco Jiménez de Cisneros i, a partir de 1499, cinc obres, entre les quals destaquen un himnari, un responsori i un processoner tipogràficament pioners.⁵ També per iniciativa d'aquest Cisneros van d'estampar-se a l'obrador montserratí de Luschner 142.950 butlles de confraria i 46.500 butlles de difunts, operació que va "contribuir a escampar la devoció i la popularitat del monestir i del santuari per tota la

³ FERNÁNDEZ FERNÁNDEZ, Cecilia. "La labor educadora de Cisneros y la primera biblioteca del Renacimiento en España". *Anales de Documentación* 5 (2002), p. 81.

⁴ LLANAS, Manuel. *L'edició a Catalunya: segles XV a XVII*. Barcelona: Gremi d'Editors de Catalunya, 2002, p. 30-31.

⁵ ALTÉS I AGUILÓ, Francesc Xavier. "Cinc-cents anys de la primera impremta de Montserrat". *Serra d'Or* 472 (abril 1999), p. 25-29.

península”.⁶ Aquesta experiència pionera havia de causar una impressió molt favorable al futur cardenal.

Diversos estudis han estat dedicats a la labor de mecenatge del cardenal Francisco Jiménez Cisneros, que va qualificar la seva *Biblia Polyglota Complutense*, referent tipogràfic a tot Europa, com el projecte més gran que mai havia emprès. Però com indica Martín Abad, encara queda molt per investigar sobre la seva importantíssima influència en la producció de la impremta incunable. No només va patrocinar obres litúrgiques i místiques, sinó també gramàtiques: per exemple, amb la probable data de 1504, va fer imprimir a València, al taller de Joan Joffre, el *De vitiis et figuris*, tercera part de l'*Ars Maior* de Donato, un dels llibres més sol·licitats pels tallers d'impremta al període incunable i postincunable,⁷ amb l'objectiu de proveir els estudiants del col·legi que estava creant d'un manual d'aprenentatge amb un regust encara escolàstic.

A la biografia del cardenal, Alvar Gómez de Castro assenyala que va assumir el projecte d'utilitzar la impremta com a pont per superar els cercles d'erudició i arribar a la "res publica", preocupació que coincideix amb la selecció de títols que integra la biblioteca del col·legi de San Ildefonso d'Alcalá i que es reflecteix especialment, segons Gómez de Castro, en la política editorial de Cisneros pel que fa a la publicació d'obres devocionals (les cartes de Santa Catalina de Siena, la biografia de Sant Tomàs de Cantorbery, els *Opúsculos* d'Angela de Foligno, obres d'El Tostado, d'Aristòtil, les *Reglas de vida* de Sant Vicent Ferrer, les *Instituciones* de Santa Clara, les *Epístolas* de Santa Matilde, les *Meditaciones* de Landulfo Cartujano, l'*Escala de perfección* de Sant Joan Clímaco...) i pel que fa també, per exemple, a l'*Obra de agricultura* de Gabriel Alonso de Herrera (1513), a qui havia demanat un manual “para que los hombres faltos

⁶ LLANAS, Manuel. *Op. cit.*, p. 34.

⁷ Vegeu CLAIR, Colin. *Historia de la imprenta en Europa*. Madrid: Ollero & Ramos, 1998.

de formación e ignorantes que trabajan en la agricultura con métodos completamente inadecuados, tuviesen a mano en lengua vulgar algo que leer y aprender, para que una profesión tan honrada no pereciese”.⁸

D'altra banda, l'historiador Felipe Fernández-Armesto matisa que el nombre de llibres publicat sota el patrocini de Cisneros ha estat exagerat pels erudits desitjosos d'atribuir-li projectes, però que, malgrat tot,

se ha propuesto clasificar el núcleo de publicaciones indiscutiblemente llevadas a cabo bajo su mecenazgo en cuatro tipos: obras litúrgicas, obras de humanismo laico sin contenido devocional, obras devocionales sin contenido humanista, y obras de erudición bíblica en las que se funden humanismo y devoción el primero al servicio de la segunda.⁹

Un dels trets més significatius del procés impulsor de la impremta emprès per Cisneros fou la decisió de dotar-se d'un taller propi, el primer per a la publicació d'obres d'humanisme laic, a Alcalà. Per fer-ho, el cardenal va cridar un dels impressors més destacats del moment, Arnao Guillén de Brocar.

Esta última decisión, que dota a la nueva Universidad de una imprenta, adoptada después de algunos tanteos en otras direcciones, debió estar motivada, en gran medida, por esa estrecha dependencia del exterior para el abastecimiento de libros, que se hace patente a través de las Cuentas [del Colegio de San Ildefonso de Alcalá], y que le impulsa a dotar a la ciudad y a la nueva universidad de la nueva técnica de producción libraria, al mismo tiempo que marca el comienzo de una situación en la que los libros importados, por sí solos, ya no son suficientes.¹⁰

Aguadé Nieto aporta informació molt precisa sobre tres impressors vinculats a Cisneros: els germans Francisco i Melchor Gorrício i Agustín Italián. Francisco Gorrício col·laborà amb el cardenal en l'edició de les *Constituciones del arzobispado de*

⁸ GÓMEZ DE CASTRO, Alvar. *Op. cit.*, p. 119-121.

⁹ FERNÁNDEZ-ARMESTO, Felipe, “Cardinal Cisneros as a patron of printing”. A: *God and Man in medieval Spain. Essays in honour of J.L.R. Highfield*. Warminster: Aris & Phillips, 1989, p. 153.

¹⁰ AGUADÉ NIETO, Santiago. “De la manuscritura a la imprenta: Formación de la Biblioteca del Colegio de San Ildefonso.” A: *Civitas Librorum. La ciudad de los libros*. Alcalá de Henares: Universidad de Alcalá de Henares, 2002, p. 79.

Toledo impreses a Salamanca el 1498. Melchor Gorrício apareix als comptes com a "librero, vecino de Toledo" i fou un home clau en la política editorial del cardenal, col·laborador d'altres impressors, relacionat amb obres puntals de la cultura del moment. Als comptes consta que Cisneros li lliurà diners, i que el 1498 va rebre concretament 150.000 maravedíes d'avenç de pagament de 40 missals i 40 breviaris que el mercader-editor presentà entre 1501 i 1504 a Cisneros, a la reina Isabel, a la Capilla Mozárabe, al cambrer i al vicari general de San Ildefonso, i a l'església de San Marcos de Toledo. L'any 1501 el cardenal donà 10.000 maravedíes més a Melchor Gorrício per pagar (parcialment primer, després del tot) la impressió dels *Opúsculos* de la beata franciscana Angela de Foligno i les *Escalas* de Juan Clímaco, entre d'altres obres de literatura mística promogudes pel cardenal.

L'anàlisi d'aquestes aportacions i dels costos de la impressió permet a Agudé Nieto afirmar que els tiratges eren modestos (d'un centenar d'exemplars) perquè no s'imprimia per interès comercial, que la doble edició en llatí i romanç aspirava a la màxima difusió possible de les obres, i que la producció d'alguns exemplars en pergamí indica la intenció d'atendre l'interès dels erudits pel llibre similar al manuscrit.

Es calcula que l'últim impressor que apareix als comptes, el "mercader" Agustín Italián, va rebre 265.000 maravedís el 1506, en firmar el contracte per imprimir les obres d'Alonso de Madrigal, *El Tostado*. Aquesta és una dada documental rellevant perquè de vegades s'havia posat en dubte la incidència directa de Cisneros en la impressió d'*El Tostado*.

3.2. Ideologia i mecenatge

Sainz Rodríguez distingeix entre els llibres que s'imprimien seguint el projecte d'una voluntat determinada i els que apareixien de manera espontània als tallers que,

sense finalitat espiritual, buscaven la venda fàcil.¹¹ Ja podem avançar que el cas de Diego de Gumiel concorda més a la segona circumstància. No obstant això, hi ha alguns punts d'intersecció interessants entre la política editorial del cardenal i la producció del tipògraf de Burgos que ens porten a pensar que potser Cisneros va ser una presència determinant per a Diego de Gumiel. Són, d'una banda, la impressió de llibres que porten l'escut cardenalici o que entren directament o indirecta dins de les seves directrius ideològiques; de l'altra, el fet que l'entrada en joc d'Arnao Guillén de Brocar com a impressor del cardenal coincideixi amb la marxa de Diego de Gumiel del monestir de Nuestra Señora de Prado, de Valladolid, que Arnao va ocupar.

Rubió i Balaguer defineix el lul·lisme com un moviment ideològic que abasta tant els seguidors de les obres de Llull com els detractors,¹² una divisió establerta entorn a l'eix de discrepàncies que separaven, al si de l'Església i la Inquisició, les posicions de dominics i franciscans. S'ha assenyalat com un fet significatiu que Ramon Llull s'ordenés franciscà, mentre que el seu principal adversari i perseguidor ideològic, Eimeric, fos un dominic radical. En aquest sentit, Llull va convertir-se en epígon de grups semilaics que recolzaven un franciscanisme exaltat; fins i tot, Pardo observa que “los mayores impulsores del franciscanismo durante el quinientos fueron clérigos, como el mismo Alonso de Proaza, que estaban relacionados con el franciscanismo”.¹³

Martín Abad observa:

No sorprenderá el particular atractivo que la obra de Llull tuvo para el cardenal Cisneros si se recuerda que, en los primeros tiempos de la historia de la imprenta complutense, el taller de Arnao Guillén de Brocar imprime algunas de sus obras, encargándose de la edición Nicolás de Paz y Sureda, que se había

¹¹ SAINZ RODRÍGUEZ, Pedro. *Op. cit.*

¹² RUBIÓ I BALAGUER, Jordi. *Ramon Llull i el lul·lisme*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1985, p. 73.

¹³ PARDO PASTOR, Jordi. “Alonso de Proaza, «homo litterarum, corrector et excelsus editor». [En línia:]<<http://www.hottopos.com/convenit3/jordipar.htm>> (Consulta: 5 març 2007).

dedicado intensamente al estudio y defensa de Doctor Iluminado en el Estudio General de Mallorca. En una carta de Cisneros a los Jurados de Mallorca, fechada en la villa de Henares, a 8 de octubre de 1513, alude a Llull y declara: "...de verdad yo tengo mucha afición a todas sus obras, porque son de mucha doctrina y provecho: y así crean, que en todo quanto yo pudiere las tengo de favorecer y tabajar, como se publique y se lea por todos los Estudios."¹⁴

Aquest panorama ideològic podia tenir una incidència important en la producció tipogràfica de la Península, i podria haver determinat l'elecció de títols per part de tipògrafs independents, com Diego de Gumiel, encara que d'alguna manera que no resulta del tot clara. Es tracta només d'una hipòtesi, però cal tenir-la en compte quan s'assenyala que el lul·lisme era un moviment "contracultural" durant el segle XIV i XV, només acceptat en alguns centres d'estudi de la Corona d'Aragó i el nord d'Itàlia,¹⁵ àmbits d'actuació de Diego de Gumiel i destins de difusió de les seves obres. Tractant-se d'un impressor que aparentment només gaudia de protecció oficial de manera esporàdica (com es desprèn d'algunes dedicatòries i dels privilegis d'impressió que se li atorgaren), cal pensar, més aviat, que intentava captar l'interès d'un públic determinat o afavorir els interessos d'algun col·laborador important, com és el cas de l'editor Alfonso de Proaza.

Quan es refereix al lul·lisme peninsular, Jordi Pardo explica:

Pero este lulismo valenciano tiene su eco en el movimiento francés del siglo XIV y, substancialmente, en la escuela parisiense de principios del siglo XVI, donde los teólogos y humanistas Jacques Lefèvre d'Étaples y su discípulo Charles Boveles de Amiens, publican el *Phantasticus* y la primera biografía del beato Ramon Llull, respectivamente. Al mismo tiempo, en la Península surgen círculos lulistas en Barcelona, Mallorca y Valencia; y, simultáneamente, en la Universidad de Alcalá de Henares Jiménez de Cisneros funda una cátedra de filosofía y teología luliana. Las relaciones entre estos centros son más que claras y evidentes. De esta suerte, la gran amistad que unía al Cardenal Cisneros y a Alonso de Proaza es una posible muestra que cierra este círculo intelectual,

¹⁴ MARTÍN ABAD, Julián. *Op. cit.*, p. 176.

¹⁵ BADIA, Lola; BONNER, Anthony. *Ramón Llull: vida, pensamiento y obra literaria*. Barcelona: Quaderns Crema, 1992, p. 214.

como señala la siguiente carta del Cardenal a los Jurados de la Ciudad y Reino de Mallorca:

«El secretario Alonso de Proaza me embió su carta, y el traslado de los títulos y privilegios de aquella doctrina del Maestro Ramón Llull, Doctor Iluminadíssimo, y he avido mui grande plazer de verlos, y de todo lo que sobre esto me escriven; porque de verdad yo tengo mucha afición a todas sus obras, porque son de mucha doctrina y provecho; y assí crean que en todo quanto yo pudiere las tengo de favorecer y trabajar cómo se publique y se lea por todos los estudios... Y porque al bachiller Proaza escribo más largo sobre todo, no digo aquí de remitirme a lo que él de mi parte les escribiera: yo les ruego que le den entera fe. De Alcalá, a 8 de octubre de 1513» [Epístola, como indica don Marcelino, extraída del libro de *Cartas missivas* del archivo municipal de Mallorca y archivada en el proceso de beatificación de 1612.]¹⁶

Alonso o Alfonso de Proaza era un humanista asturià que havia forjat amistat amb Cisneros durant el anys que va passar com a estudiant a la Universitat de Salamanca, on també va de coincidir amb Fernando de Rojas, l'autor de *La Celestina*, obra que va corregir deixant-hi nombroses empremtes. L'any 1504 va ser designat per a la càtedra de retòrica de València, i el 1505 publicà al taller de Leonardo Hutz l'*Oratio luculenta de laudibus Valentie*, llibre de poesia on elogià la ciutat tot mostrant agraïment per la càtedra que ocupava. Des d'un primer moment es convertí en el principal impulsor del lul·lisme a la ciutat (mentre Jaume Janer el difonia des de Barcelona): col·laborà en l'edició de l'*Ars metaphisicalis* (1506) de Jaume Janer, publicada per Leonardo Hutz el 1506; en la *Disputatio Raymundi et Hamar Sarraceni primo habita inter eos in urbe Rugiae Sermone Arabico, postea translata in Latinium ab eodem Lullo*, impresa per Joan Joffre el 1510; en el *Liber de Nova Logica* del taller de Jorge Costilla el 1512, afegint-hi la carta *Joanni Bonlabii Epistola*, dedicada al seu deixeble en l'edició lul·lística, Joan Bonllavi; i fou l'editor de l'*Ars inventiva veritatis. Tabula generalis. Commentum in easdem ipsius Raymundi Lully* el 1515, amb un nou catàleg traduït del català al llatí. Aquest últim és el títol publicat al taller de Diego de Gumiel amb dedicatòria al cardenal Cisneros i amb la col·laboració del principal lul·lista

¹⁶ PARDO PASTOR, Jordi. *Op. cit.*

de la universitat d'Alcalà, Nicolás de Pax, amic de Cisneros, que estava en contacte amb el cercle lul·lista i nominalista de París encapçalat per Jacques Lefèvre d'Étaples.¹⁷

Pel que evidencien les dades, Proaza era un humanista de prestigi, ben relacionat, i va col·laborar amb els millors impressors de València. La relació de Proaza i Gumiel havia començat, pel que ens consta, uns quants anys abans de la publicació de l'*Ars inventiva veritatis*: a la primera edició del *Forma salutandi seu laudandi Virginem e decem in ea clarioribus virtutibus*, publicat per Gumiel l'agost de 1513, l'autor, Joan Calvo, ja inclou una carta-pròleg en la qual dóna les gràcies a l'editor, Alonso de Proaza. Precisament tot el que sabem de Joan Calvo és el que manifesta poc després al *Manuale* de la diòcesi de Tarazona (*Manuale sive practica ministrandi sacramenta secundum ritum Ecclesiae Tyrasonensis*, litúrgies de Tarazona, València, 8 de febrer de 1514): que és un dels editors literaris de Gumiel. Però la interrelació entre autors i col·laboradors de Gumiel no s'atura aquí: ens referim al fet que la publicació d'aquestes litúrgies de Tarazona des de València podria ser fruit de la relació ja iniciada entre Gumiel i Alonso de Proaza, que tenia parents tan importants com Guillén Ramón de Moncada, bisbe de Tarazona. Gumiel publicà l'*Ars inventiva veritatis* de Proaza el 1515, just un any després d'estampar les litúrgies.

D'altra banda, ens cal fer un parèntesi per comentar que Joan Bonllavi, autor de la versió *valenciana* (modernitzada respecte del text medieval) del *Blanquerna* de Llull (1521), en opinió de Jordi Pastor sembla utilitzar un mètode de *recensio* heretat de Proaza, qui al seu torn podria haver après a fer una mena de *collatio* de testimonis antics seguint el model francès aplicat per Jacques Lefèvre d'Étaples.¹⁸ Es tracta d'una línia

¹⁷ Així ho proven els *Versos d'endressa* que encapçalen l'obra i el capell cardenalici de la portada, segons Rogent i Durant, citat per Pardo Pastor: ROGENT, E.; DURAN, E., *Bibliografía de las impresiones lulianes*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1927, p. 52. Sobre el cercle d'amistats d'Alonso de Proaza, CANET, José Luis. "La Celestina y el mundo intelectual de su época". [En línia:] <<http://parnaseo.uv.es/Celestinesca/CincoSiglosCelestina/02Canet.pdf>> (Consulta: 9 març 2007), p. 4.

¹⁸ *Ibidem*.

lul·lística que potser podia derivar d'una línia de coneixences personals, si tenim en compte que Joan Bonllavi era barceloní i, segons Nadal i Prats, podia haver preparat l'edició de l'*Scala Dei* d'Eiximenis impresa per Gumiel a Barcelona el 1494.¹⁹ Recordem que, en l'època de les primeres impressions a Barcelona, Gumiel havia tingut relació amb professors de la universitat, com el prevere Pere Joan Matoses (corrector de la gramàtica llatina de Villadei publicada per Gumiel el 1499). De Bonllavi sabem que exercí com a catedràtic de l'Estudi de les Arts a Barcelona els anys 1525 i 1526,²⁰ any, aquest últim, de la seva mort.

No és possible determinar en quins termes es desenvolupava la relació entre Alonso de Proaza i Diego de Gumiel, tot i que cal pensar que simplement actuaven l'un a favor de l'altre en matèria d'edició, correcció i difusió dels títols que interessaven a tots dos. Proaza va compondre també una destacada obra poètica, publicada sota l'esmentat títol *Oratio luculenta*, al *Cancionero general* de 1511 i 1514 i afegits en algunes de les obres que editava. L'any 1517 Alonso de Proaza va abandonar el seu lloc de professor de retòrica i ja no se'n sap res més, una dada si més no curiosa, atès que coincideix amb l'any de la desaparició de Gumiel i de la mort del cardenal Cisneros.

Tornant a la relació de Diego de Gumiel amb el cardenal Cisneros, l'obra impresa en dona pistes poc clares. Sabem que el *De Religione, seu De ordinatione animae* de l'abat Isaac, publicat en llatí per Gumiel a Barcelona el 1497, inclou un gravat en fusta de l'emblema de Montserrat al foli 1 (sota el títol), que sembla una al·lusió a la versió castellana de fra Bernat de Boïl, agent de Cisneros a Roma íntimament lligat a la creació del col·legi de San Ildefonso, que havia aparegut el 1489

¹⁹ NADAL, Josep M.; I PRATS, Modest. *Història de la llengua catalana*. Barcelona: Edicions 62, 1982-1996, p. 470.

²⁰ FERNÁNDEZ LUZÓN, Antonio. *La Universidad de Barcelona en el siglo XVI*. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona, 2003, p. 627.

publicat per Pablo Hurus a Saragossa. Però el més probable és que l'al·lusió que es buscava fos merament textual, de relació amb un títol molt difós i conegut pel públic.

També veurem, al capítol dedicat a la recepció, que un exemplar de *Las epístolas de Rabi Samuel de Israel*, publicades per Gumiel a Valladolid l'any 1511, es conservava a la biblioteca de San Ildefonso d'Alcalà. Fins i tot és probable que les *Postilla super Epistolas et Evangelia*, de Gulielmus Parisiensis, en formés part, alineat entre els volums de la “parte superior” del “quinto estante”, on segons els comptes de 1512 es concentrava l'obra del bisbe de París. L'única dada que podria fer sospitar una relació directa entre Gumiel i Cisneros és la que aporta Cecilia Fernández en indicar que el *Confesional* d'El Tostado va ser imprès sota el mecenatge de Cisneros, i el cita en detallar l'inventari (1512) de la segona sala de la biblioteca del Colegio de San Ildefonso (suposem que perquè apareix als comptes del cardenal que hem esmentat a dalt, tal i com destacava Aguadé Nieto, tot i que Fernández no ho explica): “En el **estante in latere sinistro ad parietem** había 87 volúmenes. (...) Algunos volúmenes correspondían a obras impresas por el mecenazgo de Cisneros, tales eran *Sant Juan Clímaco, Confesiones del Tostado, Epístolas de Santa Catalina de Sena*”.²¹ Com que el *Confesional* havia estat imprès prèviament i no consta quina de les edicions és la del col·legi de San Ildefonso (Valladolid, Juan de Burgos c.1501-1502?; Burgos, Fadrique Biel de Basilea, 29 de gener de 1500; Valladolid, Diego de Gumiel el 1503), i els comptes assenyalen una donació del cardenal al mercader Agustín Italián per fer imprimir obres d'El Tostado a l'any 1506, evidentment no es pot sostenir que Cisneros promogués la impressió de Gumiel de 1503 ni cap de les anteriors.

Per últim, gràcies a la Base de Dades Ramon Llull – Llull DB (on es reproduïx l'índex dels llibres lul·lians que posseïa Cisneros el juny de 1515 "Jesus Index librorum

²¹ FERNÁNDEZ FERNÁNDEZ, Cecilia. *Op. cit.*, p. 95.

illuminati doctoris Raymundi Lulli qui sunt apud Reverendissimum dominum meum hispanie Cardinalem anno Domini 1515 mense junii") sabem que el cardenal Francisco Jiménez de Cisneros és considerat com un dels lul·listes de l'època i que posseïa setanta-quatre llibres lul·lians, entre ells l'*Ars inventiva veritatis* imprès per Gumiel. També s'indica que deu d'aquest volums van ser enviats a València, probablement a Alfonso de Proaza.

Igualment cal recordar que Cisneros va introduir les idees de Duns Scoto a la Península en un moment en què el corrent escotista ja tenia a la resta d'Europa una dignitat de doctrina clàssica equiparable al tomisme defensat pels dominics, i amb el qual compartia una certa base aristotèlica. Els franciscans europeus manifestaven tendències escotistes, ockhamistes i lul·listes, aquests últims amb una gran força a la Corona d'Aragó, i Cisneros, com a franciscà, va promoure una cultura oberta i innovadora amb l'afany de convertir el col·legi d'Alcalà en un fidel reflex de la Universitat de Paris. També s'interessà per les doctrines d'Erasme, a qui va convidar a donar classes a Alcalà, però desafortunadament només va obtenir una negativa aspre.

D'altra banda, com ja hem indicat en referir-nos a les obres religioses de Gumiel, Cisneros va donar suport al moviment reformista de Savonarola i va promoure edicions de la seva obra, que apareixien sense el nom de l'autor, ja condemnat. En aquest sentit, és extraordinari que Gumiel publicqués la *Devotíssima exposición sobre el psalmo miserere mei*, cap al 1510-1512, i que exposés obertament l'autoria de "frai ieronimo de ferrara", mentre que l'edició del mateix títol impresa per Arnao Guillén de Brocar l'1 de setembre de 1511 només indicava "Hecha por vu [*sic* por errata] devoto religioso", tot i portar l'escut del cardenal. Tanmateix, no sabem si l'*Exposicion del psalmo Super flumina*, atribuïda a Gumiel, feia constar el nom de Savonarola, ni si tenia el segell del cardenal o no, perquè, com indica Martín Abad, aquesta obra datada a

Valladolid l'any 1511 rep un títol que no es correspon a cap dels escrits per Savonarola i no se'n conserva cap exemplar.²² En canvi, és palesa l'adscripció de l'*Ars inventiva veritatis* de Llull a l'ideari de Cisneros, perquè els exemplars tirats per Gumiel a València el febrer de 1515 porten l'escut del cardenal gravat a la portada i la caplletra i perquè el cardenal en posseïa un volum. Com ja hem indicat en analitzar les dades bibliogràfiques del llibre, Gumiel li va donar format de luxe. En qualsevol cas, no hi ha dades que permetin defensar l'existència d'una relació personal entre Diego de Gumiel i el cardenal Cisneros, l'estampació d'un parell d'autors afins a l'ideari del cardenal només podia ser fruit de la casualitat o la demanda del mercat més pròxim. Atesa l'amistat personal entre Alonso de Proaza i Francisco Jiménez de Cisneros, el més lògic és que fos Proaza qui aconseguís el recolzament oficial al seu projecte de difusió del lul·lisme des de València, mentre que Gumiel es devia limitar a preveure els avantatges financers d'una operació editorial garantida per aquest mecenatge de nom. Una previsió errada i fatal, perquè segons els documents conservats, encara arrossegava deutes del seu pas per Castella, i la fallida provocada per la reclamació del seu antic aprenent Jorge Costilla va tombar-li el projecte i el va fer tancar el taller sense arribar a vendre els exemplars avalats pel cardenal.

Cisneros i Arnao Guillén de Brocar

Ja hem avançat, en exposar la biografia de Diego de Gumiel, que no hi ha arguments en contra de la hipòtesi que el projecte pedagògic i tipogràfic de Cisneros desplaçés Diego de Gumiel del monestir de Nuestra Señora de Prado de Valladolid, al marge del fet que la substitució no fos immediata. Se sap que l'impressor patia dificultats econòmiques perquè així ho manifesta en documents notariaus posteriors,

²² MARTÍN ABAD, Julián. *Post-incunables ibéricos*. Madrid: Ollero & Ramos, 2001, núm. 1.400, p. 474.

però això no deixa de ser sorprenent atès que el taller es beneficiava (no tenim constància en quina proporció) de la producció de butlles, i que la seva producció valenciana posterior presenta una alta qualitat. Tanmateix, cap pensar que els deutes van ser conseqüència d'alguna empresa editorial de resultats adversos, i és temptador atribuir aquesta desfeta al *Tirante el Blanco*, projecte personal, laic, imprès com a llibre de luxe però rebut amb poc entusiasme pels lectors de l'època; potser, com veurem a la segona part, simplement Gumiel no va saber avaluar el mercat i la demanda, o no va disposar d'una bona distribució. En qualsevol cas, el més probable és que els deutes el fessin fora de Castella. També hi ha d'altres possibilitats: per exemple, que tingués coneixences a València, on l'impuls cultural i la professió d'impressor va crear un gran nombre d'oportunitats a antics deixebles com Costilla, amb qui mantenia contactes (així es desprèn del probable intercanvi d'alguns títols, com el *Flor de virtuts i de costums* o *La historia de Joseph fill del gran patriarcha Jacob*), o fins i tot que tingués família disposada a acollir-lo, tenint en compte que el nom de la seva segona muller, Catherine Sanç, podria ser valencià.

El cas és que l'any 1506 Cisneros va preguntar a Nebrija –amb qui va coincidir a Salamanca- el nom d'un impressor a l'altura del seu projecte tipogràfic més ambiciós, i va decidir encarregar la *Biblia Políglota Complutense* a Arnao Guillén de Brocar. El cardenal no només va posar Brocar al front de la impremta d'Alcalá de Henares (amb la qual cosa dotava de taller d'impressió, per primera vegada, un col·legi com San Ildefonso); el nomenament tenia algunes conseqüències més. Convertir-se en home de confiança del reformador suposava, per a Arnao, iniciar “su andadura al servicio de las reformas, intereses y gustos de Cisneros. En el conjunto de su producción encontraremos ediciones de obras significativas destinadas a mantener vivos los afanes reformistas de franciscanos y dominicos”, observa Martín Abad. I assenyala:

si dirigimos la mirada a la producción del taller pamplonés de Arnao (...) tomamos nota de las ediciones nebrisenses, de todo tipo, las de la obra original y las de los muchos textos comentados y anotados, quedaremos sobremana sorprendidos por el altísimo porcentaje que representan respecto a la producción total (...) Es fácil de explicarse (si no de comprender del todo a tenor de los documentos) que el recordado Jerónimo, hijo primogénito de Miguel de Eguía [yerno y sucesor de Arnao] reclamase en 1548, contra la segunda esposa de su padre, Lucía de Rosas y Verio, los bienes que consideraba suyos de parte de su madre, María de Brocar, indicando expresamente que el monto principal de los bienes del finado procedían de las *Artes de Gramática del Antonio* (...) añádase a ese buen negocio el otro no menos rentable consecuencia del disfrute del privilegio de la impresión de bulas en los monasterios vallisoletano y toledano antes recordados.²³

Un document que sembla eloqüent en aquest sentit és la “Carta de Arnao Guillén de Brocar al Cardenal Cisneros, 5 de mayo de 1517”.²⁴ Norton observa que

Los comienzos de Brocar como impresor oficial de bulas de indulgencias no están aclarados ni por pruebas documentales ni gracias a la conservación de ejemplares de sus primeros trabajos. Mi hipótesis de que sucedió a Gumiel inmediatamente como impresor en Santa María de Prado se apoya en el dato del establecimiento, difícilmente explicable de otro modo, de una sucursal en Valladolid a principios de 1514, justamente después de la partida de Gumiel a comienzos de 1513. Que estaba trabajando para Santa María de Prado en 1515 puede deducirse de una carta suya al cardenal Cisneros, recientemente descubierta (...) En ella Brocar se queja al Cardenal de que un tal Gaspar Alemán, un librero de Valladolid, había ido a Flandes a petición del rey (Carlos V) para la concesión del privilegio de impresión de las bulas de indulgencias de la Cruzada, y que se le había comunicado que se había concedido su petición. Procurando la intervención del Cardenal, Brocar explica que el último rey le había otorgado a él el privilegio para la primera Cruzada (es decir, la primera del corriente ciclo, autorizada por la bula *Dum Turcharum Saracenorumque* del 6 de diciembre de 1514, y por lo tanto comenzada en 1515) como una recompensa por sus servicios, y que con ocasión de la recientemente terminada segunda Cruzada el propio Cardenal le había conseguido una confirmación de por vida de su privilegio. No se hace ninguna mención a la dicotomía Toledo-Valladolid y todas las referencias a un privilegio parecen tratarlo como de aplicación general. Esto era una innovación. Hasta ahora los monasterios privilegiados habían trabajado de forma independiente, cada uno con su propio impresor componiendo textos idénticos (...) No hay pruebas que expliquen la referencia en la carta de Brocar a los servicios prestados al rey, pero no es imposible que estuviesen relacionados con su sustitución de Gumiel en Valladolid en un momento delicado.²⁵

²³ MARTÍN ABAD, Julián. “La reanudación de la imprenta en Alcalá de Henares, un taller con largueza” [en línea]: < <http://www.centrocisneros.uah.es/civitas.asp> > [Consulta: 28 juliol 2005], p. 7-8.

²⁴ Vegeu l'apèndix documental, Document 25, p. 32.

²⁵ NORTON, Frederick. *La imprenta en España (1501-1520)*. Madrid: Ollero & Ramos, 1997, p. 83-84.

Per tant, Arnao va aconseguir per mèrits propis diversos beneficis directes i indirectes en posar-se sota l'hàbit protector del cardenal Cisneros. Les seves relacions amb el poder sempre van ser rendibles (Carles V va atorgar-li un privilegi vitalici per a la impressió de butlles), i, en morir l'any 1523, va deixar un patrimoni de tallers repartits entre descendents que, com hem vist, van litigar per l'herència. Entre aquests tallers que formaven el grup satel·lital d'imprentes que dirigia des d'Alcalá, figuren els del monestir dominic de San Pedro Mártir de Toledo (se li concedeix el privilegi d'imprimir butlles de croada entre 1518 i 1521) i el jerònim de Santa María de Prado de Valladolid. Martín Abad observa que

la coincidencia cronològica de su actividad como impresor de la bula, instalado en el monasterio de Santa María de Prado, en Valladolid (desde 1514, cuando cesa la actividad de Diego de Gumiel), y asimismo el monasterio toledano, aparte de lo que podemos deducir de algunos documentos conocidos, permite pensar que se había producido una interesante novedad. La costumbre antigua era que ambos monasterios actuasen de forma independiente.²⁶

Una novetat interessant i un possible desplaçament de Diego de Gumiel per tal d'afavorir el protegit del cardenal. Fos o no fos aquest el motiu pel qual Gumiel va anar-se'n de Castella (només consta la suposició que Arnao ja era a Nuestra Señora de Prado l'any 1514, mentre que Gumiel havia marxat abans), amb el temps, Brocar va rebre la màxima confiança del cardenal, que va dedicar-li elogis entusiastes en alguns dels pròlegs que escrivia. Elogis sens dubte merescuts, perquè Arnao Guillén de Brocar va ser un dels impressors més destacats, per l'obra impresa i per la qualitat tipogràfica de tota la Península.

3.3. Privilegis i dedicatòries

²⁶ MARTÍN ABAD, Julián. *Op. cit.*, p. 3.

És difícil esbrinar quines coneixences tenia Diego de Gumiel, i particularment la seva relació amb els personatges importants. Cátedra suggereix que “Diego de Muros podia haver conegut el nostre impressor, encara que és possible que la seva arribada a Valladolid estigui també condicionada per les relacions de la impremta burgalesa d’on va poder sortir Gumiel”,²⁷ però és un exemple més de les hipòtesis que genera la dificultat de trobar documentació que testimonii aquestes coneixences. Els documents notariais només donen fe d’acords referents a la professió, el material, etc.

Un indicatiu clar de les relacions de l’impressor amb les autoritats i els personatges influents de l’època és l’estampació, dins dels llibres, dels privilegis atorgats als seus títols i de dedicatòries que demanen la protecció de la persona a qui es destinen o esperen rebre millor atenció per part del públic en esmentar-la.

Privilegis

Quan ocupà el taller de Nuestra Señora de Prado de Valladolid, Diego de Gumiel es beneficiava del privilegi del monestir per a la impressió de butlles. Havia de ser un bon avantatge per al tipògraf, o si més no, un bon punt de partida econòmic des del qual arriscar-se a emprendre projectes sense garanties de vendes clares.

A banda de les butlles, que ja eren atorgades al monestir, només ens consta que Diego de Gumiel aconseguís privilegi d’impressió per a quatre llibres, privilegi que, com veurem, es correspon amb l’estampació de marca d’impressor i gravats que embelleixen el text o la portada, un enriquiment tipogràfic que podia permetre’s gràcies a les expectatives de venda que li garantia el privilegi:

- 38.** *De los remedios contra próspera y adversa fortuna*, de Francesco Petrarca. Traducció del llatí al castellà de Francisco de Madrid. Valladolid, Diego de Gumiel (18 març 1510)

²⁷ *Història de París i Viana*. Pedro M. Cátedra (ed.). Girona: Diputació de Girona, 1986, p. 78, nota 43.

Coberta amb escut d'armes xil·lografiat de Gonzalo Fernández de Córdoba, a qui va dedicat el llibre, i gravat de Crist crucificat. Marca tipogràfica al colofó. Amb privilegi reial o exclusivitat d'impressió i venda durant cinc anys dins del regne de Castella (Cromberger l'imprimeix a Sevilla el 1513, però Juan Varela de Salamanca ha d'esperar a 1516): “A loor y gloria de nuestro señor... Es imprimido el libro... en la muy noble villa d'Ualladolid por Diego de gumiel. El qual tiene cedula para q ningún imprimidor ni librero le pueda imprimir ni vender en estos reynos sino el dicho diego de gumiel o quien su poder ouiere por espacio de cinco años primeros siguientes: q corren desde oy q se acabo el dicho libro: q son xviii dias del mes de marco del año de M.d.x.”.

- 45.** *La vida de nuestro redemptor y salvador iesu xpo: Segun el seraphico doctor Sant Buenaventura.* Sant Bonaventura [Pseudo].
Valladolid, Diego de Gumiel (10 juny 1512)

Marca tipogràfica de Gumiel a continuació del colofó. Amb privilegi reial o exclusivitat de venda de l'impressor durant cinc anys: “Este libro tiene privilegio por celula de su alteza pa/q ningun inpresor ni librero no le pueda imprimir ni veder en estos reynos/ por espacio de cinco años primeros siguientes sino Diego de gumiel vezi/no de valladolid o sus fadores o criados: o aqillos a quien el los vendiere. Sopena de perder los/ tales libros q assi imprimieren o vendieren e d' cien mil marauedis para la cama/ra de su alteza lo cual mostrara por la dicha cedula a quien ver lo quisiere”. Això concorda amb el document que es conserva d'un notari de Saragossa en què es refereix a Diego de Gumiel com a “librero, vecino de Valladolid”.

- 46.** *Mar de istorias,* de Giovanni della Colonna. Traduït del llatí al castellà i anotat per Fernán Pérez de Guzmán.
Valladolid, Diego de Gumiel (30 agost 1512)

Marca de l'impressor a l'últim full, flanquejada per quatre sants. Amb privilegi reial o exclusivitat de venda durant cinc anys: "Cô puilegio. Este libro tiene priuilegio por cedula d su alteza para que/ ningun impresor ni librero no le pueda imprimir ni vèder en estos reynos por es/pacio de cinco años primeros siguiêtes sino Diego de gumiel vezino de Vallado/lid o sus fatoes o criados: o aqlllos a quien los vèdiere. Sopena de perder los/ tales libros q assi imprimieren o vendieren e d' cien mil marauedis para la cama/ra de su alteza lo cual mostrara por la dicha cedula a quien ver lo quisiere".

- 58.** *Aureum opus regalium privilegiorum civitatis et regni Valentiae, cum historia cristianissimi Regis Jacobi, ipsius primi conquistatoris.*
Valentiae, Didacus de Gumiel (30 octubre 1515)

Marca de l'impressor i caplletra entre Sant Sebastià i Sant Roc a dreta i esquerra, a l'últim full; amb privilegis convinguts i exposats en llatí pel notari Luis Alanya: "volumen privilegiorum ac aliorum regiarum provisionum; cum suis primitivis originalibus ac registris pro posse veridice ac diligenter comprobatum". Serrano Morales va publicar el document en què consta que Luis Alanya va rebre un préstec de l'Ajuntament de 200 ducats d'or per editar l'obra. També es conserva el document publicat per Berger en què Gumiel descriu els seus béns per fer front als creditors; es constata que guardava molts exemplars d'aquesta obra, fet que fa pensar a Berger que Gumiel en va ser també l'editor.

Un cas a part és el que es presenta a l'*Ars inventiva veritatis* de Llull, publicat per Gumiel a València l'any 1515. El llibre no té privilegi d'impressió o exclusivitat de venda, però dins del text s'inclou o reimprimeix el "Privilegium" que Ferran II va concedir a la doctrina lul·liana el 21 de febrer de 1503, a Saragossa, i que conté referències a una cèdula similar que Alfons el Magnànim havia atorgat a la doctrina

lul·lista a Nàpols, el 26 de gener de 1449. Considerem que la reproducció d'aquest text llatí vol ser una mena de *captatio benevolentiae* per atraure el públic lector cap a una doctrina oficialment acceptada. El volum inclou també dos capítols de Llull que originàriament eren en català però que Alonso de Proaza va traduir al llatí per uniformar-los amb la resta del text. Això i l'addició del "Privilegium" suposa un tractament editorial molt remarcable, que comentarem més endavant.

Dedicatòries

Es tracta de mencions en cartes o pròlegs que precedeixen les obres, i que solen referir-se a persones que han demanat la publicació o la traducció del llibre o bé que mereixen alguna mena de reconeixement per part de l'autor o del traductor de l'obra. Semblen producte de la iniciativa particular de l'autor i el traductor, sense interferència de l'impressor. Com es veurà, en algun cas (*Tragèdia de Lançalot*) es tracta de dedicatòries reproduïdes d'algun exemplar o manuscrit anterior, perquè al·ludeixen a personatges del passat. En els manuscrits les dedicatòries no tenien, però, la voluntat de captar la protecció de la persona al·ludida o de sortir beneficiades de la seva menció de cara al públic receptor. Segons Lucía Megías, la finalitat de la dedicatòria és doble: buscar la protecció del destinatari i defugir enveges i crítiques, però també ajuden a dibuixar els trets del destinatari concret del llibre.²⁸

1. *Scala Dei, o tractat de contemplació per endreçament de espiritual vida*, de Francesc Eiximenis.
Barcelona, Diego de Gumiel (27 octubre 1494)

L'obra és dedicada a l'esposa de Martí l'Humà, Maria de Luna, i escrita el 1406.

9. *Tragèdia de Lançalot, part dels actes del cavaller Lançalot del Lac*, de Mossèn Gras.

²⁸ LUCÍA MEGÍAS, José Manuel. *Imprenta y libros de caballerías*. Madrid: Ollero & Ramos, 2000, p.101.

Barcelona, Diego de Gumiel (c. 1497?)

Dedicada “al egregi compte de Iscla”, és a dir Joan de Torrelles, compte de l'illa d'Ischia, al golf de Nàpols. Torrelles pertanyia a la cort d'Alfons el Magnànim i era casat amb Antonia d'Alagno, germana de Lucrezia, l'amant del rei.

26. *Arte de canto llano Lux videntis dicha. Compuesto por el egregio frey Bartholome de molina de la orden de los menores: bachiller en santa theologia...*, de fray Bartolomé de Molina.
Valladolid, Diego de Gumiel (agost 1503)
31. *Arte de canto llano Lux videntis dicha. Compuesto por el egregio frey Bartholome de molina de la orden de los menores: bachiller en santa theologia...*, de fray Bartolomé de Molina.
Valladolid, Diego de Gumiel (25 novembre 1506)

L'obra anava “dirigida al muy reuerendo y magnífico señor el señor don Pedro de ribera/ obispo de lugo y por el dicho señor aprouada”, dedicatòria que havia d'influir en la recepció per part del públic. La reedició de 1506 porta l'escut de l'impressor al sisè full.

37. *Panegirico compuesto por Diego guillen de Auila en alabanca [sic] de la mas catholica Princesa y mas gloriosa reyna de todas las reynas la Reyna doña Isabel*, de Diego Guillén de Ávila.
Valladolid, Diego de Gumiel (21 abril 1509)

“Panegírico compuesto por Die/ go guillén de Auila en alabança/ de la mas catholica Princesa y/ mas gloriosa reyna d'todas las/ reynas la Reyna doña Isabel/ nuestra señora que santa gloria/ aya e a su alteza dirigida./ E otra obra còpuesta por el mis/ mo diego guillen en loor del reuerendissimo señor don/ Alôso carrillo arçobispo de Toledo q aya santa gloria”.

Cap al final l'autor es dirigeix “a nuestro maestre y gran conestable/ mirad en que para lo muy estimable/ de quanto aueys visto y de lo passado/ quan rezto es venido tan presto olvidado” i objecta que “assi es cualquier sabio en su propia tierra/ de sus

naturales mal rescebido/ porque es virtuoso es perseguido/ con puras malicias de sus presunciones/ diziendo ser buenas sus falsas razones/ con lenguas de embidia hazer su partido”, referint-se a la caiguda en desgràcia del Gran Capitán.

- 38.** *De los remedios contra próspera y adversa fortuna*, de Francesco Petrarca. Traducció del llatí al castellà de Francisco de Madrid. Valladolid, Diego de Gumiel (18 març 1510)

El traductor dedica l’obra a Gonzalo Fernández de Córdoba, el Gran Capitán, en un moment en què acabava de passar de la glòria dels seus fets d’armes a la desconfiança i el rebuig de Ferran II. Russell indica que Francisco de Madrid resol el problema de dedicar-li l’obra sense tractar-lo de perdedor amb una fórmula aristotèlica sobre els contraris (“Sentencia es de Aristóteles, excelente e muy ylustre señor, muy sabida entre los que saben, que de dos contrarios en siendo conocido el uno son conocidos entrambos, que quien sabe qué cosa es blanco o dulce luego sabrá qual es negro o amargo”) que suggereix que, si el Gran Capitán coneix la pròspera fortuna, necessàriament ha de conèixer l’adversa, ni que sigui indirectament. No obstant això, “fue muy probablemente la situación del antiguo gran doncestable de Nápoles después de su vuelta de Italia la que dio a Francisco pie para dedicarle el tratado de Petrarca”.²⁹

- 40.** [*Las epístolas de Rabi Samuel de Israel, de la ciudad del Rey de Marrocos, enviadas a Rabi Isaac, Doctor y Maestro de la Sinagoga que esta en la Subjulmeta en el reino susodicho*], de Rabí Samuel. Traducció de l’àrab al llatí de fra Alonso de Buenhombre. Traducció al castellà anònima. Valladolid, Diego de Gumiel (1511)

El pròleg conté una dedicatòria “Al muy reuerendo padre en ihesu xpo fray // Hugo maestro del orden de predicadores”.

²⁹ RUSSELL, Peter E. “Francisco de Madrid y su traducción del *De remediis* de Petrarca”. A: *Estudios sobre literatura y arte dedicados al profesor Emilio Orozco Díaz*. Granada: Universidad de Granada, 1979, p. 214.

61. *Floriseo que por otro nombre es llamado el cauallero del Desierto el qual por su gran esfuerco [sic] y mucho saber alcanco [sic] a ser rey de Bohemia,* d'Hernando Bernal.
Valencia, Diego de Gumiel (10 maig 1516)

L'obra va dedicada "al Illustre y muy magnífico señor Marques delos velizes/ adelantado del reyno de Murcia: por el bachiller hernando bernal/ natural de la villa de Medellin". Si pensem en l'observació de Lucía Megías sobre el fet que les dedicatòries ajuden a definir el lector-destinatari, i atesa la relació entre el gènere i la conquesta d'Amèrica, és interessant que aquest llibre de cavalleries es dediqui a un *adelantado*. Probablement era un element més d'apropament de la ficció a la realitat i complia una funció literària.

62. [*Verger de la Verge Maria*], de Miquel Pereç.
Valencia, Diego de Gumiel (10 juliol 1516)

El llibre és dedicat "a la senyora Na Monpalaua descrivá muller de Mossen Johan escriuá mestre racional del Regne de Valencia" (Beatriu de Montpalau). Joan Escrivà, mestre racional de València, pertanyia a la noble família Ram Escrivà que va donar alguns homes de lletres la qual biografia ha estat mesclada, com és el cas del Comendador Escrivà, servidor de Ferran II a Nàpols i probable autor de la *Question de amor de dos enamorados* també publicada per Diego de Gumiel.

3.4. Conclusions

Seria imprudent parlar de les possibles relacions de Diego de Gumiel amb personatges influents sense tenir-ne constància documental o bibliogràfica. Pel que sabem, un dels mecenes més importants de l'època va ser el cardenal Cisneros, a la qual iniciativa reformista espiritual se sumaven, indirectament o directa, els títols religiosos apareguts a les premses. Tant si eren encomanats per ell com si tenien s'adreçaven a

l'ampli públic de seguidors dels seus ideals, els llibres d'espiritualitat del moment estaven d'alguna manera determinats per la influència de Cisneros.

El coneixement per part de Cisneros del món de la impremta i la difusió dels llibres queda ben testimoniats pels noms que sabem que l'envoltaven (llibreters, editors, assessors, etc.). La possibilitat que Diego de Gumiel hi tingués una relació directa i desfavorable se sosté sobre els indicis cronològics de la coincidència amb l'entrada d'Arnao Guillén de Brocar com a mestre tipògraf de tres tallers (Alcalá, Toledo i Valladolid) que, en el cas dels dos monacals, per primer cop deixaven de funcionar independentment. Però només podem expressar la sospita que fos la mà del cardenal la que decidís que Diego de Gumiel marxés de Nuestra Señora de Prado. D'altra banda, cal destacar que, d'haver hagut algun tipus d'incidència directa, hauria estat només per afavorir Arnao Guillén de Brocar, no com un tracte negatiu i personal contra de Diego de Gumiel, a qui anys després el mateix cardenal permetria imprimir l'*Ars inventiva veritatis* de Llull amb el seu segell -probablement per amistat amb l'editor, Alfonso de Proaza.

No podem determinar si era rellevant o no que un impressor es decantés cap a una de les branques espirituals dominants. És a dir, no sabem fins quin punt el fet que Diego de Gumiel imprimís majoritàriament autors franciscans i afins l'impedia de fer el mateix amb obres de l'àmbit dominic. Suposem que la rivalitat no era tan dràstica, perquè almenys tres dels títols que es conserven de Gumiel són d'autors dominics, i perquè no tenim constància documental d'aquesta possible exclusió de les branques del poder i la ideologia del moment. Més aviat sembla que Gumiel era independent i es guiava pels gustos del públic i la demanda.

Pel que fa a l'obtenció de privilegis, ignorem quin era el procediment en cada cas. Podia ser un tràmit amb les autoritats i podia ser per persona (important)

interposada. No obstant això, el recull de privilegis és un bon indicatiu de quins eren els llibres que interessava protegir oficialment: en el cas de Gumiel, un llibre de moralitat convencional de Petrarca, una vida de Jesucrist atribuïda a Sant Bonaventura, un títol d'historiografia al gust medieval i un important recull de lleis valencianes. Per tant, textos moralment útils i també reculls històrics i legislatius.

Les dedicatòries, en el cas de les contemporànies, semblen indicar més aviat la relació entre els autors i les autoritats que no pas l'impressor i les autoritats, però en qualsevol cas són indicatiu de l'adscripció a un cercle ideològic que podia afavorir el tipògraf. Així ho hem comprovat en buscar relacions entre els autors i les publicacions, tal i com ho hem reflectit a l'anàlisi temàtica dels textos.

4. BIBLIOTEQUES DE L'ENTORN IMMEDIAT. PROPORCIIONS, TEMÀTICA I TÍTOLS DE GUMIEL

4.1. Les biblioteques abans de la impremta

És evident que la impremta va introduir canvis radicals en la manera de llegir i d'adquirir llibres i cultura. Els llibres i les biblioteques conservades o inventariades ens permeten temptejar, tot i que només d'una manera teòrica i potser subjectiva, les directrius que podien condicionar l'oferta i la demanda dels primers llibres impresos. Lamentablement les dades que ens arriben depenen sempre de l'arbitrarietat de la conservació dels volums, dels documents on surten referenciats i de l'interès desigual que han despertat en els investigadors.

Les primeres biblioteques de manuscrits i còdex pertanyien a la reialesa i a l'aristocràcia: podem posar com a exemples, de finals del segle XIII, la biblioteca d'Alfons X el Savi i el seu fill, Sancho IV, posteriorment ampliada pels seus successors; o la biblioteca que els reis aragonesos van crear a Nàpols, integrada per còdex luxosos en grec, llatí, italià i castellà, una part considerable de la qual, en caure el regne de

Nàpols en mans dels francesos, va passar a París; també la del marquès de Santillana, que reunia còdexs encarregats a Itàlia. Alvar i Lucía Megías observen que

el acceso de la nobleza a las letras supone una importante demanda de textos, muchos de ellos traducciones. En efecto, el desarrollo de la lectura privada lleva consigo la necesidad de disponer de los libros adecuados, de modo que se van juntando pequeñas bibliotecas particulares orientadas hacia la formación espiritual de sus propietarios, que confían en las recomendaciones de sus confesores, generalmente franciscanos o dominicos, a la hora de adquirir un nuevo volumen: se explica de este modo que casi la mitad de los textos traducidos en el siglo XV puedan agruparse bajo el rótulo de obras religiosas o morales.¹

Però ja des de finals de l'alta Edat Mitjana, i especialment a partir del segle XIII, s'havien produït canvis radicals a tot Europa arran de la creació de les universitats. Si les escoles catedralícies i les monacals reunien col·leccions de llibres no gaire extenses, les biblioteques universitàries, en canvi, en van crear de molt més àmplies: l'ensenyament es basava en la lectura i el comentari dels professors, i per tant, les biblioteques s'especialitzaven en temes relacionats amb les facultats o els col·legis universitaris on pertanyien. McLuhan ha estudiat com el pas de la cultura del manuscrit o dictat, en la qual els coneixements eren susceptibles de ser modificats i amplificats per diverses persones durant el procés de producció, a una cultura d'impremta, uniforme i homogènia, on començava a cobrar importància la individualització de l'autor, fins i tot va tenir un gran impacte en el llenguatge i el pensament.²

Les primeres biblioteques universitàries es dividien, per regla general, en dues seccions: la *libraria magna*, que concentrava els llibres de consulta a la sala, *libri catenati* o encadenats a la prestatgeria, i la *libraria parva* de llibres de préstec o *libri distribuendi*. Els professors, que solien ser majoritàriament membres dels ordes

¹ ALVAR, Carlos; LUCÍA MEGÍAS, José Manuel. “Repertorio de traductores del siglo XV: tercera veintena”. A: *Quaderns de filologia. Estudis literaris*, vol. VIII. València: Universitat de València, 2003, p. 1.

² MCLUHAN, Marshall. *La Galaxia Gutenberg: génesis del 'homo typographicus'*. Madrid: Aguilar, 1969.

mendicants, és a dir franciscans i dominics, adquirien llibres per a ús particular, d'acord amb els gustos i les necessitats pròpies. També eren potencials compradors de llibres els batxillers titulats a les universitats, especialment en medicina i el dret.³ Les ciutats universitàries i les que reunien les administracions eren, per tant, nuclis d'atracció de la producció tipogràfica.

En un segon moment evolutiu les biblioteques renaixentistes es caracteritzarien per la recerca d'obres perdudes de l'Antiguitat romana, especialment l'adquisició de còdexs que, de vegades, eren copiats i revisats. El moviment humanista iniciat per Francesco Petrarca va impulsar l'arribada de les biblioteques particulars modernes i, en conseqüència, l'acceptació del llibre "de molde". Seguien interessant particularment els manuscrits, tot i que amb l'arribada de la impremta els títols més buscats van convertir-se en edicions impreses.

4.2. La formació de noves biblioteques

Manuel Sánchez Mariana afirma que “Los incunables son el puente entre la cultura escrita minoritaria de la Antigüedad y la Edad Media, y la que se difunde de forma masiva a toda la sociedad a partir del Renacimiento”.⁴ Exemple del nou caire que adopten les biblioteques és la creació de la de San Ildefonso de Alcalá. Segons Aguadé Nieto,⁵ dels 710 *asientos* localitzats, només un vuit per cent són manuscrits: "Sólo la

³ ESCOLAR SOBRINO, Hipólito. “Libros y bibliotecas en la baja Edad Media”. A: La enseñanza en la Edad Media. *Logroño: Instituto de Estudios Riojanos, 2000.* [En línia:] <<http://www.vallenajerilla.com/berceo/florilegio/escolarsobrinolibrosybibliotecas.htm>> (Consulta: 5 febrer de 2005).

⁴ SÁNCHEZ MARIANA, Manuel. “Estudio Introductorio”. A: Josefina Cantó Bellod y Aurora Huarte Salves, *Catálogo de incunables de la biblioteca de la Universidad Complutense*. Madrid: Editorial Complutense, 1998, p. xv.

⁵ AGUADÉ NIETO, Santiago. "De la manuscritura a la imprenta: Formación de la Biblioteca del Colegio de San Ildefonso." A: *Civitas Librorum. La ciudad de los Libros*. Alcalá de Henares: Universidad de Alcalá, 2002, p. 55-80.

imprensa hace posible la constitución tan rápida y barata de una biblioteca de estas dimensiones", conclou.

Com a dada de contrast, Manuel Peña⁶ ofereix una anàlisi significativa de la xifra global de possessió de llibres de particulars a Barcelona entre 1473 i 1600: la impremta augmenta el volum de les biblioteques, tot i que això no implica necessàriament un increment de la lectura. En aquest sentit, ja indica Philippe Berger que “la difusión masiva del libro gracias a la imprenta no aumenta la proporción de los lectores (cambio que depende de la pujanza del sistema escolar), pero sí el número medio de libros por biblioteca a lo largo del periodo de referencia [1474-1559]”.⁷

4.3. Un exemple de biblioteca universitària: la de San Ildefonso d'Alcalà

La interpretació del contingut de la biblioteca del col·legi de San Ildefonso d'Alcalà fundat pel cardenal Cisneros és especialment significativa per al nostre estudi perquè permet deduir com era el mercat editorial al cor de Castella, on es va instal·lar aquesta biblioteca i on va exercir Diego de Gumiel la seva professió entre 1501 i 1513. Alguns especialistes han analitzat en els últims anys no solament l'important contingent de llibres de San Ildefonso conservat a la Universidad Complutense, sinó també els documents històrics que aporten dades sobre l'adquisició dels volums. D'una banda, s'ha pogut accedir al primer inventari de rendes i béns del col·legi, redactat el 1512 sota el títol *Index omnium librorum bibliotece Collegii Sancti Ildefonsi oppidi Complutensis* i conservat a la Sección de Universidades del Archivo Histórico Nacional; de l'altra, a un manuscrit incomplet de 15 fulls en foliació antiga, relació comptable dels llibres adquirits per a la biblioteca entre 1496 i 1509, conservat a la Biblioteca Nacional de

⁶ PEÑA, Manuel. *Cataluña en el Renacimiento: libros y lenguas*. Barcelona: Milenio, 1996.

⁷ BERGER, Philippe. “Las bibliotecas nobiliarias de la parroquia de San Andrés de Valencia (1477-1557).” *Bulletin Hispanique* t. 97, 1 (1995), p.376.

Madrid. Aguadé Nieto⁸ compara tots dos documents i en treu conclusions importants.

Només una tercera part, aproximadament, dels *asientos* d'aquesta biblioteca (estimada en uns mil volums segons Cecília Fernández)⁹ han estat reconeguts fins ara. Aguadé Nieto observa que dels 656 incunables recollits al Catálogo de la Biblioteca Complutense només 328 procedeixen del Colegio de San Ildefonso; molts dels llibres que figuren als comptes no es localitzen al catàleg, bé perquè han desaparegut o bé perquè no s'han conservat dins del fons de la Biblioteca Complutense, per la qual cosa és més difícil identificar-los.

San Ildefonso segueix el model col·legial sorgit a París a mitjan segle XIII a imitació dels convents mendicants, introduït a Castella pel col·legi de Sant Climent de Bolònia creat pel cardenal Albornoz el 1354, i es fonamenta en unes constitucions que regulen tant l'ensenyament i els hàbits diaris d'estudiants i professors com l'ús i el manteniment de la biblioteca i d'altres dependències. Al marge del curiós funcionament de la biblioteca, reflectit als documents amb referències sorprenents a la punició per pèrdua o manlleu de volums, el més rellevant per al nostre estudi és el nombre de volums conservats, la procedència dels llibres, la temàtica i la manera i el lloc on van ser adquirits.

Procedència dels llibres. Cecília Fernández observa que a San Ildefonso “las vías de adquisición del fondo bibliográfico fueron la compra, la copia, la imprenta y el botín de guerra. Fue una biblioteca excelente para su época, no sólo en número sino también en valor, calidad y actualidad de sus fondos”.¹⁰

⁸ *Op. cit.*

⁹ FERNÁNDEZ FERNÁNDEZ, Cecilia. “La labor educadora de Cisneros y la primera biblioteca del Renacimiento en España”. A: *Anales de Documentación* núm. 5 (2002). Vegeu també, de la mateixa autora: *La Biblioteca de la Universidad Complutense (1508-1836)*. Madrid: Universidad Complutense, 2001.

¹⁰ *Ibídem*, p. 91.

D'altra banda, Aguadé Nieto indica que el paper desenvolupat per les premses italianes en la formació de la biblioteca d'Alcalà és impressionant: dels 217 llibres identificats, 154 han estat estampats a Itàlia, és a dir un 70,96 %. Sembla que el cardenal Cisneros va aprofitar la relació del seu antecessor amb Venècia per comprar llibres de fins a trenta-nou impressors venecians diferents. En general, la dependència de les premses estrangeres (també del taller d'Anton Koberger de Nüremberg i dels tipògrafs de París), és molt gran, especialment pel que fa a la compra de llibres litúrgics. Per contra, als documents de comptes només figuren sis llibres de Sevilla, cinc de Salamanca i tres de Zamora (tot i que es tracta de títols molt importants: *Los doce trabajos de Hércules* d'Enrique de Villena, el *Tratado de vita beata* de Juan de Lucena, el *Carmina et epigrammata* i les *Introductiones Latinae* de Nebrija, que el mateix gramàtic va enviar a Cisneros l'any 1508).

Temàtica. Quant als temes que concentra principalment la biblioteca, Aguadé Nieto observa que s'hi troben tant els textos escolàstics bàsics com glosses i comentaris del saber escolàstic sobre dret, medicina, història, filosofia aristotèlica i teologia. Es tracta bàsicament d'una reproducció dels manuscrits principals de l'època medieval. Però al costat d'aquest llegat medieval, seguint Aguadé, també apareixen dues línies que suposen un gran canvi: les creacions de l'humanisme renaixentista i les noves edicions dels clàssics. A més, cal destacar que, dins del saber jurídic, la biblioteca és integrada tant per títols del dret canònic com per llibres de dret civil, i que és de peculiar rellevància per al nostre estudi l'accés que aquesta biblioteca revela a les traduccions de textos clàssics i a les realitzades pels humanistes italians del segle XV (tot i que la quantitat i la qualitat d'aquestes traduccions no ha estat encara estudiada).

Adquisició. L'adquisició és ràpida i es concentra en dos punts culminants: els anys 1503 i 1504 i els anys 1507 i 1508, fet que segons Aguadé Nieto demostra l'afluència de llibres que es rebia a les fires i l'impacte revolucionari de la impremta, tant pel que fa als costos com a la facilitat per accedir a les principals obres antigues i contemporànies.

Els comptes de la biblioteca revelen que Cisneros va encarregar l'adquisició dels llibres a algunes persones de confiança. També s'indiquen, aleatòriament, els costos, el procediment de compra, el lloc i el nom de fins a 13 llibreters. Aquest fet ens resulta particularment interessant perquè demostra l'existència d'una àmplia xarxa comercial entorn del món del llibre en una època molt primerenca.

Els compradors de Cisneros són col·laboradors molt pròxims, secretaris personals de vegades: Medina del Campo és el centre principal d'abastiment de la biblioteca, i hi compren Alonso de Salinas (dues bíblies), Juan de Frías y Juan de Viana (18 llibres), Benito del Varro (218 títols) i Jorge de Baracaldo (8 llibres); l'any 1508, a Valladolid, fa una compra molt important Jorge de Baracaldo pel que fa al contingut ideològic de la biblioteca (68 volums); a Toledo hi compren Gonzalo de Ávila (81 títols) i Juan Sánchez de Ponte (24); Salamanca consta com a lloc d'adquisició, però sense l'agent comprador; fra Montero és el responsable de la importantíssima partida d'Alcalá (99), i Jerónimo Ruiz de Bárcena de la relació amb Bolònia (37). Un fet a part és la compra a un particular, l'argenter Pedro de Medina, de les obres de l'humanista Pico della Mirandola impreses a Bolònia que són a la biblioteca.

Ens interessa particularment el fet que Jorge de Baracaldo, secretari del cardenal, comprés a Valladolid un títol imprés per Diego de Gumiel. El 27 de juny de 1507 el cardenal encarregava per escrit al secretari: "...en eso de los libros, esas obras nuevas, que son venidas, cómprense todas, y allá escribo a Salinas que dé el dinero que para ello fuere menester, si, dese Juan de la Fuente cobreres esos dineros que ha de dar, destos se

den a aquel librero de Salamanca doscientos ducados, como a Salinas escirro...”.¹¹ La compra era integrada de llibres litúrgics i de literatura patristica i monàstica, llibres sobre mística i gramàtiques i estudis sobre les llengües bíbliques. Dins del primer d'aquests tres blocs temàtics destaca el *De religione seu De ordinatione animae* d'Isaac Abbas, traduït per Bernat Boil i imprès per Pablo Hurus a Saragossa el 1489 i per Diego de Gumiel a Barcelona el 1497. Agudé Nieto indica haver localitzat

el *De religione seu De ordinatione animae*, de Isaac Abbas, del que quedan dos ediciones, la primera en castellano, en traducción de una persona tan ligada a los orígenes del Colegio de San Ildefonso como Fray Bernardo Boil, agente de Cisneros en Roma, impresa en Zaragoza por Juan Hurus en 1489, y la segunda en Barcelona, por Jacobus de Gumiel, en 1497. Las circunstancias que rodean a la primera hacen que sea muy tentadora la suposición de que se trate de ella, pero no hay otra razón que abone esta suposición, ya que el ejemplar de la obra de David de Augusta *De exterioris et interioris hominis*, que se conserva en la Biblioteca Complutense, y en el que figura también ésta que estamos analizando procede de la biblioteca de la condesa de Campo de Alange y no de la del Colegio de San Ildefonso.¹²

Que Bernat Boil fos una persona molt vinculada al projecte de Cisneros és l'única explicació que trobem al fet que Gumiel incorporés el segell del cardenal al llibre, ja que la impressió de Gumiel és del text llatí i no de la traducció de Boil; que aquest títol (no s'especifica si en castellà o llatí) fos adquirit a Medina del Campo pel secretari del cardenal descarta la hipòtesi que, en aquest cas, el segell indiqués alguna mena de protecció oficial o mecenatge, atès que no disposava d'exemplars. Al fons antic de la Complutense, biblioteca que heretà els volums de San Ildefonso, es conserva actualment el *De los remedios contra próspera y adversa fortuna* de Petrarca publicat per Diego de Gumiel el 1510, fet que fa pensar que el Petrarca inventariat a San Ildefonso és precisament el de Gumiel i no cap edició posterior.

¹¹ Carta del Cardenal Cisneros a su secretario Jorge de Varacaldo. Archivo de Simancas, Secretaría de Estado. Legajo, 1 y 2. Fol. 103., citat per FERNÁNDEZ, CECILIA. “La labor educadora de Cisneros y la primera biblioteca del Renacimiento en España”. A: *Anales de documentación* n° 5, 2002.

¹² *Op. cit.*, p. 74.

Els comptes del col·legi també registren l'encàrrec de còpies. Els mesos de maig, juny i agost de 1512 Pedro Tazón rep 6.000, 6.000 i 7.000 ducats com “escritor de libros, para en cuenta de ciertos libros”, però també hi ha anotacions sobre l'encàrrec d'una Bíblia en caldeu i llatí.

Els llibreters que consten inscrits als comptes de la biblioteca són Gonzalo de Ávila, Juan Sánchez de Ponte y Melchor Corricio (Toledo); Jusquin, Bautista y Lázaro de Salamanca (Salamanca); Bartolomé de Oviedo i Mauro de Valladolid (Valladolid), i Juan Martínez, Francisco de Navarra, Guillem de Madrid, Juan Saz i Fernando de Castellón, dels quals no es refereix l'origen o bé només pot suposar-se pel cognom. Gonzalo de Ávila i Juan Sánchez de Ponte, tots dos de Toledo, són els únics que poden considerar-se com a proveïdors habituals de Cisneros, segons Aguadé Nieto.

Els mercaders figuren en una categoria diferenciada de la dels llibreters: comercien amb llibres i faciliten transaccions. Hi figuren García Álvarez d'Alcalá, Alonso de Torres i Aguilar de Burgalete, que aporten importants partides de llibres a la biblioteca. Pel que fa als impressors i editors amb els quals té relació el cardenal Cisneros, ja els hem anotat en el capítol anterior.

4.4. Les biblioteques privades del segle XVI

Víctor Infantes va establir una classificació bàsica de les biblioteques del segle XVI i XVII¹³ que ens pot servir per valorar les dades que anirem presentant a continuació. Segons Infantes, una primera categoria seria la biblioteca *práctica*, que conté llibres d'utilitat bàsica i immediata i normalment no excedeix els 10-15 volums. Una biblioteca que podria anomenar-se *professional* seria la que conté llibres propis de la

¹³ INFANTES, Víctor. “Las ausencias en los inventarios de libros y de bibliotecas.” *Bulletin Hispanique* t. 99, 1 (1997), p. 281-292.

professió del seu posseïdor, amb una funció de consulta i un nombre de títols que aniria d'entre 10-15 fins a 50-60. La tercera biblioteca, la *patrimonial*, reuniria llibres amb consideració de béns suntuaris, de procedència familiar o per afició bibliòfila, i se'n aniria cap als 300 volums. A l'últim, les qualificades com biblioteques *museu* superarien la xifra de 300 i representarien un exponent de riquesa. Aquesta classificació ens serà molt útil per entendre, d'ara en endavant, la rellevància de les biblioteques que esmentarem. No obstant això, cal reiterar que l'estudi de les biblioteques s'enfronta a la foscor de les dades i a la manca de precisió dels inventaris, a més d'altres qüestions que els estudiosos s'esforcen en desvetllar (com els préstecs, les inexactituds degudes al mal estat dels llibres inventariats, l'absència d'algunes obres i les publicacions de plec*is* i *menudencies* com els fulls informatius, almanacs, cartells, calendaris, oracions, estampes, composicions poètiques, etc.).

En aquest sentit, Manuel Peña relativitza la rellevància dels estudis basats en documentació *post mortem* perquè la considera poc representativa (restringida a determinades condicions socials, registra els llibres com béns de préstec i intercanvi, no necessàriament de lectura) i poc precisa (per la poca cura descriptiva dels volums inscrits), però observa que permet obtenir dades orientatives sobre els llibres i les llengües. Així, calcula que la xifra global de possessió de llibres a Barcelona, segons els inventaris *post mortem* que sí inclouen llibres, és d'un 26,9 % entre 1473 i 1600, homologable amb la de València entre 1474 i 1560, d'un 24 %, i molt superior a Valladolid, amb un 11,7 %. Peña ofereix les dades següents de Barcelona:¹⁴

	<i>Post mortem</i> amb llibres	Mitjana de llibres per biblioteca
1473-1500	75 – 35,55 %	15,66
1501-1550	371 – 28,62 %	21,9

¹⁴ PEÑA, Manuel. *Op. cit.*, p. 157.

Bartolomé Benassar va fer l'estudi pioner de les biblioteques de Valladolid¹⁵ que donà peu a l'anàlisi d'Anastasio Rojo sobre el contingut de les biblioteques privades del Valladolid del segle XVI.¹⁶ Rojo, que adverteix que l'Archivo Histórico y Provincial de Valladolid no conté més que una tercera part, aproximadament, de la documentació que hauria de conservar-s'hi, revisa els protocols notariais de l'arxiu per extreure'n tots els inventaris *post mortem* que inclouen llibres. Afirmar conèixer “cerca del 90 o 95 por 100 de las [bibliotecas privadas] existentes entre 1530 y 1599, aproximadamente ochocientas, con unos treinta mil libros”,¹⁷ entenent per llibre cadascun dels títols diferents localitzats, encara que els integrin diversos volums. L'anàlisi dels títols inventariats permet a Rojo una “clasificación ciertamente subjetiva” sobre la distribució temàtica dels llibres que hi havia a Valladolid en mans privades al segle XVI. És la següent:

Lleis.....	7.676	35,3%
Religió.....	5.585	25,7%
Ciència.....	2.933	13,5%
Diccionaris, vocabularis, gramàtiques, etc.....	2.186	10,0%
Història.....	962	4,4%
Literatura.....	880	4,0%
Filosofia.....	625	2,9%
Altres idiomes.....	355	1,6%
Música.....	240	1,1%
Diversos.....	157	0,7%

Rojo matitza que l'abundància de llibres de lleis és una característica pròpia de Valladolid, segurament no aplicable a cap altre lloc excepte Granada, perquè la ciutat era seu de la més prestigiosa Audiencia de la Corona: la Real Chancillería, i concentrava

¹⁵ BENASSAR, Bartolomé. *Valladolid en el Siglo de Oro. Una ciudad de Castilla y su entorno agrario en el siglo XVI*. Valladolid: Fundación Municipal de Cultura del Ayuntamiento de Valladolid, 1983.

¹⁶ ROJO VEGA, Anastasio. “El libro religioso en las bibliotecas privadas vallisoletanas del siglo XVI”. A: *El libro antiguo español IV. Coleccionismo y bibliotecas s. XV-XVIII*. Salamanca: Universidad de Salamanca, Biblioteca Nacional, Sociedad Española de Historia del Libro 1998, p. 559-575.

¹⁷ *Ibíd.*, p. 559.

un gran nombre d'advocats, fiscals, jutges, oïdors, procuradors, receptors, relators, repartidors i sol·licitadors que, “por lo general, tenían unas aceptables y aburridas bibliotecas, de entre cien y doscientos libros de media”.¹⁸ Afegeix Rojo Vega que a Valladolid la religió suposa només el 25'7 per 100 dels llibres de les biblioteques privades, fet que s'explica per aquest major pes dels llibres de lleis, mentre que a la resta de la Península el llibre religiós és proporcionalment més important, pel que permeten veure els estudis parcials i sectorials que s'han fet.

Paral·lelament, en aquest estudi s'avaluen els llibres desconeguts que consten a les anotacions documentals. La gràfica que en resulta és la següent:

Religió.....	419	46,2%
Lleis.....	122	13,4%
Diccionaris, vocabularis, gramàtiques.....	78	8,6%
Literatura.....	78	8,6%
Història.....	65	7,2%
Medicina.....	51	5,6%
Diversos.....	41	4,5%
Filosofia.....	24	2,6%
Astronomia.....	15	1,6%
Aritmètica.....	10	1,1%
No identificats.....	4	0,4%

En una altra aproximació, *Ciencia y cultura*,¹⁹ Anastasio Rojo Vega analitza els inventaris *post mortem* de 23 biblioteques val·lisoletanes realitzats entre 1543 i 1574, però especifica que ja es disposa de dades sobre més de 200 biblioteques val·lisoletanes als segles XVI i XVII. No obstant això, reconeix que

el incremento de la cifra de librerías ricas o de mediana importancia –de más de 200 ejemplares- desde la cifra de cuatro dada por Bennassar hasta la de ocho por nuestra parte, es indicio de lo que resta por hacer, más cuando el aumento de veinticinco nuevas librerías ha sido, como se ha dicho, fruto del azar.²⁰

¹⁸ *Ibíd.*, p. 560.

¹⁹ ROJO VEGA, Anastasio. *Ciencia y cultura en Valladolid. Estudio de las bibliotecas privadas de los siglos XVI y XVII*. Valladolid: Universidad de Valladolid, 1985.

²⁰ *Ibíd.*, p. 43.

Rojo Vega adverteix que des del segle XV hi havia almenys trenta escrivans a Valladolid, i que entre 1501 i 1599 s'haurien d'haver trobat uns 2.900 lligalls notariais, en lloc dels 516 que s'hi han trobat (només un 17,2 % de la documentació possible). A l'annex d'aquest llibre l'autor afegeix a un cens dels impressors val·lisoletans, i hi fa constar l'any del document en què apareix el seu nom. Diego de Gumiel figura en un document de l'any 1509, però no hi consta com a llibreter, que és com el definia un document de Saragossa.²¹

Posteriorment, Anastasio Rojo Vega, aquesta vegada amb Pedro Cátedra,²² ha revisat 278 inventaris de dones (*post-mortem*, dots, donacions de monges, etc.) de Valladolid. D'una banda, ofereix una taula general sobre les biblioteques femenines inventariades entre 1529 i 1599 que resulta il·lustrativa (a l'apartat "sense dades" s'inclouen els llibres indiferenciats i inventariats en conjunt i les biblioteques que no se sap si són de dones):²³

Nombre de llibres	Nombre de biblioteques	% en relació amb el total
1	77	27,6
2	30	10,75
3	29	10,39
4	16	5,73
1-5	152	54,48
6-10	53	19
11-15	24	8,6
16-20	7	2,51
21-30	16	5,73
més de 30	10	3,58
sense dades	17	6,09

La majoria de biblioteques, pel que es veu, reuneix un nombre inferior a sis llibres, i només deu superen la trentena. Pel que fa a la classe social de la família a la

²¹ Vegeu l'apèndix documental, Document 19, p. 19.

²² CÁTEDRA, Pedro; ROJO VEGA, Anastasio. *Bibliotecas y lecturas de mujeres. Siglo XVI*. Salamanca: Instituto de Historia del Libro y de la Lectura, 2004.

²³ *Ibídem*, p. 108.

qual pertanyen aquestes biblioteques val·lisoletanes, Cátedra i Rojo ofereixen el següent gràfic orientatiu:²⁴

	Nombre total	Percentatge	Mitjana de llibres
Noblesa	47	20,2	16,17 [9]*
Funcionariat vinculat a cort/rei	35	15	6,97
Món del dret i la medicina	39	16,7	7,15
Vida jurídica secundària	13	5,6	7,15
Banquers	6	2,6	8,33
Mercaders i comerciants	17	7,3	5,05
Oficis i artesans	52	22,3	4,69
Llauradors	3	1,3	9,3
Monges	10	4,3	4,7 [2,7]*
Altres	11	4,7	4,7

***La mitjana de llibres calculada entre claudòtors és el resultat d'excloure una biblioteca que excedeix de molt el nombre de llibres de les biblioteques del grup.**

Aquí totes les biblioteques tenen una mitjana inferior a sis llibres, i per categories socials la distribució és la següent:

Noblesa	4,04
Dret	2,4
Medicina	3
Sector terciari	2,8
Professions manuals	2,8
Total general	3,24

Una altra aportació interessant és la que ofereix Pedro Cátedra en precisar el següent gràfic sobre els percentatges temàtics en què es dividia la biblioteca del marquès d'Astorga.²⁵ Reproduïm el gràfic perquè ens permet diferenciar clarament els interessos del públic culte val·lisoletà i el criteri de selecció per a la formació de la biblioteca d'un noble castellà:

Història.....33,5 %

²⁴ *Ibíd.*, p. 36.

²⁵ CÁTEDRA, Pedro. *Noblez y lectura en tiempos de Felipe II: la biblioteca de Alonso Osorio, Marqués de Astorga*. Valladolid: Consejería de Educación y Cultura, 2002, p. 194.

Literatura.....	17,5 %
Religió.....	11,5 %
<i>Auctores</i>	8,8 %
Matemàtiques <i>et alii</i>	6,3 %
Economia, política, etc.....	5,2 %
Filosofia natural.....	5,1 %
Gramàtica.....	2,6 %
Dret.....	2,6 %
Altres.....	3,8 %

També podem utilitzar com a paràmetre una altra biblioteca de la noblesa castellana: la de Fernán Pérez de Guzmán. Mercedes Vaquero estudia la biblioteca que va formar el senyor de Batres (1377/79-1469), que constava de 85 assentaments.²⁶ Per nombre és comparable a la de qualsevol dels seus coetanis cultes, però el contingut l'allunya dels interessos més habituals al cor de Valladolid. La biblioteca del noble de Burgos era composta de llibres clàssics (originals i traduïts), literatura italiana, història, prosa doctrinal i científica, religió i teologia, poesia, dret i tractats de formació de prínceps. Vaquero explica la repetició d'alguns títols per la procedència familiar de la biblioteca, parcialment heretada, i observa que la suma dels preus dels volums dóna un valor global de 11.371 maravedís:

Resulta ilustrativo comparar el precio de los libros con el de una gallina apreciada en diez maravedís en dicho ms y con el de “un cuaderno de papel envuelto en un pergamino que habla de una epístola de San Jerónimo y del linaje de los caballeros de Toledo” valorado en quince maravedís.²⁷

La biblioteca del don Juan de Guzmán, tercer duc de Medina Sidonia, estava

²⁶ VAQUERO, Mercedes. *Cultura nobiliaria y biblioteca de Fernán Pérez de Guzmán*. Ciudad Real: Oretania Ediciones, 2003.

²⁷ *Ibidem*, nota 26. Tanmateix, ens interessa destacar que la reconstrucció hipotètica de la biblioteca es fonamenta en dos inventaris de data inconcreta: un probablement de 1463, fet a Toledo amb motiu de l'herència familiar que rebé Pérez de Guzman, i l'altre de cap a la meitat del segle XVI, que correspon als béns dels hereus. Per tant, no queda clar quins són els volums que realment va aportar Fernán Pérez de Guzmán, però igualment el conjunt de la biblioteca revela els interessos d'un lector noble i culte.

composta segons un inventari de 1507 de 230 volums.²⁸ Era comparable a la d'alguns contemporanis, com el marquès de Priego, que al 1517 tenia 309 llibres i era més aviat pròpia d'un humanista segons Ladero y Quintanilla, que comparen algunes biblioteques de la noblesa castellana i conclouen que el contingut

manifiesta una notable heterogeneidad, y afirma la idea de que los inventarios objeto de estudio sirven más para detectar peculiaridades y aficiones de los nobles propietarios que no rasgos de mentalidad o interés intelectual comunes a la clase, aunque tampoco se pueda desdeñar su valor en este aspecto.²⁹

Potser és el moment de recordar quins eren els temes publicats per Diego de Gumiel, segons la gràfica que hem elaborat en analitzar la seva obra, per tal de poder comparar i veure com encaixaria la seva producció amb els índex temàtics de les biblioteques particulars que fins ara hem exposat:

Textos religiosos:	36	56,2 %
Textos jurídics:	5	7,8 %
Textos historiogràfics:	8	12,5 %
Textos lingüístics:	4	6,2 %
Textos literaris populars:	8	12,5 %
Textos musicals:	2	3,1 %
Text científic:	1	1,5 %

Observem que la principal mancança en l'oferta de Gumiel són els textos de literatura clàssica i de poesia, els d'autoritats i els de filosofia. Els textos jurídics que estampa no corresponen tampoc als que interessaven a la població de Valladolid, potencialment compradora. La major part de la seva producció conservada, que no inclou clàssics ni títols humanistes, fa pensar més aviat en un impressor dedicat a un

²⁸ LADERO QUESADA, Miguel Ángel; QUINTANILLA RASO, María Concepción. "Bibliotecas de la alta nobleza castellana en el siglo XV". A: *Livre et lecture en Espagne et en France sous l'Ancienne Régime*. París: Editions A.D.P.F., 1981, p. 47-62.

²⁹ *Ibidem*, p. 52-53.

sector de lectors menys elevat que el de les biblioteques particulars que fins avui s'han estudiat, i probablement establert en zones rurals o altres capitals castelleses. Veurem que això es confirmarà en el següent apartat. També val la pena assenyalar que els quatre textos que qualifiquem de lingüístics els va publicar a Barcelona i València, i que no va tocar aquest tema durant la seva estada a Valladolid.

Ja que hem prestat atenció als quadres sobre les classes socials que adquirien llibres a Valladolid, exposarem el que ofereix Philippe Berger en relació al públic valencià per poder observar les diferències amb que devia trobar-se Diego de Gumiel en traslladar-se.³⁰

Periodo: 1474-1560		A	B	e	o	E	F	G	H	I	J	K	L
1	Profesiones de la industria textil	348	49	14,08	139	13	9,35	163	45	3,62	39	12	3,25
2	Otras profesiones manuales	474	48	10,12	171	15	8,77	201	40	5,03	36	13	2,77
I	Total de las profesiones manuales	822	97	11,80	310	28	9,03	364	85	4,28	75	25	3
3	Comercio	273	88	32,23	99	12	12,12	471	68	6,93	24	8	3
4	Servicios	62	19	30,64	39	3	7,69	59	14	4,21	4	2	2
II	Total de profesiones sector terciario	335	107	31,94	138	15	10,86	530	82	6,46	29	10	2,8
5	Medicina	34	28	82,35	11	1	9,09	1252	27	45,37	3	1	3
6	Derecho	108	78	72,22	30	5	16,66	2542	66	38,52	12	5	2,4
7	Otras profesiones liberales	7	5	71,41	1	0	00	227	5	45,40	0	0	0
III	Total de las profesiones liberales	149	111	74,49	42	6	14,28	4021	58	41,03	151	6	2,5
IV-8	Nobleza	159	89	55,97	107	57	53,27	1268	77	16,46	194	48	4,04
V-9	Clero	170	150	88,23	00	00	00	3559	130	27,38	0	0	0
VI-10	Profesiones no identificadas	80	23	26,75	177	19	10,73	86	19	4,53	28	16	1,75
VII	Total general	1715	577	33,64	774	125	16,14	9828	491	20,02	340	105	3,24

³⁰ BERGER, Philippe. *Libro y lectura en la Valencia del Renacimiento*. València: Edicions Alfons el Magnànim, 1987, vol. II, p. 404.

- A: Población masculina en cada grupo o subgrupo.
- B: Número de lectores en cada grupo o subgrupo masculino.
- C: Porcentaje de lectores en cada grupo o subgrupo masculino.
- D: Población femenina en cada grupo o subgrupo.
- E: Número de lectoras en cada grupo o subgrupo femenino.
- F: Porcentaje de lectoras en cada grupo o subgrupo femenino.
- G: Número total de volúmenes en las bibliotecas masculinas.
- H: Número de bibliotecas en cada grupo o subgrupo masculino.
- I: Media de los volúmenes en las bibliotecas masculinas.
- J: Número total de volúmenes en las bibliotecas femeninas.
- K: Número de bibliotecas de cada grupo o subgrupo femenino .
- L.: Media de volúmenes por biblioteca femenina.

L'estudi de Philippe Berger se centra en el període comprés entre 1474 i 1559, i abasta un total de 1.500 inventaris que classifica per estaments socials, per gènere, nombre de volums conservats i parròquies.³¹ Quan analitza les 415 biblioteques de l'aristocràcia i l'estament popular en conjunt (146 de la noblesa valenciana i 269 de les classes populars),³² determina que els llibres d'hores apareixen en tots els mitjans sense discriminació de classe ni cultura, com també els *psaltiris*, mentre que els breviaris i missals ténen poca presència en els inventaris de les capes modestes i una mica més entre els nobles. La Bíblia és en una de cada cinc biblioteques³³. També és notable la presència d'obres hagiogràfiques, entre les quals destaca la *Vita Christi* de Sant Bonaventura (Diego de Gumiel, Valladolid, 1512). Els llibres de caràcter historiogràfic figuren únicament a les biblioteques dels nobles, i els de caràcter pràctic a les més modestes. El pont que tendeix a unir els estaments és la literatura profana, que segons Berger ve determinada pels gustos aristocràtics mentre que els mercaders imiten aquestes modes.

Podem apreciar, doncs, que a València Diego de Gumiel va trobar-se un públic molt diversificat i diferent del que havia tingut a Castella. Aquest factor va ser el

³¹ BERGER, Philippe. "Las bibliotecas nobiliarias de la parroquia de San Andrés de Valencia (1477-1557)." *Bulletin Hispanique* t. 97, 1 (1995), p.375-383; "Las lecturas femeninas en la Valencia del Renacimiento." *Bulletin Hispanique* t. 100, 2 (1998), p. 383-399.

³² BERGER, Philippe. "Las lecturas de las capas modestas en la Valencia renacentista." *Bulletin Hispanique* t. 99, 1 (1997), p. 161-170.

³³ *Ibidem*, p. 163.

determinant de la seva nova orientació com a impressor: va adaptar-s'hi, i va començar a estampar llibres de luxe i títols d'actualitat, com ha quedat palès a la nostra anàlisi bibliogràfica. Pel que sembla per la qualitat dels llibres i per la pròpia aposta per algunes edicions, podia haver-se establert amb èxit a la capital, però una altra circumstància havia de pesar més que no pas la seva capacitat d'adaptació: com s'ha observat en tots els estudis sobre la impremta valenciana, el panorama editorial a la València postincunable experimenta un creixement i una competitivitat sense precedents, producte tant de la demanda interna com de l'entrada de llibres de l'estranger i l'encàrrec de produccions pròpies a l'exterior.³⁴

Probablement Diego de Gumiel no estava preparat per a suportar l'esclat d'un esperit competitiu insòlit, inconcebible en el món de la impremta que ell havia conegut. Potser l'afany de cobrir encàrrecs o de compensar despeses el va dur-lo a acceptar projectes que no era capaç d'executar, com el *Breviarium Valentinum*, pel qual va demanar alguna mena de col·laboració a Jorge Costilla, antic aprenent del seu taller i aleshores competidor, que va acabar demandant-lo i provocant-li la fallida econòmica.

4.5. Fortuna dels llibres de Gumiel als inventaris conservats

Pel que fa a la llista de llibres i autors més venuts del segle XVI, que Rojo exposa a l'apèndix del seu estudi sobre biblioteques femenines, només Sant Agustí, Sant Tomàs i Petrarca coincideixen amb la producció de Gumiel, tot i que sota el rètol ambigu de *breviaris, misales i libros de oración* també podrien trobar-s'hi obres impreses per Gumiel. El text de Sant Bonaventura (pseudo), que havia rebut privilegi reial, devia

³⁴ Vegeu l'apartat dedicat a la impremta valenciana i la relació de llibres publicats només entre 1513 i 1517 a la ciutat.

haver tingut una bona acceptació i probablement figura en mig dels inventaris sense especificar.

Atenent-nos a les dades específiques, només dos llibres del total de títols recollits en l'estudi de Rojo i Cátedra sobre biblioteques val·lisoletanes femenines han sortit de la impremta de Diego de Gumiel, i pertanyen a la biblioteca de Isabel de Santisteban, filla d'un regidor de Valladolid i esposa del comanador Juan de Santisteban. L'inventari és de 1548 i reuneix 67 títols, dels quals es dona per segur el *Mar de istorias* imprès per Gumiel l'any 1512³⁵ i, per probable, *De los remedios contra próspera y adversa fortuna* de Petrarca de 1510.³⁶ A la biblioteca del marquès d'Astorga, amb 1.203 entrades en total, hi trobem *Las meditaciones y soliloquios* de Sant Agustí (Diego de Gumiel 1509, in-fol. [A280 i B1040]) i el *Mar de ystorias* (Diego de Gumiel 1511, in-fol. [A476 i B657]), a més d'alguns autors que també havia publicat Gumiel (Eiximenis, Petrarca, El Tostado).³⁷ Cátedra adverteix que “en traducciones castellanas medievales, manuscritas e impresas, e italianas poseía los principales autores [d'història]; leía traducidos también los griegos o poseía versiones latinas”.³⁸

El públic en un sentit més ampli, ja no compost només per juristes, com l'analitzat a *Ciencia y cultura*, sinó pel seu entorn i també per d'altres membres d'un nivell social mitjà, podia potencialment interessar-se per més títols dels publicats per Gumiel dels que revelava la tendència general de les biblioteques de metges i juristes del primer treball d'Anastasio Rojo: Sant Agustí, Sant Bonaventura, Savonarola i El Tostado, entre els autors religiosos, Bernardo de Brihuega, Juan López de Palacios Rubios i Luis de Soto, entre els historiadors, eren de l'interès d'aquests compradors, segons en confirmen

³⁵ CÁTEDRA, Pedro; ROJO VEGA, Anastasio. *Op. cit.*, p. 231.

³⁶ *Ibidem*, p. 233.

³⁷ CÁTEDRA, Pedro. *Nobleza y lectura en tiempos de Felipe II: la biblioteca de Alonso Osorio, Marqués de Astorga*. Valladolid: Consejería de Educación y Cultura, 2002, p. 194.

³⁸ *Ibidem*, p. 213.

les biblioteques, tot i que les edicions o títols conservats no siguin precisament de Gumiel.

Un escrutini ràpid de l'índex final d'aquest estudi ens ha permès extreure algunes dades orientatives sobre la fortuna d'altres impressors a les mateixes biblioteques. Podem concloure que Diego de Gumiel s'hi veu representat amb un nombre de volums bastant similar al d'altres impressors contemporanis, fora dels més destacats, com Pablo Hurus (7 títols) Jorge Coci (8) Arnao Guillén de Brocar (9) o Jacobo Cromberger (15). Comprovem, doncs, que de Joan Jofre apareixen quatre títols reconeguts, de Jorge Costilla dos, igual que de Juan Porras o de Carles Amorós, i que de Cofman o Luschner només s'identifica un volum. Xifres que exposen a tall d'exemple, per donar referències sobre la representativitat de Diego de Gumiel dins de les biblioteques analitzades.

A la biblioteca del marquès d'Astorga, estudiada per Cátedra,³⁹ s'hi troben molts títols d'Eiximenis, però cap imprès per Gumiel; també hi ha les *Quatro qüestions* i *l'Eusebio* d'El Tostado i *Los salmos penitenciales* de Petrarca, però no El Tostado i el Petrarca de Gumiel. De Gumiel només hem localitzat *Las meditaciones y soliloquios* de Sant Agustí (la primera edició, de 1509) i el *Mar de ystorias* (1511).

La biblioteca de Fernán Pérez de Guzmán, estudiada per Mercedes Vaquero,⁴⁰ conté quatre llibres que podrien haver estat impresos al taller val·lisoletà de Diego de Gumiel: un Petrarca del qual no s'indica el títol ("Otro libro colorado que se llama Francisco Petrarca ciento y cincuenta maravedís"), les epístoles de Rabí Samuel ("La carta de rabí Samuel, y su respuesta. Pregunta al obispo de Burgos, y su respuesta"), el *Mar de istorias* que el mateix Pérez de Guzmán havia traduït ("Otro libro colorado que se llama Mar de las Historias doscientos y cincuenta maravedís") i potser el

³⁹ CÁTEDRA, Pedro. *Op. cit.*

⁴⁰ VAQUERO, Mercedes. *Op. cit.*

Confessional d'El Tostado (“Otro libro colorado de respuesta de cuestión que envió el Tostado ciento ochenta maravedís”). Naturalment, qualsevol d'aquestes anotacions podria correspondre a impressions d'altres tipògrafs (Fadrique Biel de Basilea, Juan de Burgos, Juan Gysser, Arnao Guillén de Brocar), perquè són anotacions imprecises i també ho és la data de l'inventari, fet que no ens permet deduir-ne l'edició. No obstant això, sí que podem deduir la potencial acceptació que tenien dins d'aquesta biblioteca alguns títols de Gumiel. Per tant, es pot concloure que una biblioteca nobiliària castellana podia ser més permeable a la producció de Gumiel que no pas les biblioteques de metges, juristes i altres professionals liberals de Valladolid.

L'inventari de la biblioteca del duc de Medina Sidonia, del 1507, revela la possessió de “dos libros de coplas, y luminadas las primeras hojas, con las armas de Guzman”, un “libro de buenaventura” i “una quarta parte de buenaventura”. La imprecisió només dóna peu a hipòtesis.

Sobre els inventaris de biblioteques del segle XVI és particularment interessant el sumari que presenta Mª Isabel Hernández,⁴¹ que ens ha permès extreure'n una visió global i orientativa, tot i que “no es más que la primera entrega de un censo de inventarios de bibliotecas particulares o grandes colecciones de libros del siglo XVI”,⁴² amb la condició de ser inventaris publicats i estudiats entre 1501 i 1560 i de l'àmbit castellà. D'un total de 62 biblioteques referides (no totes detalladament, per raons òbvies), trobem els títols següents impresos per Gumiel: *Mar de historias* (7 biblioteques), *De los remedios contra próspera y adversa fortuna* (4), *Devotíssima exposición sobre el salmo de Miserere mei Deus* (3), *Tractado de nobleza y lealtad* (2), *Confesional* (El Tostado) (2), *Meditaciones* (2), *Epístolas de rabí Samuel* (1), *Art e estil*

⁴¹ HERNÁNDEZ GONZÁLEZ, Mª Isabel. “Suma de inventarios de bibliotecas del siglo XV (1501-1560)”. A: *Coleccionismo y bibliotecas (siglos XVI-XVII). El libro antiguo español vol. IV*. Salamanca: Universidad de Salamanca, 1998, p. 375-445.

⁴² *Ibidem*, p. 375.

pera escriure a totes persones (1), *Historia de las amors e vida del cavaller Paris e de Viana* (1), *El Floriseo* (1), *Doctrinale* (Villedieu) (1). Cal tenir en compte que els títols no porten especificat l'any d'impressió ni l'impressor, per la qual cosa podríem haver errat alguna d'aquestes atribucions, basades en la textualitat (trobem versions llatines o estrangeres d'aquests títols, i noms d'autor sense especificar-ne l'obra, com en el cas de Petrarca, Donat, Sant Agustí, Sant Bonaventura, Llull, i missals, llibres d'oracions, etc. que podien haver sortit de les premses de Gumiel).

Segons Berger, els llibres d'hores i els *psaltiris* són el més abundant a 1.500 inventaris valencians d'entre 1474 i 1559. També coincideix amb la producció de Gumiel el gust per les obres hagiogràfiques, com les 39 *Vita Christi* que registra Berger (les atribuïdes a Sant Bonaventura i Eiximenis, de caràcter més medieval, la de sor Isabel de Villena i d'altres anònimes).⁴³ Entre els llibres de devoció troba 10 *confessions* i 10 *arts de ben morir* (però d'aquestes, només dues anteriors a 1520); i entre els títols de caràcter pràctic, obres mèdiques d'interès entre les classes modestes “por el aspecto práctico de la salud que sus medios no le permitían confiar a los médicos de profesión”.⁴⁴ no Avicena ni Galileo, sinó potser llibres com el de Pere Camps. A l'últim, Berger indica que “un mercader y un escudero poseen un *Libre de stil pera scriure* que imagino ser la obra de Thomas de Perpenya editada hacia 1517 en Valencia”,⁴⁵ és a dir, un llibre de les premses de Gumiel.

No volem acabar aquest estudi sense indicar, com a l'inici, que les dades que s'han conservat i de les quals disposem són extraordinàriament subjectives. Això ens ha dissuadit de seguir buscant el *Tirante el Blanco* en biblioteques eclesiàstiques i en inventaris de llibreries, on la possibilitat de trobar-lo era més remota, però no

⁴³ BERGER, Philippe. “Las lecturas de las capas modestas en la Valencia renacentista.” *Op. cit.*, p. 163-164.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 168.

⁴⁵ *Ibidem*, nota 21, p. 168.

incongruent. Recordem les paraules de Rubió i Balaguer sobre les incerteses que propaguen, molt especialment, els inventaris de llibreries:

Els llibres que eren a la venda a les botigues ens presenten amb més vivacitat, més autènticament potser, els gustos del públic (...). Confesso que, malgrat el seu interès, en tinc poc amb aquests catàlegs, perquè contenen poca literatura viva. Allò que compraven els metges i els juristes i els predicadors ja ho sospitem i poca novetat oferirà al qui conegui la bibliografia bàsica de cada època. És la vibració de la curiositat el que voldríem sorprendre en aquelles llistes d'existències de les llibreries. A Barcelona s'imprimí cap al 1493 la carta de Cristòfor Colom donant notícia del seu descobriment. Ni una sola vegada no n'he vist la menor al·lusió, en els documents, a l'edició castellana. Només a l'inventari de Miquel Mai he trobat literatura del Nou Món. La carta escrita en català, avui perduda, únicament és mencionada en el catàleg de Fernando de Colón. Res tampoc de les *Relaciones* de Hernán Cortés, publicades a Saragossa i a València. Que potser no circulaven? En canvi no manquen mencions dels viatges de Breidenbach i de Mandeville, en els quals es complaïa la set d'aventura dels sedentaris imaginatius. Ni una vegada tan sols no he vist citat l'*Amadís*, i el *Tirant lo Blanch*, únicament en el contracte d'edició. Potser la *Cárcel de Amor* s'imprimí en català per quedar invenuda? En canvi el 1500 l'inventari, variadíssim, sota l'aspecte literari, d'un notari, ens parla de la versió catalana ignorada de l'insuls llibre del cavaller *Arderich* (doc. 179). És veritat que no falten, ni molt menys, cites de *Paris i Viana*, *Pierres de Provença*, *Melusina* i *Partinoples*. En grans paquets, en raimes de vegades, es trobaven a

les prestatgeries de les botigues dels llibreters.⁴⁶

Manel Llanas també indica que

La quantificació de la producció impresa no s'esgota ni de bon tros amb els repertoris bibliogràfics. Cal tenir molt en compte, primer, que tenim documentades una pila d'edicions de les quals no ens ha arribat ni un sol exemplar, fet que obliga a creure que es van publicar llibres (pocs o molts, no se sap) que desconeixem. De l'impressor Gherlinc, que, com veurem, treballa força, només conservem un exemplar d'una de les obres que imprimeix. La devastació ha afectat en especial els impresos en llengua vulgar, molt menys valorats que els llatins. Un inventari de 1507 menciona 200 exemplars del *Llibre de tres* i 100 del *Testament d'en Bernat Serradell*, cap dels quals no ha perviscut, de manera que tan sols tenim accés a aquestes obres a través de còpies manuscrites. Més vistós resulta que dels dos mil exemplars que s'imprimeixen el 1495 a Girona del *Psaltiri* d'Eiximenis només en conservem un. O que dels 715 de la primera edició del *Tirant lo Blanc* (1490) ens n'hagin arribat tres, per contrast amb l'únic que tenim de la segona edició (1497) de la mateixa novel·la.⁴⁷

D'altra banda, Peter Russell reflexiona, sobre un dels llibres de Gumiel (però amb paraules que poden estendre's a la recepció del *Tirante*, aparentment pobre):

Hoy en día no son excesivamente raros en el comercio de libros antiguos ejemplares de las ediciones del *De los remedios* que se publicaron entre 1510 y 1534. No podemos, pues, excluir la posibilidad, al interpretar los hechos bibliográficos, de que una sobreproducción de la obra de Francisco de Madrid por parte de los impresores debiera ser tenida en cuenta y de que, por consiguiente, durante un corto espacio temporal después de 1534, esta obra siguiera libremente comprándose y leyéndose. Suele ser peligroso para nuestra ideas sobre la circulación y estimación de los libros durante los siglos XVI y XVII el querer, como ha ocurrido notablemente en el caso de los libros de caballerías, establecer una conexión demasiado estrecha entre las fechas de publicación de una obra y el problema de su disponibilidad para el lector.⁴⁸

4.6. Els llibres de cavalleries

⁴⁶ RUBIÓ I BALAGUER, Jordi. *Impremta i llibreria a Barcelona (1474-1553)*. Barcelona: Diputació de Barcelona, 1986, p. 125.

⁴⁷ LLANAS, Manuel. *L'edició a Catalunya: segles XV al XVII*. Barcelona: Gremi d'Editors de Catalunya, 2002, p. 26-27.

⁴⁸ RUSSELL, Peter. "Francisco de Madrid y su traducción del *De remediis* de Petrarca". A: *Estudios sobre literatura y arte dedicados al profesor Emilio Orozco Díaz*. Granada: Universidad de Granada, 1979, p. 203-220.

Hem deixat a part la recepció dels llibres de cavalleries impresos per Diego de Gumiel per poder centrar-nos millor en el cas del *Tirante el Blanco*, que és el que més ens interessa.

No disposem d'estudis acurats, uniformes i comparables sobre biblioteques privades en tots els àmbits on Gumiel va treballar (Barcelona, Girona, Valladolid i València), però sí d'alguns exemples significatius que afecten directament a Diego de Gumiel. Manuel Peña, per exemple, aporta informació sobre la col·locació dels llibres a les biblioteques i comenta que el barceloní Francesc Marquilles tenia, segons un document del 1521, el *Tirant lo Blanc* al menjador, probablement perquè era un llibre de lectura familiar en veu alta, mentre que a l'estudi guardava els llibres jurídics de la professió.⁴⁹ Peña també recull el fet que un pelaire, Mateu Volter, apareix en un document de l'any 1520 com a posseïdor d'un únic llibre: un *Tirant* català (que, mort Volter, adquirí el seu col·lega Antoni Monsó per 12 sous).⁵⁰

A *Ciencia y cultura*, Rojo Vega observa que "Las novelas de caballerías alcanzan a cuatro bibliotecas"⁵¹ de les estudiades, i a l'annex concreta que en aquestes quatre biblioteques figuren en total nou llibres de cavalleries, sense especificar-ne els títols. Per contra, a l'anàlisi de 278 biblioteques que realitza juntament amb Cátedra⁵² indica una significativa presència de títols de cavalleries. Observem que, lamentablement, el *Tirante el Blanco* de Valladolid, 1511, no hi figura, com tampoc el *Floriseo* imprès per Diego de Gumiel a València el 1516, però en canvi és molt ampli el nombre de títols de cavalleries i del cicle artúric que reunien les biblioteques val·lisoletanes: *Amadís* (*Amadís de Gaula*, *Amadís de Grecia*, *Las Sergas de Esplandián*, *Florisando*, *Florisel*

⁴⁹ PEÑA, Manuel. *Op. cit.*, p. 233.

⁵⁰ PEÑA, Manuel. *El laberinto de los libros. Historia cultural de la Barcelona del Quinientos*. Madrid: Fundación Germán Sánchez Ruipérez, 1997, p. 107.

⁵¹ ROJO VEGA, Anastasio. *Ciencia y cultura en Valladolid. Estudio de las bibliotecas privadas de los siglos XVI y XVII*. Valladolid: Universidad de Valladolid, 1985, p. 44.

⁵² ROJO VEGA, Anastasio; CÁTEDRA, Pedro. *Op. cit.*

de Niquea, Rogel de Grecia, Silves de la Selva), Baladro del Sabio Merlín, Cristalián de España, El Caballero del Febo, Clarián, Claribalte, Guarino Mesquino, La demanda del Santo Grial, Florambel de Lucea, Espejo de caballerías II, Espejo de príncipes y caballeros, Florambel de Lucea, Lanzarote del Lago, Leopolemo, Palmerín de Oliva, Primaleón, Roberto el diablo, Roman del Graal.

Donatella Gagliardi⁵³ descriu els seixanta títols de la biblioteca que conservava la també val·lisoletana Juana de Gatos, filla de Beatriz Bernal (una de les poques dones autores d'una novel·la cavalleresca: el *Cristalián de España*): una biblioteca eminentment femenina, probablement heretada, en part, de la seva mare, que mostra la peculiaritat de mancar totalment de títols jurídics, tot i ser doña Juana filla i vídua de juristes (per la qual cosa es creu que podria haver-se després dels volums d'aquesta temàtica). Entre els seixanta títols hi ha llibres d'oració i espiritualitat, llibres d'hores, epistolaris i sermons, però també alguns títols de medicina i, sobretot, títols de rellevància com el *Contemptus Mundi*, el *Libro aureo de Marco Aurelio*, *La Araucana*, *Las Confessiones* de Sant Agustí o *Calisto y Melibea*, juntament amb autors com fra Antonio de Guevara, Sant Jerònim, Sannazaro, Juan de Mena o Nebrija, a banda d'alguns exemplars del *Cristalián* escrit per la mare. Com observa Gagliardi, la peculiaritat d'alguns volums de la biblioteca “mucho nos dice del grado de instrucción de madre e hija –muy por encima de la media- y de su curiosidad intelectual.”⁵⁴ Gagliardi dóna per segura l'atribució a Diego de Gumiel d'un llibre de Petrarca inventariat a la biblioteca, que identifica amb el *De remedios contra próspera y adversa fortuna*, publicat a Valladolid el 1510.

Entre els llibres de cavalleries que l'any 1594 conservava l'autor val·lisoletà de comèdies Tomás de la Fuente (una biblioteca de 166 exemplars que incloïa el *Cristalián*

⁵³ GAGLIARDI, DONATELLA. *Quid puellae cum armis? Una aproximación a doña Beatriz Bernal y a su Cristalián de España*. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona, 2003.

⁵⁴ *Ibídem*, p. 107.

de Beatriz Bernal), Gagliardi esmenta “la serie casi completa de los *Amadis*, además del *Palmerín de Olivia*, el *Caballero de la Cruz* con su continuación *Leandro el Bel*, el *Don Belianís*, el *Olivante de Laura*, y el *Caballero del Febo* entre otros”.⁵⁵ De nou trobem a faltar el *Tirante* i el *Floriseo* en la biblioteca d’un amant del gènere cavalleresc, encara que sigui tan tardana.

A *Nobleza y lectura en tiempos de Felipe II*, Cátedra ofereix i contrasta dos inventaris d’una mateixa biblioteca familiar que ja hem vist abans, la del marquès d’Astorga.⁵⁶ Presenta l’inventari A (de 1573, amb 707 entrades) i l’inventari B (de 1593, 1203 entrades), i en comparar-los extreu la conclusió que es va produir una expurgació o autocensura de les novel·les de cavalleries que conservava el marquès d’Astorga. Cátedra ofereix un llistat de prosa de ficció i de creació que reunia la biblioteca l’any 1573, i indica que

quizá la biblioteca de Osorio sea el único caso real documentable, que yo recuerde, de un expurgo sistemático de libros caballerescos en una biblioteca. Todos los que he seleccionado han desaparecido en el inventario B. Así que entre 1575 y 1593, Osorio o alguien en su nombre excluyó los libros de caballerías, destruyéndolos o regalándolos.⁵⁷

Reproduïm la llista que exposa Cátedra:

CAVALLERESCA.- Manuscrits: Colonne, Lanzarote, Sainte-Maure; impresos: *Amadís*, *Amadís de Grecia*, *Baldo*, *Belianís*, *Clarián*, Colonne, *Cristalián*, *Demanda*, *Enrique fi de Oliva*, *Felismarte*, *Floranbel*, *Florisel*, Hernández de Villaumbrales, *Lisuarte de Grecia*, *Lucidante*, *Olivante*, *Oliveros*, *Palmerín*, *Primaleón*, *Reinaldos*, *Rogel de Grecia*, *Triunfo de la Cruz*, Barros, Corral; en italià: *Dolce*, *Primaleone*.

ALTRES: Manuscrits: *Comedia de Sepúlveda*, Bovistau, Contreras, Fernández, Gil Polo, Lo Fraso, Montemayor, *Proceso de cartas*, *Quexa*, Rodríguez Florián, Rojas, Sannazaro, Villegas; en italià: Boccaccio, *Facecias*, Sannazaro, Giraldi Cinzio, Guicciardini, Masuccio; en francès: Colonna, *Cuentos entre damas y galanes*.

PROSA SATÍRICA: *Genealogía de los modorros*.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 206.

⁵⁶ CÁTEDRA, Pedro. *Op. cit.*, p. 217 a 223.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 218.

Pel que fa concretament a literatura cavalleresca (amb quasi tota la sèrie de l'*Amadís*, els textos artúrics medievals castellanitzats al segle XV, l'excel·lent versió castellana del *Lancelot* i alguns derivats de la llegenda de Troia), la biblioteca era composta d'una vintena de títols, entre els quals hi falta, notablement, el *Tirante el Blanco*, i tampoc s'hi troba el *Floriseo* de Diego de Gumiel.

Aprofitem per comentar que dades com les anteriors, que testimonien la realitat de l'autocensura a les biblioteques que contenien llibres del gènere cavalleresc, ens han fet desestimar la possibilitat d'analitzar també les biblioteques eclesiàstiques. No és impossible que continguessin llibres de ficció i cavalleries, perquè com és sabut, s'hi han trobat exemplars sorprenents; però la tendència general i els resultats de les biblioteques privades ens ha desanimat a emprendre una busca d'aquestes dimensions, i amb unes possibilitats d'èxit tan remotes.

La revisió àmplia i orientativa de Mª Isabel Hernández González,⁵⁸ en el cas dels inventaris en què s'especifiquen els títols, permet comprovar que dins de l'apartat de la prosa de ficció (dividida per l'autora en "caballeresca" i "otros") no hi figura cap *Tirante el Blanco*, però sí un *Floriseo*.⁵⁹ Recollim i resumim aquí els títols de temàtica cavalleresca que sí apareixen en aquestes biblioteques: *Lanzarote*, *La demanda del Santo Grial*, *La poncella de Francia* (3), *Historia del Emperador Carlo Magno*, *Crónica llamada el triumpho de los nueve preciados de la fama*, *Crónica del Cid* (3), *Los cuatro libros del Amadís de Gaula* (2), *Sergas de Esplandián*, *El séptimo libro del Amadís de Gaula*, *Espejo de caballerías* (2), *Libro del esforçado cavallero don Tristán de Leonís* (2), *Enrique, fi de Oliva*, *Clarián de Landanís*, *Cristalián de España*, *Floriseo*, *Libro del caballero Partinuplés*, *Clarianes*, *Palmerín de Oliva*, *Florambel de Lucea*. Cal comentar que ens resulta sorprenent tant l'absència del *Tirante el Blanco*

⁵⁸ HERNÁNDEZ GONZÁLEZ, Mª Isabel. *Op. cit.*

⁵⁹ *Ibidem*. Pertany a l'inventari de 1546-47 de "Pedro Fajardo Chacón, primer marqués de los Vélez. Vélez el Blanco (Almería) [149 y 193 asientos, respectivamente]".

com el fet que de l'*Amadís* només apareguin dos volums de l'original i alguna continuació.

Philippe Berger considera València un dels grans nuclis de producció de novel·la de cavalleries: el 1505 s'hi havien imprès l'*Oliveros de Castilla* i *Artús de l'Algarve*, indici que (malgrat la crisi valenciana dels anys 1507 a 1509),

localement on avait pris conscience assez tôt, au moins dans le milieu restreint des éditeurs les plus dynamiques, de l'émergence d'un «créneau porteur» caractérisé à la fois par la langue dominante de la péninsule et par la classe sociale, elle aussi dominante, de la noblesse, dont les goûts étaient flattés par ce genre de littérature. En feuilletant divers catalogues bibliographiques on s'aperçoit qu'outre *Tirant lo Blanch* et *Oliveros de Castilla*, qui connaissent respectivement deux et trois éditions avant 1508, *Enrique fi de Oliva* et *Tristán de Leonís* précèdent eux aussi la première apparition connue [al moment de la redacció d'aquest article, l'any 1990] d'*Amadís de Gaula*.⁶⁰

Segons dades de Lucía Megías,⁶¹ fins el 1520 s'haurien publicat a Sevilla dotze edicions de llibres de cavalleries, sis a Salamanca, cinc a València, a Toledo i Valladolid tres respectivament, i una a Saragossa. Són dades provisionals, que depenen de la recerca continuada que s'està realitzant en aquest àmbit, però prou orientatives per a situar l'entorn d'actuació de Diego de Gumiel i el de la producció i recepció del *Tirante*. En aquest sentit cal recordar que Berger indica com “dans le même temps Barcelone, par exemple, semblait ignorer les romans de chevalerie”;⁶² caldria matisar que el *Tirant* català sí es troba als inventaris barcelonins.⁶³

En termes absoluts, Berger indica haver localitzat un total de 32 de temàtica cavalleresca als inventaris de biblioteques valencianes que ha estudiat. Fa referència també a la biblioteca del duc de Calàbria, espòs de Germana de Foix i virrei de

⁶⁰ BERGER, Philippe. “À propos des romans de chevalerie à Valence.” *Bulletin Hispanique* t. 92, 1 (1990), p. 85.

⁶¹ LUCÍA MEGÍAS, José Manuel. “Índice cronológico de libros de caballerías castellanos”. A: *Imprenta y libros de caballerías*. Madrid: Ollero & Ramos, 2000.

⁶² *Ibidem*, p. 89.

⁶³ Sobre la identificació o no del *Tirant* amb el corrent editorial dels llibres de cavalleries castellans, vegeu el capítol “Anonimat i ficció”, a la tercera part d'aquest treball.

València, composta per 795 títols inventariats, entre ells 28 de cavalleries. Entre els nobles localitza l'*Arderique*, *Lo cavaller de Fortuna* i *Don Claribalte*;⁶⁴ indica una mitjana d'un llibre de cavalleries per noble.

Una altra dada interessant aportada per Philippe Berger és la localització d'un *Tirante* castellà a València. Vam demanar el document a l'Arxiu del Regne de València,⁶⁵ i hi vam descobrir amb sorpresa que, a banda d'aquest *Tirante* en castellà, a l'inventari *post mortem* es descriu una biblioteca important, de 25 llibres, entre els quals cinc són de cavalleries: el *Florisando*, el *Tirante*, el *Guarino Mesquino*, un *Splandian*, i l'*Amadís de Gaula*. Pere Andreu Sart, *donzell*, havia d'estar molt al dia per reunir tants llibres d'aquesta matèria en una dada tan primerenca, i havia de disposar de prou diners com per fer-ne una compra potser conjunta, atès que tots eren relativament recents i de luxe (l'inventari especifica que eren de format major, nous i amb cobertes de pergamí).

Entre els valencians cultes, lectors de llatí, només localitza cinc propietaris de llibres de cavalleries: tres notaris i dos sacerdots, i observa que “sans le moindre doute, les romans de chevalerie étaient absents des bibliothèques des détenteurs du savoir.”⁶⁶

Berger afirma que el rastre dels llibres de cavalleries és difícil de seguir a la València del segle XV, especialment entre les classes modestes, que no disposaven de prou diners com per adquirir-los i havien de recórrer a la lectura col·lectiva o el préstec. Un exemple excepcional és el dels “quatre llibres de cavalleries” que deixa un comerciant de betes i fills prou benestant a la seva dona l'any 1557.⁶⁷

A les actes notarials valencianes del segle XVI revisades a *Libro y lectura*, Berger recull els títols següents: *Amadís de Gaula*, *Lo Arderich*, *Historia de Carlo Magno*, *Lo Cavaller de la Crus*, *Lo Cavaller de la Fortuna*, *El Espejo de caballería*,

⁶⁴ Ibídem, p. 95-96. Vegeu també, del mateix autor, “Las bibliotecas nobiliarias de la parroquia de San Andrés de Valencia (1477-1557)”, *Op. cit.*

⁶⁵ Vegeu l'apèndix documental, Document 20, p. 20.

⁶⁶ BERGER, Philippe. “À propos des romans de chevalerie à Valence”, *Op. cit.*, p. 97.

⁶⁷ BERGER, Philippe. *Libro y lectura. Op. cit.*, vol. II, p. 385.

*Esplandian, Flor de caballería, Florisando, Florisel de Niquea, Don Gaiferos, Libre del Infant don Pedro, Don Jungano, Lançalot, Magalona, Oliveros de Castilla, Palmerin de Oliva, El conde Partinuples, Lo sanct Grial, Tirant lo Blanch, La Trapesonda, Tristan de Leonis, Valerian de Unigria,*⁶⁸ i remarca el que havíem avançat: “Las más apreciadas parecen haber sido *Amadís de Gaula* y *Tirant lo Blanch*”.⁶⁹ En aquest sentit, subratlla que el *Tirant* apareix molt regularment en inventaris d’entre 1490 i 1530: dos comerciants i una vídua de comerciant, un sabater, un notari i tres nobles.

Berger inscriu la tinença de llibres de cavalleries dins d’uns límits econòmics (no eren a l’abast de les capes socials més modestes) i culturals (no interessaven tant al públic culte, que coneixia bé el llatí).⁷⁰

Com a complement d’aquesta informació, i com a marc de difusió del *Tirant*, afegirem també unes dades sobre la seva recepció a Saragossa i Mallorca.

A l’estudi d’inventaris saragossans realitzat per Manuel José Pedraza Gracia,⁷¹ si bé només sis documents reflecteixen la tinença de llibres de cavalleries (l’*Amadís* només apareix en dues ocasions, i el *Tristán de Leonís* en una), el *Tirant lo Blanc* queda identificat en quatre inventaris de béns: el de Gaspar de Espés, compte d’Eslava (1505), el de Juan de Maluenda, mercader (1511), el d’Aldonza de Santa Fe, vídua (1514) i el de Juan Ortigas, també mercader (1519), tots de Saragossa. Crida l’atenció que tots quatre siguin en català, fet que ens permet concretar més el marc de difusió del *Tirante* val-lisoletà, pel que sembla estrictament fora de la Corona d’Aragó. Tanmateix, els inventaris no especifiquen quina edició del *Tirant* català conserven, però en tot cas és prou interessant que trobem per primer cop conservat el llibre de Martorell i que sigui en llengua original.

⁶⁸ *Ibidem*, p. 386, nota 66.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 386.

⁷⁰ BERGER, Philippe. “À propos des romans de chevalerie à Valence”, *Op. cit.*, p. 98.

⁷¹ PEDRAZA GRACIA, Manuel José. *Op. cit.*

També s'han trobat cinc documents mallorquins d'entre 1506 i 1515 en què consta que un sacerdot, un artesà, un escrivà, un noble i un habitant de Valldemossa posseïen el *Tirant català*.⁷²

4.7. Conclusions

Per raons òbvies, no tenim la intenció de portar l'estudi de les biblioteques privades més enllà del segle XVI, però potser val la pena referir-se a la famosa *biblioteca cervantina*, exemple per excel·lència de com els llibres de lectura cavalleresca de principis del segle XVI, després d'anys d'oblit i de dispersió, van ser retrobats a les biblioteques més importants. És el cas de la del comte de Gondomar, de Valladolid, que estudia Lucía Megías seguint un inventari de 1623:

Junto a libros de caballerías de enorme éxito y continuas reediciones en el siglo XVI como *Amadís de Gaula* (última reedición 1586), *Sergas de Esplandián* (1588), *Lisuarte de Grecia* (1587), *Florisel de Niquea* (1584), *Rogel de Grecia* (1568), *Palmerín de Olivia* (1580), *Primaleón* (1598), *Belianís de Grecia* (1587), *Cristalián de España* (1586), *Espejo de príncipes y caballeros* (1617 y 1623), junto a obras recientemente impresas como el *Policisne de Boecia* de Juan de Silva y de Toledo (1602), encontramos otras mucho más antiguas, y sobre todo, obras que en un principio por su corta vida editorial entendemos como poco exitosas, como la *Crónica del caballero Cifar* (1512), *Demanda del Santo Grial* (1535) y el *Guarino Mezquino* (1548).⁷²

Lucía Megías recorda que el fet que es conservin pocs exemplars del *Tirante* només el situa al mateix nivell que molts altres llibres de cavalleries dels quals hi ha constància

⁷² MÉRIDA, Rafael. *La aventura de Tirant lo Blanch i de Tirante el Blanco por tierras hispánicas*. Alcalá de Henares: Centro de Estudios Cervantinos, 2006, p. 54.

⁷² LUCÍA MEGÍAS, José Manuel. . "Tirante el Blanco ante el género editorial caballeresco". A: *Catálogo descriptivo de los libros de caballerías hispánicas*. X [En línea.] < http://parnaseo.uv.es/Tirant/Art.Lucia.html#N_1 > (Consulta: 1 desembre 2004).

que van ser àmpliament difosos. Aporta casos en què fins i tot només es coneixen, per referències, els títols.

Mª Carmen Marín Pina⁷³ incideix en un altre aspecte encara poc estudiat: el fet que podia accedir-se als llibres de cavalleries per compra, préstec, lloguer o intercanvi, i que el públic receptor estava format per un ampli ventall de professions i classes socials. Aquesta lliure circulació dels llibres ens obliga a relativitzar les conclusions extretes de l'estudi de biblioteques particulars que hem presentat abans, i a preguntar-nos, de nou, quina podia haver estat la recepció real del *Tirante* castellà en l'entorn immediat, en termes no de conservació sinó de lectura.

En el mateix sentit, tot ampliant l'espectre del públic receptor dels llibres de cavalleries, Daniel Eisenberg⁷⁴ demostra documentalment que es llegien llibres de cavalleries a les ciutats, i recorda que als *Coloquios de Palatino y Pinciano* de Juan Arce de Otálora s'afirma que “en Sevilla dicen que ay oficiales que las fiestas a las tardes llevan un libro dessos a las gradas y le leen y muchos moços y oficiales y trabajadores que avían de jugar o reñir o estar en la taberna se van allí a oír”.⁷⁵ Però segons Eisenberg, també es llegien llibres de cavalleries al món rural, i ho exemplifica amb les trameses a l'Amèrica rural (potser es refereix el crític a trameses realitzades abans que es dictés la llei de Sevilla que prohibia l'exportació de llibres d'entreteniment, promulgada el 4 d'abril de 1531) i amb paraules d'Avellaneda, que observa com la lectura de “libros de cavallerías [es] tan ordinaria en gente rústica y ociosa”.⁷⁶ Per tant, el fet que no trobem títols de literatura cavalleresca en les biblioteques estudiades no demostra que no circulessin en àmbits urbans i rurals i se'n

⁷³ MARÍN PINA, M.ª Carmen. “Los lectores de libros de caballerías”. A: Carlos Alvar y José Manuel Lucía Megías (eds.), *El delirio y la razón: Don Quijote por dentro*. Alcalá de Henares: Ayuntamiento de Alcalá, 2005, p. 38-47.

⁷⁴ EISENBERG, Daniel. *La interpretación cervantina de El Quijote*. Madrid: Compañía Literaria, 1995.

⁷⁵ EISENBERG, Daniel. *Romances of Chivalry in the Spanish Golden Age*. Newark: Juan de la Cuesta, 1982, pág. 161.

⁷⁶ AVELLANEDA, Alonso Fernández. *El ingenioso hidalgo don Quijote de la Mancha*. I, 8, 12-13. Actualment reeditat com *El Quijote apócrifo*. Barcelona: Poliedro, 2005.

fessin lectures públiques o es deixessin en préstec. Això explicaria l'escassa presència de llibres de cavalleries a les biblioteques de Valladolid estudiades fins ara, malgrat el fet que, segons Bartolomé Bennassar,⁷⁷ Valladolid era centre d'edició de literatura cavalleresca, i s'hi van estampar per primera vegada (en alguns casos única) títols com *el Tirante el Blanco*, *Felixmarte de Hircania*, *Cristalián de España*, *Florisel de Niquea*, *Leopolemo*, *Espejo de príncipes y Caballeros II* i *Policisne de Boecia*. Daniel Eisenberg insisteix que els llibres que s'hi publicaven es llegien fora, és a dir, a pobles o finques rurals, on devia resultar-ne més difícil la conservació. També, llocs de menor tradició en la redacció d'inventaris.

Desconeixem amb quins mitjans de distribució i venda comptava Diego de Gumiel perquè no s'ha conservat constància documental de la seva activitat professional a Valladolid. Per tant, és possible que imprimís el *Tirante* pensant en un públic allunyat de l'àmbit cultural i geogràfic de les biblioteques estudiades. Tanmateix, un públic diferent del que solien dirigir-se els productes de la premsa monacal que dirigia.

Tenint en compte que la Península era eminentment importadora de llibres i que Diego de Gumiel no era un dels impressors de més pes de l'època incunable i postincunable, sembla que la seva possible xarxa distribuïdora havia de quedar-se dins del mateix regne, sense aspirar a enviar grans partides de llibres a terres veïnes. Recolza aquesta impressió la producció d'obres d'interès local que publica en cada una de les seves etapes: els títols, els autors i les llengües fan referència, com pot veure's en l'apartat de l'anàlisi de l'obra impresa, a l'entorn immediat. Una altra qüestió és que la venda de llibres en mercats i places firalls pogués fer arribar un exemplar a mans d'algun propietari molt distant. Però això seria el resultat d'una venda fortuïta al detall, més que no pas conseqüència d'una distribució àmplia i calculada, que, pel que sabem

⁷⁷ BENASSAR, Bartolomé. *Op. cit.*

de l'estat financer de Gumiel, probablement no era al seu abast.

No obstant això, i a pesar que hem observat que el *Tirante* i el *Tirant* no semblen haver format part de gaires biblioteques de l'època, ens costa creure que el nostre llibre de cavalleries no tingués una projecció àmplia. Les traduccions a l'italià (1538, 1566, 1611) i el francès (1737?, 1775, 1786) ho testimonien, com també la seva valoració posterior.⁷⁸ Rafael Beltran comenta:

Su éxito fue importante, como demuestra la reedición de 1497 en Barcelona, y también fuera de las fronteras lingüísticas del catalán, como deducimos de las traducciones italiana y castellana. Una prueba palpable de su alcance y fama la hallamos en el uso que el propio Ariosto hizo para su *Orlando furioso* de un episodio de la obra (*Vid.* los trabajos de Paolo VALESIO, «Il seggio e l'ombra: da un romanzo spagnolo del quattrocento», *Scienze Umane*, I (1979), p. 73-88, y «Genealogy of a Staged Scene (*Orlando Furioso*, V)», *Yale Italian Studies*, new series, 1 (1980), p. 5-31.)⁷⁹

Recordem, també, la seva repercussió a *La Celestina*⁸⁰ apuntada per Rafael Bertran, com també al *Diálogo de Mercurio y Carón* y al *Lazarillo*, obra del secretari de cartes llatines de Carles V, Alfonso de Valdés, com ha provat Rosa Navarro.⁸¹ Molt més tard, i per diferents vies, arribà a Shakespeare i Cervantes. Però en qualsevol cas, és sorprenent que totes les referències al *Tirant* trobades entre lectors del segle XVII parlen de l'edició castellana de 1511 i no dels originals editats a València i Barcelona, quan del *Tirante* no va fer-se cap edició posterior a la de Valladolid (almenys que es

⁷⁸ Ja havíem vist que en el número especial de la revista *Els Quaderns*, 11, l'article "Tirant lo Blanc, el llibre més cotitzat (fins el 1895)". *Homenatge a la impremta valenciana (1474-1974)*. València: Editorial Gorg, 1974, p. 99 s'explica com un exemplar de la primera edició del *Tirant* va ser comprat pel llibreter londinenc Quaritch, qui el va vendre al milionari americà Huntington per 15.000 duros (segons una versió; segons una altra, per 3.000 lliures d'or). Huntington en va fer una reproducció de 100 exemplars i la va vendre per 100 dòlars cadascun. Fins aquest moment cap llibre imprès a la Península Ibèrica havia obtingut un preu tan alt.

⁷⁹ BELTRAN LLAVADOR, Rafael. "Relaciones de complicidad ante el juego amoroso: «Amadís», «Tirant» y «la Celestina»". Biblioteca Virtual Joan Lluís Vives [on line:] <http://www.lluivives.com/servlet/SirveObras/jlv/24627241101039942754491/p0000001.htm> (Consulta: 16 abril 2007).

⁸⁰ BELTRAN LLAVADOR, Rafael. "La huella de *Tirant lo Blanc* en la *Celestina*". A: *Actas del III Congreso de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Salamanca 1989)*, vol. I. Salamanca: Biblioteca del Siglo XV-Departamento de Literatura Española e Hispanoamericana, 1994, p. 169-179.

⁸¹ NAVARRO DURÁN, Rosa. "Tirante el Blanco, una mina de pasatiempos". *Boletín de la Institución Libre de Enseñanza* 59-60 (deseembre 2005), p. 104.

conegui), no se'n troba rastre als inventaris de biblioteques del segle XVI i tampoc no ens han arribat més que dos originals (actualment conservats a la Biblioteca de Catalunya i la Biblioteca del Cigarral del Carmen de Toledo). Una versió i l'altre van experimentar una difusió irregular i inexplicable.

La hipòtesi més interessant per explicar perquè *Tirante el Blanco* i *Tirant lo Blanch* no van tenir més difusió és la que aporta Rosa Navarro,⁸² que assenyalava un estrany paral·lelisme entre un secret amorós de la vida de Carles V i un episodi de la novel·la. Es tracta de l'apassionada relació que va mantenir el jove emperador el 1517, en arribar a Valladolid, amb la vídua del seu avi Ferran, Germana de Foix, que comptava 29 anys. Aquesta relació es va tallar immediatament i va mantenir-se en secret per evitar l'escàndol, però Isabel de Castella en va ser el fruit. Carles V, d'altra banda, va demostrar sempre més una peculiar generositat amb Germana, a qui va atorgar el virregnat de València. Rosa Navarro observa que a *Tirant lo Blanch* Hipòlit, primer escuder i després parent i hereu de Tirant, declara el seu amor a la vella emperadriu de Constantinoble, que cedeix a la passió en un encontre on es remarca la diferència d'edat (l'emperadriu diu en diverses ocasions que Hipòlit podria ser el seu fill o el seu net). És una història que conté ingredients incestuosos, distància generacional i una herència, la de *Tirant*, que converteix Hipòlit i l'emperadriu en reis. Observa Rosa Navarro:

La traducción castellana del *Tirant* se imprime en 1511. Pudo leerla Germana, si era aficionada a los libros de caballería, e indudablemente la leyeron muchos cortesanos. No voy a sugerir que los sentimientos de la reina estuvieran condicionados por la historia del joven Hipólito y la emperatriz de Constantinopla, pero sí que a un cortesano de esos años le resultaría imosible no asociar esa historia de la ficción caballescica con la real, con los amores entre la reina viuda y el joven emperador. Los unía un parentesco político que aportaba el ingrediente incestuoso, explícito en el texto con la transferencia que la emperatriz confesaba.

No hacía falta prohibir explícitamente el *Tirante*, pero es muy posible

⁸² *Ibidem*, p. 105-108.

que ningún impresor se atreviera a reeditarlo, ni en los reinos de Castilla y León ni en el reino de Valencia, territorio vinculado en seguida a la reina Germana. Si la Inquisición no lo incluye en su lista de libros prohibidos es porque ya no circulaba, y el erotismo que escandalizaba a Menéndez Pelayo es la garantía de que así era; si no, su prohibición hubiera sido obligada.⁸³

Però a aquesta hipòtesi extraordinària i versemblant cal afegir algunes consideracions més sobre el panorama editorial de l'època.

Com hem vist en estudiar la producció de Diego de Gumiel, aquest impressor (com d'altres) llençava la reedició de les obres ben venudes en un termini aproximat de dos anys. És el cas de *Paris i Viana* (1495 i c.1497), *Arte de canto llano Lux videntis dicha* (1503 i 1506), *Las meditaciones y soliloquio y manual* (1509 i 1511) i *Forma salutandi seu laudandi Virginem* (1513 i 1514?). El *Tirante* seria una excepció, ja que la imprimí per primer cop a Barcelona el 1497 i no va publicar-lo a Valladolid fins 14 anys després, però evidentment no era el mateix cas que les altres reedicions perquè hi havia una traducció textual, un canvi d'ubicació territorial del taller i un canvi de públic receptor. De tota manera, de l'edició del *Tirante el Blanco* de 1511 a l'aventura amorosa de Carles V, el 1517, transcorren sis anys en els quals s'hauria pogut imprimir una segona edició del llibre de cavalleries en castellà. O millor dit: hauria pogut imprimir una segona edició si hagués continuat al front del taller de Nuestra Señora de Prado, on va estampar la primera. Però Diego de Gumiel va marxar de Valladolid per raons que encara s'han d'acabar de precisar, i el 1513 ja era instal·lat a València. Allà, òbviament, era un contrasentit publicar un *Tirante* en castellà quan el *Tirant* original seguia perfectament arrelat a la cultura valenciana. El creixement del bilingüisme encara no era tant com per justificar una empresa d'aquesta mena, i la capacitat distribuïdora de Diego de Gumiel no sobrepassà mai, pel que permet deduir la seva producció, els àmbits locals.

⁸³ *Ibidem*, p. 107.

Aquesta suma de factors podria explicar perquè el *Tirante* es va quedar sense reimprimir, però encara pensem que la marxa de Diego de Gumiel de Castella no tenia per què ser un impediment real. Arnao Guillén de Brocar, en succeir-lo a Nuestra Señora de Prado, va reeditar las *Meditaciones y soliloquio y manual* el 1515. El text és aparentment idèntic al que Diego de Gumiel havia imprès al taller el 1509 i el 1511, i confirma que les reedicions es realitzaven al cap de pocs anys quan el llibre tenia èxit. D'altra banda, Gumiel també havia reeditat el *Confesional* de El Tostado que el seu antecessor, Juan de Burgos, imprimí a Nuestra Señora de Prado. Les reedicions de llibres d'un mateix taller per part de successius mestres impressors eren un fet que ja hem observat a Saragossa, al taller dels germans Hurus, Jorge Coci i successors. Cal deixar encara, doncs, un interrogant obert sobre la possibilitat que Arnao Guillén de Brocar hagués pogut reimprimir el *Tirante el Blanco* dins del termini de sis anys que van passar des de la seva edició fins a la notícia (silenciada) de l'episodi real de l'emperador. El més probable és que ho hagués fet si hagués comptat amb un èxit garantit.

Descartem com a inconvenient per a fer-ho el que Arnao figurés al front d'un taller monacal, o perjudiqués a la seva relació amb Cisneros, perquè ja estava publicant sense problemes altres històries d'aventures cavalleresques (*Flores y Blancaflor* i *Partinuplés*, al taller d'Alcalá de Henares, els anys 1512 i 1513 respectivament). Per tant, més aviat es podria pensar en una suma de circumstàncies.

No es pot descartar una simple qüestió de rebuig per part dels lectors. Malgrat la qualitat real del llibre, cal recordar que el públic del moment, com han demostrat els estudis de lectura i tipografia als quals ens hem referit reiteradament, esperava un llibre de cavalleries amb una sèrie d'ingredients de gènere que el *Tirant*, escrit cinquanta anys endarrera, no aportava. És el que Martí de Riquer ja havia assenyalat en recalcar que al

lector de llibres de cavalleries medievals havia de sorprendre-li un cavaller més guiat per la *fortitudo et sapientia* que per la fortalesa i que es deixa guiar pel pragmatisme, el realisme bèl·lic de la novel·la, l'ús d'un temps i espai contemporanis, l'eliminació de l'element meravellós en favor de la versemblança, l'assimilació no metafòrica sinó directa de l'acte amorós a la guerra i la milícia, i un ús abundant i insòlit de la ironia i l'humor excepte en qüestions militars i cavalleresques.⁸⁴

Probablement el problema de la difusió del *Tirant* i el *Tirante* sigui, en definitiva, un problema de prejudicis lectors. Potser aquells que llegien amb entusiasme el gènere cavalleresc (tal i com es presentava al tombar del segle XVI, ja uniformat per unes característiques físiques que exposarem més endavant) no estaven disposats a fer concessions o acceptar variants; i ni el *Tirant* ni el *Tirante* no formaven part del gènere tal com es va concebre al llarg del segle XVI. El tractament tipogràfic de la traducció va operar una transformació física en l'obra però, malgrat tot, no va poder salvar la distància que existia entre la creació de Martorell i la novel·la cavalleresca.

Aquesta distància no seria tan greu per als lectors que no alimentaven unes expectatives tancades i concretes respecte al gènere del llibre, i això explicaria la seva difusió per Itàlia i França, on no hi havia una idea preconcebuda del que l'obra havia de ser; ni per a lectors allunyats del moment d'esplendor editorial de la novel·la cavalleresca, el que explicaria l'admiració de lectors cultes i tardans, com Cervantes.

Per tant, i paradoxalment, és possible que el responsable de la no reedició del *Tirant* i el *Tirante* al llarg del segle XVI sigui precisament l'èxit editorial dels seus parents genèrics, els llibres de cavalleries. Però també la progressiva aparició d'un nou concepte de mercat:

Hasta 1521 Valencia se muestra muy dinámica, junto con otras pocas ciudades, en la publicación de novelas de caballerías. Pero los editores

⁸⁴ RIQUER, Martí de (ed.). *Tirante el Blanco*. Introducció. Madrid: Espasa-Clape, 1974, p. LXXIX-LXXXIX.

valencianos no quieren cargar con los riesgos de las reediciones; prefieren lo original buscando otros filones próximos, como las novelas de caballerías *a lo divino* o las epopeyas.⁸⁵

Ja ho havíem vist en parlar del canvi d'orientació editorial que havia imposat Diego de Gumiel a la seva producció en arribar a València, on incrementa el nombre de títols contemporanis i la competència amb altres impressors.

Gumiel publica dos llibres de cavalleries en castellà que no tenen segona edició: el *Tirante* i el *Floriseo* (el segon va tenir, però, una continuació: el *Reymundo de Grecia*, publicat a Salamanca el 1524). La crítica atorga a tots dos un caràcter realista que potser podria fer-se extensiu a una altra obra de literatura popular estampada pel mateix impressor: el *Paris i Viana*, que segons Alberto Várvaro⁸⁶ pertany a un corrent novel·lístic europeu que es distancia de l'artúric i que introdueix elements realistes a l'espai (nobiliari i geogràfic), el temps i els elements quotidians. Si es consolidés l'estudi d'aquest corrent, ja esbossat per Martí de Riquer en parlar de llibres de cavalleria *versus* novel·les cavalleresques, i aprofundit per l'estudi de Guijarro Ceballos,⁸⁷ potser podria determinar-se quin grau de responsabilitat en l'escàs èxit editorial d'aquestes obres correspon al component realista que se'ls destaca. De fet, diversos estudiosos han advertit les empremtes cronístiques en els relats d'aquesta línia. Anton Mª Espadaler⁸⁸ afirma que el pes de la *Crònica* de Muntaner és palès en els textos de matèria cavalleresca, particularment el *Curial* i el *Tirant*, i que aquesta influència rau en què els imprimeix una preocupació per l'enllaç dels esdeveniments, el gust pel discurs directe amb variants lingüístiques, l'ús de fórmules que involucren al

⁸⁵ BERGER, Philippe. "À propos des romans de chevalerie à Valence." *Bulletin Hispanique* t. 92, n° 1 (1990), p. 83.

⁸⁶ VÁRVARO, Alberto. «El *Tirant lo Blanch* en la narrativa europea del segle XV». *Estudis Romànics*, 24 (2002), 149-167.

⁸⁷ GUIJARRO CEBALLOS, Javier. *El Floriseo de Fernando Bernal*. Mérida: Editora Regional de Extremadura, 1999.

⁸⁸ ESPADALER, Anton M. *Història de la literatura catalana*. Barcelona: Barcanova, 1993.

lector, accentuen la veritat del relat i li donen versemblança i la diversificació de registres i formes lingüístiques per narrar els fets amb vivacitat.

TERCERA PART

TRADUCCIÓ

1. LA TRADUCCIÓ AL SEGLE XV

1.1. L' activitat traductora al segle XV

Per poder comprendre què s'entenia per traducció a l'època que ens interessa, i tenint en compte que es tracta d'una activitat creativa, sotmesa a jerarquies de valors canviants (tipus de llengua, forma de trasllat, grau de correspondència amb l'original, etc.), sembla que el més adequat és recórrer, per començar, a l'etimologia, formació i ús de la paraula, com fa Germà Colón.¹

En el seu estudi, Colón no només registra l'aparició del mot amb el qual es designa l'activitat de la traducció, sinó que compara el fet en diverses llengües romàniques. Comença assenyalant que, inicialment, en llatí *traduco/ traducere* significava “fer passar, descobrir, treure a llum”, i que

nunca en la época latina se empleó *traducere* para ‘pasar de una lengua a otra’. Se recurrió a muchos otros vocablos, como *transferre, interpretari, vertere, convertere, latine reddere*, etc. (Sabbadini, 1916: 222). Precisamente ese verbo *trasferre*, que era el más usado para nuestro concepto, forma un participio de pasado *translatum* y de ahí se forjó el verbo *translatare*, que tanta transcendencia ha tenido en la época medieval, y hoy todavía (cf. Inglés *to translate*).²

Segons Sabbadini, citat per Colón, el neologisme *traducere* va ser introduït al llatí humanístic a principi del segle XV per Leonardo Bruni, i el verb *traduir* i tots els seus derivats “hanno una comune matrice umanistica italiana”. Lògicament, en italià és on apareix documentat per primer cop el terme *tradurre*: el notari Domenico da Prato, crític de Bruni, empra *tradurre, traduzione* i *traduttore* el 1420.

¹ COLÓN DOMÉNECH, Germà. “Traduir i traducció en catalán, con una ojeada a los romances vecinos”. A: Tomàs Martínez i Roxana Recio (eds.). *Essays on medieval translation in the Iberian Peninsula*. Castelló-Omaha: Universitat Jaume I- Creighton University, 2001, p. 153-171.

² Ibídem, p. 157.

Germà Colón documenta que la primera aparició del terme *traducció* en català es deu a Francesc Alegre, que utilitzà la paraula a la seva versió de 1472 de les *Transformacions* o *Metamorfosi* d'Ovidi. Anteriorment l'activitat es designava amb els verbs *traslladar*, *romançar* o *arromançar* i “no faltan algunas perífrasis con *traure*, *esplanar*, *vulgaritzar*, *referir*, en donde a menudo no existe todavía demasiada conciencia del trabajo de verter, tal como hoy lo entendemos, sino de explicar o exponer el sentido del original”.³

En castellà, *traducir* apareix cap a 1440-1450. Juan de Mena utilitza dues vegades aquest terme al “Prohemio” del seu *Omero romançado* (cap al 1442), que també es troba al *Universal Vocabulario* d'Alfonso de Palencia (Sevilla, 1490), mentre que *traducción*, *traduzidor* i *traduzir* es registren al *Vocabulario español-latino* de Nebrija (c.1495). Amb anterioritat s'utilitzaven *trasladar*, *romançar*, *romancear*, *transferir*, *vulgarizar*. Lore Terracini observa que Covarrubias “aploica el término *verter* a la mala traducción, en el sentido de ‘derramar y echar a perder’”.⁴ Colón sospita que el *Trésor de la langue française*⁵ dona un registre massa tardà de *traduire*, que data el 1520, com passa amb portugués, en què els lexicògrafs no registren el verb fins al segle XVII.

Josep Pujol,⁶ que complementa aquesta anàlisi, observa que el terme apareix als pròlegs i colofons de traduccions impreses almenys des de l'any 1472, tot i que són molt més freqüents els verbs *arromançar* i *vulgaritzar* per descriure l'activitat de traduir d'una llengua clàssica a una vernacle. Observa Pujol que “està ben establerta en la

³ *Ibíd.*, p. 161.

⁴ TERRACINI, Lore. “Unas calas en el concepto de traducción en el Siglo de Oro español.” A: *Actas del III Congreso Internacional de Historia de la Lengua Española*. Madrid: Arco Libros, 1996, p. 941.

⁵ IMBS, Paul (ed.). *Trésor de la langue française dictionnaire de la langue*. París: Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique, 1990, vol. 87, p. 101.

⁶ PUJOL, Josep. “Expondre, traslladar i reescriure clàssics llatins en la literatura catalana del segle XV”. *Quaderns. Revista de Traducció* 7 (2002).

gramàtica medieval la idea que la traducció (*translatio*) «est expositio sententia per aliam linguam», idea procedent dels lexicògrafs Huguci de Pisa (autor de les *Magnae derivationes*) i Joan de Gènova (*Catholicom*), i que implica que traduir és “una forma d’exposició textual equiparable a la glossa i el comentari”.⁷ En aquest sentit, Pujol observa que qualsevol traductor de llatí clàssic, postclàssic o medieval “adopta els hàbits interpretatius de la lectio” i utilitza per a la seva tasca interpretadora els materials que té a mà a l’època, inevitablement influenciats per l’escolàstica, convertint-se en un glossador o comentador que interfereix en el text sense consciència d’haver de citar fonts si no és en casos excepcionals, marcats per l’autoritat del comentari.

D’altra banda, cal recordar que, com explica Peter Russell, per a traduir del llatí al castellà, al català o al portuguès només es disposava de compilacions de vocables i només hi accedien els qui treballaven a biblioteques o arxius,⁸ circumstància que fomentava la utilització de traduccions interposades. Com a cas extrem d’incorporació d’elements textuals, Pujol posa l’exemple de les tragèdies traduïdes no de Sèneca sinó del comentari llatí de Trevet, fusionant-ho tot en una sola obra, i observa que “la major o menor presència d’aparat exegetíc en les traduccions medievals depèn de la densitat filosòfica, històrica o moral del text i de la funció i el valor que l’escola li ha atribuït”.⁹

El procés que seguia generalment el traductor, i que propiciava aquesta fusió de comentaris dins de l’obra, és resumit per Russell amb aquestes paraules:

la primera etapa escrita de una traducción era la «minuta» o «çeda» (borrador), preparada por el amanuense al dictado del traductor. Éste entonces lo corregía. El procedimiento se describe al pormenor en las «avisaciones» que puso Enrique de Villena a su versión de la *Eneida*. Las glosas –si a ello había lugar– eran adjuntadas enseguida, normalmente mediante la técnica del dictado, pero muchas veces por un amanuense diferente, puesto que, entre el acto de dictar la traducción y el de añadir las glosas, hubo un intervalo para la corrección del

⁷ Ibídem, p. 12.

⁸ RUSSELL, Peter. *Traducciones y traductores en la Península Ibérica (1400-1550)*. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona, 1985, p. 36.

⁹ PUJOL, Josep. *Op. cit.*, p. 14.

texto dictado. Si las glosas eran pocas, en contadas ocasiones el traductor mismo las añadiría de su propia mano. Hecho todo esto se escribía la copia definitiva.¹⁰

Però la traducció de llengües clàssiques a vulgars no només incorpora glosses i comentaris de procedència escolàstica, sinó que aplica l'organització pròpia de les lectures d'aquesta escola. Pujol observa que

És, novament, un fenomen derivat dels mètodes escolàstics de lectura que es projecta no solament en l'ordenació externa de les obres, sinó també en uns comentaris que recorren contínuament a la divisió i la subdivisió del text en unitats menors. Especialment en textos enciclopèdics, científics o morals aquesta intervenció té l'objectiu pràctic d'escolasticitzar la presentació per tal de facilitar-ne la consulta.¹¹

A l'últim, Pujol afegeix a totes aquestes qüestions que “la pràctica literària tardomedieval depèn també de models i de tècniques gramaticals i retòrics basats en la *imitatio* dels *auctores*”, i aporta exemples com l'obra de Roís de Corella, que produeix textos nous que ja no tenen la voluntat d'interpretar un original, sinó que “volen imposar-se com a producció textual diferent i amb drets propis (...). Corella resulta un magnífic exemple de la relació entre traducció, comentari i invenció retòrica”.¹² Aquesta escriptura imitativa, “sofisticats exercicis de marqueteria literària” segons Pujol, té com a màxim exponent Boccaccio. És un procés de reescriptura que passa per la traducció. I en les versions vulgars dels textos antics es produeix el mateix fenomen: entren en un cicle de reescriptura de models, un procés evolutiu que es detecta a les obres d'Ausiàs March i Joanot Martorell.

¹⁰ RUSSELL, Peter. *Op. cit.*, p. 39.

¹¹ PUJOL, Josep. *Op. cit.*, p. 16. Indica que segueix: PARKES, MALCOLM B. “The Influence of the Concepts of *Ordinatio* and *Compilatio* on the Development of the Book”. A: J.J.G. Alexander i M.T. Gibson (eds.). *Medieval Learning and Literature: Essays presented to Richard William Hunt*. Oxford: 1976.

¹² *Ibidem*, p. 17.

Recordem que Russell¹³ establí també uns *topoi* sobre traducció que havien arribat de l'Antiguitat clàssica a finals de l'Edat Mitjana perquè els traductors medievals, per *imitatio*, parlaven dels problemes que plantejava la traducció del llatí a llengües vernacles en termes molt semblants a com s'expressaven els seus antecessors per parlar de les dificultats de traduir del grec al llatí.

Ens interessa especialment el fet que els límits entre traducció i creació literària siguin difusos al segle XV. És una realitat que es fa més evident en el cas dels textos clàssics llatins que es tradueixen a partir d'una traducció interposada i de la influència d'altres obres de creació que s'amalgamen amb determinats títols (com és el cas dels textos de Corella i Martorell). Així, la distinció entre creació, traducció i reelaboració és, al segle XV, molt feble, fet que afecta a qualsevol anàlisi d'una obra traduïda en aquest període. Cal remarcar-ho perquè aquest panorama incideix directament en el *Tirante el Blanco* i les novetats estructurals que incorpora, com veurem en l'última part d'aquest treball.

D'altra banda, Nadal i Prats, en analitzar l'impacte de les traduccions sobre la llengua, opinen que a la segona meitat del segle XV

les traduccions de textos llatins, francesos i italians han significat una disciplina que, poc a poc, feia possible ser fidel als models originals i enriquir les formes genuïnes de la pròpia llengua; el descobriment, a vegades enlluernador, dels grans mestres de l'antiguitat –sobretot de Ciceró–, des d'uns pressupòsits moderns, ha desvetllat el gust per formes extremes de decoració retòrica que tibaven les possibilitats de la sintaxi, ampliaven el lèxic i estimulaven l'ús –i l'abús– de tots els recursos expressius.¹⁴

Pel que fa a la situació general de la traducció a la Península, podríem citar algunes de les conclusions a què arribava Santoyo¹⁵ sobre el segle anterior al que ens

¹³ RUSSELL, Peter. *Op. cit.*, p. 18.

¹⁴ NADAL, Josep M.; PRATS, Modest. *Història de la llengua catalana*. Barcelona: Edicions 62, 1996, p. 245.

¹⁵ SANTOYO, JULIO-CÉSAR. *Historia de la traducción, Quince apuntes*. León: Lancia, 1999, p. 47-48.

interessa: l'aparició de traduccions del grec a través de l'aragonès; la preponderància del llatí i el grec (i ja no l'àrab) com a llengües d'origen de les traduccions; l'abundància de traduccions produïdes a Catalunya al llarg del segle XIV, que en alguns casos feia de pont cultural cap a la resta de la Península; la descentralització de l'activitat traductora i la seva independència de la cort o el mestratge reial; la consolidació de la traducció en totes les llengües vernacles; l'aparició de les traduccions intrapeninsulars, i l'inici de la reflexió i la crítica traductores. Circumstàncies que vegem naturalment consolidades al segle XV.

1.2. Els traductors del segle XV

Carlos Alvar glossa d'una manera interessant l'activitat del traductor al segle XV:

quienes se dedican en la Edad Media a este trabajo intelectual no se han formado profesionalmente en él, sino que aplican lo mejor que saben y pueden unos conocimientos lingüísticos, sin plantearse consideraciones de ningún otro tipo, con el único propósito de hacer inteligible en una lengua lo que está escrito en otra. [nota 3: Los datos que poseemos de los traductores del siglo XV no nos permiten pensar que se dedicaran al trabajo de traducir de forma más o menos exclusiva a cambio de un sueldo; al contrario, realizan esta actividad de forma esporádica y, frecuentemente, sin volver a repetir la experiencia; por lo general, trabajan por encargo, lo que supone una dependencia temporal al menos de sus protectores y mecenas.¹⁶

I encara afegeix, en un altre estudi amb José Manuel Lucía Megías:

El trabajo del traductor se nos antoja una labor dura e ingrata; así, son muy pocos los que repiten la experiencia de trasladar una obra de otra lengua al castellano, especialmente a partir de 1430; menos aún los que se dedican de forma asidua a esta actividad, lo que significa que no hay verdaderos profesionales de la traducción, sino algunos intelectuales que cumplen encargos concretos para satisfacer los deseos de su señor (o de la mujer de su señor).

¹⁶ ALVAR, Carlos. "Materiales para una taxonomía de la traducción al castellano en el siglo XV". A: *Lengua, variación y contexto. Estudios dedicados a Humberto López Morales*. Madrid: Arco/Libros, 2003, vol. I, p. 68.

Naturalmente, hay unas excepciones, pocas, como Vasco Ramírez de Guzmán y Pedro Díaz de Toledo, que prestan sus servicios a varios protectores.¹⁷

Quan parla dels traductors peninsulars del segle XV, Russell observa que es tractava tant de professionals poc rellevants com de figures intel·lectuals reconegudes a l'època, alguns lletrats de carrera i d'origen convers. També indica, pel que fa a la seva actitud com a traductors, que majoritàriament seguien les doctrines de San Jeroni (si havien d'escollir entre *ad verbum* o *ad sententiam*, adoptaven una posició empírica) i que no buscaven en els col·legues italians nous principis teòrics, sinó versions d'originals llatins que els ajudessin a resoldre problemes d'interpretació.¹⁸

D'altra banda, Ruiz Casanova afegeix que la majoria eren “hombres de letras – tratadistas o poetas-, como Juan de Mena o Alonso de Cartagena que, a su vez, tienen obra original propia”, i indica que les traduccions eren per encàrrec de corts com la de Juan II o el marquès de Santillana, per formar biblioteques o fer accessibles obres clàssiques a qui no coneixia la llengua llatina.¹⁹ Russell, que coincideix amb aquesta idea de mecenatge i observa que provoca en conseqüència dedicatòries de compromís, explica que encara que la tasca traductora començà a Castella gairebé un segle després que a França o Itàlia, el gruix de produccions és notable i “cuantitativamente imponente”:

tanto en las obras doctrinales como en las literarias en lengua vernácula, los autores laicos manejan ahora con frecuencia y facilidad citas de las *auctoritates* latinas y alusiones a sus doctrinas que, en siglos anteriores, normalmente quedaba reservada a las obras escritas en latín por clérigos. Prolifera el empleo de *exempla* extraídos de los historiadores y otros autores antiguos y de la Edad Media. Entre autores y lectores la erudición se ponía de moda. Es evidente que, gracias a las traducciones, los escritores pueden dar por supuesto un

¹⁷ ALVAR, Carlos; LUCÍA MEGÍAS, José Manuel. “Repertorio de traductores del siglo XV: tercera veintena”. *Quaderns de Filologia. Estudis Literaris*, vol. VIII. València: Universitat de València, 2003, p. 2.

¹⁸ RUSSELL, Peter. *Op. cit.*, p. 43-44.

¹⁹ RUIZ CASANOVA, José Francisco. *Aproximación a una historia de la traducción en España*. Madrid: Cátedra, 2000, p. 128.

conocimiento directo (aunque “medievalizado”) por parte de su público del mundo antiguo que antes no existía.²⁰

En analitzar l’obra impresa per Diego de Gumiel, hem pogut corroborar l’afirmació que molts traductors eren homes de lletres i tenien obra pròpia, com és el cas de Miquel Peres o Diego Guillén de Ávila (que presentem com a autors, però recollint dades sobre les seves traduccions), i de Fernán Pérez de Guzmán (que tractem com a traductor, però que tenia una important obra pròpia).

1.3. Les traduccions a la Península Ibèrica

“Si todo o casi todo lo que se había traducido en España durante los siglos XII y XIII derivaba directamente de fuentes textuales árabes, nada o casi nada de lo que se traduce durante el XIV va a proceder ya de ese idioma. El contraste no puede ser más notable, ni el corte más radical”, afirma Julio César Santoyo, i afegeix que “si el árabe queda en la Península como área lingüística residual, otro tanto cabe decir del hebreo, lo mismo como lengua origen que como lengua meta”.²¹ Santoyo conclou que a partir d’aquest segle comença l’europeització cultural de la Península, que deixa de mirar al sud i al est i busca la cultura compartida amb el nord continental: “la lengua origen por excelencia durante todo el siglo XIV fue el latín, del que en toda la Península se tradujo abundantísimamente, y mucho más aún al catalán que al castellano”. També afirma que és a través de l’aragonès que s’inicien les traduccions del grec, i recorda que l’aragonès, al segle XIV, va tenir una presència extraordinària i potser mai més igualada com a llengua d’arribada, sobretot pel que fa a traduccions, i el gallec, que al segle XV ja

²⁰ *Ibíd.*, p. 61.

²¹ SANTOYO, Julio César. “El siglo XIV: Traducciones y reflexiones sobre la traducción”. A: Roxana Recio (ed.). *La traducción en España (siglos XIV-XVI)*. León: Universidad de León, 1995, p. 19.

ofereix un nombre considerable de traduccions derivades de textos llatins i castellans. Carlos Alvar coincideix pràcticament a descartar que arribessin obres gregues en forma de traduccions directes²² i Ruiz Casanovas corrobora que podien arribar amb el llatí com a llengua pont.²³

Russell indica que, en acabar el segle XV, ja es disposava d'una sèrie de versions en romanç d'Aristòtil, Plató, Homer, Plutarc, Ovidi, Virgili, Lluccià, Ciceró, Titus Livi, Quint Curci, Salusti, Valeri Màxim, Cèsar, Pal·ladi, Vegeci i Frontí. No obstant això, els mecenes peninsulars mostraven un desinterès generalitzat pels autors o els textos recentment descoberts pels humanistes.

Un cop més, caldrà recordar la figura del cardenal Cisneros, segons Alberto Ballester

impulsor del estudio de las lenguas clásicas y orientales en la Universidad de Alcalá, donde gozaban de una protección especial en el reglamento interno de la institución, sin la que no se entiende el proyecto de la Biblia Políglota (1514-1417) en el que participaron expertos en griego, hebreo y caldeo.²⁴

Beardsley ofereix una llista de 28 títols traduïts de llengües clàssiques a la Península Ibèrica impresos entre 1482 i 1520.²⁵

D'altra banda, es coneixen com a traduccions **intrapeninsulars** les que ofereixen versions vernacles de textos llatins, francesos o italians d'un idioma peninsular a un altre. Santoyo,²⁶ que afirma que és al segle XIV quan comencen les traduccions entre llengües romàniques i les traduccions intrapeninsulars, esmenta

²² ALVAR, Carlos. "Materiales para una taxonomía de la traducción al castellano en el siglo XV". *Op. cit.*, p. 69-70.

²³ RUIZ CASANOVA, José. *Op. cit.*, p. 127.

²⁴ BALLESTERO, Alberto. "Historia de la traducción. Humanismo y traducción". *La Linterna del Traductor. Revista de traducción* 4 (deseembre 2002). (en línia:) <http://traduccion.rediris.es/4/historia.htm> [Consulta: 27 de febrer de 2006].

²⁵ BEARDSLEY, Theodore S. *Hispano-classical translators printed between 1482 and 1699*. Pennsylvania: Duquesne University Press, 1970.

²⁶ SANTOYO, Julio César. *Op.cit.* p. 18.

traduccions del castellà al gallec (36 estrofes del *Libro del Buen Amor*, dues traduccions de la *Historia Troyana*, i traduccions de la *Crónica General*, la *Crónica de Castilla* i la *Crónica de San Fernando*), el trasllat del castellà al català de la *Segunda Partida* d'Alfons X el Savi, i moltes traduccions del català al castellà (entre d'altres, *La agricultura de Paladio*, la *Crónica de San Juan de la Peña*, el *Libro del gentil y los tres sabios* de Ramon Llull o el *Código de Justinià*). Com a exemples de traduccions intrapeninsulars al segle XV, Russell²⁷ menciona la versió castellana de l'*Ètica* (1439) d'Aristòtil, quan ja n'hi havia una de catalana i una altra d'aragonesa -en l'*incipit* de l'obra s'indica que aquest era un fet corrent-; la versió valenciana de Valeri Màxim encarregada, tot i que n'existia una en català, o la tendència de la cort portuguesa - bilingüe al segle XV- a demanar traduccions de textos clàssics llatins encara que poguessin llegir-los en castellà. En aquest sentit, Carlos Alvar subratlla que "En el siglo XV son frecuentes las traducciones directas de otras lenguas románicas al castellano, incluso tratándose de lenguas muy cercanas, lo que viene a probar que sólo unos pocos podían comprender las obras escritas en otras lenguas vulgares".²⁸ Es tracta d'una opinió que potser caldria considerar de nou, atès que en algunes biblioteques aragoneses es conserven llibres en català, fet que indueix a pensar en una comprensió molt més àmplia de les llengües germanes del que es pot apreciar ara. Carlos Alvar esmenta uns quants traductors que treballen amb les llengües peninsulars: Miguel de Cuenca, Martín Martínez de Ampiés, fra Gonzalo de Ocaña, Gómez García del Castillo (traductor del català al castellà de les *Historias romanas* de Paulo Osorio, originalment en llatí, i

²⁷ RUSSELL, Peter. *Op. cit.*, p. 9.

²⁸ ALVAR, Carlos. "Materiales para una taxonomía de la traducción al castellano en el siglo XV". *Op. cit.*, p. 69.

també de la versió catalana de la *De civitate Dei* de Sant Agustí, que prèviament havia passat del llatí al francès Raoul de Presles),²⁹ i Martín Martínez de Ampié.

Precisament, Martín Martínez de Ampié és un dels dos traductors del català al castellà que hem localitzat dins del nostre àmbit d'estudi. Traductor del *Llibre de menescalia* (*en castellano:*) *Libro de albeyteria* de Manuel Dieç (Saragossa, Pablo Hurus 1495 i Hurus i Coci 1499; Valladolid, Juan de Burgos 1500), indicà al pròleg que mossén Manuel Dies, majordom del rei Alfons V el Magnànim (1416-1458), essent a la conquesta del regne de Nàpols, va fer cridar els millors menescals (*albéitares*, veterinaris) de la cort i va compilar els seus textos en un volum que corria manuscrit. És el que posteriorment traduiria al castellà aquest *hidalgo* de Sos, Martín Martínez de Ampié, diputat del regne, home de formació universitària (probablement havia assistit a als Estudios de Artes) i de mèrits militars cantats per Lucio Marineo Siculo. Martínez de Ampié, Dampié o De Ampredes, poeta autor del *Triunpho de Maria* (Saragossa, Pablo Hurus 1495), també va redactar el *Libro del Anticristo*, que en les primeres edicions (Saragossa, Pablo Hurus 1496; Burgos, Fadrique Biel de Basilea 1497) anava lligat amb l'anomenat *Sermón de San Vicente* i l'*Epístola de Rabí Samuel*. Fou l'autor de la traducció o adaptació del famós *Viage de la Tierra Sancta* de Bernardo de Breiyebach (Saragossa, Pablo Hurus 1498), al qual antecedia el *Tratado de Roma*, obra pròpia, i també se li coneix un *carmen elegiacum* dins de les obres de Seduli publicades a Saragossa, el 1500.³⁰

L'altre traductor del català al castellà que hem localitzat dins del nostre àmbit d'estudi (com a detractor del *Tirante*) és el batxiller Juan de Molina, traductor de *Los triumphos de Apiano* (1522) i de les *Homilias* de Alcuino (1552). Aquest home de

²⁹ *Ibidem*, p. 70-72.

³⁰ Sobre Martínez de Ampié, vegeu: *Viaje de la Tierra Santa*. Madrid: Ministerio de Educación y Ciencia, 1974; *Libro del Anticristo*. Navarra: Eunsa, 1999; *Viaje de la Tierra Santa*. Saragossa: Institución Fernando el Católico, 2002.

lletres, editor i traductor, originari de Ciudad Real (c. 1485), va traslladar-se de jove a València, on va relacionar-se amb els impressors més importants del moment: Joan Viñao, Joan Jofre, Jorge Costilla i Juan Navarro. La seva primera traducció són les *Epístolas morales* de Sant Jeroni (Joan Jofre, 1520), que al cap d'uns deu anys traslladà al castellà. Durant trenta anys va exercir la traducció i va promoure l'edició de llibres, alguns dedicats a la duquessa de Gandia, el duc de Segorbe, el marquès don Rodrigo de Mendoza i el duc de Calàbria. El 1517 va ser corrector de “impression y traducción” d'*El libro del esforçado cavallero Arderique* (Joan Viñao) i el 1518 va impulsar l'edició del *Gamaliel* català.³¹

Dins de la traducció intrapeninsular és freqüent l'**autotraducció**, que també es dóna de llengua clàssica a vulgar. Ruiz Casanova³² indica que Villena passà del català al castellà *Els treballs de Hèrcules*, que Alfonso de Palencia traslladà les seves obres de clàssic a vulgar, i que Bernardí de Vallmanya traduí l'obra religiosa *Revelació de Sant Pau en valenciana prosa* primer al català i posteriorment al castellà. Carlos Alvar³³ observa, a més, que Alonso de Cartagena va passar del llatí al castellà el seu propi discurs sobre la precedència del rei de Castella durant el concili de Basilea, que El Tostado traslladà del llatí al castellà el seu *Breviloquio de amor e amiçia* i el *De las Paradoxas*, que Alfonso Ortiz féu versió en llatí i romanç de l'*Oración a los Reyes*, i que Alfonso de Palencia traduí el seu *Bellum Iuporum* al castellà. Wittlin³⁴ estudia exhaustivament les traduccions de Vallmanya.

³¹ PÉREZ PRIEGO, Miguel Ángel. “La obra del bachiller Juan de Molina, una práctica de traducir en el Renacimiento español”. A: *1616 : Anuario de la Sociedad Española de Literatura General y Comparada*, Vol. IV (1981), p. 35-43.

³² RUIZ CASANOVA, José. *Op. cit.*, p. 95-124.

³³ ALVAR, Carlos. “Materiales para una taxonomía de la traducción al castellano en el siglo XV”. *Op. cit.*, p.73-74.

³⁴ WITTLIN, Curt. *De la traducció literal a la creació literària*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1995, p. 156-179.

Per parlar del fenomen de la traducció entre llengües vernacles, Folena³⁵ va formular les categories “traducció vertical” i “traducció horitzontal”, que expressen la idea jerarquitzada de llengües i cultures a la baixa edat mitjana: la traducció era “vertical” quan el text de partida era clàssic i la llengua d’arribada romanç, perquè requeria un bon coneixement de llengua i cultura per part del traductor i perquè li plantejava problemes metodològics i interpretatius (la qual cosa motivava pròlegs i reflexions que avui formen part de la història de la traducció), mentre que era “horitzontal” la traducció entre llengües vulgars romàniques, perquè suposadament entre elles n’hi havia prou amb la transposició literal. En aquest sentit, Carlos Alvar incideix en la mateixa consideració de qualitat quan conclou, respecte de l’autotraducció, que

la elección del castellano como meta final de unas reflexiones hechas en latín puede suponer una claudicación intelectual, o un deseo de hacer llegar el pensamiento a un público menos preparado, o una dependencia económica y, por tanto, una relativa falta de libertad intelectual; por otra parte, obliga a los traductores a dar explicaciones de su doble trabajo con palabras que en ocasiones suenan más bien a una justificación personal. De este modo el incipiente debate sobre la dignidad de la lengua y la preocupación de algunos humanistas castellanos adquiere una dimensión distinta en la que entran en conflicto los intereses más variados.³⁶

Per contra, Russell creu que els traductors “pocas veces dejan entrever el reconocimiento de cualquier diferencia entre el latín clásico y el latín medieval”.³⁷ La principal consideració dels traductors peninsulars que s’enfrontaven a la traducció de la llengua llatina era, pels catalans, la “subtilitat” superior de la clàssica, mentre que els

³⁵ FOLENA, Gianfranco. *Volgarizzare e tradurre*. Torí: Einaudi, 1991.

³⁶ ALVAR, Carlos. “Materiales para una taxonomía de la traducción al castellano en el siglo XV”. *Op. cit.*, p. 74.

³⁷ RUSSELL, Peter. *Op. cit.*, p. 8.

castellans solien apel·lar a la “dulçura” del llatí; i en general, “lo que más preocupaba a los traductores de toda la Península era lo que llamaban «la brevedad» del latín”.³⁸

A Catalunya els prínceps de la Casa de Barcelona van impulsar un procés sistemàtic de traduccions al català de les *auctoritates* llatines des del segle XIV. Russell³⁹ afirma que, excepte en comptades ocasions, eren retraduccions del francès, i fa referència al fet que Pere III va fer traduir al català el 1367 la *Historia destructionis Troiae* de Guido delle Colonne, de finals del segle anterior, al pronotari Jaume Conesa. Una mica més tard, Ferrer Sayol va traduir el *De re rustica* de Pal·ladi. A Andreu Febrer correspon el mèrit de la primera traducció europea en vers i en el mateix metre original de la *Commedia* del Dant; tot i que “fa la impressió d’èsser una traducció provisional, com si fos un esborrany pendent de correcció”, utilitza un vocabulari ric i “l’amplia amb occitanismes, italianismes i llatinismes i algun que altre gal·licisme”.⁴⁰ Les *Paradoxa* de Ciceró traduïdes pel mallorquí Ferran Valentí cap al 1450 semblen haver servit de guia per a la traducció castellana del mateix clàssic.

Es considera que el primer llibre en castellà imprès a València és la *Suma de todas las crónicas del mundo* (1510), del taller de Jorge Costilla, que inaugura el mercat dels llibres impresos per a la exportació. És una traducció del *Supplementum Chronicarum* mundi de fra Jaume Felip Foresto que parteix no de l’original llatí sinó d’una versió toscana. Cal destacar-ne el “Prólogo del traduzidor en lengua castellana”, perquè qualifica la traducció d’“afrenta tan peligrosa”, tot definint-se, respecte de la llengua castellana, “no hijo natural, mas devoto ahijado d’ella”. En aquest sentit, sorprèn quasi tant l’elogi ardent que fa del castellà l’any 1510 com el rebuig desmesurat de les altres llengües peninsulars: “esta limpia, elegante y graciosa lengua castellana, la

³⁸ *Ibidem*, p. 13.

³⁹ *Ibidem*, p. 11-12.

⁴⁰ MARCET I SALOM, Pere. *Història de la llengua catalana*. Barcelona: Teide, 1987, p. 173-174.

qual puede muy bien y sin mentira ni lisonja, entre muchas bárbaras y salvajes de aquesta nuestra España, latina, sonante y elegantíssima ser llamada”.

A València es publiquen tant obres originals com traduïdes, sovint al *valencià*, segons les rectificacions que apareixen als títols impresos. Alguns exemples són els següents:⁴¹

Història d'Alexandre en la present lengua valenciana transferida per Lluís de Fenollet, original de Quint Curci (Barcelona, 1481).

De la imitació de Jesuchrist e del menyspreu de aquest món, esplanat de latí en valenciana lengua per lo magnífich Miquel Pérez, ciutadà (Barcelona, 1518).

Art de ben morir (pròleg de l'edició barcelonina de 1507: “en lengua valenciana e manifest estil”; pròleg de l'edició valenciana de 1497: “en lenguaje cathalà clar e manifest estil”).

Tirant lo Blanc (colofó de l'edició barcelonina de 1497: “traduït de l'anglès en lengua valenciana”).

Lo primer de Cartoxà (colofó de la reedició barcelonina de 1518: “trelladada del llatí en valenciana lengua”).

Vita Christi del seràphic doctor sanct Bonaventura (Barcelona, 1522; el traductor afirma haver fet una versió catalana tot i existir-ne una “en lengua valenciana, que és a la nostra prou conforme”).

Scala Dei de Francesc Eiximenis (Barcelona, 1494, “novament traduït de lemonsí en nostra lengua vulgar valenciana”).

Una informació interessant sobre la relació que existia entre les llengües peninsulars és la que revela l'anàlisi de biblioteques privades vallisoletanes d'Anastasio Rojo Vega, que observa:

En el repertorio del siglo XVI hemos podido contabilizar un total de 27 manuscritos (...) En el mismo siglo XVI no es infrecuente la existencia de libros en lenguas extranjeras. El mayor repertorio corresponde a Pedro Lasso de Castilla, con sus cinco libros en alemán, diez libros "tudescos", diez italianos, cinco flamencos y

⁴¹ FERRANDO FRANCÉS, Antoni. *Consciència idiomàtica nacional dels valencians*. València: Universitat de València, 1980, p. 53 i ss.

dos portugueses. Pedro Enríquez por su parte poseyó cinco libros escritos en italiano y dos en francés. Los libros italianos son, con mucho, los más abundantes (...) y más abundantes aún se nos manifiestan los libros en griego (...). [tres de las bibliotecas] se interesaron por los alfabetos hebreos.⁴²

Així doncs, no sembla que a les biblioteques castellanes, o si més no a les val·lisoletanes, hi tinguessin cabuda els llibres en català, tot i haver-hi llibres en d'altres llengües romàniques, germàniques i clàssiques.

Faulhaber realitzà l'any 1995 una anàlisi global de la traducció medieval a partir de tres bases de dades informatitzades: la *Bibliografía Española de Textos Antiguos (BETA)*, la *Bibliografía de Textos Catalans Antics (BITECA)* i la *Bibliografía de Textos Antigos Portugueses (BITAP)*, publicades conjuntament en CD-Rom dins de l'*Archivo Digital de Manuscritos y Textos Españoles (ADMYTE)*.⁴³ Actualment està desenvolupant el magnífic projecte de PhiloBiblon, que revolucionarà els estudis medievals, al qual encara no podem accedir. L'any 1995, doncs, l'autor ja advertia que les dades eren incompletes, que les tres bases s'havien configurat separatament i presentaven incoherències, i que hi havia estudis poc objectius sobre algunes qüestions. No obstant això, reproduïm a títol orientatiu algunes de les conclusions del seu article sobre la traducció medieval, més interessants i sòlides que els quadres de percentatges que aportava, alterats probablement per la distància temporal i el perfeccionament de les bases de dades:

- Preponderància, dins del corpus total de traduccions estudiades, de les traduccions llatí > castellà, llatí > català i llatí > portuguès.
- Proporció similar de textos traduïts del grec, l'àrab, el francès i el català al castellà, i en nombre inferior de l'italià, l'hebreu i el portuguès al castellà.

⁴² ROJO VEGA, Anastasio. *Ciencia y cultura en Valladolid. Estudio de las bibliotecas privadas de los siglos XVI y XVII*. Valladolid: Universidad de Valladolid, 1985, p. 53.

⁴³ FAULHABER, Charles B. "Sobre la cultura ibérica medieval: las lenguas vernáculas y la traducción". A: *Actas del VI Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Alcalá de Henares, 12-16 septiembre 1995)*. Alcalá: Universidad de Alcalá, vol. I, p. 587-597.

- En català, el francès dobla com a llengua d'origen el nombre de traduccions de qualsevol altra llengua. El segueixen l'àrab, l'italià, el castellà i el provençal, amb el grec per sota.
- Pel que fa a les llengües vernacles, Faulhaber indica l'existència de 39 traduccions del català al castellà, i només 10 del castellà al català.
- La proporció de traduccions indirectes és aproximadament igual en català i castellà. El castellà utilitza majoritàriament el català per a traduir textos llatins i del llatí per a traduir del grec; el català utilitza el llatí per a traduir del grec i l'àrab, i les altres llengües (francès, italià, provençal, castellà) per a traduir del llatí.
- L'únic text traduït al català, el castellà i el portuguès de les tres bases de dades és la *Història d'Alexandre Magne* de Quint Curci; el nombre de coincidències entre les traduccions de les tres llengües és molt baix.
- Més de les dues terceres parts de les traduccions del llatí són de textos religiosos.
- En comparar les traduccions al castellà i al català, es donen més coincidències que entre el castellà i el portuguès, i moltíssimes més que entre el català i el portuguès.

1.4. Llengües d'arribada. Les llengües vernacles al segle XV

És durant el període que estudiem (1470-1520) que el castellà va experimentar l'evolució més significativa: s'afermà, se sistematitzà i començà a expandir-se. Per tant, el mapa de les relacions lingüístiques de la Península canvià d'una manera decisiva en aquests cinquanta anys, tot i que la transformació partia d'un temps enrere i no es concretà fins dècades més endavant; en el període de temps en què s'establí la impremta (tot i ser només un factor més d'una llarga suma de circumstàncies) es va decidir la història de les dues llengües peninsulars que estudiem. En qualsevol cas, es va produir també (com a la resta d'Europa) la reafirmació del romanç sobre les llengües clàssiques.

A continuació intentarem traçar una síntesi ràpida i general sobre l'estat de les llengües vernacles durant el període que ens interessa, i als territoris que ens interessin, per poder evaluar com afectà això a la balança de les traduccions i les edicions del moment.

1.4.1. El castellà

Ja al segle XIII, Ferran III el Sant havia declarat llengua oficial de la Cancilleria el castellà, en lloc del llatí, un pas determinant que afermà el seu fill Alfons X el Savi, que com és sabut va dictar en castellà les lleis del regne i afavorí els usos lingüístics de la cort de Toledo per a les interpretacions legals (en comptes dels usos de Castella la Vella). Però la influència més decisiva de la monarquia en el desenvolupament de la llengua va venir per la formació de l'escola de traductors de Toledo i la fundació de l'acadèmia científica.

Al segle XIV es produí una important entrada de cultismes a la Península per mitjà de la traducció d'obres doctrinals i històriques, a causa l'activitat de les recent creades universitats i a conseqüència de la formació de juristes a l'estranger. Anteriorment els cultismes havien entrat en estat relativament pur, però en aquest període arribaren distorsionats per una transmissió oral descuidada i per la ultracorrecció. El retoricisme literari venia de França: amplificacions eloqüents, referències a la mitologia i la història antigues, complexitat en les rimes i molts llatínismes, un estil que es consolidaria mig segle més tard.

A partir del 1400 s'imposaren els models de poesia al·legòrica del Dant i Petrarca, a més de les *Caídas de Príncipes* de Boccaccio, traduïdes per Ayala. La recuperació dels tractats retòrics clàssics i medievals produí la imitació de la prosa de Ciceró. A Castella, l'interès pel món grecollatí afavorí les traduccions de Fernández de

Heredia i Ayala, l'*Eneida* traslladada i glossada per Enrique de Villena, la homèrica *Ilias latina* en versió de Juan de Mena, les obres de Séneca i Ciceró traduïdes per Alonso de Cartagena i la versió del *Fedón* de Plató que Pedro Díaz de Toledo va fer mitjançant el text llatí de Pier Candido Decembri.

Amb l'arribada de l'humanisme, l'Antiguitat va passar a ser més que una font de coneixement: es convertí en un ideal a admirar. Progressivament va imposar-se el menyspreu de l'Edat Mitjana, qualificada de "bàrbara" (també en els seus usos lingüístics), i la voluntat de traslladar l'elegància llatina a la llengua vernacla va servir-se de la introducció de mots italians, llatinismes, cultismes, arcaïsmes de nova implantació i fins i tot modificacions fonètiques per tal d'apropar la llengua vulgar a les formes clàssiques. En la sintaxi, el castellà adoptà les construccions llatines d'infinitiu o participi de present, però sense la complicada elaboració dels prosistes de l'època anterior, i pràcticament abolit l'hipèrbaton. D'altra banda, perdurà la frase curta i la introducció de dites i exemples del saber popular.

Aquesta tendència va estendre's al castellà dels Reis Catòlics: la reina, que insistia en el concepte del "buen gusto", aprenia llatí amb Beatriz Galindo, i tota la cort s'instruïa amb lletrats procedents d'Itàlia. Aparegueren humanistes com Alonso de Palencia, Antonio de Nebrija (que inicià la reforma de la didàctica universitària introduint els principis llatinistes de Lorenzo Valla), el portuguès Arias Barbosa i el seu seguidor Hernán Núñez (que defensaven els estudis grecs). Es multiplicaren les traduccions dels clàssics i Cisneros funda la Universitat d'Alcalá.

No va ser fins el segle XVI que les llengües de cultura, les clàssiques, es van veure progressivament desplaçades per les llengües vulgars. Però el canvi no va ser absolut, perquè la tradició pesava sobre els erudits (que seguien defensant la "perfecció" clàssica de les llengües mortes) i perquè dins de cada llengua vernacla van formar-se

models diferents de diversa acceptació (cortesà, culte, literari o populista). En qualsevol cas, és significatiu que Francisco de Madrid, en la seva versió del *De remediis* de Petrarca (1510), ja contraposés “la claridad de nuestro romance” a l’obscuritat llatina.

Entre 1500 i 1520 la unitat lingüística era quasi un fet consumat al centre de la Península: el dialecte lleonès només sobrevivia en la parla rústica, l’aragonès (molt influenciat pel castellà) desapareixeria de seguida de l’ús literari, i la difusió del castellà com a llengua literària s’incrementà a les terres de parla catalana. La castellanització de la fonètica va haver de ser ràpida a les ciutats i menys al camp, segons sembla pels textos aljamiats que circulaven al segle XVI entre els llauradors *moriscos*.

El progressiu abandó del llatí a favor del castellà va ser conseqüència del contacte d’erudits i cortesans amb Roma, a les relacions de la Corona d’Aragó amb el sud d’Itàlia i a la institució del Col·legi Albornozia de Bologna el 1364, que van afavorir l’entrada d’un primer humanisme i concretament de la figura de Petrarca a la Península Ibèrica. També va tenir-hi repercussions la conquesta de Nàpols per part d’Alfons V al 1443, com a desencadenant d’un focus d’humanisme profà, i l’existència d’un feix de filòlegs a la cort aragonesa traslladada a Nàpols. Però més rellevant va ser la segona generació d’humanistes, entre els quals hi havia molts italians emparats pels reis castellans i concretament per la reina Isabel. No cal insistir en el fet, exhaustivament estudiat, del poder polític i la expansió castellana de la idea posteriorment defensada per Nebrija i encarnada en la frase “siempre fue la lengua compañera del Imperio”. La consciència d’ésser un poble dominant i la realitat multinacional i plurilingüe dels Àustries afavoria la preferència del castellà quasi tant com la dificultat d’expressar-se en llatí clàssic. No obstant això, els monarques van continuar defensant l’estudi del llatí als àmbits universitaris durant tot el segle XVI: Carles V ho demanà en un discurs a Roma el 1535 i Felip II donà ordre que a

Salamanca (1588) s'exigís examen de llatí i que en cap universitat espanyola pogués graduar-s'hi un batxiller sense presentar "célula y testimonio de examen" de gramàtica, una norma que incomplien estudiants i el mateix rector. Testimoni d'aquesta situació, Hermosilla recomana al *Diálogo de la vida de los pajes de palacio* de 1573 que els cavallers aprenguin llatí, tot i que "ya no les hace tanta falta como solía, porque casi los mejores libros de philosophia, oratoria y de historias y poesías están traducidos en castellano".

Gil Fernández⁴⁴ explica que fora de Castella la situació era semblant: un professor de Tarragona denuncià la situació dels estudiants de Perpinyà i Barbastre, i València era l'únic territori on es manifestava una capacitat de parlar i entendre el llatí parlat superior a la de la resta de la Península. També Lluís Vives es queixava de la mala preparació dels mestres de llatí de València, que utilitzaven mètodes d'ensenyament antiquats. L'hegemonia del castellà va fer retrocedir l'estudi del llatí, particularment el literari. Gil Fernández refereix crítiques d'autòctons i estrangers a la generalitzada ignorància de la llengua llatina entre els qui estaven obligats a conèixer-la per ofici, a l'últim terç del segle XV. Navagero assegurava que a les universitats es llegien les lliçons en castellà excepte a Alcalà, i que a Valladolid s'explicaven en llengua vulgar fins i tot els textos llatins. González de la Calle⁴⁵ indica que es donava la mateixa situació a Salamanca. Nebrija, amb voluntat d'enfrontar-se a aquest situació, estava convençut que el llatí, la literatura i la filosofia eren un camí imprescindible cap a qualsevol altra disciplina: sense el llatí els biblistes i teòlegs seguirien lligats a l'escolàstica; la medicina i el dret necessitaven el llatí per a buscar fonts originals.

⁴⁴ GIL FERNÁNDEZ, Luis. *Panorama social del humanismo español (1500-1800)*. Madrid: Alhambra, 1981, p. 55.

⁴⁵ GONZÁLEZ DE LA CALLE, Pedro Urbano. "Latín uninversitario. Contribución al estudio del uso del latín en la antigua Universidad de Salamanca". A: *Homenaje ofrecido a Menéndez Pidal. Miscelánea de estudios lingüísticos, literarios e históricos I*. Madrid: Librería y Casa Editorial Hernando, 1925, p. 795-818.

Francisco Rico indica que el seu mèrit va ser convèncer la reina d'això, i que els reis ja aspiraven, cap al 1486, a aconseguir els poders necessaris per a la reforma de la Universitat.⁴⁶ Segons Nebrija, del llatí calia esperar "el cumplimiento de todos los bienes", una transformació global de tota la societat; del castellà, que doni al poble "obras en que mejor puedan emplear su ocio, que agora lo gastan leyendo novelas o historias embueltas en mil mentiras i errores".

Després de l'èxit de les *Introductiones Latinae* del 1481, Nebrija va rebre l'encàrrec de la reina Catòlica de fer unes *Introductiones* amb text castellà al costat, "porque las mujeres religiosas e virtuosas, dedicadas a Dios, sin participación de varones pudiesen conocer algo de la lengua latina". Es van publicar el 1488, símbol d'una sèrie de reformes religioses, socials, jurídiques, etc. aplicades per la monarquia per impulsar una nova cultura. Francisco Rico ressalta que encara faltaven anys perquè el gramàtic mirés cap a la llengua vernacle amb les mateixes consideracions: no és fins a la *Gramática castellana* de 1492 que introdueix la idea d'"artifici" o "art" associada a la llengua vulgar, un concepte fins llavors només atribuïble a les llengües cultes, perquè es pensava que les vernacles en tenien prou amb la pràctica i el sentit comú.

Tot i que el castellà encara s'expressava en diversos models ("habla toledana" i "habla castellana") i amb variants fonètiques i gramaticals, Nebrija va descriure'l amb el mateix mètode que s'emprava per a les gramàtiques clàssiques, citant autoritats literàries i amb voluntat d'observar una llengua viva i activa, enfrontant-se amb el dinamisme intern de la llengua; més tard, a les *Reglas de orthographia en la lengua castellana* (Alcalá de Henares, 1517) proclamà (seguint Quintilià, i per tant prenent partit enfront dels ciceronians) la necessitat d'apropar l'escriptura a la pronunciació i

⁴⁶ RICO, Francisco, et alii. *Seis lecciones sobre la España de los Siglos de Oro*. Sevilla: Universidad de Sevilla, 1981, p.64-79.

considerà les lletres com a representació dels fonemes, amb un sistema fonològic i una proposta ortogràfica que corresponien a la “norma toledana”.⁴⁷

1.4.2. El català

“Es faria interminable la llista d'autors que posen en el Compromís de Casp l'inici de la història de la presència decisiva del castellà en els territoris de llengua catalana. De fet, no es va tardar gaire a utilitzar la llengua com a argument polític per desacreditar l'elecció de Ferran I”, observen Nadal i Prats.⁴⁸ La relació entre català i castellà estigué marcada per l'impuls de la nova dinastia, però especialment per l'actuació de la noblesa, que atorgà la successió a Ferran d'Antequera i que a partir dels Trastàmars va establir una relació més intensa amb les corts castelleses. En aquest sentit, Nadal i Prats parlen, d'una banda, de l'emigració cap a Castella d'una part de l'aristocràcia, i de l'altra de grans famílies de la noblesa catalana que a finals del segle XV van emparentar-se amb famílies nobles castelleses.⁴⁹ Els nous reis van posar les empreses militars més delicades en mans dels consellers i servidors en els quals ja confiaven i coneixien de les corts de Castella, donant-los com a recompensa una part dels territoris valencians vinculats al patrimoni reial. Amb la guerra civil va convocar-se la presència de nobles, *infanzones* i *hidalgos* aragonesos, navarresos i castellans als exèrcits de Joan II, i alguns van ser recompensats amb terres al Principat o al regne de València. Nadal i Prats resumeixen:

En general, podem afirmar que el bilingüisme oficial de la Cancilleria (...) va anar desapareixent durant el regnat de Ferran el Catòlic. En un primer moment, el castellà va substituir l'aragonès en confondre-s'hi (...). No gaire més

⁴⁷ BUSTOS TOVAR, Eugenio. “Nebrija, primer lingüista español”. A: *Actas de la III Academia literaria renacentista. Nebrija y la introducción del Renacimiento en España*. García de la Concha ed. Salamanca: Universidad de Salamanca, 1983, p. 218.

⁴⁸ NADAL, Josep M.; PRATS, Modest. *Història de la llengua catalana: el segle XV*. Barcelona: Edicions 62, 1997, p. 229.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 433.

tard, en la documentació reial i de la majoria dels seus col·laboradors, va començar a ocupar els espais que fins aleshores eren reservats al català.⁵⁰

Cal recordar que la Cancelleria utilitzava el llatí, el català i l'aragonès, tots tres correctament escrits pels secretaris, “encara que no fos bilingüe Aragó ni fos bilingüe Catalunya”.⁵¹ Marcet i Salom coincideix a afirmar que

si bé no es va produir un canvi notable en el terreny polític i literari respecte a la llengua, el fet que fos el castellà la llengua dels monarques i de la seva cort va influir també en la progressiva disminució del prestigi social del català. La monarquia aragonesa era de fet oficialment bilingüe, però el català era la llengua habitual i familiar dels reis, per la qual cosa ni l'aragonès ni la seva literatura varen influir en la disminució del català, ni el coneixement als Països Catalans de les lletres castellanes, dut a terme en el segle XIII per l'intercanvi de joglars, i testimoniat en el segle XV per les lectures de la cort, no pas per la transcendència aconseguida pels escriptors que varen viure sota l'empara dels reis, després del canvi de monarquia.⁵²

No obstant això, Germán Colom aporta estudis documentals que permeten una descripció més precisa i acurada sobre els usos de la Cancelleria i mostren les relacions dels reis aragonesos tant amb la parla catalana com amb la castellana i aragonesa.⁵³ En qualsevol cas, la situació va canviar definitivament cap a finals del segle XV, amb una sèrie de fenòmens simultanis que Nadal i Prats glossen així:

l'absència de cort reial, la influència de les corts virregnals, la reforma dels ordes religiosos, l'actuació de la Inquisició espanyola, la difusió de la impremta-precipitaren unes formes de presència de la llengua castellana que potser no seran encara particularment significatives, però que ho seran cada cop més, a mesura que avanci la història.⁵⁴

No obstant això, Marcet i Salom observa que

en la segona meitat del segle XV el català va rebre la influència italiana que ja havia apuntat a principis de segle, i que va promoure la renovació de les idees i sentiments i del llenguatge. El llenguatge va passar de l'encarcament escolàstic

⁵⁰ Ibídem, p. 445.

⁵¹ Ibídem, p. 231.

⁵² MARCET I SALOM, Pere. *Història de la llengua catalana*. Barcelona: Teide, 1991, p. 168-169.

⁵³ COLÓN, Germán. *El español y el catalán, juntos y en contraste*. Barcelona: Ariel, 1989.

⁵⁴ NADAL, Josep M^a; PRATS, Modest. *Op. cit.*, p. 432.

i dels rigors medievals a la fluïdesa humanística i a la llibertat del renaixement (...). La cort de Maria de Castella, esposa d'Alfons el Magnànim, facilità la introducció i l'expandiment del castellà a les cancelleries i cenacles literaris. Per la qual cosa la llengua literària va ser més influïda que no pas la vulgar, que no se'n ressentí (...) el lèxic i la sintaxi es renovaren més pregonament que en cap altra període de la nostra història. És, doncs, un criteri erroni prendre per patró el català literari del segle XIV o titllar de castellanisme totes les discrepàncies que hom observa en el segle XV. La llengua conservava encara la seva força vital (...) en la morfologia, sintaxi i construcció totes les llengües romàniques tenen un fons comú i evolucionaren alhora sincrònicament.⁵⁵

Pel que fa a la unitat de la llengua, els lingüistes coincideixen a afirmar que en aquesta època i fins els primers anys del segle XVI les variants dialectals de cada regne presentaven diferències insignificants, i que bona part dels dialectalismes que ara detectem eren generals a tot el domini lingüístic. L'entrada de cultismes, arcaïsmes, formes llatines i tractats retòrics clàssics i medievals es produí igual a les terres de parla catalana que a la resta de la Península, però segons Marcet i Salom, durant la primera meitat del segle XV hi havia un afermament general a les normes i tòpics de la gaia ciència occitana per part dels poetes catalans, en rebuig de la poesia renaixentista italianitzant: "l'empresa bel·licista d'Alfons el Magnànim i el luxe desmesurat de la seva cort napolitana, que tants diners costava als seus altres regnes (...) no era gens convenient als interessos de la burgesia, la qual preferia la pau a la Mediterrània, cosa que afavoria el comerç marítim",⁵⁶ i no fou fins a la segona meitat del segle XV quan el català rebé la influència italiana que va promoure la renovació de les idees, els sentiments i el llenguatge, que "va passar de l'encarcament escolàstic i dels rigors medievals a la fluïdesa humanística i a la llibertat del renaixement".⁵⁷ També Nadal i Prats opinen que cap a la meitat del segle XV

⁵⁵ MARCET I SALOM, Pere. *Op. cit.*, p. 209-210.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 172.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 209.

la prosa catalana ha assolit un grau de maduresa que permet una rica gamma de possibilitats expressives. S'ha ben assimilat el rigor del llenguatge jurídic; la predicació popular ha incorporat les formes pròpies d'una comunicació viva i directa; la Cancelleria ha significat una escola de redacció, precisa i alhora matisada per les exigències del joc diplomàtic, que feia practicar els recursos establerts per l'*ars dictaminis* i anava obrint camins d'ennobliment amb la imitació dels clàssics.⁵⁸

D'altra banda, en aquest període començà a manifestar-se la projecció del castellà en terres de parla catalana. A València es va desplegar una considerable producció literària cortesana en castellà ja des de principis del segle XVI: el *Dechado de amor* de 1510, la *Questión de amor* de 1513 (una aportació de la impremta de Diego de Gumiel) i la *Visión deleitable* de 1519 en són exemples. La tertúlia d'Isabel Suaris, entre 1455 i 1482, ja era bilingüe i freqüentada per castellans i valencians indistintament. El comte d'Oliva (1480-1536) va finançar un cercle literari format per escriptors que escrivien part de la seva obra en castellà, i que va recollir-se principalment al *Cancionero General* de 1511 (tot i que a la segona edició de 1514, Hernando del Castillo va treure 186 poemes castellans de l'original i va substituir-los per uns altres 190, dels quals 123 eren en català, fet que segons Max Chaner "ajudà a mentalitzar els lectors que el país era literàriament bilingüe, amb una producció en català més arcaïtzant que la castellana").⁵⁹ A més, diversos poetes de les terres catalanoaragoneses escrivien en una llengua o altra, encara que de vegades en petites proporcions (Romeu Lull, Pere Torroella, Francesc Moner, etc.). Joan Fuster conclou que abans del 1560, la majoria d'escriptors valencians que escriuen en castellà ho fan igualment, i de tant en tant, en català; després de 1560 predomina el monolingüisme castellà.⁶⁰

⁵⁸ NADAL, Josep M.; PRATS, Modest. *Op. cit.*, p. 244-245.

⁵⁹ CAHNER, Max. *Literatura de la revolució i la contrarrevolució: notes d'història de la llengua i de la literatura catalanes*. Barcelona: Curial Edicions Catalanes, 1998, p. 244.

⁶⁰ FUSTER, Joan. *Heretgies, revoltes i sermons*. Barcelona: Selecta, 1968.

1.5. Conclusions. Relació entre llengua, impremta i traducció

Menéndez Pidal⁶¹ ja va observar que la difusió de la impremta i la necessitat de normes que implicava va afavorir la creixent unificació lingüística, tot i que això no va fer que s'extingissin les diverses modalitats: per exemple, a Saragossa, centre de producció tipogràfica cap al 1500, tan important com Burgos, més que Toledo i només inferior a Salamanca i Sevilla, es publicaven llibres plens d'aragonesismes. Més endavant els escriptors aragonesos van anar aproximant-se a les modalitats castellanés, avalades per una literatura que entrava en el seu moment de màxim esplendor. En aquest sentit, Bustos Tovar⁶² atorga a Nebrija un paper decisiu i considera que, amb les seves dues gramàtiques, volia regularitzar la grafia del castellà perquè era una necessitat urgent, creada per la implantació i el desenvolupament de la impremta.

Rafael Lapesa afegeix a aquest procés la rellevància de la traducció: "El enfrentamiento con las dificultades en las traducciones y el afán por crear nuevos moldes expresivos hicieron reflexionar a los escritores sobre la lengua que aspiraban a ilustrar".⁶³ Segons Pujol,

les traduccions, amb la seva ràpida difusió des de la fi del segle XIV, són instrument fonamental de les transformacions en la distribució del saber i supleixen el buit informatiu de la societat laica: fan assequibles textos i coneixements, transmeten models escolars de presentació textual i esdevenen models per a una literatura vulgar que aspira a l'excel·lència retòrica i estilística, alhora que, amb les manipulacions textuales que s'han descrit, condicionen la recepció i la percepció tardomedieval dels clàssics.⁶⁴

⁶¹ MENÉNDEZ PIDAL, Ramón. *La lengua de Cristóbal Colón*. Madrid: Espasa-Calpe 1942, p. 50-51.

⁶² BUSTOS TOVAR, Eugenio. *Op. cit.*, p. 218.

⁶³ LAPESA, Rafael. *Historia de la Lengua Española*. Madrid: Gredos, 1980, p. 286.

⁶⁴ PUJOL, Josep. *Op. cit.*, p. 19.

Lola Badia,⁶⁵ Curt Wittlin⁶⁶ i Tomàs Martínez⁶⁷ també han estudiat l'impacte de la traducció sobre la literatura i li han atribuït responsabilitat en qüestions d'innovació literària i cultural. Per contra, Russell observa que “es un error querer atribuir a las traducciones un papel de importancia en el desarrollo del estilo latinizante que es rasgo característico de la prosa original y de la poesía del Cuatrocientos peninsular”.⁶⁸ Curt Wittlin pensa que “el fet de treure tants exemplars d'un text tot d'un cop recomanava una revisió estilística de la traducció –etapa absent a l'època dels manuscrits- ja sense fixar-se en l'original”, i posa a com exemple la traducció de Vallmanya de la *Cárcel de amor*, el *Cordial del ánimo* i la *Revelación de san Pablo*: “els tres textos castellans –dos dels quals traduccions del llatí- no foren escrits en un mateix estil; les tres traduccions de Vallmanya, però, sí que presenten la mateixa prosa”.⁶⁹

Ruiz Casanova indica que

la llegada de la imprenta, hacia 1470, potencia la difusión y reproducción de los libros, hecho éste que no sólo incide sobre las obras originales, sino también, como es obvio, sobre las traducciones (...). La difusión repercute de manera directa en la mayor rapidez con la que se conocen las obras y, por tanto, en el interés que estas despiertan en los traductores y los impresores.⁷⁰

També assenyalava que és característic de les traduccions del segle XV un determinat caràcter didàctic o informatiu, funció que resulta palpable “sobre todo hasta la llegada de la imprenta”,⁷¹ moment en què no és tan remarcable la producció d'obres filosòfiques, retòriques, científiques, etc. i, per contra, pot estendre's la producció

⁶⁵ BADIA, Lola. “Traduccions al català dels segles XIV-XV i innovació cultural i literària”. *Estudi General*, 11 (1991), p. 31-50.

⁶⁶ WITTLIN, Curt. *Op. cit.*

⁶⁷ MARTÍNEZ, Tomàs. *Un clàssic entre clàssics. Sobre traduccions i recepcions de Sèneca a l'època medieval*. València-Barcelona: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana-Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1998.

⁶⁸ RUSSELL, Peter. *Op. cit.*, p. 61.

⁶⁹ WITTLIN, Curt. *Op. cit.*, p. 161.

⁷⁰ RUIZ CASANOVA, José Francisco. *Aproximación a una Historia de la Traducción en España*. Madrid: Cátedra, 2000, p. 129.

⁷¹ *Ibidem*, p. 128.

d'obres poètiques o populars, fenomen sobre el qual hem incidit repetidament en capítols anteriors.

Un procés peculiar és el que experimentà el taller d'impremta de Montserrat, introduït per García Jiménez de Cisneros i vehicle de la reforma monàstica: entre 1499 i 1500 van imprimir-s'hi catorze llibres, que havien de ser en llatí o castellà perquè anaven a les altres comunitats benedictines reformades. A més, tot i que segons Nadal i Prats, la reforma no tenia inicialment voluntat d'interferir en la relació lingüística interna del monestir, el fet que se substituís la comunitat claustral catalana per una castellana observant de les noves normes havia de fer que el castellà passés a ser la llengua interna del monestir, que fins llavors expedia els seus documents (com els dels costos de impressió de Joan Rosembach) en català.⁷²

Nadal i Prats indiquen que la impremta va incidir sobre el món de la traducció introduint la necessitat de modernitzar textos ja traduïts: “la consciència que la llengua ha evolucionat i que cal adaptar la venerable literatura medieval a la nova realitat impulsarà els editors a emprendre una tasca, de vegades molt forta, de renovació lingüística”.⁷³ Il·lustren aquest factor, molt important i poc estudiat, amb l'aparició de la *Bíblia valenciana* i amb l'edició del *Regiment de prínceps* del “reverend mestre Aleix” el 1480, que, tot i treballar un text escolàstic i afegir-hi unes seixanta glosses directament influenciades per la filosofia escolàstica (una operació que camina a contracorrent de l'ambient humanista de finals del segle XV), modernitzà el lèxic que havia utilitzat el frare carmelità Arnau Estanyol en la seva versió catalana de mitjan segle XIV.

⁷² NADAL, Josep M.; PRATS, Modest. *Op. cit.*, p. 451-452.

⁷³ *Ibidem*, p. 588.

Percentatges de llengües impreses

Segons estudis i càlculs de Martínez de Sousa,⁷⁴ la llengua majoritàriament utilitzada a Europa a l'època incunable era el llatí (45%), seguida del grec i l'hebreu, però les llengües vernacles van anar incrementant la seva presència i van acollir traduccions de llengües clàssiques i d'altres llengües vernacles. Manel Llanas⁷⁵ aporta una distribució diferent: fins al 1500 calcula que s'imprimeix un 77% en llatí, un 22% en llengües vulgars i 1% en grec i hebreu a tot Europa, i indica que en terres catalanes s'estima que s'imprimeixen un total de 258 obres fins al 1500: 135 en llatí (51%), 117 en català i 6 en castellà. També resulta orientatiu el quadre de la producció barcelonina de llibres i llengües que reproduceix Manuel Peña:⁷⁶

	llatí	català	castellà	TOTAL
1501-1509	32	17	3	52
1510-1519	28	26	6	60

Philippe Berger aporta unes estadístiques interessants del període postincunable a la Península, del qual analitza la producció editorial *independent* (no de butlles) comptabilitzant tantes unitats com volums té un títol i tenint en compte la llengua no de l'original sinó del lector receptor. D'acord amb aquestes premisses, ofereix els quadres següents:⁷⁷

⁷⁴ MARTÍNEZ DE SOUSA, José. *Pequeña historia del libro*. Barcelona: Labor, 1987.

⁷⁵ LLANAS, Manuel. *L'edició a Catalunya: segles XV al XVII*. Barcelona: Gremi d'Editors de Catalunya, 2002, p. 139-140.

⁷⁶ PEÑA, Manuel. *Cataluña en el Renacimiento: libros y lenguas*. Barcelona: Milenio, 1996, p. 288. Font: R. García Carcel, *Las culturas del Siglo de Oro*. Madrid: 1989, p. 139.

⁷⁷ BERGER, Philippe. "La producción editorial española entre 1501 y 1520". A: *Actas del primer coloquio internacional (Madrid, 18-20 de diciembre de 1986). El libro antiguo español*. Salamanca: Universidad de Salamanca, 1988, p. 70.

PHILIPPE BERGER
NÚMERO y MEDIA DE IMPRESOS

Sin distinción de lenguas

Periodo	Nº de años	Total de impresos	Media de impresos	Periodo	Nº de años	Total de impresos	Media de impresos
				1501-1505	5	296	59,2
1501-1506	6	341	56,83				
1507-1509	3	134	44,66	1506-1510	5	251	50,2
				1511-1515	5	424	84,8
1510-1520	11	921	83,72	1516-1520	5	425	85

Castellano

Periodo	Nº de años	Total de impresos	Media de impresos	Periodo	Nº de años	Total de impresos	Media de impresos
				1501-1505	5	118	23,6
1501-1506	6	137	22,83				
1507-1509	3	76	25,33	1506-1510	5	133	26,6
				1511-1515	5	232	46,4
1510-1520	11	515	46,81	1516-1520	5	245	49

Latín

Periodo	Nº de años	Total de impresos	Media de impresos	Periodo	Nº de años	Total de impresos	Media de impresos
				1501-1505	5	143	28,6
1501-1506	6	165	27,53				
1507-1509	3	41	13,66	1506-1510	5	88	17,6
				1511-1515	5	142	28,4
1510-1520	11	304	27,63	1516-1520	5	137	27,4

L'autor explica que, entre 1501 i 1520, a Barcelona va créixer de manera molt discreta el castellà (d'una mitjana anual de 0,16 a 0,33 i finalment 0,54), mentre que el llatí s'incrementà molt (de 4 a 4,66 i finalment a 5,27). A València, per contra, es produí

un gran increment del català.⁷⁸ Podem comparar aquestes dades que Nadal i Prats ofereixen sobre llengües vernacles de llibres impresos a València:⁷⁹

1473-1489	8 en català	0 en castellà
1490-1496	21 en català	1 en castellà
1497-1506	19 en català	4 en castellà
1510-1520	24 en català	34 en castellà

El resultat de la comparació dels dos quadres és que efectivament, abans del segle XVI, la producció de llibres en castellà en terres catalanes era nul·la o insignificant; al tombar de segle, les dues llengües s'igualen.

També afegirem algunes dades orientatives sobre Valladolid (perquè hi va exercir la seva professió Diego de Gumiel), aportades per Rojo Vega,⁸⁰ que analitza els protocols notariaus sobre biblioteques privades vallisoletanes entre 1530 i 1599. A l'estudi, que en aquest cas ens orienta no sobre la producció sinó sobre la recepció dels llibres, presenta documents on consta “el predominio del italiano, tercera lengua tras la castellana y el latín. Italianos son el 72,1 por 100 de los libros en otras lenguas, alemanes el 17,2 por 100 y franceses el 10,7: alguna otra lengua hay, pero son absolutas rarezas”.⁸¹

⁷⁸ BERGER, Philippe. *Libro y lectura en la Valencia del Renacimiento*. València: Edicions Alfons el Magnànim, 1987, vol. II, p. 198 i 396.

⁷⁹ NADAL, Josep M.; PRATS, Modest. *Op. cit.*, p. 463.

⁸⁰ ROJO VEGA, Anastasio. “El libro religioso en las bibliotecas privadas vallisoletanas del siglo XVI”. A: *El libro antiguo español IV. Coleccionismo y bibliotecas s.XV-XVIII*. Salamanca: Universidad de Salamanca, Biblioteca Nacional, Sociedad Española de Historia del Libro 1998, p. 559-575.

⁸¹ *Ibidem*, p. 561.

2. TRADUCTORS I TRADUCCIONS IMPRESES PER DIEGO DE GUMIEL

En total Diego de Gumiel va fer divuit edicions de llibres traduïts. Ignorem les circumstàncies de quasi totes aquestes traduccions: si van ser encarregades o lliurement proposades pels autors, si ja circulaven impreses o manuscrites, si se cedien entre impressors o editors, si es pagaven, quan en pagaven, qui les pagava. El que sí que podem estudiar són els traductors coneguts, dels quals tenim notícia documental, més una sèrie de trets bibliogràfics de tot el conjunt de traduccions, signades o anònimes. Per fer-ho seguirem el mateix patró que al capítol en què analitzem tota l'obra impresa per Gumiel, de manera que les dues anàlisis siguin homogènies i comparables.

Allison Peers¹ afirma que a l'època incunable s'estampa un gran nombre de traduccions, i destaca que es tracta, sobretot, de textos espirituals que acosten els lectors als evangelis, en alguns casos amb una gran repercussió i una influència perllongada. Martín Abad especifica, en aquest sentit:

Basta recordar la *Vita Christi* de Ludolfo de Saxonia, *El Cartujano* traducida al catalán por Roiç de Corella, y al castellano por el minorita Ambrosio Montesino, cuya lectura tuvo manifiesta influencia en la espiritualidad ignaciana. (...) Textos traducidos, pero igualmente textos de autores vivos como a continuación recordaré. Insistiendo en las traducciones hay que tomar en consideración las primeras impresas del *Contemptus mundi*, la *Imitación de Cristo*, que tienen lugar en 1482, en Barcelona, la catalana de Miquel Pereç y c. 1488-1490, en Zaragoza, la castellana, anónima (que incluye en el volumen en sucesivas ediciones un texto igualmente traducido, *De meditatione cordis*, de Juan Gerson, autor al que con mucha frecuencia se atribuye todo el contenido), así como las de otros varios textos de San Buenaventura (los más, atribuidos falsamente a su pluma: por ejemplo *La vida de nuestro redentor y salvador iesu cristo: Según el seráfico doctor sanct Buenaventura...*, anónima, del taller vallisoletano de Diego de Gumiel, del 10 de junio de 1512), de San Anselmo (sus *Meditaciones*,

¹ ALLISON PEERS, E. "La época fernandina y el comienzo del misticismo español". A: J. Rubió (et alii) (eds.). *Fernando el Católico y la cultura de su tiempo*. Saragossa: Institución Fernando el Católico, 1961, p. 65-73.

traducidas por Alfonso Ortiz, impresas en Toledo, con colofón del 13 de mayo de 1504), de *Sant Juan climaco que trata de las tablas T escalera spiritual: por donde han de subir al estado de la perfección* (en Toledo, con colofón de 8 de noviembre de 1504) y las *Meditaciones y soliloquio y manual del bienventurado sant Agustín obispo de yponia...* (texto apócrifo del que conocemos sucesivas ediciones en Valladolid, en 1509 y 1511 en el taller de Diego de Gumiel, y en 1515 en el de Arnao Guillén de Brocar).²

Martín Abad confirma la intervenció de Cisneros en la selecció de textos espirituals per a la traducció i la impressió, amb el propòsit de fer-ne una vulgarització cultural, especialment per mitjà del taller d'Arnao Guillén de Brocar. Com ja hem expressat anteriorment, aquesta influència havia de repercutir encara que fos indirectament en la producció dels altres tallers castellans.

2.1. Traductors coneguts impresos per Diego de Gumiel

2.1.1.- Francesc de Santcliment. Traductor de l'italià al català del *Flor de virtuts e de costums*, de Simon de Casia, impresa per Diego de Gumiel a Barcelona el 3 de gener del 1495. Josep Pujol, a la *Historia de la traducción en España* editada per Lafarga i Pegenaute, observa que “en 1489 se imprimió en Lleida la primera edición de la traducción catalana, debida a un todavía desconocido Francesc de Santcliment, de los divulgados *Fiori di virtù*”.³ Julián Acebrón Ruiz investiga detalls d'aquest traductor,⁴ del qual es coneixen molt poques dades, més enllà que el seu nom figuri als incunables lleidatans de 1489 i 1490, fet que (juntament amb la rellevància del cognom Santcliment a Lleida el segle XV) fa pensar que podria ser lleidatà. El dels Santcliment

² MARTÍN ABAD, Julián. *Los primeros tiempos de la imprenta en España*. Madrid: Ediciones del Laberinto, 2003, p. 171.

³ LAFARGA, Francisco; PEGENAUTE, Luis (eds.). *Historia de la traducción en España*. Salamanca: Ambos Mundos, 2004, p. 647.

⁴ ACEBRÓN RUIZ, Julián. “Sobre la versión catalana del *Fiore di virtù*, su autor y sus avatares (Francesc de Santcliment, la oficina tipográfica de Botel y unos incunables leridanos”. A: *Literatura y transgresión. En homenaje a Manuel Ferrer-Chivite*. Amsterdam: Rodopi, 2004.

era un llinatge de mercaders i cavallers amb una forta presència a l'oligarquia barcelonina ja des del segle XIII, i a l'últim quart del segle XIV va començar la seva decadència econòmica. Tot i no disposar de dades per a establir la identitat històrica de Santcliment, Acebrón Ruiz observa que era un home lletrat i culte, probablement de formació clerical, capaç de llegir un text en llengua toscana i de traslladar-lo "en la present lengua catalana", com afirma a l'incunable.

Ningú no ha demostrat que no pugui tractar-se del mateix Francesc Santcliment que havia publicat la *Suma de la art de arismetica* el 1482, segons Llanas "el primer tractat sobre aquesta matèria aparegut a la Península Ibèrica",⁵ que va s'havia atribuït al taller barceloní de Pere Posa i també al taller lleidatà d'Enric Botel.⁶ El 1486 va tornar a ser publicat a Saragossa en castellà. Aquesta gramàtica, en qualsevol cas (i a títol merament informatiu) tingué una certa continuïtat en l'edició valenciana de Joan Jofre, del 30 d'agost de 1515, del *Sumario breve de la práctica de la Arithmética*, de Juan Andrés, i demostra la incipient demanda de textos d'aritmètica mercantil per part d'una societat que comença a aburgesar-se.

Aguiló i Fuster reproduïx el pròleg de la *Suma de la art de Arismetica* de Santcliment, que descriu de la manera següent: "En 4º, letra gòtica; 26 hojas sin foliar, la última blanca. Signaturas a.b.c., de ocho hojas las primeras, y la postrera de IO: carece de colofón y de todo indicio de lugar y año", i en fa dos comentaris: "Parece impresa en Valencia a fines del siglo XV por Lope de la Roca alamaný, por ser de tipos iguales a los que usaba aquel impresor. Se hace mención de esta obra en el prólogo de *La historia de Joseph fill de Eli e spos de la sacratísima uerge prt mestre Johan Carbonel*. Valencia per

⁵ LLANAS, MANUEL. *L'edició a Catalunya: segles XV al XVII*. Barcelona: Gremi d'Editors de Catalunya, 2002, p. 23.

⁶ JIMÉNEZ CATALÁN, Manuel. "Un nuevo incunable de Botel no atribuido al impresor leridano a pesar de la semejanza de sus caracteres tipográficos con otros libros suyos". A: *Apuntes para una bibliografía ilerdense de los siglos XV al XVIII*. Barcelona: v vL'Avenç, 1912, p. 47.

Chrt. Koffman 1502”. Recordem que Joan Carbonell era prevere i teòleg valencià, fet que podria indicar algun tipus de connexió amb l’autor de la traducció del *Fiore di virtù*, si efectivament es tracta del Santcliment clergue (publicat a Barcelona, recordem, pel prevere Pere Posa). D’altra banda, no deixa de ser interessant la menció d’aquesta obra impresa per Gumiel en una edició de *La historia de Joseph fill de Eli* de Cofman, quan el mateix Gumiel havia publicat una *Historia de Joseph, hijo del gran patriarca Jacob* a Valladolid, fet que comentarem més endavant. És un indicatiu més de la interrelació, encara poc estudiada, que existia entre impressors d’un mateix àmbit.

2.1.2.- Guillem de Fontana. Documentat entre 1404 i 1426, traductor del llatí al català del *Psaltiri devotissim*, d’Eiximenis, imprès per Diego de Gumiel a Girona el 3 de març del 1495. Escrivà del rei Martí I que l’any 1416, durant una estada a Mallorca, va traduir el *Psalterium alias Laudatorium* llatí d’Eiximenis al català a petició d’Agnès, la viuda de Ramon Savall, que a la *Historia de la traducción en España* Josep Pujol defineix com a “influyente conseller en cap de Barcelona y maestro racional de la corte de Martín I (Massó 1909-1910: 672-676)”.⁷ Pel que indica al pròleg, sembla que aquesta traducció va ser absolutament ocasional. De l’edició barcelonina del *Psaltiri devotissim*, el 1495, Gumiel en féu un tiratge de 2.000 exemplars, el més gran sortit de les impremtes catalanes fins a l’any 1553. Que es tracti del tiratge més important de la impremta incunable i postincunable demostra que tant l’impressor com l’editor (el notari Dalmaci Ombert) n’havien previst l’èxit. També palesa la capacitat professional de Gumiel en una etapa primerenca.

Al primer foli del volum indica: “Psaltiri deuotissim ordenat p mestre Francesch eiximenis en laor de nre senyor d’u: y en meyspreu d’l mo: induit quiscu a obrar

⁷ LAFARGA, Francisco; PEGENAUTE, Luis (eds.). *Op. cit.*, p. 640.

virtuosament”. El foli 2: “Comença lo prolech que feu en guillem fontana scriuent quan torna lo present libre de lati en romanç. A... madona Agnes muller quoda d’l ... honorable... mossen ramon çauall...” Foli 3: “Comença lo prolech del present libre dirigit p mestre francesch eiximenis: al molt reuerent en bereguer bisbe de tarasona...” Foli 66: “Aquests psalms qs seguexen son trets de vn petit libre que feu aquell mateix maestra precedent: son de gran illuminacio a la anima qui deuotament en aquells vol legir e contemplar.”

Massó i Torrents comenta: “Mancats de suficients elements de comprovació, pensem que els Psalms que en Guillem Fontana declarava haver tret d’*un petit libre que feu lo mateix maestre*, no podia referirse a altre obra de l’Eiximeniç que la que hem posat per epigraf en aquest article. Ens dona de parer que al dir en Fontana *son stats trets* vol indicar que la seva tasca ha sigut de traductor i d’extractador. Un examen més atentiu del que hem pogut fer ens dirà si aquest petit salteri se retroba tot en l’Expositio del nostre autor”.⁸

Sobre l’estil, Curt Wittlin comenta que “Guillem Fontana va adaptar ja el 1416 la prosa llatina senzilla del *Psalterium alias laudatorium* d’Eiximenis a un català barroc, traduïnt, per exemple, el llatí «cruenta bestia» per «O diable malvat, qui est bèstia espaventable, sangonosa e verinosa»”.⁹

Les hagiografies i versions del tema de Sant Josep troben un considerable ressò a la impremta incunable i postincunable. La *Historia de Josef, fill de Jacob* de Joan Roís de Corella va ser publicada “en vulgar de valenciana prosa”, com l’autor afirma al pròleg, a la impremta de Jorge Costilla a València (c. 1502-1505). Aquesta és

⁸ MASSÓ I TORRENTS, Jaume. “Les obres de Francesc Eiximenis”. *Anuari de l’IEC* 3 (1909-1910), p. 672-676.

⁹ WITTLIN, Curt. *De la traducció literal a la creació literària*. Barcelona: Publicacions de l’Abadia de Montserrat, 1995, p. 220.

l'obra que va ser traduïda posteriorment com *Historia de Josef, hijo del gran patriarca Jacob* i impresa per Diego de Gumiel a Valladolid, el 17 de setembre de 1507, en la qual no consta el traductor.

Joan Carbonell, prevere i teòleg valencià, és el traductor i compilador de *La ystoria de Ioseph fill de Ely e spos de la sacratissima verge Maria: traduyda de lati en romanç de diuersos doctors: e ordenada per lo reverent maestre Johan carbonel...*, impresa a València el 4 de decembre del 1502 per Cristóbal Cofman.¹⁰ Philippe Berger indueix a error en afirmar que “Joan Carbonell afirma que ha traducido la vida de san José a causa de la persistente petición de una noble dama, entusiasmada por la historia de José, hijo del patriarca Jacob, que había escrito J. Roiç de Corella”.¹¹ L'al·lusió al “patriarca Jacob” fa pensar que Joan Carbonell pugui ser el traductor del català al castellà de la *Historia de Josef hijo del gran patriarca Jacob* de Diego de Gumiel, quan només se sap de cert que Carbonell és el traductor del llatí al català de *La ystoria de Joseph fill de Eli e spos de la sacratissima verge Maria*, de Roiç de Corella, imprès per Cofman.

En realitat, Berger es refereix a la dedicatòria de la versió catalana, i no al títol castellà. Apareix reproduïda per Ribelles Comín: “Noble e mes virtuosa senyora moguda vna senyoria p vna ystoria de joseph d'la venusta e bella Rachel e del gra patriarcha Iacob fill amatissim: ordenada y texida p lo Reueret maestre Joha roiç de corella Caualler exemple de molta vtut meritamet e vdader interpretador deles paules diuines: e consolada axi p la ystoria com p lo delicat modo de dir e leuada en deuocio pensa no menys esser digna cosa del sego joseph spos de nra senyora de lati en romanç fos traduyda la sua santa e honesta vida : e covra senyoria de mi idigne seruet de aqlla

¹⁰ RIBELLES COMÍN, José. *Bibliografía de la lengua valenciana*. 3 vols. Madrid: Ministerio de Cultura, 1984. Es descriu l'obra i es reproduïx la portada al vol. II, p. 152 i 165.

¹¹ BERGER, Philippe. *Libro y lectura en la Valencia del Renacimiento*. València: Edicions Alfons el Magnànim, 1987, vol. II, p. 151.

en lo seu sant dia les laors sues hoys pdicar no cessa pgar me : lo treball d'obra ta santa pregues en plaer : puix satisfes al augmet dela deuocio enues aqst sant de les idoctes psones.”¹²

En efecte, es tracta de la mateixa *Historia de Josef* de Roís de Corella, originàriament en llatí, en un cas traslladada al català per Joan Carbonell sota el títol “fill d'Ely” i en l'altre al castellà, per un traductor anònim, sota el títol “hijo del gran patriarcha Jacob”; però res no ens permet afirmar que també fos Carbonell qui emprengués la traducció de la història de Sant Josep al castellà. Si bé podria objectar-se que probablement Carbonell dominava prou el castellà per fer-ho, cal recordar que parlem d'una impressió vallisoletana de l'any 1507, moment en què el bilingüisme a València era més tènue que en la dècada posterior, i que de Carbonell només s'han conservat obres en català. En qualsevol cas, remetem a les dades de Berger i Nadal i Planes¹³ per deixar oberta la possibilitat que Carbonell fos efectivament coneixedor de dues llengües que tenien una presència important a les premses valencianes.

La diferència al títol de les dues versions, “fill de Jacob” o “fill de Elí”, i el fet que a la dedicatòria catalana s'utilitzi indistintament un nom per l'altre, es deu a que el pare de sant Josep apareix amb dos noms diferents als evangelis: al llibre de sant Mateu consta com a Jacob (Mt 1, 16), i al de sant Lluc com a Elí (Lc 3, 23).¹⁴ Un altre motiu de confusió, aquest formal, és que les dues històries figuraven juntes al llibre d'obres gòtiques conegut com El Nazareno.¹⁵

Pel que fa a la persona de Joan Carbonell, Ribelles Comín li atribueix també la

¹² RIBELLES COMÍN, José. *Op. cit.*, p. 152.

¹³ Vegeu el capítol titulat “La traducció al segle XV”.

¹⁴ Alguns exegetes afirmen que Jacob i Elí eren germans i que, d'acord amb la llei del levirat, l'un era el pare biològic i l'altre el pare legal de sant Josep. Aquesta llei apareix al llibre del Deuteronomi 25, 5-6 i determinava que, si dos germans vivien junts i l'un d'ells moria sense fills, el germà supervivent s'havia de casar amb la seva esposa –és a dir, la cunyada- i adoptar els fills com a propis.

¹⁵ RIBELLES COMÍN, José. *Op. cit.*, vol. 2, p. 152 i 545.

Obra de fray Joan alamany de la venguda de Antichrist (Joan Jofre, València 27 de novembre 1529): “Juan Carbonell, el autor de la versión valenciana de la anterior *Obra de fray Joan alamany*, debe ser el mismo que tradujo *La historia de Joseph fill de Heli e Espos de la Sacratissima Verge Maria...* que anteriormente anotamos, por cuyo motivo la incluimos en su artículo”.¹⁶ Julián Martín Abad dona notícia de dues edicions: *Obra de fray Johan alamany de la venguda de l'Antichrist. Ab una reprobacio de la secta Mahometica. Edit. lit. y trad. Joan Carbonell*”, sense lloc d'impressió ni impressor, de l'agost de 1513, i *Obra de fray Johan alamany de la venguda de Antichrist. E de les coses que se han de seguir Ab una reprobacio de la secta Mahometica. Ed. lit. y trad. Joan Carbonell*, imprès per Juan Joffre a València el 27 de novembre de 1520. També aporta informació sobre l'obra *Epithomata Dime latronis sancti*, sense nom del lloc d'impressió ni l'impressor, que data c.1501-1515?, de Joan Carbonell, però de la qual no es conserven exemplars.¹⁷

Tanmateix Rubió i Balaguer indica que “Joan Carbonell, de qui poca cosa o res se sap, va publicar a València, l'any 1520, la traducció d'un llibre, desconegut per mi, *De la venguda de l'Antichrist e de les coses que se han de seguir, ab una reprobació de la secta Mahomètica*, de fra Johan Alamany (Ribelles, *Bibliografia...*, II, p. 153), que convindria estudiar millor”.¹⁸

El fet que al pròleg de *La ystoria de Joseph fill de Eli* de Cofman s'anomeni la *Suma de la art de Arismetica* de Francesc de Santcliment serveix d'estranya connexió entre dos dels nostres traductors. La nostra hipòtesi és que no es tracta de coincidències, sinó que alguns autors i traductors col·laboraven indistintament amb grups d'impressors que mantenien alguna mena d'intercanvis no manifestats documentalment.

¹⁶ *Ibidem*, vol. 2, p. 153.

¹⁷ MARTÍN ABAD, Julián. *Op. cit.*, p. 455-456.

¹⁸ RUBIÓ I BALAGUER, Jordi. *Història de la literatura catalana*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1984, vol. I, p. 396.

La traducció del llatí al castellà de *Las meditaciones y soliloquio y manual*, publicada per Gumiel a Valladolid el 1509 i 1511, pseudo sant Agustí.

Al text no figura el nom del traductor, per la qual cosa no es dóna per identificat als repertoris. No obstant això, una opinió tan reconeguda com la de Carlos Alvar i José Manuel Lucía Megías accepta que l'obra fos traduïda per fra Ambrosio Montesino, per la qual cosa ens en fem ressò aquí.¹⁹ Cal tenir molt en compte, però, que Alvar i Lucía Megías no indiquen quina és la font o l'estudi que ha determinat aquesta atribució, i fan referència, ens sembla, a un títol incomplet: parlen únicament d'unes *Meditaciones de Sant Agustín* de 1511, quan el títol que figura als repertoris és *Las meditaciones y soliloquio y manual*, imprès per Gumiel el 1509 i el 1511 (text idèntic, segons ens va confirmar el doctor Martín Abad). Aquesta és l'obra que, segons Emilio Blanco, “se publicó traducida al castellano y sin retoques diez veces entre 1509 y 1598”.²⁰

A continuació exposem algunes dades biogràfiques de fra Ambrosio Montesino, com hem fet en els casos de Santcliment i Carbonell, tot i no poder donar per segura cap hipòtesi.

Fra Ambrosio Montesino va néixer a Huete, Conca, cap al 1444 o el 1445. Frare franciscà del convent de Juan de los Reyes de Toledo, sol acceptar-se que va ser Hernando de Talavera (fundador de la impremta de Nuestra Señora de Prado i confessor de la reina Isabel) qui el va introduir a la cort. Montesino l'acabaria succeint com a confessor reial. El seu nom apareix als llibres de comptes de Gonzalo de Baeza, tresorer d'Isabel la Catòlica, com a beneficiari de diverses quantitats per a l'adquisició

¹⁹ ALVAR, Carlos; LUCÍA MEGÍAS, José Manuel. “Repertorio de traductores del siglo XV: Segunda veintena”. A: Fermín Sierra Martínez (ed.). *Literatura y transgresión. En homenaje a Manuel Ferrer-Chivite*. Amsterdam: Rodopi, 2004, p. 89-111.

²⁰ BLANCO, Emilio. “El castellano y otras lenguas: la traducción”. A: Víctor Infantes, François López i Jean-François Botrel (eds.). *Historia de la edición y la lectura en España, 1472-1914*. Madrid: Fundación Germán Sánchez Ruipérez, 2004, p. 185, nota 3.

de llibres i per a cobrir les despeses de l'elaboració (pagaments del copista i de l'il·luminador) de la *Vita Christi*, de Ludolf de Saxònia, que li encomanaren els reis i que finalitzà a Cifuentes el 1499. Va ser un dels majors èxits editorials del segle. Després de morir la reina, Montesino continuà escrivint obres piadoses i de meditació, va fundar el convent de les *concepcionistas* de Conca i s'establí a Toledo probablement entre 1508 i 1512. El 1512 va ser nomenat bisbe de Sarda (Albània), càrrec que ocupà sense desplaçar-s'hi el 1513, en qualitat d'"obispo del anillo del cardenal Cisneros" (tasca similar a la del bisbe auxiliar). Igualment honorífic devia ser el nomenament de bisbe de Màlaga, que consta al sepulcre de l'església de San Francisco de Huete. Morí a Madrid el 29 de gener de 1514.

A més de la *Vita Christi* i les *Meditaciones* que hem anomenat abans, Alvar i Lucía Megías li atribueixen la traducció de les *Vidas de los sanctos religiosos* de Sant Jeroni (1511), tot i que adverteixen que pot tractar-se només d'una correcció del text de Gonzalo García de Santa María. També observen que probablement va ser l'autor del perdut *Breviario de la Inmaculada Concepción de la Virgen Nuestra Señora* (Toledo, 1508). L'estudi dels dos professors és encara provisional, i no ofereix dades sobre les recerques que els han dut a acceptar aquestes atribucions.

Montesino va ser també autor d'una àmplia obra creativa, que aquí només ens interessaria com a marc de referència: un *Cancionero*, acabat a Toledo el 1508 i dedicat al rei Fernando, les *Epístolas y Evangelios*, de 1512, i diverses *coplas* (les més famoses, *Tratado del Santissimo Sacramento*, *Al destierro de nuestro Señor para Egipto* i *Coplas al arbol de la Cruz*) del gust de la reina Isabel, a més de comentaris bíblics com unes *Postillae* d'atribució dubtosa.²¹

²¹ [En línia:] < http://users.bart.nl/~roestb/franciscan/franauta.htm#_Toc427590361 > (Consulta: 5 de desembre de 2006).

2.1.3.- Francisco de Madrid. Traductor del llatí al castellà del *De los remedios contra próspera y adversa fortuna*, de Petrarca, el 1510. Les dades més ben fonamentades que podem recollir actualment sobre la figura de Francisco de Madrid es troben en un interessant estudi documental de Peter Russell.²² Amb anterioritat a aquesta recerca, sovint s'havia confós la identitat del canonge de Palència amb la del seu homònim Francisco Rodríguez de Madrid (mort cap al 1503), secretari dels Reis Catòlics i autor d'una *Égloga* de propaganda política a favor de Ferran II escrita i representada el 1495, que es conserva en el *Cancionero de Palacio*. Jesús Gómez desfà la confusió i aclareix alguns aspectes de la poesia d'aquest autor cortesà.²³

Segons Russell, doncs, Francisco de Madrid era un dels germans grans d'Alonso (Fernández) de Madrid, famós traductor de l'*Enchiridion* d'Erasme, i fill de Pedro González de Madrid, un *hijodalgo* de Palència que va ser tresorer de la Santa Croada i de la Germandat entre 1485 i 1491 i que cap al 1501 va traslladar-se a Granada tot deixant part de la família (Francisco, Alonso i probablement Pedro) a Palència. El motiu que s'hi quedessin era que l'any 1501 Francisco de Madrid ja havia accedit a l'ardiaconat d'Alcor, "dignidad superior que deja suponer que el titular había pasado bastante tiempo como sencillo canónigo o racionero antes de ser promovido a ella. (...) No sería excesivamente atrevido sugerir que Francisco de Madrid naciera hacia el año 1470, y que tenía en 1501 unos treinta y un años más o menos y frisaba los cuarenta al

²² RUSSELL, Peter. "Francisco de Madrid y su traducción del *De remediis* de Petrarca". A: *Estudios sobre literatura y arte dedicados al profesor Emilio Orozco Díaz*. Granada: Universidad de Granada, 1979, p. 203-220.

²³ GÓMEZ, Jesús. "La *Égloga* de Francisco de Madrid y los orígenes del teatro castellano". *Revista de Estudios Hispánicos*, vol. XXVII, núm 2, 1993, p. 187-201. Vegeu també GULLET, J. E. "Égloga hecha por Francisco de Madrid (1495)". *Hispanic Review*, XI (1943), p. 275-303; i BLECUA, Alberto. "La *Égloga* de Francisco de Madrid en un nuevo manuscrito del siglo XVI". A: *Serta Philologica F. Lázaro Carreter*. Madrid: Cátedra, 1983, p. 39-106.

morir nueve años más tarde”,²⁴ indica Russell.

Pel que escriu al pròleg i a l'*Utílogo* final del *De los remedios contra próspera y adversa fortuna*, va passar malalt tota la joventut i part de la maduresa. El 10 de setembre de 1501 va demanar permís al capítol per anar a Castromocho a curar-se d'una malaltia que el feia ofegar-se, i el 1502 va tornar a demanar permís, ara per visitar els pares a Granada i els prestigiosos metges de la ciutat. Russell dedueix, per l'epístola final de la traducció, que en acabar de revisar el text ja tornava a estar malalt, i que durant la seva estada a Granada havia tingut contacte amb el Gran Capitán, resident a Loja a la tornada d'Itàlia (1507).²⁵

El 1509 Francisco de Madrid abandonà l'ardiaconat i el seu germà Alfonso va presentar al capítol les cartes de Juli II per nomenar-lo per a la vacant. Formava part del grup de canonges de Palència que seguiren les passes d'Erasme, i entre els quals no figurava Francisco, més proper a l'ortodòxia. Pel que sembla, la fama del germà erasmista va servir sempre per eclipsar la seva vàlua, com es dedueix dels comentaris del teòleg i humanista Antonio Honcala (alumne de Nebrija i autor de la *Grammatica Propaegnia*), que, en comentar la traducció de Petrarca, observava que Alfonso de Madrid, “para emular y para sostener la fama de su hermano, está tomando sobre sí el cargo inmenso de tachar y luego de corregir algunos errores que, por culpa de los cajistas, afeaban la traducción del hermano (...) y se dedica con ayuda de los escritos de los mismos antiguos, tanto a dar luz a cuantiosos pasajes de los más recónditos de ella (porque Petrarca es a veces de propósito oscuro) como a poner en los márgenes notas llenas de encanto”. Un comentari que, com observa Peter Russell, més aviat serveix per

²⁴ RUSSELL, Peter. *Op. cit.*, p. 208.

²⁵ *Ibidem*, p. 208-209.

a rebaixar els coneixements teològics de Francisco de Madrid.²⁶

El mateix Francisco de Madrid havia suggerit a la dedicatòria de l'obra la inclusió d'unes notes marginals que “la priessa de los desseosos de verle [el libro] ya salido a luz” va impedir d'afegir-hi. Però és que ni aquestes notes ni les d'Alfonso van addicionar-se a cap de les edicions posteriors: “se podría esperar que, por lo menos las ediciones de 1523, 1524 y, sobre todo, de 1534, contuvieran el texto revisado. No es el caso. Ninguna de las ediciones contiene anotaciones marginales”, afirma Russell.²⁷ No obstant això, Ruiz Casanova també es fa ressò de l'èxit indiscutible de l'obra: “Cerca de ciento veinte ediciones y reimpresiones de la obra de Petrarca se publican en lengua castellana entre 1510 y 1591. *De los remedios contra próspera y adversa fortuna* inaugura esta larga lista de traducciones: se imprime en castellano por primera vez en 1510, traducción debida a Francisco de Madrid, y reimpressa en 1513, 1518, 1523 y, sin citar traductor, en 1524 y 1534”.²⁸

Pel que fa al text, Peter Russell indica que Francisco de Madrid, tot i que afirma seguir els criteris de Sant Jeroni, en realitat ofereix una versió molt fidel a l'original:

La prosa de Francisco de Madrid se caracteriza aquí por una sencillez elegante pero llana. La sintaxis no intenta imitar las normas latinas, el vocabulario está notablemente libre de cultismos, se hace poco uso de los recursos retóricos tradicionalmente empleados por los prosistas de la época, si bien, al dirigirse al Gran Capitán, maneja el autor con desenvoltura ideas y metáforas de cierta complejidad. Están notablemente ausentes las repeticiones de sinónimos nominales tan al gisto de otros prosistas. Las frases son llanas y completas de por sí, evitando Francisco de Madrid aquel uso excesivo del copulativo que, en las obras medievales, sugiere cierta falta de fuerza para sintetizar el pensamiento.²⁹

A més, al pròleg no reproduïx la tòpica afirmació sobre la llengua vernacle com

²⁶ Ibídem, p. 210-211.

²⁷ RUSSELL, Peter. *Op. cit.*, p. 212.

²⁸ RUIZ CASANOVA, José Francisco. *Aproximación a una historia de la traducción en España*. Madrid: Cátedra, 2000, p. 173.

²⁹ RUSSELL, Peter. *Op. cit.*, p. 216.

un mal vehicle per a traslladar l'obra, sinó que contraposa “la claridad de nuestro romance” a la foscor del llatí.

No es cuestión, en efecto, de mantenerse en equilibrio entre la versión *ad litteram* y la versión *ad sententiam*, según la receta del Príncipe de Viana, porque tal manera de proceder desemboca en la oscuridad de la traducción. Por idéntica razón, se excluyen los latinismos. Es necesario remodelar el discurso de Petrarca hasta que corresponda a las normas del discurso castellano. Rechaza este traductor, de este modo, tachándolas de palabras perdidas, las series sinonímicas tan del gusto de Petrarca en el *De remediis*, así como de los manuales de retórica medievales. Así, conservará tan sólo aquellas palabras que, a su juicio, sirven en tales casos realmente para aclarar o matizar el pensamiento. Otras veces, en cambio, añade por su cuenta vocablos para que, según exige la lengua vernácula, «las sentencias vayan encadenadas», es decir, incorpora a su versión conjunciones y otras formas verbales que, ausentes en el texto latino, considera necesarias para que fluya debidamente el discurso según las normas del castellano. El resultado es una traducción fiel, mas también variada, viva y flexible, a la vez que poco distanciada de la lengua común.”³⁰

Russell creu que “una frase en el Utílogo de 1510, suprimida en las ediciones posteriores, demuestra que, antes de morir, había visto ya impresa toda la traducción”,³¹ un llibre escrit segons Petrarca per al lector corrent i no per als filòsofs, i que havia de tenir una influència vasta i difícilment rastrejable en la literatura espanyola, llevat del cas excepcional de Fernando de Rojas, que proclamà la seva admiració per aquest tractat utilitzant-ne nombrosos préstecs a *La Celestina*.

Traducció del llatí al castellà (anònima) de la traducció de l'àrab al llatí de les *Epístolas enviadas a Rabí Isaac*, de Rabí Samuel, d'**Alonso de Buenhombre**, de 1511.

L'autor, un enigmàtic rabi Samuel del Marroc, envia unes cartes (entre 25 i 27, segons les versions) crítiques amb la religió jueva al també enigmàtic mestre de sinagoga rabí Isaac. Se suposa que el dominic arabista Alonso de Buenhombre les va

³⁰ RUSSELL, Peter. *Traducciones y traductores en la Península Ibérica (1400-1550)*. Bellaterra: Universitat Autònoma, 1985, p. 51.

³¹ RUSSELL, Peter. “Francisco de Madrid y su traducción del *De remediis* de Petrarca”. *Op. cit.*, p. 209.

traduir de l'àrab al llatí.³² Buenhombre és un dels castellans que es va formar com a orientalista per fer l'apostolat entre àrabs i jueus del nord de l'Àfrica. El 1336, mentre era presoner a El Caire, va traduir la *Historia Ioseph ultra ea quae in libris continentur*. En recobrar la llibertat, va anar a la missió dominica del Marroc, però el van empresonar fins a finals de 1338, any en què va anar cap a París amb la seva obra més cèlebre: l'*Epistola Rabbi Samuelis de Adventu Messiae ex arabico translata*. Emprengué després una altra traducció coneguda: la de *Disputatio Abutalib Saraceni et Samuelis Iudei, que fides precellit, an Christianorum, an Iudeorum, an Saracenorum*, de l'àrab al llatí, tot i que afirmava que havia estat feta a partir d'un llibre hebreu. El 1341, des de Xipre, dirigí una carta al cardenal Pedro Gómez amb la qual l'obsequiava amb la traducció de l'àrab al llatí de la *Vita sancti Antonii*. El 1341 era a Avignon i el 1342 publicà una altra traducció de l'àrab: *Contra malos médicos*. L'any 1344 va ser nomenat bisbe del Marroc. En morir, el 1353, encara lamentava que no hi hagués prou traductors per a tants llibres àrabs que mereixien ésser traduïts.

Es conserven tres manuscrits de la traducció de l'àrab al llatí de l'*Epistola ad Rabbi Isaac de prophetiis Veteris Testamenti contra errores Iudaeorum* (el manuscrit 403 de la biblioteca universitària de Valladolid i els manuscrits 864 i 9260 de la Biblioteca Nacional de Madrid, tots tres del segle XV) i un en castellà que conté 28 capítols (a la biblioteca universitària de Valladolid). La primera impressió és de Pablo Hurus i presenta l'*Antichristus et quindecim signa* amb la *Epistola* en segon lloc, impressió feta a Saragossa, entre el 8 i el 15 d'octubre, segons consta al Patrimoni Bibliogràfic Espanol. La mateixa font registra una altra impressió d'aquest volum amb l'*Antichristus* i la *Epistola ad Rabbi Isaac* feta per Fadrique de Basilea a Burgos el

³² *Dictionnaire d'Histoire et Géographie Ecclesiastiques*, vol. 10, col. 1061. Més dades biogràfiques i documentals (en línia): http://www.filosofia.tk/oprhernandez/pagina_nueva_4.htm [Consulta: 5 de maig de 2005.]

1497. Totes dues anuncien que el llibre de l'Anticrist ha estat "traducido y moralizado por Martín Martínez de Ampiés", però no puntualitzen si també l'*Epistola* en castellà és obra del mateix traductor.³³ Julián Martín Abad ens indicà que a la base de dades IISTC, als números ISTC ia0077000 i ISTC ia00770200, referits a les edicions incunables de Pablo Hurus i Fadrique Biel de Basilea, s'hi afageix la nota següent en l'apartat "Autorship+Text": "Alphonus Boni Hominis claims only to translate the Epistola of Rabbi Samuel but «it seems he himself was the author, drawing largely from another tract in Arabic» (Encyclopaedia Judaica)".

Del 1511 i de Valladolid és l'edició castellana de l'*Epistola de Rabbi Isaac* de Diego de Gumiel, que en aquest cas es publicà aïllada i no amb l'*Anticristo*. Tot i no conservar-se exemplars, en donaren referències Jaime Villanueva i Nicolás Antonio. Podríem pensar que Gumiel va publicar el mateix text que ja havia sortit imprès a Saragossa i a Burgos, com és el cas d'altres traduccions reeditades a l'època, i també que la traducció al castellà sigui obra del mateix Martín Martínez de Ampiés per associació amb el text de l'*Anticrist* amb el qual s'havia traduït, però evidentment caldria una anàlisi acurada dels textos per tal de confirmar una hipòtesi com aquesta. Posteriorment José Nicolás Entile va fer-ne una altra traducció i edició a Cadis, el 1835. En l'actualitat existeix una edició facsímil de la publicació parisina de Pierre Le Dru (1495) del llibre *Epistola contra judeaeorum errores* del rabí Samuel.

Mercedes Vaquero, en presentar l'inventari de llibres de Fernán Pérez de Guzmán, senyor de Bartres, indica que Tate ja havia recollit informació d'unes notes bibliogràfiques marginals d'Ambrosio Morales el 1567 i del seu amic Gonzalo Argote

³³ La mateixa incògnita deixa per desvetllar a SAGREDO FERNÁNDEZ, Juan Antonio. *Fuentes para el estudio de la imprenta en Burgos (1475-1599)*. Madrid: Excelentísimo Ayuntamiento de Burgos, 1997, p. 94.

de Molina (manuscrits conservats a la Biblioteca Nacional), segons les quals la biblioteca conté

La carta de rabí Samuel, y su respuesta [carta del rabí Samuel de Marruecos de 1068, traducida en romance ya desde mediados del s. XIV, y de nuevo en castellano en el s. XV por petición de Juan de Villafuerte, traductor de la *Anacephalaeosis* de Alonso de Cartagena. La repuesta es del rabí Ishaq. V. Tate 1965, 101, n. 18] [18a]; pregunta del obispo de Burgos, y su respuesta [Alonso de Cartagena, ¿Duodenario?] [18b].³⁴

Per tant, podem afegir que la traducció reproduïda per Gumiel va ser probablement demanada per Juan de Villafuerte, el traductor de l'*Anacephalaeosis* de Alonso de Cartagena, sense que en sapiguem el motiu ni tampoc el nom del traductor.

2.1.4.- Fernán Pérez de Guzmán. Traductor del llatí al castellà del *Mar de historias*, de Giovanni della Colonna, de 1512. S'ha deduït que Fernán Pérez de Guzmán (documentat c. 1376-1460) va néixer cap als últims anys del regnat de Joan II o primers del regnat d'Enric III a Toledo. Ell mateix indicà que, essent molt petit, va visitar Avignó. Era nebot de López de Ayala, oncle del marquès de Santillana (de la cort dels Mendoza, que va fomentar una bona part de les traduccions del segle XV al castellà) i besavi de Garcilaso de la Vega, va heretar el *señorío* de Batres essent un nen, a la mort del seu pare (1384). Des de jove participà en les *disputaciones e requeistas* dels trobadors castellans. Com a poeta figura en la col·lecció de Juan Alfonso de Baena, i entre 1450 i 1455 va compondre *Generaciones y semblanzas* per retratar els “grandes señores, perlados e caballeros, que en los tienpos d'estos reyes fueron”, des d'Enric III de Castella, en una continuació cronística del canceller d'Ayala que és una de les obres cabdals del biografisme històric medieval. L'obra sembla tenir remembrances de la

³⁴ VAQUERO, MERCEDES. *Cultura nobiliaria y biblioteca de Fernán Pérez de Guzmán*. Ciudad Real: Oretania Ediciones, 2003. Es refereix a l'obra de TATE, Robert Brian. *Generaciones y semblanzas de Fernán Pérez de Guzmán*. Edició crítica. Londres: Tamesis Books, 1965.

traducció del *Mare Historiarum* del dominic Giovanni della Colonna. Segons Domínguez Bordona,

La obra de Pérez de Guzmán es, más que una traducción, una compilación del libro de Juan de Columna, en la que intercaló además varios capítulos, hasta ahora [1927] inéditos, pues no figuran en la única edición de la obra, de 1512, ni por tanto en la reimpresión de 1913. Esta parte inédita es, a su vez, extracto de una obra intitulada *Planeta*, escrita en latín en 1218 por el clérigo Diego de Campos, canciller de Fernando III.

La citació és de Ruiz Casanova, que completa el retrat del traductor així:

Parece ser que Pérez de Guzmán fue dado a estas traducciones-compilaciones, a juzgar por su *Floresta de Filósofos*, donde reúne sentencias de Séneca, Cicerón, Boecio y otros; también fue autor de una versión y selección de las *Epístolas* de Séneca, texto que se imprimiría en varias ocasiones desde 1496. En conclusión, Fernán Pérez de Guzmán presenta otra vertiente de la traducción de su tiempo: de un lado, la traducción cuya finalidad previa ha sido servir de fuente o inspiración para una obra original; de otro, la traducción-selección en forma de *florestas* o colecciones antologadas de textos.³⁵

Alguns investigadors afirmen que també és responsable de les primeres traduccions castellanen de determinades epístoles de Sèneca.³⁶ Alvar i Lucía Megías asseguren que poc abans de morir va traduir al castellà, o va començar la traducció, de l'*Anacephaleosis* (amb el títol *Genealogía de los Reyes de España*) del seu amic Alonso de Cartagena (1454-1456), amb la col·laboració de Juan de Villafuerte, i que se li atribueix la versió castellana de la *Doctrina del bienaventurado Bernardo Santo*, de Bernat de Chartres.³⁷ Com a autor, va escriure poesia de cançoner (*Cancionero de Baeza*), poemes històrics (*Loores de los claros varones de España*) i poemes moralistes

³⁵ RUIZ CASANOVA, José Francisco. *Aproximación a una historia de la traducción en España*. Madrid: Cátedra, 2000, p. 103.

³⁶ NADER, Helen. *Los Mendoza y el Renacimiento español*. Guadalajara: Diputación de Guadalajara, 1986, p.109; BARRIO SÁNCHEZ, José Antonio (ed.). *Generaciones y semblanzas de Fernán Pérez de Guzmán*. Madrid: Cátedra, 1998, p. 26.

³⁷ ALVAR, Carlos; LUCÍA MEGÍAS, José Manuel. "Repertorio de traductores del siglo XV: Tercera veintena". *Quaderns de Filologia. Estudis Literaris*, vol. VIII (2003), p. 33-34.

(*Coronaciones de las cuatro virtudes, Proverbios*), una obra que Martí de Riquer i José María Valverde consideren sens dubte influenciada per Salusti.³⁸

A la seva biografia, Mercedes Vaquero³⁹ explica que Pérez de Guzmán va mostrar una activa implicació política a favor de Ferran d'Antequera, que li va ocasionar perjudicis i va motivar que es retirés i es dedicés a l'estudi. Va formar una important biblioteca de vuitanta-cinc assentaments, cosa que la fa comparable a la de qualsevol dels seus coetanis cultes, amb llibres clàssics (originals i traduïts), literatura italiana, història, prosa doctrina i científica, religió i teologia, poesia, dret i tractats de formació de prínceps. El cas de Fernán Pérez de Guzmán és representatiu de la noblesa intel·lectual de l'època: comprava llibres, es feia amb persones cultes com Alonso de Cartagena, bisbe de Burgos (qui també exercí com a traductor), i podia traduir i transcriure textos i aprofundir en literatura, filosofia, religió o història. Segons documenta Mercedes Vaquero, també encarregava traduccions: va demanar al seu cosí Vasco Ramírez de Guzmán, arcedià de Toledo, que traduís al castellà la *Guerra de Yugurta* y *La conjuración de Catilina* de Salusti, i a fra Gonzalo de Ocaña, prior del monestir de la Sisla de Toledo, els *Diálogos de San Gregorio*.

2.1.5.- Juan Calvo. Traductor del llatí al castellà de la seva obra *Forma salutandi seu laudandi Virginem*, c. 1514. Tot i que no és possible deduir-ho per l'any d'impressió d'una edició i de l'altra, perquè no hi consta l'any en què es van estampar, el més probable és que Juan Calvo escrivís aquesta obra originalment en llatí i després la traduís a la seva llengua vernacla, també impresa per Diego de Gumiel, aproximadament un any després. Plantegem aquesta hipòtesi perquè l'habitual era que

³⁸ RIQUER, Martí de; VALVERDE, José M. *Historia de la literatura universal*. Barcelona: Planeta 1986, vol. 4, p. 284.

³⁹ VAQUERO, Mercedes. *Op. cit.*

els autors empressin amb preferència la llengua de prestigi i que només en un segon moment decidissin vulgaritzar l'obra per difondre-la a un nivell més ampli. Els repertoris i catàlegs principals no donen dades clares sobre l'any d'impressió de les dues versions: s'indica que la llatina és posterior a l'agost del 1513, i se suposa que la castellana és del 1514, fet que, juntament amb l'argument anterior, ens ha fet considerar la segona com una traducció. L'obra en castellà inclou el mateix pròleg amb dedicatòria a Alonso de Proaza que la versió llatina, que també s'ha traduït. A més, el volum que es conserva a la Biblioteca Colombina de Sevilla, en llatí, indica que “en verso de portada consta la fecha 1512”; per tant, sembla garantit l'ordre que la lògica dicta. Aportarem encara l'opinió de Carlos Alvar, que, quan estudia les traduccions de llengües vernacles al llatí, pràcticament en descarta l'estudi:

Parece evidente que no se pueden incluir en este grupo las versiones al latín, pues muchos de los autores pensaban, escribían y vivían en esta lengua; la exclusión de este grupo de intelectuales (y de textos) casi no deja lugar a testimonios posibles.⁴⁰

Aquest seria, doncs, un cas d'autotraducció dins de l'obra impresa de Gumiel.

D'altra banda, **Alonso de Proaza** va ser traductor parcial de l'*Ars inventiva veritatis* de Ramon Llull, de 1515. No pretenem incloure Proaza dins del grup de traductors de Diego de Gumiel, ni tampoc considerar l'*Ars inventiva veritatis* com un llibre traduït, però sí donar rellevància a un comentari significatiu de Jordi Pardo Pastor: que a l'*Ars inventiva veritatis* editat per Proaza “hallamos, también, traducciones del catalán al latín de las obras del mismo Llull, la *Taula general* y el *Art de fer e solre*

⁴⁰ ALVAR, Carlos. “Materiales para una taxonomía de la traducción al castellano en el siglo XV”. A: *Lengua, variación y contexto. Estudios dedicados a Humberto López Morales*. Madrid: Arco/Libros, 2003, vol. I. p. 73.

questions, con el nombre de *Tabula generalis y Lectura super artem inventivam et tabulam generalem*". Pardo dóna com a font d'aquest informació Rogent i Duran.⁴¹

De manera sumària, fem el recull dels traductors i les traduccions publicades per Diego de Gumiel actualment identificats:

Francesc de Santcliment: traductor de l'italià al català del *Flor de virtuts e de costums*, de Simon de Casia, impresa per Diego de Gumiel a Barcelona el 3 de gener del 1495.

Guillem de Fontana: traductor del llatí al català del *Psaltiri devotissim*, d'Eiximenis, imprès per Diego de Gumiel a Girona el 3 de març del 1495.

Francisco de Madrid: traductor del llatí al castellà del *De los remedios contra próspera y adversa fortuna* de Petrarca, imprès a Valladolid el 1510.

Fernán Pérez de Guzmán: traductor del llatí al castellà del *Mar de historias*, de Giovanni della Colonna, imprès a Valladolid el 1512.

Juan Calvo: traductor del llatí al castellà del seu propi *Forma salutandi seu laudandi Virginem*, imprès a València cap al 1514.

2.2. Traduccions sense traductor identificat

Paris e Viana, Historia de las amors e vida del caualler Paris e de Viana filla de França, de Pierre de La Cepède.
Gerona, Diego de Gumiel (5 juny 1495) [català]

Paris et Vienne. Historia de los amors e vida del cavaller Paris e de Viana, de Pierre de La Cepède.
Barcelona, Diego de Gumiel (c. 1497) [català]

Sumario de las santas indulgencias, perdones y estaciones de Roma, que ganan cada año para siempre los que tomen la bulla y cofadria del hospital de señor

⁴¹ PARDO PASTOR, Jordi. "Alonso de Proaza, «homo litterarum, corrector et excelsus editor». [En línia:]<<http://www.hottopos.com/convenit3/jordipar.htm>> (Consulta: 5 març 2007). Referència: ROGENT, E.; DURAN, E. *Bibliografía de les impressions lul·lianes*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1927.

Santiago, Indulgències de l'Hospital de Santiago de Compostela.
Valladolid, Diego de Gumiel (c. 1502-1505) [castellà]

[Cal advertir que no és possible determinar si és una traducció de la butlla idèntica impresa en llatí o si es tracta de dues versions simultànies.]

Transumptum litterarum de veritate sacrorum stygmatum sororis Lucie de Narnia, del cardenal Ippolito d'Este.
Valladolid, Diego de Gumiel (1502?) [castellà]

Historia de Joseph hijo del gran patriarcha Jacob, de Joan Roiç de Corella.
Valladolid, Diego de Gumiel (17 setembre 1507) [castellà]

Las epístolas de Rabi Samuel de Israel, de la ciudad del Rey de Marrocos, enviadas a Rabi Isaac, Doctor y Maestro de la Sinagoga que esta en la Subjulmeta en el reino susodicho, de Rabí Samuel. Traducció de l'àrab al llatí de fra Alonso de Buenhombre.
Valladolid, Diego de Gumiel (1511) [castellà]

Exposicion del psalmo Super flumina, de Girolamo Savonarola.
Valladolid, Diego de Gumiel (1511) [castellà]

Los cinco libros del esforçado e inuencible cauallero Tirante el blanco de roca salada: Cauallero de la Garrotera, de Joanot Martorell.
Valladolid, Diego de Gumiel (28 maig 1511) [castellà]

Devotissima exposicion sobre el psalmo de miserere mei hecha por el reuerendo padre famoso predicador fray ieronimo de ferrara: de la orden de los predicadores, de Girolamo Savonarola.
Valladolid, Diego de Gumiel (c. 1510-1512) [castellà]

La vida de nuestro redentor y salvador Jesu Cristo, de Sant Bonaventura [pseudo].
Valladolid, Diego de Gumiel (10 juny 1512) [castellà]

Epístola a un pariente suyo, en quatro hojas, de Bernardus Sylverter.
Valencia, Diego de Gumiel (1513-1517) [castellà]

2.3. Anàlisi bibliogràfica de les traduccions

2.3.1. Formats

Pel que fa al format del llibre, podem classificar les divuit edicions de traduccions impreses per Gumiel de la manera següent:

En **quart**:

Flor de virttuts e de costums (1495)

Paris e Viana (1495)

Paris et Vienne (c.1497)

Transumptum litterarum de veritate sacrorum stygmatum sororis Lucie de Narnia (1502?)

Historia de Joseph hijo del gran patriarca Jacob (1507)

Las meditaciones y soliloquio y manual (1509)

Las meditaciones y soliloquio y manual (1511)

Las epístolas de Rabí Samuel de Israel (1511)

Exposicion del psalmo Super flumina (1511)

Devotissima exposicion sobre el psalmo de miserere mei (c. 1510-1512)

Epístola a un pariente suyo (1513-1517)

En **octau**:

Psaltiri devotissim (1495)

Forma salutandi seu laudandi Virginem (1513)

En **foli**:

Sumario de las santas indulgencias, perdones y estaciones de Roma (c. 1502-1505)

De los remedios contra próspera y adversa fortuna (1510)

Tirante el blanco (1511)

La vida de nuestro redentor y salvador Jesu Cristo (1512)

Mar de istorias (1512)

2.3.2. Nombre de fulls i foliació

D'acord amb les dades que tenim, superen els cent fulls:

Las meditaciones y soliloquio y manual (188 pàgines en 4rt a doble cara)

De los remedios contra próspera y adversa fortuna (288 folis)

Tirante el blanco (288 folis)

Cap de les traduccions impreses per Diego de Gumiel no utilitza marques de foliació, però sí que ens consta d'algunes obres que integren signatures bibliogràfiques:

Forma salutandi seu laudandi Virginem

Psaltiri devotissim

De los remedios contra próspera y adversa fortuna

Los cinco libros del esforçado e inuencible cauallero Tirante el blanco

Mar de istorias

2.3.3. Llocs d'impressió de les traduccions

Girona: 2

Barcelona: 2

Valladolid: 12

València: 2

2.3.4. Llengües de partida i d'arribada

	l·latí>cat	l·latí>cast	cat>cast	?>cat*	it>cat
Girona	1	-	-	1	-
Barcelona	-	-	-	1	1
Valladolid	-	10	2	-	-
València	-	2	-	-	-
TOTAL:	1	12	2	2	1

**Paris e Viana* i *Paris et Vienne* procedeix d'un text d'origen encara no determinat per la crítica; probablement hauria de considerar-se més una adaptació que una traducció.

Constatem que de les **divuit** traduccions que imprimeix Gumiel, hi ha **tretze** edicions del llatí a llengua vulgar i només **cinc** entre llengües vernacles (si es vol considerar *Paris i Viana* com a traducció, i no adaptació).

La llengua vernacle en la qual Diego de Gumiel publica més traduccions és el castellà: **catorze**. En català només en publica **quatre**.

Cal recordar que parlem d'edicions de traduccions, i que de *Paris i Viana* i *Las meditaciones y soliloquio y manual* hi ha dues edicions de la mateixa traducció.

2.3.5. Traduccions amb marca de l'impressor

Atès que sembla haver-hi algun tipus de relació entre la categoria i també l'expectativa de difusió d'un llibre i la marca de l'impressor, exposem les traduccions que les inclouen:

Lleons:

Flors de virtuts e de costums, Barcelona 1495 (a la coberta)

Psaltiri devotissim, Girona 1495 (a la coberta)

Paris e Viana, Girona 1495 (a la coberta)

Pelicà:

Historia de las amors e vida del cavaller Paris e de Viana, Barcelona c. 1497 (a la coberta)

Crismó amb la "G" i el nom incorporat:

De los remedios contra próspera y adversa fortuna, Valladolid 1510 (al colofó)

La vida de nuestro redentor y salvador Jesu Cristo, Valladolid 1512 (a continuació del colofó)

Mar de istorias, Valladolid 1512 (a l'últim full, flanquejat per quatre sants)

Observem que les traduccions amb marca representen una proporció important respecte de tots els llibres que porten els emblemes de Diego de Gumiel: són set dels quinze que fan el total. Quatre són traduccions de llatí a vulgar, tres són traduccions o adaptacions entre llengües vernacles. Com que hem vist que Gumiel estampava marques en llibres d'esperada difusió, no és estrany que aquest factor coincideixi amb les traduccions d'obres que el públic desitjava llegir en llengua pròpia.

2.3.6. Temàtica

Excepte en el cas de *Paris i Viana*, *Paris et Vienne* i *Tirante el Blanco*, obres de literatura popular, totes les traduccions són de temàtica religiosa, llibres d'oracions o indulgències. Dins del gènere, cap no té consideració de clàssic ni és un llibre litúrgic, vessants de la temàtica religiosa que reben un tractament tipogràfic de major qualitat.

També cal recordar que el gros de les traduccions impreses per Gumiel es localitza a Valladolid, perquè és on va imprimir més obra religiosa, que, com hem vist era, de la que hi havia més demanda, però també la temàtica que més trasllats demanava, d'acord amb la política de l'església (i particularment, com hem assenyalat, del cardenal Cisneros).

2.3.7. Reimpresions o reedicions

Entre aquestes divuit traduccions hi ha **cinc** reedicions de l'impressor (hi incloem una butlla, tot advertint que és poc representativa del fenomen de la reedició):

Paris e Viana (1495 i c. 1497)

Butlla *Sumario de las santas indulgencias* (1505? i c.1502-1505)

Las meditaciones y soliloquio y manual (1509 i 1511)

Tirante el Blanco (1497 i 1511)

Forma salutandi seu landandi Virginem (1513 i 1514?)

Només *Tirante el Blanco*, *La vida de nuestro redentor y salvador Jesu Cristo* de sant Bonaventura (pseudo), el *Mar de istorias* i el *Sumario de indulgencias* són en mida foli. En el cas del *Sumario* és perquè conserva el format més habitual de les butlles, però, pel que fa a les altres tres traduccions, probablement és per l'expectativa d'èxit del mateix impressor, que tenia privilegi reial o exclusivitat de venda per a *La vida de nuestro redentor y salvador Jesu Cristo* i per al *Mar de istorias*. Com veurem en la

segona part del treball, que la traducció castellana del *Tirant lo Blanc* adoptés aquesta presentació, sense les condicions dels altres llibres, posa de manifest una actitud editorial per part de Diego de Gumiel i indica que va fer una aposta personal confiant en l'èxit que havia tingut el llibre a la Corona d'Aragó.

Pel que fa a les altres traduccions, corroborem que la majoria es presenten en quart: *Flors de virtuts*, els dos *Paris e Viana*, *Transumptum litterarum de veritate sacrorum stygmatum sororis Lucie de Narnia*, *Historia de Joseph*, les dues edicions de *Las meditaciones y soliloquio y manual*, les *Epistolas de Rabí Samuel*, la *Exposicion del psalmo Super flumina*, la *Devotissima exposicion sobre el psalmo de miserere mei* i la *Epístola a un pariente suyo*. Només el *Psaltiri devotissim* i el *Forma salutandi* són en octau.

2.3.8. Conclusions

Diego de Gumiel no imprimeix cap traducció d'autor clàssic, però sí de llatí medieval a vulgar. Gràcies a l'estudi de Beardsley⁴² tenim notícia que, de vint-i-vuit traduccions de llengües clàssiques impreses entre 1482 i 1520 a la Península Ibèrica, només tres es presenten com a traduccions anònimes. Per tant, l'anonimat era més estrany dins de la literatura de prestigi. Malgrat tot, i tenint en compte que la literatura de ficció era subestimada (fet que justificaria la manca de nom d'autor i traductor en molts llibres de cavalleries o novel·les sentimentals), l'anàlisi de l'obra de Diego de Gumiel revela que l'anonimat d'autor i traductor, i sobretot de traductor, no correspon tant a un factor de gènere literari com de prejudici de la tasca traductora entre llengües

⁴² BEARDSLEY, Theodore S. *Hispano-classical translations printed between 1482 and 1699*. Pennsylvania: Duquesne University Press, 1970, p. 3 i 4 de l'annex.

vernacles o de clàssica a vernacla. Això és el que es desprèn de la manca de dades en llibres com *Meditaciones y soliloquio y manual* o *La vida de nuestro redentor y salvador Jesu Cristo*, tot i ser elogiats per moralistes i conservats en biblioteques de nobles i estudiosos. Per tant, es podria pensar que traduir clàssics i llengües clàssiques era una tasca meritòria, digna de ser signada amb nom i cognoms, però no passava sempre el mateix quan es tractava de traducció entre llengües vernacles o llatí medieval (tot i que trobem excepcions signades, com *Flors de virtuts e de costums* de Simon Fidati de Casia).

Pel que fa a la difusió i al mercat de les obres clàssiques a la Península (una empresa que, recalquem-ho, no emprén Diego de Gumiel), Jaime Moll observa:

Fallidos son los intentos de competir con las ediciones de clásicos latinos de difusión europea. (...) Tampoco aborda nuestra industria editorial las reediciones, en muchos casos incluso primeras ediciones, de obras latinas de autores españoles cuya difusión sobrepasa nuestras fronteras. La edición española se encierra en su propio marco geográfico, sin arriesgarse a salir al exterior ni querer competir con los grandes centros editores franceses e italiano.⁴³

Martín Abad corrobora que no hi havia la mateixa competència en llengua vulgar:

La producción latina en general, se tratase del tipo de texto de que se tratase, cubriendo todas las necesidades de los estudiantes, normalmente pertenecía al mercado exterior (especialmente francés e italiano). En el caso de los textos en lengua vulgar en este periodo de nuestro interés no había una competencia foránea. La situación cambiará mucho más adelante.⁴⁴

Aparentment, doncs, existia una distància categòrica no només entre llibres escrits en llengües clàssiques i llibres escrits en llengües vulgars, sinó també entre els llibres impresos a l'exterior i els de producció ibèrica, que són, pel que sembla, menys valorats.

⁴³ MOLL, Jaime. "Del libro español del siglo XVI". A: *El libro antiguo español. Actas del Primer Coloquio Internacional (Madrid, 18-20 diciembre 1986)*. Salamanca: Universidad de Salamanca, 2000, p. 328.

⁴⁴ MARTÍN ABAD, Julián. *Op. cit.*, p. 164.

Tot sembla indicar, segons la nostra apreciació, que la traducció només tenia prestigi quan s'aplicava a temes elevats, en llengües clàssiques, i especialment quan es tractava de llibres produïts als grans centres tipogràfics de l'estranger; que en tenia una mica menys en el cas dels llibres de temàtica i llengua clàssiques produïts per les premses espanyoles, i que descendia significativament (potser fins a l'anonimat) en practicar-se per traslladar temes de caire poc intel·lectual entre llengües vulgars.

Naturalment, aquestes deduccions no poden considerar-se com un valor de caràcter constant. Com hem vist, dins de la producció de Diego de Gumiel només **quatre de divuit** traduccions porten inscrit el nom del traductor, i es tracta de llibres de gran tiratge i difusió esperada. L'empenta difusora de la impremta i el sentit mercantilista consubstancial a l'empresa editora havien d'afectar progressivament en la consideració del que era o no era meritori i en les compensacions que els autors i traductors treguessin del fet d'estampar el nom en una obra. Tanmateix, en el cas dels llibres amb privilegi o impresos sota la protecció d'un nom important. Així, Martín Abad explica que a la portada del primer llibre d'Estanislao Polono a Alcalá de Henares, la famosa *Vita Christi* de Ludolf de Saxònia, apareix representat el moment en què el traductor, Ambrosio Montesino, lliura l'obra *romançada* als Reis Catòlics en presència del cardenal Cisneros. “Todo lo que queda reflejado en esa imagen no representa un mecenazgo en términos económicos”, comenta Martín Abad, “pero animaría al mercader García de Rueda a costear la edición. No parece que resultase negocio rentable, según queja del propio mercader al Cardenal poco tiempo después”.⁴⁴ No obstant això, coneixem l'enorme difusió d'aquesta obra. Per tant, el fenomen del mecenatge i la protecció a l'empara del privilegi d'impressió també són aspectes que caldria estudiar en profunditat relacionats amb el món de la traducció.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 160.

Per tenir una idea una mica més àmplia de com era la traducció al segle XV, presentem el següent capítol de dades de tipus general.

3. ANONIMAT I FICCIÓ

3.1. El tòpic de la falsa traducció

Es coneix com el tòpic de la falsa traducció el recurs literari utilitzat en algunes obres de ficció, habitualment als llibres de cavalleries, que consisteix a simular que el text ha estat traduït d'una llengua estrangera, clàssica o exòtica. És un recurs que s'utilitzava ja a la literatura clàssica, i que sovint es reforça amb el tòpic del manuscrit trobat. Els motius del seu ús han estat àmpliament estudiats per Carlos García Gual¹ i Mª Carmen Marín Pina,² qui observa:

Con tales subterfugios los autores refuerzan su trabajo traductor y hacen mucho más atractivo un libro que si por méritos propios merece ser traducido, cuanto más después de haberlo hallado en tan extrañas circunstancias. Al margen de este reclamo publicitario, el romanceamiento se realiza siempre en función del bien que el libro puede reportar al público y poco importa su laborioso traslado. La lengua originaria del escrito no es óbice para ello, porque los autores caballerescos presumen en su conjunto de gran competencia lingüística al traducir originales escritos en los idiomas más diversos.³

Carlos Alvar⁴ corrobora aquesta versatilitat lingüística quan tracta el tema de les pseudotraduccions, i ironitza:

llaman la atención los conocimientos lingüísticos de estos “traductores”, que contrastan con la realidad del momento, por más que intenten alcanzar cierta credibilidad. Así, los autores del género caballeresco fingen haber tenido que traducir –entre otras– de las siguientes lenguas: griego, latín, toscano, inglés,

¹ GARCÍA GUAL, Carlos. “Un truco de la ficción histórica: el manuscrito reencontrado”. A: *1616: Anuario de la Sociedad Española de Literatura General y Comparada*, vol. X. Madrid: Sociedad Española de Literatura General y Comparada, 1996, p. 47-60.

² MARÍN PINA, Mª Carmen. “El tópico de la falsa traducción en los libros de caballerías españoles”. A: *Actas del III Congreso de la Asociación Hispánica de la Literatura Medieval*. Salamanca: 1994, p.541-548.

³ *Ibidem*, p. 545.

⁴ ALVAR, Carlos. “Materiales para una taxonomía de la traducción al castellano en el siglo XV”. A: *Lengua, variación y contexto. Estudios dedicados a Humberto López Morales*. Madrid: Arco/Libros, 2003, vol. I, p. 67-79.

italiano, alemán, frigio, caldeo, persa, árabe, etc., recurriendo unas veces a la versión literal, *ad verbum*, mientras que en otras ocasiones dicen haber trabajado *ad sententiam*.⁵

Devem a Mª Carmen Marín Pina una primera interpretació del tòpic de la falsa traducció als llibres de cavalleries, en la qual, ja l'any 1994, citava una sèrie d'obres que aplicaven aquest recurs literari.⁶ La llista que en podem extreure és la següent:

Libro IV de l'*Amadís de Gaula* (Sevilla 1496) de Garci Rodríguez de Motalvo
Oliveros de Castilla (Burgos 1499)

Roberto el Diablo (*Burgos 1509*)

Las Sergas de Esplandián (Sevilla 1510) de Garci Rodríguez de Motalvo
Florisando (Salamanca 1510), de Páez de Ribera

Palmerín de Olivia (*Salamanca 1511*), de *Francisco Vázquez?*

Primaleón (Salamanca 1512), de Francisco Vázquez?

Tablante de Ricamonte (Juan Varela de Salamanca, Toledo 1513)

Arderique (València 1517), de Juan de Molina

Clarián de Landanís (Toledo 1518), de Gabriel Velázquez del Castillo

Claribalte (València 1519), de Gonzalo Fernández de Oviedo

Lisuarte de Grecia (Sevilla 1526), de Juan Díaz

Libro II de l'*Amadís de Grecia* (Cuenca 1530), de Feliciano de Silva

Florindo (Saragossa 1530), de Fernando Basurto

Florisel de Niquea (Valladolid 1532), de Feliciano de Silva

Florambel de Lucea (Valladolid 1532), de Francisco de Enciso Zárate

Cristalián de España (Valladolid 1545), de Beatriz Bernal

Cirongilio de Tracia (Sevilla 1545), de Bernardo de Vargas

Espejo de príncipes y caballeros (Saragossa 1555), de Diego Ortúñez de Calahorra

Olivante de Laura (Barcelona 1564), d'Antonio de Torquemada

Febo el Troyano (Barcelona 1576), d'Estevan de Corvera

Aquests vint-i-un títols, segons paraules de la mateixa autora, han quedat desfasats gràcies als avenços en la investigació sobre llibres de cavalleries. Actualment se'n coneixen molts més títols que aleshores.

L'organització d'un corpus de literatura cavalleresca ha estat una tasca molt laboriosa. José Manuel Lucía Megías,⁷ que ens interessa especialment perquè estudia la

⁵ *Ibíd.*, p. 79.

⁶ MARÍN PINA, Mª Carmen. "El tópic de la falsa traducció en los libros de caballerías españoles". *Op. cit.*

relació entre el gènere i la forma impresa, inventaria al seu darrer estudi els llibres de cavalleries manuscrits, els impresos i els desapareguts amb constància documental, originalment castellans i també traduïts al castellà, i reuneix més de vuitanta obres del gènere. No obstant això, l'anàlisi dels llibres que se serveixen del tòpic de la falsa traducció només ha guanyat uns pocs títols: *El Caballero Zifar*, *Floriseo*, *Leopolemo*, *Lisuarte de Grecia*, *Lidamor de Escocia*, *Philesbián de Candaria*, *Valerián de Hungría* i *Félix Magno*. El nombre de novel·les conegudes que es presentarien com a traduccions, no essent-ho, ascendiria doncs a vint-i-nou, una xifra molt important dins de la vuitantena que configura el corpus. La proporció palesa la rellevància d'un recurs estilístic, sovint fusionat amb el tòpic del manuscrit trobat, que Cervantes parodià conjuntament en el *Quixot* i que havia de ser molt familiar als lectors de l'època; un element, doncs, molt més consolidat i molt més integrat al gènere del que fins ara s'havia considerat.

Un dels aspectes que ens interessa destacar és la relació d'aquest recurs amb la tasca traductora real. Mª Carmen Marín Pina observa que el tòpic de la falsa traducció es desenvolupà quan començaven a aparèixer a Espanya les primeres reflexions sobre traducció:

A finales del siglo XV y principios del XVI, coincidiendo con el desarrollo de la imprenta y con el afianzamiento de las lenguas romances, proliferan en la Península las traducciones y empiezan a discutirse sistemáticamente los problemas teóricos de la traducción que tanto preocupaban desde hacía algún tiempo a los humanistas italianos. En los prólogos y dedicatorias, los intérpretes españoles elaboran una sucinta teoría de la

⁷ LUCÍA MEGÍAS, José Manuel. *Imprenta y libros de caballerías*. Madrid: Ollero & Ramos, 2000; *Antología de libros de caballerías castellanos*. Madrid: Centro de Estudios Cervantinos, 2001; «El corpus de los libros de caballerías castellanos: ¿una cuestión cerrada?». *Tirant lo Blanch* [http://parnaseo.uv.es/Tirant/art_lucia_corpus.htm], 4 (2001), p. 10; «Libros de caballerías castellanos: textos y contextos». *Edad de Oro*, 21 (2002), p. 9-60; «Libros de caballerías castellanos: un género recuperado». *Letras. Libros de caballerías. El «Quijote». Investigación y Relaciones*, 50-51 (2004-2005). Vegeu també: EISENBERG, Daniel; MARÍN PINA, Mª Carmen. *Bibliografía de los libros de caballerías castellanos*. Zaragoza: Prensas Universitarias de Zaragoza, 2000. Seguim la catalogació de Lucía Megías perquè ens resulta més manejable per a l'avaluació de les dades del nostre estudi.

traducción con tópicas observaciones sobre su oficio (métodos de trabajo, lengua y estiulo del romanceamiento) que dan cuenta de los pormenores de la noble tarea. Esta floreciente actividad pudo contribuir a la actualización de un gastado y socorrido recurso que encontraba entonces su réplica en la realidad y alcanzaba con ello más visos de verdad. Montalvo lo recuperó para el género y, desde la publicación de su obra, pocos fueron los autores caballerescos que no lo incluyeron como tarjeta de presentación.⁸

La revitalització del tòpic en el gènere cavalleresc se serveix de fórmules d'humilitat, disculpa, confessió de l'escàs talent de l'autor i dedicació a una activitat intel·lectual inferior a l'autèntica creació, però segons Marín Pina això suposa una gran paradoxa: en realitat, els *falsos traductors* tenen “conciencia de benefactores públicos, pues no en vano llevan a cabo, como aquéllos [els vertaders], una empresa útil y necesaria”.⁹ De fet, que l'obra mereixi ser traduïda és un aval de qualitat, i per tant, el tòpic de la falsa traducció compliria una funció publicitària.

El tret principal que destaca Marín Pina és que aquests traductors impostats plantegen als pròlegs

problemas teóricos de la traducción y descubren ciertos pormenores de su quehacer literario, reforzando con ello también su supuesta actividad. La tarea se realiza escrupulosamente siguiendo distintos métodos. El bachiller Juan Díaz, por ejemplo, realiza una traducción *ad verbum*, “de letra a letra” (*Lisuarte de Grecia*, fol. c v) como él mismo indica, pues traeduce del toscano “esta grande historia sin faltar ni acrescentar palabra, la qual en la misma guisa avía sido trasladada del original griego”. Fuente a la que no duda en acudir cuando surgen pasajes dudosos, como el referido a don Guilán, para cotejarlos con la versión toscana y comprobar la exactitud de la traducción. (...)estas fingidas reflexiones sobre el método, sobre la lengua y el estilo de la traducción, sobre la función y el trabajo del romancista demuestran que los autores de libros de caballerías al asimilar el recurso empleado por Montalvo respetaron la supuesta tarea traductora y la reforzaron con motivos y tópicos propios de la traducción real.¹⁰

A partir d'aquí, sorgeix una pregunta: si efectivament la traducció entre llengües vernacles era valorada, per què no havia de constar el nom dels traductors a les obres

⁸ MARÍN PINA, Mª Carmen. “El tópic de la falsa traducció en los libros de caballerías españoles”. *Op. cit.*, p. 542-543.

⁹ *Ibidem*, p. 543.

¹⁰ *Ibidem*, p. 547-548.

que eren realment traduïdes, com en els molts casos que presenta Beardsley quan exposa un llistat de traductors de llengües clàssiques?¹¹

Martí de Riquer, en parlar de les traduccions dels clàssics llatins al català durant els tres darrers decennis del segle XIV i el segle XV, indica que es duen a terme “en primer lloc perquè signifiquen un esforç destinat a posar a l’abast de tothom llibres que eren considerats fonamentals, sia per llur contingut moral i filosòfic, sia per llur valor històric, sia per llur bellesa literària”.¹² Confirma, doncs, que qualsevol obra de creació, i també qualsevol traducció, havia de presentar continguts útils per als lectors.

Aquesta utilitat en la formació del lector o receptor és la que es nega als llibres d’entreteniment, i objecte de principal censura per part dels detractors del gènere, un aspecte que probablement volia contribuir a pal·liar el tòpic de la falsa traducció: així es presentava un llibre que, al cap i a la fi, havia merescut ésser traduït. Marín Pina considera que l’ús del tòpic podia servir per disculpar a l’autor davant de la censura, ja que el gènere de ficció es qualificava d’una manera clarament despectiva en comparació amb les obres edificants. Javier Gómez Montero,¹³ que estudia el *Baldo* i el *Libro de Morgante*, considera que la reflexió sobre el propi text serveix per legitimar la ficció, i que els autors dels llibres de cavalleries pretenen harmonitzar ficció i veritat per mitjà d’un concepte de ficcionalitat depenent basat en la reescriptura. Cacho Blecua interpreta: “Nos encontramos ante unos sistemas literarios en los que todavía no existe la consideración del arte por el arte, en unas obras que nacen sin el apoyo de una

¹¹ BEARDSLEY, Theodore S. *Hispano-Classical Translations printed between 1482 and 1699*. Duquesne: University Press, 1970.

¹² RIQUER, Martí de. *Història de la literatura catalana*. Barcelona: Ariel, 1974, vol. 2, p. 134.

¹³ GÓMEZ MONTERO, Javier. “Una poética de la re-escritura para los libros de caballerías”. A: *Libros de caballerías (de Amadís al Quijote). Poética, lectura, representación e identidad*. Salamanca: SEMYR, 2002, p. 123-133.

tradición preceptiva anterior, por lo que tienden a hacerse pasar por historia con toda su carga ejemplar”.¹⁴

Philippe Berger indica que la diferenciació entre les obres “de total evasión” i les altres, les que aporten elements útils al lector, és prou evident als inventaris notarial: ¹⁵ sovint els llibres de cavalleries apareixen indiferenciats, sense títol, per contraposició a les obres religioses, mèdiques, filosòfiques o fins i tot literàries però de tipus clàssic i reconeguda qualitat moral.

El mateix es desprèn dels comentaris crítics dels moralistes, que creixen en proporció a l’augment dels llibres d’entreteniment al llarg del segle XVI, per contraposició a les obres recomanables, que són les que aporten beneficis culturals i morals. Aquest és un aspecte fonamental que cal tenir en compte, però també cal recordar que, de l’anàlisi de les traduccions impreses per Diego de Gumiel, se’n desprèn que no només els textos de ficció traduïts es presentaven com a traduccions anònimes, sinó també les obres de caràcter religiós, moralment recomanables i de gran difusió i recepció; evidència que ens feria inclinar la balança cap al perjudici contra la traducció a llengües vernacles. En aquest sentit, tornarem a aportar l’opinió de Carlos Alvar, no contradictòria amb l’expressada abans:

Hay que indicar que quienes traducen en el siglo XV piensan que están llevando a cabo un trabajo digno de la mayor consideración y respeto intelectual, comparable al de la creación literaria y superior en muchas ocasiones a la labor de quienes componen obras de ficción en lengua vulgar, pues la traducción reúne en sí misma la doble vertiente de la transmisión de saberes de la Antigüedad – con el correspondiente prestigio- y la expresión del conocimiento de otra lengua (generalmente el latín), sin contar, además, otros valores como el dominio de las artes poéticas y demás recursos propios de los creadores de obras serias.¹⁶

¹⁴ CACHO BLECUA, Juan Manuel. “El amor en el *Tirant lo Blanc*: Hipòlit y la Emperadriu”. A: *Symposion Tirant lo Blanc*. Barcelona: Quaderns Crema, 1993, p. 134.

¹⁵ BERGER, Philippe. *Libro y lectura en la Valencia del Renacimiento*. València: Edicions Alfons el Magnànim, 1987, vol. II, p. 385.

¹⁶ ALVAR, Carlos. “Materiales para una taxonomía de la traducción al castellano en el siglo XV”. *Op. cit.*, p. 75.

Cinc de les onze novel·les de cavalleries realment traduïdes que coneixem avui¹⁷ no porten el nom de l'autor ni del traductor, entre les quals figura *Tirante el Blanco* (1511). Lucía Megías ofereix un corpus general i estructurat per temes de tots els llibres de cavalleries en llengua castellana, en el qual decideix integrar una sèrie de llibres traduïts d'altres llengües, que anomena “compañeros extranjeros”, basant-se en el fet que adopten el mateix aspecte tipogràfic i els mateixos continguts culturals que la resta de títols del gènere. Es tracta dels següents:

1. *Tristán de Leonís* (Burgos 1501)
2. *Tirante el Blanco* (Valladolid 1511)
3. *Renaldos de Montalbán* (València, abans de 1511): traductor/autor Luís Domínguez
4. *Guarino Mesquino* (Sevilla 1512)
5. *La Trapesonda* (València 1513)
6. Libro I d'*Espejo de caballerías* (Toledo 1525): traductor/autor Pedro López de Santa Catalina
7. Libro II d'*Espejo de caballerías* (Toledo 1527): traductor/autor Pedro López de Santa Catalina
8. *Morgante* (València 1533 i 1535): traductor/autor Jerónimo Aunés
9. *Baldo* (Sevilla 1542)
10. *Palmerín de Inglaterra* (Toledo 1547 i 1548): traductor/autor Miguel Ferrel
11. *Leandro el Bel* (Toledo 1563): traductor/autor Pedro de Luján

Caldria fer anàlisis acurades i individualitzades per a avaluar si realment tots caben sota el rètol de “compañeros extranjeros”, és a dir, si tots poden qualificar-se de refoses o adaptacions, però en qualsevol cas, des del punt de vista del material cultural que aporta a la tradició llibresca del gènere i de la forma física que adquireix el volum, és indubtablement una estructuració útil per a l'estudi. En un sentit més restrictiu o purista, o des d'una consciència més moderna del que és la traducció, pensem que traduccions literals com el *Tirante el Blanco* haurien de configurar una llista diferent de

¹⁷ Catalogades per LUCÍA MEGÍAS, José Manuel. *Imprenta y libros de caballerías*. *Op. cit.*

la dels llibres que han estat adaptats o refosos pel traductor amb aportació de materials culturals aliens a l'original.

En qualsevol cas, aquest corpus ens permet recollir tres dades significatives:

- Només sis dels llibres de cavalleries castellans traduïts realment d'altres llengües, siguin adaptacions o no, manifesten ser una traducció (segons posa de manifest Lucía Megías en adjudicar-los un "traductor/autor"). En tots sis casos es tracta de novel·les de publicació posterior al *Tirante el Blanco*.

- cap no utilitza el tòpic de la falsa traducció, o si més no, l'ha eliminat en la versió castellana, per la qual cosa no apareixen a la llista de Marín Pina.

- segons observa Rafael Mérida en parlar dels llibres de cavalleries de la primera meitat del segle XVI, "la mayoría de estas primeras ediciones no fueron obras originales, sino traducciones, y que incluso las novelas que inician el ciclo palmeriniano (*Palmerín de Olivia* y *Primaleón*) se presentan como textos anónimos".¹⁸

El dubte sobre l'autoria va ser introduït pel tòpic de la falsa traducció en casos com el del *Palmerín de Olivia* (Salamanca, 1511), dedicat a Luis de Córdoba (de la família Fernández de Córdoba, relacionada amb la monarquia), que va aparèixer sense més referència a l'autor que la que fan els versos del batxiller Juan Augur de Trasmiera al final del llibre. Trasmiera l'atribueix a una dona culta (*femina composuit*), que Marín Pina defineix com "la primera escritora de ficción del siglo XVI, un precedente de Beatriz Bernal, autora del *Cristalián de España*".¹⁹ Tanmateix, Marín Pina explica que la qüestió de l'autoria va complicar-se en aparèixer la continuació o *Libro segundo de Palmerín: el Primaleón* (Salamanca, 1512), que al colofó indica que, com el primer, ha estat traduït del grec per Francisco Vázquez, de Ciudad Rodrigo. Marín Pina observa: El tòpic de la falsa traducció es el adorno de última hora añadido al libro, debido más al editor o al taller de Porras, quizá al propio Trasmiera, antes que al propio autor de ambas obras, que en ningún momento lo apunta y desarrolla. Sin embargo, seguidamente, en las coplas que cierran el *Primaleón*, se vuelve a recuperar la autoría femenina, pues se dice que este segundo libro ha sido también escrito "por mano de dueña prudente labrado;/ es por exemplo de todos notado/ que lo verosímil veamos en flor,/ es de Augustobrica aquesta lavor/ que en Salamanca se ha agora estampado" (p. 538). La desconocida dama, como Francisco Vázquez, es oriunda de Ciudad Rodrigo (Augustobrica), con lo cual las dos obras se circunscriben a esta ciudad, patria también del fecundo Feliciano de Silva, que muy pronto, en 1513, va a publicar su primer libro, *Lisuarte de Grecia*.

Los historiadores locales de Ciudad Rodrigo atribuyen los dos libros palmerinianos a Catalina Arias, la madre de Francisco Vázquez, quien le habría asesorado en las partes militares del libro (Marín Pina 1990-1991). Sin embargo, la autoría de ambas obras dista mucho de estar clara.²⁰

¹⁸ MÉRIDA JIMÉNEZ, Rafael. *Tirante el Blanco: Guía de lectura caballeresca nº 7*. Alcalá de Henares: Centro de Estudios Cervantinos, 2002, p. 4.

¹⁹ MARÍN PINA, M. Carmen, "Introducción". A: *Palmerín de Olivia*. Alcalá: Centro de Estudios Cervantinos, 2004, p. X.

²⁰ *Ibidem*, p. X.

El que és evident és que el llibre no s'inscriu dins del cicle de l'*Amadís* ni tampoc no es presenta com una traducció d'algun text francès anterior, i que la seva llibertat creativa s'amaga darrera una disfressa historiogràfica en convidar Luis de Córdoba, a qui anava dedicat, a trobar la clau històrica de les gestes dels seus avantpassats. Però "Bajo esta simple y sobria apariencia historiográfica se esconde, sin embargo, la ficción pura".²¹ Menció a part mereix el fet que aquesta dedicatòria és una substitució de l'original veneciana, que afegeix un component més de disfressa (en aquesta ocasió, formal) al llibre, un fet que analitzarem més a baix.

Anonimat, falsa traducció i ficció semblen tres conceptes íntimament entrelaçats, tres factors que es recolzen mútuament per a defensar el dret de la novel·la a expressar-se en termes de llibertat i evasió. En qualsevol cas, recursos tan eficaços que durant molt temps han fet dubtar els lectors i fins i tot la crítica especialitzada. La continuació del *Leopolemo*, *Leandro el Bel* o *Libro segundo del esforzado caballero de la Cruz Lepolemo Príncipe de Alemania* (Toledo, 1563), és un altre exemple d'un tòpic de falsa traducció que desbarata la realitat d'una possible autoria per atribuir el text a una traducció del grec del rei Artidoro, posteriorment traduïda al castellà, i del castellà a l'italià. Fins a principis del segle XX no es va poder aclarir si Pedro de Luján era l'autor o el traductor de l'obra. Finalment, Henry Thomas²² va determinar en un estudi exhaustiu que es tractava d'una obra italiana i que Luján era el traductor al castellà, idea que recolza Daniel Eisenberg²³ però que encara genera dubtes en alguns especialistes, com Anna Bognolo.²⁴

Les dades anteriors ens permeten treure dues conclusions respecte del llibre de cavalleries que estudiem: d'una banda, que el fet que el *Tirante el Blanco* no indiqués que era una traducció no és excepcional, sinó que l'anonimat era el més corrent en literatura de ficció; de l'altra, que l'entorn marcat per l'ús del tòpic de la falsa traducció (emprat almenys en sis novel·les anteriors al *Tirante el Blanco*, com figura a la llista de Marín Pina) podia contaminar la visió de la tasca traductora dins d'aquest gènere literari.

El que volem plantejar, després d'aquestes consideracions sobre la incidència del recurs literari sobre la realitat traductora, és que un impressor com Diego de Gumiel, o un traductor de l'època, podien ser-ne conscients i eliminar d'una manera deliberada, no per deixadesa o informalitat tipogràfica, la identitat de l'autor i del traductor. Especialment, tenint en compte que l'anonimat podia estalviar-los més crítiques negatives que afalacs.

3.2. La censura moral. *Tirant lo Blanch* i *Tirante el Blanco*

²¹ *Ibidem*, p. XI.

²² THOMAS, Henry. *Las novelas de caballerías españolas y portuguesas*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1952.

²³ EISENBERG, Daniel. *Romances of Chivalry in the Spanish Golden Age*. Newark, Delaware: Juan de la Cuesta, 1982.

²⁴ BOGNOLO, Anna. "El *Lepolemo*, caballero de la Cruz, y el *Leandro el Bel*". *Edad de Oro* 21 (2002), p. 271-288.

Ja hem vist que el cardenal Cisneros volia que "la masa ignorante cuyo número es incontable en todas partes, no concentrase su atención en lectura o audición de vanas fábulas".²⁵ Caldrà recordar també que els Reis Catòlics demanaven a les autoritats, a la Pragmàtica de Toledo (1502), que

las obras que se hubieren de imprimir, vean de qué Facultad son, y las que fueren apócrifas y supersticiosas, y reprobadas, y cosas vanas y sin provecho, defiendan que no se impriman; y si las tales se hubieren traído imprimidas de fuera de nuestros reynos, defiendan que no se vendan; y las otras que fueren auténticas, y de cosas probadas, y que sean tales que se permitan leer, o en que no haya duda, estas tales, ahora se hayan de imprimir, ahora se hayan de vender, hagan tomar un volumen dellas, y examinarlas por algún letrado muy fiel y de buena conciencia de la Facultad que fueren los tales libros y lecturas.²⁶

Trenta anys més tard, aquest propòsit volia arribar fins a l'altra banda de l'Atlàntic:

Una Real Cédula de 4 de abril de 1531 prohibió el envió de novelas caballerescas a América, "libros de romance de historias vanas y de profanidad, como son el Amadís y otros desta calidad; y porque éste es mal ejercicio para los indios e cosa en que no es bien en que se ocupen ni lean, por ende yo vos mando que de aquí adelante no consintáis ni deis lugar a persona alguna pasar a las Indias libros ningunos de historias y cosas profanas". En resolución de 29 de septiembre de 1543, la Real Audiencia de Perú recalcó y explicó los motivos de la prohibición. Estas provisiones fueron reiteradas posteriormente en Valladolid, el 13 de septiembre de 1548. En 1550, la Corona ordenó que todo libro que pasase al Nuevo Mundo debía registrarse en la aduana de Sevilla, procuró aplicar después las instrucciones del Concilio de Trento, que "mandaba recoger todo libro que contuviera doctrina sospechosa o perniciosa". Para ello se valió del Tribunal de la Inquisición. Cualquier cargamento de libros tenía que ser

²⁵ FERNÁNDEZ FERNÁNDEZ, Cecilia. "La labor educadora de Cisneros y la primera biblioteca del Renacimiento en España". *Anales de Documentación* 5 (2002), p. 81.

²⁶ "Novísima Recopilación: Ley I, Título XV, libro VIII". A: CENDÁN PAZOS, Fernando. *Historia del derecho español de prensa e imprenta, 1502-1966*. Madrid: Editora Nacional, 1974, p. 26.

examinado por la inquisición en dos momentos, en Sevilla antes del embarque y en Nueva España antes de su distribución.²⁷

Però havia de passar algun temps fins que la censura fos implacable i la persecució dels llibres de cavalleries portés a expurgar algunes biblioteques, com la del marquès d'Astorga (ho hem vist al capítol dedicat a les biblioteques), dels volums més compromesos. Rafael Mérida fa un repàs de la censura moral que rep el *Tirante el Blanco*, tot observant que, en comparació amb d'altres llibres del gènere cavalleresc, genera poca censura:

Los escasos testimonios que contamos para apreciar el eco de *Tirante el Blanco* confirmarían esta idea: los ataques de Juan de Molina en el proemio a *Los triunfos de Apiano* (1522), la referencia esquiva de Juan Luis Vives en *De institutione foeminae christiana* (1524), cuya resonancia percibimos en el *Tractado de orthographia y accentos en las tres lenguas principales*, de Alejo Venegas (1531) o la mención “a lo divino” de Jerónimo Sampedro en su *Caballería celestial del pie de la rosa* (1554). Este panorama contrasta con la situación que ofrecen los abundantes vituperios de moralistas, religiosos y hombres de letras del siglo XVI en contra de *Amadís de Gaula* y su ciclo.²⁸

Hem buscat cadascun d'aquest comentaris contra el *Tirante*. Són els següents:

1. El batxiller Juan de Molina, traductor de *Los triunfos de Apiano* (València, 1522), defensa a la introducció del llibre la literatura edificant en aquests termes:

No están aquí las ficciones ventosas de Esplandián, ni las espumas de Amadís, ni los humos oscuros ni espesas nieblas de Tirante, ni los vanos tronidos y estruendos fantásticos de Tristán y Lançarote, ni los encantamientos mintrosos que en estos libros que he dicho y otros como ellos falsamente se leen. Los cuales todos (como Petrarca muy bien dize) hinchen las cartas de sueños.²⁹

2. Una censura similar és la que fa el mateix Juan de Molina a la dedicatòria de la traducció de les *Homilías* de Alcuino (València, 1552) al duc de Calàbria:

²⁷ MATHES, Miguel. *Santa Cruz de Tlatelolco: La primera biblioteca académica de las Américas*. México: Secretaría de Relaciones Exteriores, 1982, p. 37.

²⁸ MÉRIDA JIMÉNEZ, Rafael. *Op. cit.*, p. V.

²⁹ BERGER, Philippe. *Op. cit.*, vol. I, p. 173.

Tanto era el desseo que las gentes tenían de un semejante libro, que por librarse de Amadis, Esplandianes, Tristanes, Lançarotes, Epístolas, Sonetos, Capítulos y otras burlerías llenas de vanidad, que como Petrarca dize hinchen las cartas de sueños, por más no poder se han abraçado con un libro que comúnmente llaman Epístolas y Evangelios.³⁰

3. El valencià Joan Lluís Vives, el 1523, condemnava la literatura d'entreteniment i citava títols entre els quals, curiosament, no figura només el *Tirante* sinó també unes altres dues obres impreses per Diego de Gumiel:

libros vanos, como son en España *Amadís, Florsiando* [sic], *Tirante, Tristán de Leonís, Celestina* alcahueta, madre de maldades. En Francia, *Lançaloto del Lago, París y Viana, Ponto y Sidonia, Pedro Proençal y Magalona, Melusina* (...) Los cuales libros todos fueron escritos por hombres ociosos y desocupados, sin letras, llenos de vicios y suziedad, en los cuales yo me maravillo que pueda haver cosa que deleite a nadie.³¹

No obstant això, quan recomanava lectures edificants, citava també un llibre imprès per Gumiel: “Petrarca, *De próspera y adversa fortuna*, Gerson y otros libros desta calidad, que los varones virtuosos trabajan de cada día sacarlos a la luz, traduziéndolos de una lengua en otra para alumbrar la escuridad y tinieblas en que todos andamos en esta vida”.³²

Afegirem, en aquesta línia de recomanacions, que fra Luis de Alarcón també aconsellava quins llibres ha de llegir el bon cristià a *Camino del cielo*, i esmentava autors impresos per Gumiel: “las *Meditaciones* de nuestro padre san Agustín; el *Soliloquio* y otros libricos de san Buenaventura”.³³ Tanmateix, el pare Gaspar de Astete, el 1592, aconsellava a la *Guía para la juventud* que el bon cristià “Lea también las

³⁰ PÉREZ PRIEGO, Miguel Ángel. “La obra del bachiller Juan de Molina, una práctica de traducir en el Renacimiento español”. A: *1616 : Anuario de la Sociedad Española de Literatura General y Comparada*, Vol. IV (1981), p. 41-42, nota 35.

³¹ GAGLIARDI, Donatella. “*Quid puellae cum armis?*” *Una aproximación a doña Beatriz Bernal y a su Cristalián de España*. Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona, 2003, p. 76. Segueix la traducció de Juan Justiniano al castellà, apareguda el 1528.

³² *Ibíd.*, p. 100.

³³ *Ibíd.*, p. 101.

Confesiones y Meditaciones de san Agustín, y las obras de san Buenaventura, y otras semejantes”.³⁴

4. Alejo Venegas és un altre dels detractors del *Tirant*. Al *Tractado de ortographía y accentos en las tres lenguas principales* (Toledo, 1531), condemna també la literatura de ficció rememorant els consells de Vives a les dones cristianes:

No nos embiaria a dezir desde Lobayna nuestro Ludovico Vives tanto mal de nuestros libros vulgares, si viera él que, en alguna manera, se podía soportar corrupción de costumbres, y por esso allende de los Amadises y los Tirantes con toda su classe, con mucha razón difunde su satýrica saña en la lena de Celestina; que en mi verdad no hay Marcial que tanto mal haga en latín, quanto esta flora patente desflora la juventud en romance.³⁵

5. Jerónimo Sampedro, a *Caballería celestial del pie de la rosa* (1554), afirma que al seu llibre ningú no hi trobarà cap Tirant, sinó “muchos Tirantes al blanco de la gloria”. Daniel Eisenberg explica que *blanco* té dues associacions cavalleresques: el color de l’escut del cavaller nou i inexpert, que és blanc i està “en blanc”, i el blanc on es tira per encertar, també suggerit pel nom *Tirante* (“sé al blanco que tiras”, observa don Quixot a Sancho, cap. III, p. 103).³⁶ Henry Thomas pensa que es tracta d’un joc de paraules.³⁷

Val a dir que tres de les cinc condemnes procedeixen de l’àmbit valencià, el que podria indicar que el llibre era més rellevant, per bé i per mal, al seu lloc d’origen que a Castella, tot i que les opinions s’expressen en castellà i a un públic molt ampli.

Sorprenentment, també hem trobat un testimoni favorable als llibres de cavalleries i, concretament, el *Tirant*. El bisbe franciscà Diego de Arce, a les seves

³⁴ *Ibíd.*, p. 107.

³⁵ *Ibíd.*, p. 105.

³⁶ EISENBERG, Daniel. *Op. cit.*, p. 62.

³⁷ THOMAS, Henry. *Las novelas de caballerías españolas y portuguesas. Op. cit.*, p. 134, nota 44, i p. 135.

Advertencias inèdites (de les quals Oscar Lilao ha trobat actualment una edició), datades cap al 1602 o 1603, sumava uns quants títols a l'“Índice de libros prohibidos” i emfasitzava que els llibres de cavalleries, sense tenir “peligro en materia de fee christiana”, corrompien els costums, per la qual cosa s'admirava de “fray Miguel de Medina, barón doctíssimo y eruditíssimo, que en el 2º libro De recta in Deum fide, cap. 3, los aprueba y con muchas alabanças los encareze como útiles y muy provechosos a la jubentud generosa”.³⁸ Entre els llibres que l'escriptorista franciscà fra Miguel de Medina (1489-1578), incomprendiblement per a Diego de Arce, lloava i recomanava com a lectures “útiles y provechosas” a *De recta in Deum fide* (Venècia, 1564), trobem el *Tirant*:

Neque vituperandum mendatium quod ad honestatis persuasionem conducit; in quo genere haud dubium Genophon Atheniensis, Socratis suditor, mihi esse videtur, qui de Cyro non qualis esset sed qualis esse debuisset, tamquam optimi principis exemplar et archetypum, scitam elegantemque sed absque veritatis fide historiam descripsit. In quo genere etiam reponenda videntur ingentia illa ac multa volumina Morganae, Melussinae, Margolanae virginis, Theodoraе, Tyrantis, Conamori, Tristani, Floriselli Nichaei, Dieteri, Lanceloti, Amadisi, tum Gaulensis, tum Greci, Sp[il]landiani, Rogerii Greci, Agesilay, Lisuartis, etc. quae Hispaniam, Galiam, Italiam, Germaniam et Angliam in iubentutis praesertim generosse institutionem sunt edita.³⁹

No obstant aquesta excepció, sabem que va imposar-se una censura, i que fins i tot es definien tres classes de llibres nocius. Almenys, així ho establí fra Luis de Alarcón en el sisè capítol de *Camino del cielo* (1547), titulat “La cuarta manera de los libros de los demonios, que son los malos libros escritos”:

³⁸ CÁTEDRA, Pedro. *Nobleza y lectura en tiempos de Felipe II: la biblioteca de Alonso Osorio, Marqués de Astorga*. Valladolid: Consejería de Educación y Cultura, 2002, p. 220.

³⁹ HENARES DÍAZ, Francisco. “El franciscano Diego de Arce, predicador, calificador del Santo Oficio”. *Revista de la Inquisición* 8 (1999), p. 219-273. Henares explica que Miguel de Molina era franciscà, “Teólogo en Trento, profesor en Salamanca, se mostró firme frente a la Inquisición defendiendo los escritos de J. Fero. Fue encarcelado por la Inquisición, siendo Guardián de San Juan de los Reyes de Toledo. Ahora sabemos que defendía también los *Amadises*. El tribunal del Santo Oficio contribuyó a minar su prestigio. Dotado de magnífica prosa, es uno de los franciscanos del Siglo de Oro que más está necesitando (entre muchos) de reediciones de sus obras. Sólo una pequeña muestra (con la “Infancia espiritual”) exhumó el P. Gomis en un tomo de los *Místicos Franciscanos*, editados por la B.A.C. en 1948”, p. 265, nota 82.

los vanos, que tratan de cosas superflueas o mundanas, o bien de genealogías, o de porfías o contiendas inútiles, cuyo daño es hacer perder el tiempo en un estéril deleite; los lascivos, “que tratan de amores carnales y de sus obras torpes”, y los que tratan de cosas falsas, cuyo nombre varía en función de si las mentiras son en materia temporal –en cuyo caso se llaman “mentirosos”- o bien en materia de fe –“son los libros erróneos y heréticos.”⁴⁰

En qualsevol cas, segons Rafael Mérida, cal relativitzar la importància d'aquestes crítiques pel que fa estrictament al *Tirant*, perquè

Ni Fray Antonio de Guevara (*Libro del Emperador Marco Aurelio*, 1529), ni Juan de Valdés (*Diálogo de la Lengua*, 1535), ni Melchor Cano (*De locis theologicis*, 1563), ni Arias Montano (*Rhetoricun libri IV*, 1569), ni Fray Luis de Granada (*Introducción al símbolo de la fe*, 1582), por citar sólo cinco de los autores más destacados de entre una extensa nómina de más de noventa obras que introducen un ataque a la literatura caballeresca, mencionan el *Tirant(e)*.⁴¹

Una posterior aportació de Rosa Navarro permet rectificar aquest comentari en el sentit que fray Antonio de Guevara sí va llegir i parlar del *Tirant*, i a més positivament, en una carta dirigida a Juan de Padilla, capità dels *comuneros* del rei:

si vos, señor, tomáredes mis consejos, asentara os yo en mis crónicas entre los varones ilustres de España, es a saber: con el famoso Viriato, con el venturoso Cid, con el buen conde Fernán González, con el caballero Tirán y con el Gran Capitán y otros infinitos caballeros dignos de loar y no menos de imitar.⁴²

D'altra banda, Emilio Sales Dasí incideix en un altre tipus de censura: la literària, quan explica que tan aviat com el gènere es va anar consolidant varen sorgir

⁴⁰ GAGLIARDI, Donatella. *Op. cit.*, p. 75.

⁴¹ MÉRIDA JIMÉNEZ, Rafael M. La aventura de Tirant lo Blanch y de Tirante el Blanco por tierras hispánicas. Alcalá de Henares: Centro de Estudios Cervantinos, 2006, p. 59.

⁴² GUEVARA, Fray Antonio de. Epístolas familiares. Ed. De J.M. de Cossío. Madrid: RAE, Aldus, 1950, I, p. 308. Citat per NAVARRO DURÁN, Rosa. “Tirante el Blanco, una mina de pasatiempos”. *Boletín de la Institución Libre de Enseñanza* 59-60 (deseembre 2005), p. 104-105. La carta porta data de 1521.

“reputados literatos” que expressaren una opinió desfavorable a aquests tipus de ficció. Les crítiques sorgiren, de vegades, dels mateixos autors del gènere:

Recordemos que, en páginas precedentes, mencionábamos las palabras de Montalvo en el Prólogo de su *Amadís* en el que se refería a los hipotéticos responsables de la versión o versiones anteriores como responsables de unos manuscritos que "por falta de los malos escritores, o componedores, muy corruptos y viciosos se leían". Montalvo reivindica su actividad literaria sobre unos indeterminados antecesores cuya actividad cuestiona. La misma forma de proceder la hallamos en el *Florisando*, donde Páez de Ribera se ceba con lo que él considera la herética inclinación de Montalvo hacia las artes de encantamientos. Juan Díaz, autor del *Lisuarte de Grecia*, subraya que sólo él se encuentra en poder de la verdadera historia del clan amadisiano y rebate unos episodios del *Florisando*. Poco después, será Feliciano de Silva quien arremeta en sus libros contra Ribera, Díaz y Pedro de Luján y su *Silves de la Selva*, acusándolos a todos ellos de intrusos en una historia que han distorsionado con sus mentiras y su estilo. Dentro de la literatura cíclica parece ser normal el hecho de que la competencia artística genere críticas cuya intención es reafirmar lo propio y genuino.⁴³

Sales Dasí atribueix a l'oralitat una bona part de la indulgència necessària per tolerar les incoherències gramaticals i els *lapses* argumentals que, d'altra banda, i com ha analitzat Lucía Megías,⁴⁴ alguns bons lectors anotaven als marges dels llibres. Tots els crítics coincideixen a assenyalar, però, que els valors espirituals, ideològics i vitals

⁴³ SALES DASÍ, Emilio J. "De las «fabulosas historias sabrosas» de los libros de caballerías al «menos perjudicial entretenimiento» de la Primera Parte del *Quijote*" [en línia:] *Tirant: Butlletí Informatiu i Bibliogràfic* 7 (2004), <<http://parnaseo.uv.es/Tirant/tirant7.htm>> (Consulta: 27 de febrer de 2006).

⁴⁴ LUCÍA MEGÍAS, José Manuel. "Lector, crítico y anotador (hacia una "lectura contemporánea" de los libros de caballerías". *Ínsula*, 584-585 (1995), p.18-21; *Imprenta y libros de caballerías*. Madrid: Ollero & Ramos, 2000.

dels continguts eren més poderosos que les possibles imperfeccions literàries dels textos.

Lucía Megías proposa “un verdadero escrutinio caballeresco”: no es tracta de mesurar la perdurabilitat d’alguns títols a les biblioteques, ni el ressò que van tenir en boca dels moralistes, ni de ponderar-ne la qualitat literària; es tracta d’utilitzar *Flor de caballerías* (1599), un llibre manuscrit de Francisco de Barahona,⁴⁵ com a exposició d’un judici d’èxit editorial.

La novel·la narra la lluita de Belinfor, “el Caballero del Arco”, i la seva estimada Rubimante contra una sèrie de cèlebres herois de llibres de cavalleries castellans als castells de Martes, Palas i Venus. Entre els capítols cinquè i sisè de *Flor de caballerías* concorren fins a seixanta-quatre cavallers i dames de novel·les cavalleresques. Un repertori de contrincants en el qual, segons Lucía Megías, surten pràcticament tots els herois i heroïnes coneguts, excepte aquells que, precisament, formen part de llibres que no van passar d’una sola edició. Per a Lucía Megías, aquest és un escrutini molt significatiu. Els herois que manquen són els següents: *Platir*, *Arderique*, *Claribalte*, *Floriseo*, *Lidamor de Escocia*, *Polindo*, *Felixmago*, *Florando de Inglaterra*, *Valerián de Hungría* i *Cirongilio de Tracia*. Tampoc no apareixen personatges masculins ni femenins del *Tirante*, un fet molt remarcable, però de difícil interpretació.

Sales Dasí sintetitza un segle de llibres de cavalleries de la manera següent:

Si interpretamos los datos que nos ofrece la imprenta sobre la publicación de nuevas ediciones y reimpressiones de viejos títulos, nos encontramos con que a partir de la segunda mitad de la centuria los nuevos libros que aparecen se dirigen al entretenimiento. Diego Ortúñez de Calahorra inicia el ciclo del *Espejo de príncipes* que contará con siete ediciones y con una existosa descendencia en

⁴⁵ BARAHONA, Francisco de. *Flor de caballerías* (1599). José Manuel Lucía Megías (ed.). Alcalá de Henares: Centro de Estudios Cervantinos, 1997.

manos de Pedro de la Sierra Infanzón y Marcos Martínez. Entre los títulos aparecidos en la primera mitad del siglo que ahora se reimprimen, se sigue constatando el éxito del *Amadís de Gaula*, de los libros de Feliciano de Silva, o del *Palmerín de Olivia* y el *Primaleón*. Los textos más realistas, los que teóricamente podían salvarse con más facilidad de las críticas de los moralistas, tienen muy poca difusión y quedan relegados a unas pocas o mínimas reimpressiones en las primeras décadas del XVI. Por si fuera poco, los textos manuscritos que se escriben en el último tercio de la centuria destacan motivos como la exacerbada fantasía o las escenas sexuales que, según los detractores del género, eran tan dañinos para el público lector.⁴⁶

3.3. La indústria del llibre i la transformació del *Tirant en Tirante*.

Hem exposat com el tòpic de la falsa traducció va arrelar en el gènere cavalleresc, i amb quins efectes o conseqüències. Però tant si volia camuflar la identitat de l'autor d'una història banal, donar credibilitat a un llibre que "mereixia" ser traduït, legitimar la ficcionalitat del text o al·ludir a llengües de prestigi per inscriure's en un registre cultural superior, el resultat fou que en alguns casos el receptor va quedar realment confós, i que s'endinsava en la ficció de la mà d'un medi material, el de la llengua, que també es presentava amb ambigüitat.

D'altra banda, José Manuel Lucía Megías ha demostrat que el gènere editorial cavalleresc de tradició manuscrita i oral va evolucionar i es va consolidar a partir de la impremta, en un procés estretament lligat a les estratègies de composició, difusió i mercat de la indústria del llibre.⁴⁷ Els llibres de cavalleries impresos van conformar una imatge externa pròpia, un aspecte físic que els identificava: estratègia editorial o literària, el gènere de cavalleries adoptà una fesomia uniforme al llarg del segle XV. Lucía Megías ho recalca quan justifica perquè inclou les traduccions dins del gènere cavalleresc castellà:

En este contexto editorial no debe sorprender que Diego de Gumiel decida presentar como novedad literaria en 1511 *Los cinco libros de Tirante el Blanco*; ya que el libro no va a aparecer como una traducción del catalán, sino "que el lector castellano que tuviera entre sus manos un volumen de nuestra obra pensaría que se encontraba ante una *auténtica* novedad editorial" (Mérida, 1993:

⁴⁶ SALES DASÍ, Emilio J. *Op. cit.*

⁴⁷ LUCÍA MEGÍAS, José Manuel. *Imprenta y libros de caballerías. Op. cit.*

258). De esta manera, *Tirante el Blanco*, así como sucede con *Oliveros de Castilla*, *Tristán de León*, *Crónica del caballero Cifar*, *Historia de la linda Melosina*, *Guarino Mezquino*, *Renaldos de Montalbán* o la *Demanda del Santo Grial*, vendría a formar parte de una misma estrategia editorial: la de beneficiarse del éxito del *Amadís de Gaula* con el propósito de satisfacer las demandas de un público ávido de aventuras caballerescas.

De este modo, las traducciones (reelaboraciones), como es el caso del *Tirante*, de obras escritas ya sea en portugués (*Palmerín de Inglaterra*) o italiano (*Guarino Mezquino*, *Renaldos de Montalbán*, *Espejo de caballerías* o el *Morgante*) han de entrar desde este punto de vista en el *corpus* de obras pertenecientes al género editorial caballeresco. Así lo entendieron sus lectores e impresores contemporáneos; en algunas ocasiones estas traducciones (o adaptaciones medievales) se realizan debido a una evidente estrategia editorial por parte de avispados impresores como son Juan de Burgos (Sharrer, 1988), Diego de Gumiel o Jacobo Cromberger.⁴⁸

Per tant, és important i destacable el fet que el corrent imitador s'estava generalitzant, i no és un factor exclusiu del *Tirante*.

La fal·làcia del contingut (que en molts dels títols arrancava des del tòpic del manuscrit trobat i el tòpic de la falsa traducció) i del mitjà d'expressió (la llengua, quan s'introduïa una falsa traducció) es propagava també a la forma del llibre quan se'n modificava l'estructura original per vestir-se d'acord amb els paràmetres del gènere. Aquest seria el cas del *Tirante el Blanco*. L'impressor s'alià amb l'autor per tal d'"enganyar" el lector en un viatge ficcional que l'havia de portar a un món ple d'insòlites fantasies i de sorpreses inimaginables, però també, un món on uns quants paràmetres (les característiques del gènere, l'estabilitat visual del mitjà) garantien que, dins d'aquelles pàgines, tot seria com era de desitjar. Així ho presentaven els altres impressors de llibres de cavalleries.

Com evidencia Lucía Megías a l'"Índice cronológico de libros de caballerías castellanos",⁴⁹ abans del *Tirante* ja havien aparegut impresos en castellà la *Historia de*

⁴⁸ LUCÍA MEGÍAS, José Manuel. "Catálogo descriptivo de los libros de caballerías hispánicos. X. *Tirante el Blanco* ante el género editorial caballeresco". *Tirant* (1997) (en línia:) <http://parnaseo.uv.es/Tirant/Art.Lucia.html#N_1> [Consulta: 10 de maig de 2004].

⁴⁹ LUCÍA MEGÍAS, José Manuel. *Imprenta y libros de caballerías. Op. cit.*

la linda Melosina (Toulouse, 1489), *Historia de Enrique, fi de Oliva* (Sevilla, 1498), *Amadís de Gaula* (Sevilla 1496, Saragossa 1508, Sevilla 1511), el *Baladro del sabio Merlín* (Burgos 1498, Sevilla 1500), *Oliveros de Castilla* (Burgos 1499, Valladolid 1501, València 1505, Sevilla 1507, 1509 i 1510), *Tristán de Leonís* (Valladolid 1501, Sevilla 1511), *Roberto el Diablo* (Burgos, 1509), *Florisando IV* (Salamanca i Toledo, 1510), *Las Sergas de Esplandián* (Sevilla 1510), *Palmerín de Olivia* (Salamanca, 1511) i *Renaldos de Montalbán I-II* (València, abans de 1511). En definitiva, es va aplicar una estratègia d'intervenció en el text i d'associació d'imatges tipogràfiques i xil·logràfiques que s'imposava en el gènere, i potser no només en l'*Amadís*, malgrat les evidents similituds.

A més, en editar el *Tirante el Blanco* el 1511, Gumiel va imprimir una obra que al 1497 ja havia reeditat a Barcelona com a col·laborador de Pere Posa (segona edició respecte de la prínceps valenciana d'Spindeler), i que entroncava amb el *Paris e Viana* i amb la *Tragèdia de Lançalot* del seu taller. Per tant, tenia experiència en el mercat de la literatura popular, a la qual potser l'havia iniciat Juan de Burgos (el seu antecessor a Valladolid, a qui fins i tot se suposa mestre impressor de Gumiel). Juan de Burgos havia imprès el *Baladro del sabio Merlín* (Burgos, 1498), *Oliveros de Castilla* (Valladolid, 1501) i *Tristán de Leonís* (Valladolid, 1501), obres en les quals havia realitzat modificacions significatives, que sens dubte Gumiel va tenir en compte.

Encara volem destacar un altre fet comú que qüestiona l'excepcionalitat atribuïda per alguns crítics als canvis editorials operats entre el *Tirant* i el *Tirante*: la pràctica habitual d'intervencions de l'impressor en l'estructura del text, al marge de quina sigui la temàtica. Un ús que "exculparia" Diego de Gumiel d'una pràctica tan inoqua, des del punt de vista de la producció llibresca de l'època (manuscrita i impresa),

com la reforma interna del text, incloses l'addició i la sustracció d'algunes parts. Exposarem dos exemples dins del nostre àmbit d'estudi.

En la traducció del *Viaje de la Tierra Sancta* del llatí al castellà, publicada per Pablo Hurus a Saragossa el 1498, Martín Martínez Dampiés va practicar una sèrie de modificacions al text llatí imprès el 1490, que estudia Pedro Tena Tena:⁵⁰

- Substitució de la dedicatòria a l'arquebisbe Bertold de Henneberg, uns continguts i un prefaci (*Intentionis explicatio* i *Operis divisio*) per una dedicatòria a Joan d'Aragó, virrei de Catalunya, una introducció i una exhortació (amb lloances a la Terra Santa).

- Ampliació textual: incorpora el *Tratado de Roma*, del qual és autor.

- Elimina la visió de Carlos el Calvo, un vocabulari de lèxic àrab-llatí i uns consells de navegació (*De regimine peregrinantium in transmari* i *De cautela contra pediculos ac pulices et muscas in mari*).

- Incorpora una taula de continguts.

A més a més, Martínez Dampiés introdueix tres tipus de glosses: les que s'identifiquen amb el nom del traductor, les que no el porten però es distingeixen per trobar-se en paràgrafs independents i entre calderons, i finalment les que s'incorporen i confonen amb el text i que només poden distingir-se pel canvi de to i de registre. Per tant, com conclou Tena Tena, Martínez Dampiés amplifica, modifica i redueix l'estructura del text i el contingut.

No tan significatiu com l'anterior, però interessant perquè surt de les premses de Gumiel, és la modificació estructural que presenta l'*Ars inventiva veritatis* de Llull,

⁵⁰ *Viaje de la Tierra Sancta* / Bernardo de Breidenbach. Pedro Tena Tena (ed.). Saragossa: Institución Fernando el Católico, 2002, p. 17.

impresa per Gumiel a València el 1515. Com ja hem vist en l'anàlisi de l'obra, un dels editors, Alfonso de Proaza (també consta Nicolás de Pax), fa almenys tres ampliacions:

- La traducció del català al llatí la *Taula general* y el *Art de fer e sobre questions*, d'una altra obra de Llull, que s'incorporen a l'*Ars inventiva veritatis* amb el nom de *Tabula generalis y Lectura super artem inventivam et tabulam generalem*.⁵¹

- La incorporació del *Privilegium* reial concedit per Ferran II a la doctrina lul·liana (Saragossa, 21 de febrer de 1503, amb referències al privilegi concedit per Alfons el Magnànim a Nàpols el 26 de gener de 1449).

- La inclusió d'una "Carta final" de Proaza a Cisneros.

Hem aportat aquests exemples per evidenciar que la modificació textual i estructural era un fet comú en els textos impresos de qualsevol temàtica.

TRETS TIPOGRÀFICS DEL *TIRANT* I EL *TIRANTE*

La portada

Rafael Ramos interpreta el gravat de la portada del *Tirante* de 1511 comparant-lo amb el de l'*Amadís*:

Así, el arnés de los caballeros, en todas sus piezas (del bacinete a la greba), y el de los caballos es idéntico; reparemos, incluso, en detalles tan nimios como los remaches del quijote y el brazal, el umbo de los escudos; la lamera rematada, la

⁵¹ PARDO PASTOR, Jordi. "Alonso de Proaza, «homo litterarum, corrector et excelsus editor»." [En línia:] <<http://www.hottopos.com/convenit3/jordipar.htm>> (Consulta: 5 març 2007). Referència: ROGENT, E.; DURAN, E. *Bibliografía de les impressions lul·lianes*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1927.

sotacola y el petral del caballo; la postura de ambos, caballo y caballero, en todos sus detalles, es la misma; el paisaje que atraviesan con la excepción de la ciudad que se ve en el *Tirante* justo donde, aplicando el modelo del *Amadís*, quedaría un hueco, también es muy similar, con sus piedras y su lanza rota. Incluso la filacteria con el nombre de los caballeros (en ambos casos, con la espada sobrepuesta) y el título que hay bajo los grabados son casi iguales: <<Los cinco libros del... cavallero Tirante el Blanco>>, <<Los quatro libros del... cavallero Amadís de Gaula>>. Todo hace pensar que, con el material que tenía a mano, Diego de Gumiel imitó lo más fielmente que pudo la portada del *Amadís de Zaragoza*. Su remedo, sin embargo, adolece de una cierta rigidez, patente sobre todo en la figura del caballo.⁵²

Sembla que el gravat de la portada de l'*Amadís* s'havia convertit en un model per als impressors de llibres de cavalleries i similars, un model que es copià al llarg de tot el segle. Però també s'introduïren d'altres modificacions destinades a captar l'interès del lector. Lucía Megías explica:

Uno de los modos más habituales para atraer la atención del lector desde la portada consiste en avanzar el éxito final del protagonista en el comentario del título, como se indica en *Tirante el Blanco* (Valladolid, 1511): “El qual por su alta caualleria alcanço a ser principe y cesar del imperio de grecia”. (...) Estructura similar la que aparece en el título de otro libro de caballerías impreso por Diego de Gumiel, el *Floriseo* de Hernando Bernal, terminado de imprimir en Valencia el 10 de mayo de 1516: “Floriseo que por otro nonbre es llamado cauallero del Desierto el qual por su gran esfuerço y mucho saber alcanço a ser rey de Bohemia (BNMadríd: R-8966)”.⁵³

Definitivament, doncs, i ja des de la portada, *Tirante el Blanco* es presentava de manera diferent de *Tirant lo Blanc* per tal d'ingressar en un corrent genèric identificable per una sèrie de característiques tipogràfiques. Naturalment (i malgrat el caire realista de textos com el *Tirant*, l'*Arderique* i el *Floriseo*, fet diferenciador de dos ramals en la literatura de cavalleries),⁵⁴ l'original també pertanyia al gènere, però formava part d'una

⁵² RAMOS, Rafael. "Tirante el Blanco a la zaga de Amadís". *L'Escletxa* 0 (1996), p. 14-20.

⁵³ LUCÍA MEGÍAS, José Manuel. *Imprenta y libros de caballerías*. *Op. cit.*, p. 308-309.

⁵⁴ GUIJARRO CEBALLOS, Javier. *El Floriseo de Fernando Bernal*. Mérida: Editora Regional de Extremadura, 1999; VÁRVARO, Alberto, «El *Tirant lo Blanch* en la narrativa europea del segle XV». *Estudis Romànics*, 24 (2002), p. 149-167; LUCÍA MEGÍAS, José Manuel. “Libros de caballerías castellanos: un género recuperado”. *Letras. Libros de caballerías. El «Quijote»*. *Investigación y Relaciones*, 50-51 (2004-2005), p. 203-234.

tradició (oral i manuscrita) que no havia estat configurada per la nova indústria editorial emergent.

Les modificacions aplicades al *Tirante el Blanco* de 1511 buscaven formar part d'una oferta concreta per a un públic concret. Un públic al qual, per cert, no se li indicava que la lectura del llibre li hagués d'aportar beneficis de cap mena, a diferència del que prometien les obres edificants i de cultura clàssica.

Com és sabut, una de les modificacions de l'obra és que no hi constessin impresos els noms de l'autor i del traductor ni a la portada, ni a la dedicatòria (que va ser eliminada) ni al paràgraf final (també eliminat) precedent al colofó. Per tal de buscar una explicació a aquesta sorprenent mancança, recordem que a la dedicatòria original Joanot Martorell al·ludia a una traducció:

E com la dita història e actes del dit Tirant sien en llengua anglesa, e a vostra il·lustre senyoria sia estat grat voler-me pregar la giràs en llengua portuguesa, opinant, per jo ésser estat algun temps en l'illa d'Anglaterra, degué millor saber aquella llengua que altri (...) m'atreviré expondre, no solament de llengua anglesa en portuguesa, mes encara de portuguesa en vulgar valenciana, pero ço de la nació d'on jo só natural se'n puixa alegrar e molt ajudar per los tants e tan insignes actes com hi són; (...) començada a dos de giner de mil quatre-cents e seixanta.⁵⁵

No obstant això, el tòpic de la falsa traducció és aquí una veritat a mitges, perquè l'inici de l'obra s'inspirà vertaderament en una història anglosaxona:

Hasta el principio del capítulo 39 el *Tirante el Blanco* es una refundición ampliada de un texto catalán en prosa conservado inconcluso (y que tal vez no llegó a acabarse), al que se suele dar el título de *Guillem de Varoych*, y que indiscutiblemente es debido a la pluma de Joanot Martorell. Este texto incluye una parte doctrinal que procede directamente del famoso *Libre de l'orde de cavalleria* de Ramón Llull, y una trama novelesca tomada de ciertos episodios de alguna de las versiones que se hicieron durante el siglo XV del antiguo roman anglonormando *Guy de Warwick*. (...) No podemos precisar con exactitud, por ahora, qué texto de la novela de *Guy de Warwick* tuvo ante sus ojos Joanot

⁵⁵ MARTORELL, Joanot. *Tirant lo Blanc*. Martí de Riquer (ed.). Barcelona: Edicions 62, 1983, p. 21 i 22.

Martorell cuando redactó el *Guillem de Varoych* y los 39 primeros capítulos del *Tirante*. El cotejo con el poema anglonormando del siglo XIII y con su prosificación francesa del XV sólo revela el seguimiento de algunos detalles de la trama y una exposición vagamente similar, pero en modo alguno paralelismos literales decisivos (...) ensancha y dramatiza episodios; amplifica los diálogos; cambia el orden de algunos sucesos; da mayor interés a la trama al inventar que Guillem fue temporalmente rey de Inglaterra; añade, con acierto, topónimos ingleses y nombres de grandes señores de la corte inglesa, y, en general, da a la narración un estilo más ágil que el que ofrecen el viejo roman anglonormando y su prosificación.⁵⁶

No sabem si l'impressor i el traductor cregueren que Martorell havia traduït realment el text o si pensaven que feia ús del tòpic de la falsa traducció, i eliminaven el text introductor i per tal d'evitar que cap de les dues possibilitats tingués un impacte indesitjat en el públic. Més aviat sembla que havien d'acceptar que el *Tirant* recollís i refongués diverses fonts literàries (identificades per la crítica actual, i possiblement reconeixibles, totalment o parcial, per alguns lectors del moment), perquè era una tècnica perfectament acceptada. Ans al contrari: l'originalitat no era un valor literari i la distància que hi havia entre traducció i adaptació encara ens és difícil de desxifrar actualment. Ja indica Russell "la total ausencia (...) de cualquier indicio de sensibilidad o preocupación en los traductores hacia la situación textual de los manuscritos que utilizaban, rasgo característico del humanismo italiano",⁵⁷ una afirmació que podria estendre's a l'àmbit de la impremta. Per tant, la intenció que els guià en eliminar la dedicatòria més aviat apunta cap al nom de l'autor o, més probablement, l'època de gestació de l'obra (1460-1464), si l'objectiu d'impressor i traductor era, com mirarem de demostrar més endavant, vestir la novel·la de la ideologia que alguns estudiosos assenyalen en les novel·les de cavalleries impreses. El *Tirant lo Blanc* de 1460 encaixava bé en el moment històric i polític i en les aspiracions nostàlgiques dels lectors

⁵⁶ MARTORELL, Joanot. *Tirante el Blanco*. Martí de Riquer (ed.). Madrid: Espasa-Calpe, 1974. Introducció, p. LV, LVI i LVII.

⁵⁷ RUSSELL, Peter. *Traducciones y traductores en la Península Ibérica (1400-1550)*. Bellaterra: Universitat Autònoma, 1985, p. 10.

de principis del segle XVI, però els referents reals i les nombroses al·lusions a l'entorn de Martorell podien distorsionar la voluntat de posar-lo al servei de la ideologia de Ferran II, si tenim en compte les valuoses reflexions de Marín Pina,⁵⁸ que al *Tirante* podrien detectar-se, per exemple, en fets com l'eliminació de personatges històrics que reclamaven la corona de Nàpols enfront dels drets de Ferran, fill d'Alfons el Magnànim (II-240). Potser aquesta voluntat ideològica superposada a l'original i les modificacions subtils que introduïa explicarien, precisament, que el *Tirante* seguís “un curso peculiar y del todo independiente al del original valenciano”.⁵⁹

Tanmateix, cal tenir en compte la opinió contrària: Lucía Megías creu que l'obra hauria pogut presentar-se igualment com antiga, però corregida i actualitzada, i suggereix que

Quizás las razones no sean tanto editoriales como legales, dada la complejidad de las normas a la hora de imprimir libros en la península, debido al mantenimiento de una doble legislación en los territorios de Castilla y Aragón. Estamos todavía muy alejados de la Pragmática de 1551 propugnada por Felipe II con la intención de poner un poco de orden en el caótico universo editorial hispánico. Pero no son estos los caminos hipotéticos que habíamos decidido transitar en el momento presente.

Por otro lado, ni la supremacía lingüística del castellano ni mucho menos el prestigio de la lengua original eran moneda corriente en aquel momento.⁶⁰

El pròleg

Després de la dedicatòria, eliminada a la traducció, el text de 1511 donava pas al pròleg. El de l'edició barcelonina de 1497 era a dues columnes, com la resta del text,

⁵⁸ MARÍN PINA, Mª Carmen. “La ideología del poder y el espíritu de cruzada en la narrativa caballerisca del reinado fernandino”. A: E. Sarasa (ed.). *Fernando II de Aragón, el Rey Católico*. Saragossa: Institución Fernando el Católico, 1996, p. 87-105.

⁵⁹ MÉRIDA JIMÉNEZ, Rafael M. *La aventura de Tirant lo Blanch y de Tirante el Blanco por tierras hispánicas*. *Op. cit.*, p. 11.

⁶⁰ LUCÍA MEGÍAS, José Manuel. “Catálogo descriptivo de los libros de caballerías hispánicos. X. *Tirante el Blanco* ante el género editorial caballeresco”. *Op. cit.*

com el de l'edició prínceps d'Spindeler; però el pròleg de la traducció de 1511 està imprès a línia tirada (les dues columnes apareixen en el capítol primer).

És el moment de presentar la descripció física de les dues edicions de Gumiel, la catalana i la castellana, per tal de comprovar el grau de similitud que hi havia:

Tirant lo Blanch, de Joanot Martorell

Barcelona, Pere Miquel i Diego de Gumiel (16 setembre 1497)

Descripció: català; tiratge de 300 exemplars; lletra gòtica; mida foli; 354 folis foliats; 7 quaderns i un plec; amb signatures o4-7, p-r1-8, τ1-8, δ1-8, s1-8, t1-3, 5-8, v1-8, u1-8, x-z1-8, τ1-8, A-D1-8, E2-7, F1-8, G1-7, H1-7, I2-8, L1-8, M2-7, P2-7; text a 2 columnes de 44 línies; dues mides de tipografia; caplletres gravades en fusta; minúscules en alguns dels espais en blanc per a les caplletres; en pergami; marca del pelicà al vers de l'últim full.

Colofó: “A honor y gloria de nostre senyor deu Jesucrist: fon principiat a stāpar lo present li/ bre per Mestre Pere miquel condam. y es acabat p Diego de Gumiel castella enla mol noble e insigne Ciutat de Barcelona a.xvi.de Setēbre:dl any.M.cccc.xcviii.” [Pat. Bib.]

Los cinco libros del esforçado e inuencible cauallero Tirante el blanco de roca salada: Cauallero de la Garrotera.

Valladolid, Diego de Gumiel (28 maig 1511)

Descripció: castellà; lletra gòtica (130G); mida foli; CCLXXXVIII folis foliats (amb error en la foliació); signatures a-o8; pròleg a línia tirada, text a 2 columnes; 26,7 cm.; caplletres xil·lografiades i gravat xil·logràfic a la portada; orla formada per sis peces al voltant del gravat i el títol.

Colofó: “A loor y glia de nuestro señor dios y dela bendita virgen maria su madre y señora nuestra/ fue impresso el presente libro del famoso i inuencible cauallero Tirāte el blāco enla muy noble villa de Valladolid por Diego de gumiel. Acabose a xxviij. de Mayo del año M.d.xii.”; amb registre de quaderns seguit del colofó.

Les dades descriptives que hem pogut reunir posen en evidència que Gumiel, malgrat els canvis estructurals que posteriorment veurem, respectà una sèrie de requisits de qualitat de l'obra que ell mateix ja havia aplicat a la impressió de Barcelona: la mida foli, la foliació, la lletra gòtica a dues columnes, i que aquestes característiques són pròpies del gènere, però també d'altres llibres impresos pel mateix Gumiel i per altres impressors de l'època. Per exemple, són característiques que igualment trobarem al *Floriseo* (Gumiel, València 1516). És possible que Rafael Mérida no pogués comparar els textos de Barcelona i Valladolid, o que només examinés els fulls del pròleg, perquè assenyala com a innovació la lletra gòtica i la doble columna del *Tirante* castellà.⁶¹ Si comparem els originals de l'edició barcelonina conservada a Nova York (completa)⁶² i la castellana de la Biblioteca de Catalunya (mútila dels folis 16 i 40),⁶³ comprovarem que les dues edicions de Gumiel presenten aquestes característiques, i que només les diferencien les caplletres, els gravats i les orles (com s'explica per l'ús del material del taller de Pere Miquel en l'edició catalana, i del propi de Gumiel en la castellana), a més dels marges i interlínies (el resultat és que el text de Barcelona abasta 354 folis i el de Valladolid només 288, operació habitual en segones edicions per tal d'estalviar paper).

Totes dues impressions eren foliades, si bé és cert que la castellana ho és en números romans. La versió castellana no inclou marca de l'impressor, el que potser concorda amb la resta de signes d'identitat personal esborrats de l'edició. El volum, com hem comentat al capítol d'anàlisi bibliogràfica, és considerable, però Diego de Gumiel va imprimir almenys setze títols de més de cent fulls, dada amb la qual també

⁶¹ MÉRIDA JIMÉNEZ, Rafael M. *La aventura de Tirant lo Blanch y de Tirante el Blanco por tierras hispánicas*. *Op. cit.*: "Este cambio de la presentación se confirma igualmente en el uso de la letra gótica y la ornamentación de las capitulares, la composición en un formato folio a dos columnas, la foliación romana, el colofón y otros detalles de la tipografía y del diseño interior, muy cercanos a la imagen manuscrita típica del momento", p. 23.

⁶² Es pot examinar la versió virtual de l'incunable a:

<http://www.cervantesvirtual.com/servlet/SirveObras/08146287511370295332268/ima0005.htm>

⁶³ <http://www.cervantesvirtual.com/servlet/SirveObras/02448175100804617400080/thm0000.htm>

hem de discrepar de Rafael Mérida, que considera excepcional dins de la producció de Gumiel la voluminositat del *Tirante*.⁶⁴

Quant al contingut del pròleg, Cacho Blecua ha destacat que

El desconocido prologuista se ha esforzado en matizar los diferentes componentes del libro con el deseo indudable de insertarlo en un género literario de gran éxito por aquellas fechas. Se indica el nombre del protagonista, Tirante el Blanco, y su procedencia genealógica, de Roca Salada, cuando este dato aparece por vez primera en el capítulo CCXXII de la versión original, sin que llegue a convertirse en denominación habitual del héroe. Con el procedimiento utilizado se siguen las pautas de algunos de los textos más representativos de los libros de caballerías originales españoles y de la tradición artúrica anterior. (...) Idéntico propósito reflejan las palabras iniciales del preámbulo de Joanot Martorell, del mismo modo que similares motivos pueden rastrearse en el desarrollo de la obra, sin que debamos poner en duda la autenticidad de tales intenciones.⁶⁵

Per tant, el propòsit de vestir l'obra amb l'uniforme del gènere es manté i consolida al pròleg castellà, però ara amb fidelitat a l'original.

⁶⁴ MÉRIDA JIMÉNEZ, Rafael M. *La aventura de Tirant lo Blanch y de Tirante el Blanco por tierras hispánicas*. *Op. cit.*: “*Tirante el Blanco* fue el ejemplar más extenso de todos sus impresos durante la estancia en Valladolid (...). A sus 288 folios sólo se acercan los 282 de la *Repetitio in rubricam et capitulum per vestras de donationibus inter virum et uxorem* (1503), de Juan López de Palacios Rubios, y los 288 folios de la versión mencionada del tratado petrarquesco. Con una sola excepción, que ahora no interesa, el resto de impresos no supera el centenar de folios”, p. 16. L'autor no ha tingut en compte el *Tractatus de singulari puritate* (Valladolid, 1502: 132 fulls), la versió de luxe de la *Repetitio in rubricam*, que és el vertader “gegant” de la premsa de Gumiel (Valladolid, 1503: 564 fulls), i *Las meditaciones y soliloquio y manual* (Valladolid, 1509: 188 fulls). Per a més dades sobre els setze llibres de Gumiel que superen els cent fulls, vegeu l'apartat dedicat a l'anàlisi bibliogràfica.

⁶⁵ CACHO BLECUA, Juan Manuel. “El amor en el *Tirant lo Blanc*: Hipòlit y la Emperadriu”. A: *Symposion Tirant lo Blanc*. Barcelona: Quaderns Crema, 1993, p. 133.

[Fotografies adjuntes de:]

Edició de Nicolau Spindeler (València, 20 de novembre de 1490)

Edició de Pere Miquel i Diego de Gumiel (Barcelona, 16 de setembre de 1497)

Edició de Diego de Gumiel (Valladolid, 28 de maig de 1511)

L'Argumento

Seguidament s'introdueix un "Argumento" que no figura al *Tirant*, i que segons observa Rafael Mérida està polaritzat per les figures de l'ermità i el torneig, "que habían gozado de una perdurable fama en las letras en las letras catalanas y castellanas de la Edad Media".⁶⁶

Volem fer notar que l'"Argumento", sense ser un recurs nou en els textos de ficció ja que es remunta a l'època clàssica, començava a introduir-se a principis del segle XVI en les primeres obres considerades de teatre (Alfredo Hermenegildo l'estudia com una de les *didascàlies* o marques que permeten definir les primeres obres teatrals evolucionades des del teatre primitiu i els actes sacramentals),⁶⁷ sobretot a partir de Torres Naharro i el seu entorn literari, que utilitzà un model compost per *introito*, exposició de l'argument i cinc actes. Tornarem sobre aquesta coincidència més endavant, però potser val la pena assenyalar que a partir d'aquest moment la novel·la es divideix també en cinc llibres, i que tant l'argument com la divisió poden no ser exclusivament un calc de l'*Amadís*, com defensen alguns crítics, sinó que responen a la lògica de la composició i a les tendències literàries del moment.

Com a exemple exposarem l'"Argumento y declaración de toda la obra" que introdueix l'anònim autor d'una obra de literatura popular (pròxima al teatre), molt difosa al segle XV: la *Questión de amor de dos enamorados*, en què es declara l'ambigüitat dels noms i els símbols i la matèria de la qual es tracta:

(...) Entre el qual Flamiano y otro que en la obra Vasquirán se nombra se mueve una contienda o quistion a la manera de dialogo en demanda y respuesta: qual dellos

⁶⁶ MÉRIDA JIMÉNEZ, Rafael M. *La aventura de Tirant lo Blanch y de Tirante el Blanco por tierras hispánicas. Op. cit.*, p. 24.

⁶⁷ HERMENEGILDO, Alfredo. "Dramaticidad textual y virtualidad teatral: el fin de la Edad Media castellana". A: QUIRANT, L. (ed.). *Teatro y espectáculo en la Edad Media. Actas del Festival d'Elx 1990*. Alacant: Diputació d'Alacant, 1992, p. 99-115.

dos con más razón de la fortuna como mas lastimado o mas apassionado se deve quejar. Flamiano denamorada passió sin remedio ni esperança en bivas llamas viendo se arder o Vasquiran seyendo le muerta su amiga que era la cosa que en el mundo mas amava. La qual estando en su poder la cruel muerte della de toda esperança desesperado le dexo. Sobre lo qual con diversas leras y embaxadas largos dias contienden y al fin hallando se juntos prosiguiendo la question sin dar le fin pendiente la dexan porque los que leyeren sin leer tengan si querran ocasi6n y manera en que altercar y contender puedan.⁶⁸

Tanmateix, volem destacar que la proposta de l'esquema organitzatiu del text apareix en altres obres que no tenen res a veure amb la ficció, com evidencia la introducció de Martínez Dampiés a la *Declaración (...) del sermón de San Vicente* (1496), llibre apòcrif atribuït a Sant Vicent Ferrer, que divideix en tres parts més dos annexes:

Veamos agora este sermón, sobre qué trata, y a mi parecer hay en él tres cosas más principales. La primera trata de la destrucción y perdimiento de la vida spiritual. La segunda, de la perdición o cayda de la dignidad de la Yglesia. Lo tercero trata de la perdición de la fe cathólica. En este mismo sermón, como partes adherentes a estas tres dichas, trata de muchas calamidades y miserias que han de venir y son passadas. Después, al fin, habla de los dos Anticristos, el uno mixto, el otro público y manifiesto; el qual venido, fasta pocos días ha de llegar el fin del mundo, según este sancto doctor lo scrive.⁶⁹

El mateix Martínez Dampiés, quan elabora la introducció al *Tratado de Roma* (1490) que ell mateix va compondre i que precedia el *Viaje de la Tierra Sancta* de Breidenbach, exposa cinc grans parts:

hame parecido tomar el principio de la rhomería por la cabeça principal de Roma y dezir algo de su poblaci6n, cuya pintura y cosmographía va inserida y al natural contrafecha en la presente obra (...) assenté una divisi6n de la Italia, con sus provincias, por que se vea dónde aquesta ciudad romana tiene asiento. Y después parecen las opiniones de su fundaci6n, y es trayda la genealogía de los reyes (...) Y dende passé por las dignidades diversas que hovo (...) Al fin se trata de las yglesias y perdonanças, o estaciones, de la dicha ciudad.⁷⁰

⁶⁸ *Question de amor de dos enamorados*. Carla Perugini (ed.). Salamanca: Ediciones Universidad, 1995, p. 43. Hem adaptat les majúscules i abreviacions del text editat per Perugini per tal de fer-lo més llegible.

⁶⁹ *El Libro del Anticristo y la Declaraci6n... del sermón de San vicente de Martín Martínez de Ampies* (1496). François Gilbert (ed.). Navarra: Eunsa, 1999, p. 31.

⁷⁰ *Viaje de la Tierra Sancta* / Bernardo de Breidenbach. Pedro Tena Tena (ed.). *Op. cit.*, p. 32-33.

Francisco de Madrid, traductor de *De los remedios contra próspera y adversa fortuna* de Petrarca (1511), inclou en el *Prólogo* unes paraules de presentació del contingut:

Solamente es de saber: que el libro se divide en dos partes: en la primera se trata de la prospera: y en la segunda de la adversa fortuna y en entrambas por manera de dialogo: la Razon como mantenedora responde a lo que las quatro passiones del animo Gozo: Esperança, Dolor y Temor quiere por su parte alegar quedando siempre ella en el campo como vencedora.⁷¹

Estructura en llibres i capítols

Segons criteris d'economia i nuclis argumentals establerts per Martí de Riquer, el *Tirant* original, compost en 487 capítols seguits, podria dividir-se en cinc parts.⁷² Aquests nuclis argumentals es corresponen aproximadament amb els que fixa la traducció castellana de 1511, que com es posa en evidència, segueix, doncs, una lògica literària:

- a) La primera part (caps. 1 a 97) es desenvolupa a Anglaterra, on el nom del protagonista es propaga gràcies a l'èxit de la seva participació en batalles privades i cortesanes. A la traducció el **Libro Primero** abasta dels capítols 1 al 100 de l'original.
- b) La segona (caps. 98 a 114) transcorre a Sicília i el regne de Rodes, on Tirant es revela com a un gran almirall en enfrontaments navals. El **Libro Segundo** comprén dels capítols 101 al 163.
- c) La tercera (caps. 115 a 296) se situa a Constantinoble i l'Imperi de Grècia, on Tirant lluita contra turcs i moros en qualitat de general i presenta la seva cara més humana en enamorar-se de Carmesina. A la traducció el **Libro Tercero** recull dels capítols 164 al 299 de l'original.
- d) Durant la quarta part (caps. 297 a 407) Tirant naufraga a Tunis i esdevé cap cristià dels exèrcits nord-africans que fan convertir-se o sotmetre's els regnes musulmans. Això correspon del capítol 300 al 400 del *Tirante*, o **Libro Cuarto**.
- e) La cinquena (caps. 408 a 487) és la de la tornada a Grècia, que allibera dels turcs, per convertir-se en cèsar de l'imperi i marit de la princesa Carmesina, però mor d'una pulmonia. Després de la mort de Carmesina i el seu pare, la ja pacífica Grècia és heretada per l'emperadriu viuda, que es casa amb Hipòlit. Es tracta dels capítols 401 al 487 de la traducció o **Libro Quinto**.

⁷¹ L'original pot consultar-se als fons digitalitzats de la Biblioteca de la Universidad de Sevilla, a la pàgina: <http://fondosdigitales.us.es/books/digitalbook_view?oid_page=140675> Hem adaptat les abreviacions pròpies de la lletra gòtica per fer llegible el paràgraf.

⁷² *Tirante el Blanco*. Martí de Riquer (ed.). *Op. cit.*, p. LIV, LV.

La correspondència entre original i traducció s'organitza, doncs, de la manera següent:

Tirant lo Blanc

1-97
98-114
115-296
297-407
408-487

Tirante el Blanco

1-100
101-163
164-299
300-400
401-487

Dins del conjunt del text encara cal destacar dues modificacions més: l'eliminació del primer capítol de l'original i la introducció d'un pròleg a la tercera part, que, com s'ha assenyalat repetidament, coincideix de nou amb una de les característiques de l'*Amadís* tant en la posició estructural com en el contingut.

Eliminació del primer capítol

Pel que fa a l'eliminació del primer capítol de l'original, creiem que és significativa perquè estava inspirat en el *Libre de l'orde de cavalleria* de Llull. Ja hem vist que el cardenal Cisneros, en comentar com l'amic i editor Alonso de Proaza li enviava un dels textos lul·listes que estava preparant, explicava:

El secretario Alonso de Proaza me embió su carta, y el traslado de los títulos y privilegios de aquella doctrina del Maestro Ramón Llull, Doctor Iluminadíssimo, y he avido mui grande plazer de verlos, y de todo lo que sobre esto me escriven (...). Y porque al bachiller Proaza escrivio más largo sobre todo, no digo aquí de remitirme a lo que él de mi parte les escriviera: yo les ruego que le den entera fe. De Alcalá, a 8 de octubre de 1513.⁷³

⁷³ Epistola extreta del llibre de *Cartas missivas* de l'Arxiu Municipal de Mallorca i arxivada en el procés de beatificació de 1612. La referència procedeix de: PARDO PASTOR, Jordi. "Alonso de Proaza, «hommo

Aquest comentari revela que Proaza reclamava el permís del cardenal per editar un text lul·lià, i que per tal d'aconseguir-lo li va enviar "los titulos y privilegios de aquella doctrina". Tanmateix, Proaza va afegir a l'*Ars inventiva veritatis* de Lull (Diego de Gumiel, València 1515) el privilegi reial concedit per Ferran II a la doctrina lul·liana ("Privilegium" de Saragossa, 21 de febrer de 1503, amb referències al privilegi concedit per Alfons el Magnànim a Nàpols el 26 de gener de 1449), garantia de l'acceptació oficial de la doctrina de Lull. Per tant, no és inversemblant que l'eliminació d'una referència lul·liana al *Tirante* pugués deure's a la voluntat d'evitar qualsevol objecció contra un model filosòfic que no tenia a Castella la mateixa acceptació que a la Corona d'Aragó (encara que fos en la vessant del model del cavaller cristià).

Malgrat aquestes consideracions, que semblen interessants a tenir en compte, pensem que el més versemblant com a causa de l'eliminació del primer capítol i el seu contingut lul·lià és l'interès en esborrar les traces identificatives de l'original. Atès el tractament de la portada, la dedicatòria i el colofó, a més d'alguns retocs de la traducció que assenyalarem en l'apartat dedicat a les anàlisis textuais, sembla evident que el que intentava mantenir-se en silenci és la vinculació amb Joanot Martorell com a personatge públic identificable amb una època i un àrea geogràfica.

D'altra banda, Mérida atribueix a l'eliminació del primer capítol un sentit funcional perquè accelera la presentació de l'heroi.⁷⁴

El Prólogo del Tercero Libro

litterarum, corrector et excelsus editor». [En línia:] <<http://www.hottopos.com/convenit3/jordipar.htm>> (Consulta: 5 març 2007).

⁷⁴ MÉRIDA JIMÉNEZ, Rafael M. *La aventura de Tirant lo Blanch y de Tirante el Blanco por tierras hispánicas. Op. cit.*, p. 24.

Al capítol 115 de l'original, la traducció dóna entrada al famós pròleg afegit al començament de la tercera part: "Prólogo del tercero libro del famoso cavallero Tirante el Blanco". És una amplificació del traductor en el moment en què comencen les aventures de Tirant a Constantinoble, igual que el pròleg anteposat als llibres IV y V de l'*Amadís de Gaula*, on el protagonista recorria l'Orient.

En el seu únic pròleg (a l'inici de la novel·la) Martorell citava a Homer, Titus Livi, Virgili, Ovidi i Ciceró, mentre que el traductor al·ludeix en aquest segon a Ovidi, Marcial, Sèneca i Plató, obviant les citacions bíbliques. La menció serveix per a donar a l'obra la rellevància històrica, comparable als episodis de l'Antiguitat, que sempre busca el *Tirant*.

Segons Rafael Ramos,⁷⁵ aquest pròleg fa una presentació en paral·lel al de l'*Amadís*, i com aquell, anomena fets memorables de l'Antiguitat comparant-los amb la conquesta de Granada. Hi ha la intenció, també, d'entroncar amb la sensibilitat de croada que viu la Península envers el nord d'Àfrica, tot donant al *Tirante* un caire de llibre de cavalleries d'àmbit peninsular i més proper a l'*Amadís de Gaula*.

Si en el tiempo destes oradores, que más en las cosas de fama que de interesse ocupavan sus juizios y fatigavan sus spíritus, acaesciera aquella santa conquista (...) del reino de Granada, ¡cuántas flores, cuántas rosas en ella por ellos fueran sembradas!

Amadís de Gaula

Dexadas las ystorias, que están llenas de semejantes exemplos, vimos por experiencia ... que muchos cavalleros por servicio de las damas hizieron grandes hechos en armas, que parecían imposibles, en la conquista de Granada.

Tirante el Blanco

⁷⁵ RAMOS, Rafael. "*Tirante el Blanco* a la zaga de *Amadís*". *Op. cit.*, p. 14-20.

Rafael M. Mérida⁷⁶ assenyala que els dos pròlegs castellans exposen "unes reflexions noves que fan esment, per exemple, de la *doctrina* i dels *amors* que hom podrà trobar a la novel·la, tot exposant la ideologia i el sentit comercial" de l'obra. Mérida opina que "en el pròleg del tercer "llibre" aquesta barreja d'ideologia i *marketing* és molt més aclaparadora", perquè s'incita a continuar la lectura amb un avís que indica que en les properes pàgines podrem reviure aquells exemples que

vimos por experiencia en el tiempo de la soberana reyna sin par, doña Ysabel la tercera, de eterna memoria, que muchos cavalleros por servicio de las damas hizieron grandes hechos en armas, que parecían imposibles, en la conquista de Granada. Por tanto, ninguno se debe maravillar si de aquí adelante leyere mayores hechos que hasta aquí de Tirante, que ya ay quien le doble el esfuerço y abive el entendimiento y le ponga ilustre en sus gracias y hablas y le haga nuevo hombre, que es el dulce amor de Carmesina.⁷⁷

Afegirem que el traductor sembla aportar una reflexió de caràcter propi: adverteix sobre el canvi de to que adquireix el llibre. Si fins ara el *Tirante* ha estat una novel·la quasi històrica, més propera als fets d'armes que a les aventures sentimentals, a Constantinoble l'heroi es mostra molt més humà i emotiu. Els capítols que Martí de Riquer anomena "bizantins" i defineix com a molt més novel·lats mereixen, segons el traductor, una justificació i una aposta per la versemblança:

Las grandes cavallerías que de aquí adelante se leerán de Tirante harán tener en poco y olvidar las passadas, y por ventura a algunos parecerán imposibles. Mas si miran que se puso delante la linda y muy hermosa Carmesina, hija del emperador de Constantinopla, de cuyo amor forçado, allende del suyo, tomó otro nuevo esfuerço y más bravo, creerán todo esto si saben en qué cae.⁷⁸

⁷⁶ MÉRIDA, Rafael M. "La fortuna de *Tirant lo Blanch* entre alguns lectors hispànics dels segles XVI al XIX". *Caplletra* 23 (1997), p. 77.

⁷⁷ MARTORELL, Joanot. *Tirante el Blanco*. Martí de Riquer (ed.). "Prólogo del Tercero Libro". *Op. cit.*, p. 112.

⁷⁸ *Ibíd.*, p. 111.

Per a Cacho Blecu, el que es posa de manifest és, sobretot, l'amor com a ingredient primordial del text:

La menció de la conquesta de Granada, con ese «vimos por experiencia», nos remite al prólogo del *Amadís de Gaula*, pero a diferencia de éste se subraya la importancia del amor, no de las armas, en un contexto histórico muy próximo a la traducción, lo que no deja de constituir un tópico literario [La virtud de los contemporáneos, *coevorum virtus*, es un *topos* del exordio que adquiere especial intensidad en el XV, como expuse en *Amadís de Gaula*. Madrid: Cátedra, 1987, p. 220 nota 9], sin que esto no quiera decir nada sobre la veracidad literaturizada de la afirmación. En el Otoño de la Edad Media europea vida y literatura se interrelacionan dialécticamente, y desde una perspectiva caballeresca el amor se convierte en motor de las más arriesgadas empresas. La realidad histórica próxima, y no la literatura, sirve de aval para las afirmaciones del prologuista, pero sus palabras recogen sólo una parte del problema literario planteado por la obra. ¿De verdad podía considerar que los «muchos autos y razonamientos de amores» están «por lindas y onestas maneras dichos y tratados»?⁷⁹

Efectivament, sembla haver-hi una predilecció pels temes amorosos, un aspecte que tractarem en les conclusions finals d'aquest treball en relació amb la possible identitat del traductor. Tanmateix, ens sembla significativa l'expressió "Ysabel la tercera, de eterna memoria", frase que entenem com un indicati que el redactor podria haver acabat la traducció del *Tirant* després de la mort de la reina, el 1506.

El final

Rafael Mérida ha indicat que existeixen diferències entre el colofó original i el de la traducció.⁸⁰ Segons entenem, no es refereix al fet que el colofó de 1511 inclogui una dedicatòria mariana, sinó a la supressió del paràgraf precedent, extès entre el "Deo

⁷⁹ CACHO BLECUA, Juan Manuel. "El amor en el *Tirant lo Blanc*: Hipòlit y la Emperadriu". *Op. cit.*, p. 135.

⁸⁰ MÉRIDA JIMÉNEZ, Rafael M. *La aventura de Tirant lo Blanch y de Tirante el Blanco por tierras hispánicas*. *Op. cit.*, p. 23.

gratias” final del text i el colofó d’impremta, en l’original català. Aquest paràgraf és el que, en l’edició prínceps i en la barcelonina, fa referència a Joanot Martorell i Martí Joan de Galba i que ha portat a la crítica a estudiar en profunditat la participació o no de Galba en l’elaboració del *Tirant*. Seguidament reproduïm tots tres colofons, perquè pugui observar-se amb detall el contingut d’aquesta declaració.

Lògicament, l’eliminació d’aquest paràgraf al *Tirante* confirma la voluntat d’eliminar tota referència a l’autor i la composició del llibre.

Fotografies adjuntes de:

Edició de Nicolau Spindeler (València, 20 de novembre de 1490)

Edició de Pere Miquel i Diego de Gumiel (Barcelona, 16 de setembre de 1497)

Edició de Diego de Gumiel (Valladolid, 28 de maig de 1511)

3.4. Conclusions

El tòpic de la falsa traducció va ser un recurs expansiu dins de la literatura cavalleresca, i finalment es va aplicar a més d’un terç de les obres avui conegudes. Ja s’havia emprat abans de la publicació del *Tirante* i, atès que l’original en feia una aplicació parcial (realment Martorell s’havia inspirat en un text aliè), que la versió castellana l’elimini i es presenti com una obra original podria deure’s a una necessitat d’evitar els equívocs que efectivament van produir-se amb altres llibres de cavalleries.

No obstant això, sembla més probable que el vertader objectiu de l’anonimat del *Tirante* sigui camuflar la distància històrica existent entre l’original, creat cap a 1460-1464, i la realitat de 1511, sempre que considerem que el text castellà perseguia la

intenció d'aliniar-se ideològicament amb la política de Ferran II, com d'altres llibres de cavalleries, tal i com exposa Mª Carmen Marín Pina.⁸¹ Concorren en defensa d'aquesta darrera hipòtesi el fet que el *Tirante* elimini el nom de l'autor no només de la dedicatòria, sinó també de la portada i del paràgraf previ al colofó final, com també el primer capítol del *Tirant*, de contingut lul·lià.

Hem vist també com la introducció d'un *argumento* es detecta en el teatre emergent de l'època (en la Corona d'Aragó, amb Torres Naharro). Això ens interessa perquè, com veurem en la propera anàlisi lingüística, el traductor utilitza d'altres recursos teatrals, com la conversió dels parlaments indirectes en diàlegs i el tall de l'acció formant escenes/capítols nous. El fet que es manifesti en primera persona quina serà l'estructura de l'obra i que aquesta estigui dividida en cinc parts és també un recurs que es consolida a les primeres obres teatrals, tot i que també l'hem vist en algun tractat del segle XVI.

Certament hi ha similituds determinants entre l'*Amadís* i el *Tirante*, com per exemple algun paràgraf dels pròlegs i la introducció d'un pròleg nou cap a la meitat de la novel·la, però cal advertir que el model ja s'estava aplicant a altres llibres de cavalleries del moment i que, d'altra banda, les modificacions estructurals no eren un fet exclusiu sinó habitual en tota mena de textos. N'hem vist exemples prou variats i eloqüents (Martínez Dampies, Francisco de Madrid, *Ars inventiva veritatis...*).

⁸¹ MARÍN PINA, Mª Carmen. "La ideología del poder y el espíritu de cruzada en la narrativa caballeresca del reinado fernandino". *Op. cit.*

CUARTA PART

ANÀLISI TEXTUALS

1. ANÀLISI COMPARATIVA

Presentem a continuació una anàlisi descriptiva de l'equivalència semàntica i funcional de *Tirant lo Blanc* i *Tirante el Blanco*, sense valorar subjectivament les correspondències analitzades sinó l'aparició, la funció i l'efecte objectius. Això ens ha permès de dibuixar i de valorar l'acció del traductor del text de 1511.

Per determinar la intencionalitat en l'ús de la llengua d'una manera més empírica que intuïtiva era fonamental estudiar l'equivalència paraula per paraula dels dos textos. Hem dedicat dos apartats a aquest propòsit, articulats entorn de dos grans nuclis: el de les unitats lèxiques i el de la reorganització fraseològica.

En el primer hem estudiat els canvis introduïts en el tractament dels substantius, els adjectius, els adverbis i els verbs i, en el segon, la reorganització de frases senceres que variaven significativament en la versió castellana en introduir conceptes o sentits nous, tot desestimant les variants sense transcendència semàntica que s'imposen únicament per sentit fonètic o per ús idiomàtic. Cadascun d'aquests apartats s'ha tancat amb l'exposició d'unes conclusions immediates, de les quals es fa un recull globalitzador a l'apartat 6 del treball.

Per a la nostra recerca sobre el *Tirante el Blanco* de 1511 hem utilitzat l'edició crítica de Martí de Riquer, editada per Espasa-Calpe (Madrid, 1974) en 5 volums, l'escollida també per Vicent Martines per al seu estudi comparatiu.¹

La mateixa traducció és inclosa a les pàgines 1051-1731 de *Libros de caballerías españolas: El caballero Cifar, Amadís de Gaula, Tirante el Blanco*, una

¹ MARTINES, Vicent. *El Tirant políglota*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1997.

edició de Felicidad Buendía a Aguilar (Madrid, 1954). Hi ha altres edicions de Martí de Riquer a Planeta (Barcelona, 1990, 2006; actualitzades).

Existeix una traducció més, aquesta moderna, en el *Tirant lo Blanch* prologat per Vargas Llosa amb traducció i notes de J.F. Vidal Jové editat per Alianza Editorial (Madrid, 1969).

L'extensió de l'obra triada obligava a fer una selecció, a escollir una mostra parcial per a l'estudi. Sense eines informàtiques (els originals consultables a Internet es carreguen pàgina a pàgina, i per tant no és possible fer un seguiment global dels mots), una recerca com la que ens proposàvem implicava una lectura profunda i minuciosa de l'original i de la traducció i necessitava límits per a poder ser prou rigorosa.

Els criteris per seleccionar aquesta mostra van guiar-se per les paraules de Martí de Riquer, qui defineix *Tirant lo Blanc* com una novel·la amb rerafons històric dins de la qual en distingeix una part, la dels "capítols bizantins", que es caracteritza per un notable apropament a la ficció.² Vam pensar que aquesta part on la creació literària era més lliure, havia de fomentar també la creativitat del traductor, i per tant donar-nos peu a una anàlisi més rica. Es tracta dels capítols 164-299 del *Tirante el Blanco*, que es corresponen amb els 115-296 de l'original; però no vam acabar d'analitzar tots els "capítols bizantins" seguint l'original, sinó que vam respectar l'estructura de la traducció

² "A la tercera (caps. 115 a 296), situada a la ciutat de Constantinoble i a l'Imperi de Grècia (o bizantí) (...) el que podria semblar-nos novel·la històrica es converteix en història ficció. Martorell es posa a escriure el *Tirant* sis anys i mig després de la presa de Constantinoble pels turcs (29 de maig del 1453), quan tota la Cristiandat encara plorava la desaparició de l'Imperi d'Orient, els poetes catalans escrivien planys sobre la gran dissort universal i Alfons el Magnànim havia mort sense reeixir a armar una croada que alliberés dels infidels la gran ciutat grega. Contra l'amarga realitat històrica, l'heroi de la nostra novel·la vencerà els poderosos turcs, alliberarà totalment d'enemics les terres de l'imperi bizantí (...) podem imaginar la sorpresa del lector de la segona meitat del segle XV quan veia que a la gran catàstrofe europea se li donava un vodeviles final feliç. Trepitgem ja fermement el terreny de la gran novel·la on el novel·lista s'empara del lector". MARTORELL, Joanot. *Tirant lo Blanc*. Martí de Riquer (ed.) Barcelona: Edicions 62, 1983, p. 13.

-objecte del nostre estudi-, ja que l'editor imposa un punt que els interromp al capítol 61 de la Segunda Parte.

Aquesta anàlisi s'ha elaborat sobre un total de 302 pàgines de la versió castellana, analitzades paraula per paraula, sense ús de programes informàtics. El procés ha estat el següent:

-En primer lloc, vam anotar totes les diferències que detectàvem entre ambdós textos.

-Seguidament, vam distingir les categories lingüístiques a les quals corresponien les diferències anotades.

-Després vam ordenar en dos grans mòduls aquestes variants: unitats lèxiques i fraseològiques.

-L'última classificació, la més rellevant, va concretar el contingut semàntic dels elements destriats per a poder-ne derivar conclusions sobre l'ús i la intencionalitat.

La tria d'exemples és molt completa però, irremeiablement, no exhaustiva. Hem intentat il·lustrar l'anàlisi amb el màxim de fonament, sense pretendre que la quantificació i els instruments de mesura no siguin susceptibles de millora. Tanmateix, el caràcter ambivalent de molts exemples fa que potencialment puguin figurar en més d'una classificació (p. ex., en el cas de reduccions que també presenten una reorganització interna de la frase), per la qual cosa ha calgut avaluar preferentment el que ens semblava més important com a actuació del traductor. Això implica un cert grau d'arbitrarietat que cal assumir, però que alhora es proposa com una metodologia pròpia, també amb caràcter experimental.

Per facilitar-ne la localització en qualsevol edició, els exemples s'exposen a l'inici de cada apartat amb la referència del capítol original de procedència en números aràbics entre claudàtors, seguit del capítol que li correspon en la traducció en números

romans (p. ex.: [115] XXIII). Figuren primer en català i a continuació en la traducció castellana. Quan es tracta d'unitats fraseològiques, hem subratllat les principals diferències en què ens basàvem per ordenar-les, per fer més clara la variant considerada.

Els comentaris introductoris de cada classificació exposen els criteris en què s'ha basat; al final de cada apartat afegim unes breus conclusions que ens permeten guiar l'anàlisi fins al compendi de conclusions que tanca la recerca.

1.1. ANÀLISI DE LES UNITATS LÈXIQUES DE *TIRANTE EL BLANCO*: SUBSTANTIUS, FORMES VERBALS, ADJECTIVES I ADVERBIALS

Presentem ara les dades recollides durant la comparació textual del fragment escollit. Entre claudàtors figura el número de capítol del text original, i a continuació i en números romans, el capítol corresponent del text traduït.

La classificació depèn de les característiques de la traducció. Per això pot donar-se el cas que analitzem un verb del text original com a substantiu (ex: agreujar > enojo), si aquesta és la forma en la qual s'ha traduït. Tanmateix, alguns capítols curts no ofereixen material d'anàlisi (com, per exemple, el capítol [122] VII, on no hi ha substantius susceptibles d'anàlisi traductològica), motiu pel qual no apareixen en aquest llistat.

Si dins d'un capítol apareix diverses vegades una mateixa correspondència o traducció, ho indiquem entre parèntesi (ex: honor > honra (3)).

1.1.1. SUBSTANTIUS

[115] XXIII
pèrdua > destrucción

honor > memoria
mercè > infinita bondad
la mia senectut > muy mucha vejez

[116] XXIII
voluntad > gana
honor > honra

[117-118...] Libro Tercero, I
petició > ruego
al Capità > Tirante

[...118] II
comport > semblante
la consolació > el plazer
lo valerós senyor > el Emperador

[119...] [...119-120] III, IV
beatitud > bienaventurança
exel·lència > alteza
majestat > alteza
ànimo > corazón
honors > honras
esperits > coraçones
excel·lència > alteza
la pràctica > el estilo (desta tierra)
honor > honra
tenia tostemps > tenia costumbre
singular > sin par

[...119-120] V
honors > honras
gloriós > hufano
[si ella m'ha fet] lo mal > la llaga
metge > çururjano

[121] VI
si tal compost mostrau > si tal continente mostráys
càrrec > deshonra
sacra majestat > senyor

[123] VII I
l'honor > la honra

[124] IX
Si no fos per esguard de nostre senyor Deu > Si no fuesse por acatamiento de nuestro señor Dios
iniquitat > maldad (2)
audàcia > osadfa
ànimo > corazón
lo Capità > Tirante
la Princesa > su hija Carmesina
palau > posada
notícia > conocimiento
alt lloc > alta silla
feu-me gràcia > suplicos

[125...] [...125] X, XI
pròpia pàtria > tierra
majestat > alteza

liberalitat > magnificència
excel·lent virtut > esfuero
dignitat > magestad
mutació > mudança
gran paor > loor [error?]
raons > paraulas
estima > valor
coberta > cámara
les noves > estas paraulas
honor > honra
aconseguiren > alcançaron
cosa pública > república
ànimo > esfuero

[126] XII

majestat > alteza
altesa > magestad
ànima > coraçon
ira > congosa
retret secret > coraçon

[127] XIII

voluntat > gana
cara > figura
honor > honra (3)
heu decebut > avéys engañado
infàmia > desonra
la dida > la viuda (Viuda Reposada)
malenconia > enojo
[guardar aquesta] ordre > forma
parent > primo
celsitud > alteza
gest > continente
excel·lència > alteza
comport > continente

[128] XIII

gran punició > gran castigo
honor > honra (3)
magnates > grandes [duques, etc.]
senyor Emperador > Emperador
ànimo esforçat > grande osadía

[129...] XV

virtuosa > excelente
celsitud > alteza (2)
aguait > dolores
ànima > coraçon
excelsitud vostre > vuestra alteza (2 vegades)
ànimo esforçat > osadía
majestat > excellencia
majestat > alteza
honor > honra (2)
afabilitat > habla
la celsitud vostra > vuestra alteza
honor > honras
l'altesa vostra > vuestra excellencia
majestat > alteza
acusat [cor] > causa

agreujar > enojo
percaçar > alcançar
excel·lència > alteza
celsitud > alteza
premi > galardón
la excel·lència vostra > vuestra alteza

[...129] XVI
la ira > el enojo (2)
premi > galardón
actes > hazañas
majestat sua > su alteza
comport > sufro

[130] XVII
en ton cor > en memoria
excel·lència > alteza
esguard > respecto
majestat > alteza
deport > plazer

[131] XVIII
sereníssima majestat > vuestra alteza
una flumaire d'aigua > una gran agua (3 vegades)
balanç > golpe
ésser estalvis > escapar
tothom > cada uno
perdiment > estrago
ànima > coraçon

[132...] [...132] XIX, XX
la magestat vostra > vuestra majestat
pàtria > tierra
la majestat vostra > vuestra alteza (2 vegades)
celsitud > alteza
una tovallola ben blanca > unas açalejas
derogació > offensa

[133...] XXI, XXII
virtut > fuerça
la altesa vostra > vuestra alteza
confiança > esperança
camp > real (d'aquí en davant, sempre)
cocs > cozineros
gent > espías y adalides
lo camp dels enemics > la hueste de los enemigos
nafra > llaga
après d'ells a l'encalç > siguiéndolos en el alcance (2)
plegaren a lo pont > llegaron a la puente

[...133] XXIII
honor > honra
los altres > quantos allí estaban
noves > razones
honestedat sua > cortesía

[134] XXIII
desferra > despojo
eficàcia > provecho

ignocències > necedades
honor > honra
fretura > necesidad
deshonor > mengua
la gent > los cristianos
rossins > de cavallo
full > pliego

[135] XXV
omnipotent > todopoderoso (3)
creença > crédito
parlar > embajada

[136-137...] XXVI
el donador > el que ha de hazer merced
estima > precio
la magestat del senyor Emperador > la imperial magestad (2)
magnats > grandes

[...137] XXVII
poder > poderío
pobresa vergonyosa > vida vergonçosa
Lexi > Aristóteles (p. 226)
honor > honra (→ honor poc abans)
malvasia de Candia > vino de Candia

[138] XXVIII
les llaors > las honras
lo blasme > el dezir (de la gente)
auxil·li > ayuda
malesa > maldad
què havia al cor de fer > qué tenía en voluntad de hazer
honor > honra (5)
honor > honor (3)
les querelles > las queixas
comiat > tomó licencia
actes > autos
faenes > negocios
la celsitud vostra > la magestad vuestra
donatiu > dádiva

[139] XXIX
l'altesa vostra > vuestra majestad
honor > honra
una fort plaça > un fuerte lugar
bombardes > lombardas
per coltell temerós > por la espada temerosa

[140] XXX
honors > honras (3)
metges > físicos
nafra > herida
pega > pez
honor > honra
trenta rossins > treynta de cavallo
el camp de Tirant > el real de los cristianos
hosts > gentes
lo major desconhort del món > muy gran desconsuelo
parlar > razonamiento

lo cavaller > el señor dél

[141...] XXXI

als entenents > a los que algo entienden
lo mester de la guerra > lo que en la guerra es menester
honor > honra (4)
esguard > consideración
vosaltres > de vuestra parte (quedaréys de la otra parte)
ànimo > esfuerço
el gran dubte > el miedo
plor > dolor
pressumpcions > pensamientos (vanos)
rossí > cavallo
lamentacions > llantos
clemència > merced
comport > llanto
querelles > quejas

[...141...] XXXII

lo vaixell > el bastimento (2)
honra > honor (2)
nosaltres > sobr'ellos
honor > mucha cortesía
honor > honra
fretura > necesidad

[...141] XXXIII

ab tota mala ventura > a la malaventura
mestre > señor
gràcia singular > señalada merced
la celsitud vostra > vuestra excellencia
metges > físicos
lo feren tornar en son record > le hizieron tornar en su acuerdo
vitalles > bastecimiento
camp > real

[142] XXXIII

tal mester > guerra
les tues virtuts > tus virtuosos hechos
auxili > ayuda
camp > real
gran gràcia > mucha honra
honor > honra
default > yerro [error?]

[143] XXXV

oi > mala voluntad (2)
falsia > mentiras
los contrastants > los contrastadores (a tu intención)
honor > honra (3)
furor > furia
estrenyiment > apretamiento (de sus dientes)
magrea > flaqueza
coratge > coraçón (2)
bacinets > arneses
caïments > abatimientos
seny > seso
deshonor > deshonra
ab Cartaina > con los cartagineses

los enderrocaments > las cosas derribadas
jou > señorío
metge seu > su físico (4)
aguait > traición
abeuratge > sospechosa bebida
fugitiu > huydizo
núvol > nublo
ira > miedo
sotmesos > súbditos (2)
nafras > llagas
entramenes > entrañas
bellea > gran hermosura
més bell > tan hermosa
Gratitud > El agradecimiento
honor cargosa > cargosa honra
insignes > famosos
dons > dádivas
egregi > illustre
caritat > verdad (trae consigo trabajo y amor...)
vorí > marfil
la coratge > el corazón
cures > cuidados

[144] XXXVI

un acord > una voluntad
los donà son comiat > les dio licencia
camp > campo (2)
vitualles > bastimento

[145...] XXXVII

singulars actes > singulares autos
la desferra > el despojo
camp > campo (4)
hòmens a peu > peones
magnats > grandes señores
honor > honra (2)
vitualles > provisiones
una cobriatzembla > un repostero
magnats > cavalleros
recapte > recado
empediment > embaraço
multitud > muchedumbre
la vostra majestat > vuestra alteza
los entenents > los que bien entienden
la pràctica > la manera
càmara > retraymiento

[...145] XXXVIII

recomanacions > encomiendas
honor > onor
majors > principales (de la cibdad)
ministres > oficiales
que los bons fan > de los cavalleros
cosa pública > república

[146...] XXXIX

honor > honrra
presents > presos (los que están)
circumstàncies > cerimonias

honor > honra (3)
pavés > escudo
crestians > la Cristiandad
donzelles > damas
La majestat vostra > Vuestra alteza
rossí > caballo
camp > campo
vostra benevolència > vuestra merced
dignitat > merecimiento
tan bon sentiment > tanta discreción
per vostra virtut > por gentileza
honor > honor
contra l'honor vostra criden > publiquen vuestra desonrra
senyoria > merced
contrarietat > contradicción

[...146] XL

ànimo > corazón
recomanacions > encomiendas
sacs > talegones
honor > honra (4)
honors > honras
honor > honor (3)
honra > honor
E ja veu què dix l'altre dia la Viuda Reposada > E ya vays como la Viuda Reposada me dixo la otra noche
a sa despesa > a su costa
proverbi > refrán
la celsitud vostra > vuestra celsitud
a l'ecel·lència vostra > a vuestra alteza
la Princesa > y ella
la majestat vostra > vuestra magestad
l'altesa vostra > vuestra alteza
l'altesa vostra > vuestra magestad
raons > palabras
¡Bona dona, bona dona... > ¡Buena señora, buena señora ...
fellonia > malenconía
a la majestat vostra > a vuestra magestad

[147] XLI

pubiles > huérfanos
honor > honor

[148...] XLII

vitualles > provisión
camp > campo

[...148] XLIII

molt bon cavalcador > muy buen cavallero
camp > campo (3)
la petita barca > el barco
honor > honra

[149] XLIII

honor > honra (3)
una lletra > un cartel
lo ginet > el caballo (2)
un ginet > un buen caballo ginete
camp > campo (4)
lletra > cartel (de batalla)

demanà'm perdó > rogándome le oviessse merced
molt gran amiatat > tan grandes amigos
la mercè vostra > vuestra merced

[150] XLV

llonguea > prolexidad
podrà comportar beure aquest càlzer de la batalla > podrá comportar de ver aqueste trance de batalla
[error?]
pus > más
llica > campo
honor > honra (4)
mot > palabra
senyores > cavalleros
camp > campo (2)

[151] XLVI

lletra > cartel (4)
camp > campo
caps > capítulos
gentilhom > cavallero
ignorància > inocencia
los més de sa natura > todos los de su linaje

[152] XLVII

lletra > carta
honor > onor (3)
honor > honor
fretura > falta
valor > onor
ma dama > mi señora
gruixa > gordor
camp > campo (4)
cartell > cartel
el ferro de llarg de quatre dits > el hierro de largo de cinco dedos [error?]

[153] XLVIII

lletra > carta (2)
cisma > sisma
gran defalt > gran falta
a son senyor natural e a tot lo seu camp > a su señora natural y a todo su campo
pròpia pàtria > tierra
lo seu mal > su mala intención

[154...] XLIX

esguards > consideraciones
honor > honra (4)
seny > seso
coratge > corazón
E si lo peccat fos mercè > y si el pecado fuesse mérito
honor > onor
honor > honor (2)
maleses vostres > maldades vuestras
promeses > prometimientos
malesa > maldad
mal nom > mala palabra

[...154] L

honor > honor
honor > onor

camp > campo (2)
lletres > cartas (2)
lletra > carta
seny > seso
requeridors > demandadores
delits > plazer
la gent estranya > los extranjeros
vitalles > provisiones
ànimo > esfuerço

[155...] LI
bellea > hermosura
Jesucrist > Jesús, nuestro Salvador
la majestat vostra > la majestad vuestra
vostra majestat > vuestra majestad
la celsitud vostra > la celsitud vuestra
l'altesa vostra > vuestra alteza
canòniques > corónicas
barons > caballeros
llur despesa > su costa

[...155] LII
la majestat vostra > la magestad vuestra
la majestat vostra > vuestra magestad (2)
vianda per a ells > vitualla
barons sicilians > caballeros sicilianos / de Sicilia
honor > honor
fossat > cava

[156] LIII
honor > honra
vostres magnificències > vuestras señorías
honor > honor
honor > onor
escampament (de sang) > derramamiento
ardiment > biveza

[157] LIIII
bombarda > lombarda
bandera > vandereta
petita bandera > vandereta
los altres > los cristianos
ardiment > esfuerço
molts cristians > mucha de su gente
petita bandera > bandereta
grans crits > grandes bozes
llança mortal > golpe mortal
damunt los arçons > encima del arzón
donà-li enmig de la galta e > dióle en medio de la cara, que
per dolor de la nafra > por el gran dolor de la pierna
nafres > heridas
nafra > herida
honors > honrras
honor > honra
lo nom de marquès > el título de marqués
moltes vitalles > bastimento
a l'encalç > en el alcance
combatent d'una verdesca > peleando en un cantón
gràcies a Jesucrist e a la sua sacratíssima Mare > gracias a nuestro señor Dios y a su bendita Madre

sobre un ginet > en un caballo
de la vençuda batalla > del vencimiento de la batalla
perquè no manifestàs les seues dolors > porque no manifestase su pasión
e los turcs > y el Turco
camp de los moros > real de los moros (2)
tinguessen en salvaguarda tota aquella roba > toviessen en salvaguarda toda aquella hazienda
camp > campo (2)

[158] LV
el vell poderós > al viejo Emperador

[159] LVI
camp > campo (de los moros)
en gran custòdia > en mucha guarda
metges > çurujanos
la majestat vostra > la majestad vuestra
nafra > herida
nafres > heridas (2)
molta honor > grandíssima honra
als barons de Sicília > a los cavalleros sicilianos
aquella roba > el despojo
la roba > el despojo
camp > campo (2)
una tovallola > unas açalexas
ferida del cap > herida de la cabeça
rossins > cavallos
metges > çurujanos
barons de Sicília > cavalleros de Sicilia
li feia moltes carícies > le hazía muchas honras
la majestat vostra > la magestad vuestra
la celsitud vostra > la celsitud vuestra (2)
on la majestat vostra sia > donde vuestra majestad está

[161...] LVIII
honor > honor (4)
honor > honra (2)
gran defalt > pensé un tal remedio
entenents > miradores
la celsitud vostra > la celsitud vuestra (2)
la majestat vostra > vuestra magestad (3)
l'altesa vostra > vuestra alteza (4)
defalt > falta
fet > causa
aquell cas > aquella hora
una gran cantera > un gran canto
la cantera > el canto
ab l'escala > con ella
barons de Sicília > cavalleros de Sicilia
lletres > cartas
al cap del val > estaban a la orilla de la cava [error?]
aquest esguard > esta consideración
la dignitat vostra > la dignidad vuestra
barons de Sicília > cavalleros de Sicilia (2)
despesa de viandes > costa de viandas

[...161] LIX
la majestat vostra > la magestad vuestra
a vostra altesa > a vuestra alteza
tan gran honor > tanta honra

l'altesa vostra > la magestad vuestra
la majestat vostra > vuestra majestad
a la majestat sua serà plasent > a su magestad plazerá
liberalitat > libertad
honor > honra (2)
la majestat vostra > vuestra magestad (2)
la majestat vostra > vuestra alteza
molts pagos, capons, perdius e gallines > muchos pavones, perdizes e gallinas
de la gràcia > por la merced
mocador > mocador
senyora > Princesa
albaranet > alvalá
lo gran menyscapte > la vergüença
defalt > falta
molt gran ofensa > gran mengua
la majestat sua > su magestad
la majestat vostra > vuestra magestad
la celsitud vostra > vuestra celsitud
bellea > hermosura
l'altesa vostra > vuestra alteza
satí > raso
ab lliris mesclades > mezcladas con açucenas
vostra altesa > vuestra alteza

[162] LX

honor > honra
sinestra > esquierda
rossins > cavallos
camp > campo
la celsitud vostra > la celsitud vuestra
coltell > cuchillo
No fésseu vós tal cas > No hiziéssedes tal cosa
tothom > todo hombre
estadal > librico de cera
llum > lumbré
portava gonella > tenía una ropa
metges > físicos (3)
no deus haver admiració > no te debes maravillar
la majestat vostra, senyora, > la magestad vuestra, señora,
quin és aqueix teu comport? > ¿qué jesto es ésse tuyo?
protestació > protestación
l'altesa vostra > vuestra alteza

[163] LXI

estadal > librico de cera
remor > roýdo
la majestat vostra > la majestad vuestra
l'altesa vostra > vuestra alteza
la clotxeta > los cordones
la vostra altesa > vuestra alteza
honor > honra
crits > bozes
moltes voltes > muchas vezes
lo llançol > la manga de la camisa
ardiment > osadía
ab pensament deliberat > con deliberado pensamiento
capellà > clérigo
la majestat vostra > la majestad vuestra
l'altesa vostra > vuestra alteza

la celsitud vostra > la celsitud vuestra
dava torns > dava bueltas
Amor m'ha tant torbats los sentiments > E digo que amor me ha turbado tanto los sentidos
lo meu rossí se dolia > mi hacanea se dolía del pie
camp > campo (3)
vitualles > provisiones
en aquell cas > en aquel tiempo
en molt bon cas > en buen tiempo
bellea > hermosura
cos per cos > persona por persona
noves > palabras
penjat > muerto

El tractament general dels substantius, dins de la mostra analitzada, és molt fidel al text original. Es produeixen, però, alguns canvis significatius, i per poder-los estudiar els hem organitzat utilitzant una classificació semàntica.

Conscients que les diferències entre els següents grups són mínimes, i en alguns casos difícilment destriables les unes de les altres (es tracta de matisos abstractes i, per tant, subjectius), expliquem amb concisió el nostre criteri a l'hora de definir cada grup i l'il·lustrem amb una comparació visual que vol ajudar a transmetre la idea que guia aquestes divisions: comparem els grups de substantius traduïts amb la relació que tindrien les diferents parts d'una nina russa.

Canvis lèxics

Es canvia un substantiu per un altre que significa una altra cosa, o que té un significat molt allunyat de l'original (encara que els dos pertanyin a un camp semàntic d'ordre molt general, ex: caritat > verdad). La substitució de l'un per l'altre funciona dins del text, però no aïlladament, perquè no es tracta d'una correspondència sinonímica absoluta.

A la pregunta "X és Y?" hauríem de respondre: "no".

Visualment podríem comparar-ho amb dues nines russes diferents: una de blava i una de vermella.

mestre > señor
ira > miedo
caritat > verdad
felonia > malenconía
ira > congosa
cor > voluntad
delits > plazer
la consolació > el plazer
malenconia > enojo
el gran dubte > miedo
gran default > pensé un tal remedio
ab llliris mesclades > mezcladas con açucenas
llançol > la manga de la camisa
sentiments > sentidos
l'altre dia > la otra noche
Lexi > Aristóteles
valor > onor
càlzer > trance [error?]
quatre dits > cinco dedos [error?]

si lo pecat fos mercè > si el pecado fuesse mérito
canòniques > corónicas
dolors > passió
carícies > honras
satí > raso

Canvis d'intensitat o de grau

Es canvia un substantiu per un altre que hi manté una correspondència parcial. Sovint es ressalta o emfasitza només un dels aspectes del nom original. Aquest lligam és, a vegades, producte de la deducció del traductor o bé una de les condicions perquè es doni el primer substantiu. Tampoc no hi ha una sinonímia absoluta, sinó que la traducció proporciona un substantiu un aspecte del qual guanya o perd intensitat respecte de l'original.

A la pregunta "X és Y?" hauríem de respondre: "l'un és parent de l'altre, o conseqüència".

Visualment podríem comparar-ho amb la relació que s'estableix entre una nina russa amb una altra que és dintre seu, o bé a fora (segons el cas).

pèrdua > destryción
mercè > infinita bondad
audàcia > osadía
palau > posada
liberalitat > magnificencia
les noves > estas palabras
ànimo esforçat > grande osadía
aguait > dolores
actes > hazañias
en ton cor > en memoria
confiança > esperança
afabilitat > habla
malvasia de Candia > vino de Candia
les llaors > las honras
lo blasme > el dezir de la gente
faenes > negocios
gran gràcia > mucha honra
coratge > corazón
la gent estranya > los estrangeros
vianda > vitualla
bandera > vandereta
molta honor > grandíssima honra
ardiment > osadía

Canvis d'estat

Es tradueix un substantiu per un altre que sí que és sinònim o representa el mateix que l'original però, en aquest cas, incorpora un grau superior d'abstracció (ex: crestians > la Cristiandad), de materialització (ex: alt lloc > alta silla) o de personalització (ex: los altres > los cristianos) -entenen aquest últim canvi com una concreció de les persones implicades. El parentesc entre el substantiu original i el traduït és més proper que en l'apartat anterior, i no es refereix a un aspecte sinó a la globalitat, la qual matisa (generalment avançant cap a una forma més material del substantiu).

A la pregunta "X és Y?" hauríem de respondre: "l'un és més concret i tangible que l'altre".

Visualment es pot comparar amb una nina russa i el seu buit: el contorn és el mateix, però l'un és material i l'altre insubstancial.

beatitud > bienaventurança
ànimo > corazón
ànima > corazón
la pràctica > el estilo
càrrec > deshonra
gloriós > hufano
[si ella m'ha fet] lo mal > la llaga
alt lloc > alta silla
pròpia pàtria > tierra
virtut > esfuerço
retret secret > corazón
infàmia > desonra
pega > pez
agreujar > enojo
derogació > ofensa
virtut > fuerza
gent > espías y adalides
los altres > quantos allí estaban
noves > razones
honestedat sua > cortesía
deshonor > mengua
la gent > los cristianos

parlar > embajada
estima > precio
poder > poderío
Jesucrist > nuestro señor Dios
pobresa vergonyosa > vida vergonçosa
el camp de Tirant > el real de los cristianos
hosts > gentes
esguard > consideración
les tues virtuts > tus virtuosos hechos
seny > seso
ab Cartaina > con los cartagineses
crestians > la Cristiandad
contrarietat > contradicción
los altres > los cristianos
molts cristians > mucha de su gente
molt gran amistat > tan grandes amigos
estadal > librico de cera
remor > roýdo
cos per cos > persona por persona

Canvis de paràmetre

Es canvia un substantiu per un altre amb el qual té una relació sovint metonímica (*pars pro parte*, etc.) o tangencial (només d'un aspecte).

A la pregunta "X és Y?" hauríem de respondre: "en algun aspecte, sí".

Visualment podríem comparar-ho amb una nina russa i una de les dues parts en les quals es divideix.

cara > figura (el tot per la part)
balanç > golpe (efecte per causa)
lo camp dels enemics > la hueste de los enemigos (persones per lloc)
per coltell temerós > por la espada temerosa (el tot per la part)
lo mester de la guerra > lo que en la guerra es menester (necessitat per ofici)
plor > dolor (causa per efecte)
comport > llanto (efecte per aspecte)
bacinets > arneses (el tot per la part)
un acord > una voluntat (condició per conseqüència)
donzelles > damas (categoria per estat)
tan bon sentiment > tanta discreción (qualitat adquirida per innata)
per vostra virtut > por gentileza (qualitat social per virtut)
molt bon cavalcador > muy buen cavallero (el tot per la part)
llança mortal > golpe mortal (efecte per causa)
donà-li enmig de la galta > diole en medio de la cara (el tot per la part)
per dolor de la nafra > por el gran dolor de la pierna (el tot per la part)
aquell cas > aquella hora (temps per circumstància)
molt gran ofensa > gran mengua (efecte per causa)
no fésseu vós tal cas > no hiziéssedes tal cosa (efecte per circumstància)
portava gonella > tenía una ropa (el tot per la part)
natura > linaje (la pert pel tot)
lo seu mal > su mala intención (la part pel tot)

en aquell cas > en aquel tiempo (temps per circumstància)
penjat > muerto (efecte per causa)
comport > jesto (efecte per aspecte)
metges > çurujanos, físicos (la part per tot)

Canvis de categoria o de registre literari

Es tradueix el substantiu original per un sinònim que comporta un canvi de categoria de la persona o de registre literari.

A la pregunta "X és Y?" hauríem de respondre: "sí, però rebaixat o enaltit".

Visualment podríem dir que és com una nina russa esmaltada i una altra encara per pintar.

la mia senectut > muy mucha vejez
Capità > Tirante
la Princesa > su hija Carmesina
lo valerós senyor > el Emperador
la dida > la viuda (Viuda Reposada)
parent > primo
senyor Emperador > Emperador
sereníssima majestat > vuestra alteza
el donador > el que ha de hazer merced
magnats > grandes
la Princesa > y ella
vostres magnificències > vuestras señorías
lo nom de marquès > el título de marqués
el vell poderós > al viejo Emperador
als barons de Sicília > a los cavalleros sicilianos
senyora > Princesa

CONCLUSIONS

Dels apartats anteriors es poden treure algunes conclusions generals:

1. Els substantius traduïts són molt fidels a l'original. Les diferències queden reduïdes a matisos, excepte en el cas de mots que potser són fruit d'un error de traducció (ex: llançol > la manga de la camisa, satí > raso). Tot i així, el substantiu traduït funciona dins del text.

2. Els apartats sobre canvis d'intensitat, estat i paràmetre engloben casos en els quals el mot castellà correspon a només un dels aspectes del mot català. Aquesta sola qualitat queda emfasitzada o reduïda respecte a l'original (ex: audàcia > osadía, palau > posada), o bé rep un tractament més abstracte, més material o més concret (ex: càrrec > deshonra, ànimo > corazón, los altres > los cristianos), i en alguns casos la relació entre ambdós substantius és metonímica (ex: cara > figura). Si consideréssim aquests tres apartats com un sol grup, en el qual el substantiu original té una correspondència tangencial amb el traduït, podem dir que es tracta de la tendència més important detectada.
3. Hi ha una tendència global a la concreció o materialització del concepte respecte a l'original.
4. S'aprecia, en general, que la traducció rebaixa la pompositat de l'original en el tractament de les classes dirigents, sobretot durant els parlaments afalagadors dels personatges (ex: sereníssima majestat > vuestra alteza).

PARTICULARITATS

A banda de les característiques generals que presenten els substantius analitzats de *Tirante el Blanco*, cal esmentar alguns canvis molt destacats pel seu caràcter ambivalent: reben diverses formes de traducció i apareixen repetidament en la mostra estudiada. Els anotem indicant-ne, primerament, el nombre de vegades que han estat detectats. Són el següents:

Tractaments de persona i de lloc

1 altesa > excellencia
3 alteza > magestad
13 altesa > alteza
1 celsitud > excellencia
1 celsitud > magestad
6 celsitud > alteza
9 celsitud > celsitud
5 excel·lència > alteza
2 excelsitud > alteza
1 majestat > excellencia
13 majestat > alteza
23 majestat > magestad
33 camp > campo
camp > real (a partir XXII [133])

Virtuts i defectes

3 ànima > coraçón
3 ànimo > coraçón
3 ànimo > esfuerço
1 ànimio esforçat > grande osadía
1 ànimo esforçat > osadía
4 bellea > hermosura
3 coratge > coraçón
deshonor > deshonra, mengua
18 honor > honor
62 honor > honra / honrra
8 honores > honras
7 honor > onor
1 honor > memoria
1 honor > mucha cortesía
3 honra > honor

Altres canvis habituals però poc significatius (per la qual cosa no els hem comptabilitzat)

ardiment > biveza, esfuerço, osadía
comport > continente, llanto, semblante, sufro
esguard > consideración, respectó
defalt > falta, yerro
ira > enojo, congoxa, miedo
lletra > cartel
magnats > grandes, cavalleros
metge > çururjano
metges > físicos
nafra > herida, llaga
seny > seso

Aquests tipus de particularitats ens han permès observar la importància semàntica que tenen en el text traduït, com en l'original, els continguts relacionats amb l'honor, l'honra i el tractament de classe.

Les correspondències més abundants entre els substantius del text original i el text traduït s'estabilitzen a partir del capítol LX del *Tirante*, quan comencen a presentar-se sistemàticament algunes parelles (ex: honor > honor, majestat > magestad i campo > real), tot i que no de manera exclusiva (només indiquem una tendència).

1.1.2. FORMES VERBALS, ADJECTIVES I ADVERBIALS

[115] XXIII

per mí pactada, confirmada e jurada > por mí consintida, aprobada, confirmada y jurada
en poder > en manos
actes singulars > señalados hechos de armas
Déu > Dios nuestro señor

[116] XIII

senyor > señor muy escelente
la mar tranquil·la > la mar mansa
senyal de que saludaven > señal de acatamiento
breu > presta
a molts enganya > a muchos captiva

[118] Libro Tercero, I

estar admirats > star espantados
servidor afectat > servidor leal
ella estava alienada > elevada
singular disposició > muy linda disposición
(una pinya) tota d'or > de oro maciço

[119...] [...119-120] III, IV

l'extrema pena > la cruel pena

[...119-120] V

atribula > atormenta
aconseguir > alcançar
obtenir > alcançar

[121] VI

los enamorats passats > los enamorados del tiempo pasado
sa folla voluntat > su desconcertada voluntad
simple palabra > sola palabra

sàvies paraules > discretas palabras
seu degut estament > su estado
Filla per mi en extrem amada > Hija mía

[122] VII
si no són subvenguts > socorridos (por vuestra mano)
gent replegadissa > gente de muchas partes

[123] VIII
prou > mucha abundancia
no pogué més comportar > no pudo más sufrir

[124] IX
la majestat del senyor Emperador > la imperial magestad
pronta justícia > justicia
abundosa > muy proveýda
l'avisat cor > el discreto corazón
guaitaven > velavan

[125...] [...125] X, XI
incogitadament > sin pensarlo
malament > a traición
virtuós, valent cavaller > esforçado cavallero
malvat cavaller > mal cavallero
vilment > miserablemente (murió)
valentíssim > baliente
als seus > sus descendientes
moriren honorosament > murieron honrados

[126] XII
excelsa princesa > señora Princesa
excelsa > escelente
inestimable dolor > incomparable dolor
valentíssim cavaller > muy esforçado cavallero
valentíssim > baliente
seré aconsolada > seré contenta
cara > grave

[127] XIII
manllevades > emprestadas
leses > ensuziadas
denegats > desechado
aconseguir > alcançar
abominar > aborrecer
abominar > infamar
aconnortant-la > consolándola
amor no lícita > amor deshonesto
cavaller molt virtuós > noble
fets honorosos > fechos hazañosos
amor virtuosa > amor honesto
¡ay, senyora bona! > ¡Ay, señora!
Excelsa pietat > soberana piadad y clemencia
una sotil dona de poca estima > una baixa muger de poca estima
cuitats passos > acelerados passos

[128] XIII
una sotil dona de poca estima > una baixa muger de poca estima
cuitats passos > acelerados passos

[129...] XV
plena (la mà) > desseosa
ha administrat fortuna > ha rodead Fortuna
ab més ànimo esforçat > e más diestros
deliberat > acordado
deliberat > determinado
imperi grec > Imperio de Grecia

[...129] XVI
feel donzella > leal donzella
aconhortar > consolar (2 vegades)
recitava > decía
fatigar > enojar
prestament > aceleradamente
miserable > mezquina
il·luminats > resplandecientes
per ningú fou vista > por ninguno fue conocida
memorable glòria > gloriosa memoria
agreuja > enojado
ofegada pensa > fatigado pensamiento

[130] XVII
en empresa d'altri > en ninguna manera
greu batalla > rezia batalla

[131] XVIII
ésser estalvis > escapar

[132...] [...132] XIX, XX
beneïren les banderes > sacaron las banderas
singular processó > procesión muy solemne
celestial glòria > gloria del cielo
admirat > maravillarse

[133...] XXI, XXII
amoroses llàgrimes > piadosas lágrimas
capità e virtuós cavaller > valiente caballero
guardejant > rodeando
alleujats en la bella herba del prat > atendados en el prado
dolents > miserables
desarmats > desbaratats

[...133] XXIII
los més admirats del món > maravillados
mes en segur > puesto en recado (=guardar)
estava admirat > maravillávanse él y los suyos
alleujar-me > aposentarme
alleujar > apear

[134] XXIII
ajustats > juntos
crida de continent > hizo pregonar
castigava > amonestava
que fossen estotjades > las guardasen
major fidelitat > gran fidelidad
obtesa > alcançado

[135] XXV
pau final > paz perpetua

[136-137...] XXVI
adquerint-ho > ganándolo
experimentar > tentar

[...137] XXVII
repliran > hinchirán
bella colació > rica colación

[138] XXVIII
perjudiquen > amenguan
daria > otorgaría
has obtenguda > has alcanzado
admirar > maravillar
entorn > a la redonda dél
comportaren > consintieron
destre en totes les coses > discreto en todas las cosas
obtenir > alcanzar
aplegades > llegadas
d'armes > de guerra

[139] XXIX
magnànim > magnífico
regraciant > agradeciendo mucho
trenca > derribado
le explicaren > le recitaron

[140] XXX
los antics gloriosos cavallers > los caballeros antiguos
noble valença > noble socorro
tan gran fatiga > tanta fatiga
romput > quebrada (la puente)
empegunat amb molta pega > con mucha pez calafectado
guarit > bien sano
esbalaïts > espantados
aconsolats > conortados
fent armes > peleando
per dubte > temiendo
fer armes > pelear

[141...] XXXI
esperada victoria > desseada vitoria
remesa a la fortuna > remetida a la fortuna
perills esdevenidors > peligros que seguirse pueden
ajusta'ls a tots > allególos a todos
lamentar-vos > llorar
cuitat > prestamente
és tengut > es obligado
Què em valen > Qué me aprovechan...?
donzelles ser desonides > desonradas
romprà > reventará

[...141...] XXXII
molt ben visitat > bien reconocido
feria (una pedra amb l'altra) > sonava
jamés > en ninguna manera no (lo quiso consentir)
jo us profir > yo os ofrezco
gran congoxa > tanta congoxa

[...141] XXXIII

pitjor > mucho más dolor
cares atrapades > caras rescañadas
rompudes > vestiduras despedaçadas
escometia > interrogava
ignorat > no sabiendo
reportaré > recitaré
voluntat extrema > mucha voluntad
obtesa > alcançado

[142] XXXIII

empendre > començar
Capità magnànim > magnífico capitán
condigna pena > digna pena
ajustats > juntos

[143] XXXV

admires > maravilles
virtut trençada > falsa virtud
totalment bona > de todo buena
ensems > juntamente
dreturera > justiciera (tu mano sea)
sovent > muchas veces
retorna > torna
habilles > guarnezcas (de nuevas armas)
com te comportaràs > cómo te avrás
fon apagada en Capua > fue muerta
sovint > muchas veces (2)
ha nogut > á hecho daño
flaca de batalles acostumant > flaca de batallas
sobirans combats > grandes combates
Aprenga > y sepa
abusar-ne > hazer lo que no deva
haguts per diners > conduydos por dineros
acorde > comuniqué
guardar que > mirar que
pare orella > oya
irrita > haze daño
celà > encubrió
enfellonir > ensañar
acostar injúria ni ofensa > pegar injuria ni ofensa
inquiren > quieren saber
noure > moverse
segona tragèdia (de Sèneca) > tragedia
Déu totpoderós > Dios
abeuratge > sospechosa bevienda
enfellonesca > ensañe
guardant > considerando
guarda > mira
punir > castigar
honesta > onesta (servitud)
reposa > està
repòs pereós > reposo espacioso
afollades > estragadas
atesa la magnificència > llegadas a la manificencia
denega > aalcança
està > se cría

[144] XXXVI

graciosa oferta > generosa oferta
no ho volgué sofrir > no lo quiso consentir
gran modèstia > mucha modestia
s'hi pensà seguir fort jornada > se aparejava una mala jornada

[145...] XXXVII

desconfit > desbaratado (a los turcos)
Capità novell > nuevo capitán
escampada la sang > derramada la sangre
nafrat > herido
(e medecines) en gran abundància > (y medecinas) como de otras cosas
tostemps > siempre
de continent > luego
li feu molt gran reverència > hizo una gran reverencia
excelsa Princesa > soberana Princesa
vulla vostra altesa acceptar-los > mande vuestra alteza recibillos
a interès de part s'esguardarà > a interés de parte conviene
concordes > conforme
recità > contó

[...145] XXXVIII

admirada > maravillada
plaen > huelgan
com esclau abatut > como a esclavo abatiéndome de tal manera?
subvertir > doblegar

[146...] XXXIX

dissipar aquella > asolarla (la fe catòlica)
foragitat de tota honor > despojado de toda honra
de continent > luego
fos soterrat > le enterrasen
menjassen los gossos e bèsties > despedaçasen perros y bestias
consentir > hazer
havia hagut del rescat > avía recibido del rescate
us ame sobre totes les dames > yo os amo más que a todas las damas
blasmada > reprehendida
s'ateny > se alcanza
ab cara molt afable > con gracioso semblante
exeltada > desterrada
la virtuosa Estefania > la linda Estefanía
ensems > tan juntamente

[...146] XL

Dix Diafebus que era content > él dixo que le plazía
arrapada en un fort pensament > elevada en un fuerte pensamiento
conhortar > conortar
alt en la torre > en la torre
consentiré > comportaré
estigué molt admirat > estuvo admirado
atànyer > alcanzar
emperò > como quiera
recordant-los > acordándoles (lo que tenían que hazer)
enfellonit > ensañado
fello > malenconioso
en parlament > hablando
atesa > alcanzada

[147] XLI

atesa > alcançado
de son sacre consell > del su Consejo
allegar > aprovechar

[148...] XLII
gloriós príncep > excellentíssimo príncipe
seria en record > me acordara
cor valerós > corazón magnífico

[...148] XLIII
era molt entès en les armes > era muy sabido en las armas
romput (lo camp) > desbaratado
majorment > en especial

[149] XLVIII
magnànims senyors > magníficos señores
esvaïr > hazer daño
belles armes > buenas armas
prestament fui descavalcat per tolre-li la vida > prestamente me apeé por le cortar la cabeça
gran ordre > mucha orden
que bella és (l'esglèsia) > tan hermosa
aconseguí'l > alcancéle
egregi Capità > magnífico capitán

[150] XLV
esvaït > desbaratado
honor casi inreparable > tu honra sin reparación
obtesa > alcançada
impunit > sin punición
divisar > escoger (según que a tu ventaja lo querrás escoger)

[151] XLVI
tostemps la he portada > siempre la he traído
poca condició > baza condición
pocs > menores
de tant gran sentiment > tan sentida
sotil donzella > baxa donzella

[152] XLVII
atànyer > alcançar
bella > hermosa
seria > es (digna de alcançar...)
desconfit > desbaratado (vuestro campo)
si jo per aptea e per ésser més destra que vosaltres > si yo he sido más discreto que vosotros
hoc encara > assimismo
faig signific > hago saber
rompre > quebrar
notori > manifiesto

[153] XLVIII
s'ajustaren > allegaron
liberalment > libertadamente
féu plegar les banderes > hizo coger las vanderas
traí > vendió
l'imperi grec > el Imperio de Grecia
tan deshonest > cuán desonestos
tots creem e sens subtilitat > todos creemos verdaderamente

[154...] XLIX

sien fora de la memòria > sean apartados de la memoria (de las gentes)
prou clarament > bien claramente
sollar-me > ensuziarme
fel a la pàtria > leal a la patria
l'imperi grec > el Imperio de Grecia
si sabíeu > si supiésedes
a la senyora Princesa > a la virtuosa Princesa
criden justícia > demandan justicia
obecida > abatida
admirar > maravillar
profert > ofrecido
tolré > quitaré
ser confés > ser confuso
tirà > sacó (el espada)
sang grega > sangre de los griegos
confús > confuso
planyien > lloravan
honorosa fama > honrada fama
excel-leix > sobrepuja
sang horrible > sangre de los enemigos
confés > confuso
impunit > sin punición
entesos > entendientes
entenents > entendientes

[...154] L
aterra > atierra (las fuerças de los reyes turcos)
ginyós > sutil
só contenta > me plaze
l'Emperador los acceptà > el Emperador los recibió

[155...] LI
avança > sobrepuja

[...155] LII
oint nomenar guerra > oyendo dezir guerra
de continent > prestamente
derrers > postrimeros días
jo perdre de vista l'altesa vostra > estar ausente de vuestra megestá
on Tirant estava alleujat > donde Tirante estava aposentado
s'atendaren prop lo riu > atendaron cerca del río
gran secret > mucho secreto
tothom pujà a cavall > todos cavalgaron
un esgueix de roca > unas rocas quebradas

[156] LIII
honorosa > honrada
ab esforçat ànimo de cavallers valerosos façam armes > con esforçado ánimo de cavalleros valerosamente
hagamos armas
obtesa > alcançada (virtud)
aparellats a la batalla > aparejados para la batalla

[157] LIIII
aconsellar > a conortarlos (a su gente)
obtenir > alcançar vitoria
Tirant adés adés se girava > Tirante a menudo bolví la cabeça
decebuts > engañados
tostemps > siempre
feren gran esforç e ajudaren > hizieron tanto que ayudaron al Rey

e concordés tornaren a la batalla > y con este concierto tornaron a la batalla
un dels bons cavallers del món > uno de los mejores caballeros del mundo
e tots anaren > y todos tres juntos se fueron
e si no fossen estades les sues fels armes > y si no fuera por las buenas y leales armas, él fuera muerto
aquella vez
estès en terra > caydo en tierra
mortalment nafrat > mortalmente herido
nafrat > malherido
nafrat > herido
Cascú se llevà molt valentment > E cada uno dellos se levantó prestamente
aturà's allí > quedóse allí
lo qual combatia prop de Tirant > que andava cerca de Tirante
Com Tirant fon en terra > Como Tirante cayó
feia continuament armes > continuamente peleava
feren molt gran esforç > esforçaronse mucho
alleujàren-se allí al camp > quedáronse allí en el campo
nafrats > heridos
desconfits > desbaratados
molta riquesa > infinitas riquezas
jo em podré gloriejar > yo me podré alabar

[159] LVI

la carta ab mesclades recomendacions > con infinitas encomiendas
retenir > sufrir (que las palabras no se convirtiessen en abundosas lágrimas)
los de cap > los principales
de continent > luego
resguardar > reconocer
nafrat > herido
aplegar > llegar
lassats > cansados
les sues paraules > le dixesse ciertas palabras
novell cavaller > nuevo caballero

[161...] LVIII

prestament > luego
e així prest > y luego
causes honestas > causas onestas
com Tirant la veu > como Tirante la vio
molt poc > bien poco
obtesa > alcanzada (vitoria)
decebí > engañé
tolt > quitado
totes les coses son vistes per la fi > todas las cosas son conocidas por su fin
que excel·liu > que escede (la celsitud vuestra)
l'amor que em portes > el amor que me tienes
no sia lesa en l'honor > no sea menoscabada de su honor
prestament > prestamente
e pujaren a cavall > y cavalgaron
cavalcaren tant > anduvieron tanto
pus baix > más baxo
desviar-se > apartarse
feu arborar prestament > prestamente hizo arrimar
Com fon prop de la muralla > Y como yva subiendo
prestament > luego
cara molt afable > cara muy alegre
confusa > confusa
denegar > negar
és degut > conviene
la gent està molt enutjada > la gente está muy fatigada

los llauradors no poden panificar > los labradores no pueden labrar
son arribades a port > son arribadas al puerto
De continent tramès > E luego embiaron
Tirant hagué proveït que l'endemà tots los presoners > Tirante proveyó que todos los prisioneros
prou gent > harta gente

[...161] LIX

recusar > rehusarlo
amplament > liberalment
demà aturarem aquí > mañana estaremos aquí
l'endemà > para otro día
afaenat > hazendado
Agenollàs prestament > Prestamente se hincó de rodillas
en esguard > en comparación
per avant > andando el tiempo
l'endemà > el día siguiente
sobre la guerra > de las cosas de la guerra
e tres voltes > y tantas (otras tantas veces)
escampats (cabells) > derramados

[162] LX

escampades (llàgrimes) > derramadas
fallir > faltar
s'acostà > se allega
l'endemà per lo matí > en la mañana
bell fet d'armes > gentil hecho de armas
tants són los mals que comport > tantos son los males que sostengo
la celsitud vostra se partirà demà > se parte mañana
abillada > ataviada
no cal > no cale

[163] LXI

alienada > arrapada
abillada > ataviada
has obtesa aquesta amorosa gràcia > as alcançado esta amorosa gracia
digna amor > verdadero amor
la gràcia que has aconseguida > la gracia que as alcançado
fallís > faltase
gran confiança > mucha confianza
acordaroeu > conformaríades
perills esdevenidors > venideros peligros
daries > causarías
me lamentaria > me quejaría de ti
gran pressa > mucha prisa
finir > fenescer
decebuda > engañada
s'acostava > se allegava
quedar gloriosa de la batalla > quedar vitoriosa de la batalla
los pits e lo ventre banyat de l'aigua > los pechos y el vientre mojados de agua
fallí > faltó
no és cosa d'admirar > no es de maravillar
foragitaren de mi > echaron de mí
No es troba en record de gens que > No se lé que a ningún cavallero
aplegà > llegó
molt gran plaer > grandísimo plazer
ací > sobre nosotros
quanta gent > qué tanta gente
adobar les naus > adobar las naos
de continent > luego

molt ricament abillades > con grandísimos atavíos
Hipòlit, qui estava allí > Ypólito, que venfe allí
ajustà > allegó
poguessem obtenir > alcancemos

A grans trets, la traducció de les formes verbals, adjectives i adverbials, dins de la mostra analitzada, no és tan fidel al text original com ho era la traducció dels substantius. En part, això és degut a les característiques inherents a aquest tipus de formes, que en tant que elements qualificatius, ofereixen un ventall més ample de matisos. Per tal d'estudiar aquests matisos i poder comparar-los amb els que oferien els substantius, hem intentat seguir la mateixa estructura semàntica, però distingim dos factors diferencials entre ambdós grups lèxics:

- En molts casos, la traducció de formes verbals, adjectives i adverbials és susceptible de ser contemplada des de la perspectiva de dos o més dels apartats (ex: canvi d'intensitat i amplificació, a "pitjor > mucho más dolor"). Els continguts semàntics entre els grups de canvis que organitzem per apartats presenten més interseccions, per dir-ho així, que en el cas dels substantius.
- És un camp lèxic que ens permet parlar també d'amplificacions i reduccions i de trasllat o transposició, canvis que són formalment prou evidents (motiu pel qual no hem utilitzat cap tipus d'il·lustració visual). Són canvis lingüístics formals, no abstractes.

Cal advertir que no hem destriat aquí els casos de canvi de temps verbal, ni el pas d'oració positiva a negativa, que apareixeran analitzats en el capítol dedicat a modificacions de l'estil.

Canvis lèxics

Es canvia una forma per una altra que significa una cosa diferent, o que té un significat molt allunyat de l'original (encara que els dos pertanyin a un camp semàntic d'ordre molt general, ex: amoroses llàgrimes > piadosas lágrimas). La substitució de l'un per l'altre funciona dins del text, però no aïlladament, perquè no es tracta d'una correspondència sinonímica absoluta.

A la pregunta "X és Y?" hauríem de respondre: "no".

Visualment podríem comparar-ho amb dues nines russes diferents: una de blava i una de vermella.

estar admirats > estar espantados
singular disposició > muy linda disposición
simple paraula > sola palabra
sàvies parales > discretas palabras
l'avisat cor > el discreto corazón
cara > grave
seré aconsolada > seré contenta
amor no lícita > amor deshonesto
amor virtuosa > amor honesto
feel donzella > leal donzella
prestament > aceleradamente
miserable > mezquina
agreujaat > enojado
amoroses llàgrimes > piadosas lágrimas
desarmats > desbaratats
alleujar-me > aposentarme
alleujar > apear
crida de continent > hizo pregonar
destre en totes les coses > discreto en todas las cosas
magnànim > magnífico
trencat > derribado
combatia prop de Tirant > andava cerca de Tirante
lamentar-vos > llorar
Què em valen... > ¿Qué me aprovechan...
molt ben visitat > bien reconocido
Capità magnànim > magnífico capitán
acorde > comuniqué
enfellonesca > ensañe
denega > alcança
està > se cría
graciosa oferta > generosa oferta
desconfit > desbaratado
menjassen los gossos e bèsties > despedaçasen perros y bestias
consentir > hazer
arrapada en un fort pensament > elevada en un fuerte pensamiento
consentiré > comportaré
enfellonit > ensañado
I pens que ja > Creo que ya

felló > malenconioso
allegar > aprovechar
liberalment > libertadamente
ser confés > ser confuso
tirà > sacó
beneïren les banders > sacaron las banderas
valentment > prestamente
honorosa fama > honrada fama
sang horrible > sangre de los enemigos
ginyós > sutil
avança > sobrepuja
honorosa > honrada
decebuts > engañados
estès en terra > cayó en tierra
aturà's allí > quedóse allí
alleujàren-se allí al camp > quedáronse allí en el campo
retenir > sufrir (que las palabras no se convirtiessen en abundosas lágrimas) resguardar > reconocer
aplegar > llegar
totes les coses són vistes per la fi > todas las cosas son conocidas por su fin
l'amor que em portes > el amor que me tienes
és degut > conviene
la gent està molt enutjada > la gente está muy fatigada
los llauradors no poden panificar > los labradores no pueden labrar
amplament > liberalment
demà aturarem aquí > mañana estaremos aquí
bell fet d'armes > gentil hecho de armas
alienada > arrapada
digna amor > verdadero amor
daries > causarías
finir > fenescer
decebuda > engañada
Hipòlit, qui estava allí > Ypólito, que veníe allí

Canvis d'intensitat o de grau

Es canvia una forma per una altra que hi manté una correspondència parcial. Sovint es ressalta o emfasitza només un dels aspectes de la forma original. Aquest lligam és, a vegades, producte de la deducció del traductor o bé una de les condicions perquè es doni la primera forma. Tampoc no hi ha una sinonímia absoluta, sinó que la traducció proporciona una forma verbal, adverbial o adjectiva un aspecte de la qual guanya o perd intensitat respecte de l'original.

A la pregunta "X és Y?" hauríem de respondre: "l'un implica l'altre, o n'és conseqüència".

Visualment podríem comparar-ho amb la relació que s'estableix entre una nina russa amb una altra que és dintre seu o a fora.

l'extrema pena > la cruel pena
sa folla voluntat > su desconcertada voluntad
prou > mucha abundancia
vilment > miserablemente (murió)
denegats > desechado
leses > ensuziadas
singular processó > procesión muy solemne
capità e virtuós cavaller > valiente caballero
castigava > amonestava
enganya > captiva
pau final > paz perpetua
aplegades > llegadas
esperada victòria > desseada vitoria
romprà > reventará
rompudes > despedaçadas (vestiduras)
escometia > interrogava
habilles > guarnezcas (de nuevas armas)
irrita > haze daño
acostar injúria ni ofensa > pegar injuria ni ofensa
alt en la torre > en la torre
aconseguí'l > alcancéle
traí > vendió
planyien > lloravan
no sia lesa en l'honor > no sea menoscabada de su honor
finir > fenescer
quedar gloriosa de la batalla > quedar victoriosa de la batalla
los pits e lo ventre banyat de l'aigua > los pechos y el vientre mojados de agua
molt gran plaer > grandíssimo plazer

Canvis d'estat

Es canvia una forma per una altra que sí és sinònima o representa el mateix que la original, però, en aquest cas, incorpora un grau superior d'abstracció (ex: fon apagada en Capua > fue muerta), de materialització (ex: fets honorosos > hechos hazalosos) o de personalització (ex: sien fora de la memòria > sean apartados de la memoria) -entenen aquest últim com una concreció de les persones implicades o bé una participació inexistente de la persona verbal. El parentesc entre la forma original i la traduïda és més proper que en l'apartat anterior, i no es refereix a un aspecte sinó a la seva globalitat, la qual matisa (generalment avançant cap a una forma més material).

A la pregunta "X és Y?" hauríem de respondre: "l'un és més concret i tangible que l'altre".

Visualment es pot comparar amb una nina russa i el seu buit: el contorn és el mateix, però l'un és material i l'altre insubstancial.

en poder > en manos
actes singulars > señalados hechos de armas
la mar tranquil·la > la mar mansa
gent replegadissa > gente de muchas partes
cavaller molt virtuós > noble
fets honorosos > hechos hazañosos
plena (la mà) > desseosa
abundosa > muy proveyda
alleujats > atendados
mes en segur > puesto en recado
que fossen estotjades > las guardassen
obtenir > alcançar
obtesa > alcançado
has obtenguda > has alcançado
adquerint-ho > ganándolo
perjudiquen > amenguan
comportaren > consintieron
guarit > bien sano
pitjor > mucho más dolor
virtut trençada > falsa virtud
dreturera > justiciera (tu mano)
fon apagada en Capua > fue muerta
tolre-li la vida > cortar la cabeça
aprenga > y sepa

repòs pereós > reposo espacioso
afollades > estragadas
sens subtilitat > verdaderamente
dissipar aquella > asolarla (la fe catòlica)
foragitat de tota honor > despojado de toda honra
havia hagut del rescat > avía recibido del rescate
blasmada > reprehendida
la virtuosa Estefania > la linda Estefanía
esvaïr > hazer daño
esvaït > desbaratado
desconfit > desbaratado (vuestro campo)
sien fora de la memòria > sean apartados de la memoria
e tots anaren > y todos tres juntos se fueron
les sues paraules > le dixesse ciertas palabras
e pujaren a cavall > y cavalgaron
cavalcaren tant > anduvieron tanto
e tres voltes > y tantas (otras tantas vezes)
me lamentaria > me quejaría de ti
ací > sobre nosotros

Canvis de paràmetre

Es tradueix una forma per una altra amb la qual té una relació sovint metonímica (*pars pro parte*, etc.) o tangencial (només d'un aspecte).

A la pregunta "X és Y?" hauríem de respondre: "en algun aspecte, sí".

Visualment podríem comparar-ho amb una nina russa i una de les dues parts en les quals es divideix.

senyal de que saludaven > señal de acatamiento
servidor afectat > servidor leal
ella estava alienada > elevada
si no són subvenguts > socorridos
malament > a traición
inestimable dolor > incomparable dolor
valentíssim cavaller > muy esforçado caballero
deliberat > acordado
deliberat > determinado
il·luminats > resplandecientes
repliran > hincharán
ofegada pensa > fatigado pensamiento
en empresa d'altri > en ninguna manera
greu batalla > rezia batalla
dolents > miserables
tothom pujà a cavall > todos cavalgaron
major fidelitat > gran fidelitat
bella colació > rica colación
d'armes > de guerra
feria (una pedra amb l'altra) > sonava
gran congxa > tanta congxa
voluntat extrema > mucha voluntad

gran modèstia > mucha modestia
us ame sobre totes les dames > yo os amo más que a todas las damas
cor valerós > corazón magnífico
majorment > en especial
magnànims senyors > magníficos señores
gran ordre > mucha orden
que bella és > tan hermosa
sobirans combats > grandes combates
divisar > (según que a tu ventaja lo querrás) escoger
poca condició > baja condición
sotil donzella > baja donzella
pocs > menores
de tant gran sentiment > tan sentida
tan deshonestes > quàn desonestos
a la senyora Princesa > a la virtuosa Princesa
gran secret > mucho secreto
feren gran esforç e ajudaren > hizieron tanto que ayudaron al Rey
un dels bons cavallers del món > uno de los mejores caballeros del mundo
molta riquesa > infinitas riquezas
la carta ab mesclades recomendacions > con infinitas encomiendas
lassats > cansados
l'endemà > para otro día
No es troba en record de gens que > No se lé que a ningún cavallero
gran confiança > mucha confianza
gran pressa > mucha prisa
molt ricament abillades > con grandísimos atavíos

Canvis de categoria o de registre literari

Es tradueix la forma original per una de sinònima, que comporta un canvi de categoria de la persona o de registre literari.

A la pregunta "X és Y?" hauríem de respondre: "sí, però rebaixat o enaltit".

Visualment podríem dir que és com una nina russa esmaltada i una altra encara per pintar.

la mia senectut > muy mucha vejez
excelsa princesa > señora Princesa
castigava > amonestava
daria > otorgaría
los antics gloriosos cavallers > los caballeros antiguos
ignorat > no sabiendo
reportaré > recitaré
com te comportaràs > cómo te avràs
sobirans combats > grandes combates
haguts per diners > conduydos por dineros
pare orella > oya
inquieren > quieren saber
punir > castigar

reposa > està
li feu molt gran reverència > hizo una gran reverencia
excelsa Princesa > soberana Princesa
subvertir > doblegar
en parlament > hablando
de son sacre consell > del su Consejo
gloriós príncep > excellentíssimo príncipe
egregi Capità > magnífico capitán
impunit > sin punición
féu plegar les banderes > hizo coger las vanderas
criden justícia > demandan justicia
derrers > postrimeros días
jo em podré gloriejar > yo me podré alavar

Canvis per amplifcació o reducció

Es canvia la forma original per una altra en la qual manca o bé s'ha afegit algun element. Sovint el canvi que es produeix és tan poc rellevant que no ha estat recollit durant l'estudi d'aquesta mostra. Els exemples que apareixen aquí són prou representatius d'aquest tipus de modificacions, en conjunt poc nombroses. Quasi tots comporten, a més a més, un canvi semàntic que els fa susceptibles de formar part d'algun dels apartats anteriors.

per mí pactada, confirmada e jurada > por mí consintida, aprobada, confirmada y jurada
Déu > Dios nuestro señor
senyor > señor muy escelente
vostra celsitud > (
seu degut estament > su estado
Filla per mí en extrem amada > Hija mía
pronta justícia > justicia
¡ay, senyora bona! > ¡Ay, señora!
Excelsa pietat > soberana piadad y clemencia
capità e virtuos cavaller > valiente cavallero
alleujats en la bella herba del prat > atendados en el prado
los més admirats del món > maravillados
estava admirat > maravillávanse él y los suyos
entorn > a la redonda dél
los antics gloriosos cavallers > los cavalleros antiguos
tan gran fatiga > tanta fatiga
perills esdevenidors > peligros que seguirse pueden
jamés > en nenguna manera no
pitjor > mucho más dolor
flaca de batalles acostumant > flaca de batallas
abusar-ne > hazer lo que no deva
segona tragèdia (de Sèneca) > tragedia
Déu totpoderós > Dios

li feu molt gran reverència > hizo una gran reverencia
com esclau abatut > como a esclavo abatiéndome de tal manera
alt en la torre > en la torre
estigué molt admirat > estuvo admirado
de son sacre consell > del su Consejo
e tots anaren > y todos tres juntos se fueron
e si no fossen estades les sues fels armes > y si no fuera por la buenas y leales armas
Tirant hagué proveït que l'endemà tots los presoners > Tirante proveyó que todos los prisioneros
Agenollàs prestament > Prestamente se hincó de rodillas
la celsitud vostra se partirà demà > se parte mañana

Canvis amb transposició

Es produeix un trasllat funcional d'un element a un altre (ex: memorable glòria > gloriosa memoria), sense provocar una alteració important del significat.

los enamorats passats > los enamorados del tiempo pasado

la majestat del senyor Emperador > la imperial magestad

moriren honorosament > murieron honrados

imperi grec > Imperio de Grecia

memorable glòria > gloriosa memoria

celestial glòria > gloria del cielo

totalment bona > de todo buena

(e medecines) en gran abundància > (y medicinas) como de otras cosas

mal feu en > no hazéis bien en

sang grega > sangre de los griegos

sang horrible > sangre de los enemigos

un esqueix de roca > unas rocas quebradas

ab esforçat ànimo de cavallers valerosos façam armes > con esforçado ánimo de cavalleros

valerosamente hagamos armas

feren gran esforç e ajudaren > hizieron tanto que ayudaron al Rey

e concordés tornaren a la batalla > y con este concierto tornaron a la batalla

que vinguin a menys de llur promesa > que vengan a menos de lo que prometen

sobre la guerra > de las cosas de la guerra

CONCLUSIONS

La comparació d'ambdós camps (substantius i formes verbals, adverbials i adjectives) permet advertir que:

1. Els canvis lèxics (tipus a) són més nombrosos entre els substantius.
2. El nombre de canvis d'intensitat o de grau (tipus b) és similar en ambdós camps estudiats.
3. També els canvis d'estat (tipus c) es presenten en una quantitat similar.
4. S'adverteixen més canvis de paràmetre (tipus d) entre les formes verbals, adverbials i adjectives.
5. Els canvis de categoria o registre (tipus e) es revelen amb més intensitat entre els substantius.

Per tant, podem concloure que la tendència més important del text traduït respecte de l'original (amb el benentès que sempre parlem d'una traducció molt fidel i que permet un estudi molt reduït de variants) és la introducció d'alguns canvis de contingut significatius o fins i tot radicals (Martí de Riquer defineix el traductor com una persona que coneix molt bé la llengua però que no és catalanoparlant, i que comet errades) i els canvis que hem anomenat de paràmetre, en els quals es produeix una tendència a ressaltar

- l'efecte sobre la causa o la circumstància,
- les qualitats socials o adquirides sobre les abstractes,
- la quantitat sobre d'altres formes de quantificació (exs: mucho, tan, infinitas).

1.1.3. FÒRMULES PREFIXADES

Són conjunts d'elements que no poden analitzar-se com a paraules independents dins els apartats anteriors. Apareixen repetidament i idènticament a l'original, i formen en la traducció formules també prefixades.

[116] XIII

Senyor, ab vènia e perdó parlant > Hablando con el acatamiento que devo
dels seus ulls destil·laven vives llàgrimes > començó a echar bivas lágrimas de sus ojos

[...119...] III

Una val mill e mill no valen una [mill=mijo] > *Una vale mill y mill no valen una*

[123] VIII

a la vènia e perdó de vostra altesa > hablando con la reverencia e acatamiento que devo

[125...] X

Deposada honestat la càrrega de temerosa vergonya > La causa onesta quita el temor de la vergüença
La lletra que està primera /en lo nom d'esta pintura /és la clau ab què ventura /tancada té la darrera >
La letra qu'está primera /en el nombre desta pintura /la llav'es con que ventura /cerrada tiene la postrera.

[...125] XI

que lla on era lo major cessava lo menor (...) perquè a ell (...) (igual) > porque a él pertenecía como a capitán mayor

[129...] XV

abans que el sol haja passat les columnes d'Hèrcules > antes de que el sol se ponga
E venint-li quasi los ulls en aigua > E vañando los ojos en lágrimas

[...129] XVI

ulls se destil·laren en vives llàgrimes > sus ojos se bañavan en bivas lágrimas
Ací jau Tirant lo Blanc, qui morí per molt amar > Aquí yase Tirante el Blanco, que morió por mucho amar.

[130] XVII

La ira foragita la pietat > la yra alcança la piadad

[...132] XX

Com servidor obedient de l'altesa vostra vos faç infinites gràcies > como humil servidor, beso las manos a vuestra alteza

**No hi trob cap ni centener [*cordó que manté els fils separats*] > No hallo el
cabo ni la cuerda**

**Lo que a altri fa dormir a mi desperta > Lo que a otro haze dormir, a mí
despierta**

Qui bé està no es cuita moure > Quien bien está no se muda
Qui sei en pla no ha d'on caure > El que está asentado en llano no ay adonde caya

[135] XXV
sots la mia potestad e senyoria, súbdits e... > sujetos debaxo de mi poder

[136-137...] XXVI
a tu plàcia voler-nos dar > que nos hagáys merced
feu la resposta en estil de semblants paraules > dio tal respuesta

[...137] XXVII
Fent principi a un tal parlar > díxoles estas palabras

[138] XXVIII
Diafebus donà de genolls en la dura terra > D. hincó la rodilla en tierra

[140] XXX
de molt bona voluntat > de muy buen grado

[145...] XXXVII
humiliant-se molt a ell; e prestament > con mucho acatamiento; luego
Fon llevat l'acte > De lo qual luego fue fecho un testimonio
donà del genoll en la dura terra > puso la rodilla en tierra

[146...] XXXIX
e atenant per les coses dessús dites > las quales cosas miradas
Publicada la sentència > La qual sentencia assí leyda
justificada aquella sentència > tovieron la sentencia por muy justa
A molta gràcia > en mucha merced
les raons dessús dites > las razones de Stefanía

[...146] XL
de molt bon grat ho faria si m'ajut Déu > de muy buena voluntad lo haría.
quan un no vol, dos no es discorden > quando uno no quiere, dos no lo barajan
de genolls en la dura terra > de las rodillas en tierra

[148...] XLIII
de genolls en la dura terra > hincóse de rodillas en tierra

[149] XLIII
a tota ultrança > a todo riesgo
per la fe que só crestià > por la fe del bautismo que recibí

[150] XLV
tota ultrança > todo riesgo

[151] XLVI
respondre per lo rim mateix, car segons canta lo capellà li respon l'escolà > responder por el mismo
consonante, que según canta el capellán le debe responder el sacristán

[152] XLVII

a tota ultrança > a toda ultrança

[153] XLVIII

se pres a dir > dixo en la manera siguiente

[154...] XLIX

feu principi d'un tal parlar > hizo principio a semejantes palabras

tots a bella ultrança > todos a todo riesgo

[156] LIII

les coses dessús dites > las sobredichas cosas

[157] LIII

ço és: > en la manera siguiente.

molt de bon grat > de muy buen grado

E tal fe donaren de si. > Y tal testigo dieron desto.

[159] LVI

ficà lo genoll en terra, besà-li la ma e feu principi a > hincó las rodillas en tierra, y besándole la mano hizo principio a

[161...] LVIII

de bon grat > de tan buena gana

[...161] LIX

Tirant donà de genolls en la dura terra > Tirante hincó las rodillas en tierra

agenoll-me > pongo las rodillas en tierra

[162] LX

e donant del genoll en la dura terra > y dando de la rodilla en tierra

en estil de semblants paraules > en semejante estilo

[163] LXI

Agenollà's als seus peus > Hincóse de rodillas en tierra

los feu principi a un tal parlar > les hizo una semejante habla

Frases fetes

Són frases fetes o formulàries, d'ús prefixat. Partim de l'original per jutjar-ne la traducció. El caràcter repetitiu permet organitzar-les en blocs:

Deposada honestat la càrrega de temerosa vergonya > La causa onesta quita el temor de la vergüença

que lla on era lo major cessava lo menor (...) perquè a ell > porque a él pertenecía como a capitán mayor

abans que el sol haja passat les columnes d'Hèrcules > antes de que el sol se ponga

La ira foragita la pietat > La yra alcança la piedad

sens mal enginy ne mal obrar > sin mal arte

quan un no vol, dos no es discorden > quando uno no quiere, dos no lo barajan

per la fe que só crestià > por la fe del bautismo que recibí

respondre per lo rim mateix, car segons canta lo capellà li respon l'escolà > reponder por el mismo consonante, que según canta el capellán le debe responder el sacristán

que jamás atenga a port salvador > que jamás llegue a puerto de salud

Senyor, ab vènia e perdó parlant > Hablando con el acatamiento que devo
a la vènia e perdó de vostra alteza > hablando con la reverencia e acatamiento que devo
humiliant-se molt a ell > con mucho acatamiento
Com servidor obedient de l'altesa vostra vos faç infinites gràcies > como humil servidor, beso las manos a
vuestra alteza

dels seus ulls destil·laven vives llàgrimes > començó a echar bivas lágrimas de sus ojos
E venint-li quasi los ulls en aigua > E vañando los ojos en lágrimas
ulls se destil·laren en vives llàgrimes > sus ojos se bañavan en bivas lágrimas

sots la mia potestad e senyoria, súbdits e... > sujetos debaxo de mi poder
a tu plàcia voler-nos dar > que nos hagáys merced
a molta gràcia > en mucha merced
de molt bona voluntat > de muy buen grado
de molt bon grat ho faria si m'ajut Déu > de muy buena voluntad lo haría.
molt de bon grat > de muy buen grado
de bon grat > de tan buena gana

feu la resposta en estil de semblants paraules > dio tal respuesta
fent principi a un tal parlar > díxoles estas palabras
feu principi d'un tal parlar > hizo principio a semejantes palabras
se pres a dir > dixo en la manera siguiente
dix-li semblants paraules > díxole semejantes palabras
ço és > en la manera siguiente
se pres de raons > se puso a hablar
en estil de semblants paraules > en semejante estilo
los feu principi a un tal parlar > les hizo una semejante habla

e atenant per les coses dessús dites > las quales cosas miradas
les coses dessús dites > las sobredichas cosas
les raons dessús dites > las razones de Stefanía

Diafebus donà de genolls en la dura terra > Diafebus hincó la rodilla en tierra
donà de genoll en la dura terra > puso la rodilla en tierra
de genolls en la dura terra > de las rodillas en tierra
de genolls en la dura terra > hincòse de rodillas en tierra
ficà lo genoll en terra, besà-li la mà e feu principi a > hincó las rodillas en tierra, y besándole la mano
hizo principio a
Tirant donà de genolls en la dura terra > Tirante hincó las rodillas en tierra
agenoll-me > pongo las rodillas en tierra
e donant del genoll en la dura terra > y dando de la rodilla en tierra
Agenollà's als seus peus > Hincòse de rodillas en tierra

Fon llevat l'acte > De lo qual luego fue fecho un testimonio
Publicada la sentència > La qual sentencia assí leyda
justificada aquella sentència > tovieron la sentencia por muy justa
hagut son consell > concluyódo su consejo
E tal fe donaren de si > Y tal testigo dieron desto

a tota ultrança > a todo riesgo
tota ultrança > todo riesgo
a tota ultrança > a toda ultrança
tots a bella ultrança > todos a todo riesgo

El traductor resol les frases fetes o proverbials atenent-se al màxim a la literalitat. Quan coneix una fórmula d'ús castellà, la utilitza (ex: "hincóse de rodillas en tierra", "a todo riesgo"); quan es tracta d'una forma que no en té una altra d'equivalent, tradueix amb la major precisió possible (ex: "Deposada honestat la càrrega de temerosa vergonya" > "La causa onesta quita el temor de la vergüença; dels seus ulls destil·laven vives llàgrimes" > "començó a echar bivas lágrimas de sus ojos").

Llegendes

Són frases brodades a la roba i les banderes, i al fragment que hem analitzat n'hi trobem set.

[...119...] IIII

Una val mill e mill no valen una > Una vale mill y mill no valen una

Aquesta llegenda va brodada al manto d'orfebreria que Tirant es posa l'endemà d'haver conegut la Princesa i haver passat la nit referint les seves aventures. "La devisa era tota de garbes de mill, e les espigues eren de perles molt grosses e belles", diu l'original. El traductor opta per perdre el joc de paraules de la llegenda, on "mill" no només significa "mil" sinó també "mijo".

[125...] X

La lletra que està primera /en lo nom d'esta pintura /és la clau ab què ventura /tancada té la darrera > La letra qu'está primera /en el nombre desta pintura /la llav'es con que ventura /cerrada tiene la postrera.

Aquests versos apareixen en una de les banderes que fa pintar Tirant després de parlar amb Carmesina d'amor. Sobre un camp verd figuren tot de cadenats d'or com els que tanquen les portes. La traducció és molt fidel, però no aconsegueix mantenir el joc de paraules: *cadenat* comença amb la C de Carmesina i acaba amb la T de Tirant, però

calnado (forma medieval de "candado") no admet les mateixes referències. Pel darrere, la bandera és pintada tota de vermell, amb un corb al mig i una llegenda en llatí que complementa la primera i complau molt a l'Emperador i tota la cort:

Avis mea, sequere me, quia carne mea vel aliena senciabo te.

[...129] XVI

Ací jau Tirant lo Blanc, qui morí per molt amar > Aquí yase Tirante el Blanco, que morió por mucho amar.

Aquest és l'hipotètic epitafi que Tirant diu que hauran de gravar a la seva mortalla. La traducció és exacta.

[...132] XX

No hi trob cap ni centener > No hallo el cabo ni la cuenda

Lo que a altri fa dormir a mi desperta > Lo que a otro haze dormir, a mí despierta

Qui bé està no es cuita moure > Quien bien está no se mude

Qui seu en pla no ha d'on caure > El que está asentado en llano no ay adonde caya

Centener, igual que *cuenda*, és el cordó que lliga els fils perquè no s'entortolliguin. La llegenda apareix a la cota d'armes de Ricard, "brodada de madeixes d'or totes embarassades". La de Diafebus era brodada de cascalls (que són plantes i no "cascaveles", com per error diu la traducció) i també troba una expressió paral·lela en castellà.

Les dues últimes llegendes corresponen a la camisa de fil de seda que Carmesina havia donat a Tirant, amb àncores brodades; la primera desplaça lleument el sentit en passar d'indicatiu a subjuntiu per exigències de sonoritat lingüística, i es transforma en una mena de consell. La segona trasllada el sentit del moviment (*no a d'on caure > no ay adonde caya*) per aconseguir literalitat de contingut.

1.2. CANVIS FRASEOLÒGICS. ANÀLISI DE LA REORGANITZACIÓ FRASEOLÒGICA DE *TIRANTE EL BLANCO*

Presentem a continuació la reorganització de frases senceres que fa el text traduït en relació amb el text original. Hem desestimat les variants sense transcendència semàntica, que imposava l'us o la fonètica de la llengua, per avaluar només els casos en els quals varien significativament o parcial el concepte o el sentit de la frase.

Al primer apartat, dedicat a les amplificacions, presentem exemples en què la versió castellana afegeix elements nous; al segon, dedicat a les reduccions, exemples en què la traducció retalla o inhibeix elements de la frase original; finalment, el capítol dedicat als recursos recull casos de variants en els quals no predomina l'amplificació ni la reducció, sino canvis funcionals o gramaticals que produeixen petites alteracions també dignes d'ésser considerades.

1.2.1. AMPLIFICACIONS

[115] XXIII

en poder dels nostres ambaixadors > en manos de nuestros embaxadores con nuestros poderes
per vós e per mí pactada e confirmada e jurada > por vos e por mí consintida, aprobada, confirmada y
jurada
qui era la mia consolació e escut e defensa de la santa fe catòlica > que era mi consolación, escudo,
defensa y amparo de la santa fe católica
assenyalats actes dignes de molta honor > señalados hechos de armas, dignos de gran memoria y de ser
alabados
qui ara son ací > los quales agora están aquí y me tienen cercado
venir en mon servei > venir en mi servicio y ayuda
Déu per sa mercè > E Dios nuestro señor, por su infinita bondad

[116] XXIII

-No és poca la voluntat que tinc, senyor, de servir l'excel·lència vostra > -No es poca la voluntad que
tengo, señor muy excelente, de servir a vuestra excelencia
No és molt ben aconsellat. > No me parece en ninguna manera que él es bien aconsejado.

vengueren ab tants de sons e d'alegria que > llegaron con tantos sonos de instrumentos, de alegría y plazer
AFEGEIX FRASE: Aquí acaba el Segundo Libro de Tirante

AFEGEIX PRÒLEG de dues pàgines i títol del Libro Tercero que correspón a la seva reordenació
AFEGEIX Comiença el Libro Tercero del famoso y esforçado cavallero Tirante el Blanco, en el qual se
trata de cómo fue en Constantinopla en servicio del Emperador y fue su capitán general contra el Soldán y
el Gran Turco, y de las grandes cavallerías que en la dicha guerra hizo.

[117-118...] I

la vostra bella disposició > vuestra bella y hermosa disposición
-¡Com, senyor, un tal defalt presumeix vostra altesa de mi que jo us deixàs! > -¡Cómo, señor! ¿Tan gran
falta cree vuestra alteza que ha de aver en mí que le dexase y me entrase en mi posada?
la gran bellea de Carmesina > la gran belleza y hermosura de Carmesina

[...118] II

TÍTOL AFEGIT: Cómo Tirante fue herido en el corazón con una flecha que le tiró la deesa Venus porque
miró a la hija del Emperador
llur delit és estar entre les dames > su deleyte y plazer, estar entre las damas

[119...] III

TÍTOL AFEGIT: Del consuelo que Diafebus dio a Tirante quando le vio caído en el laço del amor
molt cortès, molt afable > muy cortés, muy afable, muy amoroso

[...119...] IIII

TÍTOL AFEGIT: Cómo la infanta, hija de Emperador, habló con Diafebus, y de las cosas que entr'ellos
passaron
bella imatge > bella y hermosa ymagen
que per natura podien ésser comunicats a un cos mortal > que por natura podrían ser comunicados a un
cuerpo mortal, ha venido aquí por la ver y servir
lo seu comport > su parescer y habla
de la que és en virtuts complida > de aquella que passa a todas de bondad y virtud
Veig-lo cortès e afable més que tot altre > Véole muy cortés, muy afable, muy

amoroso más que otro ninguno

festes e honors que feren en Anglaterra a tots los estrangers que s'hi trobaren > que hizieron en Inglaterra
a los estrangeros que se hallaron en las bodas del rey de Inglaterra
que sian molt enteses > muy sabidas y discretas
dix que jamás havia vista > dixo entre sí mesmo que jamás avía visto

[...119-120] V

TÍTOL AFEGIT I TALLA CAPÍTOL: Cómo Tirante contempla la hermosura de Carmesina y en fin haze
una lamentación de amor
les ungles canonades e encarnades que mostraven portar alquena > las uñas, encañutadas y muy bien
encarnadas, que parecían alheñadas

[120] V

en riquesa, en noblesa i senyorio > en riqueza, linaje, nobleza y señorío

[121] VI

no pot passar sens nota > no puede ser sin gran infamia
tal amor vos hajau percaçada > tal amor avéys començado y emprendido

[123] VIII

Tenim gent en nombre que porien ésser entre los qui són en la frontera sots la capitania del duc de
Macedònia, seixanta mília combatents, e los qui són en aquesta ciutat e en les terres que encara poseïm
més de huitanta mília; los qui vénen ab les quaranta naus són vint-e-cinc mília. > Tenemos gente en
número ciento y sesenta y cinco mill combatientes, y más con los que están en las fronteras debaxo de la

capitanía del duque de Macedonia, que son sesenta mill combatientes, y con los que son en esta cibdad y su tierra, que passan de ochenta mil, y los que vinieron con las quarenta naos son veynte y cinco mill; de manera que todos passan de ciento y sesenta y cinco mil combatientes.

[124] IX

TÍTOL: Raons que fa l'Emperador en lo consell contra un cavaller mal crestià > De las razones que el Emperador y su hija Carmesina dixeron en el consejo contra un cavallero mal christiano
E Tirant feu venir de tots a Diafebus > y como los ovo recibidos dixo a Diafebus primero que a los otros oí a tots los qui es clamaren > oyó a todos los que se quexavan o demandavan algo
siau tenguts demà per lo matí > seáys tenudos y obligados a la mañana
en tal manera era guardada la persona de l'Emperador. > Desta manera era guardada la persona del Emperador y de la Emperatriz y de la Princesa.
restituïen l'Emperador ab acte de notari > le restituían al Emperador delante un notario, el qual dava dello testimonio
E Tirant feu venir primer de tots a Diafebus que triàs a son plaer > y como los ovo recibidos dixo a Diafebus primero que a los otros que tomase y escogiesse a su plazer
fins a mitja nit ell anava per la ciutat > fasta medianoche, velava y andava rondando por la cibdad per qui n'hagués mester > el que lo oviesse menester e lo quisiesse comprar no pagasse más
Tirant passava passió inestimable > Tirante sufría grave pasión e tormento

[...125] XI

TÍTOL AFEGIT: De la pregunta que hizo Tirante a la Emperatriz e de lo que respondió la Princesa
L'Emperadriu respòs que si ella hi sabia dar raó que ho faria de bona voluntat. > La Emperatriz respondió que si ella supiesse darle razón, porque saliesse de aquella duda, que ella lo haría.
D'aiçò li daran molta honor si bé mor; que si havien a dir: Oh... > desto le darán mucha honra si bien muere; o por el contrario, si otra cosa hiziesse, podrian dezir: "¡Oh...
lo que Tirant havia dit. > lo que Tirante avía dicho y hecho.

[126] XII

manà que fessen venir los ministres, e davant ell dansaren per bon espai. L'Emperador, com hagué un poc mirat, retragué's en la sua cambra. E la Princesa se lleixà de continent de dansar > mandó que llamasen a los ministriles para que dançasen, e delante dél dançaron un rato; y después que ovo mirado un poco, retráxose en su cámara. La Princesa, como vio retraydo al Emperador, dexó el dançar

[128] XIII

en presència de tots los barons e cavallers > en presencia de todos los varones e cavalleros y grandes señores

[130] XVII

Reconeixent bona fe > conociendo lo que devo conocer

[132...] XIX

ixqué ab sa esquadra. > salió con su escuadra y todos muy bien ataviados.

[...132] XX

TÍTOL AFEGIT: Las razones enamoradas que entre la Princesa y Tirante pasaron al tiempo de su partida.
digué que era molt content > dixo que assí o haría como su majestat mandava
atorgat ab cor > otorgado con pensamiento de no faltar
lo senyor mon pare > el Emperador, mi señor

[133...] XXI

ab ferma confiança que, ab ajuda de Déu, de tots vostres enemics sereu vencedor. > con firme esperança que con la ajuda de nuestro señor Dios Todopoderoso y de la su gloriosa y bendita Madre, nuestra señora, que de todos sus enemigos será vencedor.
que tothom sopàs de jorn > que todos cenasen con tiempo antes que fuesse de noche
gent > sus espías y adalides
ni solament se deuria passar per la memòria. Seran d'aquest, del duc de Macedònia > ni aun por pensamiento no nos devríamos acordar dellos. Los que entraron en la cibdad de Pelidas serán de los del duque de Macedonia

[...133...] XXII

TÍTOL AFEGIT: Cómo Tirante salió con su gente de la cibdad de Pelidas e fue contra los turcos y los desbarató

estava arremorat > estava rebuelto y derramado

Deliberaren aquells turcs de pujar-se'n alt en una muntanya, e allí que fessen forts. > Viendo que los cristianos se les acercavan mucho y que el paso del río era peligroso, acordaron los turcos de sobirse en una alta montaña, e allí se hizieron fuertes.

[...133] XXIII

TÍTOL AFEGIT: Cómo el duque de Macedonia salió de la cibdad, en tanto que Tirante yva en el alcance de los moros, y robó el campo, y de las cosas que pasó entre él y Tirante.

Ixquès de la batalla > saliesse de la batalla y el campo

molta honor > mucha honrra y acatamiento

tingueren a molt gran dolentia > tuvieron a gran locura e descortesía

voler-vos alleujar > ha plazer de apearse y aposentarse

molt bells arbres > muy frescos y hermosos árboles

ultratge > menosprecio y locura

Respòs lo Duc ab fellonia: > Respondió el Duque con mucha soberbia y gran menosprecio:

E aquesta tenda no servia sinó a dir la missa e a tenir consell > Esta tienda era para dezir missa y para tener en ella consejo, y no servía a otra cosa

[134] XXIII

TÍTOL: Com Tirant tramès lo marquès de Sant Jordi e lo comte d'Aigües Vives per ambaixadors al duc de Macedònia. > Cóm o Tirante embió al marqués de San Jorge y al conde de Aguas Bivas por

embazadores al duque de Macedonia, y de la respuesta que el duque les dio

no donant-nos a delits carnals > no nos dando a deleytes ni vicios carnales

simulació d'art > engañosa arte e falsa simulación

e anava una amunt, altra avall > y él, con mucha priessa, andava por el real a una parte y a otra

aquest dia finí en alegria, e recobrà la ciutat glòria de senyoria e la molt antiga llibertat. > se tuvieron por los más alegres del mundo, teniendo por cierto que avían recobrado la gloria y señoría y la muy antigua libertad, que ya tenían por perdida.

[136-137...] XXVI

en breus dies la pugues haver > que Dios os lo dexee complir muy presto

[...137] XXVII

TÍTOL AFEGIT: El razonamiento que hizo Tirante a los cavalleros sobre la embaxada de los moros, y de los votos de cada uno dellos

e encara pau si la volran, o sia servei de l'Emperador o no; > y aun la paz, si paz les pluguiere, agora cumpla al servicio del Enperador o no.

vida lliberta > bivar en sosiego e en libertad

traure algun partit > sacar algún tracto y partido

[138] XXVIII

per res > por cosa del mundo no lo haré

el contentaria en gran part > le contentaría en todas las maneras que pudiesse

Tirant ho és estat de la majestat d'ella > Tirante lo ha sido de la señora Princesa

[139] XXIX

donar combat molt fort a la vila > dar el combate a la villa muy más fuerte que de antes

los turcs (...) foren així ardents a morir > se encendieron mucho y se esforçaron a morir

servir l'alta vostra. Plauriam saber en quina part és. > servir a vuestra majestad, por lo qual desseo saber en qué parte está, porque yo, con todos estos señores, nos podamos a él presentar.

[140] XXX

Entre tota la gent, i ell no en volgué res > entre toda la gente d'armas, sin tomar él ninguna cosa dello para sí

Ànimo esforçat de cavaller > ánimo de muy esforçado cavallero

tendes e carruatges dins los dos castells > tiendas y carruajes en la puente entre los dos castillos
Com foren passats feren llur via riu amunt > e passaron de la otra parte de la puente; e fuéronse hazia los cristianos con mucha priesa por el río arriba

[...141...] XXXII

TÍTOL AFEGIT: Cómo Tirante quemó la puente de madera y tomó mucha parte de los moros

[...141] XXXIII

TÍTOL AFEGIT: Cómo Diafebus embió un mensagero al Emperador haziéndole saber la victoria que avían avido.

Tirant, que véu lo senyal, féu-li prestament respondre. > Como Tirante vio la señal del moro, prestamente le hizo respoder.

[143] XXXV

restituïda a l'Imperi la pau que li era tota > restituyda la paz que le avia sido quitada al Imperio de Grecia la virtud se mostrarà e s'esforçarà en succeïts delicaments > la virtud se mostrará y se esforçará en su valer, por ociosidad y delicaduras viene a menos

ne més lleig que > por el contrario ninguna tan fea como

Gran plaer és com pot egular si mateix als antics qui són lloats > Gran consolación es quando el hombre se puede ygualar con los antiguos que son loados por fama de muy buenos hombres

[144] XXXVI

haurà a vacil·lar> ha de temer y dudar

E trobaren, entre joies e diners, lo que havien guanyat en la guerra, i, de sou, passats cent huitanta mília ducats. > y hallaron entre joyas y dineros CLXXXM ducados; que prisionero avía que traýa XM ducados.

[145...] XXXVII

de viandes e de medecines en gran abundància, e > assí de viandas y medecinas como de otras cosas, y la senyora Emperadriu, qui és font de tots los sabers virtuosos, facen testimoni de mi com he retut mon deute ab los presoners ensems > la soberana señora Emperatriz, que es fuente de todo virtuoso saber, como yo he conplido todo lo que era obligado en entregar todos los presioneros

[...145] XXXVIII

TÍTOL AFEGIT: Las palabras que la Princesa y Diafebus passaron

[146...] XXXIX

dessús, en lo principi del llibre > se contiene arriba en el capítulo [XXXV] del primero libro

als peus de son pare > delante de la majestad del emperador, su padre

Emperador de l'Imperi grec de Constantinoble > emperador de Constantinopla y de todo el Imperio de Grecia

els donàs l'home > le hiziesse merced de la vida de aquel hombre

Tendria'm per home de bona ventura si > Tendríame por el más bienaventurado hombre de todo el mundo si

reportarà la mercè vostra aquella confusió i vergonya > ganará vuestra merced gran confusión y vergüença

[...146] XL

TÍTOL AFEGIT: Cómo la Princesa dio a Diafebus media carga de oro para dar a Tirante

e pensant que guanyem, perdrem. > y pensando que ganamos, podríamos perder mucho

reconeixent bona fe > reconociendo vuestra buena voluntad que me mostrava,

ho deuríeu consentir, e encara si us posaven les mans davall les faldes, en aquest temps de gran necessitat.

>lo devríades consentir, y aun si os ponían las manos debaxo de las haldas no lo devríades estrañar en este tiempo de tanta necesidad.

[147] XLI

De tots jorns nos mostra experiència quant natura ha sàviament ordenat ses coses per los gloriosos

passats. > Por experiencia vemos de cada día cómo natura ha ordenado sabiamente sus cosas por los gloriosos passados desta vida.

[148...] XLII

d'aquest Duc. > deste duque de Macedonia, que
era cosí germà > era primo, hijo de hermano
La mare d'aquesta > La Duquesa, su madre,
llàgremes ensems mesclades > lágrimas de entramas las partes

[...148] XLIII

TÍTOL AFEGIT: Cómo el rey de Egipto fue al campo de Tirante, y de lo que dixo y le fue respondido
lo comort d'aquell (lo camp de Tirant) > la orden que en él se tenía
ajustà consell de tots los grans senyors reis, ducs, comtes e tots los crestians, e posaren-se en mig d'una
gran praderia. > allegó consejo de todos los reyes, duques y condes e grandes señores, así moros como
cristianos, en medio de un gran prado

[149] XLIIII

qui serien en gran honor sua e útil de la sua persona. > que serían en gran honra e provecho suyo y de su
persona.
no ha negú en tot lo nostre camp qui més sàpia que jo > hágoos saber que no ay ninguno en todo nuestro
campo que más sepa en él que yo

[151] XLVI

per jo ésser estranger, de poca condició, sens títol negú? > por ser yo estrangero, sin título y de baxa
condición para con su gran merecimiento?
perquè vostra querella fos més justa en vostre enteniment, fantasia feu d'ésser enamorat de la Princesa >
que para hazer vuestra querella más justa, en vuestra fantasía fantaseásedes de ser enamorado de la
Princesa

[152] XLVII

haver lloc > ser acepto ni se deve presentar
conegut per cavallers entesos > conocido por caballeros que en armas sean entendidos
te lleixe en la tua glòria e perquè sia vist d'ara avant > y quiérote dezar en tu gloria, pues tú por tal la
tienes./ Y porque de aquí adelante

[153] XLVIII

Après se girà envers lo rei d'Egipte > Después se bolvió el rey de armas azia el rey de Egipto
perquè és vici natural dels hòmens > como es costumbre y vicio natural de los hombres

[154...] XLIX

més cara cosa > más cara y estimada cosa
puga haver reprensió. > pueda ser justamente reprehendido.
Façam elecció d'algun altre que sia més dispost de mi. > Hagamos elección de otro alguno que sea más
dispuesto y sepa más en el arte de la guerra que yo.
ans vull viure e morir en companyia vostra per servir la majestat del senyor Emperador. > antes quiero y
es mi propia voluntad de bevir y morir en compañía de vosotros, señores, y en servicio de la majestad del
señor Emperador.

[...154] L

TÍTOL AFEGIT: Cómo el rey e la reyna de Cicilia embiaron a Tirante en socorro mucha gente de pie y
de cavallo.
e lo vot de cascú de tots los qui parlat havien en favor de Tirant; de tot havia fet un procés > que los
consejos y votos de los señores, así los que avían hablado en favor de Tirante y por el contrario, y de todo
avía hecho un processo
ab tanta afabilitat. > con tantas gracias y gentilezas.
e sobre tots deuria regnar > sobre todos los caballeros, es digno de reynar

[...155] LII

TÍTOL AFEGIT: Cómo la Princesa fue al campo de Tirante en compañía del Emperador.
no tema res > no tenga ningún temor de mí
una gonella d'orfebreria > un brial de rica argentería de oro
home d'armes que sa fos > Y no hallaron hombre sano que pudiesse tomar armas

per quantes coses eren en lo món no sortís ell ni los seus > por ninguna cosa del mundo no saliese él ni los otros que con él quedavan
no passava més lo cap de l'u que de l'altre > no passava más la cabeça de un cavallo que otro
ell los daría aquell dia vencedors, ab l'ajuda de Nostre Senyor Déu > con el ayuda de Dios él les daría aquel día la victoria de sus enemigos

[157] LIII

regraciava la promesa que li havia tenguda > agradecía mucho la promesa que le avie hecho y mantenido ab ordre e pas a pas > con mucha orden y a paso reposado

Los turcs, com los veren així anar > Como los turcos vieron assí yr a los cristianos

pensava més guanyar > pensava aver mayor parte de la ganancia

la petita atxa que portava en lo braç lligada, lla on ell feria bé podien dir que lo colp que ell dava era mortal, que en terra prenia sa posada. > y con el hacha pequeña que traía en el braço atada hazía maravillas; que donde él dava el golpe, bien podían creer que era mortal, porque en tierra tomavan posada.

les unes de la part dreta, les altres a la sinestra, e totes vengueren a ferir al través. Véreu llavors anar bacinets per terra e cavallers morts e nafrats, d'una part e d'altra. > unas de una parte y otras de otra, de manera que todos vinieron a herir al través. Allí viérades infinitos caballeros muertos por tierra y muchos cavallos sin señores y otros muchos malheridos.

tirà-li ab l'espasa una estocada, e donà-li devall lo bacinet > dio a Tirante un estocada por debaxo del ala del capacete

Açò veren Hipòlit e Pírimus, e a gran crits cridaren: > Y esto vieron Ypólito y Píramus, que le estavan cerca; e a grandes bozes dixeron:

que veren a Tirant. E tots tres dreçaren > hasta que vieron a Tirante, y todos tres juntos se fueron perdé molta sang; però ell feia tostemps armes, > perdió mucha sangre y tenía gran dolor. Pero él siempre peleava

fent moltes armes > que no parecía sino un león

Tirant, encara que aquell dia hagués haguda victòria, no s'alegrà d'aquella ni el veren riure ni esclarir la sua cara ni consentí solaços ni festes; > Como quiera que Tirante oviese avido vitoria de la batalla y tomado aquella ciudad, donde avían muerto a su mortal enemigo el rey de Egipto, ni por todo esto él no mostró ninguna manera de plazer ni de alegría, ni le vieron reír por ninguna cosa, ni consintió hazer ninguna cosa de plazer, solaz ni fiesta;

no els calia > no les calía tener esperança

de la batalla e de tal com aquesta és estada > de la batalla y de la manera del vencimiento como otras vezes lo solía hazer, que él era el primero que solía traer las nuevas convertida en singular consolació > convertido en gozo y alegría

[159] LVI

fon tanta la contentació > fue tanta la alegría y consolación

on era l'Emperador. Prestament se dix > donde estava el Emperador, del qual fue recibido con mucha alegría. Y prestamente se supo

és estat molt plant > ha sido muy llorado de todos

allí > dentro de aquella cibdad

[161...] LVIII

-Així done Déu honor al senyor Emperador > -Así Dios dé honor y vida al señor Emperador

què dec fer jo e els altres, si ens devem molt esforçar de bé a fer? Car no és lícita cosa que la majestat vostra > qué devemos hazer, yo y los otros, sino semejantes cosas en especial en presencia de vuestra majestad? A la qual no es lícito que

[...161] LIX

TÍTOL AFEGIT: Cómo el Emperador dio el oficio de gran condestable a Diafebus y el condado de Sant Ángel.

[162] LX

L'Emperador s'acostà a sa filla > Estando en esto, el Emperador se allega donde estava su hija molt ben servits de moltes e diverses viandes. > muy bien servidos de muchas y diversas viandas y singulares vinos.

que no donàs un crit: "Trista, què faré? Dolor me força de cridar, > que no diese un grito, diciendo:
"¡Trista! Dolor me fuerça a dar bozes

[163] LXI

Com jo dormia en una cambra > A mí me parecía que yo dormía
e calçaven peücs de llana perquè no fessen remor al passar; e a l'entrar que ells feren, apagà la llum e
Tirant vos tenia en los seus braços > Tirante os tomó en aquellos sus varoniles braços
posà's primera, lo Condestable a la sua mà; après venia lo virtuos, i ella semblava en aquell cas mosso de
cego > e traían calçados peales de lana, porque no fuessen sentidos al pasar; e como ellos entraron, ella
mató la candela e púsose primera, tomando al condestable por la mano, y el virtuoso Tirante, que los
siguía, y en aquel caso ella parecía moço de ciego
dels dubtes esdevenidors > de los dudosos temores que de ti tengo
dient que es dolia > como que ella se dolía de allí
lo meu rossí se dolia > mi hacanea se dolía del pie
-Senyors, ja sabeu > -Señores y hermanos, ya sabéys

Pròleg al Libro Tercero i títols afegits

Com es desprèn de la reorganització estructural que fa la traducció castellana del
Tirant, tractada al capítol 3 d'aquest estudi, el *Tirante el Blanco* crea una subdivisió dels
capítols que implica l'aportació de títols nous.

A més a més, en la mostra analitzada, i com a conseqüència de la
compartimentació de l'obra original en cinc llibres a la manera de l'*Amadís*, s'introdueix
un pròleg al Libro Tercero que és una de les amplificacions més significatives de l'obra,
que no l'analitzarem aquí perquè ja ho hem fet al capítol anterior (vegeu "Anonimat i
ficció").

[116] XXIII

AFEGEIX FRASE FINAL: Aquí acaba el Segundo Libro de Tirante
AFEGEIX PRÒLEG de dues pàgines i títol del Libro Tercero:

PRÓLOGO DEL TERCERO LIBRO DEL FAMOSO CAVALLERO TIRANTE EL BLANCO

Las grandes cavallerías que de aquí adelante se leerán de Tirante harán tener en poco y olvidar las passadas, y por ventura a algunos parecerán impossibles. Mas si miran que se puso delante la linda y muy hermosa Camesina, hija del emperador de Constantinopla, de cuyo amor forçado, allende del suyo, tomó otro nuevo esfuerço y más bravo, creerán todo esto si saben en qué cae. Que como dize Marcial: ¿a qué no fuerça el amor?; y Ovidio: osadía y facundia le puso el amor; y Séneca: al mancebo le trae fruto el amar; y aquel divino Platón, en el libro que intitula *Convivium de amore*, puso estas palabras: «El amor nos es causa de muy grandes bienes. Dos cosas son que desde la niñez han de guiar al que preclaramente ha de bivar: en las cosas feas, vergüença, y estudio y diligencia en las onestas. Estas dos cosas, ni el linaje, ni las riquezas, ni las honras, nos pueden dar más presto ni mejor que el amor; y sin estas dos cosas ninguno pudo acabar cosa que fuesse hazañosa y preclara; que si alguno haze

alguna cosa fea o padece alguna injuria de que por su floxedad y covardía no toma vengança, si es visto de padre o de amigos o de otra cualquier persona, no recibe tanta vergüença ni pena como si le vee aquella que ama. Si se pudiesse hazer que fuesse constituyda la cibdad o el ejército de los que aman y de los que son amados, más de lo que se puede dezir avría mejores fechos y mayores esfuerços, y a las onestas quasi por una emulación correrían. E tales hombres, aunque pocos en número, a todos los hombres del mundo, a manera de dezir, sobrepujarían en batalla, porque el enamorado avría vergüença delante de su enamorada, más que delante de todos los del mundo, huyr de la hueste o dexar las armas; antes querría mil muertes morir que desamparar a su amada y no la socorrer en los peligros. No ay ninguno tan liento ni tan frío que el amor no inflame y a la virtud no despierte y a quien no ponga osadía y esfuerço.»

Éstas son las palabras de Platón; que, dexadas las ystorias que están llenas de semejantes exemplos, vimos por experiencia en el tiempo de la soberana reyna sin par, doña Ysabel la tercera, de eterna memoria, que muchos cavalleros por servicio de las damas hizieron grandes hechos en armas, que parecían imposibles, en la conquista de Granada. Por tanto, ninguno se debe maravillar si de aquí adelante leyere mayores hechos que hasta aquí de Tirante, que ya ay quien le doble el esfuerço y abive el entendimiento y le ponga ilustre en sus gracias y hablas y le haga nuevo hombre, que es el dulce amor de Carmesina, del qual comiença a tratar este libro en la manera siguiente:

AFEGEIX Comiença el Libro Tercero del famoso y esforçado cavallero Tirante el Blanco, en el qual se trata de cómo fue en Constantinopla en servicio del Emperador y fue su capitán general contra el Soldán y el Gran Turco, y de las grandes cavallerías que en la dicha guerra hizo.

[...118] II

TÍTOL AFEGIT: Cómo Tirante fue herido en el corazón con una flecha que le tiró la deesa Venus porque miró a la hija del Emperador

[...119...] III

TÍTOL AFEGIT: Cómo la infanta, hija de Emperador, habló con Diafebus, y de las cosas que entr'ellos passaron

[...119-120] V

TÍTOL AFEGIT: Cómo Tirante contempla la hermosura de Carmesina y en fin haze una lamentación de amor

[124] IX

TÍTOL AMPLIFICAT: Raons que fa l'Emperador en lo consell contra un cavaller mal cristià > De las razones que el Emperador y su hija Carmesina dixeron en el consejo contra un cavallero mal christiano

[...125] XI

TÍTOL AFEGIT: De la pregunta que hizo Tirante a la Emperatriz e de lo que respondió la Princesa

[...132] XX

TÍTOL AFEGIT: Las razones enamoradas que entre la Princesa y Tirante pasaron al tiempo de su partida.

[...133...] XXII

TÍTOL AFEGIT: Cómo Tirante salió con su gente de la cibdad de Pelidas e fue contra los turcos y los desbarató

[...133] XXIII

TÍTOL AFEGIT: Cómo el duque de Macedonia salió de la cibdad, en tanto que Tirante yva en el alcance de los moros, y robó el campo, y de las cosas que pasó entre él y Tirante.

[134] XXIII

TÍTOL AMPLIFICAT: Com Tirant tramès lo marquès de Sant Jordi e lo comte d'Aigües Vives per ambaixadors al duc de Macedònia. > Cóm oTirante embió al marqués de San Jorge y al conde de Aguas Bivas por embazadores al duque de Macedonia, y de la respuesta que el duque les dio

[...137] XXVII

TÍTOL AFEGIT: El razonamiento que hizo Tirante a los cavalleros sobre la embaxada de los moros, y de los votos de cada uno dellos

[...141...] XXXII

TÍTOL AFEGIT: Cómo Tirante quemó la puente de madera y tomó mucha parte de los moros

[...141] XXXIII

TÍTOL AFEGIT: Cómo Diafebus embió un mensagero al Emperador haziéndole saber la victoria que avían avido.

[143] XXXV

les grans veritats s'ajusten ab poca falsia > las grandes verdades nunca se acompañan con las chicas

[...145] XXXVIII

TÍTOL AFEGIT: Las palabras que la Princesa y Diafebus passaron

[...146] XL

TÍTOL AFEGIT: Cómo la Princesa dio a Diafebus media carga de oro para dar a Tirante

[...148] XLIII

TÍTOL AFEGIT: Cómo el rey de Egipto fue al campo de Tirante, y de lo que dixo y le fue respondido

[149] XLVIII

Tirant le regracià molt lo bon avís; e que era molt content d'acceptar-lo per servidor afectat. > Tirante le agradeció mucho el buen aviso que le dava; y que era muy contento de le aceptar por suyo y le hazer mercedes.

[...154] L

TÍTOL AFEGIT: Cómo el rey e la reyna de Cicilia embiaron a Tirante en socorro mucha gente de pie y de cavallo.

[...155] LII

TÍTOL AFEGIT: Cómo la Princesa fue al campo de Tirante en compañía del Emperador.

[...161] LIX

TÍTOL AFEGIT: Cómo el Emperador dio el oficio de gran condestable a Diafebus y el condado de Sant Ángel.

Pel que fa als títols afegits, observem que segueixen exactament les característiques descriptives dels títols originals, amb els quals concorden. Quan es presenta alguna amplificació ([124] IX: "y su hija Carmesina", [134] XXIII: "y de la respuesta que el duque les dio"), només aporta elements addicionals per a la precisió del contingut.

El traductor crea un total de 16 capítols més dins de la mostra analitzada, que passa dels 46 de l'original als 61 de la versió castellana. Com ja es va veure en l'apartat

dedicat a l'estructura, cadascuna d'aquestes subdivisions respon a criteris de caire quasi teatral, d'entrada i sortida de personatges o d'inici d'una acció.

Bimembracions i elements juxtaposats

Són substantius, adjectius i oracions que s'articulen en formacions binàries o de més de dos elements de la mateixa categoria, juxtaposats. Dividim aquesta classificació segons que la traducció presenta:

- l'amplificació per suma d'un o més elements de la mateixa categoria (a)
- l'amplificació amb canvi o substitució d'un dels elements (c1)
- l'amplificació amb canvi o substitució de dos d'aquests elements (c2)

- (a) -Així done Déu honor al senyor Emperador > -Así Dios dé honor y vida al señor Emperador
- (a) ans vull viure e morir en companyia vostra per servir la majestat del senyor Emperador. > antes quiero y es mi propia voluntad de bevir y morir en compañía de vosotros, señores, y en servicio de la majestad del señor Emperador.
- (a) bella imatge > bella y hermosa ymagen
- (a) e lo vot > que los consejos y votos
- (a) en presència de tots los barons e cavallers > en presencia de todos los varones e cavalleros y grandes señores
- (a) en riquesa, en noblesa i senyorio > en riqueza, linaje, nobleza y señorío
- (a) en tal manera era guardada la persona de l'Emperador. > Desta manera era guardada la persona del Emperador y de la Emperatriz y de la Princesa.
- (a) E Tirant feu venir primer de tots a Diafebus que triàs a son plaer > y como los ovo recibidos dixo a Diafebus primero que a los otros que tomase y escogiesse a su plazer
- (a) Façam elecció d'algun altre que sia més dispost de mi. > Hagamos elección de otro alguno que sea más dispuesto y sepa más en el arte de la guerra que yo.
- (a) fins a mitja nit ell anava per la ciutat > fasta medianoche, velava y andava rondando por la cibdad
- (a) Ixquè de la batalla > saliesse de la batalla y el campo
- (a) la gran bellea de Carmesina > la gran belleza y hermosura de Carmesina
- (a) la vostra bella disposició > vuestra bella y hermosa disposición
- (a) llur delit és estar entre les dames > su deleyte y plazer, estar entre las damas
- (a) lo que Tirant havia dit. > lo que Tirante avía dicho y hecho.
- (a) los turcs (...) foren així ardents a morir > se encendieron mucho y se esforçaron a morir
- (a) més cara cosa > más cara y estimada cosa
- (a) molt bells arbres > muy frescos y hermosos árboles
- (a) molt ben servits de moltes e diverses viandes. > muy bien servidos de muchas y diversas viandas y singulares vinos.
- (a) molt cortès, molt afable > muy cortés, muy afable, muy amoroso
- (a) molta honor > mucha honrra y acatamiento
- (a) no donant-nos a delits carnals > no nos dando a deleytes ni vicios carnales
- (a) perquè és vici natural dels hòmens > como es costumbre y vicio natural de los hombres
- (a) qui ara son ací > los quales agora están aquí y me tienen cercado
- (a) qui era la mia consolació e escut e defensa de la santa fe catòlica > que era mi consolación, escudo, defensa y amparo de la santa fe catòlica

- (a) qui serien en gran honor sua e útil de la sua persona. > que serían en gran honra e provecho suyo y de su persona.
- (a) regraciava la promesa que li havia tenguda > agradecía mucho la promesa que le avie hecho y mantenido
- (a) -Senyors, ja sabeu > -Señores y hermanos, ya sabéys
- (a) siau tenguts demà per lo matí > seáys tenudos y obligados a la mañana
- (a) Tirant passava passió inestimable > Tirante sufría grave pasión e tormento
- (a) traure algun partit > sacar algún tracto y partido
- (a) Veig-lo cortès e afable més que tot altre > Véole muy cortés, muy afable, muy amoroso más que otro ninguno
- (a) vengueren ab tants de sons e d'alegria que > llegaron con tantos sonos de instrumentos, de alegría y plazer
- (a) venir en mon servei > venir en mi servicio y ayuda
- (a) vida lliberta > bivar en sosiego e en libertad
- (a) voler-vos alleujar > ha plazer de apearse y aposentarse
- (a) no era negú qui les pogués aconsolar de la gran tristor que tenien > no bastava nadi a darles consuelo según la grand passión y tristeza que tenían
- (c1) ab ordre e pas a pas > con mucha orden y a paso reposado
- (c1) haurà a vacil·lar > ha de temer y dudar
- (c2) ab tanta afabilitat. > con tantas gracias y gentilezas.
- (c2) assenyalats actes dignes de molta honor > señalados hechos de armas, dignos de gran memoria y de ser alabados
- (c2) convertida en singular consolació > convertido en gozo y alegría
- (c2) estava arremorat > estava rebuelto y derramado
- (c2) fon tanta la contentació > fue tanta la alegría y consolación
- (c2) gent > sus espías y adalides
- (c2) haver lloc > ser acepto ni se deve presentar
- (c2) lo seu comport > su parescer y habla
- (c2) oí a tots los qui es clamaren > oyó a todos los que se quexavan o demandavan algo
- (c2) per vós e per mí pactada e confirmada e jurada > por vos e por mí consintida, aprobada, confirmada y jurada
- (c2) que sian molt enteses > muy sabidas y discretas
- (c2) Respòs lo Duc ab fellonia: > Respondió el Duque con mucha soberbia y gran menosprecio:
- (c2) simulació d'art > engañoso arte e falsa simulación
- (c2) tal amor vos hajau percaçada > tal amor avéys començado y emprendido
- (c2) tingueren a molt gran dolentia > tuvieron a gran locura e descortesía
- (c2) ultratge > menosprecio y locura

Com pot observar-se, quan la traducció amplifica el text original amb bimebracions i juxtaposicions, la tendència principal és la suma d'elements. Trobem uns pocs exemples en què el traductor ha canviat un dels elements, i força ocasions en què modifica el text original canviant-ne dos.

Precisió

Es dóna quan el text traduït aporta elements amb la intenció de precisar la circumstància (acció, manera, finalitat, lloc, temps, mitjà, objecte implicat), els

personatges o la seva qualitat i tractament (jeràrquic: cavalleresc o diví). També hi ha casos en què l'amplificació, a més a més de precisar, canvia el significat.

[circumstància: manera] aquest dia finí en alegría, e recobrà la ciutat glòria de senyoria e la molt antiga llibertat. > se tuvieron por los más alegres del mundo, teniendo por cierto que avían recobrado la gloria y señoría y la muy antigua libertad, que ya tenían por perdida.

[circumstància: manera] atorgat ab cor > otorgado con pensamiento de no faltar

[circumstància: manera] Com jo dormia en una cambra > A mí me parecía que yo dormía

[circumstància: manera] D'ací li daran molta honor si bé mor; que si havien a

dir: Oh... > desto le darán mucha honra si bien muere; o por el contrario, si otra

cosa hiziesse, podrian dezir: "¡Oh...

[circumstància: manera] dix que jamás havia vista > dixo entre sí mesmo que jamás avía visto

[circumstància: manera] donar combat molt fort a la vila > dar el combate a la villa muy más fuerte que de antes

[circumstància: manera] e anava una amunt, altra avall > y él, con mucha priessa, andava por el real a una parte y a otra

[circumstància: manera] E Tirant feu venir de tots a Diafebus > y como los ovo recibidos dixo a Diafebus primero que a los otros

[circumstància: manera] en poder dels nostres ambaixadors > en manos de nuestros embaxadores con

[circumstància: manera] ixqué ab sa esquadra. > salió con su escuadra y todos muy bien ataviados.

[circumstància: manera] les ungles canonades e encarnades que mostraven portar alquena > las uñas, encañutadas y muy bien encarnadas, que parecían alheñadas

[circumstància: manera] ne més lleig que > por el contrario ninguna tan fea como

[circumstància: manera] no pot passar sens nota > no puede ser sin gran infamia

[circumstància: manera] on era l'Emperador. Prestament se dix > donde estava el Emperador, del qual fue recibido con mucha alegría. Y prestamente se supo

[circumstància: manera] perdé molta sang; però ell feia tostemps armes, > perdió mucha sangre y tenía gran dolor. Pero él siempre peleava

[circumstància: manera] te lleixe en la tua glòria e perquè sia vist d'ara avant > y quiérote dezar en tu gloria, pues tú por tal la tienes. / Y porque de aquí adelante

[circumstància: manera] tots los qui parlat havien en favor de Tirant; de tot havia fet un procés > de los señores, así los que avían hablado en favor de Tirante y por el contrario, y de todo avía hecho un processo

[circumstància: manera]jels donàs l'home > le hiziesse merced de la vida de aquel hombre

[circumstància: lloc] Açò veren Hipòlit e Pírimus, e a gran crits cridaren: > Y esto vieron Ypólito y Píramus, que le estaban cerca; e a grandes bozes dixerón:

[circumstància: lloc] dessús, en lo principi del llibre > se contiene arriba en el capítulo [XXXVI] del primer libro

[circumstància: lloc] festes e honors que feren en Anglaterra a tots los estrangers que s'hi trobaren > que hizieron en Inglaterra a los estrangeros que se hallaron en las bodas del rey de Inglaterra

[circumstància: lloc] lo meu rossí se dolia > mi hacanea se dolía del pie

[circumstància: lloc] tendes e carruatges dins los dos castells > tiendas y carruajes en la puente entre los dos castillos

[circumstància: lloc] tirà-li ab l'espasa una estocada, e donà-li devall lo bacinet > dio a Tirante un estocada por debaxo del ala del capacete

[circumstància: lloc] allí > dentro de aquella cibdad

[circumstància: lloc] al cap del vall > estaban a la orilla de la cava

[circumstància: acció] Com foren passats feren llur via riu amunt > e passaron de

la otra parte de la puente; e fuéronse hazia los cristianos con mucha priesa por el

rió arriba

[circumstància: acció] Deliberaren aquells turcs de pujar-se'n alt en una muntanya, e allí que fessen forts. > Viendo que los cristianos se les acercavan mucho y que el paso del río era peligroso, acordaron los turcos de sobirse en una alta montaña, e allí se hizieron fuertes.

[circumstància: acció] no passava més lo cap de l'u que de l'altre > no passava más la cabeza de un cavallo que otro

[circumstància: acció] que per natura podien ésser comunicats a un cos mortal > que por natura podrían ser comunicados a un cuerpo mortal, ha venido aquí por la ver y servir

[circumstància: acció] Tirant, encara que aquell dia hagués haguda victòria, no s'alegrà d'aquella ni el veren riure ni esclarir la sua cara ni consentí solaços ni festes; > Como quiera que Tirante oviese avido vitoria de la batalla y tomado aquella ciudad, donde avían muerto a su mortal enemigo el rey de Egipto, ni por todo esto él no mostró ninguna manera de plazer ni de alegría, ni le vieron reír por ninguna cosa, ni consintió hazer ninguna cosa de plazer, solaz ni fiesta;

[circumstància: acció] E trobaren, entre joies e diners, lo que havien guanyat en la guerra, i, de sou, passats cent huitanta mília ducats. > y hallaron entre joyas y dineros CLXXXM ducados; que prisionero avía que traía XM ducados.

[circumstància: finalitat] L'Emperadriu respòs que si ella hi sabia dar raó que ho faria de bona voluntat. > La Emperatriz respondió que si ella supiesse darle razón, porque saliesse de aquella duda, que ella lo haría.

[circumstància: finalitat] per qui n'hagués mester > el que lo oviesse menester e lo quisiesse comprar no pagasse más

[circumstància: finalitat] servir l'altesa vostra. Plauriam saber en quina part és. > servir a vuestra majestad, por lo qual desseo saber en qué parte está, porque yo, con todos estos señores, nos podamos a él presentar.

[circumstància: objecte] no els calia > no les calía tener esperança

[circumstància: objecte] pensava més guanyar > pensava aver mayor parte de la ganancia

[circumstància: temps] L'Emperador s'acostà a sa filla > Estando en esto, el Emperador se allega donde estava su hija

[circumstància: temps] que tothom sopàs de jorn > que todos cenasen con tiempo antes que fuesse de noche

[personatges] Après se girà envers lo rei d'Egipte > Después se bolvió el rey de armas azia el rey de Egipto

[personatges] d'aquest Duc. > deste duque de Macedonia, que

[personatges] dels dubtes esdevenidors > de los dudosos temores que de ti tengo

[personatges] e sobre tots deuria regnar > sobre todos los cavalleros, es digno de reynar

[personatges] ell los daria aquell dia vencedors, ab l'ajuda de Nostre Senyor Déu > con el ayuda de Dios él les daría aquel día la victoria de sus enemigos

[personatges] era cosí germà > era primo, hijo de hermano

[personatges] és estat molt plant > ha sido muy llorado de todos

[personatges] La mare d'aquesta > La Duquesa, su madre,

[personatges] Los turcs, com los veren així anar > Como los turcos vieron assí yr a los cristianos

[personatges] ni solament se deuria passar per la memòria. Seran d'aquest, del duc de Macedònia > ni aun por pensamiento no nos devríamos acordar dellos. Los que entraron en la cibdad de Pelidas serán de los del duque de Macedonia

[personatges] no tema res > no tenga ningún temor de mí

[personatges] per quantes coses eren en lo món no sortís ell ni los seus > por ninguna cosa del mundo no saliese él ni los otros que con él quedavan

[personatges] Tenim gent en nombre que porien ésser entre los qui són en la frontera sots la capitania del duc de Macedònia, seixanta mília combatents, e los qui són en aquesta ciutat e en les terres que encara poseim més de huitanta mília; los qui vénen ab les quaranta naus són vint-e-cinc mília. > Tenemos gente en número ciento y sesenta y cinco mill combatientes, y más con los que están en las fronteras debaxo de la capitania del duque de Macedonia, que son sesenta mill combatientes, y con los que son en esta cibdad y

[personatges] Tirant, que véu lo senyal, féu-li prestament respondre. > Como Tirante vio la señal del moro, prestamente le hizo responder.

[qualitat/tractament] ab ferma confiança que, ab ajuda de Déu, de tots vostres

enemics sereu vencedor. > con firme esperança que con la ajuda de nuestro señor

Dios Todopoderoso y de la su gloriosa y bendita Madre, nuestra señora, que de todos sus enemigos será vencedor.

[qualitat/tractament] als peus de son pare > delante de la mahestad del emperador, su padre
[qualitat/tractament] lo senyor mon pare > el Emperador, mi señor
[qualitat/tractament] de la batalla e de tal com aquesta és estada > de la batalla y de la manera del
vencimiento como otras vezes lo solía hazer, que él era el primero que solía traer las nuevas
[qualitat/tractament] de la que és en virtuts complida > de aquella que passa a todas de bondad y virtud
[qualitat/tractament] Déu per sa mercè > E Dios nuestro señor, por su infinita bondad
[qualitat/tractament] en breus dies la pugues haver > que Dios os lo dexe complir muy presto
[qualitat/tractament] en companyia vostra per servir la majestat del senyor Emperador. > en compañía de
vosotros, señores, y en servicio de la majestad del señor Emperador.
[qualitat/tractament] Tirant le regracià molt lo bon avís; e que era molt content d'acceptar-lo per servidor
afectat. > Tirante le agradeció mucho el buen aviso que le dava; y que era muy contento de le aceptar por
su yo y le hazer mercedes.
[qualitat/tractament] Tirant ho és estat de la majestat d'ella > Tirante lo ha sido de la señora Princesa
[qualitat/tractament] Gran plaer és com pot egular si mateix als antics qui són lloats > Gran consolación
es quando el hombre se puede ygualar con los antiguos que son loados por fama de muy buenos hombres
[qualitat/tractament] conegut per cavallers entesos > conocido por cavalleros que en armas sean
entendidos
[qualitat/tractament] per jo ésser estranger, de poca condició, sens títol negú? > por ser yo extranjero, sin
título y de baxa condición para con su gran merecimiento?
[canvi] digué que era molt content > dixo que assí o haría como su majestat mandava
[canvi] el contentaria en gran part > le contentaría en todas las maneras que pudiesse
[canvi] home d'armes que sa fos > Y no hallaron hombre sano que pudiesse tomar armas
[canvi] la virtut se mostrarà e s'esforçarà en succeïts delicaments > la virtud se mostrará y se esforçará en
su valer, por ociosidad y delicaduras viene a menos
[canvi] què dec fer jo e els altres, si ens devem molt esforçar de bé a fer? Car no és lícita cosa que la
majestat vostra > qué devemos hazer, yo y los otros, sino semejantes cosas en especial en presencia de
vuestra majestad? A la qual no es lícito que

Aquesta classificació ens permet veure com predominen les amplificacions que precisen les circumstàncies (39 exemples en total), principalment les de manera (18 exemples), seguides de les de lloc, acció, finalitat, temps i objecte implicat. També són importants les amplificacions en què el traductor precisa qui són els personatges que intervenen (14 exemples) o les qualitats i tractaments (11 exemples). Finalment, anotem alguns casos en què es produeix un canvi important respecte a l'original, amb amplificació, sense aportar una transformació sintàctica o de contingut que resulti rellevant (cas que figuraria entre els exemples que exposem a l'apartat 5.2.3).

Redundància i èmfasi

De vegades la traducció incorpora elements redundants o incrementa l'èmfasi de

la frase.

No és molt ben aconsellat. > No me parece en ninguna manera que él es bien aconsejado.

-¡Com, senyor, un tal defalt presumeix vostra altesa de mi que jo us deixàs! > -¡Cómo, señor! ¿Tan gran falta cree vuestra alteza que ha de aver en mí que le dexase y me entrase en mi posada?

manà que fessen venir los ministros, e davant ell dansaren per bon espai. L'Emperador, com hagué un poc mirat, retragué's en la sua cambra. E la Princesa se lleixà de continent de dansar > mandó que llamasen a los ministriles para que dançasen, e delante dél dançaron un rato; y después que ovo mirado un poco, retráxose en su cámara. La Princesa, como vio retráýdo al Emperador, dexó el dançar

-No és poca la voluntat que tinc, senyor, de servir l'excel·lència vostra > -No es poca la voluntad que tengo, señor muy escelente, de servir a vuestra escelencia

per res > por cosa del mundo no lo haré

E aquesta tenda no servia sinó a dir la missa e a tenir consell > Esta tienda era para dezir missa y para tener en ella consejo, y no servía a otra cosa

Reconeixent bona fe > conociendo lo que devo conocer

Emperador de l'Imperi grec de Constantinoble > emperador de Constantinopla y de todo el Imperio de Grecia

Tendria'm per home de bona ventura si > Tendríame por el más bienaventurado hombre de todo el mundo si

restituïen l'Emperador ab acte de notari > le restituýan al Emperador delante un notario, el qual dava dello testimonio

e pensant que guanyem, perdrem. > y pensando que ganamos, podríamos perder mucho

reconeixent bona fe > reconociendo vuestra buena voluntad que me mostrava,

les grans veritats s'ajusten ab poca falsia > las grandes verdades nunca se acompañan con las chicas

ho deuríeu consentir, e encara si us posaven les mans davall les faldes, en aquest temps de gran necessitat.

>lo devríades consentir, y aun si os ponían las manos debaxo de las haldas no lo devríades estrañar en este tiempo de tanta necesidad.

e encara pau si la volran, o sia servei de l'Emperador o no; > y aun la paz, si paz les pluguiere, agora cumpla al servicio del Emperador o no.

fent moltes armes > que no parecía sino un león

les unes de la part dreta, les altres a la sinestra, e totes vengueren a ferir al través. Véreu llavors anar bacinets per terra e cavallers morts e nafrats, d'una part e d'altra. > unas de una parte y otras de otra, de manera que todos vinieron a herir al través. Allí viérades infinitos caballeros muertos por tierra y muchos cavallos sin señores y otros muchos malheridos.

Entre tota la gent, i ell no en volgué res > entre toda la gente d'armas, sin tomar él ninguna cosa dello para sí

De tots jorns nos mostra experiència quant natura ha sàviament ordenat ses coses per los gloriosos passats. > Por experiencia veemos de cada día cómo natura ha ordenado sabiamente sus cosas por los gloriosos passados desta vida.

llàgremes ensems mesclades > lágrimas de entramas las partes

-Perquè us record de mi./ Llevà's una grossa cadena d'or que portava al coll e donà-la-hi. > deziendo e haziendo, se quitó una gruesa cadena de oro que traýa al cuello y ge la dio, diciendo: /-Ésta os suplico que llevéys por amor de mí.

perquè vostra querella fos més justa en vostre enteniment, fantasia feu d'ésser enamorat de la Princesa > que para hazer vuestra querella más justa, en vuestra fantasía fantaseádes de ser enamorado de la Princesa

no ha negú en tot lo nostre camp qui més sàpia que jo > hágoos saber que no ay ninguno en todo nuestro campo que más sepa en él que yo

la petita atxa que portava en lo braç lligada, lla on ell feria bé podien dir que lo colp que ell dava era mortal, que en terra prenia sa posada. > y con el hacha pequeña que traýa en el braço atada hazía maravillas; que donde él dava el golpe, bien podían creer que era mortal, porque en tierra tomavan posada.

La redundància ve donada per la repetició emfàtica dels elements de la frase ("y aun la paz, si paz les pluguiere", "deziendo e haziendo"), per una amplificació que repeteix el sentit ("un notario el qual dava dello testimonio", "entramas las partes") o per una intensificació superlativa ("no me parece en ninguna manera", "por cosa del mundo no lo harí", "podríamos perder mucho").

1.2.2. REDUCCIONS

[115] XXIII

un estrenu cavaller, los actes singulars del qual > un cavallero muy singular, los hechos del qual

[116] XXIII

ELIMINA PUNT I A PART I PRIMERA FRASE: Los ambaixadors de continent que foren arribats en Sicília havien parada taula per assoldejar gent.

donaren les veles al pròsper vent e navegaren > dieron velas y navegaron

jo en só estat arxiu > he sido vuestro secretario

fou molt content d'haver vista tal cerimònia, e molt més de la venguda de Tirant > ovo plazer de tal cerimonia, e más de la venida de Tirante

[117-118...] I

lo gran desheret e injúria > la gran injuria

a vos e no a altri, tant com la mia persona > a vos, Tirante, e no a otro ninguno

I ella tenia en la mà uns paternostres d'or esmaltats > Ella tenía unos paternostres de oro esmaltados

[...119...] III

imatge d'humana carn que de nostre mare Eva ençà sia estada ni crec que jamás serà > ymagen de carne humana que en el mundo ayamos visto

apartà's ab Diafebus un poc de les sues donzelles > apartóse un poco con Diafebus

[...119-120] V

les celles que paria fossen fetes de pizell llevades un poc en alt, no tenint molta negror d'espessura de pèls, mas estant ab tota perfecció de natura; > cejas, un poco altas, que parecían que eran pintadas de pinzel.

més estava admirat dels ulls, que parien dues esteles redones relluïnts com a pedres precioses, no pas girant-los vigorsament > Maravillábase más de los ojos, que parecían dos estrellas resplandecientes como piedras preciosas, los quales no movía arrebatadamente

E estava més admirat de les mans, que eren d'extrema blancor e carnudes > Estava también fuera de sí mirando sus manos, que eran muy blancas e carnosas

[121] VI

-Filla per mi en extrem amada > Hija mía

[123] VIII

d'ací avant la majestat vostra no em vulla de res pregar > d'aquí adelante no quiera rogarme cosa

Anau a la casa a la Safir, on està > yd a la casa donde está

[124] IX

los nostres antecessors passats, e los qui > nuestro antecesores. Los que

molt gran reprensió e castic en la tua persona > gran reprehensión y castigo
ab suaus passos > sin hazer ruydo

La Princesa ab baixa veu e ab gest afable féu principi a un tal parlar. > La Princesa dixo estas palabras:
Contra l'ordinació e voler de la imperial majestat > contra la ordenança e imperial magestad

[125...] X

de senyora qui sobre totes les del món val, e us ne bese peus e mans, e m'obligue de seguir tot > de la
mayor señora del mundo, e seguiré e compliré todo

en presència de la majestat del senyor Emperador vols > en presencia de la imperial magestad as

-Cavaller benaventurat, pren esperit de consolació per excel·lència de les tues virtuoses obres, qui són tan
gracioses e de tan resplendent nobleza, que a nosaltres fan gloriejar de la nostra gran e alta senyoria,
confiant que per mà de la tua molta bondat cobrarem tot lo nostre Imperi, car sabem l'excel·lència de la
tua virtut e fama gloriosa quant és divulgada per les estranyes terres e tenguda per manifesta e verdadera.
> -Cavallero bienaventurado, muchos os devéys alegrar con la excelencia de vuestras virtuosas obras, que
son de tan resplandeciente nobleza que tenemos confianza que por vuestra mano cobraremos todo nuestro
Imperio, que sabemos la escelencia de vuestra virtud y gran fama cuánto es divulgada por las tierras
estrañas.

jo et promet de donar-te tal premi que serà condecient segons la condició e virtut tua, > yo os prometo de
daros tal galardón qual merece vuestra virtud,

car no sabràs res demanar que en tot o en part atorgat no et sia. Emperò Déu piadós e misericordiós te
vulla guardar > que no sabréys demandar cosa que no os sea otorgada. Mas Dios, por su infinita
misericordia, os quiera guardar

[125...] X

si per ventura he presumit raonar-me ab vós > si he querido hablar con vos

[...125] XI

"certament, aquest virtuós cavaller és mort com a valent cavaller " (diran) > "Este cavallero murió como
esforçado cavallero"

com aquell era lo dret de Capità que lla on era lo major cessava lo menor. > porque a él pertenecía como a
capitán mayor.

per què està tan trist, com ne tinga tal relació. > por qué está tan triste.
que ho faria de bona voluntat > que ella lo haría.

[126] XII

per tots los regnes e terres de l'Imperi fon elet per Papa en totes les sues terres, e Emperador > y por todos
los reynos e tierras del Imperio fue elegido por Papa e por Emperador
en orde per partir e anar en Xipre > en orden para partir a Chipre

[127] XIII

la vera execució del vostre be, honor i fama > lo que os conviene

partit és de la posada per anar a seure en la cadira del juí. > ydo es de la posada a juzgar.

¿No és fort plaga aquesta...? > ¿No es rezia cosa ésta...?

[128] XIII

e donàs grans e piadoses lamentacions de la injúria > e derramase lastimeras lágrimas de la injuria

vos no teniu lo saber natural > vos no tenéys seso natural

[129...] XV

contemplant la gran singularitat de la bellea, gràcia e nobleza > contemplando la beldad, gracia y nobleza
fer salvar ma fe > certificarme

[...129] XVI

llavors se despullava un manto de brocat que vestia, ab Diafebus, qui prop li estava, aconhortant-lo. >
desnudando un manto de brocado, con Diafebus, que le estava consolando.

[circumstància: acció] treballs e turments d'aquest miserable món. Per ço com pens si voluntat no
m'engana que en l'altre sien de molt menor pena, per ço com no seran d'amor, com aquesta sia la pena qui
excel·leix totes les altres penes. E no em dol la mort > trabajos y tormentos de este miserable mundo. Y
no me duele la muerte

[131] XVIII

-Digau-me, cavaller, per vostra virtut, > -Dezidme, cavallero:

dubtaven de venir en cruel fam e set per l'enemic qui era victoriós, e lo cremament de la ciutat, recordant la captivitat e servitud miserable. > temían devenir en miserable captividad e servidumbre.

[132...] XIX

ab lo secretari escrivint. E no li volgué res dir per no torbar-los. Com la Princesa > con un secretario escribiendo. Como la Princesa

[...132] XX

Puix me dau càrrec de saber, aturant-vos glòria d'ignorància, aplicant tots jorns un bé après altre, e vós no haveu mester assessor qui parle per vós, mas les paraules femenils > Aunque me days la gloria del saber y a vos de ignorancia, no me parece que avéys menester acesor que hable por vos. Las palabras de la muger

[133...] XXI

TÍTOL: Com l'Emperador tramès Tirant al camp, e los precis e exhortació que li féu > De cómo el Emperador embió a Tirante al campo e de lo que le dixo

llavors los feia molt bell veure les entrades e eixides que ells feien > se hazía muy bien mirar a la barbacana, e havien-la ben oomplida de terra; e com la pedra de la bombardà > en la barvacana; y aunque las piedras de las lombardas

-Veniu ací, germans meus > -Hermanos míos,

a beure d'aquesta aigua per la gran calor que fa, e així els pendrem les mans > a beber desta agua, yt assí los tomaremos a manos.

[...133...] XXII

e ab tan gran repòs dormien e estaven contínuament desarmats, com si pròpiament estiguessen en lo més fort castell del món. > e con tan gran reposo dormían continuamente, como si estovieran en el más fuerte castillo del mundo

e lo duc de Pera ab l'altra gent feriren a l'altra part invocant lo gloriós cavaller Sant Jordi > el duque de Pera con la otra meytad por la otra, llamando al glorioso San Jorge.

Com lo Gran Turc fon a cavall, mataren lo servidor, e portant a tall d'espasa tot lo que es venia davant, que era cosa de gran terror e espant, per bé que coneguessen > E cavalgando a cavallo el Gran Turco, le mataron el servidor. Y metían a tajo de espada a todos los que hallavan delante, y aunque conocían

Los turcs, vent-se desarmats, e los més que havien perdut los cavalls, feren lo que > Después que los turcos se vieron desbaratados, hizieron lo que

ixqués fora del camp, puix la batalla era perduda e lo camp era desconfit. Lo Soldà ab alguns dels seus estava fent armes. Lo Gran Turc, així nafrat com estava, mès-se en una cota de malla dessus, e ab aquells que allí prop d'ell se trobà tornà entrar dins lo camp per socòrrer al Soldà, el qual estava en prou pressa: valgué-li que no fon conegut. E lo Gran Turc socorregué'l en bon cas, així com aquell qui era cavaller valentíssim, e mostrà's entre los altres ab gran glòria e virtut, que tragué de la pressa de la gent lo Soldà fora del camp. Per ço com veien tanta multitud de gent morta, e totes les tendes derrocades per terra, deliberaren d'anar-se ab tots los que allí eren, car no pogueren soferir la potència del victoriós. > que saliesse de la batalla y del campo; y fueron todos quantos allí estaban, que no pudieron sufrir la gran potencia del victorioso.

més per obra divinal que humanal, e Tirant hagué benigne enginy. > obra más divinal que humana.

[...133] XXIII

estaven los més admirats del món. > estaban maravillados.

la multitud dels cossos morts > la muchedumbre de los muertos

mas tots los altres cavallers e gentilshòmens feren gran honor als duchs e a Tirant. >

grandes señores que venían con él. (Riquer només assenyala i corregeix parcialment la reducció a la traducció)

p. 209 falten moltes paraules soltes

no hi ha foc encès –ab iniquitat que ho dix-, ¿què > fuego encendido, ¿qué

(no havien menjat en tot lo dia) vengueren a pactes, puix veien que > (no avían comido en todo el día) vieron que

[134] XXIII

car les nostres persones no olen ni saben a res de tot açò, sinó que olen a ferro acerat> que nuestras personas no huelen sino a hierro acerado

-Jo no tinc ofici de trompeta ni d'heraut. > -Yo no tengo oficio de trompeta;

[el cavall] degotava com a pluja > corría agua

ab sacraments e homenatges; > sobre sus fees, y

pregava als turcs e marquesos no volguessen fer tan gran novitat, e si ells movien tan gran debat, los turcs que allí eren presos vendrien contra ells. > no quisiessen esecutar tan gran daño, que los turcos que allí estaban presos vernían contra ellos.

Aprés castigava als cavallers ab paraules suaus, altres ab paraules llaugeres, que no volguessen enfosquir la cavalleria gloriosa ab avalot e ab sedicions. >Después amonestava los caballeros con suaves palabras y a todos rogava que no quisiesen enturbiar su gloriosa cavallería con alborotos y sediciones.

[136-137...] XXVI

TÍTOL ELIMINAT: La resposta que Tirant féu a l'ambaixador del Soldà.

sens mal enginy ne mal obrar > sin mal arte

posa-li nom de rescat, demana or... > por su rescate demandad oro

la bona deliberació d'aquelles > el buen acuerdo

em poses davant tal penyora en dir que per la cosa que més ame en aquest món jo et dega dar un presoner lo qual jo tinc, per reverència d'aquella que jo ame, que és digna e mereixedora de senyorejar tot lo món, així de la vostra terra com de la nostra, e tu demanes a mi un presoner, e jo el t'atorg e quaranta ab ell. > me conjuraste, por la cosa que más amo en este mundo, la qual es digna e merecedora de ser señora de todo el mundo, así de vuestra tierra como de la nuestra, yo te otorgo el prisionero que me demandas y otros quarenta con él.

[...137] XXVII

Vegen les senyories de vosaltres > ved

-Senyors molt egregis e molt nobles: > -Muy nobles señores:

[138] XXVIII

sentar en un escabell davant la sua cadira, e > asentar delante dél, y

entrare-se'n en una cambra que havien aparellada per a Diafebus, ab totes les dames, e tots > entráronse en una cámara que avían aparejado para Diafebus, e todos

[139] XXIX

tot ço que hagueren mester per a la humanal vida > todo lo que menester ovieron.

però volien-ho fer, coneixent la veritat e la justícia poca que tenien, ab les llurs mans cruels. > usando de toda crueldad, conociendo la poca verdad y justicia que tenían.

per bella força > por fuerça de armas

[140] XXX

ELIMINA alguns noms de cavallers (anotat per Riquer)

Com Tirant veu que lo pont s'adobava, anà ab quatre a una llegua d'allí on hi havia un gran pont, tot de pedra picada > e como Tirante lo vio, fue con quatro hombres una legua de allí, donde avía una gran puente de piedra

no era negú qui les pogués aconsolar de la gran tristor que tenien > no bastava nadi a darles consuelo según la grand passió y tristeza que tenían

en aquell qui la sort vendrà que done primer la batalla > y aquel que primero le viniere que dé la batalla lo major desconhort del món > muy gran desconsuelo

[141...] XXXI

los uns anaven de ça, los altres de lla, plorant e gemegant, fent molt trist e adolorit comport > los unos yvan al un cabo y los otros al otro llorando y haziendo dolorido llanto

on s'és. ¡Tal mèrit ha la persona de l'Emperador quòndam! Per cer millor vos seria > dónde está. Certo mejor os sería

així com eren restats concordes de senyal > según el concierto que tenía

Jo men'n vaig ab molta dolor, e vós, quòndam Emperador, restau ab la vostra. > e yo me voy con mucho dolor.

[...141...] XXXII

Vengut lo clar dia, e lo sol sobre lo nostre horitzon, lo Capità féu tocar les trompetes e tothom pujà a cavall. > Venido el día claro, el capitán hizo tocar las trompetas y todos cavalgaron.
On l'havien ja tengut, de la muntanya. > donde antes le solían tener.

[...141] XXXIII

per fornir lo camp > para el real
era estat tramés per lo Soldà per ambaixador a Tirant > avía sido embiado por embaxador a Tirante

[142] XXXIII

daré (...) condigna pena e castic, com tingue títol de justícia, perquè coneguen que > daré (...) digna pena y castigo. Y porque conozcan que
criden fam, fam > con mucho dolor dezimos que morimos de hambre

[143] XXXV

la qual s'és per oci e repòs amagada > se es abscondida
los delits de luxúria vencents los romans vencedors, han venjat lo món vençut per ells; e açò paria preveure Cipió, hom redubtat altament bo per tot lo Senat de Roma > los deleytes de la luxuria venciendo a los romanos, Cipión, hombre muy bueno y temido por todo el senado de Roma
Ho vedava Cipió per dubte, segons diu Florius > según dice Florius
Sàpia lo príncep no deure més deferir de poble per hàbit que per costums; > Sepa el príncipe no dever, mas deferir.

E si la humanitat natura és d'hom, e no virtut, si no l'ha més és cosa no acostumada que vici, més pertany humanitat a príncep o a rei que a altri, e per ço com més sobrepuja los altres ell, que té entre los altres hòmens lo primer lloc. > más pertenece humanidad a príncipe o a rey que a otro ninguno, porque más sobrepuja a los otros el que entre todos tiene el primero lugar.

E après Déu e veritat, sia-li la pus cara cosa amistat > y después de Dios séale la más estimada cosa el amistad.

Mas primerament acorde de l'amic que puga fiar d'ell, ma no de molts > primeramente debe ser cierto del amigo que puede fiar dél

solen fer error de > según suelen hazer

en lo seu ànimo, proïsme a Déu e pus alt que > en su ánimo, se acerque a Dios

sots lo qual la cosa pública de son regne, incerta e tremolosa per ses falsies, haurà a vacil·lar > por la qual causa, publicada entre sus súbditos, todo su reyno ha de temer y dudar

Per tal casquí ha perea de servir als qui obliden los serveis e omplir la pregonea sens fons de l'ingrat coratge de dons que pereixen. > porque cada uno ha perea de servir al que los servicios se le olvidan.
és per exemple dels reis e dels prínceps que se regeixen los regnes, e les corades del poble solen eixir de les costumes dels senyors e regidors. Lo príncep no deu voler res propi a si, sinó lo ceptre e la corona e ço que d'aquells és. E per ço hi és la salut de tots los seus sotsmesos gloriosa mas difícil, e de molts caps, semblants a la serp d'Hèrcules, a la qual naixien molts caps per u tallat. > por exemplo de los reyes y príncipes se rigen los reynos. El príncipe no debe querer nada para sí sino el ceptro y la corona, que es suyo.

No deu seure a joc o plaer, ni repòs pereós, ne a vil delit, ne alre donat per Déu als hòmens, sinó que ab poc e breu mèrit s'obre camí > No se debe asentar a juego, plazer o reposo espacioso, ni a vil deleyte, sino a tal que en poco y breve trabajo se abra camino

d'àvol luxúria e dos mília àvols fembres > luxuria y dos mill malas mugeres

A Déu coman honor de la tua senyoria e nostra. > A Dios encomiendo tu honra.

[144] XXXVI

E lo Capità, qui tenia l'ànimo tan valerós, responent dix: /-Mos senyors e majors de mi: a molta mercè > y el capitán respondió y dixo: /-Mis señores, a mucha merced
e aquell prestament los féu repartir entre tots los del camp. > y él los repartió entre los del campo.

[145...] XXXVII

moltes viandes e bones; e jamés se seu en taula fins que han menjat la primera vianda. > muchas viandas y buenas.

pus prestament a cavall que tots los altres. > más presto a cavallo.
L'alegria augmentà en aquella hora molt més que no era estada. > Entonces se acrecentó mucho más el alegría.
no ho vol per res consentir > no lo quiere hazer
ab moltes trompetes e tamborinos que portava. > con muchas trompetas y atavales.
parlà molt ab Diafebus, demanant-li > y preguntó a Diafebus cómo
La senyora de gran excel·lència Princesa de l'Imperi grec, l'egrègia Estefania de Macedònia, e la virtuosa Viuda Reposada, e la bella eloquència de Plaerdemavida, e l'honesta, pròspera e benaventurada de la senyora Emperadriu, qui és font de tots los sabers virtuosos, facin ver testimoni de mi com he retut mon deute ab los presoners ensems. > y suplico sea dello testigo la señora Princesa del Imperio griego y la Viuda Reposada y Estefanía, la hermosa Plazer de mi Vida y la soberana señora Emperatriz, que es fuente de todo virtuoso saber, como yo he conplido todo lo que era obligado en entregar todos los presioneros.

[...145] XXXVIII

Recitaré part de sa vida il·luminada no per los antics cavallers de molta estima, ni per los presents, ni encara per negunes altres. No és digna cosa negú sia mereixedor de tan gran premi com és aquest de la majestat vostra. /E donà fi en son parlar. >que ni los pasados ni los presentes cavalleros no son merecedores de tan gran galardón como él meresse recibir de vuestra alteza. /
fallint-vos execució de virils cavallers del que se'n pot dir per los entenents de tot l'univers món > faltandos el esfuerço que esforçados cavalleros deven tener

[146...] XXXIX

TÍTOL: La sentència que l'Emperador donà contra los cavallers, ducs e comtes que presos eren > De la sentència que el Emperador dio contra los prisioneros.
los llurs antecessors sien estats nobles e hòmens virtuosos de gran renom e fama > sus antecesores nobles y de gran renombre e fama
pintar en pavesos, penjats cap avall > escudos los pies arriba
feien sagrament e homenatge > hazían juramento
La gentil dama respòs que era molt contenta d'esperar-lo. > La gentil dama respondió que así lo haría.

[...146] XL

la Princesa, que venia de la torre del tresor, en camisa e ab faldetes de domàs blanc > la Princesa, que venía de la torre del tesoro, en unas faldetas de damasco blanco
més só dona eixorca que no tinc res que bé vulla > mas no tengo nadi que bien me quiera
Com ben só mesa entorn e bé mirat per tots los cantons del palau > Como bien he mirado por todos los cantones del palacio
sinó vergonya, la qual vergonya proceeix de menyscapte de gentilesa > sino vergüenza, la qual no de molt bon grat ho faria, si m'ajut Déu. > de muy buena voluntad lo haría.
lo merèixer de Tirant sia molt, e mereix > él sea merecedor de
no serà gran admiració que Tirant > no será mucho que Tirante

[148...] XLII

Aquesta donzella havia, en aquell cas, complits catorze anys. > Esta donzella avía ya cumplidos catorze años.
havien repartir los diners e altres coses, com armes e rossins. Com tot açó fon fet > avían repartidos los dineros y las otras cosas para que repartiessen aquéllos. Como todo esto fue hecho

[...148] XLIII

més destre que negú de tots los altres, e dels moros millor: de dues selles > más discreto que ninguno de todos los otros, y de las dos sillas
aparellar molt bé de menjar: arrós e cuscús e molts altres potatges que havien aparellat > muy bien aparejar de comer de muchos potajes y diversas viandas.
d'oi capital en brogit de semblant guerra, car de guerra null temps no proceeix amor > de tan mortal guerra, de la qual jamás procede amor
mort amargosa, per ço com la tua pròpia natura és de crueldat, que > dolorosa muerte, porque tu condición es cruel, que

[149] XLIII

Encara, senyor Capità, suplic a la senyoria vostra me façau gràcia si teniu neguna manera de confits me'n vullau donar per ço que en faça present al Soldà, lo qual és molt gran menjador d'aquestes coses e semblants, > Y si vuestra señoría tiene alguna manera de confites, le suplico me mande dar algunos para que haga presente dellos al Soldán, que es gran comedor dellos y de semejantes cosas.

[150] XLV

gloriejar-se en lo dan o deshonor de l'altre > gloriar del daño del otro

[151] XLVI

e lo pare li ha promesa dar per muller com la guerra serà finida. Vejau vós en vostra terra si amau donzella de gran estat per ço com en sa lletra diu donzella de gran llinatge. No entràsseu en batalla > ved vos en vuestra tierra si amáys donzella de gran linaje, no entrásedes en batalla

[152] XLVII

E si jo per aptea e per ésser més destre que vosaltres, ¿quina > Y si yo he sido más discreto que vosotros, ¿qué

[153] XLVIII

de paraula vulles dir al senyor e gran Soldà > de palabra quieras dezir al Soldán
tots los reis e altres > todos los grandes señores
on ell era. Com tots fores ajustats, lo Soldà > él estava, y el Soldán
no podeu portar bandera neguna, vós ni negú del vostres > no podéys traer vanderá vos ni ninguno de los vuestros

[154...] XLIX

llengua llaugera. En lo que a mí serà, reduint algunes coses a memòria, jo no seria estat > lengua ligera, según lo que al presente se me verná a la memoria.

sien morts tants ducs, comtes e marquesos, e barons, e infinits altres cavallers e gents de peu > tantos duques, condes y marqueses y otros infinitos caballeros y gente de pie

Aconhonrt-me d'una cosa, çó és: > Conórtome desto:

-Senyors molt il·lustres, egregis e magnífics, > -Señores muy ilustres y magníficos:

lo procés fet entre vós e mi és mitjà que descobre en tot la culpa vostra > por el proceso hecho entre vos y mí se descubre toda vuestra culpa

E jo no em puc tant acostar donant-vos de mon ésser, com vós fugiu a la vera execució > Y vos huýs de la verdadera execución

Pensau en losfets qui són aquells qui us han acusar o excusar, que > Pensad en los hechos que os han acusado, que

[...154] L

entraren los barons sicilians e feren reverència a l'Emperador > entraron los cavalleros de Sicilia e si parlau de noblea, d'ardiment e de gentilea, > Y si habláis de nobleza y gentileza, los uns se fan folls, los altres assenats; los uns parlen de guerra, los altres d'amors; los uns sonen llaüt, los altres arpa, una mitja viola, altres flautes e cantar a tres veus per art de música. > los unos se hazen locos, los otro asesados; unos tañen laüt, otros harpa; unos viuelas, otros frautas, y cantan a tres bozes por arte. altres; jo l'he perdut de vista, me no em só oferta a ell, e lo meu pensament és molt lluny de tal fet. > los otros, y el mi pensamiento es muy lexos de tal hecho.

entraren los barons sicilians e feren reverència a l'Emperador, e ell los rebé ab cara molt afable fent-los molta d'honor. E recitaren-li > entraron los cavalleros de Sicilia y recitaron

[...155] LII

que si la majestat vostra era malalt, vos pogués servir e estar al cap del llit, que sé e conec la calitat vostra millor que neguna altra persona. > y si la majestad vuestra estuviese enfermo, os pudiesse servir y estar a la cabecera de la cama muy mejor que otra ninguna criatura.

la Princesa prenia molt singular plaer en oir llaors de Tirant. > la Princesa holgava mucho de lo oýr. guard-se què farà: més li val perdre la vida que si gira la cara en fuita e ab desorde sens venjança, car sereu presos e tallats a peces com a ovelles; e si combatem virilment e ab esforçat ànimo, sangonosa e dolorosa victòria deixarem en ells. Girau la cara > mire bien lo que hará, que más le vale perder la vida que si bolvía la cara para huyr, que seréys presos y hechos pieças como ovejas. Bolved la cara

davant les dames vencedors, e davant la majestat del senyor Emperador que li beseu la mà com a vencedors! ¡E quanta infàmia > delante de las damas vencedores, y quánta infamia ab l'ajuda de Nostre Senyor Déu > con el ayuda de Dios

[157] LIII

e tant feren e tant treballaren > y tanto trabajaron
e ab l'espasa tirà-li a la mà de l'atxa e nafrà'l un poc. E Tirant acostà's tant a ell, e donà-li ab l'atxa damunt lo cap > con la espada le tiró un golpe encima de la cabeça
Aquesta fon molt fort e aspra batalla, e tant com la batalla fon major, aitant fon més clara la glòria sua > y tanto como ella fue más fuerte, fue mayor la gloria suya
quinze passes lluny > algo apartados
cansats de matar tants moros > cansados de matar en ellos
l'extrema dolor fon convertida en singular consolació > le fue todo convertido en gozo y alegría
e donà-li la ciutat e la senyoria e la llibertat antiga > y dióle la ciudad y la señoría.
Tirà-li ab l'espasa una estocada > dio a Tirante un estocada

[158] LV

ser jo morta per amor de tu > ser yo muerta por ti
e si alre és de tu, força'm que muira ab tu ensems, > forçado es que muera juntamente contigo,

[159] LVI

anà a la cambra on Tirant > fue a donde Tirante
lo duc de Macedònia no en fos mereixedor > no lo merecía
jamés de la sua boca ix sinó gràcia e perdó, e jamás fa menció per molt de mal que li facen de res que sia dan seu. > de su boca jamás sale sino gracia y perdón, e jamás haze minción de ningún mal ni daño que le hagan.
Passats quinze dies, estigué que no ixqué d'una cambra fent gran dol e complanyent-se de la perduda batalla > Y estuvo dentro de una cámara más de XV días haziendo gran llanto, doliéndose de la pérdida de la batalla
grans pregàries e suplicacions, > con muchos ruegos.

[161...] LVIII

alçà grans crits, que tots los que eren en lo castell ho podien bé oír, dient: > alçó grandesbozes diziendo:
lo menyscapte gran que en mi era, no trobant via ni manera > que como no hallasse vía ni manera hi porà posar Plaerdemavida o Diafebus. > podrá poner a Plazer de mi Vida.
que no sé brodador al món que millor la sabés trepar. > que no sé bordador que mejor la supiese trepar.

[...161] LIX

tots aquells drets, pertinències e emoluments > todos aquellos derechos y pertinencias
-Per ço, senyor, suplic a la majestat vostra demà siau nostre convidat > -Suplico a vuestra alteza que mañana sea nuestro conbidado
d'haver molts pagos, capons, perdius e gallines per a l'endemà > de aver muchos pavones, perdizes e gallinas para otro día
per a la festa de demà. > para la fiesta.
dient-li Tirant que no curàs, que allò > diziéndole a Tirante que aquello

[162] LX

en alt, cridant: "Aquest..." > en alta boz: -Aquéste
Com foren mig dinats, Tirant pres los reis d'armes > Tirante apartó a los reyes d'armas
é cridaven: /-Llarguesa, llarguesa! > a grandes bozes, diziendo: /-¡Largueza!
Com fon nit e l'hora fon disposta, que tots los del castell dormien > Como fuesse de noche, y los del castillo reposados
un xapellet fulletat de molts batents > un chapelete con muchos batientes
Tant prest com fon de dia, tothom > Como fue de día, todos
que perjudique l'honor del meu marit > que sea en perjuizio de mi marido

[163] LXI

l'Emperador dix que se'n tornasse. E ja que els ho havia dit altra vegada, fon-los forçat de fer-ho. Aprés que Tirant > el Emperador les dizo que se tornase. Como Tirante

que cavalcava, tot fora de si > que él yva del todo fuera de sentido
ab quin poder tan gran venen, e porten tantes donzelles casades e per casar > con el gran poder que
vienen, y las muchas donzellas desposadas que traen para casar
No es trobava en record de gens que > No se lé que a ningún cavallero
e si lo càrrec los fall > y si no hallan cumplimiento

Títols

Com a conseqüència de la reestructuració de l'original que presenta *Tirante el Blanco*, uns pocs capítols desapareixen, fusionats amb el següent o l'anterior d'acord amb una nova ordenació. Les frases i títols que en resulten afectats són:

[116] XXIII

ELIMINA PUNT I A PART I PRIMERA FRASE: Los ambaixadors de continent que foren arribats en Sicília havien parada taula per assoldejar gent.

[133...] XXI

TÍTOL MODIFICAT: Com l'Emperador tramès Tirant al camp, e los precis e exhortació que li féu > De cómo el Emperador embió a Tirante al campo e de lo que le dixo

[...133...] XXII

EPISODI ELIMINAT: ixqués fora del camp, puix la batalla era perduda e lo camp era desconfit. Lo Soldà ab alguns dels seus estava fent armes. Lo Gran Turc, així nafrat com estava, mès-se en una cota de malla dessús, e ab aquells que allí prop d'ell se trobà tornà entrar dins lo camp per socòrrer al Soldà, el qual estava en prou pressa: valgué-li que no fon conegut. E lo Gran Turc socorregué'l en bon cas, així com aquell qui era cavaller valentíssim, e mostrà's entre los altres ab gran glòria e virtut, que tragué de la pressa de la gent lo Soldà fora del camp. Per ço com veien tanta multitud de gent morta, e totes les tendes derrocades per terra.

[136-137...] XXVI

TÍTOL ELIMINAT: La resposta que Tirant féu a l'ambaixador del Soldà.

[146...] XXXIX

TÍTOL MODIFICAT: La sentència que l'Emperador donà contra los cavallers, ducs e comtes que presos eren > De la sentència que el Emperador dio contra los prisioneros.

Al capítol [116] XXIII s'elimina la primera frase, una senzilla acotació ambiental que el traductor no sembla valorar.

Els capítols [133...] XXI i [146...] XXXIX presenten una modificació que afecta la precisió de l'original: la traducció conclou i generalitza ("precis e exhortació" es converteix en "lo que le dijo", i "cavallers, ducs e comtes que presos eren" es transforma simplement en "prisioneros").

Només trobem a la mostra analitzada un títol eliminat: [136-137...] XXVI, "La resposta que Tirant féu a l'ambaixador del Soldà", descriptiu i innecessari un cop fosa la primera part del capítol [137] amb l'anterior [136].

A l'últim, s'elimina tot un episodi al capítol [...133...] XXII. És precisament l'episodi que narra com el Gran Turc comet una acció heroïca i salva la vida al Soldà. És evident que el traductor considera necessari ometre qualsevol tipus d'heroicitat associada als àrabs, una tendència que pot detectar-se també en la subtil i escassa, però comprovada, eliminació d'adjectius que enalteixen les qualitats de l'enemic.

És un dels pocs trets amb una clara tendència ideològica que aporta el traductor.

Bimembracions i elements juxtaposats

Són substantius, adjectius i oracions que s'articulen en formacions binàries o de més de dos elements de la mateixa categoria, juxtaposats. Dividim aquesta classificació segons que la traducció presenta:

- la reducció per eliminació d'un o més elements de la mateixa categoria (r)

- la reducció amb canvi o substitució de dos o més elements (c2), (c3)

(r) aparellar molt bé de menjar: arrós e cuscusó e molts altres potatges que havien aparellat > muy bien aparejar de comer de muchos potajes y diversas viandas.

(r) de paraula vulles dir al senyor e gran Soldà > de palabra quieras dezir al Soldán

(r) d'haver molts pagos, capons, perdius e gallines per a l'endemà > de aver muchos pavones, perdizes e gallinas para otro día

(r) e après Déu e veritat, sia-li la pus cara cosa amistat > y después de Dios séale la más estimada cosa el amistad

(r) e donà-li la ciutat e la senyoria e la llibertat antiga > y dióle la ciudad y la señoría

(r) e si parlau de noblea, d'ardiment e de gentilea > Y si habláis de nobleza y gentileza,

(r) e tant feren e tant treballaren > y tanto trabajaron

(r) en orde per partir e anar en Xipre > en orden para partir a Chipre

(r) gloriejar-se en lo dan e deshonor de l'altre > glorial del daño del otro

(r) grans pregàries e suplicacions, > con muchos ruegos.

(r) jo et promet de donar-te tal premi que serà condescendent segons la condició e virtut tua > yo os prometo de daros tal galardón qual merece vuestra virtud

(r) -Jo no tinc ofici de trompeta ni d'heraut. > -Yo no tengo oficio de trompeta;

- (r) la Princesa, que venia de la torre del tresor, en camisa e ab faldetes de domàs blanc > la Princesa, que venia de la torre del tesoro, en unas faldetas de damasco blanco
- (r) la qual s'és per oci e repòs amagada > se es abscondida
- (r) lo gran desheret e injúria > la gran injuria
- (r) los uns anaven de ça, los altres de lla, plorant e gemegant, fent molt trist e adolorit comport > los unos yvan al un cabo y los otros al otro llorando y haziendo dolorido llanto
- (r) -Senyors molt egregis e molt nobles: > -Muy nobles señores:
- (r) -Senyors molt il·lustres, egregis i magnífics, > -Señores muy ilustres y magníficos:
- (r) sien morts tants ducs, comptes e marquesos, e barons, e infinits altres cavallers e gents de peu > tantos duques, condes y marqueses y otros infinits caballeros y gente de pie
- (r) tots aquells drets, penitències e emoluments > todos aquellos derechos y pertinencias
- (r) los llurs antecessors sien estats nobles e hòmens virtuosos de gran renom e fama > sus antecesores nobles y de gran renombre e fama
- (c2) ab quin poder tan gran venen, e porten tantes donzelles casades e per casar > con el gran poder que vien, y las muchas donzellas desposadas que traen para casar
- (c2) ab sagramets e homenatges > sobre sus fees
- (c2) e donàs grans e piadoses lamentacions de la injúria > e derramase lastimeras lágrimas de la injuria
- (c2) E si jo per aptea e per ésser més destre que vosaltres, ¿quina > Y si yo he sido más discreto que vosotros, ¿qué
- (c2) feien sagrament e homenatge > hazían juramento
- (c2) sens mal enginy ne mal obrar > sin mal arte
- (c2) TÍTOL [133...] XX: Com l'emperador tramès Tirant al camp, e los precis e exhortació que li féu > De cómo el Emperador embió a Tirante al campo e de lo que le dixo
- (c3) la vera execució del vostre be, honor i fama > lo que os conviene

La classificació ens permet comprovar que és molt més abundant la reducció d'elements que el canvi o la transformació d'unes formes en altres. Per tant, el traductor tendeix a guiar-se per la sonoritat o el ritme de la frase (que vol alleugerir) en casos de polisèmia que no aporta precisió, con solen ser les bimembracions i juxtaposicions.

Precisió

Aquest tipus de reduccions es produeixen quan el text traduït retalla el nombre d'elements d'una frase que precisava la circumstància (acció, manera, finalitat, lloc, temps, mitjà, objecte implicat), els personatges o la seva qualitat i tractament (jeràrquic: cavalleresc o diví). Són pocs els casos en què la reducció, a més de precisar, canvia el significat.

[circumstància: manera] car no sabràs res demanar que en tot o en part atorgat no et sia. > que no sabréys demanar cosa que no os sea otorgada.

[circumstància: manera] Com ben só mesa entorn e bé mirat per tots los cantons del palau > Como bien he mirado por todos los cantones del palacio

[circumstància: manera] contemplant la gran singularitat de la bellea, gràcia e noblea > contemplando la beldad, gracia y nobleza

[circumstància: manera] davant les dames vencedors, e davant la majestat del senyor Emperador que li beseu la mà com a vencedors! ¡E quanta infàmia > delante de las damas vencedores, y cuánta infamia

[circumstància: manera] de molt bon grat ho faria, si m'ajut Déu. > de muy buena voluntad lo haría.

[circumstància: manera] e ab tan gran repòs dormien e estaven contínuament desarmats, com si pròpiament estiguessen en lo més fort castell del món. > e con tan gran reposo dormían continuamente, como si estovieran en el más fuerte castillo del mundo

[circumstància: manera] E jo no em puc tant acostar donant-vos de mon ésser, com vós fugiu a la vera execució > Y vos huýs de la verdadera execución

[circumstància: manera] e lo pare li ha promesa dar per muller com la guerra serà finida. Vejau vós en vostra terra si amau donzella de gran estat per ço com en sa lletra diu donzella de gran llinatge. No entràsseu en batalla > ved vos en vuestra tierra si amáys donzella de gran linaje, no entrádeses en batalla

[circumstància: manera] en lo seu ànimo, proïsmo a Déu e pus alt que > en su ánimo, se acerque a Dios

[circumstància: manera] és per exemple dels reis e dels prínceps que se regeixen los regnes, e les corades del poble solen eixir de les costumes dels senyors e regidors. Lo príncep no deu voler res propi a si, sinó lo ceptre e la corona e ço que d'aquells és. E per ço hi és la salut de tots los seus sotsmesos gloriosa mas difícil, e de molts caps, semblants a la serp d'Hèrcules, a la qual naixien molts caps per u tallat. > por exemplo de los reyes y príncipes se rigen los reynos. El príncipe no debe querer nada para sí sino el ceptre y la corona, que es suyo.

[circumstància: manera] guard-se què farà: més li val perdre la vida que si gira la cara en fuita e ab desorde sens venjança, car sereu presos e tallats a peces com a ovelles; e si combatem virilment e ab esforçat ànimo, sangonosa e dolorosa victòria deixarem en ells. Girau la cara > mire bien lo que hará, que más le vale perder la vida que si bolvía la cara para huír, que seréys presos y hechos piezas como ovejas. Bolved la cara

[circumstància: manera] La Princesa ab baixa veu e ab gest afable féu principi a un tal parlar. > La Princesa dixo estas palabras:

[circumstància: manera] les celles que paria fossen fetes de pizell llevades un poc en alt, no tenint molta negror d'espessura de pèls, mas estant ab tota perfecció de natura; > cejas, un poco altas, que parecían que eran pintadas de pinzel.

[circumstància: manera] lo menyscapte gran que en mi era, no trobant via ni manera > que como no hallasse vía ni manera

[circumstància: manera] E si la humanitat natura és d'hom, e no virtut, si no l'ha més és cosa no acostumada que vici, més pertany humanitat a príncep o a rei que a altri, e per ço com més sobrepuja los altres ell, que té entre los altres hòmens lo primer lloc. > más pertenece humanidad a príncipe o a rey que a otro ninguno, porque más sobrepuja a los otros el que entre todos tiene el primero lugar.

[circumstància: manera] Mas primerament acorde de l'amic que puga fiar d'ell, ma no de molts > primeramente debe ser cierto del amigo que puede fiar dél

[circumstància: manera] més estava admirat dels ulls, que parien dues esteles redones relluïnts com a pedres precioses, no pas girant-los vigorsament > Maravillávase más de los ojos, que parecían dos estrellas resplandecientes como piedras preciosas, los quales no movía arrebatadamente

[circumstància: manera] moltes viandes e bones; e jamés se seu en taula fins que han menjat la primera vianda. > muchas viandas y buenas.

[circumstància: manera] Aprés castigava als cavallers ab paraules suaus, altres ab paraules llaugeres, que no volguessen enfosquir la cavalleria gloriosa ab avalot e ab sedicions. >Después amonestava los caballeros con suaves palabras y a todos rogava que no quisiesen enturbiar su gloriosa cavallería con alborotos y sediciones.

[circumstància: manera] no hi ha foc encès –ab iniquitat que ho dix–, ¿què > fuego encendido, ¿qué

[circumstància: manera] que ho faria de bona voluntat > que ella lo haría.

[circumstància: manera] que si la majestat vostra era malalt, vos pogués servir e estar al cap del llit, que sé e conec la calitat vostra millor que neguna altra persona. > y si la majestad vuestra estuviese enfermo, os pudiesse servir y estar a la cabecera de la cama muy mejor que otra ninguna criatura.

[circumstància: manera] Sàpia lo príncep no deure més deferir de poble per hàbit que per costums; > Sepa el príncipe no dever, mas deferir.

[circumstància: manera] ser jo morta per amor de tu > ser yo muerta por ti

[circumstància: manera] si per ventura he presumit raonar-me ab vós > si he querido hablar con vos

[circumstància: manera] solen fer error de > según suelen hazer

[circumstància: manera] sots lo qual la cosa pública de son regne, incerta e tremolosa per ses falsies, haurà a vacil·lar > por la qual causa, publicada entre sus súbditos, todo su reyno ha de temer y dudar [circumstància: manera] treballs e turments d'aquest miserable món. Per ço com pens si voluntat no m'engana que en l'altre sien de molt menor pena, per ço com no seran d'amor, com aquesta sia la pena qui excel·leix totes les altres penes. E no em dol la mort > trabajos y tormentos de este miserable mundo. Y no me duele la muerte

[circumstància: manera] un xapellet fulletat de molts batents > un chapelete con muchos batientes

[circumstància: acció] (no havien menjat en tot lo dia) vengueren a pactes, puix veien que > (no avían comido en todo el día) vieron que

[circumstància: acció] a beure d'aquesta aigua per la gran calor que fa, e així els pendrem les mans > a beber desta agua, y assí los tomaremos a manos.

[circumstància: acció] a la barbacana, e havien-la ben omplida de terra; e com la pedra de la bombardas > en la barvacana; y aunque las piedras de las lombardas

[circumstància: acció] ab lo secretari escrivint. E no li volgué res dir per no torbar-los. Com la Princesa > con un secretario escribiendo. Como la Princesa

[circumstància: acció] alçà grans crits, que tots los que eren en lo castell ho podien bé oír, dient: > alçó grandesbozes diciendo:

[circumstància: acció] apartà's ab Diafebus un poc de les sues donzelles > apartóse un poco con Diafebus

[circumstància: acció] Com lo Gran Turc fon a cavall, mataren lo servidor, e portant a tall d'espasa tot lo que es venia davant, que era cosa de gran terror e espant, per bé que coneguessen > E cavalgando a cavallo el Gran Turco, le mataron el servidor. Y metían a tajo de espada a todos los que hallavan delante, y aunque conocían

[circumstància: acció] Com Tirant veu que lo pont s'adobava, anà ab quatre a una llegua d'allí on hi havia un gran pont, tot de pedra picada > e como Tirante lo vio, fue con quatro hombres una legua de allí, donde avía una gran puente de piedra

[circumstància: acció] dubtaven de venir en cruel fam e set per l'enemic qui era victoriós, e lo cremament de la ciutat, recordant la captivitat e servitud miserable. > temían devenir en miserable captividad e servidumbre.

[circumstància: acció] e ab l'espasa tirà-li a la mà de l'atxa e nafrà'l un poc. E Tirant acostà's tant a ell, e donà-li ab l'atxa damunt lo cap > con la espada le tiró un golpe encima de la cabeça

[circumstància: acció] entraren los barons sicilians e feren reverència a l'Emperador > entraron los caballeros de Sicilia

[circumstància: acció] entraren los barons sicilians e feren reverència a l'Emperador, e ell los rebé ab cara molt afable fent-los molta d'honor. E recitaren-li > entraron los caballeros de Sicilia y recitaron

[circumstància: acció] havien repartir los diners e altres coses, com armes e rossins. Com tot açó fon fet > avían repartidos los dineros y las otras cosas para que repartiessen aquéllos. Como todo esto fue hecho

[circumstància: acció] l'Emperador dix que se'n tornasse, E ja que els ho havia dit altra vegada, fon-los forçat de fer-ho. Aprés que Tirant > el Emperador les dizo que se tornase. Como Tirante

[circumstància: acció] llavors los feia molt bell veure les entrades e eixides que ells feien > se hazía muy bien mirar

[circumstància: acció] Los turcs, vent-se desarmats, e los més que havien perdut los cavalls, feren lo que > Después que los turcos se vieron desbaratados, hizieron lo que

[circumstància: acció] mas tots los altres cavallers e gentilshòmens feren gran honor als duchs e a Tirant, > grandes señores que venían con él. (Riquer només assenyala i corregeix parcialment la reducció a la traducció)

[circumstància: acció] per fornir lo camp > para el real

[circumstància: acció] pregava als turcs e marquesos no volguessen fer tan gran novitat, e si ells movien tan gran debat, los turcs que allí eren presos vendrien contra ells. > no quisiessen esecutar tan gran daño, que los turcos que allí estaban presos vernían contra ellos.

[circumstància: acció] que cavalcava, tot fora de si > que él yva del todo fuera de sentido

[circumstància: acció] Vengut lo clar dia, e lo sol sobre lo nostre horitzon, lo Capità féu tocar les trompetes e tothom pujà a cavall. > Venido el día claro, el capitán hizo tocar las trompetas y todos cavalgaron.

[qualitat/tractament] ab l'ajuda de Nostre Senyor Déu > con el ayuda de Dios

[qualitat/tractament] -Cavaller benaventurat, pren esperit de consolació per excel·lència de les tues virtuoses obres, qui són tan gracioses e de tan resplendent noblea, que a nosaltres fan gloriejar de la nostra gran e alta senyoria, confiant que per mà de la tua molta bondat cobrarem tot lo nostre Imperi, car sabem l'excel·lència de la tua virtut e fama gloriosa quant és divulgada per les estranyes terres e tenguda per manifesta e verdadera. > -Cavallero bienaventurado, muchos os devéys alegrar con la excelencia de

vuestras virtuosas obras, que son de tan resplandeciente nobleza que tenemos confianza que por vuestra mano cobraremos todo nuestro Imperio, que sabemos la excelencia de vuestra virtud y gran fama cuánto es divulgada por las tierras estrañas.

[qualitat/tractament] d'ací avant la majestat vostra no em vulla de res pregar > d'aquí adelante no quiera rogarme cosa

[qualitat/tractament] de senyora qui sobre totes les del món val, e us ne bese peus e mans, e m'obligue de seguir tot > de la mayor señora del mundo, e seguiré e compliré todo

[qualitat/tractament] en presència de la majestat del senyor Emperador vols > en presencia de la imperial magestad as

[qualitat/tractament] E lo Capità, qui tenia l'ànimo valerós, responent dix: /-Mos senyors e majors de mi: a molta mercè > y el capitán respondió y dixo: /-Mis señores, a mucha merced

[qualitat/tractament] Jo men'n vaig ab molta dolor, e vós, quòndam Emperador, restau ab la vostra. > e yo me voy con mucho dolor.

[qualitat/tractament] La senyora de gran excel·lència Princesa de l'Imperi grec, l'egrègia Estefania de Macedònia, e la virtuosa Viuda Reposada, e la bella eloquència de Plaerdemavida, e l'honesta, pròspera e benaventurada de la senyora Emperadriu, qui és font de tots los sabers virtuosos, facin ver testimoni de mi com he retut mon deute ab los presoners ensems. > y suplico sea dello testigo la señora Princesa del Imperio griego y la Viuda Reposada y Estefanía, la hermosa Plazer de mi Vida y la soberana señora Emperatriz, que es fuente de todo virtuoso saber, como yo he conplido todo lo que era obligado en entregar todos los presioneros.

[qualitat/tractament] més per obra divinal que humanal, e Tirant hagué benigne enginy. > obra más divinal que humana.

[qualitat/tractament] més só dona eixorca que no tinc res que bé vulla > mas no tengo nadi que bien me quiera

[qualitat/tractament] No deu seure a joc o plaer, ni repòs pereós, ne a vil delit, ne alre donat per Déu als hòmens, sinó que ab poc e breu mèrit s'obre camí > No se debe asentar a juego, plazer o reposo espacioso, ni a vil deleyte, sino a tal que en poco y breve trabajo se abra camino

[qualitat/tractament] on s'és. ¡Tal mèrit ha la persona de l'Emperador quòndam! Per cer millor vos seria > dónde está. Cierito mejor os sería

[qualitat/tractament] que perjudique l'honor del meu marit > que sea en perjuizio de mi marido

[qualitat/tractament] tot ço que hagueren mester per a la humanal vida > todo lo que menester ovieron.

[qualitat/tractament] Vegen les senyories de vosaltres > ved

[personatges] hi porà posar Plaerdemavida o Diafebus. > podrá poner a Plazer de mi Vida.

[personatges] cansats de matar tants moros > cansados de matar en ellos

[personatges] més destre que negú de tots los altres, e dels moros millor: de dues selles > más discreto que ninguno de todos los otros, y de las dos sillars

[personatges] A Déu coman honor de la tua senyoria e nostra. > A Dios encomiendo tu honra.

[personatges] entrare-se'n en una cambra que havien aparellada per a Diafebus, ab totes les dames, e tots > entráronse en una cámara que avían aparejado para Diafebus, e todos

[personatges] era estat tramés per lo Soldà per ambaixador a Tirant > avía sido embiado por embajador a Tirante

[personatges] lo duc de Macedònia no en fos mereixedor > no lo merecía

[personatges] No es trobava en record de gens que > No se lé que a ningún cavallero

[circumstància: temps] Aquesta donzella havia, en aquell cas, complits catorze anys. > Esta donzella avía ya conplidos catorze años.

[circumstància: temps] Com fon nit e l'hora fon disposta, que tots los del castell dormien > Como fuesse de noche, y los del castillo reposados

[circumstància: temps] Com foren mig dinats, Tirant pres los reis d'armes > Tirante apartó a los reyes d'armas

[circumstància: temps] on ell era. Com tots fores ajustats, lo Soldà > él estava, y el Soldán

[circumstància: temps] Per a la festa de demà. > para la fiesta.

[circumstància: temps] Tant prest com fon de dia, tothom > Como fue de día, todos

[circumstància: lloc] anà a la cambra on Tirant > fue a donde Tirante

[circumstància: lloc] Anau a la casa a la Safir, on està > yd a la casa donde està

[circumstància: lloc] llavors se despullava un manto de brocat que vestia, ab Diafebus, qui prop li estava, aconhortant-lo. > desnudando un manto de brocado, con Diafebus, que le estava consolando.

[circumstància: lloc] On l'havien ja tengut, de la muntanya. > donde antes le solían tener.

[circumstància: lloc] sentar en un escabell davant la sua cadira, e > asentar delante dél, y

[circumstància: lloc] quinze passes lluny > algo apartados

[circumstància: mitjà] lo procés fet entre vós e mi és mitjà que descobre en tot la culpa vostra > por el proceso hecho entre vos y mí se descubre toda vuestra culpa
 [circumstància: mitjà] en aquell qui la sort vendrà que done primer la batalla > y aquel que primero le viniere que dé la batalla
 [circumstància: mitjà] així com eren restats concordes de senyal > según el concierto que teníe
 [circumstància: mitjà] daré (...) condigna pena e castic, com tingue títol de justícia, perquè coneguen que > daré (...) digna pena y castigo. Y porque conozcan que
 [circumstància: mitjà] per què està tan trist, com ne tinga tal relació. > por qué está tan triste.
 [circumstància: objecte] la multitud dels cosos morts > la muchedumbre de los muertos
 [circumstància: objecte] la Princesa prenia molt singular plaer en oir llaors de Tirant. > la Princesa holgava mucho de lo oír.
 [circumstància: objecte] tirà-li ab l'espasa una estocada > dio a Tirante un estocada
 [canvi] La gentil dama respòs que era molt contenta d'esperar-lo. > La gentil dama respondió que así lo haría.

En la mostra analitzada localitzem 27 exemples en què la reducció manleva una circumstància de manera, 21 que afecten l'acció, 14 on canvia la qualitat o forma de tractament dels personatges, 8 en què es precisaven els personatges implicats, 6 on s'elimina la precisió del temps i 6 del lloc, a més de 5 casos en què desapareix el mitjà i 3 l'objecte implicat en la narració.

Redundància, èmfasi i elements poètics

S'eliminen elements redundants, emfàtics i, a diferència del cas de les amplificacions, sobretot poètics.

jo en só estat arxiu > he sido vuestro secretario
 vos no teniu lo saber natural > vos no tenéys seso natural
 [el cavall] degotava com a pluja > corría agua
posa-li nom de rescat, demana or > por su rescate demandad oro
 no vingau en major error en reparar vostres errades en coneixença dels bons, e portar a mi a estendre la mia gonella damunt vostre menyscapte. > he miedo que cayáys en mayor yerro por reparar vuestros errores.
 per bella força > por fuerça de armas
criden fam, fam > con mucho dolor dezimos que morimos de hambre
 un estrenu cavaller, los actes singulars del qual > un cavallero muy singular, los hechos del qual donaren les veles al pròsper vent e navegaren > dieron velas y navegaron
 fon molt content d'haver vista tal cerimònia, e molt més de la venguda de Tirant > ovo plazer de tal cerimonia, e más de la venida de Tirante
 a vos e no a altri, tant com la mia persona > a vos, Tirante, e no a otro ninguno
 imatge d'humana carn que de nostre mare Eva ençà sia estada ni crec que jamás serà > ymagen de carne humana que en el mundo ayamos visto
 com aquell era lo dret de Capità que lla on era lo major cessava lo menor. > porque a él pertenecía como a capitán mayor.
 ¿No és fort plaga aquesta...? > ¿No es rezia cosa ésta...?
 E estava més admirat de les mans, que eren d'extrema blancor e carnudes > Estava también fuera de sí mirando sus manos, que eran muy blancas e carnosas

-Filla per mi en extrem amada > Hija mía

fer salvar ma fe > certificarme

molt gran reprensió e castic en la tua persona > gran reprehensió y castigo

per tots los regnes e terres de l'Imperi fon elet per Papa en totes les sues terres, e Emperador > y por todos los reynos e tierras del Imperio fue elegido por Papa e por Emperador

partit és de la posada per anar a seure en la cadira del juí. > ydo es de la posada a juzgar.

-Digau-me, cavaller, per vostra virtut, > -Dezidme, cavallero:

Puix me dau càrrec de saber, aturant-vos glòria d'ignorància, aplicant tots jorns un bé après altre, e vós no haveu mester assessor qui parle per vós, mas les paraules femenils > Aunque me days la gloria del saber y a vos de ignorancia, no me parece que avéys menester acesor que hable por vos. Las palabras de la muger

estaven los més admirats del món. > estaban maravillados.

lo major desconhort del món > muy gran desconsuelo

sinó vergonya, la qual vergonya proceeix de menescapte de gentilesa > sino vergüenza, la qual no

car les nostres persones no olen ni saben a res de tot açò, sinó que olen a ferro acerat > que nuestras personas no huelen sino a hierro acerado

em poses davant tal penyora en dir que per la cosa que més ame en aquest món jo et dega dar un presoner lo qual jo tinc, per reverència d'aquella que jo ame, que és digna e mereixedora de senyorejar tot lo món, així de la vostra terra com de la nostra, e tu demanes a mi un presoner, e jo el t'atoro e quaranta ab ell. > me conjuraste, por la cosa que más amo en este mundo, la qual es digna e merecedora de ser señora de todo el mundo, así de vuestra tierra como de la nuestra, yo te otorgo el prisionero que me demandas y otros quarenta con él.

però volien-ho fer, coneixent la veritat e la justícia poca que tenien, ab les llurs mans cruels. > usando de toda crueldad, conociendo la poca verdad y justicia que tenían.

los delits de luxúria vencers los romans vencedors, han venjat lo món vençut per ells; e açò paria preveure Cipió, hom redubtat altament bo per tot lo Senat de Roma > los deleytes de la luxuria venciendo a los romanos, Cipión, hombre muy bueno y temido por todo el senado de Roma

Per tal cascú ha perea de servir als qui obliden los serveis e omplir la pregonea sens fons de l'ingrat coratge de dons que pereixen. > porque cada uno ha pereza de servir al que los servicios se le olvidan.

d'àvol luxúria e dos mília àvols fembres > luxuria y dos mill malas mugeres

e aquell prestament los féu repartir entre tots los del camp. > y él los repartió entre los del campo.

L'alegria augmentà en aquella hora molt més que no era estada. > Entonces se acrecentó mucho más el alegría.

ab moltes trompetes e tamborinos que portava. > con muchas trompetas y atavales.

Recitaré part de sa vida il-luminada no per los antics cavallers de molta estima, ni per los presents, ni encara per negunes altres. No és digna cosa negú sia mereixedor de tan gran premi com és aquest de la majestat vostra. /E donà fi en son parlar. > que ni los pasados ni los presentes cavalleros no son merecedores de tan gran galardón como él merescer recibir de vuestra alteza. /

fallint-vos execució de virils cavallers del que se'n pot dir per los entenents de tot l'univers món >

faltandos el esfuerço que esforçados cavalleros deven tener

mort amargosa, per ço com la tua pròpia natura és de crueldat, que > dolorosa muerte, porque tu condición es cruel, que

lo merèixer de Tirant sia molt, e mereix > él sea merecedor de

no serà gran admiració que Tirant > no será mucho que Tirante

d'oi capital en brogit de semblant guerra, car de guerra null temps no proceeix amor > de tan mortal guerra, de la qual jamás procede amor

Encara, senyor Capità, suplic a la senyoria vostra me façau gràcia si teniu neguna manera de confits me'n vullau donar per ço que en faça present al Soldà, lo qual és molt gran menjador d'aquestes coses e semblants, > Y si vuestra señoría tiene alguna manera de confites, le suplico me mande dar algunos para que haga presente dellos al Soldán, que es gran comedor dellos y de semejantes cosas.

llengua llaugera. En lo que a mí serà, reduint algunes coses a memòria, jo no seria estat > lengua ligera, según lo que al presente se me verná a la memoria.

Aconhonrt-me d'una cosa, çó és: > Conórtome desto:

los uns se fan folls, los altres assenats; los uns parlen de guerra, los altres d'amors; los uns sonen llaüt, los altres arpa, una mitja viola, altres flautes e cantar a tres veus per art de música. > los unos se hazen locos, los otro asados; unos tañen laüt, otros harpa; unos viuelas, otros frautas, y cantan a tres bozes por arte. altres; jo l'he perdut de vista, me no em só oferta a ell, e lo meu pensament és molt lluny de tal fet. > los otros, y el mi pensamiento es muy lexos de tal hecho.

Aquesta fon molt fort e aspra batalla, e tant com la batalla fon major, aitant fon més clara la glòria sua > y tanto como ella fue más fuerte, fue mayor la gloria suya
l'extrema dolor fon convertida en singular consolació > le fue todo convertido en gozo y alegría
jamés de la sua boca ix sinó gràcia e perdó, e jamás fa menció per molt de mal que li facen de res que sia dan seu. > de su boca jamás sale sino gracia y perdón, e jamás haze minción de ningún mal ni daño que le hagan.
no podeu portar bandera neguna, vós ni negú del vostres > no podéys traer vanderá vos ni ninguno de los vuestros
no ho vol per res consentir > no lo quiere hazer
Passats quinze dies, estigué que no ixqué d'una cambra fent gran dol e complanyent-se de la perduda batalla > Y estuvo dentro de una cámara más de XV días haziendo gran llanto, doliéndose de la pérdida de la batalla
que no sé bordador del món que millor la sabés trepar. > que no sé bordador que mejor la supiese trepar.
-Per ço, senyor, suplic a la majestat vostra demà siau nostre convidat > -Suplico a vuestra alteza que mañana sea nuestro conbidado.
en alt, crident: "Aquest..." > en alta boz: -Aquéste
e cridaven: /-Llarguesa, llarguesa! >a grandes bozes, diziendo: /-¡Largueza!
e si lo càrrec los fall > y si no hallan cumplimiento

1.2.3. ALTRES RECURSOS ESTILÍSTICS

En aquest apartat classifiquem els elements que aporta la traducció que introdueixen canvis significatius de sintaxi o de contingut. Desestimem els casos en què la sintaxi o el contingut varien per imposició idiomàtica. Tampoc es consideren els canvis d'ordre de paraules, pronoms relatius, alteracions del ritme de les frases (punts, comes, etc.) ni d'entonació (inversió de membres de la frase, admiracions, interrogacions) que no comportin una intenció decididament diferent de la del text original. En canvi, sí que els tenim en compte quan introdueixen afirmació, negació, dubte, canvi d'intensitat expressiva, etc.

Considerem recursos estilístics el pas d'oracions actives a passives i viceversa, directes a indirectes i viceversa, els canvis de temps o persona verbal, la transposició funcional o conceptual, les contraccions o deduccions que afavoreixen una millora o un empitjorament del ritme narratiu, les llegendes i les frases fetes.

sinó tant com > más que
deute que deveu > que soys obligado a la orden de
res que de vos sia > cosa alguna
per aquella amor que és amarga > el amor trae consigo amargura

[117-118...] I

-Lo Capità dóna bon consell –dix l'Emperador-. E jo vull e man que de continent, així hòmens com dones, tots lleixen lo dol. > Y el Emperador, considerando el buen consejo que el capitán le dava, dixo:

[...118] II

¿No teniu vergonya de llevar-vos la llibertat e de posar-la en mans de vostre enemic, qui us lleixa ans perir que haver-vos mercè? > No tenéys vergüença de quitaros la libertad y ponerla en manos de vuestro enemigo, que os dexará antes perecer que averos merced.

CANVI DE PERSONA: passa del narrador a Diafebus a l'últim paràgraf

[119...] III

-Puix aquesta qüestió ha hagut principi en aquest dia, ¿quan a Déu serà plasent que poré obtenir victoriosa sentència? > Pues esta cuestión ha avido principio en este día, quando a Dios pluguiere podré alcanzar victoriosa sentència.

[...119...] IIII

presumeix ésser un petit rei en sa terra > en su tierra presume de ser un pequeño rey

¿E que sia vengut ací més per amor mia que de mon pare! > Mayormente que ha venido aquí más por amor mío que de mi padre.

qui el pentinava, e après > estávale peynando. Después de peynado

saber ni valor > saber y valor

-Ai trista! ¿Sou tornat foll o haveu del tot perdut lo seny? ¿Tan poca vergonya teniu que en presència de tantes gents dieu tals coses? –dix la Infanta > ¡Ay, triste de mí! –dixo la Infanta-. ¿Cómo avéys sido tan atrevido, o avéys perdido del todo el seso? ¿Tan poca vergüença tenéys que en presencia de tanta gente dezís tales cosas?

que he vist en lo món > he visto en mi vida

veurem si coneixerem les vostres passades > conoceréys si sabremos de qué manera pisáys

[...119-120] V

mostran ésser fora de tot record > parece que estáys fuera de vuestro seso

la cara, que era d'extrema blancor de roses ab llires mesclada > la cara, que era de mucha blancura e mezclada de color de rosas en las mexillas

[121] VI

notificant-vos que > Y tomad esto por cierto de mí:

-Filla per mi en extrem amada, ¿no sabeu (...) e trista vida? > -Hija mía, no sabéys (...) y triste vida.

E Tirant e los seus foren molt admirats dels grans edificis que en la ciutat eren de tanta bellea e singularitat > E Tirante y los suyos se maravillaron de los edificios tan singulares y de tanta belleza como avía en la ciudad

que eren cosa innumerable de recitar > que eran innumerables

¿Per què la majestat vostra li furta lo seu propi nom de Princesa? > vuestra alteza le roba su propio nombre de princesa

li havia dir: /-Ma filla, ¿per què vos no veniu sovint al consell perquè sapiau la pràctica (...)? > avía dicho:

/-Porque sepaýs la plática

[123] VIII

-No és digna cosa ni suficient > -No es cosa justa ni conveniente

ERROR: els porten moltes vitualles, armes e cavalls encobertats [amb cobertes de cuir per a la guerra] >

les traen cavallos, armas, vituallas encubiertamente

Doncs, puix vos he fet mon senyor > Y pues yo le he recibido por señor

[124] IX

per la tua malícia e iniquitat envejosa > por tu malicia y maldad envidiosa

contra l'ordinació e voler de la imperial majestat > contra la ordenança e imperial magestad

ERROR: quatre cents homes > CCC hombres de armas

L'ànima de l'Emperador vivia molt aconsolada per lo bon regiment que Tirant los havia dat. > El

Emperador estava muy consolado por ver quàn buena orden y regimiento tenía en la cibdad.

lo que la Princesa li volia dir. > lo que la Princesa dixesse.

CANVIS DE PUNTUACIÓ: En quatre ocasions talla el text amb punt i a part.

[125...] X

TÍTOL: Com la Princesa dóna consell a Tirant que es guard de les falses astúcies del duc de Macedònia.

> Cómo la Princesa dio consejo a Tirante que se guardase de las manos del duque de Macedonia.

-¿Quan poré jo servir a la majestat vostra, senyora de tanta estima, que sens mèrits precedents, tanta gràcia de l'altesa vostra haja aconseguida? Sols lo record és massa per a mi, e ab devot cor faç humils gràcies e submissions a l'excel·lència vostra, que ab tanta virtut de caritat hajau volgut mostrar dolreu's e haver compassió de mi e de mos treballs. > -¿Quándo podré yo servir a vuestra alteza tan alta merced como me haze sin averla servido, que en sólo acordarse de mí era muy grande! Beso las manos de vuestra alteza, que con tanta virtud ha mostrado dolerse de mí e aver compasión de mis trabaxos;

de senyora qui sobre totes les del món val, e us ne bese peus e mans, e m'obligue de seguir tot > de la mayor señora del mundo, e seguiré e compliré todo

ERROR: un tan gran traïdor com aquest digne és de gran paor > digno es de gran loor [nota cast. de Riquer]

TALL DE CAPÍTOL (després de llegir la llegenda de la bandera; la destaca)

[...125] XI

Aprés Tirant tingué esment > Aguardó Tirante

pren esperit de consolació > mucho os devéys alegrar

Acabant la Princesa les sues darreres paraules quan Tirant donà de la mà en la taula i entre les dents dix que així seria, que escassament lo pogueren entendre, e sens dir res voltà les espatles e anà-se'n a la sua

posada. > Acabando la Princesa sus postreras palabras, Tirante dio con la mano en la tabla y entre

dientes dixo: /-Assí será –que apenas lo podieron entender./ E sin más dezir bolvió las espaldas y fuesse a su posada.

[126]

la Princesa li reté los saluts ab la cara no molt alegre > la princesa le hizo algún acatamiento con la cara...

-Senyora –dix Tirant-, per mercè vos suplic no em vullau fer tan fort conjuració, que tal, senyora, m'havau posat al davat, que tot quant sé en aquest món vos diré. > -Señora –dixo Tirante-, yo suplico a vuestra alteza que no me quiera hazer tan fuerte conjuto, que tal señora me ha puesto delante que por ella todo quanto sé en este mundo le diré, y mi mal presto será dicho;

molt singular palau, de molt bells jardins e delitosos e de molt bells edificis > excelentes edificios y de ricos palacios y deleytosos jardines

[127] XIII

E la Princesa los recità la requesta d'amors que Tirant li havia feta e dix que jamés no havia oït dir a negú:

/-Ne en quants llibres he llests d'històries no he trobada tan graciosa requesta. > E la Princesa les contó la requesta de amores que Tirante le avía hecho, e dixo: -Jamás oý dezir ni en quantos libros he leído de historias no he hallado tan graciosa requesta.

si Deu vos lleixi obtenir lo que desitjan > así os dexe Dios gozar de lo que desseáis

hagué plena notícia > conoció por entero

fon molt admirada > espantóse

lo parlament que havia tingut > lo que avía pasado

apagà la llum > mató la lumbré

[128] XIII

llur ésser condonen afectadament > a su ser pertenecen afectuosamente

[129...] XV

per la majestat vostra em fon respòs que > vuestra alteza me respondió más vale bien morir

[...129] XVI

TEXT DESPLAÇAT O ADELANTAT: Llançà's Estefania als peus de Tirant així com si fos senyor de

natura, e dix-li semblants paraules: /-Senyor Tirant, ¿què voleu ordenar... > Echóse a los pies de Tirante,

como si fuera señor de natura humana. Y como Tirante la vio así de rodillas, hizo él otro tanto por quanto era sobrina del Emperador y servía la Princesa, su señora, y era donzella de gran estima e hija del duque de Macedonia. Y ella le dixo estas palabras: /- Señor Tirante, ¿qué queréis hazer...
ulls se destil·laren en vives llàgrimes > sus ojos se bañavan en bivas lágrimas
e si lo contrari feu > e si acabáys lo que tenéys comenzado
serà abandonada la vostra grandíssima honor e fama > será deshonorada vuestra honra e vuestra fama infamada

[130] XVII

-Prec-te, Tirant, que si la mia llengua ha escampades algunes paraules ofensives contra tu, plàcia't no les vulles > -Si mi lengua dixo algunas palabras offensivas contra vos, señor Tirante, ruegos que no queráys Socórrer aquells miserables, o de virtualles o de gent > socorrer aquellos miserables de virtualles y de gente tan llong temps con són vint dies no hajam de partir lo qual > tan largo tiempo como son veynte días nos ayamos de detener, () en los quales
A poc instant > E dende a un poco

[131] XVIII

ERROR: vengueren catorze mília hòmens a peu > vinieron quarenta y cinco mill hombres a pie
gent crudelíssima e desconeixent > gente muy cruel y feroz
ERROR: són de huit.cents mília hòmens ensús. > son más de trezientos mill hombres.

[132...] XIX

ERROR: lo comte de d'Aquino > el conde de Bavino (anotat per Riquer)
se'n tornà a la ciutat de Constantinoble e aplegà-hi lo quint dia, e feu fer mostra a tota la gent. > se tornó a la cibdad de Constantinopla, e al quinto día que llegó hizo alarde de toda su gente.
Tirant, que anava entre ells capitanejant (no del tot armat, sinó les cames e los braços e un jaseran, e vestia sobre tot una sobrevesta imperial) > Tirante andava entr'ellos acaudillándolos, no del todo armado, sino las piernas y los braços y un jazarán de malla, y traía sobre todo una sobrevista imperial,
E Tirant dix que era molt content. > Y Tirante dixo que assí lo haría como su majestad mandava.
beneïren les banderes > sacaron las banderas
digué que era molt content > dixo que assí o haría como su majestat mandava
Prec al Senyor de tot lo món vos done victòria ab honor, així com fon Alexandre en llaor > Ruego yo al Señor de todo el mundo que os dé vitoria con honra e os haga tan vitorioso como hizo a Alexandre
TALL DE CAPÍTOL (crea expectació sobre les paraules de la Princesa)

[...132] XX

No em bandaheu de vostra majestat, car... > no burle vuestra alteza de mí.
Lo que jo us deia no era per pus sinó si havieu mester or argent o joies > Lo qual yo os dezía es que si avéys menester oro, o plata, o joyas, yo...
Que les vostres mans toquen lla on negú no ha tocat > que vuestras manos lleguen donde ninguno á llegado
e la mànega drete plegà-la fins prop del muscle > la manga derecha alçóla junto con el hombro
les altres donzelles que d'honor són > las otras damas que aquí están
ERROR: la de Diafebus era tota brodada de cascalls > La de Diafebus era toda bordada de cascaveles

[133...] XXI

que tenien gran calor > con el gran sol crecióles la sed
ERROR: E donareu aquestes lletres al duc de Macedònia e al meu Conestable, e les altres a qui van. > Y daréys estas cartas al duque de Macedonia, mi condestable, y las otras a quien van.
Donant del genoll en la dura terra, besà la mà a l'Emperador, prenent son comiat, e semblant féu a l'Emperadriu e a l'excelsa Princesa, la qual jamés volgué consentir > E hincó las rodillas en tierra y con mucho acatamiento besó la mano al Emperador y a la Emperatriz, y despidióse dellos; y la Princesa no quiso consentir
E l'Emperador se lleixà dir que, per la sua fe, grans dies eren passats que no havia haguda major consolació ni plaer que en veure combatre així aquells tres cavallers. /-E a mi par verdaderament que Tirant deu ésser valentíssim capità e virtuos cavaller. >El Emperador dixo: /-Por mi fe, grandes días ha que no he avido tanta consolación como agora he avido en ver combatir estos tres cavalleros; a mí parece verdaderamente que Tirante debe ser valiente cavallero.
sotspena de la fidelitat > so pena de traydores

llavors los feia molt bell veure les entrades e eixides que ells feien > se hazía muy bien mirar
E dix als hòmens que els havien pres: /-Què haveu vosaltres haver? > e dixo a los hombres que los
prendieron que cuánto les avía de dar.

GRAFIA: jo li daré cinc-cents ducats, e si porten lo cap los ne daré tres-cents > le daré quinientos
ducados, y si me truxere la cabeça le daré CCC.

[...133...] XXII

per terra e hòmens morts e nafrats > por tierra y matar y llagar hombres
Los turcs, vent-se desarmats > Después que los turcos se vieron desbaratados
les quals eren llurs > que tenían ganadas

[...133] XXIII

posà molt gran espant a la gent > todos ovieron mucho temor
no... sinó que > no... y luego
lo que havia pres > las viandas que avía fomado
per major honestedat sua >por mayor cortesía
Tirant tenia tanta humanitat que no feia obres de capità sinó com si fos sotsmès a qualsevulla d'aquells
senyors > Tirante era tan humano que no tractava aquellos grandes señores como capitán, mas como si
fuera súdito de cada uno dellos

[134] XXIII

-Senyor Duc, dels nostres moviments no deus haver admiració alguna > -Señor Duque, de nuestra venida
no os devéys maravillar
no consentí que negú dels seus > ...que los suyos
un d'aquells ambaixadors era home molt docte en totes ciències > uno dellos era hombre muy sabido en
todas cosas de sciencia
e per vostres follies morts infinits cavallers d'esperons daurats, e d'altres infinits hòmens sens nombre són
morts e apresonats per culpa vostra? > y por vuestras locuras son muertos infinitos caballeros de espuelas
doradas y de otros hombres virtuosos son muertos y presos, tantos que no tienen número
-Puix per grat no ho voleu der -dix lo Marquès-, és forçat que > Al qual respondió el Marqués: /-Pues que
de grado no lo queréys hazer, forçado serà que
totes les raons que entre ells eren passades, e dix: /-;Tothom que puge a cavall, que tal injúria com
aquesta no deu així passar! /Ixqué prestament > todas las razones que entre ellos passaron. E dixo el
Marqués que todos devían cavalgar, que tal injuria como ésta no devía quedar sin castigo. El qual
prestamente salió
aquest dia finí en alegria, e recobrà la ciutat glòria > se tuvieron por los más alegres del mundo, teniendo
por cierto que avían recobrado la gloria y señoría

[136-137...] XXVI

tramesos a la virtuosa persona de tu, > embiados a vuestra noble persona.
Tant és més aconsolada la mia ànima > Tanto es mayor mi alegría
car lo donador no deu donar coses que sien de poca condició, mas donar coses que apareguen a les gents
ésser de gran estiuma o floresquen en honor e fama. > que el que ha de hazer merced no la debe hazer de
lo poco, sino de las cosas que parezcan a las gentes de gran precio que en honra y fama florezcan.

[...137] XXVII

aquell famós filòsof Lexi > aquel famoso filósofo Aristótiles (anotat per Riquer)
en una sua epístola que féu: "Qualsevulla cavaller > en una epístola suya, que qualquier caballero
dins la tenda del consell, e los ambaixadors, posat silenci, Tirant feu principi a semblant resposta. >
dentro de la tienda, puesto silencio entre todos, en presencia de los embaxadores, Tirante hizo principio a
semejante respuesta:
Tant és més aconsolada la mia ànima > Tanto es mayor mi alegría

[138] XXVIII

què havia al cor de fer > qué tenía en voluntad de hazer
pensa molt poc en mí > tiene poco pensamiento de mí
Atorgant vós bona fe, coneixereu que jo dic > e si vos queréys, podéys bien conocer que yo digo
e jo moltes voltes lo hi dic: ¿per què no invoca, ab lo nom de Carmesina, algun altre sant > yo muchas
vezes le digo que, juntamente con el nombre de Carmesina, por qué no invoca otro santo

-A mi no seria justa cosa ni honesta –dix Estefania- que > Respondió Estefanía:/ -A mí no sería justa ni honesta cosa que
ab la pluja a l'esquena > viene con el agua a cuestras
ve a les seues tendes > viene a la tienda
és mereixedor de >merece ser (vuestro marido)

[139] XXIX

tan prop del mur que una gran cantera li donà sobre lo cap que plegat lo llançà per terra. > tan cerca del muro que con un grand canto le dieron sobre la cabeça, que dieron con él en el suelo.
hagueren gran espant > fueron muy espantados

[140] XXX

Com foren atendats > Y como todas fueron asentadas
si los crestians venien poguessen defendre lo pont e la gent de pau, dels turcs que eren passats > los cristianos no viniessen a vedarles el paso y a dañar a la gente que eran passados
deu ésser poc redubtada > no devemos dudar la batalla
no em consent sia vist ab vós conforme > no me consiente ser conforme
trobà allí molta gent > en el qual avía mucha gente

[141...] XXXI

ab tan gran desordre com feu e ab tanta confusió e vergonya. > con tal desorden, confusión y vergüença para vosotros.
tant corrent com > con la mayor priesa que
esmena dels vostres pecats, car menyspreant la sua ira per los vostres demèrits, que tanta és la mortaldat > enmienda de vuestros pecados y de tanta gente como por vuestra causa es muerta. Que tan grande es la mortandad
la dessitjada fi > lo que desseávamos
i tants dies son passats > que son passados muchos días

[...141...] XXXII

feu bona guaita aquella nit, dient: /-No pot ésser que tota la gent sia passada. ¿Qual seria que ab desesperació venguessen a ferir sobre nosaltres? > buena guarda aquella noche, deziendo que no podía ser que toda la gente fuesse passada, que podría ser que con desesperación veniessen a herir sobr'ellos.

[...141] XXXIII

Tots quants lo > e ninguno de los que le
no té assetjats > tiene cercados
valia més que es donassen > se devían dar a prisión
una tovallola, e açó era ja passada hora baixa > unas haçalejas. E ya era pasado mucha parte del día
Tirant, que véu lo senyal > Como Tirante vio la señal
de primer > otras vezes
del dolor de vosaltres > del dolor que vosotros mostráys
que se'n vaja ab tota la mala ventura > que se vaya a la malaventura
pensau lo cor de la Princesa, com s'hi doblaven les dolors, car per molt mal e dan que Tirant hagués fet > podéys pensar cómo se doblavan los dolores en el corazón de la Princesa, la qual, por mucho mal ni daño que Tirante oviesse hecho

[142] XXXIII

com veritat advoca la mia part > porque la verdad es abogada de mi parte

[143] XXXV

ha de ser restituida a l'Imperi la pau que li era tota >ha de ser restituyda la paz que le avía sido quitada al Imperio de Grecia
no pot ésser pus absurda cosa, ne més perillosa, que > en la verdad es cosa peligrosa y vergonçosa
la guerra és pus enganosa com la creença és ab llagots o ab afabilitats combatuda > la guerra es más enganosa quando con halagos y alegres muestras es combatida
est portat en útil > as avido en la utilidad
el consell de Cipió fos estat seguit > el consejo de Cipión se tomara

No sia llauger en pendre amistats, mas, pus tard, des que les haurà preses, no les deix, e si possible és no les deix jamés > No sea ligero en tomar amistades, y más tardío en dexarlas como las abrá tomado: si fuere possible jamás las dexe.

Descusa e no esquinces l'amistat antiga, e tenga per ferm que segons > No rompas el amistad antigua, que según

Mensprea altament los mals parlants, e almenys per callament los reprengue e els mostre haver mentit, > Altamente menospreció a los malos parleros, los quales se mostraron aver mentido por la esforçada esperiencia de Alexandre,

No deu haver temor ni deu esperar > no teme ni espera
gitaràs tots núvols de tristor > apartados todos los nublos de tristeza
ab Cartaina > con los cartagineses
e l'hom que haurà fet digne > y como abrá hecho digno a un hombre mentiras
ciny lo teu coratge > acompaña tu ánimo con

[144] XXXVI

e posats en bona guarda > y mandólos poner en guarda

[145...] XXXVII

ERROR: -Quina és la sua pràctica? > -¿Qué tal es su plática?

-Sí, Santa Maria! -dix > -Sí señor -dixo

no ho vol per res consentir > no lo quiere hazer

ab molta honor que fa > haciendo mucha honra

casquí d'aquells compte sobrepujar son coratge de major dignitat que noblea no és > cada uno dellos tiene les donzelles acostaren-s'hi, e no li pogué res dir per dubte que no oïssen lo que diria > las donzellas se juntaron, no tuvo lugar de más de dezir, porque no le entendiessen

com hagué abraçades totes les dames, tornà a l'Emperador e dix-li tot ço e quanta benedicció, amor e voluntat de Tirant li presentava. > abraçó a todas las damas; y tornó a l'Emperador y díxole el amor y gana que tenía Tirante de su servicio.

per aquell qui sols honra basta > que sólo hombre basta a conservar su honra

ab paraules sobreposades, ver semblant d'error hagen posat en la majestat vostra per esguard de confusió d'alguns mal dients > con palabras al contrario dichas ayan sembrado confusión y error para con la majestá vuestra, a causa de algunos maldizientes

casquí d'aquells compte sobrepujar son coratge de major dignitat que noblea no és > cada uno dellos tiene mayor coraje de dignidad que no de nobleza

sia feta carta pública > me lo den por testimonio

-Aquesta besada és d'aquell que la celsitud vostra ha condemnat en més fort presó que no són aquests que jo ací he portats. > -Estas manos beso en nombre de aquel que vuestra alteza tiene puesto en muy más dura prission que no la tienen todos estos que aquí he traído.

[...145] XXXVIII

-Si la mar se tornava tinta e l'arena paper, jo pens no bastaria d'escriure l'amor, la voluntat, les infinides recomandaciones que aquell pròsper e virtuós Tirant tramet a la majestat vostra, com totes les coses són vistes per la fi e aquella mostra casquí qui és, e dóna premi e condemna segons les obres; e com amor no sia major son perill sinó atènyer-hi mort o glòria per premi de cavaller valerós. > -No basta mi lengua para dezir el grande amor y desseo que tiene de servir a vuestra alteza aquel próspero y famoso cavallero Tirante, y el ofrecimiento y en finitas encomiendas que por él me mandó que a vuestra alteza hiziesse, porque todas estas cosas son conocidas por el fin, el qual muestra si son merecedoras de pena o galardón, que del amor no se sigue menor peligro que esperar la muerte o gloria por premio de valeroso cavallero. Com tots foren asseguts, posat silenci en la gent, > Asentados todos, hizieron callar a la gente, plaen oir les cavalleries que los bons fan > huelgan de oír las cavallerías de los cavalleros.

[146...] XXXIX

Dix l'Emperador: /-¿Qui véu jamés que sentència que fos donada per lo consell general se revocàs? Jamés ho fiu: no ho faré ara! > mas el Emperador dixo que jamás sentencia que fuesse dada por el consejo general se vio que se rebocasse, y que tampoco agora se rebocaría.

demanant a la mercè vostra que davant la il·lustríssima Princesa, aquella sia jutge qual, de vós o de mi, demana més justa causa. > Suplicaré a vuestra merced que la ylustríssima Princesa sea juez cuál de nosotros mantiene más justa causa.

no vingau en major error en reparar vostres errades en coneixença dels bons, e portar a mi a estendre la mia gonella damunt vostre menyscapte. > he miedo que cayáys en mayor yerro por reparar vuestros errores.

traïdors com aquests, contra Déu e lo món, és acostumada. > que a semejantes traydores como aquestos se acostumbra hazer.

mester havien > más tenían necesidad

Diafebus tingué esment com l'Emperador se fon retret; ell anà a la cambra de la Princesa e la primera que trobà fon Estefania > D. aguardó tiempo que el Emperador fuesse retraýdo a su cámara, y fuesse al retraymiento de la Princesa, y la primera que habló fue a Estefanía
contra l'honor vostra criden > publiquen vuestra desonrra
respòs que era molt contenta d'esperar-lo > respondió que así lo haría.

[...146] XL

Massa voleu fer, senyora. > ¿Queréys hazer bien, señora?

E ja véu què dix l'altre dia la Viuda Reposada: que ella sabia que jo > E ya veys como la Viuda Reposada me dixo la otra noche que conocía que yo

gloriós mestre seu, Tirant lo bo. > glorioso cavallero y buen Tirante.

e com anava jo ab los ulls embenats. Car si cent vides > ¡O cómo andava yo con los ojos ciegos! Que si cient vidas

estigué parat sens negun record. > estuvo enmudecido quasi sin sentido.

Dix Diafebus que era content. Aprés > él dixo que le plazía, y

al-legant ignorància > diciendo que

en tal comport la veu estar > la vio en tal manera

té molt gran despesa > tiene mucho gasto

ERROR: tira totes les coses tira a la sua sabor > las cosas tira a su fabor

Com hagueren parlat, > Como ovieron estado assí un rato,

parat sens negun record > enmudecido quasi sin sentido

sia tot lo ver juí > os sea quitado el verdadero juyzio

[147] XLI

De tots jorns nos mostra experiència quant natura ha sàviament ordenat ses coses > Por experiencia veemos de cada día cómo natura ha ordenado sabiamente sus cosas

[148...] XLII

Com ell fon al cap de l'escala > Como él quería baxar por el escalera

Estefania cuità devers ell e dix-li: /-Perquè us record de mi. / Llevà's una grossa cadena d'or que portava al coll, e donà-la-hi. /-Senyora –dix Diafebus-, tal penyora tinc vostra. Si mil hores havia en lo dia, cascuna hora per si seria en record de la mercè vostra. > Estefanía fue hazia él y, deziendo e haziendo, se quitó una gruesa cadena de oro que traía al cuello y ge la dio, diciendo: /-Ésta os suplico que llevéys por amor de mí. /-Señora –dixo Diafebus-, tal prenda tengo vuestra que si mill horas tuviesse el día, cada una por sí me acordara de vuestra merced.

Arribats que foren ab Tirant, no fon poc lo plaer que pren en llur venguda. > Como llegaron al campo, fue grande el placer que Tirante ovo con su venida.

-Més m'ha donat –dix Diafebus- que sa altesa no em dix; com la mitja càrrega no és sinó quintar e mig.

Així és dels grans senyors, dels qui tenen lo cor valerós, que donen més que no prometen. > -Más me ha dado –dixo Diafebus- que no me avía dicho su alteza; que media carga no es sino quintal y medio. /Dixo Tirante: / -Assí es de los grandes señores que tienen el corazón magnífico, que dan más que no prometen.

[...148] XLIII

ERROR: armaria's a la nostrada segons en Itàlia s'acostuma a fer > armávase muy bien a la bastarda, a fuer de Ytalia (anotat per Riquer)

per què estaven tant a cavall > por qué tanto estaban sin se apear

cristianos, en medio de un gran prado

tinc a tu en gran oi > te desamo

en lo més alt superlatiu grau de crueldat confús e abatut molt més que dir no es poria. > en superlativo grado que en el mundo sea, confuso y abatido muy más que dezir se puede.

[149] XLIII

ab la senyoria de nosaltres > juntamente con la señoría del Imperio

-Seguint lo costum d'aquells qui l'ofici de la llengua davant les mans posen, jo no só de tal metall, ans me plau comanar a les mans los actes virils, > -Como yo no sea de tal metal que aya de seguir la costumbre de aquellos que antes ponen la lengua que las manos, me plaze de encomendar a las manos los autos varoniles (Riquer anota referències d'aquesta frase)

com ell no vendrà a la batalla ab nosaltres sinó a tot son avantatge per lo poder gran que nosaltres tenim, més que no ell. > porque es cierto que, sabido el mucho poder que osotros tenemos más que no él, no verná con nosotros en batalla sino a mucha ventaja suya.

e prestament fui descavalcat per tolre-li la vida > y prestamente me apeé por le cortar la cabeça demanà'm perdó > rogándome le oviesse merced en negun cas del món > en ninguna manera no feu la via del > fuese azia

E no passà molt espai que fon aquí Tirant > E dende poco espacio vino Tirante en l'esdevenidor > andando el tiempo

E lo Soldà pres molt gran plaer en lo que havia portat > E el Soldán tomó mucho plazer con él e con ello. Aquest Ciprès de Paternó féu conjuració de rebel·lió contra lo Soldà. > Aqueste Ciprès de Paternó salió después muy singular hombre.

som restats en molt gran amistat > avemos quedado tan grandes amigos

[150] XLV

ERROR: podrà comportar beure aquest càlzer de la batalla > podrá comportar de ver aqueste trance de batalla

pus propi parlar > más propiamente hablando

fins l'u de tu o de mi reste mort > hasta que el uno de nosotros quede muerto

[151] XLVI

Com Tirant hagué vista la lletra e lo contengut en aquella, ajustà > Como Tirante vio el cartel e lo que en él se contenía, allegó

los més de sa natura > todos los de su linaje

[152] XLVII

ERROR: lo ferro de llargària de quatre dits > el hierro de largo de cinco dedos (anotat per Riquer)

Si vols dir: Anem per lo món a cercar jutge; açó poràs tu bé fer > Si quieres dezir que vamos por el mundo a buscar juez, aquesto podrás tú bien hazer

açó et do de resposta > esta respuesta te do

el ferro de llarg de quatre dits > el hierro de largo de cinco dedos

[153] XLVIII

condigna cosa seria > ¡cómo sería digna cosa... !

qualsevol que > por malo que fuesse

a son senyor natural e a tot lo seu camp > a su señora natural y a todo su campo

[154...] XLIX

Mal feu > No hazéis bien

Llei és per los nostres passats: qui mal vol oir, primer l'ha de dir. > Ley es de nuestros passados que, quien mal quiere oír, primero le ha de dezir.

e si hi só estat posat en alguns guany, no n'he demanats, mas al meu esperit lleal contínues ànsies e treballs, > y si en ello soy estado puesto, no por galardón que por ello aya demandado, mas al mi leal espíritu no han faltado continuas ansias y trabajos

Aconhórt-me d'una cosa, ço és, jo parle ab veritat > Conórtome dest: que yo hablo verdad

ERROR: mostra ser confés > muestra ser confuso (anotat per Riquer)

Pres-se a dir lo comte d'Aigües Vives: > Levantóse el conde de Aguas Bivas y dixo:

NOTA de Riquer: primera al·lusió al "llibre" de Martorell, que sembla revelar la intervenció de Martí Joan de Galba i pot explicar canvis de redacció a partir d'aquí

En lo que a mi serà, reduint algunes coses a memòria, > según lo que al presente se me verná a la memoria.

que fallir no me poran > que no me faltarán

tots en u > no los debe hombre dexar todos en vano

Per mon Deu, Capità, > Por el verdadero Dios, capitán,

d'on conegueren > donde procede

[...154] L

Seguí's que emmalaltí, e d'aquella morí. > y de una gran enfermedad ovo de morir.

veent lo gran contrast que li feien > veendo la importunación que todos le hazían (le fue forçado de quedar)

no procura per a si res que puga haver > no procura nada para sí

no pogué respondre, com presa de temerosa vergonya > no pudo responder de temerosa vergüença

[...155] LII

tothom pujà a cavall > todos cavalgaron

per quantes coses eren en lo món no ixqués ell ni los seus > por ninguna cosa del mundo no saliese él ni los otros que con él quedavan

qui més amor vos porte > que más amor que yo os tenga

un esqueix de roca > unas rocas quebradas

lo Capità anava adés a la un cap, adés era a l'altre > el capitán yva agora a los unos, agora a los otros

[156] LIII

e si vencem, magnífics senyors, tot l'Imperi serà nostre: ciutats, viles e castells > E si vencemos, magníficos señores, todo el Imperio será vuestro, y todas las cibdades, villas y castillos...

no dubte gens en la victòria > y en ninguna manera dudéys de la vitoria

gràcies a Jesucrist e a la sua sacratíssima Mare > gracias a nuestro señor Dios y a su bendita Madre

[157] LIIII

Vist lo Soldà que los crestians li havien parada batalla, ordenà > Como el Soldán vio que los cristianos eran puestos en son de batalla, ordenó

en orde, ço és: tots los qui > en la manera siguiente. Todos los que

que tinguessen lo cor ferm, e feu apartar a tots la temor, convertint > que toviessen los coraçones fuertes.

E todos perdieron el temor y convirtieron sus ánimos

tostemps segura > siempre queda (el ala del duque de Sinópoli)

E feien la major moltaldat de gent, que era cosa de gran admiració > E hizieron tan gran mortandad de gente, que era cosa de gran admiración

Cascú se llevà molt valentment. Tiraren les espases e afrontaren-se donant-se grans cops > E cada uno dellos se levantó prestamente y echaron mano a las espadas y juntáronse dándose mortales golpes

L'encontre fon tan fort que > los quales le encontraron tan reziamente que

lo cavall tenia sobre la cama > tenía la pierna debaxo del cavallo

en tal punt > en tanto peligro

jo hauré la mia mort per ben espletada > terné mi muerte por bien empleada

li faria tastar la sua llança a l'amargor a que sap > le haría gustar la amargor que a su lança trae

ningun amargor, mas que no perdonaria en dar-li la batalla; que en aquell dia la sua sang dolorosa seria escampada. > ningún amargor, mas que él esperaba en Dios que en aquel día sería su sangre derramada con mucho dolor suyo.

perquè Tirant pogués pujar a cavall, e tant lo tenien a prop fent tostemps armes fins que ferí l'esquadra del comte Plegamans > porque Tirante pudiese subir a cavallo, y así se davan grandísima prisa; y en este tiempo hirió la batalla del conde Plegamans

e de tot l'Imperi poguera ésser senyor > y todo el Imperio de Grecia quedara libre desta malvada gente

ERROR: Jo delibere ans fugir que morir. > yo delibero morir antes que huyr./ Pero no lo hizo así.

Sabuda per lo marquès la resposta del Capità, > Como el Marqués supo la respuesta del capitán,

car jo qui ho sabia, per ésser mia la ciutat, trametí > que como la cibdad ha sido mía, sabiendo este secreto, embié

la terra era coberta de cossos morts e tota vermella de la molta sang que s'hi era escampada > la tierra

estava toda cubierta de cuerpos muertos, y bien teñida de la sangre que dellos se havia derramado

feren molt gran esforç > esforçáronse mucho

per temor de vergonya > de vergonçoso temor

[158] LV

Cert és, amor és cosa que compleix la persona d'ansiosa temor, e millor esperança tenia en tu que no tinc ara, e a tu los nobles fets solien-te plaure. > Cierta, amor me tiene ocupado de ansioso temor; muy mayor esperança solía tener en ti que agora no tengo, que te solían aplazer los nobles hechos:

Però jo no só digna que tu sies causa de la mia mort, > E yo no digo que tú eres causa de mi muerte;

força'm que muira > forçado es que muera
ser jo morta per amor de tu > ser yo muerta por ti

[159] LVI

la carta ab mesclades recomendacions. Com Diafebus hagué llesta la lletra e veu que era de > la carta con infinitas encomiendas. La qual Diafebus recibí, y, sabiendo que era de su señora que dir no es poria > que mayor no podía ser les ferides del nostre Capità ¿són cruels ni perilloses? ¿S'hi temen perill de mort? > ¿las heridas de nuestro capitán son malas o peligrosas de muerte? no els podíen portar, ¡tan fatigats venien del treball de la batalla! > no los podían levar, tan fatigados venían de la batalla e d'altres vitualles que porten > y de otras muchas vituallas Tirant, no sentint-se ja molt de les nafres, > Sintiéndose Tirante ya bueno de las heridas e de la ciutat de Sant Jordi, on Tirant estava, fins a la ciutat de Belpuig > e desde allí hasta la cibdad de Sant Jorge avía quatro leguas
ERROR: -Cavalca sobre, corre! /Llançà un ginet que lo Soldà tenia, molt avantatjat. > -Cavalga sobre Correlança –que era un ginete muy escogido que Soldán tenía.
Tirant, no sentint-se ja molt de les nafres, > Sintiéndose Tirante ya bueno de las heridas, guiar-lo vullau > le quiera dar salvoconducto
-Jo no puc entendre lo nostre Capità –dix la Princesa-. ¿En què ha ofès > -Yo no puedo entender al nuestro capitán –dixo la Princesa-, ni en qué ha offendido

[160] LVII

dar guiatge de çò que no cal. Segura del dubte, atès lo que val, ferme de ma pròpia mà lo present guiatge, e no tolré en res la propietat > dar guiaje donde no es menester seguridad; pero por satisfacer a vuestra demanda firmo de mi mano el presente guiaje, para no quitar en nada la propiedad

[161...] LVIII

-Capità, si la fortuna vos ha apresonat, temps serà que sereu en llibertat... –E pres-li lo guiatge de la mà e esguinçà-lo-hi e dix-li: - Molt poca raó > -Capitán, si la fortuna os ha aprisionado, tiempo verná que seréys puesto en libertad. / Y tomóle el guiaje de la mano y rasgóle, y díxole: /- Muy poca razón que no hi vaja. –E feu portar allí lo seu presoner, e dix: -Pensau > que no vaya con vosotros. / E hizo sacar allí su prisionero, e dixo: /-¿Pensáys vosotros que ignoren la causa > para que no hayan noticia de la causa e tots s'armaren e pujaren a cavall > y todos se armaron y cavalgaron
Com fon prop de la muralla > Y como yva subiendo
-Anit haguí nova com cinc naus que jo havia manat venir –dix l'Emperador- són arribades > Dixo el Emperador: /-Anoche uve nueva como cinco naos que yo avía mandado venir son arribadas

[...161] LIX

-Senyor, per ninguna cosa no l'acceptaria > -Señor, por ninguna cosa no le aceptaría a requesta meva > por mi importunidad
-Digau, Tirant, ¿quina és la raó que vos acceptar no haveu volgut lo comdat meu, que el senyor Emperador, a requesta meva, vos dava? > -Dezidme, Tirante: ¿por qué razón no quisistes tomar mi condado, que el señor Emperador por mi importunidad os dava?
per dir-vos: "Acceptau, puix dat vos és". E de vergonya > para os dezir que lo aceptádeses, pues que os era dado, y con vergüença
ERROR: si m'hagués dats deu ducats o marquesats > si me oviera dado diez mill ducados o marquesados sinó emperador o no res. > si no es emperador o no nada.
e lo meu clam crida contínuament davant la majestat divina: "Justícia!" > Y mi buen derecho da bozes delante de la divina Magestad, demandando justicia; y
per lo seu molt merèixer > por su merecimiento
e no seria menys > y no dudo

[162] LX

tenien de passar (i en la recambra dormia la Princesa e Estefania), e com Plaerdemavida véu que > tenían de passar, y en la recámara dormía la Princesa y Estefanía. / Como Plazer de mi Vida vio la Princesa aquell dia no feu sinó dançar ab el Gran Condestable > la Princesa todo aquel día dançó muchas vezes con el gran condestable

Vist per Estefania que totes dormien > Visto por Estefanía que todas dormían
així com servia, estava ab la cara molt trista > andando serviendo traía la cara muy triste
l'Emperador aturarà, bé so certa > el Emperador sé yo cierto que quedará
/E diré com la trobaren devisada: portava gonella > SEGUIT: Y diré cómo la hallaron devisada: tenía una
ropa
perquè ningú no ho sentís > porque ninguno no lo sintiese [doble negació]
Tant prest com fon de dia, tothom > Como fue de día, todos

[163] LXI

A la majestat vostra diré tot lo que he somiat > No diré a vuestra majestad todo lo que he soñado
repòs. -E Plaerdemavida s'acostà al llit, e dix: "Ai, En llit! ¡E qui us ha vist e qui us veu ara, que estau
sol, desacompanyat, sens profit negú! ¿On és aquell que ací estava com jo somiava?" E paregue'm del llit
llevar-me en camisa, e venguí en aquell forat de la porta, e que mirava tot vostre fet./ Dix la Princesa: /-
Has més somiat? /Ab moltes rialles e ab gran plaer que lo hi deia./ -Sí, Santa Maria! > reposo. / Y Plazer
de mi Vida se llegó a la cama, e dixo:/ -¡Ay, cama, quién os vio e quién os vee! ¡Que estáys sola y
desacompañada, sin ningún provecho! ¿Qué se hizo de aquel que aquí estava quando yo soñava? E
parecióme que me levanté de la cama en camisa, e que vine a mirar por aquel agujero de la puerta, y que
veya todo lo que hazíades./ Y entonces la Princesa, reyendo con mucho plazer, le dizo: /-¿As soñado
más? Dímelo todo./ -Sí, Santa María

càrrec e culpa d'Estefania". "Per l'extrema e desafortada congoixa, deia Tirant, que veig passar a la
majestat vostra, que preneu armes contra vós, qui us ofenen > cargo e culpa a Estefanía". Respondió
Tirante: "Extrema y desafortada congoza veo passar a la majestad vuestra, tomando armas contra vos que
os offenden

que aquell cas no li és seguit sinó > no le ha acontecido sino

Hipòlit no m'ajuda. ¡Almenys que passàs ma vida en dorment! Per cert, bon dolor és al despertar qui bon
somni somia. > Ypólito no me socorre, siquiera que pasase mi vida durmiendo; que sin dida es gran dolor
despertar a quien buen sueño sueña.

Aprés la missa l'Emperador > Como la misa fue dicha, el Emperador

de què us dic que per al camp dels crestians los vingué en gran socors i en molt bon cas, car > lo cual os
digo que para el campo de los christianos les fue buen socorro y en buen tiempo, que
al Soldà./ -E porta moltes donzelles ab si, de gran estat, e ve en sa compayia l'esposada... > al Soldán; e
traýe consigo muchas donzellas de gran estado./ -E viene en su compañía la esposa
hoc encara hi apliquen lo bací que porten, ço és a saber: com los moros fan guerra als crestians, ya lo
bací, que acapten per totes les moreríes, e segons me dix Ciprés de Paternó, que havia oït dir al Soldà, que
passats tres-cents mília ducats portaven, car per pendre aquest Imperi tota la morisma ha donat qui poc
qui molt: que casí hi havia qui pagava quaranta ducats. > y la mucha riqueza que traen, que, según me
dizen, allende de sus rentas y tesoros han aplicado vacín y demanda entre toda la morisma para esta
conquista, que lo tienen de costumbre como los moros hazen guerra contra christianos, de manera que me
dize Ciprés de Paternó que passados CCC mil ducados han allegado, que para tomar este Imperio toda la
morisma han ayudado, que casa ha avido que pagó XL ducados.

que preneu armes contra vós, qui us ofenen, >tomando armas contra vos que os offenden

a la majestat vostra serà plaent > a vuestra alteza plazerà

ma noblesa jau sota la vostra amor > toda mi nobleza está debaxo de tu amor

(braços) lligats com los sarments en los arbres > que parecían a los sarmientos entretexidos en el árbol
quin devia estar el mesquí de mariner > qué tal devia estar el pobre del marinero

Bimembracions

Amb referència als apartats sobre bimembracions dels capítols d'amplificacions i
reduccions, volem deixar constància que existeixen alguns pocs casos en què la

bimembració del text original es manté intacta o bé que els seus elements canvien únicament de funció.

-No és digna cosa ni suficient > -No es cosa justa ni conveniente

no pot ésser pus absurda cosa, ne perillosa, que > en la verdad es cosa peligrosa y

vergonçosa

per la tua malícia e iniquitat envejosa > por tu malicia y maldad envidiosa

gent crudelíssima e desconeixent > gente muy cruel y feroz

No deu haver temor ni deu esperar > no teme ni espera

gloriós mestre seu, Tirant lo bo. > glorioso cavallero y buen Tirante.

[canvi] saber ni valor > saber y valor

Canvi o eliminació de persona o temps verbal

Es produeix quan el traductor trasllada el subjecte de la frase o la persona implicada i l'elimina o, per contra, introdueix una persona que no figurava a la frase original. També contemplem dins d'aquest apartat els casos en què es presenta un canvi de temps verbal, tant si impliquen la persona com si no.

[persona] [...118] II CANVI DE NARRADOR: passa de l'autor a Diafebus a l'últim paràgraf

[persona] a son senyor natural e a tot lo seu camp > a su señora natural y a todo su campo

[persona] ab tan gran desordre com feu e ab tanta confusió e vergonya. > con tal desorden, confusión y vergüençã para vosotros.

[persona] aquest dia finí en alegría, e recobrà la ciutat glòria > se tuvieron por los

más alegres del mundo, teniendo por cierto que avían recobrado la gloria y señoría

[persona] armaria's a la nostrada segons en Itàlia s'acostuma a fer > armávase muy bien a la bastarda, a fuer de Ytalia

[persona] Cert és, amor és cosa que compleix la persona d'ansiosa temor, e millor esperança tenia en tu que no tinc ara, e a tu los nobles fets solien-te plaure. > Ciertó, amor me tiene ocupado de ansioso temor; muy mayor esperança solía tener en ti que agora no tengo, que te solían aplazer los nobles hechos:

[persona] e si vencem, magnífics senyors, tot l'Imperi serà nostre: ciutats, viles e castells > E si vencemos, magníficos señores, todo el Imperio será vuestro, y todas las cibdades, villas y castillos

[persona] d'on conegueren > donde procede

[persona] Doncs, puix vos he fet mon senyor > Y pues yo le he recibido por señor

[persona] e calçaven peücs de llana perquè no fessen remor al passar; e a l'entrar que ells feren, apagà la llum e posà's primera, lo Condestable a la sua mà; après venia lo virtuós, i ella semblava en aquell cas mosso de cego > e traían calçados peales de lana, porque no fuessen sentidos al pasar; e como ellos entraron, ella mató la candela e púsosè primera, tomando al condestable por la mano, y el virtuoso Tirante, que los seguía, y en aquel caso ella parecía moço de ciego

[persona] força'm que muira > forçado es que muera

[persona] guiar-lo vullau > le quiera dar salvoconducto
 [persona] llavors los feia molt bell veure les entrades e eixides que ells feien > se hazía muy bien mirar
 [persona] lo Capità anava adés a la un cap, adés era a l'altre > el capitán yva agora a los unos, agora a los otros
 [persona] lo que la Princesa li volia dir. > lo que la Princesa dixesse.
 [persona] Mensprea altament los mals parlants, e almenys per callament los repreneu e els mostre haver mentit, > Altamente menospreció a los malos parleros, los quales se mostraron aver mentido por la esforçada esperiència de Alexandre,
 [persona] mostren ésser fora de tot record > parece que estáys fuera de vuestro seso
 [persona] no em consent sia vist ab vós conforme > no me consiente ser conforme
 [persona] posà molt gran espant a la gent > todos ovieron mucho temor
[persona] que tinguessen lo cor ferm, e feu apartar a tots la temor, convertint >

que toviessen los coraçones fuertes. E todos perdieron el temor y convirtieron sus

ánimos

[persona] qui més amor vos porte > que más amor que yo os tenga
 [persona] res que de vos sia > cosa alguna
 [persona] sia feta carta pública > me lo den por testimonio
 [persona] sia tot lo ver juí > os sea quitado el verdadero juyzio
 [persona] tan prop del mur que una gran cantera li donà sobre lo cap que plegat lo llança per terra. > tan cerca del muro que con un grand canto le dieron sobre la cabeça, que dieron con él en el suelo.
 [verb] a la majestat vostra serà plaent > a vuestra alteza plazerà
 [verb] ab molta honor que fa > haziendo mucha honra
 [verb] com hagué llesta la lletra e veu que era de > La qual Diafebus recibió y, sabiendo que era de
 [verb] Com hagueren parlat > Como ovieron estado assí un rato
 [verb] demana'm perdó > rogándome que le oviesse merced
 [verb] fon molt admirada > espantóse
 [verb] el consell de Cipió fos estat seguit > el consejo de Cipión se tomara
 [verb] En lo que a mi serà, reduint algunes coses a memòria > según lo que al presente se me verná a la memoria
 [verb] e posats en bona guarda > y mandólos poner en guarda
 [verb] feren molt gran esforç > esforçáronse mucho
 [verb] gitaràs tots núvols de tristor > apartados todos los nuvlos de tristeza
 [verb] hòmens morts e nafrats > matar y llagar hombres
 [verb] la fe per tu rompuda > la fe que tú me has quebrantado
 [verb] pensau lo cor de la Princesa, com s'hi doblaven les dolors, car per molt mal e dan que Tirant hagués fet > podéys pensar cómo se doblavan los dolores en el coraçón de la Princesa, la qual, por mucho mal ni daño que Tirante oviesse hecho
 [verb] Però jo no só digna que tu sies causa de la mia mort, > E yo no digo que tú eres causa de mi muerte;
 [verb] pus propi parlar > más propiamente hablando
 [verb] que preneu armes contra vós, qui us ofenen, > tomando armas contra vos que os offendén
 [verb] traïdors com aquests, contra Déu e lo món, és acostumada. > que a semejantes traydores como aquéstos se acostumbra hazer.

Hem recollit 25 exemples de canvi o eliminació de persona i 18 de canvi de temps verbal. Constatem que la traducció tendeix a afegir o a fer participar una persona que no apareixia en la frase original, més que no pas al contrari; i pel que fa als temps verbals, que introdueix gerundi en diverses ocasions quan el seu ús no figura en català,

probablement per la tendència natural del castellà a utilitzar gerundi en més casos que no pas el català.

Transposició funcional i conceptual

Alguns dels exemples són casos de reordenació, però en ressaltem la transposició conceptual i funcional perquè sembla més rellevant el fet que s'associen de manera diferent que no pas els canvis de concepte o ritme. Considerem "conceptual" l'exemple en què es produeix un trasllat de la idea o els seus atributs; "funcional" aquell en què varia la funció i no la idea que representa. A l'últim, hem inclòs també dins d'aquest apartat alguns exemples en què es produeix una substitució d'una frase per una altra de ben diferent.

cascú d'aquells compte sobrepujar son coratge de major dignitat que nobleza no és > cada uno dellos tiene mayor coraje de dignidad que no de nobleza
com veritat advoca la mia part > porque la verdad es abogada de mi parte
Constantinopla (...) molt singular palau, de molt bells jardins e delitosos e de molt bells edificis > excelentes edificios y de ricos palacios y deleytosos jardines
contra l'ordinació e voler de la imperial majestat > contra la ordenança e imperial magestad
de dolor de vosaltres > del dolor que vosotros mostráys
e tots s'armaren e pujaren a cavall > y todos se armaron y cavalgaron
en l'esdevenidor > andando el tiempo
hagué plena notícia > conoció por entero
E Tirant e los seus foren molt admirats dels grans edificis que en la ciutat eren de tanta bellea e singularitat > E Tirante y los suyos se maravillaron de los edificios tan singulares y de tanta belleza como avía en la ciudad
L'ànima de l'Emperador vivia molt aconsolada per lo bon regiment que Tirant los havia dat. > El Enperador estava muy consolado por ver quán buena orden y regimiento tenía en la cibdad.
les quals eren llurs > que tenían ganadas
lo cavall tenia sobre la cama > tenía la pierna debaxo del cavallo
mas no perdonaria en dar-li batalla; que en aquell dia la sua sang dolorosa seria escampada > mas que él esperava en Dios que en aquel día sería su sangre derramada con mucho dolor suyo
parat sens negun record > enmudecido quasi sin sentido
pensa molt poc en mí > tiene poco pensamiento de mí
per aquella amor que és amarga > el amor trae consigo amargura
plaen oir les cavalleries que los bons fan > huelgan de oír las cavallerías de los cavalleros
què havia al cor de fer > qué tenía en voluntad de hazer
que se'n vaja ab tota la mala ventura > que se vaya a la malaventura
serà abandonada la vostra grandíssima honra e fama > será deshonrada vuestra honra e vuestra fama infamada
som restat en molt gran amistat > avemos quedado tan grandes amigos
sotspena de la fidelitat > so pena de traydores
Tant és més aconsolada la mia ànima > Tanto es mayor mi alegría

Tirant tenia tanta humanitat que no feia obres de capità sinó com si fos sotsmès a qualsevulla d'aquells senyors > Tirante era tan humano que no tractava a aquells grandes señores como capitán, mas como si fuera súdito de cada uno dellos

tostemps segura > siempre queda (el ala del duque de Sinópoli)

un esqueix de roca > unas rocas quebradas

ab Cartaina > con los cartagineses

ets portat en útil > as avido en la utilidad

per temor de vergonya > de vergonçoso temor

quan foren ab > quando llegaron donde

que eren cosa innumerable de recitar > que eran innumerables

quin devia estar el mesquí de mariner > qué tal devia estar el pobre del marinero

tant corrent com > con la mayor prisa que

tothom pujà a cavall > todos cavalgaron

veurem si coneixerem les vostres passades > conoceréys si sabremos de qué manera pisáys

L'encontre fon tan fort que > los quales le encontraron tan reziamente que

se'n tornà a la ciutat de Constantinoble e aplegà-hi lo quint dia, e feu fer mostra a tota la gent. > se tornó a la cibdad de Constantinopla, e al quinto día que llegó hizo alarde de toda su gente.

Aquest Ciprés de Paternó féu conjuració de rebel·lió contra lo Soldà > Aqueste Ciprés de Paternó salió después muy singular hombre.

e de tot l'Imperi poguera ésser senyor > y todo el Imperio de Grecia quedara libre desta malvada gente

e la mànega drete plegà-la fins prop del muscle > la manga derecha alçóla junto con el hombro

esmena dels vostres pecats, car menyspreant la sua ira per los vostres demèrits, que tanta és la mortaldat > enmienda de vuestros pecados y de tanta gente como por vuestra causa es muerta. Que tan grande es la mortandad

les altres donzelles que d'honor son > las otras damas que aquí están

no hem bandaheu de vostra majestat > no burle vuestra alteza de mí

que tenien gran calor > con el gran sol crescióles la sed

-Sí, Santa María! -dix > -Sí señor -dixo

Aquest apartat ens permet confirmar la voluntat de literalitat del traductor, que, en un conjunt de 302 pàgines analitzades, només ens ofereix una quarantena llarga d'exemples de trasllat conceptual o funcional, un recurs que li serveix per modular l'expressió sense trair-ne el sentit.

Canvi d'afirmatiu a negatiu i viceversa, canvi de signe o grau d'intensitat

Aquest apartat inclou diverses expressions en què varia el grau de la frase de positiu a negatiu i viceversa. Per atenuar l'ambigüitat de criteris, parlem de "confirmació" quan es passa d'expressió de desig o dubte a afirmació, i de "qüestió" quan la traducció opera en sentit invers i emfasitza el dubte. Anomenem "intensitat" els exemples en què varia la càrrega d'intensitat de la frase. Sota el rètol de "signe" agrupem les frases en què la idea de positiu-negatiu és més figurada: quan la conversió

es realitza per la inversió de la idea, com en un baix relleu. Finalment mostrem exemples de frases en què s'utilitza la comparació i la doble negació.

[confirmació] -Filla per mi en extrem amada, ¿no sabeu (...) e trista vida? > -Hija mía, no sabéys (...) y triste vida.

[confirmació] ¡E que sia vengut ací més per amor mia que de mon pare! > Mayormente que ha venido aquí más por amor mío que de mi padre.

[confirmació] ¿No teniu vergonya de llevar-vos la llibertat e de posar-la en mans de vostre enemic, qui us lleixa ans perir que haver-vos mercè? > No tenéys vergüenza de quitaros la libertad y ponerla en manos de vuestro enemigo, que os dexará antes perecer que averos merced.

[confirmació] ¿Per què la majestat vostra li furta lo seu propi nom de Princesa? > vuestra alteza le roba su propio nombre de princesa

[confirmació] li havia dir: /-Ma filla, ¿per què vos no veniu sovint al consell perquè sapiau la pràctica (...)?) > avía dicho: /-Porque sepaýs la plática

[confirmació] -Puix aquesta qüestió ha hagut principi en aquest dia, ¿quan a Déu serà plasent que poré obtenir victoriosa sentència? > Pues esta cuestión ha avido principio en este día, quando a Dios pluguiere podré alcanzar victoriosa sentencia.

[confirmació] si Deu vos lleixe obtenir lo que desitjan > así os dexe Dios gozar de lo que desseáys

[qüestió] que no hi vaja. -E feu portar allí lo seu presoner, e dix: -Pensau > que no vaya con vosotros. / E hizo sacar allí su prisionero, e dixo: /-¿Pensáys vosotros

[qüestió]-Jo no puc entendre lo nostre Capità -dix la Princesa-. ¿En què ha ofès > -Yo no puedo entender al nuestro capitán -dixo la Princesa-, ni en qué ha offendido

[intensitat] condigna cosa seria > ¡cómo sería digna cosa... !

[intensitat] e com anava jo ab los ulls embenats. Car si cent vides > ¡O cómo andava yo con los ojos ciegos! Que si cient vidas

[intensitat] e si lo contrari feu > e si acabáys lo que tenéys començado

[intensitat] E Tirant feu venir primer de tots a Diafebus que triàs a son plaer > y como los ovo recibidos dixo a Diafebus primero que a los otros que tomase y escogiesse a su plazer

[intensitat] Hipòlit no m'ajuda. ¡Almenys que passàs ma vida en dorment! Per cert, bon dolor és al despertar qui bon somni somia. > Ypólito no me socorre, siquiera que pasase mi vida durmiendo; que sin duda es gran dolor despertar a quien buen sueño sueña.

[intensitat] no els podíen portar, ¡tan fatigats venien del treball de la batalla! > no los podían levar, tan fatigados venían de la batalla

[intensitat] notificant-vos que > Y tomad esto por cierto de mí:

[intensitat] per lo seu molt merèixer > por su merecimiento

[intensitat] que dir no es poria > que mayor no podía ser

[intensitat]-¿Quan poré jo servir a la majestat vostra, senyora de tanta estima, que sens mèrits precedents, tanta gràcia de l'alta vostra haja aconseguida? Sols lo record és massa per a mi, e ab devot cor faç humils gràcies e submissions a l'excel·lència vostra, que ab tanta virtut de caritat hajau volgut mostrar dolreu's e haver compassió de mi e de mos treballs. > -¡Quándo podré yo servir a vuestra alteza tan alta merced como me haze sin averla servido, que en sólo acordarse de mí era muy grande! Beso las manos de vuestra alteza, que con tanta virtud ha mostrado dolerse de mí e aver compassión de mis trabaxos;

[signe] deu ésser poc redubtada > no devemos dudar la batalla

[signe] e no seria menys > y no dudo

[signe] la Princesa aquell dia no feu sinó dançar ab el Gran Condestable > la Princesa todo aquel día dançó muchas vezes con el gran condestable

[signe] la Princesa li reté los saluts ab la cara no molt alegre > la princesa le hizo algún acatamiento con la cara...

[signe] Lo que jo us deia no era per pus sinó si havieu mester or argent o joies > Lo qual yo os decía es que si avéys menester oro, o plata, o joyas, yo...

[signe] Mal feu > No hazéis bien

[signe] Massa voleu fer, senyora. > ¿Queréys hazer bien, señora?

[signe] no té assetjats > tiene cercados

[signe] per què estaven tant a cavall > por qué tanto estaban sin se apear

[signe] que ignoren la causa > para que no hayan noticia de la causa
 [signe] si los crestians venien poguessen defendre lo pont e la gent de pau, dels turcs que eren passats > los cristianos no viniessen a vedarles el paso y a dañar a la gente que eran passados
 [signe] sinó vergonya, la qual vergonya proceeix de menyscapte de gentilesa > sino vergüença, la qual no
 [signe] tan llong temps con són vint dies no hajam de partir lo qual > tan largo tiempo como son veynte días nos ayamos de detener, en los quales
 [signe] tinc a tu en gran oi > te desamo
 [signe] tots en u > no los debe hombre dexar todos en vano
 [signe] Tots quants lo > e ninguno de los que le
 [signe] A la majestat vostra diré tot lo que he somiat > No diré a vuestra majestad todo lo que he soñado
 [signe] estigué parat sens negun record. > estuvo enmudecido quasi sin sentido.

[comparatiu] E feien la major moltaldat de gent, que era cosa de gran admiració > E hizieron tan gran mortandad de gente, que era cosa de gran admiración
 [comparatiu] en lo més alt superlatiu grau de crueldat confús e abatut molt més que dir no es poria. > en superlativo grado que en el mundo sea, confuso y abatido muy más que dezir se puede.
 [comparatiu] en tal punt > en tanto peligro
 [comparatiu] los més de sa natura > todos los de su linaje
 [comparatiu] mester havien > más tenían necesidad
 [comparatiu] qualsevol que > por malo que fuesse
 [comparatiu] sinó tant com > más que
 [comparatiu] valia més que es donassen > se devían dar a prisión

[doble negació] en negun cas del món > en ninguna manera no
 [doble negació] no consentí que negú dels seus > ...que los suyos
 [doble negació] no... sinó que > no... y luego
 [doble negació] perquè ningú no ho sentís > porque ninguno no lo sintiese
 [doble negació] que aquell cas no li és seguit sinó > no le ha acontecido sino
 [doble negació] -Senyor, per ninguna cosa no l'acceptaria > -Señor, por ninguna cosa no le aceptaría
 [doble negació] sinó emperador o no res. > si no es emperador o no nada.

Comprovem un cop més que la tendència del traductor és l'afirmació, l'èmfasi i

l'eliminació de qualsevol forma d'ambigüitat.

Canvis d'oració passiva a activa i viceversa, d'estil directe a indirecte i viceversa

[dir/ind] E ja véu què dix l'altre dia la Viuda Reposada: que ella sabia que jo > E ya veys como la Viuda Reposada me dixo la otra noche que conocía que yo
 [dir/ind] e jo moltes voltes lo hi dic: ¿per què no invoca, ab lo nom de Carmesina, algun altre sant > yo muchas vezes le digo que, juntamente con el nombre de Carmesina, por qué no invoca otro santo
 [dir/ind] e lo meu clam crida contínuament davant la majestat divina: "Justícia!" > Y mi buen derecho da bozes delante de la divina Magestad, demandando justicia; y
 [dir/ind] en una sua epístola que féu: "Qualsevulla cavaller > en una epístola suya, que qualquier cavallero
 [dir/ind] Llei és per los nostres passats: qui mal vol oir, primer l'ha de dir. > Ley es de nuestros passados que, quien mal quiere oír, primero le ha de dezir.
 [dir/ind] Si vols dir: Anem per lo món a cercar jutge; açó poràs tu bé fer > Si quieres dezir que vamos por el mundo a buscar juez, aquesto podrás tú bien hazer

[ind/dir] Aconhórt-me d'una cosa, çó és, jo parle ab veritat > Conórtome dest: que yo hablo de verdad

[pas/act] e prestament fui descavalcat per tolre-li la vida > y prestamente me apeé por le cortar la cabeça
[pas/act] la fe per tu rompuda > la fe que tú me has quebrantado
[pas/act] per la majestat vostra em fon respòs que > vuestra alteza me respondiò más vale bien morir
tramesos a la virtuosa persona de tu > embiados a vuestra noble persona

Es tracta d'una mostra molt reduïda, com correspon a una traducció que intenta en tot moment ser acurada i literal. Són més nombrosos els exemples en què la traducció adapta una frase directa a l'estil indirecte que no pas a l'inrevés. Igualment podem veure que els casos en què el traductor converteix una oració passiva en activa són insignificants, i que això no es dona en sentit contrari dins de la mostra analitzada per aquesta recerca.

Expressió del sentit temporal de la frase

Alguns d'aquests exemples podrien figurar dins de l'apartat que correspon a la reordenació de les frases, però n'hem destacat el sentit temporal per poder-los comparar amb altres exemples d'ús de la temporalitat en què el traductor manté o canvia l'expressió original.

[abl. abs.] Vist lo Soldà que los cristians li havien parada batalla > Como el Soldán vio que los cristianos eran puestos en son de batalla
[abl. abs.] Arribats que foren ab Tirant, no fon poc el plaer que pres en llur venguda > Como llegaron al campo, fue grande el plazer que Tirante ovo con su venida
[abl. abs.] Los turcs, vent-se desarmats > Después que los turcos se vieron desbaratados
[abl. abs.] Sabuda per lo marquès la resposta del Capità, > Como el Marqués supo la respuesta del capitán,
[abl. abs.] Tirant, no sentint-se ja molt de les nafres, > Sintiéndose Tirante ya bueno de las heridas
[abl. abs.] dar guiatge de çò que no cal. Segura del dubte, atès lo que val, ferme de ma pròpia mà lo present guiatge, e no tolré en res la propietat > dar guiaje donde no es menester seguridad; pero por satisfacer a vuestra demanda firmo de mi mano el presente guiaje, para no quitar en nada la propiedad
[abl. abs.] Vist per Estefania que totes dormien > Visto por Estefanía que todas dormían

[successió] així com servia, estava ab la cara molt trista > andando sirviendo traía la cara muy triste
[successió] Aprés la missa l'Emperador > Como la misa fue dicha, el Emperador
[successió] Aprés Tirant tingué esment > Aguardó Tirante
[successió] E no passà molt espai que fon aquí Tirant > E dende poco espacio vino Tirante
[successió] la carta ab mesclades recomendacions. Com Diafebus hagué llesta la lletra e veu que era de > la carta con infinitas encomiendas. La qual Diafebus recibió, y, sabiendo que era de su señora
[successió] perquè Tirant pogués pujar a cavall, e tant lo tenien a prop fent tostemp armes fins que ferí l'esquadra del comte Plegamans > porque Tirante pudiese subir a caballo, y así se davan grandísima prisa; y en este tiempo hirió la batalla del conde Plegamans
[successió] qui el pentinava, e aprés > estávale peynando. Después de peynado
[successió] Tant prest com fon de dia, tothom > Como fue de día, todos

[successió] una tovallola, e açó era ja passada hora baixa > unas haçalejas. E ya era passado mucha parte del día

[expressió] Atorgant vós bona fe, coneixereu que jo dic > e si vos queréys, podéys bien conocer que yo digo

[expressió] car jo qui ho sabia, per ésser mia la ciutat, trametí > que como la cibdad ha sido mía, sabiendo este secreto, embié

[expressió] A poc instant > E dende a un poco

[expressió] de primer > otras vezes

[expressió] en l'esdevenidor > andando el tiempo

[Adv.] Com fon prop de la muralla > Y como yva subiendo

[Adv.] Com foren atendats > Y como todas fueron asentadas

[Adv.] Com Tirant hagué vista la lletra e lo contengut en aquella, ajustà > Como Tirante vio el cartel e lo que en él se contenía, allegó

[Adv.] Tirant, que véu lo senyal > Como Tirante vio la señal

Comprovem que el *Tirant* utilitza l'ablatiu absolut d'ascendència llatina i que la traducció l'elimina en la majoria dels casos que registrem (en 6, mentre que només el manté en 1 cas). També és freqüent i uniforme la modificació en la successió temporal dels elements de la frase, mentre que els exemples de substitució radical d'una expressió temporal per una altra són més escassos. Finalment, anotem l'ús de "com" i "como" en funció d'adverbi de temps, similar en l'original i la traducció.

Alteracions en els diàlegs

Són nombroses les alteracions que el traductor introdueix en els diàlegs de la novel·la. Classifiquem aquestes intervencions en tres casos:

- situacions en què la reorganització serveix per a destacar algun element
- situacions en què s'inventa un diàleg inexistent a l'original
- situacions en què s'elimina un diàleg de l'original

[destaca] -A mi no seria justa cosa ni honesta –dix Estefania- que > Respondió Estefanía:/ -A mí no sería justa ni onesta cosa que

[destaca] al Soldà./ -E porta moltes donzelles ab si, de gran estat, e ve en sa compayia l'esposada... > al Soldán; e traýe consigo muchas donzellas de gran estado./ -E viene en su compañía la esposa

[destaca] -Anit haguí nova com cinc naus que jo havia manat venir –dix l'Emperador- són arribades > Dixo el Emperador: /-Anoche uve nueva como cinco naos que yo avía mandado venir son arribadas

[destaca] -Capità, si la fortuna vos ha apresonat, temps serà que sereu en llibertat... –E pres-li lo guiatge de la mà e esguinçà-lo-hi e dix-li: - Molt poca raó > -Capitán, si la fortuna os ha aprisionado, tiempo

verná que seréys puesto en libertad. / Y tomóle el guíaje de la mano y rasgóle, y díxole: /- Muy poca razón

[destaca] E la Princesa los recitá la requesta d'amors que Tirant li havia feta e dix que jamés no havia oït dir a negú: /-Ne en quants llibres he llests d'històries no he trobada tan graciosa requesta. > E la Princesa les contó la requesta de amores que Tirante le avía hecho, e dixo: -Jamás oý dezir ni en quantos libros he leydo de historias no he hallado tan graciosa requesta.

[destaca] E l'Emperador se lleixà dir que, per la sua fe, grans dies eren passats que no havia haguda major consolació ni plaer que en veure combatre així aquells tres cavallers. /-E a mi par verdaderament que Tirant deu ésser valentíssim capità e virtuós cavaller. >El Emperador dixo: /-Por mi fe, grandes días ha que no he avido tanta consolación como agora he avido en ver combatir estos tres caballeros; a mí parece verdaderamente que Tirante debe ser valiente caballero.

[destaca] Estefania cuità devers ell e dix-li: /-Perquè us record de mi. / Llevà's una grossa cadena d'or que portava al coll, e donà-la-hi. /-Senyora –dix Diafebus-, tal penyora tinc vostra. Si mil hores havia en lo día, cascuna hora per sí seria en record de la mercè vostra. > Estefanía fue hazia él y, deziendo e haziendo, se quitó una gruesa cadena de oro que traía al cuello y ge la dio, diziendo: /-Ésta os suplico que llevéys por amor de mí. /-Señora –dix Diafebus-, tal prenda tengo vuestra que si mill horas tuviese el día, cada una por sí me acordara de vuestra merced.

[destaca] -Puix per grat no ho voleu fer –dix lo Marquès-, és forçat que > Al qual respondiò el Marquès: /-Pues que de grado no lo queréys hazer, forçado serà que

[elimina] Dix l'Emperador: /-¿Qui véu jamés que sentència que fos donada per lo consell general se revocàs? Jamés ho fui: no ho faré ara! >mas el Emperador dixo que jamés sentència que fuesse dada por el consejo general se vio que se rebocasse, y que tampoco agora se rebocaría.

[elimina] feu bona guaita aquella nit, dient: /-No pot ésser que tota la gent sia passada. ¿Qual seria que ab desesperació venguessen a ferir sobre nosaltres? > buena guarda aquella noche, deziendo que no podía ser que toda la gente fuesse pasada, que podría ser que con desesperación veniesen a herir sobr'ellos.

[elimina] -Lo Capità dóna bon consell –dix l'Emperador-. E jo vull e man que de continent, així hòmens com dones, tots lleixen lo dol. > Y el Emperador, considerando el buen consejo que el capitán le dava, dixo:

[elimina] totes les raons que entre ells eren passades, e dix: /-¿Tothom que puge a cavall, que tal injúria com aquesta no deu així passar! /Ixqué prestament > todas las razones que entre ellos passaron. E dixo el Marquès que todos devían cavalgar, que tal injuria como ésta no devía quedar sin castigo. El qual prestamente salió

[inventa] Acabant la Princesa les sues darreres paraules quan Tirant donà de la mà en la taula i entre les dents dix que així seria, que escassament lo pogueren entendre, e sens dir res voltà les espatles e anà-se'n a la sua posada. > Acabando la Princesa sus postreras palabras, Tirante dio con la mano en la tabla y entre dientes dixo: /-Assí será –que apenas lo podieron entender./ E sin más dezir bolvió las espaldas y fuesse a su posada.

[inventa] -Més m'ha donat –dix Diafebus- que sa altesa no em dix; com la mitja càrrega no és sinó quintar e mig. Així és dels grans senyors, dels qui tenen lo cor valerós, que donen més que no prometen. > -Más me ha dado –dix Diafebus- que no me avía dicho su alteza; que media carga no es sino quintal y medio. /Dixo Tirante: / -Assí es de los grandes señores que tienen el corazón magnífico, que dan más que no prometen.

Pensem que el fet que el traductor canviï l'exposició del diàleg i doni més importància a algun dels elements o a la persona que intervé només té un sentit sonor o narratiu, mentre que els casos en què elimina el diàleg serveixen per a rebaixar el to dramàtic de l'original. Malgrat això, trobem un parell d'exemples on succeeix tot el contrari: el traductor inventa un diàleg inexistent, fins i tot atribuït a Tirant un comentari significatiu, amb la qual cosa emfasitza l'actitud de l'heroi.

Reorganització

Hem trobat oracions en què la traducció aporta una nova organització de la frase amb una finalitat que valorem com a "explicativa" respecte a l'original. Hi ha formes de reordenació que es produeixen majoritàriament dins del parlament d'un dels personatges, però que també poden donar-se dins del transcurs d'una acció.

[explicativa] ab paraules sobreposades, ver semblant d'error hagen posat en la majestat vostra per esguard de confusió d'alguns mal dients > con palabras al contrario dichas ayan sembrado confusión y error para con la majestá vuestra, a causa de algunos maldizientes

[explicativa] -Aquesta besada és d'aquell que la celsitud vostra ha condemnat en més fort presó que no són aquests que jo ací he portats. > -Estas manos beso en nombre de aquel que vuestra alteza tiene puesto en muy más dura prissión que no la tienen todos estos que aquí he traýdo.

[explicativa] ciny lo teu coratge > acompaña tu ánimo con

[explicativa] de la cuita de Sant Jordi, on Tirant estava, fins a la ciutat de Belpuig > e desde allí hasta la cibdad de Sant Jorge avía quatro leguas

[explicativa] deute que deveu > que soys obligado a la orden de

[explicativa] E Tirant dix que era molt content. > Y Tirante dixo que assí lo haría como su majestad mandava.

[explicativa] la cara, que era d'extrema blancor de roses ab llires mesclada > la cara, que era de mucha blancura e mezclada de color de rosas en las mexillas

[acció] /E diré com la trobaren devisada: portava gonella > SEGUIU: Y diré cómo la hallaron devisada: tenía una ropa

[acció] Cascú se llevà molt valentment. Tiraren les espases e afrontaren-se donant-se grans cops > E cada uno dellos se levantó prestamente y echaron mano a las espadas y juntáronse dándose mortales golpes

[acció] Diafebus tingué esment com l'Emperador se fon retret; ell anà a la cambra de la Princesa e la primera que trobà fon Estefania > Diafebus aguardó tiempo que el Emperador fuesse retraýdo a su cámara, y fuesse al retraymiento de la Princesa, y la primera que habló fue a Estefanía

[acció] la terra era coberta de cossos morts e tota vermella de la molta sang que s'hi era escampada > la tierra estava toda cubierta de cuerpos muertos, y bien teñida de la sangre que dellos se había derramado

[acció] Pres-se a dir lo comte d'Aigües Vives: > Levantóse el conde de Aguas Bivas y dixo:

[acció] Seguís que emmalaltí, e d'aquella morí. > y de una gran enfermedad ovo de morir.

[acció] tenien de passar (i en la recambra dormia la Princesa e Estefania), e com Plaerdemavida véu que > tenían de passar, y en la recámara dormía la Princesa y Estefanía. / Como Plazer de mi Vida vio

[acció] Tirant, que anava entre ells capitanejant (no del tot armat, sinó les cames e los braços e un jaseran, e vestia sobre tot una sobrevesta imperial) > Tirante andava entr'ellos acaudillándolos, no del todo armado, sino las piernas y los braços y un jazarán de malla, y traía sobre todo una sobrevista imperial,

[parla] -Ai trista! ¿Sou tornat foll o haveu del tot perdut lo seny? ¿Tan poca vergonya teniu que en presència de tantes gents dieu tals coses? –dix la Infanta > ¡Ay, triste de mí! –dixo la Infanta-. ¿Cómo avéys sido tan atrevido, o avéys perdido del todo el seso? ¿Tan poca vergüença tenéys que en presencia de tanta gente dezís tales cosas?

[parla] càrrec e culpa d'Estefania". "Per l'extrema e desaforada congoixa, deia Tirant, que veig passar a la majestat vostra, que preneu armes contra vós, qui us ofenen > cargo e culpa a Estefanía". Respondió Tirante: "Estrema y desaforada congoza veo passar a la majestad vuestra, tomando armas contra vos que os offenden

[parla] com ell no vendrà a la batalla ab nosaltres sinó a tot son avantatge per lo poder gran que nosaltres tenim, més que no ell. > porque es cierto que, sabido el mucho poder que nosotros tenemos más que no él, no verná con nosotros en batalla sino a mucha ventaja suya.

[parla] demanant a la mercè vostra que davant la il·lustríssima Princesa, aquella sia jutge qual, de vós o de mi, demana més justa causa. > Suplicaré a vuestra merced que la ylustríssima Princesa sea juez cuál de nosotros mantiene más justa causa.

[parla] -Digau, Tirant, ¿quina és la raó que vos acceptar no haveu volgut lo comdat meu, que el senyor Emperador, a requesta meva, vos dava? > -Dezidme, Tirante: ¿por qué razón no quisistes tomar mi condado, que el señor Emperador por mi importunidad os dava?

[parla] e si hi só estat posat en alguns guanys, no n'he demanats, mas al meu esperit lleal contínues ànsies e treballs, > y si en ello soy estado puesto, no por galardón que por ello aya demandado, mas al mi leal espíritu no han faltado continuas ansias y trabajos

[parla] hoc encara hi apliquen lo bací que porten, ço és a saber: com los moros fan guerra als crestians, ya lo bací, que acapten per totes les moreríes, e segons me dix Ciprés de Paternó, que havia oït dir al Soldà, que passats tres-cents mília ducats portaven, car per pendre aquest Imperi tota la morisma ha donat qui poc qui molt: que casi hi havia qui pagava quaranta ducats. > y la mucha riqueza que traen, que, según me dizen, allende de sus rentas y tesoros han aplicado vacín y demanda entre toda la morisma para esta conquista, que lo tienen de costumbre como los moros hazen guerra contra christianos, de manera que me dize Ciprés de Paternó que passados CCC mil ducados han allegado, que para tomar este Imperio toda la morisma han ayudado, que casa ha avido que pagó XL ducados.

[parla] l'Emperador aturarà, bé so certa > el Emperador sé yo cierto que quedará

[parla] les ferides del nostre Capità ¿són cruels ni perilloses? ¿S'hi temen perill de mort? > ¿las heridas de nuestro capitán son malas o peligrosas de muerte?

[parla] no vingau en major error en reparar vostres errades en coneixença dels bons, e portar a mi a estendre la mia gonella damunt vostre menyscapte. > he miedo que cayáys en mayor yerro por reparar vuestros errores.

[parla] per dir-vos: "Acceptau, puix dat vos és". E de vergonya > para os dezir que lo aceptádeses, pues que os era dado, y con vergüença

[parla] repòs. –E Plaerdemavida s'acostà al llit, e dix: "Ai, En llit! ¡E qui us ha vist e qui us veu ara, que estau sol, desacompanyat, sens profit negú! ¿On és aquell que ací estava com jo somiava?" E paregue'm del llit llevar-me en camisa, e venguí en aquell forat de la porta, e que mirava tot vostre fet./ Dix la Princesa: /-Has més somiat? /Ab moltes rialles e ab gran plaer que lo hi deia./ -Sí, Santa Maria! > reposo. / Y Plazer de mi Vida se llegó a la cama, e dixo:/ -¡Ay, cama, quién os vio e quién os vee! ¡Que estáys sola y desacompañada, sin ningún provecho! ¿Qué se hizo de aquel que aquí estava quando yo soñava? E parecióme que me levanté de la cama en camisa, e que vine a mirar por aquel agujero de la puerta, y que veía todo lo que hazíades./ Y entonces la Princesa, reyendo con mucho plazer, le dizo: /-¿As soñado más? Dímelo todo./ -Sí, Santa María

TEXT DESPLAÇAT O ADELANTAT: Llançà's Estefania als peus de Tirant així com si fos senyor de natura, e dix-li semblants paraules: /-Senyor Tirant, ¿què voleu ordenar... > Echóse a los pies de Tirante, como si fuera señor de natura humana. Y como Tirante la vio ansí de rodillas, hizo él otro tanto por quanto era sobrina del Emperador y servía la Princesa, su señora, y era donzella de gran estima e hija del duque de Macedonia. Y ella le dixo estas palabras: /- Señor Tirante, ¿qué queréis hazer...

Errors de la traducció

Els errors que presenta la traducció, molt escassos, corroboren l'afirmació de Martí de Riquer que el traductor és un bon coneixedor del català, però no una persona de parla catalana.

[terminològic] llur ésser condonen afectadament > a su ser pertenecen afectuosamente
[terminològic] -Cavalca sobre, corre! /Llança un ginet que lo Soldà tenia, molt avantatjat. > -Cavalga sobre Correlança –que era un ginete muy escogido que Soldán tenía.
[terminològic] la de Diafebus era tota brodada de cascalls > La de Diafebus era toda bordada de cascaveles
[terminològic] lo comte d'Aquino > el conde de Bavino (veure nota 1, de M. de Riquer)
[terminològic] mostra ser confés > muestra ser confuso (veure nota 2, de M. de Riquer)
[terminològic] podrà comportar beure aquest càlzer de la batalla > podrá comportar de ver aqueste trance de batalla
[terminològic] -Quina és la sua pràctica? > -¿Qué tal es su plática?
[terminològic] tira totes les coses tira a la sua sabor > las cosas tira a su fabor
[numeral] lo ferro de llargària de quatre dits > el hierro de largo de cinco dedos (veure nota 3, de M. de Riquer)
[numeral] quatre cents homes > CCC hombres de armas
[numeral] si m'hagués dats deu ducats o marquesats > si me oviera dado diez mill ducados o marquesados
[numeral] són de huit.cents mília hòmens ensús. > son más de trezientos mill hombres.
[numeral] vengueren catorze mília hòmens a peu > vinieron quarenta y cinco mill hombres a pie
[comprensió] armaria's a la nostrada segons en Itàlia s'acostuma a fer > armávase muy bien a la bastarda, a fuer de Ytalia (veure nota 4, de M. de Riquer)
[comprensió] E donareu aquestes lletres al duc de Macedònia e al meu Conestable, e les altres a qui van. > Y daréys estas cartas al duque de Macedonia, mi condestable, y las otras a quien van.
[comprensió] Jo delibere ans fugir que morir. > yo delibero morir antes que huyr./ Pero no lo hizo assí.
[comprensió] un tan gran traïdor com aquest digne és de gran paor > digno es de gran loor (veure nota 5, de M. de Riquer)

La major part dels errors de traducció són terminològics, tot i que també n'hi ha de numerals. Els menys nombrosos són els errors de comprensió.

Notes de Martí de Riquer:

(1) Estos nombres italianos están bastante bien reproducidos del original, pero *el conde de Bavinoes* un error, por *lo comte d'Aquino*. Si reunimos a los principales caballeros italianos que figuran en este capítulo veremos que corresponden a personajes rigurosamente históricos y contemporáneos a la redacción de la novela (...). Todos estos personajes históricos, tan levemente desfigurados en la novela, formaron parte, entre los años 1459 y 1462, del bando que defendía los derechos de Ferrante, hijo de Alfonso el Magnánimo, a la corona de Nápoles, contra las pretensiones de los Anjou (véase C. Marinesco

en «Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona», XXVIII, 1959-60, pág. 363). Como veremos más adelante (II, 240, 30), Martorell hace que los del bando opuesto, partidarios de los Anjou, aparezcan a sueldo de los mahometanos y sean vilmente degradados.

(2) *confuso* debería ser *confeso* (en el original *confès*), pero como sea que este error reaparece luego, es de suponer que se debe al traductor y no al impresor.

(3) Joanot de Martorell a Joan de Monpalau (16 de mayo de 1437): «una lança de largària de XIII palms, los ferros de un pal e mig de larch, e la gruxa de les lances cascú a sa guisa» (Riquer-Vargas Llosa, pág. 46). La lanza de catorce palmos de Valencia es de 3,164 metros.

(4) *a la bastarda, a fuer d'Italia*, el traductor no ha entendido el original: *a la nostrada, segons en Ytàlia se acostuma fer. A la nostrada* significa "a nuestra manera".

(5) *digno es de gran loor*, puede ser interpretado como irónico; en el original se lee *és digne de gran lahor* (se podría suponer una errata en la última palabra, por *pahor*, "miedo").

1.3. CONCLUSIONS DE L'ANÀLISI COMPARATIVA

Després d'analitzar 302 pàgines de *Tirante el Blanco* i de detectar totes les variants possibles respecte a l'original, classificant-les i valorar-ne les repercussions sobre el text traduït, arribem a la fi d'aquest treball amb un corpus considerablement gran d'informació. Aquesta informació ens permetrà perfilar de manera acurada quines operacions ha practicat el traductor sobre *Tirant lo Blanc* i reformular les impressions manifestades prèviament sobre aquesta traducció de 1511, que responien a criteris més intuïtius que empírics.

Tot i que aquest estudi no pretén ser exhaustiu ni s'ha valgut dels programes informàtics que, sens dubte, en un futur pròxim podran facilitar una anàlisi d'aquest tipus, sí que ofereix de manera completa i global una sèrie de canvis d'aparença superficial que, sota la llum d'una comparació rigorosa, ofereixen conclusions interessants. El rastreig de variants entre substantius, adjectius, adverbis, verbs i

reorganitzacions fraseològiques (que comprenen des d'amplificacions i reduccions fins a recursos estilístics) ens permet dissenyar grans tendències en la manera d'actuar d'un traductor que inicialment semblava tan literal i fidel a l'original que no temptava a fer gaires hipòtesis sobre les característiques pròpies de la traducció.

La nostra recerca ha estat orientada a buscar la intencionalitat en l'ús de la llengua. Com ja vam manifestar en l'apartat introductori, aquest estudi s'ha basat prioritàriament en criteris de contingut o d'intenció de l'autor, no de caràcter gramatical. Per aquest motiu hem desestimat intencionadament l'anàlisi de la puntuació, les oracions subordinades i de relatiu, i les exclamacions i les interrogacions retòriques quan no implicaven canvis de sentit del text; també ens hem apartat d'una anàlisi més propera a l'àmbit de la literatura, com hagués estat el que considerés les alteracions dels noms propis, topònims, els referents històrics o literaris (incloses citacions i models) o les intervencions de la veu del narrador, com també l'anàlisi de cartes i "avalàs", d'escenaris, de vestuari, d'armes o de diàlegs cortesans i amorosos, per posar alguns exemples.

A continuació oferim les conclusions globals que podem extreure de l'estudi realitzat.

1. Sobre les unitats lèxiques

En la primera part hem analitzat noms, adjectius, adverbis i verbs en funció del seu contingut i de la forma com variava. Hem vist que:

- En general, els substantius traduïts són molt fidels a l'original i les diferències queden reduïdes a matisos, excepte en casos d'error, en què sovint, malgrat tot, el substantius traduïts funcionen dins del text.

- Es presenten casos en què els mots castellans corresponen a un sol aspecte del mot català. Aquesta sola qualitat queda emfasitzada o reduïda respecte a l'original o rep un tractament més abstracte, més material o més concret; en alguns casos la relació entre ambdós substantius és metonímica. Els exemples en els quals el substantiu original té una correspondència tangencial amb el traduït són la tendència més important detectada en l'ús dels substantius.
- La traducció tendeix a rebaixar la pompositat de l'original en el tractament de les classes dirigents. Malgrat tot, al text traduït tenen una gran importància semàntica, com a l'original, els continguts relacionats amb l'honor, l'honra i el tractament de classe.
- A partir del capítol LX del *Tirante* comencen a presentar-se sistemàticament algunes parelles (ex: honor > honor; majestat > magestad i campo > real), tot i que no de manera exclusiva (només indiquen una tendència).
- Entre verbs, adverbis i adjectius hi ha menys fidelitat lèxica que entre substantius, probablement per característiques inherents a aquests tipus d'elements.
- S'adverteixen més canvis de paràmetre (*pars pro parte*) i de categoria o registre literari (to rebaixat o enaltit) entre les formes verbals, adverbials i adjectives.
- La freqüència amb què apareixen canvis d'intensitat o de grau i canvis d'estat (abstracció, materialització, personalització) entre substantius, d'una banda, i verbs, adverbis i adjectius, d'una altra, és similar.
- L'amplificació i reducció de verbs, adverbis i adjectius que es produeix al text traduït respecte a l'original són poc rellevants; tampoc provoquen alteracions importants les transposicions.

Per tant, podem concloure que la tendència més important del text traduït respecte de l'original és la concreció o materialització del concepte. Per fer-ho, el traductor introdueix alguns canvis de contingut significatius, o fins i tot radicals, i els canvis que hem anomenat de paràmetre, en els quals es produeix una tendència a ressaltar:

- 1. l'efecte sobre la causa o la circumstància,**
- 2. les qualitats socials o adquirides sobre les abstractes,**
- 3. la quantitat sobre d'altres formes de quantificació (exs: *mucho, tan, infinitas*).**

Dins de la primera part d'aquesta recerca hem situat l'anàlisi de frases fetes i de llegendes, que entenem com unitats formulàries poc susceptibles d'alteració. Els exemples analitzats ens han permès detectar novament l'afany de literalitat del traductor, que utilitza les fórmules castellanques que coneix o bé recorre a la major precisió possible, per la qual cosa pot arribar a deixar de banda els jocs de paraules o a desplaçar lleument el sentit de la frase.

2. Sobre la reorganització de frases

A la segona part d'aquest treball hem contemplat les amplifícacions i reduccions més extenses del text, com també la reordenació de les frases i les conseqüències que se'n deriven.

Entre les amplifícacions, hem examinat:

- Els títols afegits: segueixen exactament les característiques descriptives dels títols originals, amb els quals concorden. Quan es presenta alguna amplifícació, només aporta elements addicionals per a la precisió del contingut. Com ja vam veure a l'apartat dedicat a l'estructura, els capítols nous es basen en criteris teatrals: corresponen a l'entrada o sortida dels personatges o a l'inici d'una acció.

- El pròleg afegit: aporta una presentació similar a la de l'*Amadís*, i com aquell, esmenta fets memorables de l'Antiguitat comparant-los amb la conquesta de Granada. També ofereix el mateix format que l'*Amadís*, des de la portada i la divisió en cinc llibres fins a l'afegit de dos pròlegs que contenen "propaganda" d'Isabel la Catòlica. A més, el traductor adverteix sobre el canvi de to que adquireix el llibre, com si calgués una justificació i una aposta per la versemblança.
- Bimembracions: la tendència principal és la suma d'elements. Hi ha uns pocs exemples en què el traductor n'ha canviat un, i força ocasions en què modifica el text original canviant-ne dos.
- Precisió: predominen les amplificacions que precisen les circumstàncies (39 exemples en total), principalment les de manera (18 exemples), seguides de les de lloc, acció, finalitat, temps i objecte implicat. També són importants les amplificacions en què el traductor precisa qui són els personatges que intervenen (14 exemples) o les qualitats i els tractaments (11 exemples).
- Redundància: aconseguida per repetició emfàtica dels elements de la frase, per una amplificació que repeteix el sentit o per una intensificació del superlatiu.

Entre les reduccions, cal esmentar:

- Títols eliminats: la traducció conclou i generalitza.
- Episodi eliminat al capítol [...133...] XXII: narra com el Gran Turc comet una acció heroica i salva la vida al Soldà. És evident que el traductor considera necessari ometre qualsevol tipus d'heroïcitat associada als àrabs, una tendència que pot detectar-se també en la subtil i escassa, però comprovada, eliminació d'adjectius que enalteixen les qualitats de l'enemic. És un dels pocs trets amb una clara tendència

ideològica que aporta el traductor, i que associem a la proximitat de la conquesta de Granada que ressaltava el pròleg afegit.

- Bimembracions: és molt més abundant la reducció d'elements que el canvi o la transformació d'unes formes en altres. El traductor es guia per la sonoritat o pel ritme de la frase (que vol alleugerir) en casos de polisèmia que no aporta precisió, com solen ser les bimembracions i juxtaposicions.
- Precisió: localitzem 27 exemples en què la reducció manleva una circumstància de manera, 21 que afecten l'acció, 14 on canvia la qualitat o forma de tractament dels personatges, 8 en què es precisaven els personatges implicats, 6 on s'elimina la precisió del temps i 6 del lloc, a més de 5 casos en què desapareix el mitjà i 3 l'objecte implicat en la narració.
- Redundància: s'eliminen elements redundants, emfàtics i, a diferència del cas de les amplificacions, sobretot poètics.

En termes generals, cal ressaltar que:

1. En crear títols, el traductor segueix les directrius de l'original (de caire descriptiu), i que les subdivisions que aporta segueixen pautes teatrals.
2. Hi ha una tendència molt més acusada a crear bimembracions que a reduir les ja existents o a canviar-ne els elements integrants. Són pocs els casos en què les bimembracions es conserven íntegrament.
3. El traductor amplifica i redueix quasi igual les circumstàncies de manera i d'acció i el tractament i les qualitats dels personatges, com també la seva intervenció en el relat; en canvi, amplifica més que no pas redueix les circumstàncies de temps, finalitat i objecte implicat.

4. El text castellà presenta una tendència molt clara a reduir les redundàncies de l'original, fins i tot les de caire poètic. És molt més moderat en l'aportació de frases emfàtiques.
5. Es produeixen errors de traducció terminològics, tot i que també n'hi ha de numerals. Els menys nombrosos són els errors de comprensió.

Finalment, en l'apartat "Recursos" hem inclòs la reordenació de frases en què no domina l'amplificació ni la reducció. Entre aquests "recursos" contemplem:

- *Canvi o eliminació de persona o temps verbal.* Constatem que la traducció tendeix a afegir o fer participar una persona que no apareixia en la frase original, més que no pas al contrari; i pel que fa als temps verbals, que introdueix gerundis en diverses ocasions en què no figura en català, explicable per la tendència castellana a servir-se d'aquest temps verbal.
- *Transposició funcional o conceptual.* És un recurs que no sembla aportar canvis profunds en la traducció, sinó introduir-se per motius sonors o per millorar la comprensió. Els exemples no són proporcionalment nombrosos.
- *Canvi d'afirmatiu a negatiu i viceversa, canvi de signe o grau d'intensitat.* La tendència del traductor és a l'afirmació, l'èmfasi i l'eliminació de qualsevol forma d'ambigüitat.
- *Canvis d'oració passiva a activa i d'activa a passiva, d'estil directe a indirecte i d'indirecte a directe.* Es tracta d'una mostra reduïda, com correspon a una traducció que intenta en tot moment ser acurada i literal. Són més nombrosos els exemples en què la traducció adapta una frase directa a l'estil indirecte que no pas a l'inrevés. Els casos en què el traductor converteix una oració passiva en activa són insignificants; i ni tan sols es dóna en sentit contrari, en la mostra analitzada per a aquesta recerca.

- *Expressió del sentit temporal de la frase.* L'original utilitza l'ablatiu absolut d'ascendència llatina i la traducció l'elimina en la majoria dels casos. També és freqüent i uniforme la modificació en la successió temporal dels elements de la frase. L'ús de "com" i "como" en funció d'adverbi de temps és similar en l'original i en la traducció.
- *Alteracions en els diàlegs.* Són nombroses les alteracions que el traductor fa en els diàlegs de la novel·la. Es donen:
 - situacions en què la reorganització serveix per a destacar algun element (amb sentit sonor o narratiu);
 - situacions en què s'elimina un diàleg de l'original (per reduir el to dramàtic de l'original);
 - situacions en què s'inventa un diàleg inexistent a l'original (emfasitzant l'actitud de l'heroi).
- *Reorganització.* Hem trobat també oracions en què la traducció aporta una nova organització de la frase amb una finalitat "explicativa" respecte a l'original. Hi ha formes de reordenació que apareixen majoritàriament dins del parlament d'un dels personatges, però que també poden donar-se en el transcurs d'una acció.

Això dona com a resultat un text castellà que sovint perd més que no pas guanya qualitat i comprensió lectora respecte de l'original, malgrat la seva clara voluntat de precisió.

3. Valoració

Aquest estudi ens ha permès aprofundir en una doble vessant a la novel·la analitzada: d'una banda, l'estratègia comercial de l'impressor, que intenta entroncar amb un incipient gènere cavalleresc que imita formalment i tipogràfica l'*Amadís de Gaula*, i

de l'altra, l'estratègia del traductor, que en canvi es manté extraordinàriament fidel a l'original català.

Podem afirmar ara que, si bé l'operació de l'impressor no va ser un èxit, i fins i tot potser va decebre a alguns lectors atesa la falsa aparença d'*Amadís* amb la qual es presentava, la del traductor, en canvi, va contribuir a evidenciar els trets originals que feien del *Tirant* una obra peculiar i atractiva en l'entorn de novel·les de cavalleries de l'època: va ressaltar la concisió del llenguatge original, va retallar l'ornamentació i la pompositat en alguns diàlegs i va deixar-se portar cap a un cert grau de *materialització* dels trets abstractes (com hem comprovat repetidament al llarg de la segona part d'aquest treball). S'inclinà cap a la precisió i la materialització subtil de les ambigüitats, sacrificant elements poètics, redundàncies i efectes sonors amb l'objectiu d'oferir al lector una impressió ben concisa del text, i en traslladar circumstàncies tendí a afegir elements determinants. Aspectes que, recordem-ho, van merèixer un encès elogi al *Quixot* i van motivar en gran part que l'obra no caigués en l'oblit sinó que, per contra, es tornés a considerar dècades i segles després de la seva desaparició física de la literatura castellana.

Valorem d'insòlit el sentit de la literalitat del traductor del *Tirant* al castellà perquè en el seu marc, el de les traduccions del segle XVI, l'adaptació era pràctica freqüent i la fidelitat una virtut qüestionable. El traductor, que treballa en un moment en què el trasllat entre llengües vernacles és encara un fenomen recent, demostra un bon coneixement d'ambdues llengües i un sentit de rigor i de respecte per l'obra que tradueix. Tots dos aspectes fan pensar que es tracta d'algú proper a l'àmbit de l'obra original. A diferència de l'impressor, no es deixa contagiar per l'estil o l'aparença d'altres obres de cavalleries del moment, sinó que té un gran respecte per la novel·la que tradueix. Podem afirmar que es tracta d'una persona amb una cultura àmplia,

coneixedora de registres lingüístics i situacions de caràcter cortesà. Tanmateix, revela la afició al teatre pel sentit dramàtic d'alguns talls de l'acció (amb un gran sentit visual) i la introducció de determinats diàlegs inexistents a l'original, així com per l'argument afegit a l'inici del llibre que, com deiem al capítol dedicat a l'anàlisi de l'estructura, no és un fet exclusiu del teatre ni absolutament determinant, però sí coincident amb els incipients gustos de la dramaturgia del moment.

La idea que l'impressor i el traductor fossin la mateixa persona no és improbable, atesa l'amplitud cultural que podem atribuir-los per separat, però sembla inversemblant que un mateix professional de l'edició apliqués dues estratègies tan oposades a una mateixa obra, que tingués tant registres lingüístics i que dominés un ampli vocabulari cortesà. Tanmateix, la propera anàlisi (lingüística) ens acabarà de guiar sobre la possible identitat d'aquest traductor i l'allunyarà de la probabilitat que fos natural de Burgos, com Diego de Gumiel.

Quant a la hipòtesi inicial d'aquest estudi, l'escàs marge de modificacions que hem trobat en el fragment triat de *Tirante el Blanco* (1511) ha estat, a banda d'una sorpresa (i fins i tot una certa decepció, en un primer moment), un repte que s'ha acabat convertint en l'esperit de la recerca, perquè ha imposat un rastreig exhaustiu de les formes i les estructures narratives, i també de la persona de l'impressor i la del traductor, dintre de les nostres limitacions. Malgrat tot, no volem acabar aquest apartat sense plantejar els dubtes encara no aclarits que ens han sorgit en comprovar que al *Tirante* es redueix considerablement la pompositat dels diàlegs entre personatges de la cort –especialment quan parla Tirant. És simplement que el traductor té un coneixement dels registres lingüístics cortesans inferior al de Martorell? És, potser, que practica una adaptació convenient per a un públic castellà, més acostumat a la sobrietat? Era realment sòbria la llengua de les corts castellanques del segle XVI? Són comparables les corts catalanes i

castellanes de l'època? Calia comparar-les i fer-ne una adaptació pensant en el tipus de públic a qui anava destinat el *Tirante el Blanco*?

BIBLIOGRAFIA

- AVALLE-ARCE, Juan Bautista. "Amadís de Gaula-Tirant lo Blanc: Tirant lo Blanc-Amadís de Gaula". *Actes del Symposion 'Tirant lo Blanc'*. Barcelona: Quaderns Crema, 1993, p. 7-19.
- CHINER GIMENO, Jaume Josep. "El Tirant lo Blanch de Nicolau Spíndeler (1490), una edició fragmentària? A l'entorn de la seua estructura capitular". *Rassegna Iberistica* 50 (1994), p. 3-19.
- COLON DOMÈNECH, Germà. "Contrasts lèxics en català, espanyol i italià a partir del Tirant lo Blanc". *Problemes de la llengua a València i als seus voltants*. València: Universitat de València, 1987, p. 103-115.
- COLON DOMÈNECH, Germà. "La llengua a l'època del Tirant". *Literatura valenciana del segle XV: Joanot Martorell i Sor Isabel de Villena*. València: Generalitat Valenciana, 1991, p. 9-35.
- ELENA GARCÍA, Pilar. "La crítica de la traducción: otros métodos, otros objetivos." *Trans* 3 (1999), p. 9-22.
- JAKOBSON, Roman. "En torno a los aspectos lingüísticos de la traducción". A: *Ensayos de lingüística general*. Barcelona: Seix Barral, 1975, p. 67-77.
- LIMORTI I PAYÁ, Paül. "Notes al 'pròleg' i a la 'dedicatòria' del Tirant". A: *Actes del Novè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1993, vol. II, p. 147-158.
- MARCO, Josep. "La descripción y comparación de traducciones: hacia un modelo integrador." *Sendebarr* 12 (2001), p. 129-152.
- MARTINES, Vicent. "El Tirant lo Blanch i les seues traduccions anteriors al segle XIX: aspectes de recepció i de traducció". *Caplletra* 23 (tardor 1997), p. 91-122.
- MARTINES, Vicent. *El Tirant políglota*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1997.
- MOLL, Francesc de Borja. "Els refranys del Tirant lo Blanc". *Butlletí del Diccionari de la Llengua Catalana* 15 (1933), p. 169-72.
- MOUNIN, G. *Los problemas teóricos de la traducción*. Madrid: Gredos, 1986.
- NEWMARK, Peter. *Manual de traducción*. Madrid: Cátedra, 1992.
- PEÑARROJA TORREJÓN, Leopoldo. "Síntaxi i lèxic en el Tirant lo Blanc (Del valencià quatrecentista al valencià modern)". A: *Literatura valenciana del segle XV: Joanot Martorell i Sor Isabel de Villena*. València: Generalitat Valenciana, 1991, p. 37-66.

- PÉREZ VELASCO, Alicia. *'Amadís de Gaula', 'Tirant lo Blanc': estudio comparativo*. Alacant: Universitat d'Alacant, 1986. Memòria de Llicenciatura.
- PONS BORDERIA, Salvador; SANMARTÍN BONO, Ofèlia. "Vers una anàlisi estilística del Tirant lo Blanc". *Afers* 10 (1990), p. 329-61.
- PONS BORDERIA, Salvador; SANMARTÍN BONO, Ofèlia. *Algunes consideracions per a l'anàlisi estilística del 'Tirant lo Blanc'*. València: Ajuntament de València, 1991.
- RAMÍREZ, Pere. "El ritmo de la prosa del *Tirant lo Blanc*". *Versants* 38 (2000), p. 103-116.
- RAMOS, Rafael. "*Tirante el Blanco* a la zaga de *Amadís*". *L'Esclatxa* 0 (1996), p. 14-20.
- RIQUER, Martí de. "Introducción". A: *Tirante el Blanco*. Madrid: Espasa-Calpe, 1974, p. 7-109.
- RIQUER, Martí de. "Joanot Martorell i el Tirant lo Blanch". A: *Història de la literatura catalana*. Barcelona: Ariel, 1965, vol. II, p. 632-721.
- RIQUER, Martí de. "Pròleg". A: *Tirant lo Blanc*. Barcelona: Edicions 62, 1983, p. 11-16.
- RIQUER, Martí de. *Aproximació al 'Tirant lo Blanc'*. Barcelona: Quaderns Crema, 1990.
- STEINER, George. *Afeter Babel: Aspects of Language and Translation*. Londres: Oxford University Press, 1975.
- TOROP, Peeter. "Semiòtica de la traducció, traducció de la Semiòtica." *Signa: Revista de la Asociación Española de Semiòtica* 4 (1995), p. 37-44.
- TURREZ, Itziar. *La lengua en el Siglo de Oro*. Bilbao: Universidad de Deusto, 1987. Tesis doctoral.

2. ANÀLISI LINGÜÍSTICA

Al llarg del nostre estudi hem trobat els mateixos títols reeditats per diversos impressors de tota la Península en un termini relativament curt de temps. A banda que la distribució fos tan limitada que fes necessària la publicació local per atendre la demanda, que la reincidència és possible pel fet que es tracta d'una època primerenca de la impremta, regida per lleis de mercat que encara desconeixem en gran part, sense regulacions sobre l'autoria ni competències delimitades per llei, en un moment en què l'extensió de *privilegios* i *licencias* és una imposició encara progressiva tant en sentit cronològic com geogràfic.

Aquests raonaments podrien explicar el perquè del fenomen, però no el funcionament intern. Determinades reedicions relativament pròximes en el temps i l'espai incumbeixen a alguns títols i impressors concrets, i no són de caràcter general. Es produeixen d'una manera quasi encadenada, fet que podria indicar alguna mena de col·laboració.

Els impressors que hem relacionat pel fet de pertànyer a l'àrea del nostre estudi són, a Saragossa, Juan i Pedro Hurus i Jorge Coci; a Burgos, Fadrique Biel de Basilea; a Valladolid, Juan de Burgos i Diego de Gumiel. Els tres primers comparteixen taller, i Juan de Burgos és el predecessor de Diego de Gumiel al Monasterio de Nuestra Señora de Prado, per la qual cosa podria haver-hi una cessió de títols lògica en la producció interna d'ambdós nuclis; en canvi, sorprèn la interrelació externa entre els tres tallers. El fet convida a pensar en alguna mena de col·laboració tàcita (a falta de documents sobre acords professionals), potser de tipus gremial, o merament amistós, entre determinats impressors.

Clive Griffin confirmava que, al sud de la Península, concretament a Sevilla, “Cromberger había firmado un contrato con Eguía para intercambiar libros y es muy probable que haya hecho lo mismo con otros colegas”.¹ L’operació d’intercanvi, doncs, no és només una sospita, sinó un fet constatat a l’època.

Exposarem per ordre d’aparició cronològica els títols que ens han portat a tancar un cercle a l’entorn d’uns quants impressors. Són els següents:

1) *Les Epistolas de rabí Samuel:*

llatí, Saragossa, Juan Hurus i Juan Planck (c. 1480-1484)
castellà, Saragossa, Juan Hurus (15 d’octubre de 1496)
castellà, Burgos, Fadrique de Basilea (1497)
castellà, Valladolid, Diego de Gumiel (1511).

2) *El Doctrinal de los caballeros:*

castellà, Burgos, Fadrique Biel de Basilea (20 de juny de 1487)
castellà, Valladolid, Juan de Burgos (6 de maig de 1497).

3) *Disticha moralia*, pseudo Cató:

llatí, Saragossa, Pablo Hurus (c. 1488-1490)
castellà, Saragossa, Pablo Hurus (c. 1493)
una part en llatí, Barcelona, Diego de Gumiel (5 de desembre de 1500).

4) *De religione seu de ordinatione animae* de l’abat Isaac:

castellà, Saragossa, Juan Hurus (29 de novembre de 1489)
llatí, Barcelona, Diego de Gumiel (1497).

5) *El Llunari* de Bernat de Granollacs:

castellà, Saragossa, Juan Hurus (1487-1488)
castellà, Saragossa, Pablo Hurus (13 d’agost de 1492)
castellà, Burgos, Fadrique Biel de Basilea (12 de maig de 1493)
castellà, Burgos, Juan de Burgos (24 de març de 1495)
castellà, Saragossa, Pablo Hurus (10 de juny de 1495).

6) *Les Flors de virtuts e de costums*, de Simon de Casia:

castellà, Saragossa (?), Pablo Hurus (?) (c. 1491)
català, Lleida, Enric Botel, 1489
català, Lleida, Enric Botel, 1490
(segons Manuel Jiménez Catalán); i
català, Barcelona, Diego de Gumiel (3 de gener de 1495)

¹ GRIFFIN, Cliff. “Un curioso inventario de libros de 1528.” A: *El libro antiguo Español (Coleccionismo y bibliotecas (siglos XVI-XVII))*. Salamanca: Universidad de Salamanca, 1998, p. 195.

català, Girona, Juan de Valdés (1497)
català, València, Jorge Costilla (?) (1502)

7) *El Llibre de menescalia* de Manuel Dieç:
castellà, Saragossa, Pablo Hurus (6 de maig de 1495)
castellà, Saragossa, Hurus i Coci (16 d'octubre de 1499)
castellà, Valladolid, Juan de Burgos (30 de setembre de 1500).
Aquest és el llibre que, basant-se en criteris tipogràfics, alguns bibliògrafs havien atribuït també a Gumiel.

8) *Postilla super Epistolas et Evangelia* de Gulielmus Parisiensis:
llatí, Barcelona, Diego de Gumiel (7 setembre 1496)
llatí, Saragossa, Jorge Coci: *Postilla siue expositio epistolarum tam domnicalium q[uam] ferialium, necnon quattuor temporum per discursum totius anni* (1506) i *Postille maiores totius anni: cum questionib[us] de nouo additis* (1513).

9) *El Libro del Anticristo* (traduït per Martínez de Ampiés):
castellà, Saragossa, Pablo Hurus (8-15 d'octubre de 1496)
castellà, Burgos, Fadrique Biel de Basilea (1497)
castellà, Valladolid, Juan de Burgos (30 de setembre de 1500).

10) *El Confessional* d'Alfonso del Madrigal, El Tostado:
castellà, Valladolid, Juan de Burgos (c.1501-1502?)
castellà, Burgos, Fadrique Biel de Basilea (29 de gener del 1500)
castellà, Valladolid, Diego de Gumiel (1503).

Aquesta no és una llista tancada: d'altres impressors que aquí no consten també van publicar algun d'aquests títols totalment o parcialment, en una llengua o una altra. El que hem exposat és la coincidència entre un grup d'impressors i un període de temps relativament limitat, almenys en deu casos.

Set d'aquests deu títols són traduccions, la qual cosa fa pensar en una major llibertat respecte de l'original o bé en un segment diferent de públic receptor.

La nostra hipòtesi és que podia existir un pacte previ de cessió d'alguns títols entre alguns impressors (al marge de la pràctica habitual d'estampar llibres prèviament impresos pel taller on es treballa, com els que reproduceix Diego de Gumiel com a successor de Juan de Burgos al taller de Nuestra Señora de Prado, i que hem anomenat abans "cessió interna"), i que aquest tipus de col·laboració permet suposar indicis de

col·laboracions més àmplies, per exemple, en l'àmbit de la traducció o correcció d'un llibre. És a dir, l'intercanvi de mitjans professionals.

Fins ara havíem trobat documents que declaraven la col·laboració de diversos professionals en l'edició d'un llibre, especialment per a l'aportació de material. També hem vist els termes de col·laboració entre impressors, editors i treballadors de tallers. Són contractes de treball per a edicions puntuals, que testimonien l'existència de cercles d'impressors que ajuden a d'altres companys a establir-se o que els faciliten els tràmits professionals, que es presten o venen material o que s'associen de diverses maneres: és el cas d'Hurus, Posa i Brun a Barcelona, o de Gumiel i Valdés a Girona, Gumiel i Costilla a Barcelona i València, d'Enric Botel, Hurus i Coci. D'altra banda, hem trobat documents de demanda on es posa de manifest l'existència de col·laboracions no explicitades prèviament, però que poden deduir-se de les actuacions judicials sobre els professionals implicats. Documents que demostren que les col·laboracions entre impressors havien de ser d'un caràcter més ampli que el que defineixen els documents notariais. Són els que justificarien una possible relació entre tipògrafs per formar "cadena" d'impressors o "rutes" d'impressió determinades per més d'un títol compartit per diversos tallers (hipòtesi materialitzada pel contracte esmentat de Cromberger i Eguía) i, també, com sembla lògic, d'autors i col·laboradors.

Tanmateix, la marca o ensenya tipogràfica podria fer-se ressò d'aquesta mena de relacions encara ambigües. Tot i que la marca és particular de cada impressor, ens ha sorprès comprovar que alguns dissenys, com el del pelicà, el dels lleons i el del crismó de Gumiel són molt semblants quant al contingut amb els d'algun altre dels impressors del grup que assenyalàvem abans (Hurus i Coci). Novament pot rebatre's aquesta hipòtesi amb una explicació més simple però potser més realista: la casualitat o la moda en els emblemes gremials. Fins ara s'ha posat en evidència que la marca indica la

pertinença a un mateix taller, atès que els continuadors d'un primer tipògraf continuen fent servir la seva ensenya (com és el cas de Coci i els seus successors, Bartolomé de Nájera i Pedro Bernuz, que utilitzen igualment la marca del crismó amb els dos lleons a sota). Vindel ja va assenyalar que dins de la marca apareix un senyal que indica el nombre de mestres d'un taller.² Si pogués demostrar-se que el disseny de la marca concorda amb l'ascendència tipogràfica d'una obra, o la seva pertinença a una família o concòrdia d'impressors, seria enormement coherent que Gumiel i Valdés empremssin la marca dels lleons quan ja dirigien tallers separats i imprimien dues edicions del *Flor de virtuts i de costums*, que Gumiel estampés un pelicà que posaria en relació el seu *De Religione* amb el de Juan Hurus, el *Tirant* amb l'iniciador, Pere Miquel, i que a Valladolid i València utilitzés un crismó que simbolitzaria el parentesc d'alguns dels seus títols, com *De los remedios contra próspera y adversa fortuna* de Petrarca, posteriorment editat per Coci, o alguns autors, com el pseudo Sant Bonaventura o Fernán Pérez de Guzmán en qualitat d'autor i traductor d'Hurus, amb aquell impressor de qui originàriament podien dependre.

De tota manera, la hipòtesi de la marca com a símbol d'un tracte de cessió o successió d'obres i col·laboradors entre impressors és difícilment demostrable. Unes poques coincidències no permeten extreure cap conclusió concloent, ni indicar de vegades en quin sentit es produeix el deute de cessió o successió, o quan acaba aquest teòric deute. Per a comprovar-ho caldria verificar un ús més o menys regular de famílies de marques tipogràfiques, una verificació que difícilment pot emprendre's amb coherència ateses les mancances bibliogràfiques que imposa el pas del temps i la falta de referències d'alguns llibres.

² Vegeu l'apartat dedicat a les marques, dins del capítol titolat "Anàlisi bibliogràfica", a la Segona Part.

No obstant això, hem pres amb la major consideració la idea de les “rutes” d’impressió dels títols, perquè ens permetria establir cercles tancats d’autors, traductors i correctors i, amb una mica de sort, ens podria ajudar a descobrir els noms i els cognoms que s’oculten darrera d’alguns anonimats.

2.1. LA HIPÒTESI DEL TRADUCTOR

Arran de la suposició anterior d’interrelació entre tipògrafs que se cedirien títols, autors, traductors, correctors, etc., vam començar a prestar especial atenció a d’altres traduccions del català al castellà en el període comprés entre 1474 i 1511, any de la publicació del *Tirante*, amb la intenció d’aprofundir en la possible autoria de la traducció del nostre llibre de cavalleries. Immediatament va sorgir, dins de l’àmbit professional de Diego de Gumiel, el *Llibre de menescalia* de Manuel Dieç, traslladat del català al castellà per Martín Martínez de Ampiés (o Dampiés). Aquest títol havia estat publicat a Saragossa per Pablo Hurus el 6 de maig de 1495, el va reeditar Jorge Coci el 16 d’octubre de 1499 i posteriorment va sortir del taller de Juan de Burgos, a Valladolid, el 30 de setembre de 1500. A més, és un llibre que, basant-se en criteris tipogràfics, alguns bibliògrafs havien atribuït erròniament a Gumiel, indicatiu que existien similituds importants en el tipus d’impressió.

En primer lloc, vam sotmetre a revisió els textos de Martín Martínez de Ampiés, que ens semblava un possible candidat idoni a traductor del *Tirante el Blanco*, pels trets biogràfics, la formació cultural i la intencionalitat política que rep la traducció, que s’apropa a Ferran II. També, perquè Martínez de Ampiés havia sotmès el *Libro del Anticristo* a una reforma interna similar a la que es practica en el *Tirante*. A més a més,

recordem que els documents i les dades suggereixen que Diego de Gumiel podia haver passat per Saragossa en el trajecte de Barcelona a Valladolid i, per tant, podia haver conegut al diputat de Sos. Així, vam analitzar algunes característiques lingüístiques de Martínez Dampiés, la prosa del qual conté aragonesismes.

No obstant això, quan vam comparar els escrits de Martínez de Ampíes i el text de *Tirante el Blanco* de seguida va resultar obvi que no podia tractar-se, ni lingüísticament ni estilísticament, del mateix autor. El més paradoxal, però, és que ja havíem buscat en el text del *Tirante* empremtes aragoneses, i n'havíem detectat algunes. Aquest indici es va sumar al del cercle de possibles col·laboradors de Gumiel per trobar pistes sobre la identitat del traductor. A partir d'aquí vam anar comparant textos produïts dins de la Corona d'Aragó i també textos produïts dins dels cercles de contacte de Diego de Gumiel.

A continuació exposarem l'anàlisi empresa, en un primer moment, amb la intenció d'identificar a Martín Martínez de Ampíes, *hidalgo* de Sos i diputat de les corts d'Aragó, autor i traductor que escrivia amb reconegudes marques idiomàtiques aragoneses, com a possible traductor de *Tirante el Blanco*.

2.1.1. ANÀLISI TEXTUAL: POSSIBLES ARAGONESISMES AL *TIRANTE EL BLANCO*

Inicialment calia partir d'alguna selecció lèxica que ens servís per a acotar el material d'anàlisi. Vam decidir utilitzar la selecció de materials lingüístics de Martí de Riquer a l'edició castellana d'Espasa-Calpe, i revisar-los buscant-hi vestigis d'un traductor d'origen aragonès. Gràcies a la lectura crítica del professor Martí de Riquer,

que assenyalava una sèrie de paraules en les quals detectava algun punt d'anacronisme lingüístic, errades de diversos tipus i fins i tot traduccions errònies, ha estat possible partir d'un corpus reduït i preseleccionat precisament pel fet de sortir-se de la norma. Només en una segona fase, quan ja havíem detectat l'existència d'aragonesismes, vam recórrer a la base de dades CORDE que ofereix la pàgina electrònica de la Real Academia de la Lengua, perquè hi figura el *Tirante el Blanco* editat per Espasa-Calpe totalment informatitzat. Aquesta base de dades ens va permetre aportar molts més exemples.

L'anàlisi ha estat primerament lèxica, amb l'ajut del *Diccionario de Autoridades* i el *Diccionario Histórico* de la RAE en la seva versió virtual, el *Diccionario Crítico Etimológico Castellano e Hispánico* de Corominas i els diccionaris d'aragonesismes de Borao, Aliaga Jiménez i Alvar. Per a intentar localitzar aragonesismes morfològics i sintàctics ens hem servit també d'*El español y el catalán, juntos y en contraste* de Germà Colón, de l'estudi lingüístic d'Alvar sobre documents de Jaca i, molt especialment, en l'ampli estudi de trets gràfics, fonològics, morfològics i sintàctics de Francho Nagore Laín, *El aragonés del siglo XIV según el texto de la Crónica de San Juan de la Peña*, perquè indica amb ordre i exhaustivitat un gran nombre de trets peculiars i fins i tot únics de l'aragonès medieval. Trets que, un cop traslladats al *Tirante*, s'han anat confirmant o no com a propis de la traducció.³

³ NAGORE LAÍN, Francho. *El aragonés del siglo XIV. Según el texto de la Crónica de San Juan de la Peña*. Huesca: Instituto de Estudios Alto-Aragoneses, 2003. Es tracta d'un estudi exhaustiu i molt ben estructurat sobre l'aragonès del segle XIV, que es basa en la versió aragonesa de la *Crónica de San Juan de la Peña* (primer redactada en llatí, després i quasi simultàniament vessada a l'aragonès i el català), història general de la Corona d'Aragó encarregada per Pere IV. Segons les investigacions aparentment definitives de Rubió i Lluch (RUBIÓ I LLUCH, A. "Estudi sobre l'elaboració de la Crónica de Pere'l Ceremoniós". A: *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans* (1909-1910), citació aportada per NAGORE LAÍN, *Op. cit.*, p. 42), el rei va intervenir en el text però el va donar majorment a escriure als seus col·laboradors de la Cancelleria, és a dir, Tomàs Canyelles i Bernat Descoll. Nagore Laín afirma que "La lengua de la Crón. SJP es un ejemplo modélico del aragonés medieval clásico, de una época en la que está ya plenamente formado y desarrollado, época en que se ha sobrepasado la fase del aragonés medieval arcaico y antiguo, que se revela a lo largo del siglo XIII, y en la que todavía no ha comenzado el proceso

Els resultats que presentem indiquen la presència de trets típicament aragonesos en l'ús i la formació d'una sèrie de termes i conjugacions verbals, trets que de vegades poden ser coincidents amb el castellà o no excloents d'alguns usos minoritaris castellans, però que d'altres vegades tenen un caràcter exclusivament aragonès. També hi ha termes i formes verbals que no hem estat capaços de localitzar, i que presentem perquè tenen l'aparença de neologismes creats a partir d'una base lingüística aragonesa.

No volem acabar aquesta introducció sense deixar ben establert que la nostra intenció és presentar una hipòtesi amb indicis sòlids, però amb l'única intenció d'exposar-la, no pas de confirmar-la. Som conscients de les nostres limitacions pel que fa als mitjans i també a la preparació lingüística necessària per a descobrir l'origen d'un traductor i, molt especialment, el nom. No obstant això, no ens hem volgut estar d'arribar al més lluny possible per tal que, si desperta prou interès per aprofundir-hi, es pugui partir d'una base ferma sobre la qual ampliar aquesta recerca de traces aragoneses al *Tirante el Blanco* de 1511.

2.1.1.1. Anàlisi del lèxic

Tenim una seixantena de termes que, o bé estan documentats abans en aragonès que en castellà, o bé procedeixen de l'àrea lingüística mediterrània (català, occità, francès, italià) mentre en castellà predomina l'ús d'una paraula d'etimologia diferent. En uns pocs casos són típicament aragonesos.

Exposem de primer el terme castellà i a continuació l'expressió catalana original de la qual és traducció (excepte quan el traductor n'ha fet una ampliació, i per tant no hi

de descomposició y de decadencia que va produciendo la influencia del castellano a lo largo del siglo XV, especialmente en la segunda mitad." (p. 621). La *Crónica* ha estat utilitzada com a referència als diccionaris històrics, d'autoritats i d'etimologia per a exemplificar i documentar paraules de procedència aragonesa.

ha mot original). La citació va seguida d'un número romà, que indica a quina de les cinc parts del *Tirante el Blanco* pertany l'exemple, i un número aràbic, que correspon a la pàgina de l'edició d'Espasa-Calpe. El nombre de vegades que apareix el terme al text castellà és fiable, perquè hem utilitzat la base de dades CORDE de la RAE, que conté informatitzat el *Tirante* de 1511 editat per Espasa-Calpe. Això ens permet percebre amb quina freqüència apareix el terme en el marc global del text i fins a quin punt és una solució esporàdica o habitual del traductor.

A la descripció del terme castellà indiquem només el nom del diccionari mencionat (tant si és un diccionari d'aragonesismes moderns, com els de Borao o Aliaga Jiménez, com si és històric; p. ex: Borao, Autoridades, Coromines, etc.), sense el número de pàgina perquè segueixen l'ordre alfabètic habitual. Per contra, anotem el nom de l'autor i la pàgina quan es tracta d'un estudi. Quan no apareixen esmentats els diccionaris o els estudis, és que el mot no hi ha estat registrat.

açalejas < tovallola ben blanca (II-193), que alterna amb **haçalejas** < tovallola (I-257; II-258)

Autoridades 1770: “forma antiq. Azaleja, en testamento de Fernando el Católico; doc. posterior, 1609”.

adón < on (I-24)

Aliaga: (*Benito Coll*) ubicat a Estadilla.

aferes < negocis (I-13; I-165; II-144; II-382; III-243)

afferres, **Aliaga**; **Alvar** (doc. Jaca, 1465); **Autoridades 1726**: “f.m. en plural. Trahe Nebrixa esta voz en sentido de negocios inútiles. No tiene uso alguno en Castilla; y aunque se quiera traer del francés *Affaires*, no corresponde, pues significa los negocios de mucha monta, que a los de poca les añaden el adjetivo *Petits affaires*; y aunque traduce en latín *nugae arum*, tampoco equivale, pues Paserácio dice significa en

Españól las palabras de poca monta; pero en el Réino de Aragón tienen esta voz, aunque antiquada, para significar cualquiera negocio. Lat. *Negotia*. MIGUEL DE MOL. Prolog. 2 de su Repert. Por la necesaria ocupación que tienen en otros fechos de *aferes*”; **Nagore Laín** (p. 574) sobre formació de les paraules.

alvalá (II-294, II-296; II-297; II-301; II-387)

Aliaga; Alvar (doc. Jaca *albara* 1435,1437); **Borao; Autoridades 1726**: “s.m. El despacho, licéncia, testimonio auténtico, escritúra, carta de pago, ù otro instrumento semejante, por donde consta alguna cosa para la fé pública en Puertos, Aduánas, &c. Es voz de poco uso en Castilla. En Valencia y Aragón se conserva y usa comúnmente.. Es Arábiga, y viene de la palabra *Balá*, que significa hizo manifiesta y comprobada alguna cosa, y añadiéndole el artículo Al, vale el instrumento de manifestación, comprobación y seguridad de alguna cosa. Lat. *Schedula, vel rescriptum, quo de vectigalis solutione, aut alia quavis, huiusmodi materia sit probata fides*. PARTIDA.2 tít.9. ley 25. Deben todos estos oficiales dar cuenta al Rey cada año, probando las pagas por las cartas del Rey, ò por los *albaláes* de los que las recibieron. ZUÑIG. Annal. De Sev.fol.319. Por este tiempo era mui freqüente dár los Reyes *albaláes*, ò cartas Reales”. **Corominas**: “Antiguamente *albalá* era femenino, como en árabe (Fueros de Aragón, de h.1300; J.Manuel; López de Ayala. El mismo vocablo árabe dio port.*alvará*, cat. *albarà*. La variante cast. *alvarán*, *albarán* aparece en el Fuero de Madrid de 1202; en las Partidas, como vairante manuscrita; y en textos debidos a autores aragoneses y valencianos de los ss. XIII-XVII”.

arrincar (arrancar; II, 248)

Autoridades 1726: “Es voz de Asturias, Galicia, Murcia y otras partes, usada de la gente rústica e ignorante”; **Corominas**: ”En el dominio castellano, *arrincar* es asturiano (V,R), berciano, murciano y de otras partes (G.Rey, G.Soriano). Antiguamente se halla en en el *Libro de las Aves de la Caça* de López de Ayala (Biblióf.Esp.V, 102), en el *Arte Cisoria* de Villena (Glos.), en las Leyes de Moros de Castilla (s. XIV: *Memor.Hist.Esp.* V, 180), en Apal. 2d, 38b, 105b etc., y en otros textos, particularmente aragoneses (Fuero de Teruel, cit. por Tailander, p.450; los *Evangelios* y *Epístolas* del

s.XV: BDR I, 123; trad. del *De Claris Mulieribus* de Boccaccio, Zaragoza 1494, , fol. 39r: “arrincó la spada” (que presenta también la variante *rancar* , fol. 19r., etc.)”.

barjuleta < botgeta (bossa; I-163)

Alvar presenta *barjuleta* entre els “regionalismos aragoneses” no consignats pel diccionari d’*Autoridades* prèviament a l’obra de Sieso de Bolea; **Autoridades 1726:** Guev., *Arte de marear* (santanderino), *Gr.Conq.Ult*; **Corominas:** “la variante antigua *barjoleta* h.1300, *Gr.Conq.Ult* (...) “La mayor vitalidad en catalán, la rareza del primitivo español, la terminación –eta, la circunstancia de que *barjuleta* se aplicara a una bolsa empleada a la distribución de prebendas en la Corona de Aragón, y especialmente el cambio de *o* átona en *u* característico del cat. oriental, todo llevaría a creer que *barjuleta* sea voz originariamente catalana”.

bonete < bonet (I-136; I-144; I-176; I-212; I-242; I-260; I-278; II-35; II-109; II-136; II-145; V-85)

Corominas: “del cat. *bonet*, diminutivo del b.lat. ABONNIS íd. 1ª doc: 1483, 1484 (Cuentas de Gonzalo de Baeza), 1488, invent. Arag. (y otros en *VRom.* X, 113); *Crón. D. Juan II*, BAE Rivad., t.68, p.673a24; h. 1490 *Celestina*; Apal., 17b; Nebr.; Juan del Encina, *Obras Dramáticas*, ed.Ac., p.128. Además arag. ant. *vonet*, BRAE VI, 744 (a.1496)”

brega < **brega (I-142; I-177; II-48)**

Autoridades 1726: **Quevedo**; Corominas **dóna derivats: “Brega < bregar, 2ªmitad s.XIV en el aragonés Fernández de Heredia: RFE XXII, 77”.**

cale < cal (IV-203), **no cale** (II-210; II-232; II-295; II-372; II-394; III-161; III-172; III-176; III-191; III-208; III-363; IV-134; V-155)

Academia 1780: Ant.; **Borao**; **Corominas:** “impersonal, ant. y arag., ‘importar, convenir’ del lat. CALERE ‘estar caliente’, también ‘estar en un aprieto’, ‘hallarse en actividad’, ‘ser urgente’, ‘intensificarse’. 1ªdoc: Berceo, El uso de *caler*, que empieza a hacerse menos frecuente desde el siglo XIV, tendiendo a restringirse a la frase negativa (*no le cale*), es ya raro en el siglo XVI, y en Cervantes y sus contemporáneos sólo se halla esporádicamente (...) ya en tiempo del marqués de Santillana había envejecido, pues el copista que ejecutó para el Marqués la copia de la 1º *Cróni.Gral* sustituye sistemáticamente *caler* por *cumplir*”.

celada < bacinet (I-219; I-231; I-267; II-185; II-203; II-347; II-360; II-361)

Autoridades 1729: Ambr.Mor. y Lop. Dorot., Ercill. *Arauc*; **Corominas:** “*Celada* ‘casco que cubría el rostro’ [h.1460, *Crón. de Juan II* y de Álvaro de Luna, *Canc*, de Gómez Manrique;]; del mismo origen y significado son el catalán *celada* [1429, ej. De 1459 en *Rom,j.* XVII, 200], oc. *salada* [1495, doc. De los Alpes Marítimos]; > fr.*salade* 1419], it. *celata* [1516, *Orlando furioso*]; lo característico de esta pieza de armadura, según descripción de Leguina, es que servía para tapar el rostro, y sólo en época posterior se introdujo la llamada *celada descubierta*, que deja ver parte de la cara; según datos de Muntaner y Simón, ésta se inventó a principios del s.XIV; antes sólo se usaba *capellina* [s.XIII, cast., cat.], que no cubría más que la parte superior de la cabeza, prolongándola hacia abajo con una cubrenuca de mallas; en vista de tales hechos debemos considerar *celada* como abreviación de *capellina celada* o ‘cubierta’, como ya indicaron Du C. Y M-L (*REW*, 1800), no como derivado del latín CAELARE ‘cincelar’ (Diez), pues la celada no solía llevar mucho adorno y este verbo apenas ha dejado descendencia romance, ni tampoco como derivado de *cielo* (*FEW* II, 36a, pues al ser de forma convexa no era distintivo de la celada frente a la capellina, cervellera, elmo, casco, almete y otras piezas de armadura de la cabeza”).

cití < cetí, setí (I-131)

Corominas: “aceituní: doc. h.1300. En relación con el fr. *satín*, cat. *setí*, it. *setino*, que parecen tener el mismo origen, existió otra forma castellana *saetín* ‘raso’ [Acad. ya 1817; ej. de Tirso en Pagés]. Del francés se tomó *satén* [Acad. 1899 o 1914; ej. de C astro y Serrano, +1896, en Pagés]; del cat., el anticuado *cetí* (*Dhis.*); de un compromiso de éste con *saetín* resulta *saetí* [Acad. ya 1843, del cual será variante *sagatí* [Acad. ya 1817], con influjo de *sarga*: en sus ediciones de 1843 y 1884 daba la Acad. una misma definición a *saetí* y *sagatí*”.

conrear < conrear (III-317)

Autoridades 1729: “Es voz antiquada, y compuesta de la preposición con y del nombre reja, como si se dixera conrejar. ESPEJ. DE LA VID.HUM. lib.1 cap 12”; **Corominas:** “*conrear* ‘cultivar la tierra’ [trad. castellana del *Speculum* de Rodrigo de Zamora, a.1491], del lat. Vg. CORREDARE (...) del mismo origen son cat. *conrear*, oc. *conrezar* fr. *corroyer*, it. *corredare*, pero la voz castellana es sospechosa de catalanismo en vista de su escasa vitalidad, tanto más siendo ajena al portugués”.

contrasús, con un contrasús < e contrapassà (I-193)

No apareix a Autoridades, Academia ni Corominas; però **Nagore Laín** explica les variants *dessus*, *desuso*, *de suso*, *dessus*, *desus*, *ensuso*, amb significat ‘a dalt’, i afirma que “En cualquiera de sus variantes, es de aparición constante en textos aragoneses medievales” (p. 403), mentre que quan explica la formació de les paraules diu que *contra-* “Indica ‘acción contraria’ u ‘oposición’ con respecto al primitivo (...) En cuanto que se emplea también como preposición, se podría considerar también los sustantivos y

verbos que la llevan igualmente compuestos” (p. 575). Al *Tirante* coincideix la idea de *contrasús* amb la del cop de revès, és a dir de baix a dalt, respecte de l’atac previ:

LVII [67...] el cavallero francés tyró gran golpe a Tirante por medio de la cabeça, y Tirante se le rebatió con un contrasús, y de revés dióle un golpe sobre la oreja, y tanto quanto alcançó le hizo caer sobre el pescueço que ayña se le parecieran los sesos.

cortapisa < cortapisa (vora de vestit; V-128; V-135; V-172)

Autoridades 1728: *Crón. Juan II*; **Corominas:** 1ªdoc. 1438 *Corbacho*, 1444, invent.arag. (*BRAE* II, 558), h.1460, *Crón. Juan II*. Se halla ya en Nebrija y en otro inven. Arag. de 1497”.

daça, manadas de daça < garbes de dacça (panotxa de blat; III-82; IV-74)

Corominas: deriva *manada* de MANO i defineix el terme com “‘lo que cabe en la mano (esp. puñado de hierba o cereal’ [h. 1300, *Gr. Conq. De Ultr.*, 299]”, essent més comú l’ús sinònim a ‘rebaño’; també puntualitza que “el sustantivo debiera ser advenedizo, del catalán o lengua de Oc: ahora bien, en catalán se dice más bien *manat* que *manada* y sólo es castizo en el sentido de ‘puñado, manojo’, y en lengua de Oc *menado* ‘rebaño’ es palabra local y ajena a la Edad Media (en gascón existe *mada* (< *manada*) ‘puñado’, que viene de MANUS; también en otras hablas de Oc).” Pel que fa a *daça*, Corominas defineix “DAZA, ‘zahina’, del mismo origen que el cat. merid. *dacsa* ‘maíz’, probablemente del árabe, aunque en este idioma *dáqsa* ‘grano pequeño parecido al mijo’ no está bien documentado. 1ª doc.: *adaza*, 1533, *Hist. de Morgante*; *daza*, *Aut.* El *DHist.* Trae otros dos ejemplos de *adaza*, uno de ellos aragonés, de 1625 (*Orden. de Huertas de Zaragoza*); en todos se trata de un grano, mencionado junto con el trigo, la alfalfa y el panizo. Covarr. registra *daça* o *daxza* (entiéndase *dacsa*) como voz valenciana, ‘cierta caña delgada de simiente, que se siega para dar verde temprano a las bestias’, y agrega que se llama *daxça de las Indias* otra especie que hace unas mazorcas con granos tan grandes como garbanzos, es decir, el maíz. *Aut.*, seguramente fundándose en la primera definición de Covarr., dice que es la ‘alfalfa’ y aclara que se dice en el Reino de Murcia. En lengua catalana *dacsa* (o localmente *datxa*) es hoy el maíz, y se emplea en todo el País Valenciano, en Ibiza y en el Sur del Principado (cita

de Sta. Coloma de Queralt en Ag.)”, per la qual cosa sembla un terme establert abans a tota l'àrea de la Corona d'Aragó abans que a Castella.

damasco < damasch (I-25; I-53; I-58; I-131; I-132; I-214; I-283; II-109; II-290; II-369; II-393; III-82; III-107; III-108; III-286; IV-122; IV-159; V-128; V-135; V-172;)

Autoridades 1732: Lat. *damascenum sericum*. RECOP. lib. 5. tit. 12. l. 23. Que cada vara de *damasco* negro haya de pesar quatro onzas y media. PRAG. DE TASS. año 1680 fol. 6 La vara de *damasco* carmesí de Toledo, à veinte y nueve reales.”; **Corominas:** 1ª doc. *adamasco*, 1439-40, Rodr. de la Cámara: *Dhis.*; *damasco* Nebr. Ambas menciones se refieren a una especie de seda; con el mismo valor en invent. Aragoneses, desde 1444”.

donatíos < donatius (cast.medieval “donadíos”; II-231; V-230)

Autoridades 1732: “es voz anticuada, *Crón.Gral.*”; **Corominas:** ant. y dial. [1236, M.P., *D.L.* 278.4; *Fuero Real*].”.

encarnada (de color carn; III-286)

Autoridades 1732: *Prgm. Tasso* 1680, Quevedo; **Corominas:** “*encarnado* ‘rojo, colorado’ [doc. de San Rosendo, 896, *Festschrift Jud*, 708-9; después no vuelvo a hallar ejs. hasta Quevedo”.

enforrada (folrada; II, 135; II, 218; III, 134; III, 251; III, 258; IV, 259; V, 135),
forrada (II, 44; IV, 260; V, 192)

Corominas: FORRAR “tomado del cat, *folrar* (también *forrar*) o del fr. ant. *ferrer* íd., derivados del cat. ant. *foure*, fr. ant. *fuere*, ‘vaina (de un arma)’, ‘estuche’, procedentes a su vez del gót. FÔDR ‘vaina’ o de su hermano el fránico *FÔDAR (a. alem. ant. *fôtar*, alem. *futter*, neerl. *Voeder* ‘funda, revestimiento, forro’). 1ª doc.: *forar*, muchas veces en invent. arag. de 1444, *BRAE* II, 558, 559; *forrar*, APal. 347b; *forradura* se halla ya en el glosario del Escorial h. 1400, y *foradura* en invent. arag. de 1411, *BRAE* IV, 530, nº 37 (comp. Pottier, *VRom.* X, 156). Además tenemos *forar* 3 veces, y *enforar* una vez, en invent. arag. de 1492 (*BRAE* III, 362, 364); *enforrar*, otra vez, en APal.

(“vestido doblado o *enfornado*”, 273d), “*enforrar* vestidura” en Nebr., en A. De Guevara, y *enfornadura* en la Crón. de Juan II (1460); y *aforrar* es una forma muy corriente desde princip. s. XV (*Canc. de Baena*) hasta la actualidad.

errojos (“cerrojos”, amb *f* muda inicial de la forma contaminada “ferrojos”; IV-68)

Alvar (*El dialecto aragonés*, p. 157) indica que la *f*- inicial es conserva més en aragonès que en d’altres llengües romàniques, i documenta en aragonès tots els derivats de ferro amb *f*-; possiblement el traductor del *Tirante* intenta evitar-los aplicant la solució evolutiva típica, que seria que la *f*- llatina de ferro donés *h* muda en castellà. Per tant, podria ser una ultracorrecció.

escrivano (I-297; I-299), **escrivano** (I-52; I-298; I-300; II-12)

Corominas: “primeramente *escriván* (doc. de 1111, M.P., *Oríg.*, 191), después *escrivano* [h. 1200 *Auto de los Reyes Magos*]; Borao: “Escribano de ración.n. Oficio de la Casa Real de Aragón en el siglo XIV”.

fustas < fustes (embarcació; I-20 primera aparició, en total 85 vegades en el text castellà)

Corominas indica procedència catalana: “lo mismo que *leño* tomó la ac. de ‘buque’, también *fusta* se convirtió en una especie de galera, ac. catalán, donde en la Edad Media es nombre genérico para ‘embarcación’: de ahí también venec. *fusta* (ant. *fusto*), etc. 1428, Woodbr. Documentación de *fusta* (nave) en Castilla en el s.XV, *NRFH* V, 237-8., Nebrija, etc.”.

galeón, galeones < galiotes (II-44; II-45; III-7; V-75); **galea, galeas** (III-13; V-75); **galera, galeras** (II-58 primera aparició, i fins a 126 casos en el text castellà)

Autoridades 1734: “baxel. Ej. un galeón aragonés”; **Corominas** registra *galeón* [1528, Woodbr.; Covarr.] entre els derivats de *galera*, “como también fr. *galion* y cat. *galió* [1583, Balari], que el dicc. Alcover supone de origen castellano, lo cual es muy incierto; también es inseguro que el sufijo tuviera valor aumentativo, pues el dicc. de Fz. de Navarrete nos informa de que los antiguos podían ser de remos y de poco porte; en todo caso, el vocablo francés ya se halla a fin s. XIII (Joinville), y es desde allí de donde se propagaría a los demás romances”, i també el derivat *galera* en sentit de *galerada*, una acepció de *galera* que “se documenta en catalán desde 1505, en cast. Desde 1615 (Suárez de Figueroa) y parece muy posible que Cervantes juegue del vocablo en este sentido al decir que el autor de *Tirant lo Blanc* merece que le *echen a galeras para toda la vida* (cf. Riquer, *RFE* XVII 1943, 82-86)”. Pel que fa a *galera* com a paraula d’origen, Corominas indica: “Se cita también *galera* en un documento en bajo latín de

San Juan de la Peña, escrito en la era 1168, o sea en 1130, y citado por Du C. Pero es documento apócrifo o por lo menos fechado falsamente, pues en esta época Aragón no tenía salida al mar, y por lo tanto mal podía su rey Alfonso el Batallador fabricar galeras para tomar la ciudad de Bayona. Se tratará de un Alfonso posterior, que haría galeras, en un puerto catalán, naturalmente, pero es extraño que según el texto reproducido por Du C. se tratase de galeras fabricadas en Bayona para tomar esta ciudad, lo cual es absurdo. En catalán *galera* aparece desde fin s. XIII (Desclot, *N. Cl.* II, 88; Eiximenis, a. 1381-6, *N. Cl.* VI, 72; Antoni Canals, *Scipió*, p. 58; Vidos cita ej. de 1390). Desde el catalán se propagó a los demás idiomas esta forma, debida a una adaptación de la terminación *-ea* al sufijo frecuente *-era*, comp. *trinchera*, *romero*, cat. *corxera* ‘corchea’, y más arriba *FERRERUELO*; el cat. ant. *Galea* desde 1120 (Alcover).” **Colón**: “Vengamos a la discutida palabra *galera*. Como se sabe, la forma originaria es en todos los romances *galea*. El paso a *galera*, según Corominas, se debe al catalán. Desde luego en castellano esta forma aflora tan solamente a mediados del siglo XV (Crón. de D. Pedro Niño). Se da el caso de que Du Cange cita un diploma bajolatino de San Juan de la Peña del siglo XII, pero resulta muy sospechoso, en particular porque Aragón no tiene salida al mar y por otros motivos de índole filológica. No obstante a lo largo del siglo XIV topamos en documentos aragoneses de 1341 y 1360 con *galera*, y en otro de 1360 cuento la misma tres veces [*Anuari de l’Institut d’Estudis Catalans* III (1909-1910) p.257]. Obsérvese que *galera* es frecuente en catalán en el siglo XIII. En una escritura latina del representante del rey Jaime I (1237) se alude a una *gualera* de Génova capturada por los catalanes (“...quod in *gualera* Janue capta per catalanos..., in eadem *gualera*...) y en buen romance ya sale junto a *galea* desde 1284. Luego usa *galera* Desclot. Por otro lado, como ha puesto de relieve Eberenz, las variantes *galerassa* y *galaró* por *galeassa* y *galió* son muestra de las formaciones con *-r-* en catalán. Este idioma es el causante de que en el vecino reino haya arraigado tan pronto *galera*. El castellano sigue en el XV y todo lleva a la conclusión de que nuestro aragonés desempeña un papel importante en el cambio formal de *galea* a *galera*”.

linaje < línea (I-9 primera aparición d’un total de 84), **linage** (I-28; II-139; II-171; II-178; II-185; II-312; III-19; III-26; III-150; III-155)

Academia 1832; Corominas: explica *linaje* “tomado del cat. *llinatge* íd., disimilación de *llinyatge*, derivado del arcaico *llinya* por ‘línea’, común a varios romances (...) salvo el castellano y el catalán, pero la disimilación, que era fatal en catalán (en medio de las dos palatales *ll-* y *-ny-*), no se explicaría en castellano, por lo cual y por el carácter no castizo en cast. de las formaciones en *-aje*, es seguro que en esta lengua se tomó de la del *Tirante* y Pedro el Ceremonioso, de donde procedieron tantas palabras de esta rama semántica, como *pundonor*, *orgullo*, *ufano*, *cartel*, etc.; nótese que al menos en la forma despalatalizada, *linaje* no es palabra muy antigua en castellano (Nebrija), pues en el *Liber Regum* se lee *lignage* y es probable que en Berceo y en el doc. de 1107 y 1209 *n* sea la consabida grafía imperfecta por *ñ*; en catalán, desde luego, se documenta copiosamente desde los orígenes del idioma (Jaime I, etc.)”.

gocetes < goçetes (II-346)

Academia 1803; Corominas: “gocete, sobaquera de malla sujeta a la cuera de armar, para proteger las axilas’, ‘rodete de cuero o hierro que se clavaba en la manija de la lanza’, del fr. *gousset*, 1ª ac. ‘bolsillo’, derivado de *gousse* ‘vaina de legumbre’, de origen incierto. 1ª doc.: 1ª ac., inventario arag. de 1426 [‘Hunas cuyraças con sus *gocetes* de bandas, guarnidas con cuero blanco’, *BRAE* VI, 738].” También indica Corominas que aquest terme falta a Nebr., APal, Covarr., Oudin, *Aut.*

gorguera < gonella (Riquer indica que, per a Bernis, “la gonella aragonesa era el brial castellano”; I-136), **brial** (I-176 primera aparició de 23 casos en tot el text)

Alonso: “cast: gonela (túnica), gorguera (cuello alechugado), arag: gorguera (pieza cuello armadura) inventario arag.1362; **Autoridades 1734:** referencia a *Calisto y Melibea*; **Corominas:** “Derivados de *gorja* son: *gorjal* ‘gorguera’, ‘orla que rodea el cuello’ [1476, invent. arag., *VRom.* X, 162; 1555, Hernández de Velasco; Fr. L. de León, E. de Salazar: Fcha.]”. Podria tractar-se, doncs, d’ultracorrecció del traductor per evitar coincidir amb el mot aragonès: desconeixent que la *gonela* era en castellà una túnica, i abans de donar-li el valor que té la mateixa paraula en aragonès (‘coll d’armadura’), preferiria canviar a *gorguera* i referir-se a un ‘cuello alechugado’, que no se surt de context.

humil < obedient (II-194: como humil servidor, beso las manos a vuestra alteza < Com servidor obedient de l’altesa vostra vos faç infinites gràcies)

Academia 1803: “Adj. Ant. Lo mismo que humilde.” Per tant, pot ser un error procedent de la llengua mare del traductor.

jaqueta < jaquet (II-35)

Academia 1837; Corominas: defensa l’origen francès de la paraula, per a ell inapelable, i presenta una primera documentació en aragonès molt anterior a la

castellana: “CHAQUETA, tomado del fr. *jaquette* ‘chaqué’, ‘chaqueta larga’, especialmente la que antes llevaban los campesinos, derivado del fr. antic. *jaque* m. ‘especie de jubón’, ‘cota de malla’, y éste probablemente del fr. antic. *jacques*, ‘campesino’, denominación tomada del nombre propio Jacques ‘Santiago’; las antiguas voces castellanas *jaco* (o *jaque*) y *jaqueta* son también galicismos, aunque de fecha anterior. *1ª doc* 1804, Moratín; Acad. 1817, no 1783; cita de Javier Burgos, + 1849, en Pagés; *jaque* ‘cota de malla’ 1369, *Cortes de Cast. y León* II, 178; *jaqueta* s. XIV, invent. Arag. (*BRAE* IV, 218)”.

jazarán < gesaran (II-35; II-36; II-109; II-191)

Academia 1899, “jacerina”; **Corominas** el fa derivat de “JACERINO, *cota jacerina* ‘cota de mallas’, probablemente a del ár. *gazairi* ‘argelino’, derivado de *al-Gazair* ‘Argel’, de donde parecen haberse traído estas cotas. *1ª doc* 1586, Diego de Torres, *Historia de los Terifes*. (...) Tiene razón Dozy, *Gloss.* 289, al señalar esta laguna de nuestra documentación y subrayar que el cast. *jacerina* y el it. *ghiazzarino* íd. son inseparables del fr. ant. *jaseran*, oc. ant. *jazeren* de igual significado”, i especifica que “De ahí se tomó el cat. ant. *gesaran* (Ag.), cast. ant. *jasarán*, *jacerán*, *jaserán*, del cual da ej. el propio Dozy”; però en canvi Dozy n’ofereix una evolució que Corominas rebutja a favor de l’etimologia de Covarrubias, acceptada per Diez, Engelmann, Eguilaz, el *DGén*, Gamillscheg i Saineán: “en iberorromance e italiano se sustituyó la terminación arábiga gentilicia *-i* por la castellana equivalente *-ino*, y en lengua de Oc y francés se hizo lo mismo con la terminación autóctona correspondiente *-enc*.” Per tant, estem davant d’un terme que, com d’altres, s’expandeix del francès i l’occità cap al català i el castellà antics, i que el traductor utilitza en una forma no evolucionada, que no registra cap diccionari de l’Acadèmia (que només inclou *jacerina*), i que possiblement es transforma al passar per l’Aragó.

jubón (I-128; II-36; II-44; II-80; II-180; II-405; III-180; IV-259; V-192), **jubones** (geserons e jaquetes; I,-144; I-214; II-58; II-204; II-205; II-396)

Autoridades 1734: origen àrab, doc. *Gram de Tasso* 1680; **Alvar** documenta *jupon*. No sorprèn una possible influència mossàrab en el vestuari si el traductor és d’origen aragonès.

lavor < llavor (gra; I-74; I-75; I-76; I-77; IV-110)

Autoridades 1734: “LABÓR (8ª acep.). s.f. Se llama en Aragón a la simiente de la seda que se aviva. Lat. *Semen bombycinum*.; **Aliaga**; **Borao**: “labor.p. simiente de los gusanos de seda”.

lijado (ferit, mal ferit; I-166; I-238; III-202; IV-123; IV-256)

Academia 1817: “pp. De lijar. Lijar: lo mismo que lastimar”; **Aliaga**; **Autoridades 1734**: “LISIADO, DA. (2ª acep.). part.pass. del verbo Lisiar. Vale también aficionado y deseoso de conseguir alguna cosa. En este sentido es voz usada en Aragón”; **Corominas**: dóna l’etimologia de la paraula i les principals accepcions relacionades

amb ferir, però indica: “J. de Valdés en su *Diál. de la L.*: “*lissiar* dicen algunos por *cortar*, y es vocablo antiguo, corrompido según pienso de *laedere*... *cortar* es general a muchas cosas, y *lissiar* solamente significa herir con hierro, no quisiera que lo uviéramos dexado... lo usamos en otra significación... un caballo muy grueso deximos que sta *lissiado*, y quando... uno quiere mucho una cosa, deximos que sta *lissiado* por ella” (111.20); *Aut.* da esta última acepción como especialmente aragonesa”. En el *Tirante*, la paraula incorpora la correspondència s>j aragonesa.

loar (aprovar; I-49; I-273; II-223; II-263; II-271; III-57; IV-30; IV-35; IV-160; IV-281; V-181)

Autoridades 1734: doc. a VENEG. *Agon. Unt.* 6 cap. 6; **Corominas** només parla de *loar* en sentit d'*alabar*, “1ª doc. *laudar, Cid; loar*, h. 1250, *Setenario*, fº 4 vº a; 1ª *Crón. Gral.*, 186a16, 846b51; Juan Manuel; Juan Ruiz”, però també indica que “de *loar* y sus derivados sólo hay algunos ejs. en la 2ª mitad del s. XIII (*loa*, en el *Apol.*, 77, de lenguaje aragonés y catalanizante, aunque luego se generaliza: *loamiento, Yúçuf*, 1; *loar*, en *Calila* (ed. Allen, 150.220, 73.424, en Juan Manuel, Juar Ruiz, APal, Nebr., etc. Nunca fué palabra muy corriente, aunque pertenecía al lenguaje noble y aun podía salir en algún proverbio de estilo elevado. (...) Más vivaz se ha demostrado el cat. *lloar*, aunque literario en el día, y quizá algo más aún el port. y gall. *louvar*”.

loba, lobas < gramalles, cloches (loba, sense mànigues; clocha, túnica o capa; I-116; I-305; II-285; II-375)

Autoridades 1734: doc. a *Prag. De Tasso.*, 1680; **Corominas** indica que “la *loba* catalana era negra, como vestido de luto, según los docs. De Aguiló”, i fa *loba* derivat d’”HOPA, ‘vestidura talar a modo de túnica o sotana cerrada’, palabra propia de los tres romances hispánicos, de origen incierto; parece haber relación con *hopalanda* y con *loba*, que designan vestiduras semejantes, y es probable que la primera y la última de estas tres palabras procedan del griego *λόπη*, ‘manto de piel’, y que *hopalanda* resulte de un cruce de *hopa* con una variante de *BALANDRÁN* (it. *Palandra, pelanda, pellarda*), pero quedan varios puntos oscuros por dilucidar. 1ª doc.: *hopa*, doc. zaragozano de med. S. XIV (“Embié vos una carta... que me enbiasedes la *hopa* de seda e la *hopa* cardena porque la he mucho menester para estas bodas del Conde”, *BRAE* IV, 341). Más documentación: “Un tabardo e *hopa* de hombre, de panyo de Londres vermellyo”, invent. Arag. de 1380, *BRAE* II, 556.” La primera documentació castellana que aporta és de 1380 i 1420. También indica Corominas: “es comprensible que el cultismo eclesiástico *λόπη* se cambiara en *opa*, por deglutinación, en unas partes, o que de conservar la inicial se le identificara con LUPA y se le cambiara la -P- en -b-.” D’altra banda, Corominas defineix “GRAMALLA, ‘vestidura larga hasta los pies que

empleaban los magistrados, especialmente en la Corona de Aragón', del cat. *gramalla*, de origen incierto. *Iª doc.* invent. Arag. de 1397 y 1406 (*BRAE* IV, 219; III, 361); *gramaya*, invent. Arag. de 1403 ("Una piel de hombre... Una *gramaya* de panyo negro. Dos mantones", *BRAE* IV, 523) y en Juan de Mena, en rima con *aya*, *caya* y *çumaya* (Obras del M. de Santillana, p. 265); *gramalla*, Covarr. Dice éste "es una ropa rozagante, de grana o terciopelo carmesí, con ciertas insignias de oro, la qual en la Corona de Aragón traen los Jurados, que son las Justicias y Cabezas de las Repúblicas...". Figura también en Oudin y en *Aut.*, que dice ser "a manera de bata, con mangas en punta, como la de los Religiosos Agustinos, de que se usó mucho en lo Antiguo y aun hoy se conserva en algunas partes, especialmente en el Reino de Aragón; cita ej. en la *Historia de Segovia* de Colmenares (1640)". Per tant, podria ser també un cas d'ultracorrecció: el traductor, per evitar caure en un aragonesisme com *gramalla* a inicis del segle XVI (quan el terme ja només designava una mena de toga de magistrat propia de la Corona d'Aragó), recorre a emprar *loba*, paraula més estesa a Castella, tot i que també és un terme àmpliament documentat en aragonès.

mamellucos < mamelluts (I-307)

Academia 1803: "mameluco"; **Autoridades 1732:** doc. 1585; **Corominas** ho deriva "del ár. mamluk 'esclavo, sirviente', participio pasivo de málak, 'poseer'. *Iª doc.*: 1585, López Tamarid". Podria tractar-se d'un altre cas d'influència lingüística pel contacte mossàrab.

llegar al cabo (**dur a terme; I- 49; I-194**); llegar al fin (**dur a terme; III-338**)

Borao: **llega. A. Acción y efecto de recoger, allegar o juntar. D. "Hacer la llega", recoger limosna los frailes, hermitaños o santeros; d'on podria procedir la confusió conceptual entre "llevar" i "llegar".** Nagore Laín destaca que "la expresión *de su cabo*, donde *cabo* procede del sustantivo CAPUT con valor pronominal, es semejante a SE IPSUM, y vale por 'de sí mismo, por sí mismo, por sí solo'" (p. 341), posant d'exemple *Assimismo de su cabo los aragoneses se tractoron que enviassen por don Remiro*, i atribueix l'explicació a Menéndez Pidal (*Orígenes*, p. 345); també amb l'accepció 'otra vez, de nuevo': *después que hubo recibida aquesta*

muller çaguera, non fizo afferes de cabo ni buenos ni cominales, on “*cabo* procede del lat. CAPUT ‘cabeza’ utilizado en la acepción de ‘extremo’. Compárese con la locución *de nuevo* ‘nuevamente’, ‘como cosa nueva’: *mas non lo han agora de nuevo porque por privilegio lo han antigament*” (p. 431). Aliaga: “CABO (cabos) s.m. Lo mismo que puntos. Es voz usada en Aragón. Lat. *Capita*. Blanc: Modo de proceder en Cort. cap.17 . Estos memoriales han de ir à modo de capitulos ò *cabos* , dexando blanco entre uno y otro donde pueda cojer esta respuesta”. És expressió habitual en l’escriptor aragonès contemporani Martín Martínez de Ampies, però també a l’*Amadís de Gaula*, les *Sergas de Esplandián*, *Belianís de Grecia* i *La Diana* de Jorge Montemayor, segons pot comprovar-se a la base de dades de la RAE.

mançana < cap (pom de la daga; I-174)

Corominas explica l’etimologia de “POMO, ‘fruto comestible del árbol’” i indica: “Es probable que las acs. traslaticias, de las que no hay ejs. hasta fines del s. XVI, se tomaran del it. o más bien del cat., donde ya aparece *pom d’espasa* en doc. del s. XIV (¿o XIII?: *Col. Arch.* VI, 37, en Ag.) y con mucha frecuencia desde princ. del s. XV (la popularidad y antiguas raíces de *pom* ‘pomo de esencias’ en este idioma se revela por el significado secundario que allí ha tomado *pom*, expresión normal de la idea de ‘ramillete de flores’. De ahí se tomó el murc. *pomo*, ya señalado por *Aut.* Además *pom de llit* ‘bola que remata un montante de la cama ‘ [1575, Ag., s.v. *pomp*]); en particular *pomo de espada* no sale hasta Minsheu (1623), Oudin (con referencia a *poma de espada*) y Saavedra Fajardo (1640), y es ajeno aun a Covarr.: lo castizo parece ser *puño* o *guarnición*; *pomo de esencias*, etc., aparece primeramente en Fonseca (1596) y M. Alemán (Fcha.)”. Podria ser un cas d’ultracorrecció per part del traductor, que castellanitza una acepció poc corrent de *pom*; de tota manera, no podem saber si *mançana* com a pom d’espasa era freqüent dins l’àrea castellanoparlant aragonesa, perquè no sembla haver-hi documents que ho testimoniïn, raó per la qual és una hipòtesi poc sostenible.

meytat (I-60), **meytad** (I-11, primera aparició de les 18 vegades que surt al text), **meitad** (II-214), **metad** (I-60; I-213; I-226; I-305), **mitad** (I-21; I-44; II-356; III-82; III-93; III-261; IV-25; IV-120; IV-121; IV-132)

Academia 1803: “s.f.ant. Lo mismo que mitad”; **Alvar**, Jaca 1376; **Corominas**: “*Mitad* [*meatad*, *Cid*, etc.; *mitad*, 1213; para las múltiples variantes de este vocablo en el castellano primitivo, vid. M.P., *Oríg.*, 272-8: en el s. XIII predominan *meetad*, *meatad* y *metad* en León, *meatad* en Castilla y *mitad* en Aragón]”, la qual cosa confirma la forma

registrada en doc. notarial de Jaca; **Menéndez Pidal** l'analitza i conclou: “*meitad* es en Castilla y Aragón la forma segunda en uso durante el siglo XIII. En el XIV se difunde mucho en Castilla y continúa en el siglo XV, prolongándose su uso algo hasta entrado el XVI”, i sobre la forma *mitad* afirma que “es desconocida en los documentos castellanos del XIII; se usa poco en León, pero es ya la forma dominante en Aragón” (p. 265-270); **Nagore Laín** indica que *meytat* està documentat a Osca el 1293 i a Jaca el 1299, i després d'un seguit d'exemples conclou que “como se ve, la forma predominante y generalizada en el aragonés medieval es *meytat*, al menos en la segunda mitad del s. XIII y en el s. XIV, con las únicas excepciones del *Vidal Mayor* que, curiosamente, utiliza preferentemente *mitad* a mediados del s. XIII, y de los *DAAA*, excepciones ambas donde tampoco *meytad* es forma desconocida” (p. 305).

nólite < nòlit (“flete”; III-7)

Autoridades 1734: “Nólito”, doc. Covarrubias i *Vocabulario P. Alcalá*; **Corominas:** defineix “FLETE, ‘precio estipulado por el alquiler de una nave’, del fr. *fret*”, amb una “1ª doc.: ‘frete que paga el pasajero: *naulum*”, Nebr.; *flete*, 1478 (Woodbr.), 1570, C. de las Casas; el verbo correspondiente aparece desde el s. XIII”, i indica que “los demás romances, y en particular el italiano (*nolo*) y el catalán (*nòlit*) conservaron el grecolatino NAULUM”; afegeix que “el sinónimo raro *nólit* (Nebr.) o *nólito* (1440) se tomó del cat. *nòlit* íd. (1284; cat. *noli* 1394, *noliejar* s. XIII), que procede indirectamente del griego”. Sembla, doncs, que el traductor ha castellanitzat la paraula a la seva manera en desconèixer que en castellà la terminació estranya però correcta, segons Nebrija, és *nólit* o *nólito*.

onça (pantera; I-154; II-132)

Autoridades 1737: *onza*, doc. Covarrubias; **Corominas:** “Desde Diez se viene admitiendo que *onza* ‘especie de pantera’ [-ça, Nebr.; Cej. VII, § 96), cat. *onça* y *unça* (ambos ya en Lulio, s. XIII: *Meravelles* II, 89, 132.5, 7, 139.15; *unça* ibid. 124, 130, 132.9, 138.25, 27, 139.5, 16, 21), mozár. *Únça* (PAlc.), fr. *once* [s. XIII] sale de un LUNCEA del latín vulgar, derivado de esta voz griega, con deglutinación del artículo, que se conservó en el it. *lonza* [Dante]; en realidad, sin embargo, es etimología incierta”, però en qualsevol cas lligada a l'àrea lingüística de la Corona d'Aragó.

parleros, malos parleros < mals parlants (II-268; III-147)

Corominas: documenta “parlero” a Berceo, però el deriva l'arrel del llatí ‘parabolari’, ‘hacer comparaciones, frases’ passant per l'oc. *parlar* “(¿o del cat. o fr.?)”, per la qual cosa el destaquem com un altre cas d'evolució des de les llengües orientals.

passador, passadores (fletxes; II-11; II-93; III-15; IV-166)

Autoridades 1737: doc. a PELLIC. *Argen.* Part. 2 libro 2 cap. 7; **Nagore Laín**, doc. p. 595.

peales < peüichs (II-396)

Alvar: documenta *pial*, ‘caletín de lana’ < *pedale* com a forma evolutiva típicament aragonesa a *El dialecto aragonés*, p. 155); **Autoridades 1737:** doc. Covarrubias i Nebrija; **Corominas:** “*peal* [“*pedule...* es *peal* que aprovecha a los pies”, APal. 105d; ”udo, pedulis”, Nebr.”)

poste < argue (“cabestrante”, en castellà; II-43; II-44)

Corominas: “*cabestrante* es vocablo de la terminología atlántica, mientras que en el mare nostrum el vocablo indígena es el cat. y oc. *argue*, it. *àrgano*; *cabestrante* sólo aparece como italiano en traducciones del castellano o del portugués (Sacaría), y en catalán es sólo término de minería”. Probablement el traductor desconeix el terme castellà que, en aquest cas, era de procedència atlàntica. En lloc del terme específic, i per evitar el calc, aplica un equivalent de sentit més ampli.

prima, su nariz era muy prima, afylada < nas prim (II-137)

Corominas: comenta l’accepció ‘fino, opuesto a grueso’, “especialmente frecuente en aragonés: “un peynador de tela *prima*”, invent. de 1497, en otro de 1373 (*BRAE* II, 87, 86, 89; IV, 347), y en el fuero de 1350 (*RFE* XXII, 142, con antonimia explícita de *groso*); con lo cual llegamos al sentido del cat. *prim* ‘delgado, flaco’, que quizá ya puede ser el de alguno de estos ejs. aragoneses (así en Venasque, Feraz, p. 89), y que se extiende por el sur de Francia hasta Lión (*ZRPh.* LV, 512)”.

primo < oncle (I-129, I-135; Alencastre, duc d’Anglaterra)

Corominas: “la oposición entre el arag. Sobrino y el cat. Cosí es ya antigua, pues Jaime I en su crónica del s. XIII ya pone aquella palabra en boca de un noble aragonés al mismo tiempo que dice cosí en su catalán” También anota la relación entre *sobrino* i *consobrino*. En el caso del *Tirante* señalemos la posibilidad que la confusión entre *primo* i *cosí* haya contaminado la traducción d'*oncle*.

pro, aunque pro me basta; yra es y será pro vengança y contentación de mi espíritu < prou (suficiente; II-329; IV-64)

Alvar: documenta *pro* a *El dialecto aragonés*, i a *Estudios sobre el dialecto aragonés* afegeix un ejemplo: “prou: ‘esto dixo publicamente a este confesante pro veces con la malenconia que contra el dicho Anchias tenía’. Cag. 96”(p. 137).

proante, el almirante se fue donde estaban las fustas y contó con los proantes y pagóles todo < patrons (V, 73)

Corominas: indica que *proa* “se trata ante todo de un término mediterráneo; el fr. *proue* es préstamo, según Vidos, del it.; la vieja voz castiza en este idioma es *l'avant*, y este término atlántico se comunicó también a la Península Ibérica, por lo menos en combinaciones como *trinquete de avante*, que en port. ya se documenta h. 1540”; es posible pensar que el traductor improvisa una d'aquestes combinacions que segons Corominas s'utilitzaven a la Península a partir de la terminología atlántica, per tal d'evitar la paraula *patrón* [APal. 7b, 80 d], que potser li semblava massa catalana.

punchar < punzar (I-113)

Aliaga (Benito Coll): “puncho” s.m. Púa, espina, pincho en Ribagorza; **Autoridades 1737:** Ant.; **Borao:** “Punchar.c. Punzar”. La solución gráfica *ch* es aragonesa, en castellano sería *z*.

que trae las vezes < portantveus (II-89)

Corominas: reúne una serie de términos formados con el verbo PORTAR, entre ellos *portavoz*, i explica que “faltan todos aún en *Aut.*, y en su mayoría se tomaron

o adaptaron del fr. (...) *Portanvecas* ‘lugarteniente’ arag. [doc. de 1415, *BRAE* VIII, 335], adaptación del cat. ant. *portantveus* íd., compuesto de *portant* ‘el que lleva’ y el cat. ant. *veu* ‘vez’ (no de *veu* ‘voz’). Sembla, doncs, que el traductor adapta el mot al castellà d’acord amb l’expressió aragonesa *portanvecas*.

quixote < arnès (protecció de la cuixa; I, 59)

Autoridades 1737: doc. *Chrón. del R. D. Juan el II*, Año 29 cap. 155; **Corominas:** “QUIJOTE, ‘pieza del arnés destinada a cubrir el muslo’, del antiguo *cuxot*, tomado del cat. *cuixot* íd., derivado de *cuixa* ‘muslo’ (lat. COXA íd.). *1ª doc.* J. Ruiz (“*quixotes* e canilleras”, 1593a.) Está también en Nebr. (...) La forma primitiva se encuentra antiguamente en Aragón: *cuxot* en el fuero de 1350 (*RFE* XXII, 125-6, con cita de otros ejs.), “*coxotes*, *cameras*, *braçales* e *mosequines*” inventario arag. de 1354 (*BRAE* II, 707). Pero como COXA no se conservó en cast. como nombre del ‘muslo’ y sí en cat. (comp. oc. *cueissa*, fr. *cuisse*, it. *cossa*), y como *cuixot* se registra en cat. desde 1280, no sólo como nombre del quijote, sino también de la pernera de los pantalones, del jamón, y en otras acs. (vid. Alcover), es forzoso admitir que el vocablo se tomó del cat., junto con tantos términos de armadura y caballería; el paso de *cuis-* a *quix-* es comprensible por la pronunciación de muchas hablas cat., donde la *i* no es muda en esta combinación, e indudablemente actuó de factor determinante el deseo de incorporar este vocablo, aislado en el nuevo idioma, a una familia de palabras cast., la de QUIJADA y *desquijarar*.”). La grafía x per representar /ʃ/ és freqüent en la traducció.

ras (tel·la; I-86, primera aparició dels 17 casos que presenta el text), **raso** (II-389; III-107; III-180; III-300; V-135)

Borao: “Ras.d. Paño de tapicería”; **Corominas:** no documenta *raso* com a ‘tela de seda lustrosa’ fins el 1570, a C. de las Casas, i posteriorment al *Quijote*, mentre que en català indica *ras* al *Tirant* i localitza “tres banquales de *Raz*, labor de brotería” a un inventari aragonés de 1497 i a un altre de 1444 (*BRAE* II, 91, 558), i el derivat “un baldaquí *rasinado*” a un inventari de 1277 (Arch. Cat. Toledo, X-12-1-1, comun. de A. Castro), i li atribueix, doncs, un ús anterior a l’àrea mediterrània.

reduyr en escrito < deduir (segons Riquer, en català medieval s’utilitzava “reduir en escrit”; I-; II-245 reducir)

Alvar: *redueytos*, Jaca 1376; **Autoridades 1737:** accepció “ceñir o resumir en buenas razones un discurso, oración, etc” doc. posterior: a Solís, *Hist. de Nuev. Esp.* Libro 5 cap.2.

rescañadas < arapades (II-254); rescaño < arap (“rasguño”, I-62; III-90)

Corominas: “*Rasguñar* [h. 1580, Fr. Luis de Granada, *Aut.*] no es derivado ni compuesto de *rasgar*, sino alteración, por influjo de este verbo, del anticuado *rascuñar*,

que a su vez lo es de *rescañar* [h. 1300, *Gr. Conq. Ultr.*], derivado de *rascar*, pero alterado por el influjo de *uña*; *rasguño* [*rascuño*, 1490, *Celestina V.* nota 3]; *rasguñuelo*, *rascañadura* [h. 1300, Fueros de Aragón, cita s.v. *LIVIANO*].”

riesgo, a todo riesgo (responsabilitat; I-47, primera aparició dels 36 casos que presenta el text), **arriscar** (II-381)

Aliaga; Alvar: *risch*, Jaca 1437; **Autoridades 1737:** “ARRISQUE. S.m. Riesgo, peligro y trance aventurado. Es término antiquado de Aragón. Lat. *Periculum. Diserimen*. ACT. DE CORT: DE ARAG. fol.74. La dicha arrendación haya de correr y corra à todo *arrisque*, peligro y caso fortuito del dicho arrendador”; **Corominas:** explica que l’accepció documentada més antiga és la de *riesgo* en sentit de divisió o desavinença (h. 1300, *Gr. Conq. Ult.*), mentre que només troba el sentit de perill a partir de 1570 (C. de las Casas, “aparición tardía”, i afegeix que “lo que antes se encuentra no es en manera alguna *arriesgar*, sino *arriscar*”. En qualsevol cas, sobre aquesta segona accepció troba a les Actes de les Corts d’Aragó: “la dicha arrendación haya de correr y corra a todo *arrisque*, peligro y caso fortuito del arrendador” (Cej.), mentre que considera la forma *risco* (en sentit de perill, no d’accident eogràfic) derivada de l’italià, i troba *risco* en portuguès i *risc* en català, aquest darrer documentat abans, des del segle XIV i en el *Consolat del Mar* amb sentit comercial.

riste, lança en el riste (III-85), **ristre** (I-170; I-228; I-230)

Academia 1925: “Riste. Ant. ristre”; **Corominas:** documenta RISTRE per primera vegada el 1499, “en libros de caballerías a partir del *Oliveros de Castilla* (...) y en los diccionarios no se encuentra hasta 1591, el de Percivale”. El cat. *rest m.*, en el mismo sentido, es ya frecuente en el s. XV (*Tirante*, etc.), y existe también en italiano como femenino, *resta*, mientras que no está documentado en occitano ni en francés. (...) la segunda *r* apareció por repercusión de la primera y el diptongo *ie* se redujo a *i* igual que en *ristra*, *arista*, *prisa*, etc.” És a dir, que indica una evolució a partir del català *i*, curiosament, lligada als llibres de cavalleries. El fet que aparegui als diccionaris amb molta posterioritat ens ajuda a relativitzar resultats.

ruxar, se ruxó < ruxà’s (“se roció”; III-345)

Aliaga; Alvar: (*Benito Coll*) “ruixá” v.a. rociar en Ribagorza, “ruizada” s.f. rociada/ 2. Lluvia fuerte y de corta duración en Ribagorza; **Autoridades 1737:** RUXAR. V.a. Regar con agua alguna cosa. Es voz de Aragón. Lat. *Irrigare*; **Borao:** “Rujar.a. Rociar”; **Corominas:** explica “*rociar*, junto con el cat. *ruixar*, viene de un ROSCIDARE, deriv.

de ROSCIDUS ‘húmedo’, ‘lleno de rocío’(...). Formas intermedias entre la cast. y la cat., como el arag., rioj. y murc. *rujjar* ‘rociar’, murc. *rujio* ‘rocío, lluvia menuda’ (Borao, Lanchetas, G. Soriano) acaban de ilustrar la cuestión: sabido es que SCi da *x* en cat. y arag., pero *ç* en Castilla”.

sobrevista < sobrevesta (vestit amb dibuixos heràldics sobre armadura; I, 79)

Autoridades 1739: només “sobrevesta“, i el doc. a Cervantes; **Corominas:** només indica “*sobrevesta* [*Quijote*] tomado del cat. *sobrevesta* [s.XIV, Ag.]” . Probable castellanització per ultracorrecció, ja que la forma *sobrevista* només apareix a Enrique de Villena, Ortúñez de Calahorra, Jorge de Montemayor i Cervantes.

sollozcos < sanglots (I-68; II-123; II-179; II-401; V-93V-166)

Corominas: “sollozo, del lat.vg. SUGGLUTTIUM, alteración del clásico SINGULTUS, debida a que se interpretó como si fuese derivado de GLUTTIRE ‘tragar’. 1ª doc. H. 1400, glos. del Escorial y de Toledo. Aquel traduce *siglutus* por *zollozo*, éste *singultus* por *sollozo* y *singulito* por *çolloçar*. En estos glosarios, como en otros textos aragoneses, hay casos de confusión de *ç* por *z*; la grafía correcta es la de Nebr. (...). El tipo latino clásico SINGULTUS, -TARE se ha conservado en el catalán *singlot*, -*tar*, ‘hipo’, ‘hipar’ (y *sanglot*, -*tar*, ‘sollozo, -zar’, oc. y fr. *sanglot*, -*tar* (-*ter*), etc. procede de glosarios aragoneses... sanglot cat.” **Nagore Laín:** registra a *SJP* la forma *senglores* [*songlotes* B], p. 202). Potser podria considerar-se com un cas d’ultracorrecció o reforç castellanitzant del traductor davant d’un dubte gràfic. Només apareix aquesta forma en el *Polindo* i a Cristóbal de Villalón, dins de la base de dades de la RAE.

tercenel < terçenell (tercianela, seda; II-50)

Autoridades 1739: “Tercianela, tela de seda” doc. a *Gram de Tasso*, 1680; **Corominas:** documenta “*Tercianela* [1680, Aut.], del it. *terzanella* íd., i *terciopelo* [sericum gausapicum” Nebrija; inventario aragonés de 1497, *BRAE* II, 88; ejs. desde princip. s. XVI en Sacaría]”. Aquesta paraula només apareix registrada al *Tirante*, segons la base de dades de la RAE.

trepado < trepat (amb obertures; I-214; II-324; II-379; II-393; III-107)

Corominas: “TREPARE II, ‘taladrar’, ‘guarnecer con cierto bordado’, voz rara y poco castiza en castellano, tomada del cat. *treparr* ‘taladrar’, probablemente procedente del gr.

πρυπαν; pero es verosímil que no venga de este verbo griego directamente y que se extrajera secundariamente del sustantivo *trepant* ‘barrena, taladro’, tomado del b. lat. *trepanum* πρυπανον, íd., derivado de dicho verbo griego. 1ª doc.: *trepado*: 1438, *Corbacho* (Cej., Voc.); Nebr.; invent. arag. de 1497 “una coffia de tercio pelo negro, *trepada* (*BRAE* II, 88). Se trata de un calado. (...) La ac. catalana de ‘calado’ es la que debemos suponer en el inventario de 1497 y en otros textos.”)

vancos pinjados < banchs pitgats (II-353)

Autoridades 1739: Nebrija; **Corominas:** derivats de “PENDICARE: el cat. *penjar* ‘colgar’, ‘ahorcar’, de donde se tomó el raro *pinjar* (Covarr.) y *pinjado* ‘ahorcado’ (sólo en el refrán: “o rico, o *pinjado*, o muerto o descalabrado”), J. de Valdés, *Diál. de la L.*, 64.19, que en 22.19 califica arbitrariamente de helenismo; ya antes Nebr. registró “*vanco pinjado*: testudo”, ‘máquina de guerra antigua con que los soldados se cubrían para acercarse ilesos a las murallas enemigas’); *pinjante* ‘joya colgante’ [invent. arag. de 1444, texto citado s.v. *parche*; h. 1495, *BHisp.* LVIII, 362]; aragonés *espenjador*, ‘pértiga para colgar y descolgar’.”

vees (I-28; II-53; III-177; IV-64;IV-125; IV-162)

verino < metzines (segons Riquer, en castellà del XV és “venino”; V-55)

Corominas: registra la forma amb *-r-*: “la *-í-* se extiende al cat. *verí* (con igual disimilación *berino*, en el *Recontamiento de Alixandre*, texto morisco arag. del s. XVI, *RH* LXXVII, 457) –salvo *pallarés veré-*, oc. *verin* (junto a *veren*), fr. *venin* y en dialectos italianos y réticos. La forma *veneno* aparece en cast. muy tardíamente y con carácter culto”, i la seva primera documentació és de Berceo (*venino*) i Góngora, 1582. Per tant, torna a haver-hi evolució des de l'àrea mediterrània.

visarma < visarma (tipus d’“alabarda”; IV-68)

Autoridades 1737: “Bisarma. S.f. La alabarda, llamada así acaso por tener dos modos de herir, punzando, y cortando. Es voz de poco uso” I doc. LANUZ, *Hist. Arag.* tomo 1

cap. 21. Apareix a la *Cárcel de amor*, *Pantinuplés*, *Floriseo* i l'*Espejo de príncipes y caballeros*, segons la base de dades de la RAE.

xàvega (II-10)

Academia 1817: “Jábega. S.f. Instrumento músico, que se reduce á una flauta que usan los moriscos, con que imitan el órgano, en el cual sólo ha quedado su uso”. Que el traductor deixés aquest instrument en el text i el donés per conegut fa pensar que li era familiar i que, per tant, procedia d'una zona d'influència mossàrab.

Hem presentat en total 65 paraules que, com indicàvem al començament, no poden identificar-se com exclusivament a aragoneses, però apareixen documentades abans en textos aragonesos que castellans (en alguns casos fins i tot no apareixen documentades en castellà), o bé procedeixen de l'àrea mediterrània, o presenten una forma que podria estar condicionada pels esculpols ultracastellanitzadors d'un traductor d'origen forani, segons la nostra interpretació.

Vam començar a buscar aragonesismes en la traducció perquè partíem de la idea que el traductor podia ser Martín Martínez de Ampíes, com hem indicat abans. A l'edició de Tena Tena del *Viaje de la Tierra Santa* de Bernardo de Breidenbach, obra traduïda per Martínez de Ampíes, el crític indica una sèrie d'aragonesismes en el text: “(Fonología:) H-inorgánica, ny- como grafía de la nasal palatal, s + consonante como resultado de la pérdida de la e- protética; (Morfología:) género gramatical distinto del que aguardaríamos en un castellano hablante (e, incluso, presencia de una extensión genérica), y gerundios y participios construidos por el tema de perfecto. Aun lo dicho, es con algunas palabras aragonesas, cuya presencia sería extraña en un autor castellano,

cuando más nos acercamos al origen de nuestro traductor”.⁴ Aquests trets són els que ens van animar a mirar la traducció del *Tirant* des d’aquest angle, i val a dir que, tot i no confirmar-se la hipòtesi de Martínez de Ampiés com a possible traductor, pot mantenir-se la teoria d’un autor aragonès a partir de les següents anàlisis lingüístiques.

En consultar l’estudi de Nagore Laín vam veure que, per l’amplitud de l’anàlisi i les referències de lingüística històrica que proporciona, podia servir-nos de guia a l’hora de cercar ordenadament i exhaustiva el rastre dels elements aragonesos (de caire gràfic, fonètic, morfològic i sintàctic) al *Tirante*. Això ha estat així, però, malgrat tot, cal advertir que pel fet de ser una anàlisi descriptiva, l’estudi de Nagore Laín no destaca únicament els trets diferenciats del castellà, sinó que exposa el funcionament de tots els elements dins de la llengua aragonesa, al marge (però no sempre) de si aquests elements coincideixen o no amb el castellà i el català medievals. Per tant, van decidir fixar-nos únicament en aquells aspectes que Nagore Laín indica com a exclusivament aragonesos, encara que d’aquesta manera en passessim per alt d’altres que no pel fet de coincidir amb el castellà podien ser-ho menys, per exemple en grau de freqüència o predilecció. L’objectiu del nostre treball no és estudiar la intersecció lingüística entre dues o més llengües, sinó indicar els trets que mostren que la redacció del *Tirante* va ser duta a terme per un traductor no castellà.

2.1.1.2. Anàlisi de grafia i de fonètica

- Ús de la grafia *h*

És aleatori, i segons Nagore Laín “no responde a ningún criterio etimológico ni fonético, así que se encuentra como grafía expletiva en palabras que no tienen *h*

⁴ BREIDENBACH, Bernardo. *Viaje de la Tierra Santa*. Edició de Pedro Tena Tena. Saragossa: Institución Fernando el Católico, 2002, nota 64 del pròleg.

etimológica y, al revés, aparecen con frecuencia sin *h* palabras que la llevan etimológicamente. (...) Esta tendencia al uso expletivo y desordenado de la *h-* y de la –*h-* es habitual en los textos medievales aragoneses”.⁵ Entre els casos de *h* antietimològica més abundants que trobem al *Tirante* figuren *onor*, *desonor*, *desonestos*, *desonestas*, *onra* i *desonra*, que hem analitzat i comptabilitzat a l’estudi comparatiu anterior, i les formes del verb *aver* (*as alcançado*, *ha avido*, *avía dicho*, *averla servido*, *abrá hecho*, *á llegado*, etc.), que en tots dos casos apareixen amb alternància amb l’ús d’*h* etimològica (és a dir, que el traductor emprà igualment formes com *honor*, *deshonor*, *honra*, *deshonra*, *ha*, *hizo*, *haría*, *hiziéssedes*, etc.). També hem trobat *h* antietimològica, dins de la nostra estreta mostra, a *hufano*. Potser també: *Ypólito*, *honor/onor*, *honra/onra*, *desonra*, *onesta*, *desonestos*, *conortar* i els derivats (*conórteme yo*, etc., però alterna amb *conhortados*), *honrada* fama, etc. Per contra, *h* etimològica a *reprehendida*, *christianos* o *alheñadas*.

En el mateix sentit, és interessant l’ús dels substantius *fechos* i *hechos*, que apareixen 26 vegades el primer i 102 el segon, i la transformació del *faldas* català en *haldas*, que interpretem com un indicatiu d’hipercorrecció fonètica per part del traductor.

Ho hem investigat:

haldas < faldes

Autoridades 1734: “lo mismo que falda. Ayal. Caid. de Princ. Lib. 5 cap. 10 *dole la gente, y tomando el fardage, y dando por las haldas de su real*”.

Corominas: “la aplicación especial a la vestidura femenina se deduce ya en Nebr. de *haldura* y *poner haldas en cinta*, y figura claramente en Argote de Molina (1582) y autores posteriores. Hasta el s. XV, naturalmente, hay f- en todas partes; APal. emplea *falda* y *halda*, Nebrija sólo este último, y *Aut.* trae abundantes ejs. de los dos en textos del s. XVI y primera mitad del XVII; en Cervantes y en Góngora *falda* ya predomina ampliamente sobre *halda*”.

⁵ NAGORE LAÍN, Francho. *El aragonés del siglo XIV. Según el texto de la Crónica de San Juan de la Peña*. Osca: Instituto de Estudios Alto-Aragoneses, 2003, p. 98-99.

Al *Tirante* apareixen 11 casos en què el traductor utilitza la forma amb *h-*, segons revela la base de dades de la RAE, però utilitza *faldas* en 14 ocasions. Un altre ús que alterna formes és *honor* (102 vegades *honor* i 96 *onor*; en plural només tres vegades *onores* i cap *honores*), *honra* (376 casos *honra*, 33 casos *honrra*, una sola vegada *onra*), *deshonra* (*deshonra* 4 vegades, *desonra* 4 vegades i *desonrra* també 4) *Deshonor* i *desonor* no figuren en el text castellà.

En l'anàlisi comparativa prèvia a aquest capítol hem destacat també els canvis que indiquen un contingut semàntic diferent:

deshonor > deshonra, mengua
 62 honor > honra / honrra
 18 honor > honor
 8 honores > honras
 7 honor > onor
 1 honor > memoria
 1 honor > mucha cortesía
 3 honra > honor

- Grafia de la consonant palatal lateral /ʎ/ representada en *-ill-*

La trobem a *mill* (*mill hombres, mill horas, mill ducados, mill combatientes...*), *excellencia*, potser només com a reflex de l'etimologia llatina (perquè alterna amb 'escelente'). *Mill* i *milia* apareixen documentats a la *Crónica de San Juan de la Peña*, la qual cosa no vol dir que siguin exclusivament aragonesos. Segons la base de dades de la RAE, al *Tirante* s'utilitza *mil* 125 vegades, *mill* 90 vegades, però mai *milia*. També hem trobat la definició següent, que evidencia les preferències etimològiques del nostre traductor:

excelente, excellentísimo

Corominas: "EXCELENTE, tomado del lat. *excellens*, *-ntis*, 'sobresaliente, que excede de la talla de otro', participio activo de *excellere* 'ser superior, sobresalir'. *1ª doc.*: 1433, Villena (C.C. Smith, *BHisp.* LXI), 1490 *Celestina*, ed. 1902, 77.31, 91.6; APal. 379b ("*preminet*: es más *excelente* que los otros;

dende *preminens...* el que parece más *excelente* que los otros”). Falta en Nebr., pero está en ley de 1497 (*N. Recopil.* V, xxi, 1) como denominación de una moneda, y es frecuente en el s. XVI; Boscán, Gracilazo, Sta. Teresa, Fdo. de Herrera y Oudin escriben *escelente*, J. de Valdés *excelente* (*Cuervo, Obr. Inéd.*, 134-143); *Aut.* impone la grafía culta.”, i esposa tots els derivats amb *-l-*intermitja.

Les freqüències són: *excellente* 13, *excellentes* 3, *escellente* 13, *escellentes* 2, *escelente* 17, *escelentes* 1, *excelente* 1, *excelentes* 4.

- Ús de la *-s-* líquida davant de consonant

És un ús freqüent als textos navarro-aragonesos medievals, segons Alvar per “afán etimologista”.⁶ També indica que és típic de l’aragonès Nagore, tot i que el qualifica d’ús oscil·lant.⁷ Al *Tirante* apareixen *sciencia* (5 casos), *star* (un cas).

- Confusió de *b* i *v*

En grup després de síl·laba travada, en grup consonant intervocàlic i a inici de paraula. És una confusió que ja existia en documentació espanyola antiga i que segons Nagore Laín va conservar-se tradicionalment a l’Aragó.⁸ Al *Tirante: apartados todos los nuvlos de tristeza (núvols*, no figura a cap diccionari de l’Academia), *baliente* (que alterna amb *valiente*), *vanderas*, *bolví* la cabeça, *bevir* y *morir*, *bivas*, *fabor*, *bozes*, etc. És una alternància molt generalitzada.

- Resolució dels hiatus inversos decreixents amb grafia *y*

⁶ ALVAR EZQUERRA, Manuel. *Documentos de Jaca (1362-1502): estudio lingüístico*. Saragossa: Institución Fernando el Católico, 1960, p. 159.

⁷ NAGORE LAÍN, Francho. *Op. cit.*, p. 100.

⁸ *Ibíd.*, p. 101-102.

Tal com ho descriu Nagore Laín, “el procedimiento más habitual, y más típico del aragonés, es deshacer el hiato mediante la epéntesis de una consonante anithiática”,⁹ però es refereix a la intercalació de –y- per reforçar la diferenciació de les vocals. Alvar explica l’existència de tres solucions per trencar el diftong: sense traslladar l’accent (ex: pial, ‘calcetín de lana’ < pedale), traslladant-lo (ex: parece < páice) i amb pèrdua de l’element àton (ex: réuma > reúma > ruma; pues > pués > pus; aunque > anque).¹⁰ Aquesta última pràctica pot ser la que aplica el traductor en optar per solucions com: *destryción, roýdo, reýr, reyno, pleytear, deleytosos, traydores, juycio, retraydos, retraymiento, oyrán, proveýda, traýdo, caýdo, conduydos, proveýda* (solució redundant), *leyda, oý*, etc. Però també: *ymagen, ylustríssima, ysla*. Alvar documenta els participis passats *redueytos, scondreytas, costreytos, seydo*.¹¹ Segons ens puntualitza Coloma Lleal, aquest ús és abundant en castellà, absolut en aragonès. En el nostre traductor és efectivament absolut.

- Ús de la -ss- en posició intervocàlica

Al *Tirante* apareix en tots els pretèrits imperfets de subjuntiu (*fuesse, oviessa, toviessen, hiziéssedes, convertiessen*, etc.), en els augmentatius (*grandíssima, excellentísimo, curelíssima*) i en altres mots, compostos i derivats per respecte etimològic (*necesidad, missa, priessa, processo; pasión i compassión; possible i imposible; prission i aprissionado; desseo, dessear, desseoso; passos, passar, passaron; huesso*), que en aquest últim cas alternen amb la versió de la paraula amb –s- única (*necesidad, misa, priesa, pasión, desesperación*).

També hem localitzat el deíctic *ésse* i l’adverbi modal *assí*, que alterna amb *ansí*, tot i que aquest no és un ús particular de l’aragonès. No obstant això, cal indicar que

⁹ Ibídem, p. 148.

¹⁰ ALVAR EZQUERRA, Manuel. *El dialecto aragonés*. Madrid: Gredos, 1953. p. 155-156.

¹¹ ALVAR EZQUERRA, Manuel. *Documentos de Jaca (1362-1502): estudio lingüístico*. Op. cit., p. 52.

Nagore detecta que a la *Crónica de San Juan de la Peña* és precisament *assí* (que apareix 107 vegades), l'ús més abundant. El segueixen *assín* (només 19) i *ansí* (4), mentre que *así*, *anssí* i *asín* només figuren una vegada. Al *Tirante* la proporció és: *así* 174 casos, *assí* 498, *ansí* 140, *anssí* 1, mentre que *asín* o *assín* no apareixen.

Tant l'ús de *-ss-* en imperfets de subjuntiu com la conservació etimològica en els exemples anotats a dalt són descrits en *El aragonés del siglo XIV* de Nagore Laín com a trets típicament aragonesos, tot i que també són habituals en textos castellans del segle XV.

- Ús etimològic de la *-ff-*

Apareix a *offrecimiento* i derivats d'*offrecer*; però també a *offender*, *offendido*, *offensivas*, ús que Corominas defineix en sentit de 'salir al encuentro, precipitarse' i que deriva del llatí *offendere* 'atacar', documentat en castellà a partir de Fra Luis de Granada (1582-1585) i el Segle d'Or. Per tant, és un ús anterior i diferenciat del castellà.

- Diptongació *Ĕ > ie*

Nagore observa: "También encontramos el comportamiento habitual en aragonés, es decir la diptongación *Ĕ > ie*, coincidente por otra parte con el del castellano".¹² És el mateix cas que trobem documentat als *Fueros de 1348*, *RFE*, XXII, p. 26 la frase: "si los ditos dantes o recibientes las ditas penas peccuniarias pagar non podrán o no querrán, que iagan por cada sueldo...". Al *Tirante* trobem un exemple que comentem per estranyesa (la formació és la mateixa que la de *combatientes*, que ha desenvolupat un ús ampli al castellà):

[154...] XLIX antes si nada digo que perjudique en vuestra honra, semejantes palabras pesando los entendientes que esto oyrán, no es de mi costumbre mas por la vuestra desaforada falta, tal que sólo de hablar las orejas de los entendientes y de dueñas de honor ofenden.

¹² NAGORE LAÍN, Francho. *Op. cit.*, p. 118.

I també *apuntamiento* en dues ocasions, en el sentit que té a l'original, que no és el mateix que en castellà:

apuntamiento < apuntament (“cita”, III-115; III-271)

Autoridades 1726: “vale algunas veces prevención, disposición, apercibimiento y preparación de lo que es conducente y necesario para obrar. En este sentido es muy poco usado. Lat. *Apparatio. Preparatio*. VILLALOB. Problem.fol 7. Se pone terror y espanto en el enemigo porque de allí adelante haya gana de obedecer a la razón, y al buen *apuntamiento*”.

Nagore observa que “también se mantiene el diptongo ie > Ę ante los grupos consonánticos –st- y –ss”,¹³ i localitza a la *Crónica de San Juan de la Peña priessa*, que apareix repetidament al *Tirante*, en una relació de *prisa* 31 vegades i *priessa* 30.

- Fricativa sorda [š] > sc

Segons Nagore, “El resultado típico del aragonés es la consonante prepalatal fricativa sorda [š] representada habitualmente por el signo gráfico x (...) pero son también abundantes los ejemplos con grafías –sc- y –c-, -ç-“.¹⁴ Manuel Alvar afirma que el pas de –sc- a –x- és un tret dialectal.¹⁵ Coloma Lleal ens indica que l'ús pròpiament aragonès és la grafia –sc- que evoluciona com a *reconscido*, que apareix una vegada al *Tirante*, o *conoscer* (5 casos), *conoscido* (9 casos), *conoscida* (4 casos).

- Evolució –MB- > -m

La fòrmula citada a la *Crónica de San Juan de la Peña* “requirientes entramas las ditas partes”, també identificada per Alvar,¹⁶ és molt semblant a la que apareix repetidament al *Tirante*:

¹³ *Ibíd.*, p. 121.

¹⁴ *Ibíd.*, p. 180.

¹⁵ ALVAR EZQUERRA, Manuel. *El dialecto aragonés. Op. cit.*, p. 96.

¹⁶ *Ibíd.*, p. 192; també figura al lèxic de *Documentos de Jaca*.

[148...] XLII llàgremes ensems mesclades > lágrimas de entramas las partes

Nagore Laín indica que és una fórmula que apareix sovint a la *Crónica de San Juan de la Peña*, i documenta *entramas*, tot i observant que conté “la evolución –MB- > -m-, considerada como típica del aragonés medieval” i que “se encuentran también algunos ejemplos en que no se produce asimilación”.¹⁷

- -T final

“Se conserva con bastante regularidad la –t final proveniente de –T- intervocálica latina en las palabras terminadas en –ATE (;) > -at y –UTE (M) > -ut”, indica Nagore,¹⁸ que aporta molts més exemples de paraules acabades en –t que en –d a la *Crónica*, tot indicant l’alternança amb altres tipus de solucions. Al *Tirante* es troba en una ocasió la forma *meytat*, que ja hem analitzat en l’apartat lèxic, però també: *metad* (4 casos), *mitad* (11 casos), *meitad* (una vegada) i *meytad* (18 vegades).

- Formació de la síl·laba *güe* derivada de *b*, *h* o *v* davant el diftong *ue*

Al *Tirante* apareix la forma *agüelo* en cinc ocasions, una d’elles per error cronològic, segons Martí de Riquer, perquè fa un contemporani del Tirant nèt de Constantí el Gran. La formació de la síl·laba *güe* derivada de *b*, *h* o *v* davant el diftong *ue* és típica de l’aragonès actual, segons indica Aliaga Jiménez.¹⁹

- Palatalització del diftong

Al *Tirante* trobem *caljente* (I-274), una forma que probablement no és única, però de la qual només hi ha un exemple perquè a l’edició d’Espasa-Calpe que hem utilitzat (com també la base de dades de la RAE) es modernitza l’ús de *i* i *j* quan s’alternen en el text original.

¹⁷ NAGORE LAÍN, Francho. *Op. cit.*, p. 172.

¹⁸ *Ibíd.*, p. 197.

¹⁹ ALIAGA JIMÉNEZ, José Luis; ARNAL, Mª Luisa. *Textos lexicográficos aragoneses de Benito Coll (1902-1903) presentados al “Estudio de Filología de Aragón”*. Saragossa: Libros Pórtico, 1999, p. 124.

Alvar documenta *venjent*, ‘venidero’,²⁰ com a exemple d’aragonesisme.

2.1.1.3. Anàlisi morfològica

- Contracció de l’article de la tercera persona plural

Al *Tirante*: *entr’ellos*, *sobr’ellos*, *dellos*, i també del neutre *dello* (ex. *no se acordava dello*). Nagore indica “casos en que la preposición *de* aparece totalmente fundida con el artículo o con un pronombre”,²¹ i documenta com el més abundant, a la *Crónica de San Juan de la Peña*, la contracció *del*, seguit de lluny per *dellos*, *della*, etc. Al *Tirante* apareixen 2.814 casos de *del*, 116 de *dellos* i 59 del neutre *dello*, segons la base de dades de la RAE, que malauradament ha modernitzat els casos de *entr’ellos* i *sobr’ellos* de l’original, per la qual cosa no podem comptabilitzar-los globalment.

- Possessiu introduït per article.

Alvar aporta els exemples següents: ‘los mjos suscessores’, ‘al tu padre’.²² Nagore Laín analitza el possessiu introduït per article tot indicant que és un tret que diferencia l’aragonès del navarrès, però no necessàriament del castellà.²³ Rafael Lapesa estudia aquestes formes en castellà.²⁴ Aquests són alguns dels casos que trobem al *Tirante*:

(I-10) la su breve partida
(I-10) e partido de la su ciudad de Varoyque
(I-54) pues el su nombre no puedo saber
(I-59) viendo el rey la su buena voluntad
(I-87) descien den de la su inmensa bondad e misericordia
(I-157) tan lindo encuentro avía fecho el su Condestable
(I-158) con el su vigoroso braço, a tajo de espada, venció
(II-143) vuestra alteza le roba el su propio nombre de princesa
(II-174) aya sido requerida de amores por el su capitán
(II-263) por todo el mundo manifiesto el tu gran ingenio
(II-290) y halló a la su linda señora
(II-311) la casa de nuestro santo profeta Mahoma, donde el su glorioso cuerpo está

²⁰ ALVAR EZQUERRA, Manuel. *Documentos de Jaca (1362-1502): estudio lingüístico*. Op. cit., p. 56.

²¹ NAGORE LAÍN, Franchó. Op. cit., p. 205.

²² ALVAR EZQUERRA, Manuel. *Documentos de Jaca (1362-1502): estudio lingüístico*. Op. cit., p. 59.

²³ NAGORE LAÍN, Franchó. Op. cit., p. 269-279.

²⁴ LAPESA, Rafael. “Sobre el artículo en posesivo en castellano antiguo”. A: *Festschrift für Harri Meir*. Munich: Wilhelm Fink, 1971, p. 277-296.

(III-27) que les embiasse el su mesíasTirante
 (III-72) que repose un poco con el su Diafebus
 (IV-37) el su nombre es muy estimado
 (IV-94) el tu inestimable valor
 (IV-95) el amor que a la su princesa tenía
 (IV-122) trae el su mahomete todo de oro al cuello
 (IV-142) manifiesta el tu penado pensamiento
 (IV-160) y al su gran capitán

- *Hombre* amb valor indefinit

Hombre amb valor indefinit té, segons Nagore, “tres variantes formales, se usa como pronombre sustantivo, sin variación de género ni número”²⁵ i, si bé està molt documentat en aragonès medieval, també cal advertir que “el indefinido *homme*, *hombre* se utilizó en castellano en la Edad Media”²⁶ amb una pervivència documentada fins al Segle d’Or. Exposem alguns dels molts casos del *Tirante*:

(I-24) los mayores llantos que hombre pudo jamás hazer
 (I-99) como puede hombre mejor servir aquella orden que nuestro señor Dios puso
 (I-106) no avía hombre que tuviesse atrevimiento de cabalgar a caballo, hasta que
 (I-112) la significación de la espada es que corta a dos partes, y puede hombre herir con ella en tres maneras
 (I-147) “Sus –dixo el Duque-, todo hombre haga como yo hiziere!”
 (I-162) “Ciertamente, señor –dixo Tirante-, hombre no puede bien juzgar esso”
 (II-37) a la mayor necesidad debe hombre acorrer
 (II-281) que sólo hombre basta a conservar su honra
 (II-330) Y jamás no se ha visto que hombre de nuestra casa
 (III-299) el cavallero que ha de entrar en batalla no le deve hombre fatigar con muchas razones
 (IV-103) este saber deve hombre seguir
 (V-87) muestran como se deve hombre guardar de aquellas cosas

- *Todo* i *todos* + substantiu o numeral, sense article

És un ús característic de l’aragonès i molt documentat a Nagore,²⁷ amb predomini de *todos tiempos*, *todos días* i *toda vegada*. Al *Tirante*, efectivament:

(I-123) aquel que todos tiempos ha amado y honrrado la orden de cavalleria
 (I-273) e bendezir al tu precioso Hijo e a ti por todos tiempos, amén.
 (III-32) me plaze quedar y ver todos días a vuestra celsitud
 (III-44) y todos días se hablava de su partida
 (III-89) y todos días se mudava de ropas
 (III-245) deseando que la batalla veniese a fin, todos días era solícita en concordarlos
 (III-246) Tirante yva todos días mejorando

²⁵ NAGORE LAÍN, Francho. *Op. cit.*, p. 283.

²⁶ *Ibidem*, p. 285.

²⁷ *Ibidem*, p. 300 i 421-422.

(III-246) la gentil vista que todos días avie de la princesa
 (IV-40) como veniesse a noticia de su muger, todos días ella le yva a visitar
 (IV-42) todos días les viene más gente de socorro
 (IV-116) todos días venían nuevas al Rey
 (IV-175) cavalleros dispuestos para todos días pelear
 (I-15) sino que todos tres lloravan
 (I-97) el Rey y la Reyna y la Infanta todos tres comían a una mesa
 (II-357) hasta que vieron a Tirante, y todos tres juntos se fueron
 (IV-26) e Tirante los mató a todos cinco a lançadas.

- Neutro *aquesto*

Segons Nagore, “en muchas ocasiones *aquesto* hace referencia a una oración posterior, generalmente subordinada causal, a manera de antipación o función catafórica” (*aquesto supieron*)”.²⁸ Al *Tirante*, entre d’altes exemples:

(II-178) e aquesto será lo postrimero que explicaré a vuestra alteza
 (II-245) E para declaración de aquesto es menester reducir el presente hecho a que la fin de dos cosas se puedan seguir
 (II-245) e aquesto por temor de no quedar avergonçados.
 (II-319) Si quieres dezir que vamos por el mundo a buscar juez, aquesto podrás tú bien hazer
 (II-322) Y aquesto os requiero por arte de cavallería y por estilo y derecho de armas.
 (II-329) No os avéys querido contentar de aquesto en gran cargo y culpa vuestra
 (III-303) os plega hazerme gracia y merced que de aquesto no se hable más
 (IV-64) E aquesto sería la mayor ofensa que yo te podría hazer
 (IV-67) metióla por un agujero de la pared, e aquesto hizo tres vezes.
 (IV-73) las mugeres son esentas de todos los peligros de las batallas y crueldad, e aquesto deven mucho guardar los hombres vitoriosos que quieren conquistar señorías
 (IV-81) unas vezes son vencidos y otras venedores, e aquesto se sigue más en los grandes señores que no en las otras gentes
 (IV-83) mas somos en tiempo de gracia e aquesto le sostiene la vida.

- *Quien* amb valor plural

(I-245) y dexad hazer a los cavalleros, a quien toca este fecho.
 (II, 63) todos aquellos a quien avia embiado a requerir se le avían ofrecido de le ayudar
 (II, 123) Y Tirante solía reprehender a todos los de su linaje, y también a todos aquellos con quien tenía amistad
 (II, 254) halló algunos hombres a quien él conocía
 (II, 259) los quales avian de hazer segun quien ellos son
 (II, 304) podemos dezir a todos aquellos a quien el daño toca
 (III, 13) todas bolvieron y huyeron quien más podía.
 (III, 86) aquellos a quien el Emperador avie dado cargo
 (IV, 103) Paris e de Elena, por quien se hizieron muchos y singulares autos
 (IV, 217) contra los cruelísimos ingleses, de quien alcançó singular victoria

- Gènere dels substantius

²⁸ *Ibíd.*, p. 250.

Segons Nagore Laín, “Los sustantivos terminados en *-or* son de género femenino, como era corriente en aragonés antiguo y como aún sigue siendo característico en aragonés moderno, aunque en decadencia. Así, encontramos *honor* siempre en femenino (...), igualmente el derivado por prefijación *desonor* (...) y otros sustantivos terminados en *-or* [favor, rumores, derredor, error, laudor] (...) Aunque *calor* y *calores* no llevan determinante ni hay concordancia por la que deducir el género, cabe suponer que, como hoy en el habla popular de Aragón (y de otras regiones), sería femenino; lo mismo ocurre con *collor*, *pudor*, *dolor* et *amargor*, *dolor*”.²⁹ A la nota 686 Nagore afegeix altres femenins localitzats per Tilander, Reidy Fritz Liria, López Molina y Saralegui: *honor*, *amor*, *mar*, *árbor*, *error*, *tenor*, *valor*, *color*, *labor*, *fin*, *val*, *ornal*, *calor*, *odor*, *terror*, y per ell mateix: *sudor*, *fridor*, *dolor*. També indica el gènere doble d’alguns adjectius, segons qualifiquin un substantiu o un altre: *la ciudad... trista et dolenta*.

Al *Tirante* trobem *la honor* en 10 ocasions, *la mar* en 103 ocasions, *la color* 5 vegades i 4 *una color*, *la fin* en 49 ocasions, *la calor* 3 vegades, *la amargor*, i també *el espada*, *el amistad*, *la calor*, *una alvalá* i la forma *trista* en 4 ocasions. Alguns exemples:

(I-64) le metio en el costado toda el espada

(II-121) amores devisadas

(II-264) e así la calor del yelo del río de Crebia

(II-264) fue muerta por la calor de los baños

(II-267) y después de Dios séale la más estimada cosa el amistad.

(II-268) No rompas el amistad antigua, que según

(II-294) escribió una alvalá, y púsosela en los pechos

(II-354) le haría gustar la amargor que a su lança trae

(III-42) La sangre huye de mi y la calor natural desanpara mi cuerpo

(III-43) leeré yo, trista, librada de aqueste dolor

(III-232) Las palabras agradables que la magestad vuestra ha dicho alegrarían la ánima de aquel famoso caballero

(III-282) ¡Ay, trista, que el mezquino es punido por mi pecado

²⁹ *Ibidem*, p. 225.

Pel que fa a *señal*, el traductor alterna femení i masculí: en 9 ocasions escriu *la señal*, en un cas *el señal*. Corominas explica que *señal* “ha usurpado la mayoría de las funciones de SIGNUM en todos los romances de Occidente, en los demás como masculino, sólo en cast. es femenino (género ya documentado en el s. XIII), pero el otro género, conforme al port. y el cat., existió antiguamente en leonés (*Alex.*, *Fuero Juzgo*, *Plácidas*) y existe desde la Edad Media en aragonés [“diversos *señales*” invent. de 1390, *BRAE* IV, 355; pliego arag. de princ. s. XVI, *RFE* VII, 39; *Criticón*, ed. Romera II, 192, etc.; muchas obras escritas o impresas en Cataluña, vid. Cuervo, *Ap.* p. xxx; también se encuentra el fem. en arag. ant., vid. Tilander, pp. 562-4] y en judeoespañol de Oriente”.

Honor apareix concordat en femení, com a l’original, en 10 casos s’escriu *la honor*, i en 9 més *la onor*. *La honra* s’utilitza en 80 ocasions, més 8 escrit amb doble r: *la honrra*, però mai no adopta forma masculina. Borao fa una distinció semàntica interessant entre l’ús d’*honor* i *honra* als textos aragonesos: “honor: ciudad, villa o lugar que el rey daba y sobre la cual ejercía el señor jurisdicción: se decía “dar en honor”.- n.El señorío y el reino del monarca según la traducción que hace Briz Martínez de un documento latino de 1061.- n. “Caballerías de honor” la nobleza que conferían los ricos-hombres.- Bienes inmuebles.” “Honra (hacer): n. Convenir, contribuir al bienestar de uno, redondearle en sus intereses, p. ej. “buena honra le hizo el dote de su muger! Le hará mucha honra esa herencia.” “Honrado: n. Literalmente, bueno”. Seria interessant de veure en quina proporció el traductor del *Tirant* impregna d’aquest sentit els termes esmentats.

- Locucions

Nagore Laín registra la locució adverbial *a su mano*, “que parece emplearse con el sentido de ‘en su poder, a su disposición’”.³⁰ Al *Tirante* l’expressió *en manos* apareix 8 vegades amb el sentit de “en poder”, però hi ha d’altres formes que també utilitzen aquest substantiu en sentit simbòlic:

(II-84) avéysme puesto en manos de aquel que no sé si me será amigo o enemigo.
(II-144) si no son socorridos por vuestra mano vitoriosa
(II-263) tu mano sea justiciera

Germà Colón explica que per a expressar el concepte del llatí *saepe*, ‘sovint’, “lo normal en aragonés es *a menudo*”, tot i que també hi ha solucions forànies com *sovén*.³¹ Al *Tirante* trobem *a menudo* 41 vegades, però el traductor habitualment expressa el *sovint* català com *muchas vezes*, que empra en 107 ocasions.

- Metàtesi

Al *Tirante* trobem *miraglos*, metàtesi habitual en aragonés (no exclusiva; hi és a Berceo, *La Celestina*, etc.) en 4 ocasions; *brúfolos*, “búfalos” una (Autoridades 1726 remet a Crónica General.; Corominas: “en cat., repercusiva como en Abenbuclárix, h.1106”) i *mezclita* per “mezquita”, que Martí de Riquer atribueix a un error del caixista, 3 vegades. Al corpus històric informatitzat que ofereix la RAE només es registren cinc exemples de la paraula *mezclita* en dos documents, i tots dos són llibres de cavalleries impresos a Castella: el *Tirante* de Diego de Gumiel i el *Belianís de Grecia* (Martín Muñoz, Burgos 1547), per la qual cosa pensem que podria ser un error de dicció de la zona. Un cas peculiar és el de la paraula *beginidad*, que es presenta en 16 ocasions al llarg del text. També apareix *perlado* (per ‘prelado’) 2 vegades.

- Prefixes

³⁰ *Ibíd.*, p. 429.

³¹ COLÓN, Germán. *El español y el catalán, juntos y en contraste*. Barcelona: Ariel, 1989, p. 265.

Al *Tirante* hem trobat *embellir* (< abellir, “enamorar-se de”), *empresentado* (<acomanat, “enviat”, que només registra Autoridades 1732: “es voz antigua < empresentar”) i *desaminada* (“examinada”, que els diccionaris d’Autoridades i la Academia no registren, mentre que Aliaga (*Benito Coll*) localitza ‘desanchar’ per *ensanchar* i ‘espachar’ per *despachar* a Osca i Jerónimo Borao registra l’ús de la sílaba inicial es- enlloc de des- a paraules com *esbafar*, *escañarse*, *escrismar*, *esgarrar*, *espatarrarse*, *estral*, *estrévedes* o *esvarar*; Nagore Laín explica l’ús del prefix *de-* i n’indica dos significats: el contrari de l’acció evocada i el de caràcter intensiu, tot citant que “Según María Moliner es el prefijo equivalente a *ex-* o *es-*, de palabras que han pasado ya formadas en latín, como *deducir*, *defecar*, etc.” (p.575); també explica que “las alternancias [en la *Crónica SJP*] más abundantes se producen entre los prefijos *es-*, *des-*, *dis-*, *ex-*. En este caso, la aparición de uno u otro prefijo posiblemente no tiene más explicación que la confusión entre esos prefijos, motivada tanto por la cercanía fonética como por el parecido de sus valores” (p. 582).

- Forma verbal *veer*.

Al *Tirante* apareix *vees* 6 vegades (I-28; II-53; III-177; IV-64; IV-125; IV-162).

2.1.1.4. Anàlisi sintàctica

Alguns usos verbals descrits a la *Crónica de San Juan de la Peña* i a *Documentos de Jaca* com a pròpiament aragonesos apareixen al *Tirante*. Coloma Lleal ens ha indicat que es donen també en castellà, però que la freqüència és indicativa d’empremta aragonesa. Els que presentem són molt reiterats al *Tirante*, d’una freqüència molt alta, i només n’exposem uns quants representatius de cada tipus.

SER per HABER o ESTAR:

- (I-14) agora pensava que mi mala ventura fuesse passada e que todos los passados males oviessen alcançado remedio
(I-103) el cavallero es obligado a defender la república
(II-215) y por vuestras locuras son muertos infinitos cavalleros de espuelas doradas y de otros hombres virtuosos son muertos y presos, tantos que no tienen número
(II-219) era hombre muy sabido en todas las cosas de sciencia
(II-238) los turcos que estavan dentro fueron muy espantados como vieron tanta gente
(II-287) aguardó tiempo que el Emperador fuesse retraído a su cámara
(II-302) era muy sabido en las armas
(II-309) y que era muy contento de le aceptar por suyo y le hazer mercedes.
(III-97) porque son passados quatro años que andamos por la mar tenebrosa
(III-287) Porque somos cerca de la fiesta del Corpus Cristi, y querría hazer aquel entremés.
(IV-26) a Tirante le fue forçado retraerse

AVER (HABER) per TENER:

- (II-186) tan largo tiempo como son veynte días nos ayamos de detener
(II-211) todos ovieron mucho temor
(II-216) y nosotros, que somos todos una cosa, nos ayamos de matar!
(II-250) ¿Qué me aprovechan tantos bienes de fortuna como tengo, que de aquéllos aya de ser desposeído?
(II-264) Visto avemos quán altamente te as avido en la utilidad de la cosa pública
(II-289) he miedo que cayáys en mayor yerro por reparar vuestros errores.
(III-302) en este día de oy yo aya de ser sometida a tu señoría de mi voluntad
(IV-152) que como hombres de poco esfuerço ayamos avido tanta piedad de nuestras personas
(V-121) por su clemencia y benignidad a avido compassión y misericordia
(V-131) tenían allí toda la riqueza que avían avido, aunque les hizo mal provecho.

TENER por MANTENER:

- (II-212) Esta tienda era para dezir missa y para tener en ella consejo, y no servía a otra cosa
(IV-16) le aconsejava que no quisiesse criar ni tener en su casa hijo de otro
(IV-187) porque puedas tener en tranquile paz toda la Berbería

FRASES D'ABSOLUT amb participis passats i presents, la majoria dels quals indiquen circumstància de temps anterior al verb principal però també alguns, peculiars, de circumstància modal:

- (II-21) E sabida su voluntad, antes que nos apartamos se firmará el casamiento.
(II-64) Después que Felipe ovo recebido los dineros que su padre le avía embiado
(II-165) Como fueron partidos de Pera e tornados en Constantinopla era noche oscura.
(II-205) Después que los turcos se vieron desbaratados, hizieron lo que su señor
(II-262) al presente, vencida la parte del todo mala, ha triumphado la parte que es del todo buena
(II-371) Sintiéndose Tirante ya bueno de las heridas, tomó consigo un hombre

(II-393) Visto por Estefanía que todas dormían, abrió la puerta, sin hazer ruydo
(III-264) Y llegado cerca del castillo, el señor de aquél estava a una ventana
(IV-67) E visto por Tirante, conoció bien la señal y prestamente
(V-116) E visto por el consejo todas las diferencias, deliberaron de lo que se devía hazer
(V-176) Y recibidos los omenajes por el César y sus lugartenientes, y puestos capitanes en las ciudades y fuerças, passaron delante y cobraron toda la provincia

SUBORDINADES TEMPORALS. es subordinades temporals van introduïdes, en aragonès, per alguns adverbis relatius i també per diverses locucions conjuntives formades per un adverbí o una preposició més la conjunció *que* (o *como*). Així ho descriu Nagore Laín, que posa com a exemple *en antes que digamos res de sus feitos...*

Al *Tirante*:

(I-41) e antes que partiesen enviaron delante un trompeta a demandar salvoconducto
(I-83) e antes que abriese el cofre hincóse de rodillas
(I-104) después que fue poblada Roma por Rómulo
(I-272) de la oración que hizo Tirante después que venció la batalla que uvo con Tomás de Montalván
(II-21) E sabida su voluntad, antes que nos apartamos se firmará el casamiento.
(II-47) e antes que anduviese treynta passos cayó muerto en tierra.
(IV-25) y Tirante, como que estava mirando, allegávase y untóse las manos con el unguente que traýe confacionado
(IV-123) mas antes que yo vaya a los infiernos, tú serás primero mensajero
(IV-166) e deliberaron de morir antes que averse de dar.
(V-11) Y luego que recibieron las cartas, todos se pusieron en orden
(V-62) que antes que ellos se proveyessen él haría dellos a su plazer
(V-65) que luego que las naos sean descargadas, de las hazer estar bien armadas delante el real

VERBS PSEUDOREFLEXIUS, com *partirse*, *entrarse*, *irse*, *tornarse*, *venirse*... estar i ser (particularment, *estarse* en sentit d'abstenir-se), que criden l'atenció perquè canvien de significat:³²

(I-62) como fueron cerca de la cibdad dexaron el asno y tornáronse corriendo.
(II-22) por los grandes inconvenientes que seguirse podrían quando fuéremos en tierra de moros
(II-210) Dezyd a Tirante que si él quiere venirse a comer conmigo, que más plazer abré que no en yr yo a comer con él.
(II-246) no temiendo los peligros que seguirse pueden socorriéndonos, podríamos aver verdadera gloria y honra.
(III-58) dexándose de la gloria mundana por el peligro que seguirse puede
(III-323) no queráys más atormentar mi triste ánima, la qual dessea partirse del cuerpo.
(III-327) Quien me quisiere seguir o se querrá tornar haga a su voluntad.
(IV-58) por donde el albanés ovo tiempo de entrarse en la villa.
(V-227) sabe reparar los daños passados y provee a los que seguirse podrían.

³² NAGORE LAÍN, Francho. *Op. cit.*, p. 480-481.

(V-228) Y acabado el oficio, tornáronse al palacio con la misma orden.

PERÍFRASIS VERBALS, particularment *fer* + infinitiu, que segons Nagore “Es constante el uso de esta perífrasis factitiva de carácter pleonástico, en el sentido de que en la mayoría de los casos puede sustituirse por una forma verbal simple; pero en otros casos puede tener un carácter intensivo”.³³

(II-60) embiaron un correo a la señora Reyna haziéndole saber la venida del Rey.
(II-134) y hiziéronle asentar en medio dellas
(II-258) Como Tirante vio la señal del moro, prestamente le hizo responder.
(II-323) e prestamente le hizo cojer las vanderas suyas
(II-380) Prestamente hizo arrimar otra escala
(IV-58) ovieron mucha piadad dél e hiziéronle dar una camisa y ropa que se vistiese
(IV-131) llegaron los físicos y çurujanos e hiziéronle desarmar e halláronle muchas heridas
(IV-265) se lo fueron a dezir a la princesa, haziéndole saber como estava allí un embaxador de Tirante

PREPOSICIÓ *DE*. Preferència d’alguns verbs per la preposició *de*, que Coloma Lleal ens indica com a molt típica de l’aragonès. També Nagore Laín, que observa com “La preposición *de* puede introducir el complemento agente, con el mismo valor que *por*”.³⁴

(I-163) ¡O cómo avría plazer de ver escriptura de tanta honra!
(II-12) Aquí acordaron de yr a la isla de Cecilia
(II-283) gentil cosa es cuando las donzellas huelgan de oír las cavallerías de los cavalleros.
(II-305) me plaze de encomendar a las manos los autos varoniles
(II-312) y si tu ánimo podrá comportar de ver aqueste trance de batalla
(II-368) ha sido muy llorado de todos
(II-393) por donde ellos tenían de passar, y en la recámara dormía la Princesa y Estefanía
(III-267) especialmente siendo tan amado y querido demí
(III-326) Los cristianos acordaron de yr a ellos
(III-351) ¿Quál coraçon de piedra ha podido comportar de partirse de tan virtuosa señora
(IV-32) Para mí es más grave pena que morir aver de recitar la generosidad de mi linaje
(IV-34) Ningún hombre es obligado de rogar por la salud y prosperidad de su contrario
(IV-48) por su causa amado y querido de los grandes señores
(IV-121) acordaron de se posar baxo, al pie de la montaña
(IV-152) que solamente le passasse por el pensamiento aver de huyr, antes todos tienen por cierta la victoria
(V-223) mucho me plaze de la buena deliberación que avéys hecho

³³ Ibídem, p. 496.

³⁴ Ibídem, p. 498-499; la citació és de la p. 159.

RÈGIM PREPOSICIONAL. Segons Nagore, “Determinado régimen preposicional puede otorgar al verbo una acepción específica. Así, por ejemplo, *tener por* ‘considerar como’ “.35

(I-106) después que fueron armados se tuvieron por seguros

(II-218) se tuvieron por los más alegres del mundo, teniendo por cierto que avían recobrado la gloria y señoría

(II-286) el Papa y el emperador de Alemania, tovieron la sentencia por muy justa.

(II-288) Tendríame por el más bienaventurado hombre de todo el mundo si

(IV-152) que solamente le passasse por el pensamiento aver de huyr, antes todos tienen por cierta la victoria, pues lo tienen a Tirante por capitán

ÚS DEL FUTUR D’INDICATIU. Segons Nagore,

Es un rasgo sintáctico propio del aragonés medieval el uso de futuro de indicativo en oraciones subordinadas de realización futura o contingente, en especial en subordinadas temporales y de relativo y en la prótasis de las condicionales, en vez de formas de subjuntivo –presente o futuro de subjuntivo– preferidas por el castellano.³⁶

Més endavant, Nagore aporta dades d’altres investigadors sobre l’ús del futur en subordinades a diversos textos històrics aragonesos:

M. Porcar, según el cual se utiliza futuro de indicativo en oraciones temporales en el 93,7% de los casos en *DLAA*, en el 70% en *Tucídides* (en el 25% de los casos presente de subjuntivo), y sólo en el 9,5% en *FA* (en el 53,4% de los casos presente de subjuntivo, y en el 27,6 % futuro de subjuntivo). Por lo que respecta a las subordinadas relativas, se emplea el futuro de indicativo en el 87,6% de los casos en *DLAA* (en el resto de los casos: presente de subjuntivo 7,9% y futuro de subjuntivo 4,5%), en el 88,9% en *Tucídides* (en el resto de los casos: 7,4% presente de subj. y 3,7% futuro de subjuntivo) y en el 32,9% en *FA* (en el resto de los casos: 31,2 % futuro de subjuntivo, 21,2% presente de subj. y 14,7% futuro perfecto de indicativo).³⁷

(I-222) y con aquel escudo han de tocar en el escudo de la gavia según las armas que querrá hazer

(I-227) Tirante hacía días que estava a punto esperando cuando lo demandarían.

(II-246) y aquel que primero le viniere dé la batalla; e durando aquélla, si el otro querrá hazer bondad, no temiendo los peligros que seguirse pueden socorriéndonos, podríamos aver verdadera gloria y honra.

(II-312) a pie o a cavallo, según que a tu ventaja lo querrás escoger

(II-327) según lo que al presente se me verná a la memoria.

(II-334) E si ninguno querrá decir lo contrario, yo le haré ser confuso de su gran maldad

³⁵ *Ibidem*, p. 499.

³⁶ *Ibidem*, p. 499.

³⁷ *Ibidem*, p. 501.

- (III-45) treguas por tres meses por mar y por tierra te serán dadas si a ti bien te verná.
 (III-169) e si algo querrá dezir, yo le oyré de buena voluntad.
 (III-327) Quien me quisiere seguir o se querrá tornar haga a su voluntad.
 (V-64) E si vuestra majestad querrá que le enbíe gente d'armas para defender la ciudad, si en alguna manera tiene duda, sea yo avisado
 (V-112) E si esto vuestra majestad no querrá hazer, que me apareje para la batalla

CONCORDANÇA DEL PARTICIPI. És un dels trets més típicament aragonesos, segons diversos estudiosos. Colón l'explica amb exemples com 'las avemos enviadas [las cartas]'.³⁸ Nagore Laín observa que

Para la construcción de los tiempos compuestos de los verbos transitivos se utiliza normalmente el verbo *aver*, conjugado en el tiempo simple (de indicativo o de subjuntivo) correspondiente. En la mayoría de los casos el participio pasado del verbo conjugado concuerda en género y número con el complemento directo, tanto si este va antepuesto como pospuesto.³⁹

I afegeix més endavant que

La concordancia del participio pasado con el complemento directo era habitual en catalán medieval, si bien también se encuentran algunos ejemplos de falta de concordancia. Según Regina af Geijerstam el número de casos de concordancia es mayor en el catalán que en el aragonés del siglo XIV, al menos si nos atenemos a los textos heredianos. Por lo que respecta al castellano, aunque se encuentran ejemplos de concordancia, ya desde los primeros textos se da también el uso de participio invariable. G.W. Umphrey realizó una comparación entre textos castellanos y aragoneses y llega a la siguiente conclusión: 'En textos aragoneses del siglo XIV el participio de pasado concuerda la mayor parte de las veces. En textos castellanos de la misma época, encontramos un número muy reducido de casos en los que se da la concordancia'. Más recientemente, Ian R. Macpherson ha realizado un análisis semejante. Según sus apreciaciones, los textos castellanos del siglo XIII muestran un claro predominio de la no concordancia, y ya a mediados del XIV la concordancia ha desaparecido. En cambio, en los textos aragoneses, Macpherson observa la situación opuesta, o sea que los documentos, fueros y algunos textos literarios examinados prefieren la concordancia durante los siglos XIV y XV. Concluye que: 'En Aragón, la concordancia continúa existiendo como popular en los siglos XIV y XV como lo fue en el XIII, y es todavía una práctica viva en algunas regiones (zonas) hoy día'. En efecto, hoy en aragonés se conserva la concordancia, aunque escasamente y limitada a ciertos dialectos.⁴⁰

Al *Tirante* l'ús no és absolut, però sí abundant. Uns quants exemples:

³⁸ COLÓN, Germán. *El español y el catalán, juntos y en contraste. Op. cit.*, p. 262.

³⁹ NAGORE LAÍN, Francho. *Op. cit.*, p. 482.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 485-486.

(I-105) Amar se deve a tu persona, a mi parecer –dixo el ermitaño-, por las virtudes que de ti tengo conocidas,
 (I-217) Como el Rey ovo leýda la carta e vio que no querían hablar
 (II-99) Como el Rey ovo tomada la cibdad de Túnez
 (II-154) y como los ovo recibidos dixo a Diafebus primero que a los otros
 (II-219) Como Tirante ovo pacificada la gente de su campo
 (II.-341) y mis pechos son tornados más fríos que el yelo
 (III-32) que como él ovo vencida la batalla y muerto a Dario
 (III-219) Como Tirante ovo escrita la carta
 (III-232) Las palabras agradables que la magestad vuestra ha dicho alegrarían la ánima de aquel famoso caballero, y si las oviera oýdas, su ánima fuera ensalzada
 (II-395) Estefanía sacó la lengua; e como Plazer de mi Vida la ovo vista, díxole
 (IV-14) Como se vio vestido y ovo oýdas las graciosas palabras del Caudillo
 (IV-204) Tirante le avé quitado el alquinal y era quedada en cabellos.
 (V-34) Como el cavallero Espercius ovo avida respuesta
 (V-211) hago loores y gracias de los grandes beneficios que dél tengo recibidos en toda mi vida.
 (V-224) los derechos e gracias que la majestad del señor Emperador le ovo otorgadas

Nagore Laín també descriu la concordança amb el verb *seer*: “El verbo *seer* se emplea como auxiliar de los tiempos compuestos de los verbos intransitivos de movimiento, de algunos otros verbos intransitivos, de verbos pronominales y del propio verbo *seer*. Lógicamente en todos estos casos se produce concordancia en género y número entre el sujeto y el participio pasado del verbo conjugado”.⁴¹ Al *Tirante*:

(I-26) que muchos días eran passados que no avé comido
 (II-152) Desta manera era guardada la persona del Emperador y de la Emperatriz y de la Princesa.
 (II-216) y mandó que todos los cuerpos muertos fuesen quitados las aljubas y las guardasen
 (II-244) no viniesen a vedarles el paso y a dañar a la gente que eran passados.
 (II-281) la soberana señora Emperatriz, que es fuente de todo virtuoso saber, como yo he conplido todo lo que era obligado en entregar todos los presioneros
 (II.-341) y mis pechos son tornados más fríos que el yelo
 (II-353) Como el Soldán vio que los cristianos eran puestos en son de batalla, ordenó
 (II-382) Anoche uve nueva como cinco naos que yo avía mandado venir son arribadas
 (IV-134) yo pienso que a mal de su grado son venidos
 (IV-153) Assí como el rey de Túnez fue muerto, Almedíxar suplicó a Tirante
 (V-214) que luego que Tirante fue muerto hizo su cuenta

En un altre estudi, Nagore Laín completa l’anàlisi d’aquest tipus de concordances, i conclou que

Todos los usos que encontramos en la *Crónica de San Juan de la Peña* del verbo *seer* como auxiliar están ampliamente documentados en el aragonés medieval y perviven en el aragonés moderno. Así, en el *Liber Regum seer* es usado con verbos intransitivos: *foron entrados*, *fo passado*, etc.; en el *Vidal Mayor* “los verbos *entrar*, *ir*, *nascer*, *morir* pueden construirse con *ser* como verbo auxiliar en vez de *haber*: *era ydo*,

⁴¹ *Ibidem*, p. 487.

ser entrado, fuere muerto, es finado, fuesse nacida". En los *Fueros de Aragón* "*seer* es verbo auxiliar de sí mismo: *fuesen seydas, sea caydo, es foydo*. En el *Libro de las Maravillas del Mundo* "el verbo *seer* se utiliza para formar los tiempos compuestos de los verbos intransitivos de movimiento: *son venidos los moros*" (citacions de Cooper, Tilander i Liria). (...) Ambos rasgos vinculan tipològicamente el aragonés al occitano, al catalán, tanto medievales como modernos, y además también al francés, al italiano, al sardo y al retorrománico, y por el contrario lo alejan del castellano, del portugués, del gallego y del asturiano, así como del rumano".⁴²

En aquest estudi, Nagore conclou que és típic de l'aragonès medieval la concordança del participi passat compost amb *aver* amb el complement directe, tant si va anteposat com si va postposit; també que en aragonès medieval es conjuguen habitualment amb *ser* els verbs intransitius de moviment, alguns altres verbs intransitius, els verbs pronominals i el mateix verb *ser*.

CONSTRUCCIONS NEGATIVES. Nagore descriu un ús abundant de construccions negatives a la *Crónica de San Juan de la Peña* formades per *no... ninguno, ninguno... no, ninguno* + indefinit (*tiempo, persona, hombre*) i d'altres locucions negatives que van reforçades per l'adverbi de negació *no* (*por res del mundo no, en tiempo alguno non...*).⁴³ Aquest tret característic de l'aragonès ha estat indicat per molts altres investigadors, com Tilander, A. Badía, López Molina, Alvar, etc., però Nagore puntualitza que "Estas negaciones reiteradas son comunes a todas las lenguas románicas en la Edad Media",⁴⁴ i reporta un exemple del *Cid*. Al *Tirante* en trobem un ús abundant:

(I-145) con todos los de su estado, y no con otro ninguno de los otros
(I-160) Yo por cosa del mundo no daré lugar a tal cosa

⁴² NAGORE LAÍN, Francho. "La conjugación verbal compuesta en aragonés medieval." *Alazet*, 13 (2001), p. 24.

⁴³ NAGORE LAÍN, Francho. *El aragonés del siglo XIV. Según el texto de la Crónica de San Juan de la Peña. Op. cit.*, p. 546-551.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 549.

(I-167) ¡juráys a Dios y a los santos quatro Evangelios de no venir en ninguna manera contra el muy alto y muy poderoso rey de Inglaterra
 (I-255) los juezes dixeron que por cosa del mundo no se podría hazer
 (II-210) que no cale sino tomar agua a manos
 (II-210) ¡O cuánta fatiga –dixo el Duque- me dan por no nada!
 (II-229) yo al presente en ninguna manera no les otorgaría paz ni tregua, si ya ellos no juravan el alquibla
 (II-234) Dízeme que por cosa del mundo no lo haré
 (II-359) él prestamente se levantó no nada desmayado
 (II-363) ni por todo esto él no mostró ninguna manera de plazer ni de alegría, ni le vieron reýr por ninguna cosa, ni consintió hazer ninguna cosa de plazer, solaz ni fiesta;
 (II-381) él le rogava que en ninguna manera del mundo no quisiesse subir en escala
 (II-389) jamás tomaré título ninguno, tanto como la vida me acompañará, si no es emperador o no nada.
 (III-171) Yo os digo que por cosa del mundo no enojaré a su majestat
 (III-208) y si se manca de su persona no cale sino que se meta en religión
 (IV-129) y por cosa del mundo no salgáys de la cibdad hasta que veáys la vanderá.
 (IV-139) en ninguna manera no ponemos en duda tu gloriosa vitoria

Nagore Laín afegeix: “Lo anterior podría ponerse en relación con un tipo de oración comparativa típica que aparece en nuestro texto en que se refuerza con el adverbio de negación *no* el relegamiento del segundo miembro con respecto al primero. La estructura de estas oraciones es: *millor X que no Y*, o bien: *más X que no Y (...)*. La construcción es conocida en otros textos aragoneses medievales”.⁴⁵ Per tant, el següent tipus de negació utilitzada al *Tirante* és distintiva de l’aragonès:

(II-14) saber viejo, liberal, animoso más que otro ninguno, muy hablado
 (II-58) Véole muy cortés, muy afable, muy amoroso más que otro ninguno
 (II-281) cada uno dellos tiene mayor coraje de dignidad que no de nobleza
 (II-282) -Estas manos beso en nombre de aquel que vuestra alteza tiene puesto en muy más dura prission que no la tienen todos estos que aquí he traýdo.
 (II-301) -Más me ha dado –dixo Diafebus- que no me avía dicho su alteza; que media carga no es sino quintal y medio. /Dixo Tirante: / -Assí es de los grandes señores que tienen el coraçón magnífico, que dan más que no prometen.
 (II-307) porque es cierto que, sabido el mucho poder que nosotros tenemos más que no él, no verná con nosotros en batalla sino a mucha ventaja suya.
 (V-202) y diestro más que otro ninguno.

ADVERBIS EN *-MENT*. La bimembració adverbial en què la forma *-ment* ocupa el primer lloc i no el segon és característica de l’aragonès. Després d’explicar les variants de coordinació entre dos adverbis acabats en *-ment*, Nagore Laín indica que a la *Crónica de San Juan de la Peña* hi ha 24 casos, sobre un total de 25, en què la

⁴⁵ *Ibidem*, p. 550.

terminació *-ment* s'utilitza només en el primer membre i no en el segon. Nagore afirma que “La coordinación adverbial en *-ment* en solo el primero de los dos adverbios es la típica del aragonés medieval”.⁴⁶ Germà Colón analitza aquesta coordinació adverbial i raona que don Juan Manuel utilitzava aquest aragonesisme sintàctic aliè als seus orígens perquè “por razones de gusto y de eufonía, se inspiró del aragonés, lengua de su mujer Constanza y lengua que él debió oír constantemente durante su ajetreada vida política y literaria”.⁴⁷ Colón és concloent quan es refereix a la tesi doctoral de K. E. Karlsson,⁴⁸ en la qual s'indica que la repetició del sufix adverbial *-mente* als dos termes apareix en alguns documents castellans del segle XIII i esporàdicament al XIV, però que la

tendencia a colocar el adverbio únicamente al final se convierte en norma del castellano (...) del corpus reunido se desprende que en el siglo XIV el tipo A no existe sino en aragonés. Karlsson ha tenido la excelente idea de consagrar un apartado en “The Dropping of *-ment* in Old Aragonese” (5.9.2), en donde muestra que la construcción *complidament e entegra* viene utilizada muy a menudo: “The situation was substantially different in Aragonese. Of 28 exemples of two or more adverbs, in 17 cases *ment* was dropped from all but the first, in eight it remains on both, and in three it is dropped from all but the last” (p. 102).⁴⁹

Al *Tirante* hem trobat dos exemples d'aquest tret tan peculiar de l'aragonès, tot i que cal advertir que tots dos procedeixen de la mateixa fórmula a l'original:

(II-233) Porque humildemente y devota os regradó por parte de aquel virtuoso Tirante

(II-263) Que mucho es más de loar justamente y templada regir un reyno, que ganar e alcançarle bienaventuradamente.

⁴⁶ Ibídem, p. 556.

⁴⁷ COLÓN, Germà. *El español y el catalán, juntos y en contraste*. Op. cit., p. 309.

⁴⁸ KARLSSON, K.E. *Syntax and Affixation. The Evolution of MENTE in Latin and Romance*. Tübingen: Niemeyer, 1981.

⁴⁹ COLÓN, Germà. *El español y el catalán, juntos y en contraste*. Op. cit., p. 310-311.

2.1.2. CONSIDERACIONS FINALS

Lingüísticament el traductor sembla aplicar lleis generals: sempre utilitza *v* a l'imperfet d'indicatiu, sempre utilitza *ñ* (*vañando, bañados, señalados, señor, señal, hazañosos, rescañadas, daño, ensañar, engañados, mañana*, etc.) i no *nny, ny, ynn, yn o nn* com a grafia de la consonant palatal nasal, i adapta fonèticament i morfològica els termes com *meytad* (tot evitant *meytat*), *errojos*, etc. És a dir, adopta el grafisme més evident, però “se li escapa” l'aragonesisme sintàctic i morfològic, imposat per la seva estructura mental lliure.

Com a conclusió final, creiem que es pot donar per demostrada la procedència aragonesa del traductor. Tanmateix, és interessant observar si hi ha alguna actitud deliberada en la introducció d'alguns errors que no semblen casuals per part del traductor, com també pels que sí poden ser-ho però transmeten, en la seva gratuïtat, alguna característica d'aquest personatge anònim.

Entenem que les errades més nombroses assenyalades per Martí de Riquer en l'edició crítica d'Espasa-Calpe són de tipus fonètic, i tot considerant l'alta probabilitat que el traductor (a qui atribuïm estatus de noble i proximitat a la Corona) treballés amb la col·laboració d'un lector-redactor, podem pensar que es tracta d'errors d'audició o transcripció. Alguns exemples:

(I-66) de mi mano < demà

(I-104) passaron setecientos y noventa y dos años < 752 anys (de la fundació de Roma al naixement de Jesucrist)

(I-220) espada de ginete < spasa de git (llençadissa)

(II-63) falta numeral < L mília scuts

(II-68) quien da petral al asno, y al grosero cavallo < qui dóna a l'ase pitral e al grosser cabal (fer cas)

(II-181) elimina l'alternància tu/vos de l'original

- (II-252) XXII mil y dos personas < XXII mília persones ensús
- (II-306) mezclita (por “mezquita”, en tot el text)
- (II-332) confuso < confès
- (III-69) cada error mueve igualmente a juzgar así es < e cascuna error comou egualment ànsies
- (III-176) ¿Y siempre me has de hablar a la mano? < me parlaràs a la mà (interrompre) p.III-176
- (III-222-223) Mala cosa es la noble y generosa criada < mala cosa és la noble e generosa cridar
- (IV-37 i ss.) Uricia < Orithia, Eristeo < Eurysteus (personatges de l'Antiguitat deformats)

D'altres errades semblen producte d'una solució ràpida però conscient per part del traductor, amb castellanització impostada per manca de coneixement del vocable corresponent:

- (I-87) disferra < desferra (botí de guerra; no apareix al Diccionario Histórico ni a Autoridades; Corominas: *desferrar*, *desferra*, ant. (sólo en Mena; *Aut*, entiende ‘discordia’, pero el significado debe ser ‘despojo, botín’, como el del cat. *desferra*, del cual se tomó).
- (I-105) los males < los mals (homes dolents; castellanització del plural sense reparar en el sentit)
- (I-114) porsavantes < porsavants (oficials; no figura a Autoridades ni Corominas)
- (I-132) devisado, como he devisado < devisat vos he (descriure; amb aquest sentit no apareix a cap diccionari)
- (I-182) ropa de estado < roba d'estat (de cerimònia)
- (II-161) tabla, con la mano en la tabla (...) dixo < taula (de menjar; Corominas: “En cat., galorromance, it., etc., tomó el sentido de ‘mesa’, que no es enteramente inaudito en cast. ant. (J. Ruiz, *Alex*), pero pronto se olvidó”)
- (II-227) cuscuso (hauria de ser “alcuzcuz”; no apareix a cap diccionari)
- (II-302) bastarda < nostrada (Autoridades 1726: “se comenzó la batería con dos culebrinas y dos bastardas con tanta furia que temiendo el Gobernador algún asalto envió a pedir socorro”, fr. Marcos de Guadalax)
- (II-319) loria < loria (“loriga”? Probable error de l'original repetit a la traducció)
- (III-21) ambrunales < enbrunals (“imbornales”, forats de desaiguar; sembla traduït fonèticament, amb grafia castellana mb)
- (III-275) conferróse < aferrà's (nmo apareix a cap diccionari)
- (IV-36) entrecudado < entrecuydat (atrevit; no apareix a cap diccionari)

Hi ha altres actuacions que indiquen uns determinats coneixements culturals, com l'ús d'al·lusions o citacions literàries. No ha estat aquest el nostre camí d'anàlisi, però podem reproduir les indicacions de Martí de Riquer a tall d'exemple:

(I-9) Estava subido en el triunfo de la fama (Petrarca) < en lo món molt triümfava

(II-137, IV-188-189)...por la vida poner los bienes; por la muger, bienes y honra...

(III-35) elimina versos de Guillem de Cervera (que en altres punts conserva)

Recordem que Martí de Riquer ja va indicar la manca de coneixements clàssics en alguns errors introduïts pel traductor, i que també observà que l'ús de la paraula *entremés*, peça teatral cortesana de moda en aquell moment, era correcte en dues ocasions (II-24-25, III, 286), mentre que, per contra, s'eliminava la referència de l'original al fet que, després de narrar les aventures de Tirant a taula, la cort les representa en un entremès de tres hores (III-311), sense que puguem interpretar quin sentit tindria aquesta supressió.

A l'últim, atribuïm alguns canvis textuais a la voluntat del traductor de desdibuixar referències històriques, bé per interessos personals (possible relació amb els Borja), bé perquè inscrivien la novel·la en una realitat passada, la de Joanot Martorell, que la versió castellana intentava modernitzar.

(II-25) nieto < nebot (Riquer observa que això desbarata la referència històrica a un Borja: "El traductor, al verter *nebot*, 'sobrino', por *nieto*, estropea la intención que Martorell puso en estas líneas. Hace alusión, sin duda, a los intentos del papa Calixto III para que su sobrino, Pedro Luis Borja, heredara el reino de Nápoles después de la muerte de Alfonso el Magnánimo, que no tenía descendencia legítima. Esta situación se puede concretar hacia el año 1458. Véase Marinesco, *Du nouveau*, págs. 179-181.) Apuntem la hipòtesi que l'interès per desdibuixar la presència d'un Borja podria ser donat pel fet que el traductor tingués amistat o relació amb la família Borja.

(II-240) eliminació de personatges històrics que reclamaven la corona de Nàpols enfront dels drets de Ferran, fills d'Alfons el Magnànim; només surten els que ja havien estat citats.

Afegim aquí, al final, uns quants trets que haurien de ser objecte d'una futura anàlisi, independent i més aprofundida. Es tracta del tractament de les oracions o resos (en llatí), l'ús dels numerals romans (que és aleatori), i la introducció de determinades peces de roba amb el consegüent sentit cronològic i territorial que poden aportar al text (*alquinal, jornea, ropeta, jaqueta, jazarán, jubón i terciopelo, raso, brocado*, etc.).

A l'hora d'investigar una possible identitat pel traductor del *Tirant lo Blanch* al castellà, una sèrie de característiques despreses de l'anàlisi lingüística de la traducció afavoreixen la recerca i l'eliminació de possibles identitats. Cal recordar que aquestes característiques són:

- L'origen aragonès.
- La proximitat o el bon coneixement de la cort.
- La possible col·laboració d'un lector-redactor en el procés traductor.
- El sentit teatral de les modificacions que aplica al text i la capacitat per versificar.
- La probable relació amb la família Borja.

2.2. POSSIBLE IDENTIFICACIÓ TEXTUAL: *TIRANTE EL BLANCO I QUESTION DE AMOR DE DOS ENAMORADOS*

Vam considerar la hipòtesi que Francisco de Madrid fos el traductor del *Tirante*. Vam haver de revisar els textos d'un Francisco de Madrid, autor d'èglogues cortesanes a la cort de Ferran II, que sovint (incomprendiblement, només per homonímia) s'havia confós amb el canonge de Palència que va traduir *De los remedios contra próspera y adversa fortuna* de Petrarca. Després d'analitzar l'incunable de 1510 i no les edicions

posteriors, que modifiquen el text inicial, es va fer evident que, tot i que a primera vista hi havia moltes similituds entre el castellà del canonge de Palència i el del *Tirante el Blanco*, no pertanyien al mateix autor.

Posteriorment, i tenint en compte les característiques teatrals i cortesanes que havíem detectat a partir de la primera anàlisi comparativa de *Tirant* i *Tirante*, vam revisar la prosa d'altres nobles i cortesans autors d'obres teatrals, com Pedro Manuel Ximénez de Urrea i fins i tot Juan del Encina, sense deixar de consultar altres autors que, per la procedència, no semblaven gens possibles, como Gómez de Figueroa o Fernán Pérez de Guzmán, però que formaven part del cercle, en un sentit ampli, de Gumiel. Fins i tot vam revisar escrits de Juan de Molina, nascut a Ciudad Real però des de molt jove habitant de València, corrector de l'*Arderique* i traductor; que amb el temps hagués estat un dels detractors del *Tirant* no ens semblava una dificultat insalvable si s'havia penedit de les traduccions de joventut. Però tampoc la seva prosa no concordava.

Expliquem aquestes temptatives fracassades per donar una referència de l'abast que ha tingut aquesta recerca i dels camins estimats i desestimats, que mai no s'han circumscrit únicament a l'àmbit aragonès, sinó que ens han portat a revisar d'altres paràmetres i, per la via comparativa, a adquirir algun coneixement de les moltes variants de la llengua castellana al segle XV abans de gosar llençar una proposta d'autoria: l'anònima *Question de amor de dos enamorados* (València, 1513), que alguns crítics atribueixen al comanador Escrivà, de València, podria procedir de la mateixa ploma que va traduir al castellà el *Tirant lo Blanch*.

Pel que fa a l'anàlisi que presentem a continuació, cal destacar que hem intentat seguir el mateix esquema expositiu que en el precedent, de tal manera que fos més senzill establir una comparació entre els resultats de tots dos textos. Malgrat tot, com

que no disposem del text de la *Question de amor de dos enamorados* en versió informatitzada,⁵⁰ com és el cas del *Tirante*, la recerca d'exemples ha estat més laboriosa i el resultat depèn de la irregularitat del mètode tradicional de lectura i observació que hem hagut d'aplicar. Per tant, la mostra d'exemples és molt més limitada i no prou representativa de la freqüència d'ús de cadascun dins del text.

2.2.1. POSSIBLES ARAGONESISMES A *QUESTION DE AMOR DE DOS ENAMORADOS*

2.2.1.1. Anàlisi del lèxic

El lèxic de la *Question de amor* presenta algunes característiques peculiars pel fet de ser una obra que declara ser escrita entre 1508 i 1512 a la cort de Nàpols. Ja des de l'inici, l'autor es presenta com un "gentilhombre" que ofereix "muchas cartas y enamorados razonamientos. Introduce se mas vna caça: vn juego de cañas: vna egloga: ciertas justas y muchos caualleros y damas con diuersos y muy ricos atauios: con letras y inuenciones". Per tant, el lector podia esperar un retrat dels costums cortesans més a la moda d'Itàlia, i el llenguatge n'havia de resultar impregnat no només per contagi a la llengua de l'autor, sinó potser també per un acte voluntari en l'elaboració d'un text que en altres aspectes de la composició també introdueix innovacions modernitzadores. A tall d'exemple començarem per exposar alguns dels italianismes que hem trobat (amb la pàgina de l'edició de Carla Perugini entre parèntesi):

⁵⁰ Ens hem basat en l'edició *Question de amor*. Estudio, edición y notas de Carla Perugini. Salamanca: Ediciones Universidad, 1995.

ala estradiota (81, 100), ocho estradiotes (160)
a la lombarda (142)
a la tudesca (148)
brocado (71, 75, 141, 143) > *Tirante*
cana (mesura napolitana equivalent a 2,6 m., 140)
estrallas (79)
may reposa (121)

La riquesa del vocabulari referent a la indumentària mereixeria una anàlisi profunda. Des de les robes i els materials preciosos (or, plata, robins, perles, etc.) fins als complements i les peces del vestuari, el ventall de sumptuositats havia d'immergir el lector en un món meravellós de riquesa i moda revolucionària. Alguns dels termes podrien indicar referències de lloc i època valuoses per a la identificació del text i l'autor. Assenyalem quins d'aquests termes apareixen també al *Tirante* (11 de 35). La citació no és exhaustiva:

collar de balaxos (145)
capas de paño negro (121) > *Tirante*
capotines (66)
capotinos (73)
capuz (74)
chamelote (69)
cimera (51) > *Tirante*
cortapisa (57, 70, 144, 162) > *Tirante*
damasco (49) > *Tirante*
faxas (51)
floques (71, 141)
loba (49, 144) > *Tirante*
jaez (75)
jornea (162) > *Tirante*

jubones (66,141) > *Tirante*
gelosia (142)
gorra (70)
laxas (51)
lisonjas (143)
lloures (“¿señuelos?”, 150)
marlota (75)
nesgas (70)
papahigo (68, 70)
pesales (150)
raso (49, 50, 63, 66, 68) > *Tirante*
rochicler (143)
saya (69, 71)
sayo (63) > *Tirante*
ropetas de paño (66) > *Tirante*
sayon (75)
sobre vardas (161)
tafetan (142)
terciopelo (50, 74, etc.), terciopelo (141) > *Tirante*
torçales (57, 143)
tormentos (69)
vidro (152) > *Tirante*

Tanmateix, el tractament de les teles i els materials aporta referents sobre la moda més moderna, italianitzant. Alguns exemples que apareixen reiteradament al text són:

acuchillado (142, 146), cuchillada (49)
ascaques (73), a escaques (144)
a girones (150)
chapadas (51)
cortaduras (70, 74)

enferrada (49)
enrrexadas (121)
entorchadas unas con otras (66)
frisado (121)
gironado (74)
leonado (57, 142)
nesgada (75)
entretellada (142)
trabesadas por todo el capuz (72)
vellutado (147, 155, 162)

És paradoxal l'ús simultani de *terciopelo* i *vellutado* a la *Question*, i cal destacar que *vellutado* no apareix als diccionaris de la Real Academia, mentre que Corominas considera l'arrel *vello* i la *-t-* com indicis d'origen català i aragonès. D'altres paraules semblen tenir un origen aràbic segons els diccionaris d'Autoridades de 1726 i 1734: entre elles, *albardan* (p. 139), *alcanzias* (p. 82), *nesgas* (p. 70), *alcarchofas* (p. 143), *atabales* (p. 139; també al *Tirante*). D'altra banda, hi ha termes d'origen clarament aragonès, un ús deliberat i que apareix intensificat a la parla dels dos pastors de l'ègloga (Guiraldo i Quiral), que fan ús d'un llenguatge molt rústic. Aquesta és una de les primeres èglogues que es coneixen i segueix el model de Juan del Encina, també pel que fa al llenguatge rústic (que acabà essent una convenció literària) i que es caracteritza per aportar elements com l'ús d'*h* per *f*, la palatalització del diftong, la metàtesi i expressions com:

çapata (113)
chichurreando, chichorrerías, chícharramâchas, que te calie (112)
demoño (110)

dexa el pensio (120)
los modorrece (113)
muy mas (115)
huego (111)
por huerça o de buen grado (111)
huesse, huerte, porhia (109-110)
ni es aue ni pexe ni es res (111)
omezillo (“odio”, 116)
que diz que, casina, quies (117)
quentramas ados (113)

No gosem anomenar-lo *sayagués* (parla rústica de Zamora), tot i ser *sayaguesa* la llengua que va instaurar-se com una convenció en el teatre *pastoril* en castellà del segle XVI, i tot i qualificar-lo de *sayagués* Carla Perugini, perquè de fet el llenguatge de Guiraldo i Quiral no coincideix plenament amb els poemes en *sayagués* que hem revisat, i sí, en canvi, amb el tipus de llenguatge rústic que de les èglogues de Juan del Encina, autor aragonès. Caldria aprofundir en l'estudi de les similituds i diferències que existeixen entre el *sayagués* del teatre castellà del segle XVI i els usos rústics de Juan del Encina i els seus seguidors, un camí que no podem emprendre ara.

De tota manera, i a banda de la concentració d'aragonesismes que Guiraldo i Quiral introdueixen, l'autor utilitza elements d'ús habitual en aragonès al llarg del text en prosa i en boca dels personatges principals, nobles i no pastors. És el cas de *caler* (no me los cale soñar, p. 124; no nos cale llorar, p. 136; no te cale, p. 87; do no le cale llamar, p. 150), *cabo* (de ver cabo, p. 62; quisieras que no oviera cabo, p. 62; tu plañes de aver visto de tu bien el cabo, p. 62; todas las cosas han de aver cabo, p. 62, 88; por ser el cabo de aquel juego, p. 99; a tus dias daria fin a los mios daria cabo, p. 168; a cabo de algun tiempo, p. 173; dando cabo a su vida, p. 175; dio cabo, p. 176), *pieça* (una gran

pieça del camino, p. 173; estando muy gran pieça sin palabra podelle pronunciar, p. 175; *sentir* (sentile assi dezir, p. 92; el no le siente p. 101), *tabla* (“mesa” 139; se paro una tabla muy larga, p. 100; segons Corominas, “En cat., galorromance, it., etc., tomó el sentido de ‘mesa’, que no es enteramente inaudito en cast. ant. (J. Ruiz, *Alex*), pero pronto se olvidó”), *villetas* (p. 50) o *billetas* (p. 165, de les quals Carla Perugini explica: “del contexto parece deducirse un sentido similar al de ballestas, o bien podría significar cartela heráldica que encierra un mote o divisa. Vuelve a aparecer al final de la obra, en la descripción de los atavíos de Gerónimo Fenollet, lo que nos confirma en la identificación de este último con el personaje de Flamiano”, i que surten també al *Tirante* I-140: “que fuessen los hierros de la justa real con quatro puntas en el roquete muy ençeradas, con çera gomada cada punta de la billeta”). Sense ser exclusivament aragonesos, són termes que tenen una freqüència d’aparició més alta als textos d’aquest origen, segons Coloma Lleal ens confirma. També l’ús de la substantivació verbal precedida d’article o possessiu, que no és estranya en castellà, presenta en totes dues obres una freqüència molt considerable. Alguns exemples de la *Question*: su quedada (p. 77); acabado el cenar (p. 100); duro el dançar hasta la cena (p. 100); el conreo (p. 125); el morir vino a buscarme (p. 125); en esto y en otras cosas hablando llego el tiempo del despedirse (p. 130).

Volem assenyalar igualment algunes formes que no són sospitoses de ser aragonesismes, però que són poc corrents a principis del segle XVI d’acord amb els resultats que ofereix el CORDE entre 1450 i 1550, i que apareixen tant a la *Question* com al *Tirante*: són *a la gineta* (p. 75, i “se solto un caballo de la gineta y corria muy rezio por el campo”, *Tirante* II-46); *aceytuní* (p. 75, 76), al *Tirante* amb la forma *acetuní* (I-215, II-109), que el diccionari d’Autoridades de 1770 defineix com “Aceytuní: adj. de una term. antq. Lo mismo que aceytunado. *Crón. de don Juan el II*,

año 7. cap.15 El Infante entró en Sevilla... vestido de un *aceytuní* brocado de oro”; *cecilia*, cicilianos (p. 160, 166); *encarnado* (p. 70), que com al *Tirante*, és preferit a *carmesí*, que també apareix (p. 73); *escuro* (p. 154, 149), que al *Tirante* és preferit a *oscuro* en una proporció de 4 a 1; *meytad* (p. 81), que també era l’ús preferent al *Tirante*, tot i que apareixen *a metades* (p. 162, 163) i *a meatades* (p.165); *perlado* (p. 158, 166), una metàtesi que també s’utilitza al *Tirante*; *las sobras de mis passiones* (p. 77), com al *Tirante* (I-105, II-181); *vfano* (p. 102), que al *Tirante* apareixia cinc vegades, una d’elles amb *h*; *visrey* (p. 130, 166) o *visreyna* (p. 167), al *Tirante bisrey* (I, 257).

Tant al *Tirante* com a la *Question* apareixen, amb més o menys freqüència, les formes *indispucion* (p. 45), *intincion* (p. 78), *discricion* (p. 80, 83), *perficion* (p. 133), *ficion* (p. 156), que segons hem comprovat al CORDE, no són d’ús molt estès entre 1450 i 1550.

De la mateixa manera, hem d’indicar alguns termes que adopten una forma molt personal, aparentment única de l’autor, bé perquè no hem pogut localitzar-les als diccionaris ni al CORDE, bé perquè són molt restringides o antiquades. És el cas de: *ayuso* (p. 174), *basariscos* (“basiliscos”, p. 66), *daltibaxo* (p. 155), *efigia* (p. 79), *hinchesen* (p. 85), *laborinto*, *laborintos* (p. 153), *la naue acabaua de surgir* (*zarpar*, p. 128).

Pel que fa al lèxic, el més destacat és el contrast entre l’ús de mots antiquats o arcaics i la introducció deliberada d’italianismes i usos a la moda de l’època, com els llatinismes: *ymagines* enlloc de *imágenes* (p. 149) i *virgines* enlloc de *vírgenes* (p. 123). Això permet sostenir encara la hipòtesi d’un autor d’arrels aragoneses, per la qual cosa coneix bé el llenguatge rústic que utilitza Encina, però que disfressa els seu llenguatge amb una gran voluntat de modernitat.

2.2.1.2. Anàlisi de grafia i de fonètica

- Ús aleatori de la grafia *h*:

Ypolito, reprehension (42)

abilidad (42)

no le ouiera fecho deshazer (44)

abitaua (44)

honrada (44)

abito (48)

heredad (56)

honrra (61, 78)

eredad (63, 85)

conortarme (64)

reprehension (78, 173)

honestidad (78)

conortar (82)

philosopho (87)

hora /ora (93)

oy (104)

honra, honesto (134)

un abito (147)

fasta oy (158)

onrrosas (175), onrrosa (176)

- Grafia de la consonant palatal lateral /j/ representada en *-ill-*: excepcional.

aquel visorey lleuo mill y dozientos hombres darmas/ tres mil infantes/ dos mil infantes (159)

- Ús de la *-s-* líquida davant de consonant.

spiritu (173)

- Confusió de *b* i *v*: habitual.

biuas llamas (43)
caualgadura, caualgado (48)
boluio (60)
biue (60)
boz (95)
vanderas (100)
bozes (174)

- Resolució dels hiatus inversos decreixents amb grafia *y*: absolut.

ha seydo (43)
oyrte (48)
fuy (49)
cuydado (52)
juyzio (60)
atribuydos (61)
bien proveydo (66)
ruydo (174)
traygo (175)

- Ús majoritari (però inestable) de la *ss* intervocàlica:

pasando (44)
posesion (44)
compassion (45)
pudiessedes (46)
viessen (46)
passeado (56)
paseador (56)
passion (60)/pasiones (60)
que le hiziesse hazer (66)
huessos (79)
condesa/condessa (167)
apressure (174)
predomini quasi total d'*assi*, amb algun *ansi* (174)

- Diptongació $\tilde{E} > ie$.:

contentamiento (136)

- Fricativa sorda [š]: inestable:

conoscidos (83)
conoscida (95)
conozco (168)

- Evolució –MB- > -m: a la parla dels pastors:

quentramas ados (113)

- Palatalització del diftong: a la parla dels pastors:

desmoño (105)

2.2.1.3. Anàlisi morfològica

- Contracció de l'article de la tercera persona plural:

della (60)

dellas (63, 79)

dello (78, 79, 81, 123, 137)

dellos (70, 157)

del (103)

- Article davant numeral i col·locació de l'adverbi *solo*, *sola*:

en sola su mano (61)

y sola esta gloria que de mi muerte se espera (80)

que si sola una vez que vi (83)

en solo no verme (96)

y sola esta gloria (sayagués 116)

- *Todo* i *todos* + substantiu o numeral, sense article. En alguns casos, en ordre invers.

Una saya entretallada toda (71)

vestidos todos de leonado (74)

y assi juntados ellos todos (82)

los otros todos (100)

todas las otras ropas o las mas (100)

todos tres pastores /acaban todos tres (101)

los quales todos (130)

retraydos todos tres (139)

y assi todos quatro (139)

todas tres viudas (140)

todas tres (141)

toda esmaltada (141)

todas las otras damas/ toda vestida de terciopelo (142)

- *Quien* amb valor plural:

conocer quien son los servidores y las damas aquen serue (43)

- **Gènere dels substantius:**

las colores (42, 51, 67, 70, 73, 74,75, 76, 99)

la calor de su fuego (60)

por sola un hora que gozasses (65)

cerca de la mar (81, 127)

constreñido de la hambre (85)

un ora/ cada ora (96)

tanta furor (102)

un escritura (114)

tus consejas (117)

ellagudeza (124)

ningun señal (128)

la dolor (129)

la primer trecha fuy mate (156)

unas epigramas (165)

el ausencia (168)

y a la fin (173)

- **Locucions:**

destilar en lágrimas (60)

derramando delos ojos infinitas lagrimas (85)

con infinitas lagrimas (85)

bien me plaze auerte oydo lo que dizes (132)

mis tristes lagrimas biuas (150)

en tanta suma y manera (157)

como a todo el mundo ha sido y es notorio (158)

cada uno en su suerte y manera (158)

porque yo melo siento en la mano (“presentir”, 173)

estando para morir (176)

- **Metàtesi:**

perlados (42, 158)

- Prefixes:

enferrada (49)

por defuera de (50)

no desloo ni repruevo (64)

inrracional (64)

enrrexados (68, 121)

acuchillada (69, 76)/ cochilladas (70)

entretallada (71)

por baxo del sayon (75)

enpremda (79)

empero (83)

incomportable (83)

contecio (85)

deualla (101)

desbaborrecido (111)

enchizado (117)

enel auia de posar (“reposar”, 125)

ecelencias, imposible, accidente (132)

disfauores (133)

esturmento (instrumento, 135)

desfraçados (139)

prenostico (168)

amenguar (168)

- Forma verbal *veer*: *vees* (48, 61, 65, 93, 104, 124, 136, 139, 168), *ver* (78), *vee* (101).

2.2.1.4. Anàlisi sintàctica

SER per HABER o ESTAR:

todos somos mas obligados a loar (61)
nunca devieras ser triste (62)
seriamos satisfechos (64)
con esto seria mas contento (65)
serian venidas (81)
fue tan contento (81)
por razon mas obligado serias segun quien eres a hazer lo que digo (83)
se ouo de apartar (85)
era muerta (87)
ya otra vez era estado trayendo consigo a violina no auia mucho tiempo (127)
son venidos a verte (128)
somos obligados (133)
soy aborrecido (133)
eres satisfecho (134)
no me soy acordado (136)
dello seria contenta (136)
alli eran venidos (139)
eran quebrados (150)
aun no era partido (172)
como soy cierto que lo hizieras (176)

AVER (HABER) per TENER:

por mi amor que no ayas a fatiga tornar a ver a tu amigo (60)
cosas de las que tu as avido (62)
después de auida dessea se poseer (65)
has de hazer (66)
auian de yr (67)
aya de hazer (79)
no as razon (134)
y de ti auer lastima (175)

TENER por MANTENER:

el qual se contenia con vn jardin que enla casa auia (125)

FRASES D'ABSOLUT amb participis passats i presents:

Pues recibida la carta felisel y todo su razonamiento bien entendido otro dia se partio. Y llegado a felemisa halló (60-61)
Apeado que fue (61)
Acabada de leer vasquiran la carta aviendo ya oydo el razonamiento (63)
E auiendo lo todo felisel recibido (63)
y llegado a noplesano (63)
leyda que ouo flamiano la letra (65)
venido el dia de la partida (67)
se concertó de yr venidos de la caça a unos baños (81)
despues de leyda la carta (84)
la egloga acabada (121)
despachado felisel se partio y llegado a felemnisa (122)
sabido que Flamiano lo ouo mando aparejar (125)
Hecho que ouo vela la nave (126)

SUBORDINADES TEMPORALS:

ante que felisel se leuantase (63)
yo querria que mañana te partiesses porque lleuasses a flamiano un cauallo (86)
pues si tu muerte seria venturosa (131)
porque si cada cosa destas esta causa no la causase no ternia en si ninguna razon pues que no tuuiesse principio do naciesse no ternia termino do acabase (132)
se cree que fuesse (164)
ante de partir (165)

VERBS PSEUDOREFLEXIUS, p. ex. *partirse, entrarse, irse, tornarse, venirse...* :

con la carta de vasquiran se partio para donde su señor estava (63)
ala ciudad se tornaron (82)
de lo que enella se era seguido (82, 174)
comence a venirme la via de aquella eredad mia (85)

de do jamas se es partido (85)
donde la cierua esta ses partido (85)
Se nos era entrado bramando (85)
mañana te partiesses (86)
se partio (86)
dende que el mundo se començo (87)
nunca se parte de mi fantasia / partios tambien del (103)
flamiano se torno a su posada y tornaron a la fiesta (121)
que se era levantado (122)
se lleugo a ellos y muy baxo le dixo (130)
vna naue se partio (173)

PREPOSICIÓ *DE*. Preferència d'alguns verbs per la preposició *de*:

alcançar de carecer de no doler (60)
no tuieron juyzio mas de para miraros (78)
se concertó de yr (81)
comence de alegrarme (88)
començando de cantar (91)
comencele de dezir, començo de responderme (95, 98)
deliberado de yr/ delibero de yr/ deliberaua lleuar (125)
acordaron de surgir en vna costa (127)
el consuelo que mi alma recibira de ver la memoria que de mi tienes (168)

CONCORDANÇA DEL PARTICIPI:

recibida que ove tu carta y leyda (61)
unas fiestas de las bodas del conde de camarlina que cerca de la ciudad de felernisa se eran hechas (63)
que todas las damas ya a virgilano serian venidas (81)
Donde despues de llegados flamiano acordo (82)
combatida mi daño (130)
Salidas estas tres señoras (143)

CONSTRUCCIONS NEGATIVES:

biuir no se puede por ninguna via sin penar (60)

no lleuo otra cosa sino (162)

no puedo menor hazer de no descubriros vn caso questa noche me ha seguido (174)

BIMEMBRACIONES:

nación y patria (45)

aparejado y terminado (46)

secretos y aparejados (46)

fatigada y trabajosa (46)

mil pesares y desventura (47)

cortesía y acogimiento (47)

con mucho peligro, trabajo y no menos contentamiento (44)

lo que publicava con la boca, gesto, meneo y reposo: en el comer, dormir y velar (...) sus autos, atavios y arreos (48)

del sueño vencido y del trabajo fatigado (56)

los mayores y mas doloridos gemidos y solloços que nunca vi (57)

las suyas baylan y cantan las mías gimen y lloran (63)

las señoras y damas y caualleros (67)

infinitos y tristes pensamientos, entrañables sospiros y infinitas lagrimas (127)

y es grande y grande la pasión (132)

los atavios y inuenciones y letras (157)

escritas fueron o se siguieron o escriuieron (157)

no ay enesto nada falso ni fengido (166)

los doloridos gemidos los entrañables gritos que en su presencia dio (175),

2.2.2. CONSIDERACIONES FINALES

Un seguit de coincidències ens va fer pensar que era possible que l'autor anònim de la *Question de amor* fos el traductor del *Tirante el Blanco*. En primer lloc, el fet de pertànyer tots dos llibres a la impremta de Gumiel, que, com hem vist, d'altres vegades ja havia publicat llibres d'autors que es coneixien entre ells (p. ex.: Proaza, parent del bisbe de Tاراçona) o que procedien de la cantera d'altres impressors amics. En segon lloc, la similitud del llenguatge i de l'estil a primer cop de vista. A més, alguns elements literaris són emprats de manera paral·lela:

- La inexistència de *dedicatoria* a totes dues obres, “lo que en ese entonces era bastante raro. Tiene, en cambio [la *Question*], ese afán moralizador y didáctico, que es todavía un rasgo medieval, y de hecho el prólogo entero está compuesto según códigos de la retórica medieval latinizante”.⁵¹

- La introducció d'un *argumento* que presenta el que passarà a l'obra i la intervenció de l'autor i el traductor fent èmfasi en els canvis d'estil (*Question*: Agora aqui mudaremos el estilo o forma dela obra, p. 157; *Tirante*: el pròleg llibre III). Cal recordar que l'*argumento* “sólo aparece en la producción tardía de Encina (después de 1507) por influjo italiano”.⁵²

- Un final decidit per la mort del protagonista en circumstàncies reals, factor que en el cas de la *Question* es considera indicatiu de l'evolució de la *fabula de amore*.⁵³

- El judici de Martí de Riquer sobre el *Tirante*:

En el capítulo 172 la versión castellana no incluye los ocho versos de los *Proverbis* de Guillem de Cervera, o Cerverí de Girona, que allí se intercalan, lo que sin duda revela que el traductor no sabía versificar.⁵⁴

⁵¹ *Op. cit.*, p. 11 (pròleg).

⁵² CORTIJO OCAÑA, Antonio. *La diversificación genérica de la novela sentimental*. Londres: Tàmesis, 2001, p. 240.

⁵³ *Ibidem*, p. 245.

⁵⁴ RIQUER, Martí de (ed.). *Tirante el Blanco*. Madrid: Espasa-Clape, 1974, p. XCVI.

Coincideix amb la crítica negativa de Juan de Valdés al *Diálogo de la lengua* sobre la *Question*:

Marcio: Del libro de *Questión de Amor*, ¿qué os parece? *Valdés*: Muy bien la invención, y muy galanos los primores que ay en él, y lo que toca a la cuestión no stá mal tratado por la una parte y por la otra. El estilo, en quanto toca a la prosa, no es malo; pudiera bien ser mejor; en quanto toca al metro, no me contenta.⁵⁵

- La provada representabilitat de la *Question* i els elements de caracterització teatral que hem indicat a l'anàlisi comparativa del *Tirant* i el *Tirante*. Precisament Antonio Cortijo Ocaña emparenta alguns elements de la novel·la sentimental i els llibres de cavalleries en un sentit que afavoreix la identificació entre les dues obres: “detención de la acción; descripciones-acotaciones; indicaciones escénicas (no olvidemos que en la novela de caballerías también aparecen descripciones semejantes).”⁵⁶

- La presència de referents històrics i recursos com l'ús de llegendes simbòliques i amb jocs de paraules a la roba dels personatges.

- El gust per l'aventura i el viatge (a la *Question*, amb el patge que tramet les cartes), elements que diferencien la *Question* d'altres novel·les sentimentals posteriors.

Fins i tot vam calibrar la possible relació entre la definició controvertida de *Question de amor* com a “tratado” per part de l'autor, amb la qual alguns especialistes actuals no estan d'acord, i una accepció de la paraula *tratado* que apareix al *Tirante* (V-161, estava tan bien tratado < stava tan desfreçat), poc estesa, i que al·ludeix a l'aparença i la indumentària de la persona, quan la *Question* juga amb l'aparença i el simbolisme dels vestits de personatges reals camuflats darrere de noms simbòlics.

⁵⁵ Prenem la citació de PERUGINI, Carla. *Op. cit.*, p. 14, nota 20.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 238.

Vàrem pensar que podia tractar-se d'un joc de paraules basat en les dues accepcions, però Rosa Navarro, que ja havia investigat l'ús de la paraula *tratado* a la primera meitat del segle XVI, ens va dissuadir d'una deducció tan aventurada.

Cortijo Ocaña resumeix les influències literàries que es perceben a la *Question de amor*:

Se trata de una obra sentimental en clave cuya acción transcurre en Italia (Nápoles). Como veremos en el análisis de la misma, su contexto de producción es el del palacio y corte virreinales de Nápoles, donde existe una conjunción literaria de influjos italo-españoles. Asimismo, en la obra se perciben las influencias decisivas de la novela sentimental (en especial la *Cárcel*), Encina y la poesía de cancionero. Las investigaciones de Asensio ya pusieron en claro la dependencia de un motivo en la égloga I de Urrea (publicada en su *Cancionero* de 1513) con Encina y la *Égloga de Torino* intercalada en la *Qüestión* (Asensio 1950: XXXVI-XXXVII; ver *supra*, pp. 227-29). De ello podemos concluir que en las fechas inmediatamente anteriores a 1513 (cuando se publican por primera vez el *Cancionero* de Urrea y la *Qüestión*), existió una comunidad de intereses entre Encina, Urrea y el anónimo autor de la *Qüestión*.⁵⁷

Més endavant, en parlar del *Tratado notable*, una altra novel·la sentimental que hereta la mateixa tradició sentimental, indica:

Vemos, pues, que muchos elementos comunes a otras obras del género (cartas de amor, episodios de desdén de la amada, celos, personajes amigos, criados leales, dueñas de fuerte carácter, a lo *Amadís* o *Tirant*, etc.) (...) también de la narrativa caballeresca catalana puede provenir la mezcla entre idealidad caballeresca y decorado y personajes pseudo-reales.⁵⁸

El fet de saber que la *Question de amor* s'atribuïa a hores d'ara, cada cop amb arguments més sòlids, al comanador Escrivà,⁵⁹ d'origen valencià, no ens semblava contradictori amb l'ús d'un substrat lingüístic comú a la llengua del *Tirante*. Pensant ja en aquest autor, en totes dues obres havíem observat una menció als Borja que

⁵⁷ *Ibíd.*, p. 233.

⁵⁸ *Ibíd.*, p. 268-269.

⁵⁹ Benedetto Croce suggeria l'any 1894 que el poeta valencià Velázquez podia ser l'autor; Menéndez Pelayo assenyalava l'any 1943 la possibilitat d'atribuir-la a Diego de San Pedro, l'autor de la *Cárcel de amor*; Carla Perugini el 1995 i Cortijo Ocaña l'any 2000 fonamenten la hipòtesi que es tracti del comanador Escrivà.

concordava amb una persona ben relacionada amb ells. Ho destaca Carla Perugini a la *Question*: “puso fin la muerte en la vida del reuerendissimo don luys de borja cardenal de valencia”⁶⁰; el cardenal Luis de Borja estava emparentat amb els Romaní de València per part de pare. Al *Tirante*, un significatiu canvi de la traducció del mot *nebot* com a *nieto* (II-25), que com hem vist abans Martí de Riquer interpreta com una manera de desbaratar la referència històrica a un Borja. En efecte, la biografia i l’obra del comanador Escrivà permet sostenir la hipòtesi que fos l’autor de la *Question*, i també que fos el traductor del *Tirante*, si més no, potencialment.

La identitat del comanador Escrivà ha estat molt sovint confosa amb la d’altres escriptors de la seva família, especialment el pare, per homonímia. Hem consultat els últims estudis documentals sobre aquest autor per poder reflectir-ne una biografia al més fidel possible i evitar falses atribucions.

La família valenciana Escrivà, que va establir-se a Sicília i a Nàpols, va tenir una relació estreta amb la corona aragonesa i amb la literatura, fet aquest últim que, en el cas de les produccions anònimes, ha abonat la confusió entre alguns dels seus membres.⁶¹ Joan Ram Escrivà de Romaní (casat amb Beatriu de Montpalau, a qui Miquel Peres va dedicar el *Verger de la Verge Maria* també publicat per Diego de Gumiel a València l’any 1516) era senyor de Beniparrell i dels castells de Morella i Callosa d’En Sarrià, atorgats per Joan II en recompensa per les seves accions militars a Perpinyà, i també Mestre Racional del Regne de València i ambaixador a la cort de Nàpols amb Ferran II, de qui era conseller i amb qui mantenia correspondència xifrada.⁶² Va viure a Nàpols entre 1494 i 1499, període durant el qual Ferran II el va acusar de no haver impedit la

⁶⁰ PERUGINI, Carla. *Op. cit.*, p. 158.

⁶¹ RIQUER, Martí de. “Los escritores Joan Escrivà y el Comendador Escrivà”. *Cultura Neolatina* 53 (1993), p. 85-113.

⁶² PARISI, Ivan. “La correspondencia cifrada entre el rey Fernando el Católico y el embajador Joan Escrivà de Romaní Ram”. *Pedralbes. Revista d’Història Moderna* 24 (2004), p. 55-116.

coronació de Federic III a Nàpols per part del cardenal Cèsar de Borja, llegat del papa Alexandre VI.⁶³ Segons Martí de Riquer, la seva creació poètica és anterior a 1471, en col·laboració amb Corella i Fenollar (també participà en la tertúlia de Mercader). Parisi dóna com a data de la seva mort el 1515 a València. Va tenir cinc fills: Joan, Àngel, Francesc Miquel, Francina i Jerònima.⁶⁴

El primogènit de Joan Ram Escrivà de Romaní, Joan Escrivà de Romaní i de Montpalau, esdevingué baró de Beniparrell i comanador amb caràcter vitalici. És a aquest Joan Escrivà a qui s'atribueixen 28 composicions incloses al *Cancionero General* de 1511 i 1514, entre les quals la famosa *Quexa del dios del amor* (1514). D'altra banda, Martí de Riquer va aconseguir determinar que la *Apologia en escusación y favor de las fábricas que se hacen por designio de Comendador Scribá en el reyno de Nápoles*, un diàleg tècnic sobre arquitectura i ingenieria militars, és de Pere Lluís Escrivà, autor del *Veneris tribunal* (Venècia 1537, firmant Ludovico Scrivà) i parent proper de l'anterior.

Com hem vist, la crítica més recent atribueix l'anònima *Question de amor de dos enamorados* a Joan Escrivà de Romaní, que probablement acompanyava al seu pare durant l'estada a Nàpols i que tenia més família a la ciutat italiana. Les dates de traducció del *Tirante*, és a dir, els anys anteriors a 1511, coincidrien amb els dels seus inicis literaris, una trajectòria que culminaria amb la publicació de poemes signats amb nom propi al *Cancionero General*. En aquest sentit és significatiu, tot i que evidentment no sigui determinant, el fet que l'exemplar de la *Question* del Seminari de Barcelona s'hagi conservat relligada amb el *Cancionero General*. El seu estatus nobiliari, el coneixement de la cort aragonesa i la fidelitat familiar al rei, el gust pels textos

⁶³ *Ibidem*, p. 57.

⁶⁴ PARISI, Ivan. "La famiglia Escrivà parente dei Borgia: Àngel Escrivà, figlio dei maestro razionale del regno di Valencia, compagno di studi di Cesare e Giovanni Borgia". *Revista Borja. Revista de l'Institut Internacional d'Estudis Borgians* 1 (2006-2007), p. 104.

representables i els diversos elements literaris emprats (comentats abans) fan que aquest autor encaixi també en la hipòtesi d'autoria del *Tirante*.

Cal advertir que la mescla d'estils, l'ús abundant d'elements llatinitzants i propis de la cort de Nàpols de la *Question* impliquen que el text presenti registres molt allunyats de la traducció del *Tirant*, però es tracta d'una sofisticació literària que contrasta amb els arcaïsmes que encara afloren a la llengua. Uns arcaïsmes, insistim, que semblen respondre a unes arrels autòctones mal disfressades pels gustos italianitzants. Perugini ja observa una “alterna atención al estilo de la *Question* (que) se nota en algunas repeticiones que denuncian cierta pereza en la elección del léxico, cuando, en vez de buscar un sinónimo, el escritor prefiere repetir la palabra”.⁶⁵

2.2.2.1. Resultat de l'anàlisi

El que hem presentat és la mateixa llista de fenòmens propis de l'aragonès que trobàvem al *Tirante*, que en la majoria de casos també es donen, però cal reconèixer que no en tots. A la *Question* no hem trobat exemples d'*ff* etimològica, *-t* final, síl·laba *giie*, possessiu introduït per article (ex: “la su mano”), *hombre* amb valor indefinit, neutre *aquesto*, règim preposicional (ex., *tener por* ‘considerar como’), ús del futur d'indicatiu, perífrasis verbals (especialment *fer* + infinitiu), ús dels adverbis en *-ment*.

També hi ha algunes peculiaritats que hem percebut a la *Question* que no apareixen, per contra, al *Tirante*. Es tracta del numeral davant *otro*, *otra* (ex: de cada una dellas se haze un otra semejante, p. 79; un otro cauallo, p. 149; unos otros de oro releuados, p. 161). Era un ús molt estès en castellà, que localitzem en diversos autors.

⁶⁵ PERUGINI, Carla. *Op. cit.*, p. 15.

A l'últim, hi ha alguns trets comuns i peculiars que s'escapen de l'anàlisi d'aragonesismes precedent. Són de caràcter estilístic. Tot i que no hem elaborat una anàlisi estilística completa, no volem deixar de reflectir aquestes dades que ens han sortit al pas.

- Redundàncies: al *Tirante*:

la qual població (I-104)

la qual capilla fuesse fecha (I-281)

la qual humildad y vergüença (IV-201)

hija del rey Belarmín (el qual rey era muerto en el principio de la guerra) (IV-166)

A *Questión*:

en la qual parada acudio (77)

el qual entre otros cauallos muchos que lleuaua (161)

en el qual tiempo (173)

una floresta la mas hermosa (174)

- Ús del gerundi en oracions circumstancials de temps: al *Tirante*:

Y estando en tal manera el Rey mirando la mucha morisma (I-23)

estando la nao dentro del puerto e queriendo tomar vituallas (II-12)

¿Cómo podré yo dezir nada –dixo el moro- estando atribulado sin aver nada pensado sobr'ello? (II-260)

Y estando en estas razones vino la Emperatriz (III-50)

Y estando recitando esta nueva (III-95)

y un día antes que saliesse, estando en las faldas de la Emperatriz, la suplicó que (III-266)

Y estando assí hablando Tirante con la Emperatriz (V-114)

A la *Questión*:

La qual estando en su poder la cruel muerte (43)

siendo ya embarcado queriendo la nave (126)

Estando alli assi cantando y pensando acordose que (127)

Estando vn dia auiendo acabado de comer (131)

Pues estando assi recelando y su partida poniendo en orden una noche passada la semana de passion que era la primera (173)

estando en su lecho durmiendo (174)

Estando assi vi venir (174)

- La presència de clítics, que en castellà no es generalitzen fins al segle XVII:⁶⁶

Al Tirante:

E como a este albanés le venía la tanda de la vela, tenía compradas algunas golosinas e comidava a todos aquellos que estaban en su compañía (IV-66)

A la Question:

Te queexas porque gozauas la cosa que en el mundo más amauas (p. 61-62)

No volem acabar sense tornar a insistir que es tracta de dos textos de caràcter diferent, que lògicament han de presentar diferències per motius diversos, entre els quals:

- L'un és una traducció i l'altre una creació lliure, que assimila tècniques literàries d'obres italianes i espanyoles.

- El *Tirante* és un text narratiu i més uniforme estructuralment parlant, mentre que la *Question* integra cartes, cançons, diàlegs, etc. i marca diferències d'estil (no només de registre, com en l'ègloga *pastoril*) per distingir els diferents personatges, com pot advertir-se fàcilment, per exemple, en el parlament de Flamiano i Belisena.

⁶⁶ BATLLORI DILLET, M.; IGLÉSIAS FRANCH, N.; MARIA MARTINS, A. "Morfologia i sintaxi dels clítics pronominals en català medieval". *Caplletra* 38 (2005), p. 137-177.

- Un original tenia 288 fulls i l'altre 39, cosa que potencialment permet trobar més exemples excepcionals (p.ex., d'adverbis acabats en *-ment* en posició inicial) en el primer.

-Hem disposat del *Tirante* en forma informatitzada per fer totes les consultes necessàries, mentre que de la *Questión* n'hem fet una anàlisi no exhaustiva, que depenia de la lectura i la retenció de dades, menys fiable.

Per tant, un cop examinats tot dos textos, podem afirmar que hi ha un parentesc estret entre el llenguatge del traductor del *Tirante lo Blanch* al castellà i de l'autor de *Question de amor de dos enamorados*, especialment en comparació amb d'altres escriptors del moment, impresos per Diego de Gumiel o no, fins i tot en comparació entre autors d'origen aragonès. No obstant això, hem d'admetre que l'ús de determinades formes i la seva freqüència no permet afirmar que es tracti de la mateixa persona, tot i que hi ha prou atenuants per considerar-ne la possibilitat.

Caldria una anàlisi de textos molt més àmplia, que abastés l'estil, l'ordre intern de les frases, l'adjectivació, els continguts poètics, les característiques del llenguatge rústic de l'ègloga, l'ús simbòlic i real dels vestits, els colors i els materials, etc. per determinar-ho. Oferim el nostre esbós només com un camí que cal explorar molt més, i com un recull de dades que potser poden contribuir a la complexa descripció de l'estat de la llengua castellana en el regne d'Aragó i de València al tombar del segle XVI.

És probable que els que hem titulat "possibles aragonesismes" a la *Question de amor* fos simplement un fons comú dels usos lingüístics aragonesos i valencians cultes i propers a l'àmbit cortesà en aquesta mateixa època, i que aquest fons detectat pugui ser d'interès pels diversos estudis que hi ha empresos sobre les relacions entre el lèxic aragonès i el valencià.

Cal recordar que les poblacions del Baix Aragó i de València van mantenir un contacte estret i que, com sintetitza Fort i Cañellas,

en dialectes constitutius de dues llengües es produeixen fenòmens de *continuum*, és a dir, que trets fonètics, morfosintàctics o lèxics formats a partir d'un fons llatí, modificat pel substrat o algun altre factor, són compartits totalment o parcialment per dos dominis lingüístics adjacents.⁶⁷

Des dels temps de la Cancelleria, el poliglòtisme de la cort aragonesa es manifestà en l'intercanvi de documents diplomàtics i en la figura d'escrivans bilingües, capaços d'expressar-se en llatí, català i aragonès i de filtrar, en els seus textos, preferències lèxiques que avui són objecte d'atenció dels lingüistes. Aquesta ductilitat es perllongaria fins a la davallada de l'aragonès com a llengua culta i la seva imbricació amb el castellà penetrant.

Segons Germà Colón, la consciència d'una llengua aragonesa diferent de la castellana és encara palesa en escrits del segle XIV i a començament del XV: ho testimonien un acord signat el 1409 entre Aragó i Castella⁶⁸ i l'inventari de béns d'Alfons el Magnànim, del 15 de juliol de 1417, on s'especifica la tinença de tres llibres *en lenga aragonesa*.⁶⁹ Però la disgregació de l'aragonès sota expansió del castellà era imparable: el 1481, com consignen Nadal i Prats, la confusió entre llengües vernacles es fa patent al pròleg del *De Religione, seu De ordinatione animae*, de l'abat Isaac, on el

⁶⁷ FORT I CAÑELLAS, Maria Rosa. "El català i l'aragonès, llengües en contacte (Edat Mitjana i Moderna)." *Caplletra* 32 (2002), p. 111.

⁶⁸ COLÓN DOMÉNECH, Germà. *El lèxic català dins la Romània*. València: Universitat de València, 1993, p. 82.

⁶⁹ COLÓN DOMÉNECH, Germà. "La denominació de *lenga aragonesa* des d'una perspectiva catalana". *Caplletra* 32 (2002), p. 73-80.

traductor (fra Bernat de Boil) afirma haver traslladat l'obra "del latino a l'aragonés, o si más querrés, castellano".⁷⁰

A aquesta situació lingüística caldria afegir el desplaçament de nombroses famílies nobles aragoneses a València durant els segles XIII i XIV. En termes de població, els indicis de contacte entre llengües que es revelen en documents notariais de fins a finals del segle XVI, especialment a l'àrea del Baix Aragó, permeten concloure que en aquesta àrea fronterera "l'alternança de codis posa en relleu l'habitual contacte del català, del castellà i de l'aragonès i el coneixement dels parlants de cada un dels codis".⁷¹

Guinot Rodríguez estima que l'entrada d'aragonesos a València durant els primers anys de la conquesta situava els repobladors en un percentatge aproximat del 30% de la població, percentatge que s'incrementava fins al 40% de Camp de Morvedre en avall.⁷² També es detecta avui que els contactes comercials i ramaders van deixar empremta al lèxic valencià. Segons Antoni Ferrando, la influència aragonesa va contribuir a la configuració del català de València,⁷³ un fet propiciat per les característiques del propi aragonès medieval, que ja comptava amb solucions lèxiques i fraseològiques properes al català, i no exempt de les variants pròpies de la diversitat d'origen de la població desplaçada.

Josep Martines incideix en què "la presència d'aquests mots [d'origen aragonès] es degué accentuar quan el model lingüístic de referència s'esvaïa a partir del s. XVI".⁷⁴

⁷⁰ NADAL, Josep Maria; PRATS, Modest. *Història de la llengua catalana*. Barcelona: Edicions 62, 1982-1996, p. 445.

⁷¹ FORT I CAÑELLAS, Maria Rosa. *Op. cit.*, p. 123.

⁷² GUINOT I RODRÍGUEZ, Enric. *Els fundadors del Regne de València: repoblament, antroponímia i llengua a la València medieval*. València: Eliseu Climent, 1999, p. 259-260.

⁷³ FERRANDO FRANCÉS, Antoni. *Consciència idiomàtica nacional dels valencians*. València: Universitat de València, 1990.

⁷⁴ MARTINES, Josep. "L'aragonès i el lèxic valencià. Una aproximació". *Caplletra* 32 (2002), p. 190.

També demostra la convivència de doblats lèxics que es resolen a favor del mot més proper a l'aragonès o al castellà, i indica que una part del lèxic que comparteixen valencians i aragonesos es registra en l'arc que abasta de Navarra fins a l'Andalusia oriental.

L'anàlisi i definició d'uns límits entre aragonès, català i castellà és, doncs, una tasca molt complexa, objecte d'estudis relativament recents i de projectes de recerca que encara són a mig desenvolupar. Les tres llengües interactuen en el període que ens interessa, i especialment en el marc cultural en què previsiblement es produeixen les dues obres que hem analitzat. Per tant, no és al nostre abast la possibilitat de determinar el parentesc entre el *Tirante*, la *Qüestion de amor* i els seu ús del castellà, però sí ha estat possible rastrejar unes empremtes textuais que permeten ubicar tots dos textos en un àrea idiomàtica concreta.

2.2.2.2. Bibliografia

ALIAGA JIMÉNEZ, José Luis. *El léxico aragonés en el Diccionario de Autoridades*. Saragossa: Institución Fernando el Católico, 1994.

ALIAGA JIMÉNEZ, José Luis; ARNAL, Mª Luisa. *Textos lexicográficos aragoneses de Benito Coll (1902-1903) presentados al "Estudio de Filología de Aragón"*. Saragossa: Libros Pórtico, 1999.

ALONSO, Martín. *Enciclopedia del idioma: diccionario histórico y moderno de la lengua española (siglos XII al XX) etimológico, tecnológico, regional e hispanoamericano*. Madrid: Aguilar, 1958.

ALVAR EZQUERRA, Manuel. *El dialecto aragonés*. Madrid: Gredos, 1953.

ALVAR EZQUERRA, Manuel. *Documentos de Jaca (1362-1502): estudio lingüístico*. Saragossa: Institución Fernando el Católico, 1960.

ALVAR EZQUERRA, Manuel. *Estudios sobre el dialecto aragonés*. Saragossa: Institución Fernando el Católico, 1987.

ALVAR EZQUERRA, Manuel. “Los aragonesismos en los primeros diccionarios académicos”. A: *Actas del I Congreso de lingüistas aragoneses*. Saragossa: Diputación Provincial de Aragón, 1988.

BATLLORI DILLET, M.; IGLÉSÍAS FRANCH, N.; MARIA MARTINS, A. “Morfologia i sintaxi dels clítics pronominals en català medieval”. *Caplletra* 38 (2005), p. 137-177.

Bibliotecas antigua y nueva de escritores aragoneses de Latassa aumentadas y refundidas en forma de diccionario bibliográfico-biográfico por don Miguel Gómez Uriel. Zaragoza, Imprenta de Calisto Ariño, 1884-1886, 3 vols. Edició electrònica de Manuel José Pedraza Gracia, José Angel Sánchez Ibáñez i Luis Julve Larraz. Saragossa: Universidad de Zaragoza, Facultad de Filosofía y Letras, 1999. [En línia:] <http://155.210.60.15/Latassa/Latassa_obra.html> (Consulta: març de 2007)

BORAO, Jerónimo. *Diccionario de voces aragonesas*. Zaragoza: Diputación Provincial de Saragossa, 1908.

BREIDENBACH, Bernardo. *Viaje de la Tierra Santa* de Bernardo Breidenbach. Ed. de Pedro Tena Tena. Saragossa: Institución Fernando el Católico, 2002.

COLÓN, DOMÉNECH, Germà. *El español y el catalán, juntos y en contraste*. Barcelona: Ariel, 1989.

COLÓN DOMÉNECH, Germà. *El lèxic català dins la Romània*. València: Universitat de València, 1993.

COLÓN DOMÉNECH, Germà. “La denominació de *lengua aragonesa* des d’una perspectiva catalana”. *Caplletra* 32 (2002), p. 73-80.

COROMINAS, Joan; PASCUAL, José A. *Diccionario Crítico Etimológico Castellano e Hispánico*. 3ª ed. Madrid: Gredos, 1991.

CORTIJO OCAÑA, Antonio. *La diversificación genérica de la novela sentimental*. Londres: Tàmesis, 2001.

FERRANDO FRANCÉS, Antoni. *Consciència idiomàtica nacional dels valencians*. València: Universitat de València, 1990.

FORT I CAÑELLAS, María Rosa. “El català i l’aragonès, llengües en contacte (Edat Mitjana i Moderna)”. *Caplletra* 32 (2002), p. 111-125.

GUINOT I RODRÍGUEZ, Enric. *Els fundadors del Regne de València: repoblament, antroponímia i llengua a la València medieval*. València: Eliseu Climent, 1999, p. 259-260.

- LLEAL, Coloma. *El castellano del siglo XV en la Corona de Aragón*. Saragossa: Institución Fernando el Católico, 1997.
- LLEAL, Coloma. *Vocabulario de la cancellería aragonesa*. Saragossa: Institución Fernando el Católico, 1997.
- MARTINES, Josep. “L’aragonés i el lèxic valencià. Una aproximació”. *Caplletra* 32 (2002), p. 157-201.
- MENÉNDEZ PIDAL, Ramón. *Orígenes del español: estado lingüístico de la Península Ibérica hasta el s. XI*. Madrid: Espasa-Calpe, 1980.
- NAGORE LAÍN, Francho. *El aragonés del siglo XIV. Según el texto de la Crónica de San Juan de la Peña*. Osca: Instituto de Estudios Alto-Aragoneses, 2003.
- NAGORE LAÍN, Francho. “La conjugación verbal compuesta en aragonés medieval”. *Alazet: Revista de Filología*, 13 (2001), p. 65-88.
- NAVARRO TOMÁS, Tomás. *Documentos lingüísticos del Alto Aragón*. Nova York: Syracuse University Press, 1951 (Centro de Estudios Hispánicos).
- PARISI, Ivan. “La famiglia Escrivà parente dei Borgia: Àngel Escrivà, figlio dei maestro razionale del regno di Valencia, compagno di studi di Cesare e Giovanni Borgia”. *Revista Borja. Revista de l’Institut Internacional d’Estudis Borgians* I (2006-2007), p. 103-119.
- PARISI, Ivan. “La correspondencia cifrada entre el rey Fernando el Católico y el embajador Joan Escrivà de Romaní Ram”. *Pedralbes. Revista d’Història Moderna* 24 (2004), p. 55-116.
- PERUGINI, Carla (ed.). *Question de amor. Estudio, edición y notas de Carla Perugini*. Salamanca: Ediciones Universidad, 1995.
- RAVASINI, Ines. “La *Quexa ante el dios del amor* del Comendador Escrivà: un tribunale d’amore nella lirica spagnola di fine Quattrocento.” *La penna di Venere. Scritture dell’amore nelle culture iberiche. Atti del XX Convegno Firenze 15-17 marzo 2001*. Messina: Andrea Lippolis Editore, 2002, p. 255-264.
- RIQUER, Martí de (ed.). *Tirante el Blanco*. Madrid: Espasa-Calpe, 1974.
- RIQUER, Martí de. “Los escritores Joan Escrivà y el Comendador Escrivà”. *Cultura Neolatina* 53 (1993), p. 85-113.

CONCLUSIONS GENERALS

1. La impremta

En tan sols dues dècades, la impremta es va estendre del focus inicial de Magúncia fins als països més perifèrics d'Europa. Des del començament va ser considerada com un invent revolucionari, d'enorme repercussió social i cultural, i per tant va ser objecte de màxim interès per part dels grups de poder. Aquesta atracció coincideix amb l'establiment dels primers impressors a prop dels nuclis on més servei podien fer: monestirs, esglésies, universitats, institucions jurídiques i punts d'eclosió de l'humanisme. Els estudis retraten els impressors com a artesans interessats a engegar una empresa productiva, abans que filantròpica. No obstant això, les primeres regulacions van dotar el seu ofici d'una responsabilitat ineludible envers la difusió de les idees, i aviat van haver de definir i justificar les seves actuacions dins del moviment d'expansió cultural que promovien. Per tant, havien de tenir una relació cautelosa amb la cultura i les autoritats.

La nova empresa tipogràfica anava gravada per càrrecs morals i legals, i a més a més, per un seguit de dificultats materials: de l'inicial menyspreu comparatiu respecte dels llibres manuscrits, que seguien essent considerats de més valor per les classes cultes (un obstacle que s'intentava salvar amb la imitació més acurada), a l'escull més notable del negoci, l'obtenció de la matèria prima. El paper era extraordinàriament car, i sovint d'importació. Els contractes conservats posen de manifest com els impressors havien de recórrer a socis capitalistes que avancessin els diners per al tiratge, i oferir-los a canvi participació en els guanys. La distribució dels llibres, i especialment la competència amb els títols importats de França i Itàlia, era un altre obstacle seriós per a la producció ibèrica.

Tots aquests riscos portaven sovint a la fallida dels tipògrafs, a diferència del que passava amb els llibreters, que recolliren bons guanys comercialitzant els nous exemplars "de motlle" a preus més assequibles. Potser aquest fet explica que hi hagi casos freqüents de matrimonis de conveniència i també freqüents denúncies i litigis entre impressors. A conseqüència d'aquest estat de coses sorgiren aviat noves figures, com la de l'inversor-editor, que marcarien unes directrius més segures en la manera de concebre els llibres.

La ràpida aparició d'un entramat editorial obeïa a l'increment de la demanda, i el perfeccionament de la tècnica tipogràfica i la depuració del text a l'exigència del públic lector. Així, la intervenció del corrector no és insòlita ja en l'època incunable, especialment en llibres de temàtica religiosa; en el període postincunable es donen casos prou coneguts de correctors que són també traductors i editors. Cal ressaltar que es compagina des dels inicis l'interès econòmic de l'empresa amb la consciència del rigor que mereix el producte resultant i el públic, exigent i culte; un fet molt a tenir en compte a l'hora de jutjar amb equanimitat la producció resultant.

2. Diego de Gumiel

En aquest marc professional s'inscriu la figura de Diego de Gumiel, nascut Diego González a Gumiel de Izán, Burgos. Els documents conservats no permeten saber de cert on va aprendre l'ofici d'impressor, però la proximitat geogràfica dels tallers de l'època i les seves relacions posteriors amb aquests tallers, així com també la producció de les premses pròpies, permeten suposar que havia de ser a Burgos o al Monasterio de Nuestra Señora de Prado de Valladolid. Segons es desprèn de les possessions que anomena Diego de Gumiel al seu testament, procedia d'una família benestant, i després d'aprendre l'art de gravar i d'imprimir va dirigir-se cap a terres catalanes, probablement ja amb el seu soci asturià Juan de Valdés (qui sap si company d'aprenentatge), amb qui es va instal·lar a Girona aprofitant les exempcions d'impostos que s'oferien per afavorir la creació de nous negocis a la ciutat. Era, per tant, un inici ben calculat, econòmicament prudent.

Es pensa que Diego de Gumiel treballava simultàniament als tallers de Girona i Barcelona. Les seves primeres produccions conegudes revelen la intuïció i la capacitat tècnica d'un bon professional, atesa la tria i l'èxit dels títols i la qualitat de les impressions, que inclouen gravats, filigranes, miniatures, inicials i tipografia en dues mides, foliació i marca de l'impressor, unes característiques tècniques encara no àmpliament esteses. A Girona, el taller de Gumiel i Valdés produeix cinc dels sis incunables que avui es conserven, mentre que a Barcelona Gumiel s'enfrontà a una competència molt major: s'han comptabilitzat 23 impressors a la ciutat de Barcelona abans de 1500, i pugem a 107 els incunables que registra el Patrimonio Bibliográfico, dels quals l'aportació de Gumiel correspon a 13 títols. Parlem sempre de dades relatives (depenem del que el temps ha permès conservar), però que en qualsevol cas ens indiquen que era un professional notable. Emprengué la impressió, per exemple, del tiratge més gran en català dut a terme abans de 1553: els dos mil exemplars del *Psaltiri devotissim* d'Eiximenis. També s'ha deduït d'alguns documents que era gravador (en fusta), i que probablement aquesta part de l'ofici li procurava uns importants ingressos addicionals.

En qualsevol cas, devia ser temptador regentar el taller tipogràfic del monestir val·lisoletà de Prado, amb l'estabilitat econòmica que oferia la producció de butlles com a producció de base i amb la pràctica inexistència de competidors al voltant. Ignorem qui el va cridar, però Diego de Gumiel nomenà procurador el seu aprenent Jorge Costilla el 1500, vengué el taller i el material del taller que tenia amb el ja difunt Juan de Valdés, i l'any 1501, en sortir de Barcelona amb la seva dona Micaela, una vídua benestant amb qui s'havia casat pocs anys abans, redactà un testament que revela la bona situació econòmica. El que buscava, doncs, era l'estabilitat i, potser, una mica més d'espai per emprendre la publicació d'alguns títols que li inspirassin interès editorial. La crítica assenyala que el fet d'imprimir a Valladolid la *Historia de Joseph i Tirante el Blanco* demostra que Gumiel va aprofitar l'experiència catalana per introduir traduccions a Castella i que això suggereix que actuava tant d'impressor com d'editor; també els tres-cents volums que conservava del *Verger de la Verge Maria* indiquen que n'era l'editor.

A banda de la relació de Gumiel amb Pere Miquel, que havia començat la impressió del *Tirant lo Blanc* a Barcelona, existeixen vincles entre Gumiel i Baltasar Avella, Carles Amorós i Pere Posa (nebot del primer Posa) testimoniats per l'ús del material tipogràfic. Tanmateix sabem que va ser mestre de Jorge

Costilla, a qui més tard retrobà a València. No és d'estranyar, doncs, i més tenint en compte que entre els membres del gremi dels impressors hi havia relacions d'amistat i solidaritat intenses (amb casos molt destacats, com el de l'expeditiu Juan Hurus a Saragossa), que Diego de Gumiel conegués i fes amistat amb els seus col·legues en passar per Aragó. Encara el 1510 un notari públic de Saragossa, Pedro Gües, va nomenar procurador a Diego de Gumiel, de Valladolid, per rebre i cobrar alguns béns i llibres que li devien. El mateix Pedro Gües va fer també procurador seu a Jorge Coci, impressor estretament vinculat amb Juan y Pablo Hurus. Els rastre d'una desena de llibres impresos i reeditats per un grup reduït de professionals (Juan i Pablo Hurus, i el seu successor Jorge Coci, a Saragossa; Fadrique Biel de Basilea a Burgos; a Valladolid, Juan de Burgos i Diego de Gumiel) sembla indicar que hi havia entre ells alguna mena de conveni, tàcit o no, per passar-se títols d'impremta. Se sap de cert que al sud de la Península existien aquests tipus d'intercanvis gràcies a la troballa d'un contracte signat per Cromberger i Eguía, on s'explicita. Que la col·laboració entre impressors s'estengués a l'àmbit de la recerca de traductors, correctors, etc. és la hipòtesi que ens ha guiat en l'anàlisi final d'aquest treball.

3. La producció

De l'obra impresa de Diego de Gumiel es desprenen dades molt interessants. Actualment s'atribueixen a aquest impressor un total de 64 títols, dels quals 17 són estampats en format foli, 23 en quart i 9 en octau. Hem deixat de banda les butlles, que en poques ocasions adopten altre mida que el foli. En mida foli es publicaven els textos més importants per raons de contingut (litúrgic, jurídic, historiogràfic i literari), no només perquè l'aparença fos més luxosa i similar a la dels manuscrits, sinó també perquè sovint eren textos que incorporaven comentaris marginals. El format en quart i octau correspon en aquest cas a llibres d'espiritualitat, ensenyament i literatura popular, que havien de tenir un major ús i per tant una mida més manejable. També cal recordar que les segones edicions (i Gumiel en va produir algunes, a banda de les que ell mateix treia després de l'èxit d'una primera edició pròpia, cinc en total), tendien a reduir el format bé perquè el text ja no es presentava anotat, bé perquè l'impressor havia aconseguit una reducció tipogràfica que abaratia despeses.

Tots els llibres impresos per Gumiel són en lletra gòtica, i sembla que disposava almenys de tres mides diferents de tipus.

Setze dels títols conservats superen el centenar de fulls. Es tracta, doncs, de grans empreses, que requerien una inversió en paper molt significativa. El més gran és l'edició de luxe de la *Repetitio in rubricam*, de 1502, que revela com la situació de partida de l'impressor acabat d'arribar a Valladolid era força sòlida. El *Tirant lo Blanc* de 1497 ocupa el tercer lloc de la producció en volum total, i *Tirante el Blanco*, que podria considerar-se com una segona edició del mateix Gumiel, és el sisè després d'haver reduït en 66 fulls el volum de l'edició barcelonina.

No és menys remarcable el fet que Gumiel publicués un total de disset títols en folis foliats, és a dir, amb el text numerat. Sis d'ells pertanyen a l'època incunable, quan la foliació era encara excepcional. Més esteses eren les signatures, per a l'organització i muntatge del llibre, però tot i això cal destacar que els títols de Gumiel que hem trobat descrits als repertoris com a llibres amb signatures són els de major pes cultural de la seva producció.

Pel que fa a la proporció de les llengües emprades i a les àrees d'impressió dels títols, la distribució és la següent:

	Llatí	Català	Castellà	Bilingüe*	TOTAL
Girona	1	2	-	-	3
Barcelona	5	6	-	1	12
Valladolid	7	-	24	-	31
València	6	3	7	2	18
TOTAL:	19	11	31	3	64
PROPORCIÓ:	29,6	17,1	48,4	4,6	

*Considerem "bilingüe" un text lingüístic imprès a Barcelona i un text jurídic imprès a València, que són en llatí amb parts en català, i un altre text jurídic imprès a València que és en llatí amb el paral·lel en castellà.

Aquestes proporcions evidencien que Gumiel va imprimir en les llengües del lloc on exercia la seva professió, d'acord amb el moment històric, i que el lloc on va imprimir més títols és Valladolid, on va viure durant més temps. Cal destacar la presència de textos que integren dues llengües, fet poc habitual.

Una altra característica dels llibres de Diego de Gumiel és l'estampació, en quinze, d'una marca tipogràfica que l'identifica com a impressor del volum. La marca no era una pràctica encara gaire estesa. Gumiel estampa en dos títols publicats a Girona el gravat dels dos lleons i també en un llibre imprès a Barcelona; la marca del pelicà, en cinc títols impresos a Barcelona, i el crismó amb la "G" del seu cognom, en quatre ocasions a Valladolid i tres a València. És, doncs, un ús cronològicament consecutiu, que reserva per als llibres més venuts i influents de la producció, aspecte que cal destacar perquè indica la previsió d'èxit i per tant la professionalitat de l'impressor. Caldria aprofundir en l'ús general de la marca en època incunable i postincunable per tal de determinar si hi ha lligams entre els tipògrafs que utilitzen una marca idèntica o similar, o bé si existeix una relació entre la marca i la procedència del llibre.

Pel que fa a la distribució per temes (i llengües) dels llibres de Gumiel, la temàtica que ocupa la major proporció és la religiosa, seguida molt de lluny per la historiografia i la literatura popular. Cal destacar que Gumiel no va estampar, que se sàpiga avui dia, textos d'autors clàssics ni humanistes (a excepció, fins un cert punt, dels textos editats per l'humanista Alonso Proaza) i que la tendència general de la seva producció és de caràcter medieval o escolàstic en tots els vessants (religiós, gramàtic, historiogràfic i científic).

	Llatí	Català	Castellà	Bilingüe*	TOTAL	%
Textos religiosos:	14	5	17	-	36	56,2
Textos jurídics:	2	1	-	2	5	7,8
Textos historiogràfics:	-	-	8	-	8	12,5
Textos lingüístics:	2	1	-	1	4	6,2
Textos literaris:	-	4	4	-	8	12,5

Text musical:	-	-	2	-	2	3,1
Text científic:	1	-	-	-	1	1,5

Hem comptabilitzat vint títols anònims dins de la producció conservada de Diego de Gumiel: es tracta de llibres d'ús quotidià, com missals, gramàtiques i llibres de lleis (també les butlles, tot i que com el format, es tracta d'una característica intrínseca). També de caràcter pràctic però amb nom de l'autor hi ha nou títols. Hem volgut dividir la resta de la producció en obres d'autors ja coneguts (per difusió prèvia, manuscrita o en altres llengües o per transmissió oral), que són vint-i-quatre, i en obres d'autors coetanis a Gumiel (que en algun cas s'amaguen en l'anonimat i per tant coincideixen amb el primer llistat), que són quinze.

La recerca dels autors ens ha permès confirmar, d'altra banda, que es tractava de clergues (dels ordes mendicants, amb predomini absolut de franciscans i afins sobre dominics), nobles (amb càrrecs menors dins de l'Església o alguna relació amb la cort) i persones de cultura elevada, que en alguns casos mantenien algun tipus de relació entre ells.

4. Les obres traduïdes

Pel que fa al pes de les traduccions dins del total de la producció de Diego de Gumiel, cal observar diversos aspectes. En primer lloc, són divuit els títols traduïts, cosa que representa menys d'una tercera part del total. Les llengües de traducció són: llatí > castellà (12 obres), català > castellà (2), llatí > català (1) i italià > català (1), més dues edicions del *Paris i Viana*, d'origen lingüístic indeterminat perquè circulaven diverses versions i adaptacions de l'obra en forma oral i manuscrita. Predominen les traduccions al castellà impreses a Valladolid, la qual cosa s'explica, com en el cas de la proporció global de la seva producció, pel fet de ser el lloc on va exercir l'ofici durant més temps, tot i que també es podria pensar que va ser on va impulsar més edicions per iniciativa pròpia, segons suposen alguns crítics. Va publicar dues traduccions a Girona, dues a Barcelona i dues a València.

Un aspecte que cal destacar és el format de les traduccions. Només cinc són en foli, dues en octau i, en canvi, onze en quart, la qual cosa indica que, com en el cas de les reedicions, es busca controlar el volum de l'obra i fer-la més manejable. La majoria són textos d'espiritualitat, com ho són en termes generals les traduccions de l'època incunable, un fenomen que acusa la influència directa de l'impuls reformista del cardenal Cisneros.

Tres traduccions són remarcables pel fet de reunir trets excepcionals respecte de

les altres: el nombre de pàgines, el format en foli o doble cara i la foliació o numeració del text. Es tracta de *Las meditaciones y soliloquio y manual* (188 pàgines en 4rt a doble cara), *De los remedios contra próspera y adversa fortuna* (288 folis) i *Tirante el blanco* (288 folis). Efectivament són tres títols rellevants, i es dona el cas que els dos primers figuren en diversos inventaris de biblioteques del segle XVI, tot i que això també es pot

dir de *La vida de nuestro redentor y salvador Jesu Cristo* i del *Mar de istorias*. Aquests dos últims i *De los remedios contra próspera y adversa fortuna* acumulen, a més, el mèrit de figurar entre les set traduccions destacades amb la marca de l'impressor, confluència de factors que una vegada més hem d'entendre com un indicatiu de la capacitat de Diego de Gumiel de preveure'n la rellevància o l'èxit. Entre les traduccions hi ha cinc reedicions (respecte d'impressions pròpies); també cal destacar que aquesta és una dada en termes absoluts, perquè totes les reedicions de Gumiel ho són de llibres traduïts. Es podria parlar d'una sisena reedició, però seria un terme qüestionable, ja que es tracta del *Privilegio onzeno*, en realitat una part extreta d'una obra molt més extensa, l'*Aureum opus*.

Totes les traduccions són de temàtica religiosa: llibres d'espiritualitat, d'oracions o indulgències, és a dir, d'un vessant que podríem titllar de popular. Igualment populars són els títols literaris traduïts: *Paris i Viana*, *Paris et Vienne* i *Tirante el Blanco*. L'única excepció seria el *Mar de istorias*, de caire historiogràfic.

Només quatre de les divuit traduccions de Gumiel declaren el nom del traductor: Francesc de Santcliment, Guillem de Fontana, Francisco de Madrid i Fernán Pérez de Guzmán. Hem afegit algun altre nom a la nòmina de traductors tot donant per bones les deduccions exposades: Juan Calvo (autotraductor) i potser Francisco Montesino i Joan Carbonell. En qualsevol cas, hem intentat recollir dades sobre tots ells per poder oferir un marc general de les traduccions i també de les possibles coneixences de Diego de Gumiel, sempre des de la hipòtesi no comprovada que tingués relació directa amb els autors de les traduccions que imprimia.

5. Relacions amb les autoritats

De l'anàlisi dels trets tipogràfics de l'obra estampada per Gumiel procedeixen també les dades que ens parlen de relacions amb les autoritats i el poder. Els privilegis d'impressió, que atorgaven exclusivitat de venda durant un període de temps (normalment, cinc anys), eren una manera d'obtenir protecció oficial. Tot i que desconeixem quin era el procediment per a obtenir-los, i si es devien exclusivament a la qualitat de l'obra o a l'habilitat negociadora de l'impressor, el que indiquen sens dubte és que es tracta d'obres de repercussió en un públic ampli. En el cas de Gumiel, n'obtingueren quatre títols: *De los remedios contra próspera y adversa fortuna*, de Francesco Petrarca (traducció de Francisco de Madrid), *La vida de nuestro redentor y salvador Jesu Cristo* (atribuït a Sant Bonaventura i traduït anònimament), *Mar de istorias*, de Giovanni della Colonna (traducció de Fernán Pérez de Guzmán) i el tractat jurídic en dues llengües *Aureum opus regalium privilegiorum civitatis et regni Valentiae*, edició per a la qual es va emprar un préstec de l'Ajuntament valencià. Potser el fet que tots quatre siguin traduccions conflueix en l'interès per garantir la recaptació de l'important nombre de vendes que se n'espera. També conté alguns fragments traduïts i afegits a l'original l'*Ars inventiva veritatis* de Llull (dos capítols de Llull que originàriament eren en català però que Alonso de Proaza va traduir al llatí per uniformar-los amb la resta del text, segons alguns crítics), que no tenia privilegi de venda però que, en canvi, incloïa significativament el "Privilegium" que Ferran II va concedir a la doctrina lul·liana el 21 de febrer de 1503, a Saragossa, donant per bona la seva difusió. Podria considerar-se una mena de reclam per al públic lector i, per tant, una protecció indirecta de les vendes.

Una funció similar de *captatio benevolentia* feien les dedicatòries a persones influents. D'una banda, buscaven la protecció del destinatari, i de l'altra contribuïen a

dibuixar el tipus de lector al qual anava dirigit el llibre (per exemple, el *Floriseo* dedicat a un *adelantado* d'Amèrica). Diego de Gumiel va imprimir nou edicions amb dedicatòria. Semblen patrimoni personal de l'autor o el traductor, perquè mantenen intacta la forma de l'original encara que el llibre es publiqui dècades després o encara que, en un cas paradoxal com el de *De los remedios contra próspera y adversa fortuna*, el traductor inclogui fins i tot crítiques a les presses dels tipògrafs per disculpar les seves errades. Ara, si la intervenció de l'impressor en la dedicatòria sembla nul·la, el benefici directe o indirecte que en recapta la converteix en un element desitjable i en una possible guia dels entramats de coneixences dels autors.

Un dels mecenes i homes de poder més influents de l'època era el cardenal Cisneros, que a més tenia coneixement i experiència en el món de la impremta. La crítica ha estudiat la seva incidència en la difusió d'una determinada línia espiritual i també en la formació cultural que volia aconseguir servint-se d'aquest nou mitjà. És probable que Diego de Gumiel fos apartat del taller de Valladolid per la voluntat del cardenal de posar-hi al front Arnao Guillén de Brocar, que ja havia nomenat mestre tipògraf de Alcalá i Toledo (amb la consegüent pèrdua d'independència dels dos taller monacals). La hipòtesi es fonamenta en la determinació del cardenal de dur a terme una gran operació de difusió d'idees i en la retribució personal (i vitalícia) al mestre a qui s'encarregava el gran projecte tipogràfic de Cisneros: la *Biblia Políglota Complutense*. No obstant això, pensem que no hi devia haver una indisposició personal, i potser ni tan sols un coneixement directe, entre el prelat i l'impressor que anys més tard estamparia l'*Ars inventiva veritatis* de Llull amb el segell cardenalici (molt probablement per l'amistat documentada amb l'editor del llibre, Alfonso de Proaza).

6. Les biblioteques privades de l'època

L'empenta alfabetitzadora i espiritual de Cisneros es va fer palesa, entre d'altres projectes, en la creació del Colegio de San Ildefonso de Alcalá, que tenia una biblioteca amb uns mil volums. L'estudi minuciós dels costos fa arribar a la conclusió que no hauria estat possible abans de la impremta. Tenint en compte l'esperit documental d'aquest treball, en lloc de recórrer als estudis i a les consideracions sobre lectura, hem aportat el testimoni dels inventaris de les biblioteques de l'època incunable i postincunable com a font imprescindible de dades i indicis sobre els gustos lectors. L'estudi d'inventaris és encara un camí poc explorat, però malgrat tot, una biblioteca pública com la de San Ildefonso i diverses de privades als llocs on va exercir d'impressor Diego de Gumiel (hem recollit informació sobre Barcelona, Valladolid i València) permeten imaginar quina acceptació van tenir els seus títols. El resultat és que a San Ildefonso hi havia el *De religione seu De ordinatione animae*, de l'abat Isaac, imprès per Gumiel a Barcelona el 1497, llibre que apareix també a la biblioteca d'Isabel de Santiesteban de Valladolid i en quatre biblioteques val·lisoletanes més, a més de la de Fernán Pérez de Guzmán. El *Mar de istorias* de 1511, que també figurava a la biblioteca de Santiesteban, consta a l'inventari del marquès d'Astorga, a la de Fernán Pérez de Guzmán (òbviament, ja que n'era el traductor) i a set biblioteques més del segle XVI. Les *Meditaciones y soliloquios* atribuïdes a Sant Agustí i publicades per Gumiel el 1509 i el 1511 (i que van tenir moltes reedicions al llarg del segle XVI), eren presents a la biblioteca del marquès d'Astorga i en dues biblioteques més del segle XVI. Sembla probable que el *De los remedios contra próspera y adversa fortuna* de Petrarca, publicat per Gumiel a Valladolid el 1510, sigui el que es troba a la biblioteca d'Isabel de Santiesteban i a la de Fernán Pérez de Guzmán, i a quatre biblioteques més del segle XVI, també a la de l'autora cavalleresca Beatriz Bernal, i pel que hem deduït ha de ser

el que hi havia a la biblioteca de San Ildefonso de Alcalá. *Devotíssima exposició sobre el salmo de Miserere mei Deus* figura en tres inventaris de biblioteques del segle XVI, el *Tractado de nobleza y lealtad* en dos, el *Confesional* d'El Tostado en dos més, *Art e estil pera escriure a totes persones* en un, *Historia de las amors e vida del cavaller Paris e de Viana* en un, *El Floriseo* en un, el *Doctrinale* de Villedieu en un i les *Epístolas de Rabí Samuel* també en un, tot i que en aquest cas no consta si es tracta de la impressió de Gumiel o de la de Juan Hurus. A més, el *Doctrinale* de Villedieu apareix en cinc inventaris de biblioteques de Saragossa i el *Quaestio de viribus demonstrationum* i les *Epístolas de rabí Samuel* en un cadascun (de nou, sense que sapiguem si aquest últim era de Gumiel o Hurus, tot i que l'origen del llibre i la biblioteca del destinatari més aviat permeti de suposar que es tracta del publicat a Saragossa per Hurus).

A més d'aquests títols localitzats en estudis d'inventaris, a vegades de manera deductiva (sovint apareixen descrits, i no amb el títol complet ni el nom de l'impressor), hi ha moltes més referències que poden pertànyer a l'obra de Diego de Gumiel o, si més no, indicar-nos que els seus autors figuraven entre els més buscats pels lectors, com és el cas de les entrades on només s'especifiquen obres de Petrarca, Donat, Sant Agustí, Sant Bonaventura, Savonarola, El Tostado, Bernardo de Brihuega, Juan López de Palacios Rubios, Luis de Soto, Llull, Eiximenis i missals, llibres d'oracions, etc.

Volem fer constar una vegada més que les dades recollides són insuficients i, sovint, distorsionades per l'arbitrarietat de la conservació de llibres i inventaris, com també dels estudis territorials. Ja hem assenyalat que, per exemple, un gran tiratge com el del *Psaltiri devotissim* d'Eiximenis amb prou feines deixa notícies documentals, i que impressors igual o més importants que Diego de Gumiel tenen una representació igual o menor en els inventaris (és a dir, molt pobre).

7. La recepció i el públic

La principal mancança en l'oferta tipogràfica de Gumiel al potencial tipus de públic lector que l'envoltava és la dels textos de literatura clàssica i de poesia, els d'autoritats i els de filosofia. Els textos jurídics que estampà al llarg de la seva carrera no corresponen tampoc als que interessaven a la població lletrada de Valladolid. Tot això evidencia que es dirigia a un públic menys elevat que el de les biblioteques particulars que fins avui s'han estudiat. També ho indica així l'estampació majoritària en llengües vernacles. No sembla probable que comptés amb mitjans per distribuir els llibres a gran distància dins de la Península, perquè els inventaris de biblioteques revelen diferències significatives entre els títols de Gumiel conservats a Castella i a Aragó: els llibres que hem recollit per mitjà de l'estudi de Pedraza Gracia de les biblioteques de Saragossa són els estampats per Gumiel a Barcelona (les *Epístolas de Rabí Samuel* són probablement les del taller de Juan Hurus, 1496).

Per tant, tot recalcant l'arbitrarietat de les dades amb què comptem, és de suposar que l'impressor s'orientava més cap a un públic popular (tenint en compte que la població era majoritàriament analfabeta). El document de fallida de Gumiel parla de "menuderies de stamperes de ores e de altres coses" al seu taller, fet que indica que una part de la seva producció era perible (evidentment, butlles durant l'etapa val·lisoletana, però també opuscles, notícies, fulls solts, etc.). Els especialistes assenyalen que qualsevol taller de l'època havia de compensar riscos amb un tiratge important d'aquesta mena d'impressions. En qualsevol cas, i malgrat la prudència que havia demostrat des d'un principi en establir-se amb exempcions d'impostos i en posar-se al front d'un taller de butlles que li ofería una estabilitat econòmica per a desenvolupar projectes editorials, a València no va trobar el públic ampli i diversificat que, previsiblement, havia de ser un camp fèrtil per a la seva producció, sinó un entorn

professional extremadament competitiu, i va fer fallida, després que sempre havia buscar un equilibri assenyat entre l'oferta i un segment de demanda prou ampli.

En el moment d'acostar-nos a la recepció de les dues obres de Diego de Gumiel que estudiem amb més interès, el *Tirant lo Blanch* i el *Tirante el Blanco*, hem revisat quina és la presència dels textos cavallerescos als inventaris de les biblioteques que havíem consultat. Cal ressaltar, d'entrada, que novel·les cavalleresques de la repercussió de l'*Amadís* tenen una representació desproporcionadament petita, i que un llibre com el *Floriseo*, imprès per Gumiel el 1516, només consta a la biblioteca del marquès de Vélez el Blanco, en cap altra biblioteca.

El *Tirant lo Blanc* és identificat en quatre inventaris de béns: el de Gaspar de Espés, compte d'Eslava (1505), el de Juan de Maluenda, mercader (1511), el d'Aldonza de Santa Fe, vídua (1514) i el de Juan Ortigas, també mercader (1519), tots de Saragossa. Crida l'atenció que tots quatre siguin en català, fet que ens permet concretar més el marc de difusió del *Tirante el Blanco*, restringit pel que sembla a les terres castellanès. Tanmateix, els inventaris no especifiquen quina edició del *Tirant* català conserven. En tot cas, és interessant trobar el llibre de Martorell en llengua original a Saragossa.

A València han estat localitzats un *Tirant* i també un *Tirante* en castellà, aquest últim en l'inventari d'un cavaller mort entre setembre de 1511 i gener de 1512: el magnífic Pere Andreu Sart, donzell. I cinc documents mallorquins d'entre 1506 i 1515 revelen que un sacerdot, un artesà, un escrivà, un noble i un habitant de Valldemossa posseïen exemplars del *Tirant lo Blanch*.

La documentació conservada i els coneixements sobre la lectura a l'època (la pràctica de préstecs, lloguers, venda i intercanvi de llibres, l'hàbit de lectura col·lectiva en el món rural i a les ciutats) no ens ajuden a concretar gaire la presència real i concreta del *Tirant* i el *Tirante* ni la seva repercussió immediata. No obstant això, les reedicions i

les traduccions al castellà i l'italià, com també el ressò a la *Celestina*, el *Lazarillo*, el *Diálogo de Mercurio y Carón*, l'*Orlando Furioso*, *Much ado about nothing* i el *Quixot* no permeten dubtar que la novel·la va ser rebuda amb l'admiració que li corresponia per part de lectors cultes, i en àmbits llunyans a les expectatives que creava el gènere cavalleresc castellà.

8. La traducció i els traductors a l'època

El reconeixement de la tasca traductora és present als incunables des del primer moment, tot i que no d'una manera absoluta ni homogènia. Així, hi ha obres que es declaren traduïdes, arromançades o vulgaritzades, però sense que hi consti el nom del traductor, d'altres on sí que hi figura, algunes on a més el traductor fa una declaració de principis i també, en la majoria dels casos, s'omet el fet que l'obra no es publiqui en llengua original. El procés solia consistir en una traducció dictada, a la qual seguia una correcció, i finalment s'hi afegien una sèrie de glosses aclaridores. Aquest procés implicava la utilització dels materials de l'època, habitualment de caràcter escolàstic, que sedimenten clarament en la traducció resultant.

En el cas dels trasllats a llengua vernacla tan sols es disposava de vocabularis als quals només tenia accés qui treballava en arxius i biblioteques, per la qual cosa era habitual la utilització de traduccions interposades, que de vegades provocaven la incorporació del material exegetic intermedi al resultat final. En última instància, la *imitatio* fa que les fronteres entre creació, traducció i reelaboració siguin molt imprecises en el segle XV. Però també aquest va ser el segle en què van començar a aparèixer les reflexions sobre la traducció, i això i d'altres circumstàncies (el progressiu increment de les traduccions a llengües vulgars i entre llengües vulgars, el

distanciament del centre originàriament productor que era la cort) fa que es pugui estudiar com un fenomen relativament nou.

Els traductors del segle XV traduïen de manera esporàdica, de vegades una sola vegada a la vida, per encàrrec i sota mecenatge (si més no temporal), i eren homes de lletres poc reconeguts o intel·lectuals destacats amb obra pròpia. La seva tasca traductora va ser de gran influència per a l'enriquiment de les llengües vernacles. La seva divulgació del saber clàssic i la transmissió de trets culturals d'altres obres d'origen europeu va permetre que l'erudició pogués arribar a un públic més ampli que l'estament clerical. El nostre estudi sobre obres anònimes i obres amb autor o traductor declarat ens ha permès d'observar que pràcticament totes les traduccions de llengües clàssiques del segle XV porten el nom del traductor, però que no passa el mateix quan la llengua de partida és el llatí medieval o d'altres llengües vernacles, en què l'anonimat és molt més habitual, i també quan l'obra traslladada és considerada d'entreteniment.

Dins del nostre àmbit d'estudi hem localitzat dos traductors del català al castellà: Martín Martínez de Ampiés, diputat aragonès, i el batxiller Juan de Molina, però és difícil determinar quina era la proporció real de textos traduïts entre llengües peninsulars, si bé sembla clar que el català va servir de pont per a l'arribada de textos al castellà i que hi ha moltes més traduccions del català al castellà que a l'inrevés al llarg del segle XV.

Pel que fa a la recepció de la llengua vernacla d'un territori peninsular en un altre, hem de destacar que no apareixen llibres escrits en català a les biblioteques castelleses, però que paradoxalment existeixen dades (relatives i que requereixen una revisió en profunditat) que parlen d'una proporció, durant l'Edat Mitjana, d'un llibre traduït del castellà al català per cada quatre del català al castellà, que pel que sembla era llengua d'entrada cultural a la Península. Sent així, sorprèn que segons les anàlisis dels

inventaris, a les biblioteques renaixentistes val·lisoletanes els llibres eren majoritàriament en llatí i castellà, amb l'italià com a tercera llengua, seguit de lluny per l'alemany i el francès. Els inventaris de biblioteques de Saragossa, com hem indicat, revelen la tinença de llibres en català. A Barcelona i a València les dades sobre impremta són ben clares: és a partir de la segona dècada del segle XVI que el castellà sobrepasa en volum de publicacions al català, no abans.

És important recalcar que no existia el mateix tipus de competència entre les produccions ibèriques i les estrangeres (la indústria editorial italiana i francesa, principalment), perquè en el període que ens interessa llengua i impremta van de bracet: normalment, la producció llatina procedia de l'exterior i la vernacla es quedava dins de la Península.

9. Llibres de cavalleries

El tòpic de la falsa traducció és un recurs que contribueix a l'avaluació de la recepció que s'esperava i es feia dels llibres de cavalleries. De la vuitantena de títols catalogats com a llibres de cavalleries, prop de trenta utilitzen aquest recurs sorgit, precisament, al mateix moment que la impremta i les reflexions sobre la traducció. Al marge dels motius per a emprar aquest tòpic (donar relleu a un llibre que malgrat ser de lleure havia merescut ser traduït, disculpar l'autor davant la censura o atreure el lector cap a un relat de procedència exòtica), s'estableix una relació de contrast paradoxal entre l'abundant ús del tòpic i l'anonimat de les vertaderes traduccions: només sis dels onze llibres de cavalleries castellans traduïts realment d'altres llengües, siguin adaptacions o no, manifesten ser-ho, i cap d'ells no utilitza tampoc el tòpic de la falsa traducció d'una llengua exòtica (o bé l'ha eliminat, com és el cas del *Tirante*, que no esmenta que el *Tirant* procedeix d'un poema anglonormand).

És difícil quantificar la importància de tòpic i de l'anonimat perquè depenem de dades irregulars i arbitràries, però el tòpic adoptava una aparença tan real que llibres com el *Palmerín de Olivia*, el *Primaleon* i el *Leandro el Bel* van fer dubtar la crítica durant molt de temps. L'anonimat i la disfressa eren freqüents en la literatura d'entreteniment. Els motius eren òbviamment la censura que generaven per no considerar-se literatura d'utilitat moral, pràctica o estètica, sinó únicament esbarjo, com indiquen les cinc crítiques negatives que es coneixen del *Tirant*. També hi havia qui s'indignava davant l'escassa qualitat literària d'aquestes novel·les. Finalment, i al marge de les consideracions d'escriptors, traductors, impressors, crítics i moralistes, sembla que al públic lector res no li importava tant com les emocions contingudes dins la història, com indica l'escrutini que es desprèn del recull d'herois que circulen per *Flor de caballerías* (1599), un llibre manuscrit de Francisco de Barahona, entre els quals lamentablement no hi ha el Tirant ni d'altres personatges de llibres que no van passar de la primera edició.

Hi havia motius, doncs, perquè la traducció del *Tirant* català adoptés una forma diferent en traslladar-se a Castella. En primer lloc, les característiques d'un gènere que tipogràficament ja estava consolidant una fesomia pròpia (a la qual s'adscriuen onze títols, alguns amb fins a cinc reedicions conegudes, amb anterioritat al *Tirante*), però també la intuïció d'un impressor que ja tenia experiència en la publicació de llibres d'entreteniment. En qualsevol cas, no es tracta de un fet aïllat o excepcional, perquè la reforma interna del text per part de l'impressor o l'editor era una realitat molt estesa a l'època en tot tipus de títols.

10. La transformació del *Tirant* en *Tirante*

Els trets principals de la versió castellana són: la portada amb gravat cavalleresc i frase que reclama l'interès del lector, l'eliminació del nom de l'autor i de la dedicatòria original de Martorell al príncep de Portugal (i per tant de la idea que era una traducció d'un poema anglonormand), l'exposició del pròleg a lletra tirada i no a dues columnes com la resta del llibre, l'èmfasi (dins d'aquest mateix pròleg) en els elements propis dels llibres de cavalleries, la incorporació d'un *argumento* que anticipa els fets, la divisió en cinc parts amb una estructura en capítols que no coincideix exactament amb l'original (per eliminació, fusió i ampliació), la introducció d'un *prólogo* al llibre tercer que té molts elements en comú amb el pròleg a la tercera part de l'*Amadís*, l'eliminació d'un paràgraf estès entre el final de l'obra i el colofó (que a l'original conté el nom de l'autor), i els canvis corresponents al colofó, amb invocació mariana.

També hi ha una sèrie d'elements comuns a totes dues impressions: el format foli, la lletra gòtica a dues columnes i la foliació (la castellana en números romans). Les caplletres, els gravats i les orles canvien, i també els marges i interlínies, cosa que permet que el *Tirante* redueixi una mica el volum respecte de l'original.

Després de considerar els motius que podia tenir Diego de Gumiel per practicar una transformació tan significativa en el *Tirant* (i amb l'evidència que volia inscriure'l en el gènere de cavalleries castellà que ja tenia unes característiques diferenciades), i tenint en compte que hi ha una distància important entre l'original i la traducció que en diversos moments s'intenta desdibuixar (històrica, geogràfica, d'idees com les lul·lianes o de costums quotidians), un motiu addicional per practicar una modernització textual que no sembla estrictament necessària als especialistes podria ser la voluntat d'adscriure la novel·la a la ideologia política de Ferran II, com és el cas d'altres novel·les del gènere.

11. L'anàlisi comparativa del *Tirant* i el *Tirante*

La comparació mot a mot de 302 pàgines de l'original i de la traducció ha permès obtenir resultats clars sobre la fidelitat del traductor, amb una sèrie de matisos. En el cas dels substantius hi ha més fidelitat lèxica respecte de l'original que en el cas d'adjectius, adverbis i verbs, probablement com correspon a les diferències funcionals pròpies d'aquests elements. En el mateix sentit, s'adverteixen més canvis de paràmetre i registre literari entre les formes verbals, adverbials i adjectives. Per contra, és semblant la freqüència amb què apareixen canvis d'intensitat o d'estat (abstracció, materialització, personalització) en la traducció d'uns i altres. Les amplificacions, reduccions i transposicions d'aquests elements respecte dels de l'original no són gaire rellevants.

Les frases de la traducció es reorganitzen de diverses maneres. L'amplificació és un dels recursos emprats. S'utilitza en la creació de títols quan s'ha alterat la capitulació de l'original, títols que segueixen el caràcter descriptiu habitual i que per tant aporten elements addicionals per a la precisió del contingut. Cal destacar que els capítols nous es basen en criteris teatrals: corresponen a l'entrada o sortida dels personatges o a l'inici d'una acció. El pròleg afegit abans de la tercera part segueix el patró de l'*Amadís* i presenta la peculiaritat d'indicar un canvi de to en l'estil de la novel·la. Un altre tipus d'amplificació s'aplica a les bimembracions, que en la majoria de casos modifiquen més d'un element de l'original o n'aporten de nous. La funció principal de les amplificacions de la traducció sobre les bimembracions originals és l'afany de precisar les circumstàncies del relat, però també els personatges, les qualitats i els tractaments jeràrquics. Algunes amplificacions ofereixen un efecte redundant per reiteració del sentit o intensificació.

La reducció es produeix en els títols (quan han estat eliminats per conclusió i fusió de dos capítols), i en la significativa supressió de part del capítol 133 de l'original, en què es narra com el Gran Turc comet una acció heroica i salva la vida al Soldà. La tendència a rebaixar les qualitats de l'enemic és subtil però indubtable, en l'eliminació d'adjectius positius sobre els musulmans. La reducció és molt més abundant en les bimebracions que no pas la modificació, i en general es busca afavorir la sonoritat o el ritme de la frase. Les reduccions també s'apliquen majoritàriament per millorar la precisió de les circumstàncies i el tractament entre personatges. S'eliminen elements redundants i emfàtics de l'original i, sorprenentment, poètics.

Sobre l'amplificació i la reducció al *Tirante*, se segueixen pautes teatrals, és més abundant la creació de bimebracions que la reducció o modificació de les originals, hi ha tendència una clara a reduir les redundàncies i el to poètic de l'original i es presenten errors terminològics (pocs per problemes de comprensió).

Els altres recursos de reorganització de frases que hem detectat són: la introducció o el canvi d'un personatge que no existia en la frase original i la introducció o el canvi de temps verbal (amb l'ús del gerundi propi del castellà); la transposició funcional o conceptual per motius sonors o de claredat textual; una major tendència a l'afirmació, l'èmfasi i l'eliminació de qualsevol tipus d'ambigüitat de l'original; el pas d'estil directe a indirecte, més abundant (dins de l'escassetat d'exemples) que a la inversa, el pas (encara més escàs) d'oracions passives a actives, i mai al revés dins la mostra analitzada; la supressió de l'ablatiu absolut d'ascendència llatina de l'original i la modificació en la successió temporal dels elements de la frase; les alteracions en els diàlegs, que es redueixen amb la intenció de destacar algun element o rebaixar el to de l'original, i que s'amplifiquen per emfasitzar l'actitud de l'heroi; i la reorganització

d'una frase amb la finalitat d'explicar amb més precisió el parlament o l'acció d'un personatge.

En resum, l'anàlisi comparativa permet afirmar que el traductor s'inclinà cap a la precisió i la materialització subtil de les ambigüitats, sacrificant elements poètics, redundàncies i efectes sonors, amb l'objectiu d'oferir al lector una impressió ben concisa del text, en traslladar circumstàncies tendí a afegir elements determinants i en algunes de les aportacions actuà com una persona amb coneixements teatrals. El traductor coneixia molt bé l'àmbit cortesà, tenia una cultura àmplia però no excessivament erudita (si jutgem per alguns errors comesos), i mostrà un afany de ressaltar la concisió del llenguatge original, retallar l'ornamentació i la pompositat d'alguns diàlegs i deixar-se portar cap a un cert grau de *materialització* dels trets abstractes (com hem comprovat repetidament al llarg de la segona part d'aquest treball).

12. L'anàlisi lingüística del *Tirante el Blanco*

El fet de trobar fins a deu títols publicats dins d'un mateix cercle d'impressors, tot i que no d'una manera uniforme ni exclusiva, ens va fer pensar que podia existir algun tipus de ruta d'intercanvi de textos entre ells similar a la que ha estat documentalment confirmada al sud de la Península entre Cromberger i Eguía. La relació d'intercanvi podia abastar potencialment els col·laboradors.

Per comprovar-ho vam voler investigar la possibilitat que un dels escriptors publicats per Gumiel, Martín Martínez Dampiés, també traductor del català al castellà del *Llibre de menescalia* de Manuel Dieç publicat per Hurus i Coci a Saragossa i per Juan de Burgos a Valladolid (únic traductor conegut d'aquest parell de llengües en l'àmbit de Gumiel, perquè en altres casos la identitat és desconeguda), fos el traductor

del *Tirant lo Blanch* al castellà. La biografia de Martínez Dampiés, la formació cultural, la proximitat a la corona i el tractament i la reforma del *Libro del Anticristo* el convertien en un bon candidat. Com que la prosa de Martínez Dampiés es caracteritza per contenir aragonesismes, vam buscar-los al *Tirante el Blanco*.

Per tal de localitzar al *Tirante* elements dissonants que poguessin procedir d'un traductor d'origen aragonès, vam servir-nos de la selecció realitzada (lluny d'aquest propòsit) per Martí de Riquer. En confirmar la nostra sospita, vam recórrer a la base de dades CORDE de la Real Academia Española, que conté el text del *Tirante el Blanco* informatitzat.

Pel que fa al lèxic, hem localitzat una seixantena de paraules d'origen, ús o freqüència d'ús diferent del castellà, pròpies de l'àrea aragonesa o catalanoaragonesa, documentades abans en aquesta zona que en la castellana o alterades de manera incorrecta per un afany castellanitzador.

Una sèrie de trets fonètics són característics de l'aragonès, o més habituals en aragonès que en castellà: ús altern de la *h* etimològica i antietimològica; representació de la grafia de la consonant palatal lateral /ʎ/ com –ill–; ús de la –s– líquida davant de consonant; alternança o confusió de *b* i *v*; resolució dels hiatus inversos decreixents exclusivament amb grafia *y*; utilització d'algunes formes en –age; ús de la –ss– en posició intervocàlica; ús etimològic de la –ff–; diptongació Ę > *ie*; fricativa sorda [š] > *sc*; evolució –MB– > –m; –t a final de paraula; formació de la sílaba *güe* derivada de *b*, *h* o *v* davant el diptong *ue*, i palatalització del diptong.

Una sèrie de trets morfològics són típicament aragonesos (alguns més per freqüència que per exclusivitat): la contracció de l'article de la tercera persona plural; l'ús de possessiu introduït per article; *hombre* amb valor indefinit; *todo* i *todos* seguit de

substantiu o numeral, sense article; ús del neutre *aquesto*; el canvi de gènere d'alguns substantius; determinades locucions; les metàtesis, i la formació d'alguns prefixes.

Els usos sintàctics també revelen empremta aragonesa: ús de *ser* per *haber* o *estar*; ús d'*aver* per *tener*; ús de *tener* en el sentit de *mantener*; les frases d'absolut amb participis passats i presents; la formació de subordinades temporals; l'ús de verbs pseudoreflexius; les perífrasis verbals, especialment *fer* seguit d'infinitiu; la preposició *de* davant d'alguns verbs; determinats usos del règim preposicional; l'ús del futur d'indicatiu; la concordança del participi amb el subjecte; la doble negació i l'ordre dels adverbis en *-ment*.

Finalment, la revisió de les errates de la traducció permet deduir alguns trets més referents al traductor: probable col·laborador d'un lector-redactor que afavoriria la introducció d'errades fonètiques; la castellanització com a solució ràpida quan manca coneixement del terme; introducció d'algunes citacions literàries i d'errors que indiquen un saber elevat però no erudit; una possible relació amb la família Borja; un evident sentit teatral en les modificacions que aplica a l'estructura del text i l'ús del concepte *entremés*.

Tot això va propiciar que la nostra anàlisi final d'altres autors impresos per Diego de Gumiel a la recerca d'una possible identificació del traductor del *Tirant* s'acostés cap a la *Question de amor de dos enamorados*. Un primera lectura permetia detectar-hi un llenguatge molt proper; l'aplicació d'una anàlisi paral·lela a l'efectuada al *Tirante*, amb la comprovació d'elements lèxics, fonètics, morfològics i sintàctics propis de l'aragonès, permet indicar una coincidència molt gran entre els dos textos. No obstant això, ressaltem les dificultats de trobar una identitat plena pel fet que el primer és una traducció, mentre que en el segon l'autor utilitza lliurement el llenguatge d'una manera que afecta sobretot al nivell sintàctic.

D'altra banda, existeix una tradició crítica que ha investigat exhaustivament l'autoria de la *Qüestion de amor de dos enamorados*, una obra amb arrels en el gènere sentimental del segle XVI i que enllaça amb la poesia del Cancionero. Els resultats han estat diversos, si bé últimament ha guanyat solidesa la hipòtesi que l'autor de la *Qüestion* fos el comanador Escrivà, noble i escriptor valencià relacionat amb Ferran II, els Borja i la cort de Nàpols. Si efectivament es tractés del comanador, els trets biogràfics i la seva obra literària concordarien amb el retrat del traductor del *Tirant lo Blanch*. D'altra banda, la possibilitat que un noble valencià tingués un registre lingüístic tan proper a l'aragonès és coherent, i més en cas que els trets socioculturals (la proximitat a la cort aragonesa i a la cultura que promovia) fossin més determinants que els territorials a l'hora de marcar el llenguatge creatiu de l'escriptor. Però el castellà que s'utilitzava a Aragó i València a principis del segle XVI és encara una matèria d'estudi poc avançada com per poder discernir-ho.

Per tant, concloem aquest treball deixant encara oberta la identitat de l'autor de la *Qüestion de amor de dos enamorados*, i convidant que se'n faci un estudi més rigorós, lingüístic i també literari (perquè l'ús poètic del llenguatge és un terreny determinant per explorar), a partir de les dades que s'han pogut reunir aquí.

13. Balanç

L'enfocament ha estat l'element més útil per a l'avenç d'aquesta investigació. La recerca i la interpretació de les dades físiques dels llibres aporta un cúmul de conclusions sovint relatives, però sempre fidels a la realitat, que permeten un apropament més fiable a la matèria d'estudi, en aquest cas l'entorn de *Tirante el Blanco*, però també l'aportació de dades sobre l'impressor, la impremta, la difusió i la traducció que poden ser d'utilitat per a altres àmbits de recerca.

La interpretació de les dades ens ha permès reforçar i contrastar el que els estudis filològics ja havien establert sobre l'obra i l'impressor i completar el retrat que fins ara en teníem. El mateix succeeix quant a la traducció al segle XV, camp en el qual hem pogut aportar algunes precisions i particularitats sobre traductors concrets. Les dades (en aquest cas, lingüístiques) són, també, les que ens han fet arribar fins a la conclusió que l'origen del traductor del *Tirant* al castellà és aragonès i que es caracteritza per una sèrie de trets personals que permeten apuntar cap a alguna hipòtesi més concreta pel que fa a la identitat.

Un altre aspecte destacat d'aquesta recerca és l'ús del mètode comparatiu per a l'avaluació dels continguts. El fet de comparar la producció de Diego de Gumiel amb la d'altres impressors, o les proporcions temàtiques de la seva producció amb la d'altres de l'època, així com la comparació entre traductors i la comparació entre els originals del *Tirant* i el *Tirante*, ens ha permès d'arribar a la descripció d'unes coordenades bàsiques en les quals es pot dibuixar un perfil més acurat dels temes que s'hi estudien. Tanmateix és la comparació i el seguiment de les obres impreses per diversos impressors el que ens ha dut a formular la hipòtesi que el traductor del *Tirante* podia ser d'origen aragonès i apropar-nos a un tractament del text i del llenguatge en funció de la identitat que li atribuïm.

14. Perspectives

L'apèndix documental d'aquest treball reuneix tots els testimonis escrits sobre la vida de Diego de Gumiel i els documents referents a les seves obres, la qual cosa ens ha facilitat la recreació de la biografia de l'impressor i la modificació d'algunes conclusions que s'havien tret sobre la seva professionalitat. Encara resten molts documents per localitzar. Per exemple, a la Sección Clero de l'Archivo Histórico

Nacional hi ha tots els lligalls referents al monestir de Nuestra Señora de Prado, però, com que no existeix un inventari que en detalli el contingut, actualment no és possible demanar informació sobre persones o dades concretes; caldria fer-ne una lectura completa, i això requereix una recerca presencial a Valladolid. El mateix passa amb la documentació que conserva l'Arxiu del Regne de València. Per tant, seria interessant prosseguir la recerca d'aquests aspectes biogràfics i professionals.

Una altra perspectiva d'interès seria l'estudi comparatiu del comportament de la impremta al nord i el sud de la Península. Es podria aprofundir la col·laboració ja detectada entre impressors de zones properes, i perfilar-ne millor els vincles existents, així com les repercussions d'aquestes relacions quan es donaven en un canvi cultural i lingüístic (com és el cas dels regnes de Castella i Aragó). L'estudi de la traducció entre llengües vernacles és encara molt incipient i hi ha dades contradictòries que valdria la pena aclarir per conèixer millor el pes de les cultures en el comportament de la traducció i la difusió.

La sobtada desaparició professional de Diego de Gumiel, sense rastres documentals, la difusió d'algunes de les seves obres impreses (particularment, el *Tirant* i el *Tirante*) a Itàlia i la relació d'alguns dels seus autors i traductors (vinculats a la cort) amb Nàpols fa també atractiva la possibilitat d'investigar sobre la projecció de l'impressor i la seva producció a Itàlia. En aquest sentit, també seria útil insistir en el traspàs del material tipogràfic de Diego de Gumiel, que revela vincles i relacions amb d'altres impressors.

Finalment, la hipòtesi que el traductor del *Tirant* al castellà fos la mateixa persona que va escriure *Qüestion de amor de dos enamorados* requeriria un estudi molt més ampli, que abastés una anàlisi estilística completa (ordre intern de les frases, ús dels adjectius, títols descriptius, frases d'introducció, parlaments), l'avaluació de la

proporció entre arcaïsmes i la modernitat del llenguatge (revisant l'ús de *sayagués*, italianismes i llatinismes), la datació i localització del lèxic referit al vestuari que esmenta, la comparació del simbolisme aplicat als noms i als colors en relació amb d'altres de l'època, etc. Una anàlisi que, sens dubte, aportaria més llum a la hipòtesi esmentada o qui sap sinó n'obriria de noves.

BIBLIOGRAFÍA

ACEBRÓN RUIZ, Julián. "Sobre la versión catalana del Fiori di virtù, su autor y sus avatares (Francesc de Santcliment, la oficina tipográfica de Botel y unos incunables leridanos)". A: Fermín Sierra (ed.), *Literatura y transgresión (En homenaje al profesor Manuel Ferrer Chivite)*. Amsterdam–Nova York: Rodopi, 2004, p. 39-53.

AGUADÉ NIETO, Santiago. "De la manuscritura a la imprenta: Formación de la Biblioteca del Colegio de San Ildefonso." A: *Civitas Librorum. La ciudad de los libros*. Alcalá de Henares: Universidad de Alcalá de Henares, 2002, p. 55-82.

AGUILÓ I FUSTER, Marià. *Catálogo de obras en lengua catalana impresas desde 1474 hasta 1860*. Barcelona: Curial Ediciones Catalanes, 1977.

ALCOCER MARTÍNEZ, Mariano. *Catálogo razonado de obras impresas en Valladolid, 1481-1800*. Valladolid: Junta de Castilla y León, 1993.

ALIAGA JIMÉNEZ, José Luis. *El léxico aragonés en el Diccionario de Autoridades*. Saragossa: Institución Fernando el Católico, 1994.

ALIAGA JIMÉNEZ, José Luis; ARNAL, Mª Luisa. *Textos lexicográficos aragoneses de Benito Coll (1902-1903) presentados al "Estudio de Filología de Aragón"*. Saragossa: Libros Pórtico, 1999.

ALLISON PEERS, Edgar. "La época fernandina y el comienzo del misticismo español". A: J. Rubió (et alii) (eds.). *Fernando el Católico y la cultura de su tiempo*. Saragossa: Institución Fernando el Católico, 1961, p. 65-73.

ALONSO, Martín. *Enciclopedia del idioma: diccionario histórico y moderno de la lengua española (siglos XII al XX) etimológico, tecnológico, regional e hispanoamericano*. Madrid: Aguilar, 1958.

ALTÉS I AGUILÓ, Francesc Xavier. "Cinc-cents anys de la primera impremta de Montserrat". *Serra d'Or* 472 (abril 1999), p. 25-29.

ALVAR EZQUERRA, Manuel. *El dialecto aragonés*. Madrid: Gredos, 1953.

ALVAR EZQUERRA, Manuel. *Documentos de Jaca (1362-1502): estudio lingüístico*. Saragossa: Institución Fernando el Católico, 1960.

ALVAR EZQUERRA, Manuel. *Estudios sobre el dialecto aragonés*. Saragossa: Institución Fernando el Católico, 1987.

ALVAR EZQUERRA, Manuel. "Los aragonesismos en los primeros diccionarios académicos". A: *Actas del I Congreso de lingüistas aragoneses*. Saragossa: Diputación Provincial de Aragón, 1988, p. 31-39.

ALVAR, Carlos. "Materiales para una taxonomía de la traducción al castellano en el siglo XV". A: *Lengua, variación y contexto. Estudios dedicados a Humberto López Morales*. Madrid: Arco/Libros, 2003, vol. I, p. 67-79.

ALVAR, Carlos. "Una veintena de traductores del siglo XV: prolegómenos a un repertorio." A: *Essays on medieval translation in the Iberian Peninsula*. Tomás Martínez Romero i Roxana Recio (eds.). Castelló-Omaha: Universitat Jaume I-Creighton University, 2001, p. 13-44.

ALVAR, Carlos; LUCÍA MEGÍAS, José Manuel. "Repertorio de traductores del siglo XV: Segunda veintena". A: Fermín Sierra (ed.). *Literatura y transgresión (En homenaje al profesor Manuel Ferrer Chivite)*. Amsterdam–Nova York: Rodopi, 2004, p. 89-111.

ALVAR, Carlos; LUCÍA MEGÍAS, José Manuel. "Repertorio de traductores del siglo XV: tercera veintena". *Quaderns de Filologia. Estudis Literaris*. València: Universitat de València, vol. VIII, 2003, p. 1-40.

ANDRÉS DÍAZ, Rosana. "Fiestas y espectáculos en las 'Relaciones Góticas del siglo XVI'." *En la España Medieval*, 14 (1991), p. 307-336.

ANDRÉS MARTÍN, Melquíades. *Historia de la mística de la Edad de Oro en España y América*. Madrid: BAC, 1994.

Antología de libros de caballerías castellanos. Madrid: Centro de Estudios Cervantinos, 2001.

AVALLE-ARCE, Juan Bautista. "Amadís de Gaula-Tirant lo Blanc: Tirant lo Blanc-Amadís de Gaula". A: *Actes del Symposion 'Tirant lo Blanc'*. Barcelona: Quaderns Crema, 1993, p. 7-19.

AVELLANEDA, Alonso Fernández. *El ingenioso hidalgo don Quijote de la Mancha*. Actualment reeditat com *El Quijote apócrifo*. Barcelona: Poliedro, 2005.

BADIA, Lola. "Traduccions al català dels segles XIV-XV i innovació cultural i literària". *Estudi General: Revista de la Facultat de Lletres de la Universitat de Girona*, 11 (1991), p. 31-51.

BADIA, Lola; BONNER, Anthony. *Ramón Llull: vida, pensamiento y obra literaria*. Barcelona: Quaderns Crema, 1992.

BALLESTERO, Alberto. "Historia de la traducción. Humanismo y traducción". *La Linterna del Traductor. Revista de Traducción* 4 (deseembre 2002). (En línia): <http://traduccion.rediris.es/4/historia.htm> [Consulta: 27 de febrer de 2006].

BARAHONA, Francisco de. *Flor de caballerías (1599)*. José Manuel Lucía Megías (ed.). Alcalá de Henares: Centro de Estudios Cervantinos, 1997.

BARANDA, Nieves; INFANTES, Víctor. *Narrativa popular de la Edad Media. La doncella Teodor. Flores y Blancaflor. París y Viana*. Madrid: Akal, 1995.

- BARBIER, Frédéric. *Historia del libro*. Madrid: Alianza Editorial, 2005.
- BARRIO SÁNCHEZ, José Antonio (ed.). *Generaciones y semblanzas de Fernán Pérez de Guzmán*. Madrid: Cátedra, 1998.
- BATAILLON, Marcel. "Tuteo, diálogo y aparte: de la forma al sentido". A: *Historia y crítica de la literatura española*. Barcelona: Crítica, 1980, vol. I, p. 117-520.
- BATAILLON, Marcel. *Erasmus y España*. México: Fondo de Cultura Económica, 1950.
- BATLLE I PRATS, Lluís. "Más datos sobre la imprenta incunable y los libreros de Gerona". *Anales del I.E.G.* Girona: Institut d'Estudis Gironins, vol. XXII, 1974-1975, p. 115-130.
- BATLLE I PRATS, Lluís. *La cultura a Girona de l'Edat Mitjana al Renaixement*. Girona: Institut d'Estudis Gironins, 1979.
- BATLLORI DILLET, M.; IGLÉSÍAS FRANCH, N.; MARIA MARTINS, A. "Morfologia i sintaxi dels clítics pronominals en català medieval". *Caplletra* 38 (2005), p. 137-177.
- BEARDSLEY, Theodore S. *Hispano-classical translators printed between 1482 and 1699*. Pennsilvània: Duquesne University Press, 1970.
- BELTRAN LLAVADOR, Rafael. "La huella de *Tirant lo Blanc* en la *Celestina*". A: *Actas del III Congreso de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Salamanca 1989)*, vol. I. Salamanca: Biblioteca del Siglo XV-Departamento de Literatura Española e Hispanoamericana, 1994, p. 169-179.
- BELTRAN LLAVADOR, Rafael. "Relaciones de complicidad ante el juego amoroso: «Amadís», «Tirant» y «la Celestina»". Biblioteca Virtual Joan Lluís Vives [en línia:] <http://www.lluisvives.com/servlet/SirveObras/jlv/24627241101039942754491/p0000001.htm> (Consulta: 16 abril 2007).
- BENASSAR, Bartolomé. *Valladolid en el Siglo de Oro. Una ciudad de Castilla y su entorno agrario en el siglo XVI*. Valladolid: Fundación Municipal de Cultura del Ayuntamiento de Valladolid, 1983.
- BERGER, Philippe; BOTREL, Jean-François; LÓPEZ, François., MARRAST, Robert. "La dépendance éditoriale de l'Espagne: le cas de Valence aux XVe et XVIe siècles". A: *Histoire du livre et de l'édition dans les pays ibériques*. Bordeaux: Presses Universitaires, 1986, p. 5-25.
- BERGER, Philippe *Libro y lectura en la Valencia del Renacimiento*. València: Edicions Alfons el Magnànim, 1987.
- BERGER, Philippe. "La evolución de la producción editorial española entre 1501 y 1520". A: *El libro antiguo español I*. Salamanca: Universidad de Salamanca, 1988, p. 63-72.

BERGER, Philippe. "À propos des romans de chevalerie à Valence." *Bulletin Hispanique* t. 92, 1 (1990), p. 83-99.

BERGER, Philippe. "Las bibliotecas nobiliarias de la parroquia de San Andrés de Valencia (1477-1557)." *Bulletin Hispanique* t. 97, 1 (1995), p.375-383.

BERGER, Philippe. "Las lecturas de las capas modestas en la Valencia renacentista." *Bulletin Hispanique* t. 99, 1 (1997), p. 161-170.

BERGER, Philippe. "Las lecturas femeninas en la Valencia del Renacimiento." *Bulletin Hispanique* t. 100, 2 (1998), p. 383-399.

Bibliotecas antigua y nueva de escritores aragoneses de Latassa aumentadas y refundidas en forma de diccionario bibliográfico-biográfico por don Miguel Gómez Uriel. Zaragoza, Imprenta de Calisto Ariño, 1884-1886, 3 vols. Edició electrònica de Manuel José Pedraza Gracia, José Ángel Sánchez Ibáñez i Luis Julve Larraz. Saragossa: Universidad de Zaragoza, Facultad de Filosofía y Letras, 1999. [En línia:] <http://155.210.60.15/Latassa/Latassa_obra.html> (Consulta: març de 2007)

BLANCO, Emilio. "El castellano y otras lenguas: la traducción". A: Víctor Infantes, François López and Jean-François Botrel (eds.). *Historia de la edición y la lectura en España, 1472-1914.* Madrid: Fundación Germán Sánchez Ruipérez, 2004, p. 180-186.

BLECUA, Alberto. "La Égloga de Francisco de Madrid en un nuevo manuscrito del siglo XVI". A: *Serta Philologica F. Lázaro Carreter.* Madrid: Cátedra, 1983, p. 39-66.

BOGNOLO, Anna. "El *Lepolemo, caballero de la Cruz, y el Leandro el Bel.*" *Edad de Oro* 21 (2002), p. 271-288.

BOHIGAS, Pere. *El libro español.* Barcelona: Gustavo Gili, 1962.

BOHIGAS, Pere. "Assaig sobre el primer segle de la impremta als Països Catalans". A: *Exposició commemorativa del V centenari de la impremta. El llibre incunable als Països Catalans.* Barcelona: Diputació Provincial de Barcelona, 1976, p. 7-39.

BORAO, Jerónimo. *Diccionario de voces aragonesas.* Saragossa: Diputación Provincial de Zaragoza, 1908.

BOSCH CANTALLOPS, Margarita. *Contribución al estudio de la imprenta en Valerncia en el siglo XVI.* Madrid: Universidad Complutense, 1989.

BREIDENBACH, Bernardo. *Viaje de la Tierra Sancta.* Facsímil. Pròleg de Jaime Moll. Madrid: Ministerio de Educación y Ciencia, 1974.

BREIDENBACH, Bernardo. *Viaje de la Tierra Sancta.* Ed. de Pedro Tena Tena ed. Saragossa: Institución Fernando el Católico, 2002.

- BUENO SÁNCHEZ, Gustavo. “El código Oviedo del *Libro de los doce sabios* (noticia de un “nuevo” manuscrito).” *El Basilisco* 14 (1993), p. 91-96.
- BÜLHER, Curt F. “A Girona Incunabulum and the Press of Diego de Gumiel”. *Gutenberg-Jahrbuch* (1952), p. 64-66.
- BUSTOS TOVAR, Eugenio. “Nebrija, primer lingüista español”. A: García de la Concha (ed.). *Actas de la III Academia literaria renacentista. Nebrija y la introducción del Renacimiento en España*. Salamanca: Universidad de Salamanca, 1983, p. 205-222.
- BUTINYÀ I JIMÉNEZ, Júlia. “Una nova font del *Tirant lo Blanc*.” *Revista de Filologia Románica* 7 (1990), 191-196.
- CACHO BLECUA, Juan Manuel. “El amor en el *Tirant lo Blanc*: Hipòlit y la Emperadriu”. A: *Symposion Tirant lo Blanc*. Barcelona: Quaderns Crema, 1993, p. 133-169.
- CAHNER, Max. *Literatura de la revolució i la contrarrevolució: notes d’història de la llengua i de la literatura catalanes*. Barcelona: Curial Edicions Catalanes, 1998.
- CAMPS PERARNAU, Susana. “Un *Tirant* castellà i altres llibres de cavalleries a la biblioteca valenciana de Pere Andreu Sart (1512)”. *Tirant* n° 10, revista electrònica (2007).
- CANET, José Luis. “*La Celestina* y el mundo intelectual de su época”. [en línia:] <<http://parnaseo.uv.es/Celestinesca/CincoSiglosCelestina/02Canet.pdf>> (Consulta: 9 març 2007)
- CÁTEDRA, Pedro M. “Estudi literari i tipogràfic.” A: *Història de París i Viana. Facsímil*. Girona: Diputació de Girona, 1986, p. 13-95.
- CÁTEDRA, Pedro. *Nobleza y lectura en tiempos de Felipe II: la biblioteca de Alonso Osorio, Marqués de Astorga*. Valladolid: Consejería de Educación y Cultura, 2002.
- CÁTEDRA, Pedro; ROJO VEGA, Anastasio. *Bibliotecas y lecturas de mujeres. Siglo XVI*. Salamanca: Instituto de Historia del Libro y de la Lectura, 2004.
- CENDÁN PAZOS, Fernando. “I. La Pragmática de los Reyes Católicos de 8 de junio de 1502”. A: *Historia del derecho español de prensa e imprenta, 1502-1966*. Madrid: Editora Nacional, 1974, p. 23-36.
- CHALMETA, Pedro. *El señor del zoco en España: edades media y moderna. Contribución al estudio de la historia del mercado*. Madrid: Instituto Hispano Árabe de Cultura, 1973.
- CHEVALIER, Jean. *Diccionario de símbolos*. Barcelona: Herder, 1991.
- CIRLOT, Juan-Eduardo. *Diccionario de símbolos*. Barcelona: Labor 1988.
- CLAIR, Colin. *Historia de la imprenta en Europa*. Madrid: Ollero & Ramos, 1998.

COLON, Germà; SOBERANAS, Amadeu-J. *Panorama de la lexicografia catalana: de les glosses medievals a Pompeu Fabra*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1986.

COLON DOMÈNECH, Germà. "Contrasts lèxics en català, espanyol i italià a partir del Tirant lo Blanc". *Problemes de la llengua a València i als seus voltants*. València: Universitat de València, 1987, p. 103-115.

COLON DOMÈNECH, Germà. *El español y el catalán, juntos y en contraste*. Barcelona: Ariel, 1989.

COLON DOMÈNECH, Germà. "La llengua a l'època del Tirant". *Literatura valenciana del segle XV: Joanot Martorell i Sor Isabel de Villena*. València: Generalitat Valenciana, 1991, p. 9-35.

COLÓN DOMÉNECH, Germà. *El lèxic català dins la Romània*. València: Universitat de València, 1993.

COLÓN DOMÉNECH, Germà. "Traduir i traducció en catalán, con una ojeada a los romances vecinos". A: Tomàs Martínez i Roxana Recio (eds.). *Essays on medieval translation in the Iberian Peninsula*. Castelló-Omaha: Universitat Jaume I- Creighton University, 2001, p. 153-172.

COLÓN DOMÉNECH, Germà. "La denominació de *lengua aragonesa* des d'una perspectiva catalana". *Caplletra* 32 (2002), p. 73-80.

COROMINAS, Joan; PASCUAL, José A. *Diccionario Crítico Etimológico Castellano e Hispánico*. 3ª ed. Madrid: Gredos, 1991.

CORTIJO OCAÑA, Antonio. *La diversificación genérica de la novela sentimental*. Londres: Támesis, 2001.

DE CASTRO, Teresa. "El tratado sobre el vestir, calzar y comer del arzobispo Hernando de Talavera." *Espacio, Tiempo, Forma* 14 (2001), p. 11-92.

DE LA BARRERA Y LEIRADO, Cayetano Alberto. *Catálogo bibliográfico y biográfico del teatro antiguo español: desde sus orígenes hasta mediados del siglo XVIII*. [en línia]: <http://www.cervantesvirtual.com/servlet/SirveObras/12583859723477162098435/p0000007.htm> (Consulta: 27 de febrer de 2007)

DELGADO CASADO, Juan. *Diccionario de impresores españoles (s. XV-XVII)*. Madrid: Arco/Libros, 1996.

DEYERMOND, Alan. "La prosa en los siglos XIII y XIV". A: *Historia y crítica de la literatura española*, vol. I. Barcelona: Crítica, 1980, p. 167-181.

DURAN, Eulàlia. "Realitat i ficció en la novel·la castellana *Questión de amor* (València 1513)". A: *Boletín de la Real Academia de las Buenas Letras de Barcelona*, XLV (1995-1996), p. 389-407.

EISENBERG, Daniel. *Romances of Chivalry in the Spanish Golden Age*. Newark, Delaware: Juan de la Cuesta, 1982.

EISENBERG, Daniel. *La interpretación cervantina de El Quijote*. Madrid: Compañía Literaria, 1995.

EISENBERG, Daniel; MARÍN PINA, Mª Carmen. *Bibliografía de los libros de caballerías castellanos*. Saragossa: Prensas Universitarias de Zaragoza, 2000.

ELENA GARCÍA, Pilar. "La crítica de la traducción: otros métodos, otros objetivos." *Trans* 3 (1999), p. 9-22.

ESCOBEDO, Joana. "Un nuevo incunable catalán en la Biblioteca de Catalunya". *Gutenberg-Jahrbuch* 60 (1985), p. 143-144.

ESCOLAR SOBRINO, Hipólito. "El siglo XVI". A: *Historia del libro*. Madrid: Fundación Germán Sánchez Ruipérez, 1988, p. 370-446.

ESCOLAR SOBRINO, Hipólito. *Historia ilustrada del libro español: de los incunables al siglo XVIII*. Madrid: Fundación Germán Sánchez Ruipérez-Pirámide, 1994.

ESCOLAR SOBRINO, Hipólito. "Libros y bibliotecas en la baja Edad Media". A: *La enseñanza en la Edad Media. Logroño: Instituto de Estudios Riojanos, 2000*. [en línea:] <<http://www.vallenajerilla.com/berceo/florilegio/escolarsobrinolibrosybibliotecas.htm>> (Consulta: 5 febrer de 2005).

ESPADALER, Anton M. *Història de la literatura catalana*. Barcelona: Barcanova, 1993.

FALCÓN PÉREZ, Mª Isabel. "La cofradía de mercaderes de Zaragoza y su relaciones con Cataluña y el Mediterráneo (siglos XIV y XV)." A: *Actas del Segundo Congreso Internacional de Estudios sobre las Culturas del Mediterráneo Occidental*. Barcelona: Universitat de Barcelona, p. 281-295.

FAULHABER, Charles B. "Sobre la cultura ibérica medieval: las lenguas vernáculas y la traducción". A: *Actas del VI Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Alcalá de Henares, 12-16 septiembre 1995)*. Alcalá: Universidad de Alcalá, vol. I, p. 587-597.

FERNÁNDEZ FERNÁNDEZ, Cecilia. "La labor educadora de Cisneros y la primera biblioteca del Renacimiento en España." *Anales de Documentación* 5 (2002), p. 81-97.

FERNÁNDEZ LUZÓN, Antonio. *La Universidad de Barcelona en el siglo XVI*. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona, 2003.

FERNÁNDEZ MARTÍN, Luis. *La Real Imprenta del Monasterio de Nuestra Señora del Prado (1481-1835)*. Salamanca: Junta de Castilla y León, 1992.

- FERNÁNDEZ-ARMESTO, Felipe, "Cardinal Cisneros as a patron of printing". A: *God and Man in medieval Spain. Essays in honour of J.L.R. Highfield*. Warminster: Aris & Phillips, 1989, p. 149-168.
- FERRANDO FRANCÉS, Antoni. *Consciència idiomàtica nacional dels valencians*. València: Universitat de València, 1980.
- FOLENA, Gianfranco. *Volgarizzare e tradurre*. Torí: Einaudi, 1991.
- FORT I CAÑELLAS, Maria Rosa. "El català i l'aragonès, llengües en contacte (Edat Mitjana i Moderna). *Caplletra* 32 (2002), p. 111-125.
- FUSTER, Joan. *Heretgies, revoltes i sermons*. Barcelona: Selecta, 1968.
- FUSTER, Joan. *L'aventura del llibre català*. Barcelona: Empúries, 1992.
- GAGLIARDI, Donatella. "Quid puellae cum armis?" *Una aproximación a doña Beatriz Bernal y a su Cristalián de España*. Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona, 2003.
- GALMÉS DE FUENTES, Álvaro. *Historia de los amores de París y Viana*. Madrid: Gredos, 1970.
- GARCÍA BALLESTER, Luis. "Tres bibliotecas médicas en la Valencia del siglo XV." *Asclepio* XVIII-XIX (1966-1967), p. 383-405.
- GARCÍA CRAVIOTTO, Francisco. *Catálogo General de Incunables en Bibliotecas Españolas*. Madrid: Ministerio de Cultura, 1989-1990.
- GARCÍA DE VALDEAVELLANOS, Luis. *El mercado en León y Castilla durante la Edad Media*. Sevilla: Universidad de Sevilla, 1975.
- GARCÍA GUAL, Carlos. "Un truco de la ficción histórica: el manuscrito reencontrado". A: *1616: Anuario de la Sociedad Española de Literatura General y Comparada*, vol. X. Madrid: Sociedad Española de Literatura General y Comparada, 1996, p. 47-60.
- GARCÍA ORO, José. *Cisneros: un cardenal reformista en el trono de España (1436-1517)*. Madrid: La Esfera de los libros, 2005.
- GARCÍA ORO, José. *Cisneros: el cardenal de España*. Barcelona: Ariel, 2002
- GARCÍA, A. "Tres bibliotecas de médicos valencianos renacentistas (Luis Alcañiz, Pere Pintor y Pere Martí)." *Asclepio* XXVI-XXVII, (1974-1975), p. 527-546.
- GARCÍA YEBRA, Valentín. "La traducción en el nacimiento y el desarrollo de las literaturas". *1616 Anuario de la Sociedad Española de Literatura General y Comparada* IV (1981), p. 7-24.

GASCON, Richard. *Grand commerce et vie urbaine au seizième siècle. Lyon et ses marchands*. París-La Haia: Mouton, 1971.

GAYANGOS, Pascual. *Catálogo razonado de los libros de caballerías que hay en lengua castellana o portuguesa, hasta el año 1800*. València: Librerías "París-Valencia" DL, 1993.

GIL FERNÁNDEZ, Luis. *Panorama social del humanismo español (1500-1800)*. Madrid: Alhambra, 1981.

GILBERT, Françoise (ed.). *Libro del Anticristo*. Navarra: Eunsa, 1999.

GÓMEZ DE CASTRO, Alvar. *De las hazañas de Francisco Jiménez de Cisneros*. Ed. i trad. de José Oroz Reta. Madrid: Fundación Universitaria Española, 1984.

GÓMEZ MONTERO, Javier. "Una poética de la re-escritura para los libros de caballerías". A: *Libros de caballerías (de Amadís al Quijote). Poética, lectura, representación e identidad*. Salamanca: SEMYR, 2002, p. 123-133.

GÓMEZ, Jesús. "La *Égloga* de Francisco de Madrid y los orígenes del teatro castellano". *Revista de Estudios Hispánicos*, vol. XXVII, nº 2 (1993), p. 187-201.

GONZÁLEZ DE LA CALLE, Pedro Urbano. "Latín uninversitario. Contribución al estudio del uso del latín en la antigua Universidad de Salamanca". A: *Homenaje ofrecido a Menéndez Pidal. Miscelánea de estudios lingüísticos, literarios e históricos I*. Madrid: Librería y Casa Editorial Hernando, 1925, p. 795-818.

GONZÁLEZ DÍEZ, Emiliano. *De feria en feria por Castilla y León*. Valladolid: Consejería de Castilla y León, 1999.

GRIFFIN, Clive. "Un curioso inventario de libros de 1528". A: *El libro antiguo español I*. Salamanca: Universidad de Salamanca, 1988, p. 189-224.

GUAL CAMARENA, M. "Peaje fluvial del Ebro (siglo XII)". A: *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón*, VIII. Saragossa: CSIC, 1967, p. 155-188.

GUÉNON, René. *Etudes sur la Franc-Maçonnerie et la compagne*, vol. II. París: Éditions Traditionnelles, 1991-1992.

GUIJARRO CEBALLOS, Javier. "Biblioteca imaginada: en la teoría y en la práctica". A: *El libro antiguo español III. El libro en palacio y otros estudios bibliográficos*. Salamanca: Universidad de Salamanca, 1993, p. 147-162.

GUIJARRO CEBALLOS, Javier. *El Floriseo de Fernando Bernal*. Mérida: Editora Regional de Extremadura, 1999.

GUINOT I RODRÍGUEZ, Enric. *Els fundadors del Regne de València: repoblament, antroponímia i llengua a la València medieval*. València: Eliseu Climent, 1999.

- GULLET, Joseph E. "Égloga hecha por Francisco de Madrid (1495)". *Hispanic Review*, XI (1943), p. 275-303.
- HAEBLER, Konrad. *Bibliografía ibérica del siglo XV*. Madrid: Ollero & Ramos, 1997.
- HAUF, Albert. "Introducció." A: MARTORELL, Joanot. *Tirant lo Blanch*. 2 vols. Ed. Albert G. Hauf i Vicent J. Escartí. València: Tirant lo Blanch, 2004.
- HENARES DÍAZ, Francisco. "El franciscano Diego de Arce, predicador, calificador del Santo Oficio". *Revista de la Inquisición* 8 (1999), p. 219-273.
- HERMENEGILDO, Alfredo. "Dramaticidad textual y virtualidad teatral: el fin de la Edad Media castellana". A: L. Quirant (ed.). *Teatro y espectáculo en la Edad Media. Actas del Festival d'Elx 1990*. Alacant: Diputació d'Alacant, 1992, p. 99-155.
- HERNÁNDEZ GONZÁLEZ, M. Isabel. "Suma de inventarios de bibliotecas del siglo XV (1501-1560)". A: *El libro antiguo español IV. Coleccionismo y bibliotecas (siglos XVI-XVII)*. Salamanca: Universidad de Salamanca, 1998, p. 375-446.
- HUIX RIBAS, Ana María. *La Tragèdia de Lançalot: texto arturiano catalán del siglo XV*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1955.
- INFANTES, Víctor. "La prosa de ficción renacentista: entre los géneros literarios y el género editorial." *Journal of Hispanic Philology* XIII (1989), p. 115-124.
- INFANTES, Víctor. "Las ausencias en los inventarios de libros y de bibliotecas." *Bulletin Hispanique* t. 99, 1 (1997), p. 281-292.
- JAKOBSON, Roman. "En torno a los aspectos lingüísticos de la traducción". A: *Ensayos de lingüística general*. Barcelona: Seix Barral, 1975, p. 67-77.
- JIMÉNEZ CATALÁN, Manuel. *Apuntes para una bibliografía ilerdense de los siglos XV al XVIII*. Barcelona: L'Avenç, 1912.
- LADERO QUESADA, Miguel Ángel; QUINTANILLA RASO, María Concepción. "Bibliotecas de la alta nobleza castellana en el siglo XV". A: *Livre et lecture en Espagne et en France sous l'Ancienne Régime*. París: Editions A.D.P.F., 1981, p. 47-62.
- LADERO QUESADA, Miguel Ángel. "Las ferias de Castilla del siglo XII al XV". *Cuadernos de Historia de España* 67-68 (1982), p. 269-347.
- LAFARGA, Francisco; PEGENAUTE, Luis. *Historia de la traducción en España*. Salamanca: Ambos Mundos, 2004.
- LAPESA, Rafael. *Historia de la Lengua Española*. Madrid: Gredos, 1980.
- LE GOFF, Jacques: *Mercaderes y banqueros en la Edad Media*. Buenos Aires: Oikos-Tau, 1986.

LIMORTI I PAYÀ, Paül. "Notes al 'pròleg' i a la 'dedicatòria' del Tirant". A: *Actes del Novè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1993, vol. II, p. 147-158.

LLANAS, Manuel. *L'edició a Catalunya: segles XV a XVII*. Barcelona: Gremi d'Editors de Catalunya, 2002.

LLEAL, Coloma. *El castellano del siglo XV en la Corona de Aragón*. Saragossa: Institución Fernando el Católico, 1997.

LLEAL, Coloma. *Vocabulario de la cancillería aragonesa*. Saragossa: Institución Fernando el Católico, 1997.

LÓPEZ PIÑERO, José María. *Ciencia y técnica en la sociedad española de los siglos XVI y XVII*. Barcelona: Labor, 1979.

LÓPEZ PIÑERO, José María. *Los impresos científicos españoles de los siglos XV y XVI. Inventario, bibliometría y thesaurus*. València: Cátedra de Historia de la Medicina, 1981, vol. I.

LÓPEZ-VIDRIERO, Mª Luisa; CÁTEDRA, Pedro M. *De libros, librerías, imprentas y lectores*. Salamanca: Universidad de Salamanca, 2002.

LUCÍA MEGÍAS, José Manuel. "Lector, crítico y anotador (hacia una "lectura contemporánea" de los libros de caballerías". *Ínsula*, 584-585 (1995), p. 18-21.

LUCÍA MEGÍAS, José Manuel. *Imprenta y libros de caballerías*. Madrid: Ollero & Ramos, 2000

LUCÍA MEGÍAS, José Manuel. «El corpus de los libros de caballerías castellanos: ¿una cuestión cerrada?». *Tirant* 4 (2001) [en línia:] http://parnaseo.uv.es/Tirant/art_lucia_corpus.htm (Consulta: 7 setembre 2003)

LUCÍA MEGÍAS, José Manuel. «Libros de caballerías castellanos: textos y contextos». *Edad de Oro* 21 (2002), p. 9-60.

LUCÍA MEGÍAS, José Manuel. . "Tirante el Blanco ante el género editorial caballeresco". A: *Catálogo descriptivo de los libros de caballerías hispánicos. X* [en línia:] < http://parnaseo.uv.es/Tirant/Art.Lucia.html#N_1 > (Consulta: 1 desembre 2004).

LUCÍA MEGÍAS, José Manuel. «Libros de caballerías castellanos: un género recuperado». *Letras. Libros de caballerías. El «Quijote»*. *Investigación y Relaciones*, 50-51 (2004-2005), p. 203-234.

LUCÍA MEGÍAS, José Manuel. "Libros de caballerías castellanos en la Biblioteca del Cigarral del Carmen (Toledo)". A: *Tirant* 8 (2005). [en línia:] <http://parnaseo.uv.es/Tirant/Art.Lucia.html> (Consulta: 5 juliol 2006).

MADURELL MARIMON, Josep M.; RUBIÓ BALAGUER, Jordi. *Documentos para la historia de la imprenta en Barcelona*. Barcelona: Gremio de Editores, Libreros y Maestros de Imprenta, 1955.

MARCET I SALOM, Pere. *Història de la llengua catalana*. Barcelona: Teide, 1987.

MARCO, Josep. "La descripción y comparación de traducciones: hacia un modelo integrador." *Sendebarr* 12 (2001), p. 129-152.

MARCOS BURRIEL, Andrés. *Memorias para la vida del santo rey Don Fernando III*. [en línea:] <<http://www.cervantesvirtual.com/FichaAutor.html?Ref=1611>> (Consulta: 19 de juny de 2007)

MARÍN PINA, Mª Carmen. "El tópic de la falsa traducción en los libros de caballerías españoles". A: *Actas del III Congreso de la Asociación Hispánica de la Literatura Medieval*. Salamanca: Universidad de Salamanca, 1994, vol. I, p. 541-548.

MARÍN PINA, Mª Carmen. "La ideología del poder y el espíritu de cruzada en la narrativa caballeresca del reinado fernandino". A: E. Sarasa (ed.). *Fernando II de Aragón, el Rey Católico*. Saragossa: Institución Fernando el Católico, 1996, p. 87-108.

MARÍN PINA, M. Carmen (ed.). *Palmerín de Olivia*. Alcalá: Centro de Estudios Cervantinos, 2004.

MARÍN PINA, M. Carmen. "Los lectores de libros de caballerías". A: Carlos Alvar y José Manuel Lucía Megías (eds.), *El delirio y la razón: Don Quijote por dentro*. Alcalá de Henares: Ayuntamiento de Alcalá, 2005, p. 38-47.

MARTÍN ABAD, Julián. *Post-incunables ibéricos*. Madrid: Ollero & Ramos, 2000.

MARTÍN ABAD, Julián. *Los primeros tiempos de la imprenta en España*. Madrid: Ediciones del Laberinto, 2003.

MARTÍN ABAD, Julián. "Incunables, post incunables y libros antiguos" [en línea]: <www.centrocisneros.uah.es/civitas/texto4.htm> [Consulta: 16 juliol 2005].

MARTÍN ABAD, Julián. "La reanudación de la imprenta en Alcalá de Henares, un taller con largueza" [en línea]: < <http://www.centrocisneros.uah.es/civitas.asp> > [Consulta: 28 juliol 2005].

MARTINES, Josep. "L'aragonés i el lèxic valencià. Una aproximació". *Caplletra* 32 (2002), p. 157-201.

MARTINES PERES, Vicent. *El Tirant políglota*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1997.

MARTINES PERES, Vicent. "El *Tirant lo Blanch* i les seues traduccions anteriors al segle XIX: aspectes de recepció i de traducció". *Caplletra* 23 (tardor 1997), p. 91-118.

MARTINES PERES, Vicent. "Lectors i traduccions per a *Tirant lo Blanch*. *Quixot*, Renaixement, Barroc i Il·lustració per a la recepció de *Tirant lo Blanch* a Europa." A : Enric Balaguer (ed.) *El Quixot i els clàssics valencians*. Alacant: Universitat d'Alacant, 2006, p. 81-116.

MARTÍNEZ DE SOUSA, José. *Pequeña historia del libro*. Barcelona: Labor, 1987.

MARTÍNEZ, Tomàs. *Un clàssic entre clàssics. Sobre traduccions i recepcions de Sèneca a l'època medieval*. València-Barcelona: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana-Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1998.

MARTORELL, Joanot. *Tirant lo Blanc*. Martí de Riquer (ed.). Barcelona: Edicions 62, 1983.

MARTORELL, Joanot. *Tirante el Blanco*. Martí de Riquer (ed.). Madrid: Espasa-Calpe, 1974.

MASSIP, Francesc. *La monarquía en escena*. Madrid: Consejería de las Artes, 2003, p. 138-142.

MASSÓ I TORRENTS, Jaume. "Les obres de Francesc Eiximenis." *Anuari de l'IEC* 3 (1909-1910), p. 672-676.

MATHES, Miguel. *Santa Cruz de Tlatelolco: La primera biblioteca académica de las Américas*. Mèxic: Secretaría de Relaciones Exteriores, 1982.

MCLUHAN, Marshall. *La Galaxia Gutenberg: génesis del 'homo typographicus'*. Madrid: Aguilar, 1969.

MENÉNDEZ Y PELAYO, Marcelino. *Biblioteca de traductores españoles*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1954.

MENÉNDEZ PIDAL, Ramón. *Orígenes del español: estado lingüístico de la Península Ibérica hasta el s. XI*. Madrid: Espasa-Calpe, 1980.

MÉRIDA JIMÉNEZ, Rafael M. "El Tirante de 1511 (Reflexions sobre els valors d'una traducció)." *Lletra de Canvi* 34 (1991), p. 44-46.

MÉRIDA JIMÉNEZ, Rafael M. "¿Las desgracias de un editor? Diego de Gumiel, *Tirant lo Blanch* y *Tirante el Blanco*". A: *Actas do IV Congresso da Associação Hispânica de Literatura Medieval (Lisboa, Outubro 1991)*. Lisboa: Cosmos, 1993, vol. IV, p. 257-262.

MÉRIDA JIMÉNEZ, Rafael M. "La fortuna de *Tirant lo Blanch* entre alguns lectors hispànics dels segles XVI al XIX". *Caplletra* 23 (1997), p. 75-90.

MÉRIDA JIMÉNEZ, Rafael M. *Tirante el Blanco (Valladolid, Diego de Gumiel, 1511)*. Alcalá de Henares: Centro de Estudios Cervantinos, 2002.

- MÉRIDA JIMÉNEZ, Rafael M. "Cinco libros, dos prólogos y cuatrocientos sesenta y cinco capítulos para *Tirant lo Blanch*". *Letras* 50-51 (2004-2005), p. 252-271.
- MÉRIDA, Rafael M. *La aventura de Tirant lo Blanch i de Tirante el Blanco por tierras hispánicas*. Alcalá de Henares: Centro de Estudios Cervantinos, 2006.
- MILLARES CARLO, Agustín. "La imprenta en Barcelona en el siglo XVI." A: *Historia de la imprenta hispana*. Madrid: Editora Nacional, 1982, p. 491-643.
- MIRAMBELL BELLOCH, Enrique. "Nuevos datos sobre los impresores de incunables de Gerona". *Revista de Gerona* 51 (1970), p. 51-53.
- MIRAMBELL BELLOCH, Enrique. "Estudi crític de les fonts". *Estudi General* I, 1 (1981), p. 11-16.
- MIRAMBELL BELLOCH, Enrique. "Llibres, llibreters i impressors gironins del segle XV". *Estudi General* I, 1 (1981), p. 18-30.
- MIRAMBELL BELLOCH, Enrique. *Història de la impremta a la ciutat de Girona*. Girona: Ajuntament de Girona, Institut d'Estudis Gironins, Diputació de Girona, 1988.
- MOLL, Francesc de Borja. "Els refranys del Tirant lo Blanc". *Butlletí del Diccionari de la Llengua Catalana* 15 (1933), p. 169-172.
- MOLL, Jaime. "Del libro español del siglo XVI". A: *El libro antiguo español I*. Salamanca: Universidad de Salamanca, 1988, p. 325-338.
- MOLL, Jaime. "Nebrija y el libro". *Insula* 551 (1992), p. 23.
- MOLL, Jaime. "La justificación de las matrices y el estudio de las letterías". A: *De la imprenta al lector. Estudios sobre el libro español de los siglos XVI al XVIII*. Madrid: Arco/Libros, 1994, p. 109-118.
- MOLL, Jaime. *De la imprenta al lector. Estudios sobre el libro español de los siglos XVI al XVIII*. Madrid: Arco/Libros, 1994.
- MOLL, Jaime, "El impresor y el librero en el Siglo de Oro". A: Francisco Acín (ed.). *Mundo del libro antiguo*. Madrid: Complutense, 1996, p. 29-41.
- MONCLÚS, Joaquim; QUINTANA, Artur. "El cátala a l'Aragó". *Actes del II Congrés Internacional de Llengua Catalana*. Valencia: Institut de Filologia Valenciana, 1989, vol. VIII, p. 195-212.
- MOUNIN, G. *Los problemas teóricos de la traducción*. Madrid: Gredos, 1986.
- NADAL, Josep Maria; PRATS, Modest. *Història de la llengua catalana*. Barcelona: Edicions 62, 1982-1996.

- NADAL, Josep M. "Problemes lingüístics en els segles XVI i XVII". A: *Actes del II Congrés Internacional de Llengua Catalana*. València: Institut de Filologia Valenciana, 1989, vol. VIII, p. 53-64.
- NADER, Helen. *Los Mendoza y el Renacimiento español*. Guadalajara: Diputación de Guadalajara, 1986.
- NAGORE LAÍN, Francho. "La conjugación verbal compuesta en aragonés medieval." *Alazet* 13 (2001), p. 227-230.
- NAGORE LAÍN, Francho. *El aragonés del siglo XIV. Según el texto de la Crónica de San Juan de la Peña*. Osca: Instituto de Estudios Alto-Aragoneses, 2003.
- NAVARRO DURÁN, Rosa. "Tirante el Blanco, una mina de pasatiempos". *Boletín de la Institución Libre de Enseñanza* 59-60 (diciembre 2005), p. 101-116.
- NAVARRO TOMÁS, Tomás. *Documentos lingüísticos del Alto Aragón*. Nova York: Syracuse University Press, 1951.
- NEWMARK, Peter. *Manual de traducción*. Madrid: Cátedra, 1992.
- NORTON, Frederick J. *La imprenta en España (1501-1520)*. Madrid: Ollero & Ramos, 1997.
- ODRIOZOLA, Antonio. *Catálogo de libros litúrgicos españoles y portugueses impresos en los siglos XV y XVI*. Pontevedra: Diputación Provincial de Pontevedra, 1996.
- ONTORIA OQUILLAS, Pedro. "El impresor Diego de Gumiel." *Biblioteca* 6 (1991), p. 91-142.
- ONTORIA OQUILLAS, Pedro. "Gumiel de Izán durante la conquista y colonización de las Indias." *Boletín de la Institución Fernán González*, 211 (1995), p. 319-332.
- ONTORIA OQUILLAS, Pedro. "Apuntes históricos de la familia y época de Santo Domingo de Caleruega." A: *Santo Domingo de Caleruega: contexto cultural: III Jornadas de Estudios Medievales*. Caleruega: Cándido Aniz y Luis Vicente Díaz, 1995, p. 339-360.
- ONTORIA OQUILLAS, Pedro. "San Pedro de Gumiel, monasterio cisterciense." *Nos Interesa* 39 (1998), p. 10-16.
- ONTORIA OQUILLAS, Pedro. "Familias en Gumiel de Izán." *Nos Interesa* 60 (2001), p. 13-20.
- ONTORIA OQUILLAS, Pedro. "Bibliotheca Scriptorum Gomelensium." *Nos Interesa* 72 (2003), p. 17-24.
- ONTORIA OQUILLAS, Pedro. "Bibliotheca Scriptorum Gomelensium II." *Nos Interesa* 73 (2003), p. 14-19.

ORCÁSTEGUI GROS, Carmen. "Ferias y mercados en la Edad Media. Fuentes para su estudio y metodología". A: *V Jornadas de Metodología de la Investigación Científica sobre Fuentes Aragonesas*. Saragossa: Universidad de Zaragoza, 1990, p. 21-45.

PALAU DULCET, Antonio. *Analecta Montserratensia VII* (1928).

PALAU DULCET, Antonio. *Manual del librero español e hispano-americano, desde la invención de la imprenta hasta nuestros tiempos, con el valor de los impresos descritos*. Barcelona: Librería Palau, 1948-1977.

PARDO PASTOR, Jordi. "Alonso de Proaza, «homo litterarum, corrector et excelsus editor»." [en línia:]<<http://www.hottopos.com/convenit3/jordipar.htm>> (Consulta: 5 març 2007).

PARISI, Ivan. "La correspondencia cifrada entre el rey Fernando el Católico y el embajador Joan Escrivà de Romaní Ram." *Pedralbes. Revista d'Història Moderna* 24 (2004), p. 55-116.

PARISI, Ivan. "La famiglia Escrivà parente dei Borgia: Àngel Escrivà, figlio dei maestro rationale del regno di Valencia, compagno di studi di Cesare e Giovanni Borgia." *Revista Borja. Revista de l'Institut Internacional d'Estudis Borgians* I (2006-2007), p. 103-119.

PEDRAZA GARCÍA, Manuel José. *Documentos para el estudio de la historia del libro en Zaragoza entre 1501 y 1521*. Saragossa: Centro de Documentación Bibliográfica, 1993.

PEDRAZA GARCÍA, Manuel José. "Los estudios sobre inventarios y catálogos de bibliotecas en Aragón en la Edad Moderna." *Bulletin Hispanique* t. 99, 1 (1997), p. 231-142.

PEÑA, Manuel. *Cataluña en el Renacimiento: libros y lenguas*. Barcelona: Milenio, 1996.

PEÑA, Manuel. "El comercio, la circulación y la geografía del libro". A: Francisco Acín (ed.). *Mundo del libro antiguo*. Madrid: Complutense, 1996, p. 85-94.

PEÑA, Manuel. *El laberinto de los libros. Historia cultural de la Barcelona del Quinientos*. Madrid: Fundación Germán Sánchez Ruipérez, 1997.

PEÑARROJA TORREJÓN, Leopoldo. "Sintaxi i lèxic en el Tirant lo Blanc (Del valencià quatrecentiste al valencià modern)". A: *Literatura valenciana del segle XV: Joanot Martorell i Sor Isabel de Villena*. València: Generalitat Valenciana, 1991, p. 37-66.

PÉREZ PRIEGO, Miguel Ángel. "La obra del bachiller Juan de Molina, una práctica de traducir en el Renacimiento español". A: *1616 : Anuario de la Sociedad Española de Literatura General y Comparada* (1981), vol. IV, p. 35-43.

PÉREZ VELASCO, Alicia. *'Amadís de Gaula', 'Tirant lo Blanc': estudio comparativo*. Alacant: Universitat d'Alacant, 1986. Memòria de Llicenciatura.

- PERUGINI, Carla (ed.). *Question de amor de dos enamorados*. Salamanca: Ediciones Universidad, 1995.
- PONS BORDERIA, Salvador; SANMARTÍN BONO, Ofèlia. "Vers una anàlisi estilística del Tirant lo Blanc". *Afers* 10 (1990), p. 329-361.
- PONS BORDERIA, Salvador; SANMARTÍN BONO, Ofèlia. *Algunes consideracions per a l'anàlisi estilística del 'Tirant lo Blanc'*. València: Ajuntament de València, 1991.
- PRATS, Modest. "Estudi Lingüístic". A: *Història de Paris i Viana. Facsímil*. Girona: Diputació de Girona, 1986, p. 99-111.
- PUJOL, Josep. "Expondre, traslladar i reescriure clàssics llatins en la literatura catalana del segle XV". *Quaderns. Revista de Traducció* 7 (2002), p. 9-32.
- RAMÍREZ, Pere. "El ritmo de la prosa del *Tirant lo Blanc*". *Versants* 38 (2000), p. 103-116.
- RAMOS, Rafael. "*Tirante el Blanco* a la zaga de *Amadís*". *L'Esclatxa* 0 (1996), p. 20-22.
- RHODES, Elizabeth. "El *Libro de oración* como el "best-seller" del Siglo de Oro". A: *Actas del VIII Congreso Internacional de la Asociación Internacional de Hispanistas* (Brown University, 22-27 Agost de 1983). Madrid: Istmo, 1986, p. 525-532.
- RIBELLES COMÍN, José. *Bibliografía de la lengua valenciana*. Madrid: Ministerio de Cultura, 1984.
- RICO, Francisco [et alii]. *Seis lecciones sobre la España de los Siglos de Oro*. Sevilla: Universidad de Sevilla, 1981.
- RIQUER, Martí de. "Introducción". A: *Tirante el Blanco*. Madrid: Espasa-Calpe, 1974.
- RIQUER, Martí de. "Un nuevo ejemplar del Tirante el Blanco de Valladolid, de 1511". A: *Miscellanea Barcenonensia* 42 (1975), p. 7-11.
- RIQUER, Martí de (ed.). *Tirant lo Blanc*. Barcelona: Edicions 62, 1983.
- RIQUER, Martí de. *Tragèdia de Lançalot/ Mossén Gras: amb el facsímil de l'incunable. Estudi i edició per Martí de Riquer*. Barcelona: Quaderns Crema, 1984.
- RIQUER, Martí de. *Aproximació al 'Tirant lo Blanc'*. Barcelona: Quaderns Crema, 1990.
- RIQUER, Martí de. "Los escritores Joan Escrivà y el Comendador Escrivà". *Cultura Neolatina* 53 (1993), p. 85-113.
- ROCA BAREA, María Elvira. "Diego Guillén de Ávila, autor y traductor del siglo XV." *Revista de Filología Española* LXXXVI, 2º (2006), p. 373-394.

ROGENT, E.; DURAN, E. *Bibliografía de las impresiones lul·lianes*. Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1927.

ROJO VEGA, Anastasio. "El libro religioso en las bibliotecas privadas vallisoletanas del siglo XVI." A: *El libro antiguo español IV. Coleccionismo y bibliotecas s. XV-XVIII*. Salamanca: Universidad de Salamanca, Biblioteca Nacional, Sociedad Española de Historia del Libro, 1998, p. 559-570.

ROJO VEGA, Anastasio. *Ciencia y cultura en Valladolid. Estudio de las bibliotecas privadas de los siglos XVI y XVII*. Valladolid: Universidad de Valladolid, 1985.

ROJO VEGA, Anastasio. "Manuscritos y problemas de edición en el siglo XVI". *Castilla* 19 (1994), p. 129-157.

ROMERO DE LECEA, Carlos. *Historia de la imprenta hispana*. Madrid: Editora Nacional, 1982.

ROMERO LUCAS, Diego Andrés. *Catálogo gráfico-descriptivo de los inicios de la imprenta en Valencia (1473-1530)*. València 2004. Tesi doctoral.

RUBIÓ I BALAGUER, Jordi. *Història de la literatura catalana*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1984-1986, vol. I.

RUBIÓ I BALAGUER, Jordi. *Ramon Llull i el lul·lisme*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1985.

RUBIÓ I BALAGUER, Jordi. *Impremta i llibreria a Barcelona (1474-1553)*. Barcelona: Diputació de Barcelona, 1986.

RUBIÓ I BALAGUER, Jordi. *Llibreters i impressors a la Corona d'Aragó*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1993.

RUIZ CASANOVA, José Francisco. *Aproximación a una historia de la traducción en España*. Madrid: Cátedra, 2000.

RUIZ LASALA, Inocencio. *Historia de la imprenta en Zaragoza*. Saragossa: V Centenario de la Introducción de la Imprenta en Zaragoza, 1975.

RUIZ PÉREZ, Pedro. "El concepto de autoría en el contexto editorial". A: Víctor Infantes, François López i Jean-François Botrel (eds.). *Historia de la edición y la lectura en España, 1472-1914*. Madrid: Fundación Germán Sánchez Ruipérez, 2004, p. 66-72.

RUSSELL, Peter. "Francisco de Madrid y su traducción del *De remediis* de Petrarca". A: *Estudios sobre literatura y arte dedicados al profesor Emilio Orozco Díaz*. Granada: Universidad de Granada, 1979, p. 203-220.

RUSSELL, Peter. *Traducciones y traductores en la Península Ibérica (1400-1550)*. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona, 1985.

SAGREDO FERNÁNDEZ, Juan Antonio. *Fuentes para el estudio de la imprenta en Burgos (1475-1599)*. Madrid: Excelentísimo Ayuntamiento de Burgos, 1997.

SAINZ RODRÍGUEZ, Pedro. *La siembra mística del Cardenal Cisneros y las reformas de la Iglesia*. Madrid: Universidad Pontificia de Salamanca-Fundación Universitaria Española, 1979.

SALAVERT FABIANI, Vicente L. "Los humanistas y el libro". *Historia* 16, 157 (maig 1989), p. 61-68.

SALAVERT FABIANI, Vicente L. "El nacimiento de una nueva aritmética en la época medieval". *Newton*, 2000 [en línia:] <http://www.uv.es/~salavert/CienciaitecnicaenEdatModernaNewtonartimetica.htm> (Consulta: 5 de febrer de 2003).

SALES DASÍ, Emilio J. "De las «fabulosas historias sabrosas» de los libros de caballerías al «menos perjudicial entretenimiento» de la Primera Parte del *Quijote*" [en línia:] *Tirant* 7 (2004), <<http://parnaseo.uv.es/Tirant/tirant7.htm>> (Consulta: 27 de febrer de 2006).

SALVÁ Y MALLEN, Pedro. *Catálogo de la biblioteca Salvá, enriquecido con la descripción de otras muchas obras, de sus ediciones, etc.* Valencia, 1982.

SAN JOSÉ, José Luis. "Los franciscanos en Valladolid II" Cofradía de la Orden Franciscana Seglar. *Boletín informativo. La Santa Cruz desnuda*, nº 64 (febrer 2008), p. 13-17.

SÁNCHEZ MARIANA, Manuel. "Estudio Introductorio". A: Josefina Cantó Bellod y Aurora Huarte Salves, *Catálogo de incunables de la biblioteca de la Universidad Complutense*. Madrid: Editorial Complutense, 1998.

SANTANDER RODRÍGUEZ, Teresa. "La imprenta en el siglo XVI." A: *Historia ilustrada del libro español. De los incunables al siglo XVIII*. Madrid: Sánchez Ruipérez, 1994, p.

SANTOYO, Julio César. "El siglo XIV: Traducciones y reflexiones sobre la traducción". A: Roxana Recio (ed.). *La traducción en España (siglos XIV-XVI)*. León: Universidad de León, 1995, p. 18-25.

SANTOYO, Julio César. *Historia de la traducción, Quince apuntes*. León: Lancia, 1999.

SERRANO MORALES, José E. *Reseña histórica en forma de diccionario de las imprentas que han existido en Valencia desde la introducción del arte tipográfico en España hasta el año 1868*. València: Ajuntament de València, 2000.

SESMA MUÑOZ, José Ángel; LIBANO ZUMALACÁRREGUI, A. *Léxico del comercio medieval en Aragón (siglo XV)*. Saragossa: Institución Fernando el Católico, 1982.

SESMA MUÑOZ, José Ángel. *Transformación social y revolución comercial en Aragón durante la Baja Edad Media*. Madrid: Fundación Juan March, 1982.

SHARRER, Harvey L. "Juan de Burgos: impresor y refundidor de libros caballerescos." A: *El libro antiguo español I*. Salamanca: Universidad de Salamanca, 1988, p. 361-369.

SIMÓN DÍAZ, José. "La literatura medieval castellana". A: *El libro antiguo español III. El libro en palacio y otros estudios bibliográficos*. Salamanca: Universidad de Salamanca, 1993, p. 371-396.

SOBERANAS, Amadeu J. "Introducciones latinae nebreissenses." A: *El libro antiguo español I*. Salamanca: Universidad de Salamanca, 1988, p. 397-403.

STEINER, George. *Afeter Babel: Aspects of Language and Translation*. Londres: Oxford University Press, 1975.

SURTZ, Ronald E. "The Entry of Ferdinand the Catholic into Valladolid in 1509." *European Medieval Drama*, 6 (2002), p. 99-108.

TATE, Robert B. "La historiografía en la España del siglo XV". A: *Ensayos sobre la historiografía peninsular del siglo XVI*. Madrid: Gredos, 1970, p. 280-296.

TATE, Robert B. "De las *Generaciones y semblanzas* a los *Claros varones de Castilla*." A: *Historia y crítica de la literatura española*, vol. I. Barcelona: Crítica, 1980, p. 427-433.

TENA TENA, Pedro. "Estudio de un desconocido relato de Viaje a Tierra Santa." *DICENDA. Cuadernos de Filología Hispánica* 9 (1990), p. 187-206.

TERRACINI, Lore. "Unas calas en el concepto de traducción en el Siglo de Oro español." A: *Actas del III Congreso Internacional de Historia de la Lengua Española*. Madrid: Arco Libros, 1996.

THOMAS, Henry. *Las novelas de caballerías españolas y portuguesas*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1952.

TOROP, Peeter. "Semiótica de la traducción, traducción de la Semiótica." *Signa: Revista de la Asociación Española de Semiótica* 4 (1995), p. 37-44.

TURREZ, Itziar. *La lengua en el Siglo de Oro*. Bilbao: Universidad de Deusto, 1987. Tesis doctoral.

Universidad Complutense de Madrid: Biblioteca Histórica Marqués de Valdecilla. "La imprenta española en el siglo XVI: los talleres de imprenta" [en línea]: <<http://www.ucm.es/BUCM/foa/exposiciones/12Permanente/colecciones03.htm>> [Consulta: 21 noviembre 2004]

VAQUERO, Mercedes. *Cultura nobiliaria y biblioteca de Fernán Pérez de Gusmán*. Ciudad Real: Oretania Ediciones, 2003.

VÁRVARO, Alberto, «El *Tirant lo Blanch* en la narrativa europea del segle XV». *Estudis Romànics*, 24 (2002), p. 149-167.

VILLANUEVA, Jaime. *Viage literario a las Iglesias de España*. Madrid: Fortanet, 1902.

VINDEL, Francisco. *El arte tipográfico en Cataluña durante el siglo XV*. Madrid: Ministerio de Asuntos Exteriores, 1945-1954.

VINDEL, Francisco. *Escudos y marcas de impresores y libreros en España durante los siglos XV a XIX (1485-1850)*. Barcelona: Orbis, 1942.

WITTLIN, Curt J. “Grupos de sinónimos y fórmulas multinominales en la antigua traducción castellana del *Tirant lo Blanc*”. A: *Studia in honorem prof. M. de Riquer*. Barcelona: Quaderns Crema, 1986.1991, vol. II, p. 467-483.

WITTLIN, Curt J. *De la traducció literal a la creació literària*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1995.

APÈNDIX DOCUMENTAL

[S'adjunten alguns documents en fotografia superposada]

Document 1

CONSTITUCIÓ DE SOCIETAT ENTRE ELS LLIBRETERS GABRIEL PRATS I PERE RAMON GAVARRÓ I ELS IMPRESSORS DIEGO DE GUMIEL I JUAN DE VALDÉS (11 DE SETEMBRE DE 1494).

Die iovis XI. dictorum mensis et anni [setembre 1494]

Ego Gabriel Prats est [...] quedam societas per viam capitulorum firmatorum per et inter dictum Gabrielem Prats, ex una parte, et Petrum Raymundum Gavarró, parte ex alia, et Iacobum sive Diego de Gumiel et Iohannem de Valdés parte ex alia etc. Sunt in cedula

Testes in cedula.

Arxiu Històric Provincial de Barcelona. Galceran Balaguer, llig. 21, man. 39, anys 1494-1495 (Anotació en el manual notarial).

Font: MADURELL MARIMON, Josep M.; RUBIO BALAGUER, Jordi. *Documentos para la historia de la imprenta en Barcelona*. Barcelona: Gremio de Editores, Libreros y Maestros de Imprenta, 1955, p. 197.

Document 2

EL CONSELL MUNICIPAL DE GIRONA CONCEDEIX EXEMPCIÓ D'IMPOSTOS A DIEGO DE GUMIEL I JUAN DE VALDÉS (17 DE MARÇ DE 1495).

«Franquitates - Die martis xvii decembris anno a nativitate Domini M.CCCCLXXXV honorabiles Guillermus Sunyerii, Raimundus Puig, Anthonius Comelles et Anthonius Carles Jurati anni presentis civitatis Gerunde, una cum honorabili Francisco Altimir et Petro Cases eorum consociis inde absentibus, vigore potestatis consilii generalis, a dicta die, ad quatuor

annos inde continue sequentes et venturós, concesserunt franquítatem medietatis impositionis vini et farine Gerunde, Diego de Gomiél et Joanni de Valdes stamperiis librorum qui noviter venerunt se populare Gerunde cum x personis taxantes eis Lx quintars farine et xxx butas vini pro anno. - Testes Dalmacius Ombert notarius et Joannis Senyer senyerius Gerunde».

Arxiu Municipal de Girona. Manual d'acords de 1495, foli. 19

Font: BATLLE I PRATS, Lluís. "Más datos sobre la imprenta incunable y los libreros de Gerona". *Anales del I.E.G.* Girona: Institut d'Estudis Gironins, vol. XXII, 1974-1975, p. 115-130.

Document 3

CONCÒRDIES ENTRE JOAN PLA, DIEGO DE GUMIEL I JUAN DE VALDÉS (24 DE MARÇ DE 1495).

IHESUS + MARIA

En el nombre sea de Dios e de la Sacratísima Virgen María es concertada compañía entre nos Juan Pla, e Diego de Gumiel, e Juan de Valdés todos tres de una concordia y hermandad para haver de stampar libros la qual dicha compañía se haze en la forma siguiente, por tres años primeros siguientes, los qual empieçan desde XXIII de março de 95 Primeramente es concertado entre las dichas partes que el dicho Juan Pla aya de poner veynte libras para entrar en companyia con los dichos Diego de Gumiel y Juan de Valdés.

Item es concertado entre las dichas partes que para en remuneración o satisfacción de las dichas veynte libras que el dicho Juan Pla pone aya de haver parte en todas las cosas de casa que los dichos Diego de Gumiel y Juan de Valdés tienen assí de prensa y estanyo y otras cosas cualesquiera exceptado en los libros que fasta el presente día tienen y assimismo exceptado un lecho que es del dicho Diego de Gumiel propiamente, en el qual ay dos colchones y una fraçada y una banova y un par de licuelos (sic) y un pabellón de lino y dos cortinas y asimismo eceptadas las herramientas de limas y martillos y tenazas y ciertas herramientas de fusteria que assimismo son del dicho Diego de Gumiel.

Item son de acorde que el dicho Diego de Gumiel y Juan de Valdés ponen una letra mediana y otra chica empeçada que de presente tienen con dos instrumentos de buydar letras las quales dichas letras y estrumentos

en fin de los dichos tres años tornen a ellos dichos Gumiel e Valdés como cosas suyas.

Item que el dicho Juan Pla pone quatro letrerías y quatro strumentos las quales son un testo de misal y una mediana y otra mas chica y otra mas chica, las quales dichas letras y strumentos en fin delos dichos tres años tornen al dicho Juan Pla como cosas suyas propias.

Item que si en los dichos tres años fueren menester que se hayan de hazer algunas letras de nuevo, que el dicho Diego de Gumiel sea obligado de las hazer a costa de la dicha compañía, las quales dichas letras en fin de los dichos tres años se ayan de partir y partan por ternos o su justa estimacion entre los dichos tres, empero que los dichos punçones de azero que assí tallare el dicho Diego de Gumiel en fin del dicho tiempo queden a el como cosa suya, con tanto que los dichos punçones queden a los dichos Juan Pla y Juan de Valdés una matriz de cada un punçon para cada uno dellos y estrumentos convenientes para las dichas letras, digo strumentos para todos los tres, los quales dichos strumentos y matrices se ayan de hazer a costa de la dicha compañía.

Item que de todas las obras que en los dichos tres años hizieren assí de suyo propio como de ajenas las cosas o misiones que en aquella se hizieren y sean por ygules partes tanto al uno como el otro

y assimismo el guanyo (sic) o perdida que en ellas nuestro senyo (sic) diere, se aya de partir en la dicha manera por yguales partes.

Item que cada uno de los dichos tres sea obligado de poner su persona e industria y trabajo en la dicha arte y hazer todo su poder y diligencia en todas las cosas que conoceran que podran aprovechar assí como nuestro senyor les diere a entender para en provecho dela dicha compañía.

Aquests capitols prometen fer tenir e servir sots pena de lliures barch guanyador el qui servara.

E volen les dites parts que de la present concordia e capitols sien fetes una te moltes cartes ab totes e cauteles promissions obligacions renunciés juraments e altres coses necessaries a tota coneguda del notari substancia no modada

les quals ells de present fermen e juren

die XIII martii anno a nativitate Domini MCCCCLXXXV

fuerunt laudare firmare et iurare predicta capitula

per predictos tres. Testes Franciscus de la Rocha et Armand Bascó, stamperii Gerunde morantes.

Arxiu Històric Provincial de Girona. Notari Dalmau Ombert notaria 6, nº 204. Full solt inclòs en dit protocol.

Font: MIRAMBELL BELLOCH, Enrique. “Apèndix documental al capítol II”. *Estudi General I*, 1 (1981), p. 93-94.

Document 4 (referències)

- Diego de Gumiel i Joan Pla, impressors de Girona, venen a Joan Marcó sis resmes i mitja del llibre *Principiorum Gramatice* (9 d’abril de 1495).

Arxiu Històric Provincial de Girona. Not. Ombert. Not. 6, n° 204.

- Lloguer de part d’una casa al carrer Ciutadans de Girona a Diego de Gumiel, Juan de Valdés i Joan Pla. L’arrendador és Ramon Dez Puig, tutor de Miquel Bertran, fill de Pere Bertran. Anteriorment la casa era de l’honorable Guillem Bertran, de Beuda, ciutadà de Girona. El preu de lloguer és de quatre lliures i sis sous a l’any, i el pagament en mitges anyades.

Arxiu Històric Provincial de Girona. Not. Ombert. Not. 6, n° 205.

- Diego de Gumiel i Juan de Valdés signen com a testimonis un contracte d’arrendament establert entre el cambrer del monestir de Sant Pere Galligans i un fuster d’Anglès (25 de juliol de 1495).

Arxiu Històric Provincial de Girona. Not. Ombert. Not. 6, n° 205.

- Valdés i Pla paguen el lloguer a Ramon Dez Puig, però Gumiel ja no hi consta (4 de desembre de 1495).

Font: MIRAMBELL BELLOCH, Enrique. “Estudi crític de les fonts”. *Estudi General I*, 1 (1981), p. 24-25.

Document 5

CAPÍTOLS MATRIMONIALS ENTRE DIEGO DE GUMIEL I MIQUELA CARNER (24 DE DESEMBRE DE 1495).

In Dei nomine.

Noverint universi quod ego Didacus de Gumiel, stamperius, civis Barchinone, ex una parte, et ego Michaela que fui uxor Mauricii Vila, quondam botigerii, civis dicte civitatis, parte ex altera, gratis et ex nostri certa sciencia confitemur et recognoscimus una pars nostrum alteri et nobis ad invicem et vicisim, quod de et super matrimonio Deo duce fieri tractato et concordato per et inter me dictum Didacum de Gumiel ex una, et me dictam Michaelam partibus ex altera, fuerunt inhita, conventa et concordata, firmata et iurata capitula preinserta et omnia que et prout in ipsis capitulis et eorum quolibet continentur, quorumquidem capitulorum tenores secuntur sub his verbis:

En nom de Déu sia. Amen.

Per causa del matrimoni mijançant la gràcia de Nostre Senyor Déu faedor per e entre mestre Diego de Gumiel estamper, ciutedà de Barchinona de una part, e la dona Miquela, vidua, que fonch muller d'En Maurici Vila, quondam [difunt] botiguer, ciutedà de dita ciutat, de la parte altre, són stats pactats, fets e fermats los capítols següents:

Primerament la dita madona Miquela dóna, constitueix e aporta en dot, per dot e en nom de dote sua al dit Diego de Gumiel, sdevenidor marit seu, cent florins de moneda corrent valents cinquante zinc liures en los béns mobles e robe vestir següents: Primo una taula de fust d'àlber de tres frontisses emperò sens aquelles, plegadiza, desclavada ab dos petges o capitells.

.....

Item lo dit Diego fa e ferma carta dotal o de spoli a la dita madona Miquella, sdevenidora muller sua, de les dites cinquanta zinc lliures les quals li salve e asegura en e sobre tots sos béns, e aquelles li promet restituir tota hora e quant sia loch a restitució de la dita dot, sens dilació alguna, ab restitució de despeses, obligant-ne per açò tots sos béns, renunciant e jurant a largament.

.....
Item lo dit Diego de Gumiel de una part, e la dita madona Miquela de la part altra, convénen e prometen la una part a l'altra o abdues ensemps, sots pena e arres de cinquanta lliures de moneda Barch. La cual graciosament se imposen, que ells faran e contractaran matrimoni entre ells per paraules de present abtes e suficients en fer e complir matrimoni, ço és sposales, d'ací a diumenge per tot lo dia, e aquell selempnitzaran en fas de Santa Mare Sglésia, benedicció eclesiàstica rebent, d'ací per tot lo mes de janer primer vinent.
.....

Testes huius rei sunt venerabilis et discretus Hieronimus Sunyer presbiter, in ecclesia beate Marie de Mari Barchinone benefficiatus, et Johannes Sorià agricula, habitatur Barchinone.

Arxiu Històric Provincial de Barcelona. Bartomeu Torrent, llig. 8, man. 1495-1496, foli 80; llig. 19, plec de cap. matrim. anys 1491-1517.

Font: MADURELL MARIMON, Josep M.; RUBIÓ BALAGUER, Jordi. *Documentos para la historia de la imprenta en Barcelona*. Barcelona: Gremio de Editores, Libreros y Maestros de Imprenta, 1955, p. 219-220.

Document 6 (referència)

El 2 de gener de 1496 Diego de Gumiel, resident a Barcelona, i Juan de Valdés, a Girona, firmen àpoca d'haver rebut del notari Dalmau Ombert tot el que els devia de l'edició de dos mil exemplars del *Psaltiri devotissim*, d'Eiximenis, que els havia encarregat. També es donen per pagats de l'import de les despeses que ocasionà l'obtenció de la sentència de l'Audiència de Barcelona (10 de novembre de 1495) que exigia el pagament d'aquest deute (executat el 17 de desembre de 1495).

Arxiu Històric Provincial de Girona 10è manual del notari Nicolau Roca. Notaria 1, n° 502.

Font: MIRAMBELL BELLOCH, Enrique. "Llibres, llibreters i impressors dels segles XV i XVI". *Estudi General I*, 1 (1981), p. 25.

Document 7

ELS IMPRESSORS MATEU BONET I VICENÇ CASAL ES COMPROMETEN A IMPRIMIR *TIRANT LO BLANCH* PER AL LLIBRETER BARCELONÍ CARMINI FERRER (30 DE DESEMBRE DE 1496).

Arxiu Històric Provincial de Barcelona. Dalmau Ginebret, llig. 16, man. 33, anys 1496-1497.

Font: MADURELL MARIMON, Josep M.; RUBIÓ BALAGUER, Jordi. *Documentos para la historia de la imprenta en Barcelona*. Barcelona: Gremio de Editores, Libreros y Maestros de Imprenta, 1955, p. 236-237.

Document 8

CAPITULACIÓ ENTRE EL CLERGUE JOAN DE BELLOC, EL SASTRE NARCÍS SEMPÈRE I JUAN DE VALDÉS PER A LA IMPRESSIÓ DE *LANÇALOT DEL LAC* (12 DE GENER DE 1497).

Arxiu Històric Provincial de Girona. Notari Dalmau Ombert. Notaria 6, n° 206.

Font: MIRAMBELL BELLOCH, Enrique. “Apèndix documental al capítol II”. *Estudi General I*, 1 (1981), p. 95.

Document 9

ELS IMPRESSORS MATEU BONET I SEBASTIÀ D'ESCÒCIA ES COMPROMETEN A SERVIR UN ANY COM A OFICIALS DE DIEGO DE GUMIEL (21 DE GENER DE 1497).

Arxiu Històric Provincial de Barcelona. Bartomeu Torrent, llig. 9, man. Anys 1496-1497, foli 89, v.

Font: MADURELL MARIMON, Josep M.; RUBIÓ BALAGUER, Jordi. *Documentos para la historia de la imprenta en Barcelona*. Barcelona: Gremio de Editores, Libreros y Maestros de Imprenta, 1955, p. 238-239.

Document 10

CONTRACTE DELS LLIBRETERS CARMINI FERRER I JOAN TRINXER, CIUTADANS DE BARCELONA, I EL MERCER PERE DURANT, HABITANT DE TORTOSA, AMB EL MESTRE DIEGO DE GUMIEL, ESTAMPER, PER A IMPRIMIR EL *TIRANT LO BLANCH* (18 FEBRER DE 1497).

Die XVIII. Mensis febroarii anno predicto (1497).

Capítols inhites, fets, concordats e femrants entre los honorables En Carmini Ferrer, Johan Trinxer, libratés, ciutadans de Barchinona, e Pere Duran mercer, habitant en la ciutat de Tortosa, de una part, e Mestre Diego de Gumiel stamper, ciuradà de la predita ciutat.

Primerament és concordat que lo dit mestre Diego de Gumiel stamper, ciutadà de Barchinona, promet als dits Carmini Ferrer, Joan Trinxer e Pere Duran que, del die present a sis mesos, los acabarà de stampar hun libre anomenat Tirant lo Blanch, ço és a saber trescents bolums de aquel, ço és del dit Tirant, e cada hu per hun quart, ço és a saber, a cada hu de ells, dits Carmini Ferrer, Johan Trinxer e Pere Duran, cetanta cinch bolums bons e complits e acabats e sens falcies, segons lo original que li serà donat al dit mestre Diego, e de semblant letra e tals spays com los coerns que són comensats, los quals són set coerns e hun ful, e són en poder del dit Carmini Ferrer librater, los quals seran comptats al preu dels altres volums [por coerns?].

E més és concordat que de cada rayme de paper stampada del dit Tirant de la susdita letra, les dites parts agen a donar al dit mestre Diego, de sos trebals, un ducat per rayme stampada, bastrahent-li primerament lo paper; e la paga dels dinés, acabat que age les dites raymes del dit libre e rebetent lo paper del preu de la dita cantitat.

Item prometen les dites parts que, de si a hun mes, bastrauran al dit mestre Diego cinch lliures, e apres de si a dos mesos li bestauran altres cinch lliures, sots pena de deu lliures fehent lo contrari, gonyadores a la part obedient e al oficial qui feria la excusió.

Item lo dit mestre Diego convé e promet, sots la dita pena, teñir, complir e observar la dita promesa.

Item prometen los dits Carmini Ferrer, Johan Trinxer, libratés, e Pere Duran mercer, tenir e observar la dita promesa al dit mestre Diego feta, sots obligació de lurs béns e de cascú de aquell, prometent-li pagar les predites cantitats tota ora e quant lo dit mestre Diego age acabada la dita obra.

Item les dites parts prometen la huna a l'altra e endesemps complir e observar les dites coses, sots les penes predites, ab obligació de tots lurs béns e de cascú de ells, etc.

Testes: Anthonius Rubinell mercator, et Nicholaus Fermet illuminator, habitatores Barchinone.

Arxiu Històric Provincial de Barcelona. Bartomeu Costa (mayor), llig. 21, man. 42, anys 1496-1497.

Font: MADURELL MARIMON, Josep M.; RUBIÓ BALAGUER, Jordi. *Documentos para la historia de la imprenta en Barcelona*. Barcelona: Gremio de Editores, Libreros y Maestros de Imprenta, 1955, p. 242-243.

Document 11

ANOTACIÓ EN EL MANUAL DEL CONTRACTE ENTRE EL CANONGE JORDI SANS I EL CAVALLER GALCERAN DURAY AMB DIEGO DE GUMIEL (6 D'ABRIL DE 1497).

Die iovis VI. mensis aprilis anno a Nativitate Domini MCCCCLXXXX. septimo.

Capitula facta, firmata et iurata per et inter honorabilem Georgium Sans canonicum sedis Barchinone, Galcerandum Duray militem, Barchinone domiciliatum, ex una parte, et Didacum de Gumiel magistrum librorum de stampa, ex parte altera.

Sunt large in cedula...

Testes ut in cedula.

Arxiu Històric Provincial de Barcelona. Pere Triter, llig. 10, man. contr. 18, any 1497. Anotació en el manual del contracte.

Font: MADURELL MARIMON, Josep M.; RUBIÓ BALAGUER, Jordi. *Documentos para la historia de la imprenta en Barcelona*. Barcelona: Gremio de Editores, Libreros y Maestros de Imprenta, 1955, p. 250.

Document 12

DIEGO DE GUMIEL DECLARA HAVER REBUT EL PAPER COMPRAT AL COMERCIANT GUILLEM BOU PER MITJÀ DEL COMERCIANT FRANK FERBER (5 DE MARÇ DE 1498).

Die lune v. mensis marcii annop predicto [1498].

Didacus de Gumiel stamperius librorum de stampa, civis Barchinone, confiteor et recognosco vobis venerabili Guillermo Bou mercatori, civi dicte civitatis, quod modo infrascripto dedistis et tradidistis michi sexaginta raymas papiri, ad complementum illarum centum triginta raymarum papiri de quibus michi vendicionem fecistis cum instrumento recepto in posse notarii infrascripti, octava die mensis marcii, anno a Nativitate Domini millesimo CCCCLXXXVII.

Predictas autem sexaginta raymes papiri ... dedistis hoc modo quod ipsas pro vobis venerabilis Franciscus Ferber mercator teuthonicus ipsas michi tradidit. Renunciando etc.

Testes: Raphael Oliver et Franciscus Spano mercatores, cives.

Arxiu Històric Provincial de Barcelona. Pere Triter, llig. 11, man. 20, contr. any 1498, foli 1.

Font: MADURELL MARIMON, Josep M.; RUBIÓ BALAGUER, Jordi. *Documentos para la historia de la imprenta en Barcelona*. Barcelona: Gremio de Editores, Libreros y Maestros de Imprenta, 1955, p. 266.

Document 13

DIEGO DE GUMIEL ANOMENA PROCURADOR L'APRENENT JORGE COSTILLA (5 DE NOVEMBRE DE 1500).

Die iovis v. Mensis novembris anno a Nativitate Domini MD.

Noverint universi quod ego Didacus de Gumiel stamperius, civis Barchinone, oriundus vero ville de Gumiel, regni Castelle, ex certa sciencia constituo et ordino vos Georgium Costilla, stamperium alumnum meum, procuratorem meum certum et specialem, et ad infrascripta eciam generalem, ita quod specialitas generaliti non deroget nec e contra, videlicet ad utendum pro me et nomine meo omnibus et singulis franquitatibus, libertatibus et inmunitatibus mihi et aliis civibus Barchinone concessis et concedendis, et omnes res et merces meas ab omnibus lezdis, pedaticis, pontagiis et aliis quibusvis exaccionibus et contribucionibus excusandum, et cartam, litteram aut certifficacionem mee franquitatis exhibendum et ostendendum... Actum est hoc Barchinone, die quinta mensis novembris, anno a Nativitate Domini millessimo quingentesimo.

Signum Didaci de Gumiel predicti, qui hec laudo et firmo.

Testes huius rei sunt Ioannes Codina scriptor, et Petrus Calvet studens, habitatores Barchinone.

Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona. Fons notarial. Minuta llarga en full doble de paper. A. Duran Sanpere, Contribució, p. 138.

MADURELL MARIMON, Josep M.; RUBIÓ BALAGUER, Jordi. *Documentos para la historia de la imprenta en Barcelona*. Barcelona: Gremio de Editores, Libreros y Maestros de Imprenta, 1955, p. 322.

Document 14

TESTAMENT DE DIEGO DE GUMIEL (28 DE MARÇ DE 1501).

Arxiu Històric Provincial de Barcelona. Bartomeu Torrent, llig. 6, llib. de testaments, anys 1491-1517 foli 45.

Font: MADURELL MARIMON, Josep M.; RUBIÓ BALAGUER, Jordi. *Documentos para la historia de la imprenta en Barcelona*. Barcelona: Gremio de Editores, Libreros y Maestros de Imprenta, 1955, p. 332-334.

Document 15

TESTAMENT DE MIQUELA CARNER, ESPOSA DE DIEGO DE GUMIEL (28 DE MARÇ DE 1501).

Arxiu Històric Provincial de Barcelona. Bartomeu Torrent, llig. 6, llib. de testaments, anys 1491-1517 foli 45.

Font: MADURELL MARIMON, Josep M.; RUBIÓ BALAGUER, Jordi. *Documentos para la historia de la imprenta en Barcelona*. Barcelona: Gremio de Editores, Libreros y Maestros de Imprenta, 1955, p. 335-338.

Document 16

DIEGO DE GUMIEL DECLARA HAVER REBUT 100 FLORINS DE MIQUELA CARNER, EN
CONCEPTE DE DOT (7 D'ABRIL DE 1501).

Arxiu Històric Provincial de Barcelona. Bartomeu Torrent, llig. 1, man. 17, anys 1500-1501.

MADURELL MARIMON, Josep M.; RUBIÓ BALAGUER, Jordi. *Documentos para la historia de la imprenta en Barcelona*. Barcelona: Gremio de Editores, Libreros y Maestros de Imprenta, 1955, p. 340-341.

Document 17 (referència)

BERNARD CAMPS, NOTARI, REP BENS I LLIBRES DE PERE CAMPS (28 DE FEBRER DE 1507).

1507, febrero, 28, Zaragoza

Bernard Camps, notario, ciudadano de Barcelona, reconoce haber recibido los bienes muebles contenidos en un inventario, entre los que hay libros, de Ana Calvo, viuda de Pedro Camps, médico, ciudadano de Calatayud (Zaragoza), hermano del mencionado Bernard Camps, por manos de Mateo Granada, jurista, lugarteniente de Justicia de Aragón.

Archivo Histórico Provincial de Zaragoza. Protocolo de Miguel de Villanueva Mayor, 1507, ff.87/90.

Font: PEDRAZA GARCÍA, Manuel José. *Documentos para el estudio de la historia del libro en Zaragoza entre 1501 y 1521*. Saragossa: Centro de Documentación Bibliográfica, 1993.

Document 18 (referència)

LLIURAMENT D'ARRES DE DIEGO DE GUMIEL I CATHERINE SANÇ (7 DE GENER DE 1510).

L'existència d'aquestes arres a Valladolid, amb una segona esposa, apareix esmentada al document valencià en què Diego de Gumiel dona a Catherine Sanç tots els

seus béns personals i professionals per tal de tonar-li la dot i el suplement de la dot (vegeu Document 23 d'aquest anex). Es tracta d'un document del notari Rodrigo de Prado, del 10 de gener de 1517; no ha estat possible localitzar-lo a l'Archivo Histórico Provincial de Valladolid, ni a l'Archivo General de Simancas.

Document 19 (referència)

DIEGO DE GUMIEL, LLIBRETER, ÉS NOMENAT PROCURADOR DEL NOTARI PEDRO GÜES (18 D'OCTUBRE DE 1510).

1510, octubre, 18, Zaragoza

Pedro de Gües, notario público de Zaragoza, nombra procurador a Diego de Gumiel, librero, vecino de Valladolid, para recibir y cobrar ciertos bienes y libros que se le deben.

[a continuació reproduïm l'original que conserva l'Archivo Histórico Provincial de Zaragoza:]

Archivo Histórico Provincial de Zaragoza, Protocolo de Pedro Gües, 1510, f. 126 v.

Document 20

TESTAMENT DE PERE ANDREU SART, DONZELL (30 DE GENER DE 1512).

[a continuació reproduïm la part de l'original que fa referència a la biblioteca de Pere Andreu Sart en el document que conserva l'Arxiu del Regne de València:]

Arxiu del Regne de València. Protocols de Jerònim Vallmajor, sig. 2267, 30 de gener de 1512.

Document 21

CONTRACTE DE DIEGO DE GUMIEL AMB LORENZO GANOTO, MERCADER, O JOAN HUGUET, LLIBRETER, PER A IMPRIMIR *LA TRAPESONDA* (11 DE JULIOL DE 1513).

Archivo del Colegio de Corpus Christi: Prot. de Juan Casanova.

Font: SERRANO MORALES, José E. *Reseña histórica en forma de diccionario de las imprentas que han existido en Valencia desde la introducción del arte tipográfico en España hasta el año 1868*. València: Ajuntament de València, 2000, p. 207-208.

Document 22 (referència)

PEDRO DE GÜES NOMENA PROCURADOR A BARTOLOMÉ DE NÁJERA, LLIBRETER, CRIAT I FACTOR DE JORGE COCI (24 D'OCTUBRE DE 1513).

1513, octubre, 24, Zaragoza

Pedro de Gües, notario público, ciudadano de Zaragoza, nombra procurador a Bartolomé de Nájera, librero, habitante en Zaragoza, criado y factor de Jorge Coci, librero y maestro de imprenta de Zaragoza.

Archivo Histórico Provincial de Zaragoza, Registro de Luis Navarro, 1513, ff. 213v /254v.

Font: PEDRAZA GARCÍA, Manuel José. *Documentos para el estudio de la historia del libro en Zaragoza entre 1501 y 1521*. Saragossa: Centro de Documentación Bibliográfica, 1993.

Document 23

PRIVILEGI PER A LA IMPRESSIÓ DE L'*AUREUM OPUS* I LES CONDICIONS ENTRE
L'AJUNTAMENT I EL NOTARI LLUÍS ALANYA PER A LA PUBLICACIÓ DE L'OBRA (20 DE
FEBRER DE 1514).

Arxiu Municipal de València. Manual de Concells 1511 en 1514, nº 55.

Font: SERRANO MORALES, José E. *Reseña histórica en forma de diccionario de las imprentas que han existido en Valencia desde la introducción del arte tipográfico en España hasta el año 1868.* València: Ajuntament de València, 2000, p. 627-629.

Document 24

DIEGO DE GUMIEL LLIURA A LA SEVA ESPOSA TOTS ELS SEUS BÉNS PER A TORNAR-LI LA DOT I EL SUPLEMENT DE LA DOT (10 DE GENER DE 1517).

Arxiu Provincial de València. Protocols de Jerònim Carbonell, sig. 712.

Font: BERGER, Philippe *Libro y lectura en la Valencia del Renacimiento*. València: Edicions Alfons el Magnànim, 1987, vol. II, p. 501-503.

Document 25

CARTA D'ARNAO GUILLÉN DE BROCAR AL CARDENAL CISNEROS (5 DE MAIG DE 1517).

Archivo General de Simancas. Estado, lib. 4, fol. 62.

Font: NORTON, Frederick J. *La imprenta en España (1501-1520)*. Madrid: Ollero & Ramos, 1997, p. 207-208.

Document 26

FERNANDO DE ALCÁNTARA, JUANA ORTIZ I LA SEVA FILLA JERÓNIMA ORTIZ RECONeixEN
HAVER REBUT DE DIEGO DE GUMIEL LES 10 LLIURES ACORDADES EN UN LITIGI ENTRE
GUMIEL I JORGE COSTILLA. (5 DE NOVEMBRE DE 1517).

Protocolos del Patriarca. Jeroni Carbonell, sig. 12270.

Transcripció: Dra. Soledad Farnés.

Citació de la Pragmática de Toledo de 1502.

“Mandamos y defendemos, que ningún librero ni impresor de moldes, ni mercaderes, ni factor de los sus dichjos, no sea osado de hacer imprimir de molde de aquí adelante por vía directa ni indirecta ningún libro de ninguna Facultad o lectura, o obra, que sea pequeña o grande, en latín ni en romance, sin que primeramente tenga para ello nuestra licencia y especial mandado, o de las personas siguientes: en Valladolid y Granada los presidentes que residen o residieren en cada una de las nuestras Audiencias que allí residen; y en la ciudad de Toledo el arzobispo de Toledo; y en la ciudad de Sevilla el arzobispo de Sevilla; y en la ciudad de Granada el arzobispo de Granada; y en Burgos el obispo de Burgos; y en Salamanca y Zamora el obispo de Salamanca; ni sean asimismo osados de vender en los dichos nuestros reynos ningunos

libros de molde que truxeren fuera dellos, de ninguna Facultad ni materia que sea, ni otra obra pequeña ni grande, en latín ni en romance, sin que primeramente sean vistos y examinados por las dichas personas, o por aquellos a quien ello los sometieren, y hayan licencia dellos para ello, so pena que por el mismo hecho hayan, los que imprimieren sin licencia, o vendieren los que truxeren de fuera del reyno sin licencia, perdido y pierdan todos los dichos libros, y sean quemados todos públicamente en la plaza de la ciudad, villa o lugar donde los hubiere hecho, o donde los vendiere, y más pierda el precio que hubieren recibido, y se les diere, y paguen en pena otros tantos maravedís como valieren los dichos libros que así fueren quemados: la qual dicha pena mandamos, que sea repartida en tres partes; la una parte a la persona que lo denunciare, y la otra para el juez que lo sentenciare, y la otra para la nuestra Cámara y Fisco, y demás mandamos, que no puedan usar más del dicho oficio. Y encargamos y mandamos a los dichos prelados, que con mucha diligencia hagan ver y examinar los dichos libros y obras, de qualquier calidad que sean, pequeña o grande, en latín o en romance, que así hubieren de vender e imprimir; y las obras que se hubieren de imprimir, vean de qué Facultad son, y las que fueren apócrifas y supersticiosas, y reprobadas, y cosas vanas y sin provecho, defiendan que no se impriman; y si las tales se hubiesen traído imprimidas de fuera de nuestros reynos, defiendan que no se vendan; y las otras que fueren auténticas, y de cosas probadas, y que sean tales que se permitan leer, o en que no haya duda, estas tales, ahora se hayan de imprimir, ahora se hayan de vender, hagan tomar un voluymen dellas, y examinarlas por algún letrado muy fiel y de buena conciencia de la Facultad que fueren los tales libros y lecturas; el qual sobre juramento, que primeramente haga, que lo hará bien y fielmente, mire si la tal obra está verdadera, y su es lectura auténtica o aprobada, y que se permita leer, y que no haya duda; y siendo tal, den licencia para imprimir y vender, con que después de imprimido, primero lo recorran, para ver si está qual debe, y así se hagan recorrer los otros volúmenes, para ver si están concertados: y al dicho letrado hagan dar por su trabajo el salario que justo sea; con tanto que sea muy moderado, y de manera que los libreros e imprimidores, y mercaderes y factores de lo libros, que lo han de pagar, no resciban en ello mucho daño.”

Novísima Recopilación: Ley I, título XVI, libro VIII

Font: CENDÁN PAZOS, Fernando. “I. La Pragmática de los Reyes Católicos de 8 de junio de 1502”. A: *Historia del derecho español de prensa e imprenta, 1502-1966*. Madrid: Editora Nacional, 1974, p. 23-36.